

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільське відділення Київського
фінансово-економічного коледжу
Національного університету Державної податкової служби України

О.Б. Комарніцький

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Навчальний посібник для студентів коледжів,
технікумів та училищ*

Кам'янець-Подільський
2015

УДК 94(477)(075.8)
ББК63.3(4Укр)Я73
К 63

Друкується згідно з рішенням вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка протокол №6 від 28 травня 2015 р.

Рецензенти:

Завальнюк О.М., доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН вищої освіти України;

Каденюк О.С., доктор історичних наук, професор кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету;

Рябченко О.Л., доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії та культурології Харківського національного університету міського господарства

К 63 Комарніцький О.Б.

Історія України: навч. посіб. для студ. коледжів, технікумів та училищ / О.Б.Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. – 596 с.

Навчальний посібник призначений студентам коледжів, технікумів та училищ, абітурієнтам, старшокласникам, учителям історії загальноосвітніх шкіл, студентам історичних та неісторичних факультетів вищих навчальних закладів, усім, хто цікавиться проблемами історії України. Він висвітлює певну проблему на різних етапах історичного минулого, містить матеріал довідникового спрямування, що торкається біографій визначних осіб, найважливіших подій, історичних термінів і понять.

УДК 94(477)(075.8)
ББК 63.3(4Укр)Я73

ВСТУП

Глибокі суспільно-політичні та соціально-економічні зміни, які відбулися в житті українського народу впродовж майже 25 років, зокрема, здобуття Україною незалежності, процеси демократизації громадського життя призвели до посилення в суспільстві інтересу до історії, відкрили сприятливі можливості для розширення проблематики історичних досліджень, творчого переосмислення досвіду державотворення. За цей час видано масу найрізноманітніших історичних праць, науково-популярних, публіцистичних, художніх творів історичного спрямування, навчальних посібників, підручників, довідників з історії України.

Пропонований навчальний посібник за структурою і змістом відрізняється від інших. Він складається з 16 розділів, які охоплюють період від виникнення людської цивілізації на території України до подій 2015 року. Кожний розділ, який висвітлює певну проблему на різних етапах історичного минулого, містить матеріал довідникового спрямування, що торкається біографій визначних осіб, найважливіших подій, історичних термінів і понять. Крім того, подано робочі програми дисципліни, методичні рекомендації до семінарських занять, до тем, які винесені на самостійне опрацювання, питання до рубіжних контрольних робіт та екзамену, список рекомендованої літератури. Для перевірки знань з історії України прислужаться запропоновані нами тестові завдання.

Посібник призначений студентам коледжів, технікумів та училищ. Він може прислужитися абітурієнтам, старшокласникам, вчителям історії загальноосвітніх шкіл, студентам історичних та неісторичних факультетів вищих навчальних закладів при підготовці до семінарських занять, до екзамену з історії України.

Це видання підготовлене відповідно до програмних завдань Міністерства освіти і науки України. Воно покликане допомогти студентській та учнівській молоді, широкому загалу читачів глибше опанувати фактичний матеріал з історії України, усвідомити суть сучасних поглядів на минуле і закономірність перегляду колишніх стереотипних оцінок та характеристик економічних, соціально-політичних процесів, історичних подій і явищ.

У посібнику вміщено дані про протодержавні й державні утворення на теренах України, головні події української політичної та соціально-економічної історії, різноманітні суспільно-політичні течії, національно-визвольний рух, політичні партії, громадські, культурні об'єднання, події воєнної історії всіх часів, зовнішню політику України, українську культуру.

Не претендуючи на вичерпне тлумачення тих чи інших фактів, монопольні характеристики діячів і подій з історії України, ми прагнули подати загальноприйняті умотивування, виходячи із сучасних принципів наукової об'єктивності, суворо дотримуючись історичної правди.

Сподіваємося, що даний посібник буде корисним у вивченні та осмисленні складного, насиченого подіями, але цікавого і повчального історичного минулого нашої держави.

Автор складає глибоку вдячність колегам за цінні поради при підготовці посібника, рецензентам – за аналіз тексту та схвальні відгуки про його зміст.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
І ДО КІНЦЯ ХІХ СТ.

ВСТУП ДО КУРСУ

Предмет і завдання курсу

Історія України – одна зі складових історичної науки, що досліджує генезис і закономірності становлення та розвитку українського народу, його боротьбу за національно-державну незалежність та пов'язані з нею подвиги, триумфи, драми, трагедії.

Предметом вивчення курсу історії України є складний процес формування та розвитку багатомільйонного українського народу, його діяльності в соціально-економічній, духовній, політичній та державній сферах з давніх-давен і до сьогодні. Разом з тим історія України має розглядатися в тісному взаємозв'язку з глобальними історичними процесами, з історією її найближчих сусідів, з якими у різні часи українці перебували у складі різних держав.

Предмет історії України включає:

- історію території;
- історію титульного етносу;
- історію державотворення;
- матеріальну і духовну культуру;
- роль і значення окремих державних, релігійних і культурних діячів.

Вивчення історії сприяє формуванню історичної свідомості народу, в якій органічно поєднуються знання, погляди, уявлення про суспільний розвиток. Закріплена в традиціях, обрядах, художніх образах та теоріях, історична свідомість дає змогу людуству узагальнити історичний досвід.

Історичне мислення є важливою складовою соціально-філософського освоєння дійсності. Принцип історизму – один з найважливіших в науковій методології. Він дає змогу з'ясувати передумови та джерела зародження певних явищ, виявити закономірності сучасного стану суспільства, спрогнозувати майбутнє.

Історія допомагає зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого. Наприклад, М.Вебер зумів пояснити причини масового утвердження таких життєвих пріоритетів, як престиж індивідуальної праці, особиста ініціатива, відповідальність, чесність, обов'язковість у справах, бережливість тощо. Саме вони становлять основу духу капіталізму, пояснюють його особливість та перспективи розвитку.

За допомогою історії вчені й державні діячі пояснюють джерела багатьох етнонаціональних конфліктів. Знання історії розвитку культури певного народу дає змогу прогнозувати перспективи нововведень, економічних та соціально-політичних реформ, організувати ефективну систему керування соціальними процесами, налагодити виховання нового покоління відповідно до традицій цього етносу.

Водночас історичне мислення є важливим чинником соціальної активності, виховання патріотизму, консолідації народних мас, інтеграції та їхньої мобілізації задля вирішення певних соціальних завдань. Знання історії є умовою ефективної участі людини в суспільному житті. Прикладом цього є М. Грушевський, який писав, що в політику прийшов через вивчення історії свого народу.

Історія вчить кожну людину, спираючись на загальнолюдські цінності, творчо опрацьовувати і критично переосмислювати багатство світового історичного досвіду та засвоювати його уроки, формувати на цій основі власні переконання, громадянську позицію, здобути навички і вміння, необхідні для практичної діяльності.

Відтворюючи історію, історики її моделюють. А моделей може бути безліч, навіть тоді, коли чітко зафіксовані одні й ті самі факти. Цим історія наближається до літератури і мистецтва.

Отже, історія є специфічною наукою, яка перебуває на межі класичних наук та мистецтва.

Завдання курсу:

- розкрити наукову періодизацію історії України, зміст основних періодів української історії, визначальні події та явища, при цьому виражено підходити до оцінок історичних подій;

- вивчити особливості формування та розвитку національного державотворення, значення боротьби українського народу за її відродження та збереження основні напрямки розбудови української суверенної держави;

- висвітлити історію соціально-економічного та політичного розвитку України, стан сучасного розвитку та перспективи ринкової трансформації економіки України;

- визначити роль і місце в історії України видатних історичних осіб;

- показати роль української держави в системі міжнародних відносин.

Методи вивчення історії України

Правдиве пізнання минулого можливе лише зі справді наукових методологічних позицій.

Історична наука спирається на такі основні методологічні принципи:

1. **Принцип об'єктивності.** Він виходить передусім з цивілізаційного погляду на історію як об'єктивний процес. Зобов'язує історика і кожного, хто вивчає історію, знаходити історичну закономірність суспільного розвитку, його зумовленість насамперед матеріальними й духовними чинниками. Водночас цей принцип вимагає спиратися на факти у їхньому правдивому вигляді, без перекручувань, підгонок під наперед задані схеми.

2. **Принцип історизму.** Він передбачає, по-перше, розгляд кожного явища з точки зору того, як воно виникло, які основні етапи пройшло в своєму розвитку. По-друге, вимагає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з іншими, визначалось його місце в системі суспільних відносин, щоб чітко простежувались взаємовплив, взаємозумовленість історичних явищ. Потрете, він передбачає розгляд кожного явища крізь призму конкретного

досвіду історії за умови збереження причинних зв'язків між різними явищами і подіями. Історизм дає можливість увійти в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків і самі вчинки історичних діячів, з'ясувати їхнє значення.

Ці принципи реалізуються через сукупність наукових дослідницьких методів – теоретично обґрунтованих способів пізнання. Історія України як галузь історичної науки використовує загальнонаукові методи, серед яких – **історичний і логічний**. Застосування першого дає змогу простежувати історичні явища на всіх етапах розвитку з урахуванням специфічності перебігу в конкретних умовах місця і часу. Логічний метод відкриває можливості для аналізу історичних подій, явищ на кінцевій стадії їх розвитку, коли всі їх основні властивості набули завершеного вигляду. Історичний і логічний методи пізнання взаємно переплітаються, доповнюють один одного.

При вивченні історії України також використовуються (особливо зарубіжними істориками) міжнаукові або міждисциплінарні методи: **метод конкретних соціальних досліджень, математичні методи, методи математичної статистики** та ін.

Періодизація історії України

Починаючи вивчати курс історії України, важливо правильно засвоїти загальні принципи періодизації історичного процесу. **Періодизація історії** – це умовний поділ історичного процесу на хронологічні періоди, відповідно до певних його особливостей і вибраних критеріїв.

Найбільш поширеним є поділ людської історії, який почав утверджуватися в Європі з часів Відродження, – на три періоди (**гуманістична трихотомія**).

Тривалий час радянські історики, а також частина сучасних українських вчених використовували **марксистську періодизацію**:

- первіснообщинний лад;
- рабовласницький лад;
- феодальний лад;
- капіталістичний лад;
- комуністичний лад з першою фазою соціалізму.

Сучасні українські історики дотримуються такої **періодизації історії України**:

- давня історія України (1 млн-150 тис. років тому – V ст. н. е.);
- середньовічна історія України (VI ст. н. е. – середина XVI ст.);
- нова історія України (XVI ст. – початок XX ст.);
- новітня історія України (1914 р. – до сьогодні).

Джерела з історії України. Дослідження історичного минулого України у XVIII-XIX ст.

Джерелами історії України є матеріальні і духовні носії історичної інформації, що безпосередньо відображають той чи інший бік діяльності людей.

Історичні джерела класифікують на п'ять основних типів:

1) речові джерела (археологічні, архітектурні, нумізматичні, предмети одягу та озброєння);

2) етнографічні джерела – пам'ятки, які містять дані про особливості побуту, культури, звичаї, обряди певного народу;

3) лінгвістичні джерела – дані з історії розвитку мови (антропонімічні, топонімічні джерела, слова іншомовного походження);

4) усні пам'ятки: прозові усні джерела (казки, анекдоти, небилиці, притчі, легенди, перекази, народні оповідання, бувальщини, замовляння, пареміографічні твори), віршовані усні джерела (народне віршування, пісні, народні голосіння), усні історичні твори (билини, історичні пісні, пісні-гімни);

5) зображальні джерела (книжкові зображення, портрети, кінофото-відеодокументи, карти, боністичні джерела, народні картини);

6) писемні джерела (літописи, актові та діловодні джерела, хроніки, літературні пам'ятки, іноземні писемні джерела, епіграфічні, періодична преса, мемуари, описові твори, агіографічна, художня та наукова література).

Щедрим матеріалом для історика є пам'ятки матеріальної та духовної культури давніх часів. Одним із зачинателів української та загально-слов'янської археології був польський вчений Адам Чарноцький, який першим досліджував кургани на території України. Особливої активності набула ця робота на початку XIX ст. з розгортанням розкопок на території Десятинної церкви і Софійського собору в Києві.

Серед історичних джерел, на які спирається сучасна історична наука, чільне місце посідають літописи – хронологічні записи про події, складені про роках. Літописання в Україні з'явилося вже в першій половині XI ст. за правління Ярослава Мудрого. Найдавніше літописне зведення було створене в Києві близько 1037-1039 рр. З роками воно доповнювалося, а в 1113 р. чернець Києво-Печерського монастиря Нестор закінчив зведення літопису, названого ним «Повість минулих літ». Взнявши за основу праці своїх попередників, Нестор додав від себе нарис про розселення народів після всесвітнього потопу, праслов'янську історію і розселення слов'ян. Історична частина Несторового твору починається 852 р., а закінчується 1117 р. Цей високо-художній твір мав величезний вплив на розвиток історичної думки в Україні.

Серед давньоруських літописів своїми літературними якостями виділяється Галицько-Волинський, що охоплює майже все XIII ст. У центрі його – епоха князя (короля) Данила Галицького. Багато даних про події на українських землях XI-XII ст. містять Новгородський та Ростово-Суздальський літописи.

Велике значення для всебічного висвітлення давньої історії України мають також іноземні джерела. Першу писемну згадку про події на українських землях залишив «батько історії», славетний грек Геродот у V ст. до н.е. Деякі дані про слов'ян (венедів) є у римського історика I ст. до н.е. Тацита. Про племена слов'ян писали також візантійський історик Прокопій Кесарійський, готський історик Йордан та ін.

Окрему групу джерел з історії української державності становлять юридичні пам'ятки: договори Русі з Візантією X ст.; законодавчий збірник «Руська Правда», який зберігся в літописах; церковні устави Володимира Великого, Ярослава Мудрого тощо.

Літописна традиція Київської Русі та Галицько-Волинського князівства знайшла своє продовження в литовсько-польський період історії українського народу. Історичні писання особливо були поширені в XVI ст. Створювали їх переважно при монастирях. До найважливіших тогочасних пам'яток належить Густинський літопис (1670 р.), складений на основі численних вітчизняних та іноземних джерел, праць польських, західноєвропейських, грецьких, римських істориків та хроністів. У середині XVII ст. був закінчений і Львівський літопис, що охоплює події 1488-1649 рр. На основі Густинського літопису, а також інших джерел було створено популярний і єдиний друкований твір – «Синопис». До середини XIX ст. він витримав понад 20 видань і тривалий час вважався першим систематизованим підручником з історії України.

Серед писемних джерел XVII – початку XVIII ст. виділяються так звані «козацькі літописи», присвячені в основному добі Хмельниччини. Чільне місце серед них посідає анонімний твір, який перші видавці умовно назвали «Літописом Самовидця». Він охоплює події з 1648 до 1702 р.

Різноманітними цінними відомостями насичений літопис Самійла Величка «Сказание о войне козацкой с поляками через Зеновия-Богдана Хмельницкого». Він містить багато документів, грамот, універсалів, договорів, що надає йому великої історичної ваги. Літопис доведено до 1700 р. Цими визначними пам'ятками літописання другої половини XVII – початку XVIII ст. по суті завершується етап накопичення історичних даних, створення компілятивних хронік. В останні десятиліття XVIII ст. остаточно утверджується якісно новий, вищий етап розвитку української історіографії.

Вершиною активного процесу узагальнення фактологічного матеріалу і формування оригінальної концепції історії України стала поява на рубежі двох століть «Історії Русів». Уже майже два століття учені не можуть остаточно визначитися щодо особи його автора, оскільки він з політичних міркувань заховався під іменем Георгія Кониського. Цей твір був надрукований лише 1846 р., майже через 50 років після написання.

На розвиток історичних досліджень в Україні істотно вплинуло видання історичних матеріалів, яке розпочалося в 40-х роках XIX ст. На жаль, в Україні не було своїх наукових установ чи товариств, але національно свідомі дослідники зуміли використати російські офіційні

установи для публікації численних матеріалів української історії. Так, М.Костомаров – автор «Книги буття українського народу» і багатьох праць з історії України – був видатним продовжувачем народницького напрямку в історії України, започаткованого М.Максимовичем. Головну увагу в своїх працях він приділяв селянству, народним рухам, недооцінюючи часто державних діячів. Добу козаччини досліджували П.Куліш та Д.Яворницький. З середини XIX ст. з'являються праці з історії окремих регіонів України: Києва, Слобожанщини, Чернігівщини.

Але українська історична школа постала лише наприкінці XIX ст. Її засновником став професор Київського університету В.Антонович, чий наукові інтереси були зосереджені на історії Правобережжя, козацтва, гайдамаччини, шляхетства (монографії «Про походження козацтва», «Про гайдамацтво», «Про селян у Південно-Західній Росії за актами 1700-1798 рр.»). Він заснував київську школу істориків, до якої належали майже всі науковці, що обійняли в майбутньому професорські посади в університетах України: Д.Багалій, І.Линниченко, М.Довнар-Запольський. З його школи вийшли видатні українські історики М.Грушевський, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, П.Курінний та ін.

Нова доба в українській історіографії розпочалася з активною науковою діяльністю М.Грушевського, який у 1894 р. очолив кафедру історії у Львівському університеті. Він не тільки об'єднав галицьких науковців, але й залучив до співпраці багато вчених з Наддніпрянської України. М.Грушевський написав 1800 статей та «розвідок» з історії, етнографії, археології, літератури, а також кілька загальних курсів історії України: «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», «Історія України-Руси» в одинадцяти томах. Він вперше створив систематизовану історію України – від археологічного періоду до 1658 р.

І. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1. Початок формування людської цивілізації на території України

Поява перших людей на території України

Вчені історію первісного суспільства залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці поділяють на кілька періодів:

- **палеоліт** (давній кам'яний вік) (від появи людини – 10 тис. років тому);
- **мезоліт** (середній кам'яний вік) (IX-VI тис. до н.е.);
- **неоліт** (новий кам'яний вік) (VI-IV тис. до н.е.);
- **енеоліт** (мідно-кам'яний вік) (IV-III тис. до н.е.);
- **бронзовий вік** (II – початок I тис. до н.е.);
- **ранній залізний вік** (IX ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

На території України первісна людина з'явилася приблизно 1 млн років тому: в період **раннього палеоліту**, який датується від появи людини до **150 тис. років тому**. Терени України, як і Європа в цілому, не входили до ареалу антропогенезу – регіону, де відбувався процес олюднення високорозвинутої мавпи. На думку археологів, найвірогідніше, що **найдавніші люди (архантропи)** прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Перші люди з'явилися у Закарпатті близько 800 тис. років тому (стоянка Королево), понад 300 тисяч років тому – у Подністров'ї (Лука-Врублівецька), а потім і в інших регіонах. Всього відомо на території України понад **30 стоянок доби раннього палеоліту**.

Первісні люди жили невеликими групами, постійно пересуваючись з місця на місце у пошуках їжі. У цей час зароджуються колективи для спільного полювання і спорудження найпростіших жител. Створюються первісні стада людей, перші форми людських об'єднань за принципом кровнородинних зв'язків.

Першими знаряддями праці були предмети ударної та ударно-ріжучої дії – **чопери** та **чопінги** (уламки каменю), **ручні рубила**. На стоянках знайдено також **нуклеуси** – кам'яні ядрища, з яких відбивали **відщепи**. Архантропи користувалися також дерев'яними знаряддями праці.

Життя найдавнішого життя населення України в умовах насування льодовика

Наприкінці раннього палеоліту сталися **великі природні зміни**: зокрема, відбулося деяке підняття поверхні. Клімат став сухішим. У Європі почалося похолодання, яке особливо стало відчутним у період **середнього палеоліту** (мустьєрська епоха), який **хронологічно охоплює 150-35 тисяч років тому**. Внаслідок цього північна та більша частина Центральної Європи вкрилася шаром льоду, товщина якого сягала близько 600 метрів. Південна межа максимального зледеніння проходила приблизно по лінії таких сучасних міст: Львів, Ковель, Житомир, Кременчук, Миргород, Суми.

Нові природні умови змусили людину боротися за існування. Вона почала виготовляти одяг із шкур тварин, заселяти печери, будувати штучні наземні житла. Вирішальним для подальшого розвитку людини було **винайдення близько 100 тис. років тому вогню.**

Похолодання зумовило зменшення флори, появу нових представників фауни (мамонти, шерстисті носороги, північні олені, печерні ведмеді). Внаслідок цього **збиральництво поступово поступається місцем полюванню.** Мисливці почали виготовляти кам'яні гостроконечники, що використовувалися як вістря для списів; скребла, якими обробляли шкури тварин. Внаслідок такої еволюції у мустьєрську епоху **на зміну архантропу прийшов неандерталець** (назва походить від місцевості у Німеччині, де було знайдено рештки кісток).

Археологи виявили понад **200 поселень неандертальців:** у Криму (Старосілля, Шайтан-Коба, Кітк-Коба), у Середньому Подністров'ї (Хотин, Сокіл, Молодове, Кормань), у Поліссі (Чулатів, Араповичі), на Дніпрі (Кодак, Круглик, Орел), у Донбасі (Деркул, Донецьк) та ін.

Кроманьйонці в історії України

35 тис. років тому завершився процес фізичного та розумового формування людини сучасного типу – homo sapiens. Цю людину за місцем першої знахідки її кісток у гроті Кро-Маньйон (Франція) називають **кроманьйонцем.** Поява кроманьйонців хронологічно співпадає з початком **пізнього палеоліту, який тривав з 35 до 10 тис. років тому.** Саме в цей час посилюється похолодання. Його пік настає близько 20 тис. років тому. У зв'язку з ним швидкими темпами **вдосконалюються та урізноманітнюються знаряддя праці.** Кроманьйонці почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляла гарпуни, шила, голки та ін. Кроманьйонці стали також використовувати перші знаряддя з вкладишами (складні знаряддя), винайшли списометальний пристрій. **Основним видом їхніх занять було колективне загінне полювання** на диких коней, бізонів, північних оленів і мамонтів. Поступово склалася спеціалізація мисливських колективів. Так, близько 20-14 тис. років тому у північно-західній частині сучасної України мисливці полювали на мамонтів, а в південно-східній – на бізонів.

Кроманьйонці, на відміну від неандертальців, вели більш осілий спосіб життя. Вони переважно оселялися на берегах річок, де будували свої житла-землянки і напівземлянки, які у своїй сукупності утворювали первісні поселення-стоянки. Цікаво, що біля жител кроманьйонці облаштовували господарський майданчик, господарсько-сміттєві ями, ями-сховища для зберігання харчів. У середньому стоянка об'єднувала 50-60 осіб. В межах України відомо близько **800 пізньопалеолітичних пам'яток** (Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Межиріцька на Київщині та ін.).

У цей час змінилися суспільні форми людського співжиття. Замість примітивного стада з'являється **рід** – об'єднання кровних родичів по материнській лінії на чолі з жінкою (**матріархат**). Невпорядковані ендогамні статеві стосунки поступаються місцем екзогамним, які забороняли шлюбні відносини всередині роду. Це, у свою чергу, змушувало людей встановлювати контакти з представниками інших родів. Відбувалося породичання родичів і об'єднання їх у племена. **Почався процес формування первісно-общинного родоплеменного ладу.**

Помітного розвитку набуло **духовне життя** кроманьйонців. У сфері релігії вони поступово узагальнювали життєві враження, наближаючись до пояснення тих чи інших подій. Люди вірили в спільного для колективу предка – певної тварини, рослини тощо (**тотемізм**); в існування душі та духів (**анімізм**); поклонялися предметам неживої природи, вірили в надприродні властивості матеріальних речей (**фетишизм**); здійснювали обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища (**магія**). У пізньопалеолітичного населення існувало **музичне мистецтво**. Так, на стоянці Молодове знайдено кістяні флейти, а на Мізинській стоянці відкрито культове житло для здійснення обрядових музичних дій.

Кроманьйонці досягли високого рівня в **обробці кістки**. При розкопках їхніх поселень зустрічаються фігурки птахів, стилізовані жіночі статуетки, «жезли начальників» (вирізьблені зображення людей і тварин). Виявлено також кістки і черепи мамонтів, розмальовані червоною охрою. На деяких виробках траплялися насічки, нарізи, ямки, розташовані в певному порядку. Такі речі свідчать, як вважають вчені, що кроманьйонці вміли рахувати, укладати прості календарі.

Досягнення людини в епоху мезоліту

Початок мезоліту (IX-VI тис. до н.е.) збігається із закінченням льодовикового періоду (8213 р. до н.е.). У Європі встановився клімат близький до сучасного. Холоднолюбиві тварини відійшли на північ. Вкрилися лісом колишні тундри. У широколистяних лісах з'явилася сучасна фауна: вовки, лисиці, зайці, кабани, бобри, зубри, бурі ведмеді і т.д. Зникнення великих стадних тварин вимагало зміни прийомів полювання та нової зброї. Було винайдено першу «механічну зброю» дистанційної дії – лук і стріли. **Людині вдалося приручити собаку, який став першою домашньою твариною.** У цей час було створено і новий інструментарій для обробки дерева – долото, сокиру, тесло, виготовлялися вкладишеві знаряддя (ножі, кинджали, списи) з кам'яними пластинами, з'явилися наконечники для стріл з кременю. Знаряддя праці виготовлялися з рогу і кістки (гарпуни, наконечники для стріл, проколки і т.д.).

Масове винищення дичини зумовило **кризу мисливства**. У зв'язку з цим людина почала займатися **рибальством**. Першими рибальськими знаряддями були гарпуни та кошики з лози. У цей період зросла роль

збиральництва (збирали їстівні рослини, ягоди, раки, молюски). В епоху мезоліту люди навчилися робити **примітивні посудини**: плетиво з лози обліплювалося глиною.

В Україні відомо майже **1000 пам'яток мезолітичного періоду** (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба – у Криму, Гребениківська стоянка – на Одещині, Журавська – на Чернігівщині та ін.).

«Неолітична революція»

У VI-V тис. до н.е. племена, які заселяли територію України, вступили в останню фазу кам'яного віку – **неоліт**, що **тривав до межі IV-III тис. до н.е.** Ця епоха була переломною в історії людства. Англійський археолог Г.Чайлд назвав цей період **«неолітичною революцією»**, суть якої полягала у **переході від традиційного присвоюючого господарства** (мисливства, рибальства, збиральництва) **до відтворюючих форм господарювання – землеробства і скотарства**. Щоправда, цей процес відбувався не одно-моментно, а тривав багато століть із суттєвими особливостями у різних місцевостях. Наприклад, у південно-західних регіонах поступово поширилися переважно відтворюючі форми господарювання, а в північно-східних більше зберігалися традиційні.

У цей час наші предки швидко **освоїли зернові культури**, які проникли в Європу з Близького Сходу. Однією із найперших злакових культур був ячмінь. Культивувалися також просо, пшениця, жито, вирощували городні культури – цибулю, часник та ін.

Люди **одомашнили** різних тварин (бика, свиню, козу, вівцю). З появою **примітивного транспорту** (саней та волокуш) вони почали використовувати худобу як тяглову силу.

У період неоліту люди виготовляли крем'яні сокири, великі ножі, наконечники списів з двобічною обробкою леза та долота, навчилися шліфувати, свердлити й розпилювати вироби. Зі збільшенням продукції виникла потреба її зберігати і людина **винайшла керамічний посуд**. Внаслідок цього поліпшилося харчування, а відтак продовжилася тривалість життя людини. В середньому її вік становив уже 30-32 роки. Крім того, у цей період на основі прядіння **виникло ткацтво**, яке дало ще один штучний продукт – тканину.

Поява землеробства, скотарства, ткацтва, винайдення кераміки, зумовили **перехід людей до осілого способу життя**. Вони почали будувати постійні житла. На території України виявлено близько **500 стоянок неолітичної людини** (Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, с. Микільська Слобідка на Київщині, с. Бондариха на Сіверському Дінці, смт Саврань на Одещині).

Життя, заняття та побут трипільських поселень

Сліди трипільської культури вперше знайдено у 1893 р. київським археологом В.Хвойкою біля с. Трипільля, що на Київщині, **від чого і пішла її назва**.

Творці цієї культури **заселяли у IV-III тис. до н.е.** територію нинішніх Румунії, Молдови, Побужжя, Південної Київщини й частини Лівобережної України. На території України виявлено понад **1000 поселень трипільської культури**. Більшість істориків вважають, що трипільці – це прийшли племена з Подунав'я, які частково злилися з неолітичними племенами Буго-Дністровської культури.

Головним заняттям племен трипільської культури було **зернове землеробство** (сіяли жито, пшеницю, ячмінь, просо). Землю обробляли мотикою, а згодом і ралом. Жали дерев'яними серпами з роговими та крем'яними вкладишами, а зерно терли на кам'яних зернотерках. Крім того, трипільці займалися **садівництвом** (вирощували абрикоси, сливи, аличу), **скотарством та рибальством**.

Трипільські племена вперше на території України почали користуватися **виробами з міді**. Трипільці виготовляли чудовий **глиняний посуд** з плоским дном. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. На поливаному посуді зустрічаються схематичні малюнки свійських тварин, зображення жінок. Такі зображення збереглися в українських народних вишиванках, килимах, великодніх писанках.

Зрушення у виробництві зумовили кардинальні зміни у суспільних відносинах. Зокрема, **матріархат змінився патріархатом**, зароджувалися міжплемінні об'єднання; формувалася ієрархічна структура родів; **зароджувалися елементи приватної власності**.

У трипільців була високорозвинена житлова **архітектура**. Вони мешкали у глинобитних одно- та двоповерхових будівлях. Ці будівлі були згуртовані у села. Вони були розташовані колом, у центрі якого стояв громадський будинок для сходок та спільних культових обрядів. Фактично – це давні протоміста зі значною кількістю мешканців. Навколо них розташовувалися невеличкі поселення, утворюючи округи з населенням у 15-25 тис. осіб.

Найважливіші події

Близько 1 млн років тому – поява людини на території України.

Від появи людини до 150 тис. років тому – період раннього палеоліту.

150-35 тис. років тому – епоха середнього палеоліту (мустьєрська епоха).

35-10 тис. років тому – період пізнього палеоліту.

IX-VI тис. до н.е. – епоха мезоліту.

8213 р. до н.е. – закінчення льодовикового періоду.

VI-IV тис. до н.е. – «неолітична революція».

IV-III тис. до н.е. – період енеоліту. Існування трипільської культури.

II – початок I тис. до н.е. – бронзовий вік.

IX ст. до н.е. – IV ст. н.е. – ранній залізний вік.

Основні терміни та поняття

Анімізм – донаукове, містичне уявлення первісних людей, згідно з яким кожна річ має свого духа, душу; одухотворення сил і явищ природи.

Антропогенез – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини, діалектично нерозривно пов'язаний з розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, членоподібної мови, первісних форм суспільства.

Архантропи – найдавніші викопні люди, для яких характерні значний надбрівний валик, відсутність підборіддя.

Бронзовий вік – період в історії людства, коли поряд з кам'яними були поширені вироби з бронзи.

Екзогамія – звичай, за яким заборонялися шлюби між жінками і чоловіками однієї родової групи.

Ендогамія – звичай, за яким дозволялися шлюби лише між особами однієї суспільної групи.

Енеоліт – перехідний період від епохи неоліту до бронзового віку, в якому вперше з'явилися мідні знаряддя.

Залізний вік – період в археологічній класифікації, який заступив бронзовий вік.

Кроманьйонці – люди епохи пізнього палеоліту – безпосередні предки сучасної людини.

Людське стадо – перехідна форма суспільної організації, типова для раннього первіснообщинного ладу.

Магія – сукупність прийомів та обрядів, які мають чудодійну силу; чаклунство, чарівництво.

Матріархат – форма первісного родового суспільства, у якій родові групи утворювалися за спорідненістю по жіночій лінії та з керівною роллю в них жінки.

Мезоліт – перехідний між палеолітом і неолітом період кам'яної доби.

Мустьєрська епоха – одна з епох первісної культури; етап середнього палеоліту.

Неандерталець – давня людина, що жила в епоху нижнього і середнього палеоліту у деяких районах земної кулі; палеантроп.

Неоліт – новий кам'яний вік, заключний період кам'яної доби.

Нуклеус – кусок кременю або каменю, від якого відбивали відщепи або ножевидні пластини для виготовлення кам'яних знарядь.

Палеоліт – давній кам'яний вік; перший, найраніший період кам'яної доби.

Патріархат – останній період первіснообщинного родового ладу, що заступив матріархат і характеризувався пануванням чоловіка в господарстві і в суспільних відносинах.

Рід – форма спільності людей за первіснообщинного ладу, господарське і соціальне об'єднання кровних родичів.

Стоянка – місце поселення людей кам'яного віку.

Субстрат – те, що лежить в основі яких-небудь утворень.

Тотемізм – одна з ранніх форм релігійних вірувань – обожнювання тварин, рослин, явищ природи, що вважалися родоначальником і охоронцем роду або племені й були культовим об'єктом.

Трипільська культура – археологічна культура часів мідного віку, пам'ятки якої вперше дослідив В.В.Хвойка біля с. Трипільля на Київщині наприкінці XIX ст.

Фетишизм – одна з ранніх форм релігійних вірувань – обожнювання предметів неживої природи, фетишів.

1.2. Перші державні утворення на території України

Кіммерійці і таври

Найдавнішим народом на території України, про який залишилися згадка в писемних джерелах, були **кіммерійці**. Жили вони у X-VII ст. до н.е. у степах Північного Причорномор'я від Дону до Дунаю. Більшість вчених схиляються до думки, що **кіммерійці є гілкою давньоіранського кочового народу**.

Кіммерійці були першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства. Першими на цих землях вони почали виплавляти з болотяної руди залізо. Їхні майстри навчилися кувати залізо й виготовляти високоякісну сталь. Кіммерійські залізні й сталеві мечі і кинджали славилися на весь світ. Кіммерійці виготовляли кінські вудила, наконечники стріл, прикраси. Досить високого рівня досягло їхнє **керамічне виробництво**. Особливо гарними були кубки з лощеною поверхнею, прикрашені геометричним орнаментом. **Кіммерійці вміли чудово обробляти кістки**. Зокрема, під час розкопок було знайдено прикраси з напівкоштовного каміння.

Племена кіммерійців об'єднувалися у великі союзи племен, які очолював цар-вождь. Їхня політична історія маловідома. Відомо лише, що вони **успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією**. У VII ст. до н.е. скіфські племена витіснили кіммерійців з Причорномор'я, внаслідок чого Кіммерія розпалася.

Впродовж XIX ст. до н.е. – III ст. н.е. у Криму жили таври. Перші дані про них повідомляє Гомер. Таври у горах займалися скотарством, у долинах – землеробством, у прибережних районах – рибальством. Мали високорозвинуті гончарство, ткацтво, виготовляли речі з каменю, дерева та інших матеріалів, торгували з греками.

З другої половини I тис. до н.е. у таврів почався перехід від родоплемінного ладу до рабовласницького, сформувалася родова аристократія, їхня держава **Таврика (IX-I ст. до н.е.) розвивалася як рабовласницька**. Навколо своїх поселень таври споруджували укріплення. Вони воювали зі скіфами і сарматами, вступали з ними у союз з метою підкорення Боспорського царства та Херсонеса. У II ст. до н.е. таври були розгромлені військами понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. У I ст. до н.е. – III ст. н.е. у союзі з сарматами протистояли агресії Римської імперії. З проникненням у Крим скіфів почався процес змішання таврів і пришельців, що відобразилося у назві народності **«тавроскіфи»**. Востаннє таври («тавроскіфи») згадуються у писемних джерелах в XI ст.

Скіфи в історії України

Скіфи – кочові іраномовні племена, які проживали у степах Північного Причорномор'я у VII-III ст. до н.е. Про них залишилися відомості в асирійських та грецьких писемних джерелах. Зокрема, Геродот у своїй «Історії» присвятив скіфам четверту книгу – «**Мельпомена**». У праці йдеться про похід проти них **перського царя Дарія I**. У 512 р. до н.е. скіфи, об'єднавшись із сусідніми з ними народами, перемогли величезне перське військо.

У V-IV ст. до н.е. під вплив скіфів потрапили землі лісостепової смуги Лівобережної та Правобережної України, а також землі на захід від Дністра. **У IV ст. до н.е. склалася Скіфська держава – Велика Скіфія, якою правив цар Атей.** Він карбував свою монету, йому підлягала більшість населення Скіфії. Тоді ж починається конфронтація між Македонією і Скіфією за вплив у північно-західному Причорномор'ї. Філіп II Македонський, батько Олександра, у **339 р. до н.е. розбив скіфів** у великій битві, де і загинув Атей. У 331 р. до н. е. македонці на чолі з Зопіріоном (намісником Олександра Македонського у Фракії) знову напали на Скіфію. Цього разу вони зазнали поразки.

Наприкінці III ст. до н.е. Велика Скіфія припинила своє існування. Її безпосереднім продовженням було **Скіфське царство у Криму зі столицею Неаполісом** (сучасний Сімферополь), яке проіснувало до III ст. н.е. Крім того, існувала т. зв. **Мала Скіфія** на території Молдови та Румунії.

Серед скіфів виділялися такі групи: **царські скіфи** (жили у пониззі Дніпра і Дону і вважалися верхівкою союзу племен), **скіфи-орачі або сколоти** (мешкали між Дніпром і Дністром), **скіфи-землероби** (жили у лісостеповій зоні Лівобережжя), **скіфи-кочівники** (оселилися у степах Причорномор'я). Частина скіфів змішалася з греками й осіла на чорноморському узбережжі між Дніпром і Дністром, їх називали **калліпідами**. Поблизу жили **алазони** – скіфо-фракійське плем'я. Власне скіфами були царські скіфи, скіфи-кочівники та калліпід

Скіфія поділялася на **три царства**, одне з яких очолював головний цар, а два інших – молодші царі. Центральним осередком Великої Скіфії наприкінці V-III ст. до н.е. було **Кам'янське городище** на Дніпрі. Царство поділялось на округи (**номи**), якими управляли номархи.

Економіка скіфів базувалася на кочовому господарстві (розведення коней, великої і дрібної худоби), різних промислах, торгівлі з античними містами, пограбуваннях і данині сусідніх племен. Значного розвитку набули чорна металургія й ковальство, виготовлення кибиток, зброї та кінської зброї. Скіфи-орачі займалися зерновим землеробством.

Скіфи залишили багату і різноманітну культуру. Найбільш дослідженими є кургани скіфських царів та знаті – **Солоха, Чортмлик, Куль-Оба, Гайманова Могила, Товста Могила** та ін. Перших скіфських царів хоронили на священній території – **Герри**. Захоронення часто супроводжувалися похованням слуг-рабів, дружини покійного, коней зі зброєю, високохудожніми виробами ювелірного мистецтва. Зокрема, всесвітньовідомими є золотий гребінь із кургану Солоха, нагрудна золота пектораль з Товстої

Могили тощо. Старожитності зі скіфських курганів свідчать про релігійні вірування. **Скіфи поклонялися таким богам, як Табіті, Папай, Апі, Таргітай, Гайтосір, Тагімасад.** Особливо цінували бога війни **Арея.** Йому єдиному скіфи споруджували вівтарі. У скіфських пам'ятках поширеним був т.зв. **«звіринний» стиль:** зброю, кінську вузду та інші предмети побуту прикрашали зображеннями пантер, оленів, вовків, птахів, риб, сценами боротьби між ними.

Проникнення у Північне Причорномор'я, життя та побут сарматів

Іраномовні племена – сармати або савромати («оперезані мечами») прийшли у Північне Причорномор'я у III ст. до н.е. з **поволзько-приуральських степів, витіснивши скіфів на Кримський півострів.** Панували тут до IV ст. н.е.

Сармати поділялися на кілька територіально-племінних груп: **аорсіів** (на схід від Дону), **сіраків** (Прикубання), **язигів, роксоланів та аланів** (Північне Причорномор'я). Найбільш войовничими були алани. Вони здійснювали успішні напади на Мідію, Малу Азію, Крим, Закавказзя. У 372 р. алани були розбиті і частково асимільовані гунами.

Територія сарматів поділялась на Азійську Сарматію (на схід від Дону) і **Європейську Сарматію.** **Важливим політичним центром сарматів було м.Танаїс** у гирлі Дону. Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Особливістю сарматського суспільства було існування пережитків матриархату. Античні автори називали сарматів **«гіюнайкократуменами»** – керовані жінками. Відомими є сарматські цариці – **Томарис, Амага.**

Досить високого рівня досягло **сарматське військово мистецтво.** Основу війська складали важкоозброєні вершники – **катафактарії,** вдягнуті у залізні панцири. Їхній удар замкнутим клином не могло витримати жодне військо.

Основу **господарської діяльності** сарматів складали різні форми скотарства. Важливу роль відігравали промисли, ремесла, торгівля з сусідами. Значне місце у господарстві сарматів відігравала праця рабів. Існувала приватна власність на худобу.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Античні міста-держави виникли під час «Великої грецької колонізації» у VIII-VI ст. до н.е. **Причини виникнення колоній** полягали у перенаселенні Греції, нестачі земель, придатних для хліборобства, пошуках джерел сировини та ринків збуту, військової агресії лідійців та персів, у внутрішній соціально-політичній боротьбі.

Найбільші грецькі колонії на узбережжі України – **Ольвія, Тіра, Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Фанагорія, Танаїс** та ін. Грецька колонія складалась із центру – **поліса** та сільськогосподарських округів (**хори**). У

центрі міста знаходилася головна площа – **агора**. Навколо неї розміщувалися адміністративні споруди, гімназії, крамниці. До агори примикала священна ділянка – **теменос**. Поряд з містом знаходився цвинтар – **некрополь**. Міста оточувалися міцними оборонними стінами з вежами.

Поліси мали свою **демократичну раду та народне віче**. Виконавча влада належала **колегії архонтів** на чолі з першим архонтом.

Греки-колоністи займалися землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинуті **різні ремесла**: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, чинбарство, кушнірство, гончарство. Особлива увага приділялась **торгівлі** з метрополією та іншими грецькими містами, з місцевими племенами. Місцевому населенню греки продавали передусім вино і ремісничі товари. До Греції вивозили пшеницю, рибу, сіль, шкіри, хутро, віск, мед, рабів. Основні міста карбували монети.

Греки привнесли у причорноморські землі найрозвинутішу на той час **культуру**. Будинки заможних громадян мали по кількості квадратних метрів житлової площі й були оточені просторими дворами з портиками і скульптурами. Приміщення прикрашалися високохудожніми розписами, фресками, мозаїкою. На високому рівні перебувала **освіта**. Фізичне та інтелектуальне виховання молоді здійснювалося у гімназіях. Високорозвинутими було **мистецтво й наука**. Кожне місто мало своїх поетів, музикантів, художників, артистів, вчених. Тут важливе місце посідав театр, популярним був спорт.

Основу релігійних вірувань колоністів становило багатобожжя. Вони традиційно поклонялися Зевсу, Аполлону, Артеміді, Діонісу та іншим богам. Поряд з культами божеств існували культури героїв – Ахілла і Геракла. Водночас до релігійних уявлень греків проникають елементи культури скіфських богів Папая, Табіті, Арея, таврської богині Діви.

Загалом **історія античних міст-держав поділяється на два періоди: грецький (друга половина VIII – середина I ст. до н.е.) і римський (середина I ст. до н.е. – IV ст. н.е.)**. Часом найбільшої самостійності та розвитку міст були **V-III ст. до н.е.** Грецькі міста-держави припинили своє існування через вторгнення у Причорномор'я готів (III ст. н.е.) і гунів (IV ст. н.е.).

Боспорське царство

Боспорське царство виникло у 480-ті рр. до н.е., як об'єднання грецьких міст-колоній на берегах Керченської протоки під владою спадкових архонтів міста **Пантікапей**. За правління Спартоکیدів до складу держави ввійшли **Феодосія і Танаїс**.

Основу боспорської **економіки** складало сільське господарство, а також жвава торгівля хлібом, рибою, шкірою та рабами. Імпортували до Боспору вино, оливкову олію, керамічні вироби, тканини, зброю, прикраси.

У Боспорському царстві **шанували грецьких і східних богів** – Кібелу, Деметру, Кору, Афродіту, Діоніса, Зевса, Аполлона та ін. Особливо популярними були культури, пов'язані з родючістю і рільництвом.

Про політичне життя Боспорської держави обмаль інформації. Відомо, що цар **Перісад I** (IV ст. до н.е.) вів війну зі скіфами. Після смерті царя між його синами розпочалися міжусобиці. **З кінця II ст. до н.е. Боспор був частиною Понтійського царства.** Не сподіваючись на свої сили, цар **Перісад V передав владу понтійському царю Мітрідату VI Євпатору.** Під час переговорів про передачу влади у **107 р. до н.е. вибухнуло повстання рабів на чолі зі скіфом Савмаком,** яке було жорстоко придушено. Невдовзі Мітрідат приєднав до своєї держави античні міста-держави Херсонес, Ольвію, Тіру. Коли римляни послабили Понтійське царство, Боспорська держава потрапила у залежність від Риму, деякий час лишаючись автономією, а в інші часи – зовсім незалежною державою. У **III ст. її послабив напад готів, а остаточний розпад спричинив напад гунів у другій половині IV ст.**

Існування на території України об'єднання готів і гунів

Готи або готони – східно-германські племена, які проживали на південному узбережжі Балтійського моря та в пониззі Вісли. **На територію України вони прибули наприкінці II ст. н.е.,** покінчивши із панівним становищем у Північному Причорномор'ї великого союзу племен на чолі із сарматським племенем аланів. Близько 260 р. вони захопили Ольвію, Тіру та Боспорську державу.

Найбільшої могутності готи досягли у IV ст. за короля Германиріха. У 375 р. готське об'єднання племен було розгромлене гунами і витіснене з Причорномор'я.

Гуни є монголо-тюркськими племенами, які сформувалися на території Центральної Азії у III ст. до н.е. Згодом орда гунів зайняла землі над нижньою Волгою, перемогла аланів на Дону, а потім і Готську державу. Найбільшої могутності вони досягли, коли їх королем став **Аттіла** (існує думка, що він слов'янського походження, а його справжнє прізвище Гатило). Гуни **захопили землі від Каспійського моря до Рейну і Альп.** Поразка гунів у королівстві Франків (нинішня Франція) зупинила їх експансію. У 453 р. Аттіла помер і держава гунів розпалася.

Велике переселення народів в Україні

У **375 р.** гуни разом із підкореними ними ще раніше аланами напали на готів, які мали свою державу. Гуни перемогли готське військо і цим започаткували т. зв. **велике переселення народів.**

У VI ст. через територію України з нижнього Дону і Волги пройшли **болгари,** а з-за Каспійського моря – тюркська (монгольська) орда **аварів.** У VII ст. (бл. 650 р.) з-над Волги пройшла тюркська орда **хозар.** У 870-880 рр. з Уралу в Україну прорвалися **мадьяри** (фінського походження). Згодом в українські степи дісталася частина **печенігів** (тюркського походження), які прогнали звідти мадьярів, зайняли причорноморські степи і довгий час були загрозою для українських поселень. Перший їх напад на Русь датується 915 р., останній – 1036 р.

Найважливіші події

X-VII ст. до н.е. – кіммерійський період.

XIX ст. до н.е. – III ст. н.е. – проживання у Криму таврів.

IX-I ст. до н.е. – існування держави Таврика.

VII-III ст. до н.е. – скіфський період.

512 р. до н.е. – відсіч скіфами наступу військ перського царя Дарія I.

339 р. до н.е. – розгром скіфського війська царя Атея македонськими військами Філіпа II.

331 р. до н.е. – скіфи розгромили македонське військо намісника Олександра Македонського Зопіріона.

Кінець III ст. до н.е. – припинила своє існування Велика Скіфія.

III ст. до н.е. – IV ст. н.е. – сарматський період.

VIII ст. до н.е. – IV ст. н.е. – існування античних міст-держав Північного Причорномор'я.

480-ті рр. до н.е. – виникло Боспорське царство.

107 р. до н.е. – перехід влади у Боспорському царстві до понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Повстання рабів та вільного населення Боспору під проводом Савмака.

63 р. до н.е. – поразка Понтійського царства у війні з Римом. Смерть царя Мітрідата VI Євпатора.

Кінець II-IV ст. – утворення Готського королівства у Північному Причорномор'ї.

375 р. – поразка готів від гунів. Початок великого переселення народів.

453 р. – смерть гунського царя Аттіли й розпад Готського королівства.

Персоналії

Атей (р.н. невідомий – 339 р. до н.е.) – скіфський цар, за якого Скіфія досягла найбільшої могутності.

Аттіла (р.н. невідомий – 453 р.) – вождь племені гунів (434-453 рр.). З його ім'ям пов'язаний розквіт гунського союзу племен.

Германаріх (р.н. невідомий – 375 р.) – готський король. За нього значна частина слов'ян входила до складу готського союзу.

Геродот (між 490 і 480 рр. до н.е. – між 430 і 425 рр. до н.е.) – видатний давньогрецький історик, названий «батьком історії». У 4-й книзі його «Історії греко-перських воєн» описані племена, які проживали у південно-українських степах.

Дарій I (558-486 рр. до н.е.) – перський цар (522-486 рр. до н.е.), який у 512 р. до н.е. зазнав поразки від скіфів.

Мітрідат VI Євпатор (132-63 рр. до н.е.) – цар Понтійського царства (Понту) з 121 р. до н.е.

Савмак – керівник повстання скіфів на території Боспорського царства у 107 р. до н.е.

Основні терміни та поняття

Амфора – давній глиняний посуд для рідких та сипучих речовин з видовженим дном та двома вертикальними ручками.

Антропоморфний – людиноподібний за формою.

Архонти – вищі службові особи, які обиралися на певний термін.

Кочовики – народ, який часто змінює місце проживання, праці.

Метрополія – місто-держава (поліс) стосовно до заснованих ним в інших землях поселень (колоній).

Некрополь – кладовище, могильник.

Номи – області у Скіфії.

Номарх – намісник скіфського царя, що управляв номом.

Поліс – античне місто-держава, особлива форма рабовласницької держави.

Цар – володар якої-небудь країни, самодержець, самовладець.

Царство – держава, якою править цар.

1.3. Ранні слов'яни. Антська держава

Теорії походження слов'ян

Проблема походження народу (**етногенез**) є однією із центральних в історичній науці. Досі залишається відкритим питання про прабатьківщину слов'ян.

Свідчення Нестора-літописця про початкове оселення слов'ян на Дунаю започаткувало **дунайську теорію** походження слов'ян. У добу середньовіччя з'явилася **скіфо-сарматська** або **азіатська** теорія, за якою предками слов'ян були скіфи і сармати. До кінця XVIII ст. існували припущення, що пращурами слов'ян могли бути алани, роксолани, даки, кельти, фракійці та ін.

На початку XX ст., працюючи чеського славіста Р.Нідерле «Слов'янські старожитності» було започатковано **вісло-дніпровську теорію**, за якою у II тис. до н.е. існувала балто-слов'янська спільність, а після її розпаду між Віслою і Дніпром з'явилися слов'яни. У 30-40-х рр. було висунуто **вісло-одерську концепцію** (польські вчені Ю.Косташевський, Я.Чекановський, Т.Лер-Сплавинський).

У 50-60 рр. польський археолог В.Гензель, радянські вчені П.Третьяков, М.Артамонов, Б.Рибаков обґрунтували **дніпро-одерську теорію**, яка помістила слов'янську прабатьківщину між Дніпром і Одером. Згодом цю теорію збагатили і розвинули сучасні українські археологи В.Баран, Д.Козак, Р.Терпиловський. На їхню думку формування слов'янського етносу було досить тривалим процесом. **До рубежу III-II ст. до н.е. цей процес розгортався переважно між Віслою і Одером, а з появою зарубинецької культури II-I ст. до н.е. – переміщається на територію між Віслою і Дніпром.**

Розселення слов'ян та процес утворення праукраїнського етносу

Перші згадки у писемних джерелах про ранньослов'янські племена зустрічаються у творах римських вчених I-II ст. н.е. Плінія Старшого, Тацита, Птоломея, де слов'яни фігурують під назвою **венеди** (венети). У творах візантійських авторів VI ст. Йордана і Прокопія Кесарійського йдеться про розпад венедської спільноти. Йордан сповіщає, що у VI ст. вже існувало три гілки слов'ян – венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і

склавини (Подунав'я). Зіставивши повідомлення Йордана, візантійських джерел і дані археології, вчені роблять висновки, що **венеди (праслов'яни) поділились на західних (склавинів) і східних (антів) слов'ян.**

Процес розселення слов'ян розпочався з V-VI ст., коли з межириччя Дніпра і Дністру вони просунулися у придунайські землі, і там поділилися на дві групи. Одна пішла на південь (на Балканський півострів), інша – вздовж течії Дунаю. Слов'яни Лівобережної України поступово заселили землі на півночі і на північному сході, до цього зайняті балтами і угро-фінами.

За даними сучасної археології, процес утворення праукраїнського етносу відбувався за такою схемою: **у V-VII ст. носії пеньківської культури (анти) та склавини вирушили у південному напрямку.** Антська хвиля покотилася на Балкани, а згодом на Ельбу, поступово інтегруючись із західними слов'янами. Склавини ж утворили між Дніпром, Дністром і Західним Бугом нові етнічні угруповання, підґрунтям яких була культура Луки-Райковецької, яка сформувалася на базі праської (склавини) із залученням певних елементів пеньківської (анти) культури. З культурою Луки-Райковецької фахівці пов'язують **племена древлян, бужан, волинян, улличів, тиверців, які й були безпосередніми предками українців.**

Анти в історії України

Анти проживали між Віслою, Прип'яттю і Дніпром, доходили до Дону і Чорного моря. М.С.Грушевський вважає, що анти (східні слов'яни) були предками давніх русів, а через них – українців, мали своїх князів і державу. Вони є автохтонами українських земель.

Одним з найважливіших джерел з історії антив є праця готського історика **Йордана** «Історія походження і чинів готів». У ній йдеться про війни готського короля Вінітара проти антського князя **Божа** (або Боза) близько 375 р. Це перша хронологічна згадка про антив.

Найвищої могутності анти досягли у першій половині VI ст., коли вели переможні війни з Візантією у Придунав'ї та на Балканах, воювали проти готів, болгар і аварів. У цей час у них відбувався інтенсивний розпад родоплемінних відносин. Суспільно-політичний лад антив греки називали демократією – найважливіші справи вирішувалися на вічах.

У 60-х рр. VI ст. анти зазнали поразки від авар. **Остання згадка про них у писемних джерелах стосується подій 602 р.** Загалом держава антив проіснувала три століття (кінець IV-початок VII ст.).

Перші державні утворення у східних слов'ян

У VIII-IX ст. у східних слов'ян сформувалися три великі політичні утворення східнослов'янських племен, що згадуються в арабських державах під назвами Куявія, Славія, Артанія. Більшість істориків вважають **Куявію** політичним об'єднанням слов'янських племен у Придніпров'ї, центром якого була Куяба (Київ). **Славія** ймовірно існувала на території ільменських слов'ян, а її центр – місто Славу (Новгород). **Артанію** одні дослідники ототожнюють з антами, інші – з Тмутараканню, Черніговом.

Господарство ранньослов'янських племен

Основним заняттям ранніх слов'ян було **землеробство**. Вони використовували різні способи вирощування зернових культур. Так, у лісовій зоні культивувалося **підсічне землеробство** (попіл дерев використовувався як добрива). У лісостеповій зоні використовувалася **двопільна система обробітку землі**. Поле оброблялося і засівалося до того часу, поки воно давало хороші врожаї. Коли ж врожаї падали, поле залишали на «пар» (відпочинок), натомість використовувалося інше поле. У цей час розширюється асортимент вирощуваних злаків. Активно культивувалися пшениця, жито, ячмінь, овес. Тоді ж поширюються залізні наральники, серпи, коси-горбуші, мотики, ручні жорна.

Слов'яни займалися також **скотарством** (вирощували велику рогату худобу, коней, свиней), **полюванням** на хутрових звірів, **рибальством, бортництвом**.

Значного поширення у східнослов'янських племен набули **ремесла** залізобробне, ювелірне, косторізне, гончарне, ткацьке та ін. На цьому етапі **металургія відокремилася від ковальства**, внаслідок чого розширився асортимент залізних виробів (понад 30).

Інтенсивно розвивалася **торгівля** з Центральною Європою та Причорномор'ям. Про це, зокрема, свідчать численні знахідки римських та візантійських монет.

Господарство спільно вела велика патріархальна сім'я, в якій жили родичі декількох поколінь. Общини родичів жили в близьких поселеннях, що називалися «**гніздами**». Група таких «гнізд» об'єднувалася у **племена**.

Побут та вірування східних слов'ян

Слов'янські поселення мали площу 1-2,5 га і розташовувалися на південних схилах річок та інших водоймах цілими групами недалеко одне від одного. **Житлом для людей служили напівземлянки або землянки** із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. – пічкою-кам'яною. Кераміка була ліпною, інколи оздоблювалася різними узорами.

Серед слов'ян були поширені **язичницькі вірування**. Їхня релігія мала у своїй основі культ природи. Слов'яни вважали головним богом Перуна – бога грому, блискавки. Літописи згадують також Рода (землеробського бога), Сварога, Дажбога, Хорса (богів сонця), Стрибога (бога вітру), Велеса (бога тварин), Симаргла (бога рослин). Для відправлення своїх обрядів слов'яни будували культові споруди – **капища** (святинища), де встановлювали дерев'яні та кам'яні людиноподібні **ідоли** певних богів. Всесвітньовідомим є Збручанський ідол.

У загальному культі природи у східних слов'ян важлива роль відводилася поклонінню духам (німфам), горам, рікам, деревам, тваринам. Священним деревом слов'ян був дуб, культ якого пов'язаний з Перуном. Дерево використовувалося для ритуальних обрядів, зокрема для жертвоприношення. Слов'яни-язичники приносили у жертву тварин, зерно, різноманітні вироби. Здійснювалися і людські жертвоприношення, під час яких слов'яни ворожили.

Найважливіші події

Межа III-II тис. до н.е. – виокремлення герmano-балто-слов'ян з масиву давніх індоєвропейців.

II тис. до н.е. – поява слов'ян як окремої етнічної групи.

Кінець IV – початок VII ст. – існування Антської держави.

Бл. 375 р. – розгром антами війська царя готів Вінігара.

602 р. – остання згадка у писемних джерелах про антів.

VIII-IX ст. – існування перших державних утворень у східних слов'ян – Куявії, Славії, Артанії.

I-II ст. – перші згадки про ранньослов'янські племена у творах римських вчених.

V-VI ст. – початок розселення слов'ян із межиріччя Дніпра і Дністра на південь і на північ.

Персоналії

Бож (р.н. невідомий – близько 375) – князь антів.

Перун – головний бог у східних слов'ян в дохристиянський період, бог грому і блискавки.

Юстиніан I – візантійський імператор (527-565). Під час його правління слов'яни активно просувалися на територію Балканського півострова. Їх залучали до служіння Візантійській імперії. За часів Юстиніана I з антів походив відомий візантійський полководець Хільбудій. Давні історики згадують антів Всегорода і Дабрагеса, які займали помітну роль у візантійській адміністрації.

Основні терміни та поняття

Етногенез – походження та розвиток народів.

Землянка – викопане в землі житло, яке іноді виступає над поверхнею.

Ідол – у язичників статуя, що зображує бога; божок.

Капище – язичницький храм у східних слов'ян дохристиянського часу.

Культура – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством впродовж його історії.

Ллячка (тигель) – товстостінна посудина для плавки металу і відливки у ливарну форму.

Німфа – у грецькій міфології – божество у вигляді жінки, яке уособлює явища і сили природи.

Ритон – посудина у формі рогу, яка виготовлялася з різних матеріалів, зокрема коштовних, і використовувалася найчастіше в культових цілях для жертвоприношень та узливань.

Солярний знак – символічне зображення Сонця у вигляді хреста, свастики, кола, колеса, зірки та ін. Як правило, має культове значення.

Умбон – металічна опукла накладка, що зміцнювала та прикрашала центральну частину дерев'яного шкіряного щита.

II. УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ

2.1. Виникнення та розвиток Київської Русі (IX-X ст.)

Версії походження давньоруської держави

Це питання є одним з найзаплутаніших у вітчизняній і світовій історіографії. Вперше звернувся до нього Нестор-літописець у «Повісті минулих літ». У середньовіччі хроністи у своїх творах штучно пов'язували ранню історію Русі зі скіфами, кельтами, сарматами, аланами.

У середині XVIII ст. німецькі історики **Г.Байер** та **Г.Міллер** **обґрунтували концепцію норманізму**. Взявши за основу літописні дані про прикликання варягів на Русь, вони **висунули тезу скандинавського походження давньоруської держави**. Згодом норманісти висунули ще декілька аргументів: 1) Русь отримала назву від «Руотси» (фінська назва шведів у середині XI ст.); 2) більшість імен руських послів, що зафіксовані в договорах з Візантією, мають скандинавське походження; 3) візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» наводить руські назви дніпровських порогів, більшість з яких мають давньнорманське походження. **Рішучим опонентом цієї теорії став М.Ломоносов, який започаткував антинорманську теорію**. Антинорманісти стверджували, що назва «Русь» слов'янського походження і походить від річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні. На їхнє переконання жодного племені чи народу під назвою «руси» не було відомо у Скандинавії і про нього не згадує жодне давньнорманське джерело.

Кардинально іншу гіпотезу висунув професор Гарвардського університету **О.Пріцак**. Він **виводив коріння Київської держави з Хозарського каганату**. На його думку, поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка – спадкоємницею роду Кия.

Передумови виникнення Київської Русі

Процес виникнення держави у східних слов'ян був досить складним і тривалим. Державотворчі традиції здавна існували у південній частині східнослов'янського етнічного масиву і були пов'язані з існуванням антського та склавинського політичних об'єднань. На їх основі було сформовано **14 великих племінних об'єднань, серед яких виділялося полянське у Середньому Подніпров'ї і дулібське на Волині**. Аварська навала послабила дулібів, що надало перевагу полянам. Важливим моментом консолідації цього об'єднання стало заснування Києва. За легендою вважається, що **засновниками міста є брати Кий, Щек і Хорив та їх сестра Либідь**, які збудували перше городище на Старокиївській горі. Проведені археологічні розкопки підтвердили цю літописну згадку. Виникнення **Києва датують кінцем V – початком VI ст.** Дослідники вважають, що Кий був реальною історичною особою, очолював Полянське князівство. Літописи говорять про відвідини Києм Царгорода у 528 р. на запрошення імператора Юстиніана. На р. Дунай князь заснував м. Києвець.

Спочатку Київська держава була невеликим об'єднанням племен, згодом до неї були прилучені древляни, частина сіверян, дреговичі. Внаслідок цього у VIII – середині IX ст. у Середньому Подніпров'ї сформувалося державне об'єднання – Руська земля. Останніми князями династії Києвичів були Дір і Аскольд. Дір князував з 30-х рр. IX ст., а Аскольд змінив його у 60-ті рр.

Про Діра залишилося небагато свідчень. Аскольд уславився своїми походами. Зокрема, у 860 та 866 рр. він здійснив походи на Візантію. У результаті першого походу Русь уклала з Візантією вигідну для себе угоду. Тоді ж Аскольд прийняв християнство. Він започаткував політику збирання земель східнослов'янських племен. Князь ходив походами на древлян, уличів, кривичів, воював з болгарами і полочанами.

На півночі виник осередок державності прильменських слов'ян, що сформувався навколо Городища. Близько 862 р. внаслідок внутрішніх суперечок на князювання було запрошено норманських конунгів (князів) Рюрика, Синеуса і Трувора. Для них Русь стала головним об'єктом політичних інтересів. У 879 р. Рюрик помер і престол було передано його малолітньому сину Ігорю, регентом якого став Олег. У 882 р. останній організував похід на Київ, вбив Аскольда і захопив владу. Київ став столицею об'єднаної Північної і Південної Русі, чим було покладено початок Київській Русі.

Внутрішня і зовнішня політика перших київських князів

Дане питання передбачає характеристику діяльності київських князів Олега, Ігоря, Святослава, княгині Ольги. З іменем Олега (882-912 рр.) літописна традиція пов'язує утворення Київської Русі. Заволодівши Києвом у 882 р., він поширив свою владу на сіверян, древлян, уличів, тиверців, північні племена кривичів, радимичів, ходив походами на Візантію у 907 і 911 рр. Внаслідок останнього походу Олег уклав вигідну торговельну угоду (15 статей), яка передбачала сплату Візантією контрибуції (48 тис. гривень золотом), безмитну торгівлю, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі. У 909-910 рр. князь здійснив походи проти Арабського халіфату, а у 912 р. – на Закавказзя. Під час останнього походу він загинув.

Після смерті Олега великим київським князем став Ігор (912-945 рр.). Початок його діяльності збігся із повстанням слов'янських племен. У 914 р. він придушив древлянське повстання, згодом примусив визнати владу Києва тиверців та уличів. За Ігоря на південних кордонах Русі з'явилися і нові кочівники – печеніги. У 915 р. з ними вдалося укласти мир, але вже з 930 р. вони починають здійснювати регулярні напади на Русь. Ігор здійснив два походи на Візантію у 941 і 944 рр. Перший з них закінчився невдачею: флот русів був розгромлений під Константинополем. Похід 944 р. виявився більш вдалим. Було укладено нову русько-візантійську угоду, яка підтверджувала основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії. Щоправда, руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі у Константинополі, а руські вої-

ни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників. У 944 р. Ігор здійснив похід на Закавказзя, у ході якого захопив міста Дербент і Ширван, столицю Кавказької Албанії м. Бердаа. У 945 р. під час повторного збирання данини **Ігор був вбитий повсталими древлянами**, яких очолив князь Мал.

Влада перейшла до вдови Ігоря – **княгині Ольги** (945-964 рр.), оскільки спадкоємець вбитого князя – Святослав був ще малолітнім. Свою діяльність вона розпочала із **придушення древлянського повстання**, спалила головне місто древлян Іскоростень і обклала Древлянську землю податком. Ольга **провела ряд реформ**, які упорядкували спосіб збирання й розміри щорічної данини з підвладних земель. **Створювалися осередки центральної влади на місцях – «становища» і «погости».**

Княгиня піднесла міжнародний престиж Київської Русі. Зокрема, у **946 і 957 рр.** вона здійснила два дипломатичні візити до **Константинополя**, у ході яких було укладено союзницькі угоди. Під час одного із візитів **Ольга охрестилася.** Княгиня, намагаючись вирвати Русь із залежності від Візантії, активізувала свої відносини з **германським імператором Оттоном I** (планувалося ввести на Русі католицизм). У 961 р. до Києва прибуває місія єпископа Адальберта, яка не принесла очікуваних результатів, і у 962 р. змушена була повернутися до Германії.

Після Ольги, досягнувши повноліття, став князувати **Святослав** (964-972 рр.). **Майже все своє активне життя князь провів у військових походах**, пройшовши 8000-8500 км. Спочатку впродовж 964-966 рр. він повернув під владу Києва в'ятичів, завдав поразки Хозарському каганату, підкорив племена ясів і касогів. Падіння Хозарії створило для Русі нову небезпеку – на її кордонах з'явилися печеніги.

У **968-971 рр.** **Святослав здійснив кілька походів на Балкани.** У 968 р. на запрошення візантійського імператора Фоки він вирушив у похід проти Болгарії. Того ж року під Доростолом руське військо завдало поразки болгарському, після чого Святослав зайняв декілька міст на Дунаї. Це занепокоїло Візантію. Вона підштовхнула печенігів до агресії проти Київської Русі. У 968 р. кочівники беруть в облогу Київ. Святослав змушений був повернутися. Відвернувши загрозу, він **розділив князівства між своїми синами.** У Києві почав правити старший син **Ярополк**, Древлянська земля дісталася **Олегові**, а **Новгород – Володимирові.** Ця реформа була важливою ланкою грандіозного плану – **створення Дунайсько-Дніпровської держави зі столицею у м. Переяславець** (на Дунаї). У 969 р. Святослав вирушив у новий похід на Балкани. Він захопив Великий Переяслав, Доростол, Філіппополь. Новий візантійський імператор Іоанн Цімісхій зумів зупинити Святослава лише під Андріанополем. **Під Доростолом у 971 р. було укладено мирну угоду**, відповідно до якої київський князь брав на себе зобов'язання не воювати з Візантією та відмовлявся від претензій на Болгарію та Крим. Навесні 972 р., повертаючись з невдалого походу, Святослав натрапив на засідку печенігів і загинув у бою.

Найважливіші події

Кінець V – початок VI ст. – заснування Києва.

528 р. – відвідини полянським князем Кием Царгорода.

VIII – середина IX ст. – формування у Середньому Подніпров'ї Руської землі.

30-ті рр. – кінець 50-х рр. IX ст. – князювання київського князя Діра.

60-ті – поч. 80-х рр. IX ст. – князювання київського князя Аскольда.

860, 866 рр. – походи війська Аскольда на Візантію.

60-ті рр. IX ст. – хрещення Аскольда та його наближеного оточення у Константинополі.

882 р. – утворення Київської Русі.

882-912 рр. – регентство київського князя Олега.

907, 911 рр. – походи Олега на Константинополь.

911 р. – укладення русько-візантійської угоди.

912-945 рр. – князювання київського князя Ігоря.

941, 944 рр. – походи Ігоря на Константинополь.

945-964 рр. – регентство княгині Ольги.

946, 957 рр. – візити княгині Ольги до Константинополя.

946 р. – прийняття княгинею Ольгою християнства.

964-972 рр. – князювання київського князя Святослава.

968-971 рр. – балканські війни Святослава.

968 р. – осада печенігами Києва.

971 р. – укладення русько-візантійської угоди.

Персоналії

Адальберт Магдебурзький (р.н. невід. – 981) – німецький церковно-політичний діяч, архієпископ Магдебурзький, який за дорученням німецького імператора Оттона I і на прохання княгині Ольги, намагався запровадити християнство у Київській Русі.

Аскольд – князь київський до 882 р., який у 862 р. здійснив вдалий похід на Константинополь. Прийняв християнство.

Ігор (р.н. невід. – 945) – великий князь київський (912-945). Здійснивав централізаторську політику. У 941 і 944 рр. здійснив походи на Візантію.

Кий, Щек, Хорив і Либідь – три брати і сестра, які за переказами, вміщеними у «Повісті минулих літ», були засновниками Києва.

Мал (р.н. невід. – 946 або 977) – древлянський князь, який у 945 р. очолив древлянське повстання.

Олег (р.н. невід. – 912, за іншими даними 922 р.) – великий князь київський (882-912). За його князювання Північна Русь була об'єднана з Південною, що ознаменувало початок створення Давньоруської держави. Послідовно і наполегливо підкорював племінні союзи і князівства центральній владі. У 907 і 911 рр. здійснив походи на Візантію.

Ольга (близько 910-969) – велика княгиня київська (945-964), дружина князя Ігоря. Провела державну реформу, впорядкувала збирання данини, організувала опорні пункти центральної влади на місцях. Прийняла християнство, але запровадити його на Русі не спромоглася.

Рюрик, Синеус, Трувор – три норманські князі, які, за повідомленням «Повісті минулих літ», були запрошені у 862 р. княжити в землі ільменських слов'ян, кривичів, чуді і весі. Від Рюрика веде назву правляча династія у Київській Русі – Рюриковичі.

Святослав Ігорович (Хоробрий, близько 939-972 або 973) – великий князь київський (945-972), полководець, син князя Ігоря та княгині Ольги. Здійснював походи, метою яких було зміцнення Давньоруської держави. Розгромив Хозарський каганат. Вів активну зовнішню політику, зокрема щодо Візантії. Провів адміністративну реформу, посадивши у князівствах намісниками своїх синів.

Основні терміни та поняття

Варяги – давньоруська і візантійська назва скандинавів (норманів), які в XI ст. здійснювали напади на Східну і Західну Європу, займалися також торгівлею, а пізніше служили воїнами-найманцями у слов'янських князів.

Князь – голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військової дружини, а з розвитком феодалізму – вождь війська та правитель князівства.

Контрибуція – грошова сума, яку накладає держава-переможець на підкорену державу; данина, дань, репарація.

Нормани – північногерманські племена, які жили в Скандинавії та на Ютландському півострові й у VIII – XI ст. робили грабіжницькі напади на країни Європи.

Плем'я – група народностей, пов'язаних спільним походженням і спорідненістю мов.

Погост – у Київській Русі – місце торгу, куди з'їжджалися купці; з середини X ст. – адміністративно-територіальна одиниця.

Похід – воєнні дії, воєнна кампанія.

Регент – тимчасовий правитель монархічної держави, який призначається в разі відсутності, хвороби, неповноліття і т.ін. монарха, а також коли престол залишається незайманим впродовж тривалого часу.

Становища – місце стоянки, тимчасового розташування кого-небудь.

Угода – договір, за яким встановлюються взаємні зобов'язання щодо чого-небудь; умова, пакт.

2.2. Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

Обставини приходу до влади князя Володимира

У 972 р. загинув великий князь київський Святослав. Після його смерті у Києві князував старший син Святослава **Ярополк**, у Древлянській землі володарював **Олег**, у Новгороді – **Володимир**.

Певний час політична ситуація на Русі залишалася бути стабільною. Відомо, що Ярополк вів активну зовнішню політику. Він підтримував зв'язки з країнами Західної Європи, імператором Священної Римської імперії Оттоном I. У 973 р. Ярополк послав посольство до імператора. У 979 р. Київ відвідали послы римського папи Бенедикта XII.

Мирний розвиток подій продовжувався до 977 р., коли між синами Святослава розпочалася міжусобна боротьба. Першими зіткнулися Ярополк і Олег. Приводом для протистояння стало вбивство сина воеводи Ярополка Свинельда – Люта, який полював у древлянських лісах і цим самим порушив права феодалної власності Олега. У цій боротьбі Олег загинув. Через 3 роки у 980 р. Ярополк досягає Новгороду. Князь Володимир, щоб не повторити долі брата, змушений був втікати у Скандинавію, де найнявши дружину варягів, того ж року відвойовує Новгород і підходить до стін Києва. Ярополк, не прийнявши відкритого бою, зраджений своїм воеводою Блудом, трагічно загинув. В результаті, у **980 р. Володимир стає повноправним правителем Русі.**

Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого

За князювання **Володимира** було завершено об'єднання всіх східних слов'ян у складі **Київської Русі**, територія якої охопила майже 800 тис. км². Зокрема, він воював з в'ятичами (982 р.), ятвягами (983 р.), радимичами (984р.), волзькими булгарами (985 р.), хорватами (993 р.), у 981 р. – відвоював у поляків Перемишль і Червенські міста. Крім того, Володимир **провів 7 переможних походів проти печенігів і чорних клобуків**, для захисту від яких збудував укріплену лінію з містами-фортецями по р. Стугні, Десні, Ірпені, Трубежу і Сулі.

Князь провів декілька важливих реформ. За **адміністративною реформою** вся територія держави була поділена на волості й уділи, куди на правління були призначені 12 синів Володимира. Цей тип державності професор Остап Прицак називає патримоніальним, за яким державна влада, економіка, культура були монополією князя та династії. Суть **військової реформи** полягала у ліквідації племінних воєнних об'єднань і злитті воєнної системи з системою феодалного землеволодіння. Відповідно до неї великий князь київський роздавав «мужам лучшим» земельні володіння у прикордонних районах, зобов'язуючи їх до військової служби. **Судова реформа** передбачала запровадження зведення законів усного звичаєвого права під назвою «Закон руський» або «Устав землений» і пристосування цього права до сучасних умов.

Без сумніву, найважливішою була **релігійна реформа**. Спочатку Володимир спробував **реформувати язичництво**, запровадивши єдиний пантеон шести язичницьких богів. Верховним богом було проголошено Перуна. У 988-989 рр., переконавшись у віджилості старої віри, він **запровадив на Русі християнство**, як державну релігію.

Володимир проводив активну **зовнішню політику**. Зокрема, застосовуючи практику **династичних шлюбів**, він одружив своїх синів Святополка і Ярослава відповідно з доньками польського короля Болеслава Хороброго і шведського короля Олафа Скотконунга. Після хрещення Русі розширюються її відносини з Візантією, поживаються русько-німецькі контакти. У **1013 р. між Київською Руссю і Священою Римською імперією укладено угоду.**

Запровадження християнства та його значення

За правління Володимира Великого було здійснено надзвичайно важливий для подальшої долі Київської Русі акт офіційного запровадження християнства візантійського зразка.

Вибір на християнстві було зупинено зовсім не випадково. Сучасний український історик О.Д. Бойко вважає, що **цьому передувала низка фактів:** 1) ще за часів існування античних міст-держав для Подніпров'я визначився південний вектор у зовнішній політиці; 2) досвід та традиції хрещення за візантійським зразком (Аскольд, Ольга); 3) відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком влаштувало великого князя; 4) візантійське православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою. Крім того, слід мати на увазі і те, що на цей час уся Європа була вже християнською і з упевненістю ставилася до нехристиянських народів.

Запровадженню християнства посприяв збіг обставин, зокрема внутрішньополітична ситуація, яка склалася у Візантії в середині 80-х рр. X ст. У 987 р. візантійський імператор Василій II, проти якого виступив полководець Фока Варда, попросив у Володимира військової допомоги для придушення повстання. У свою чергу, Володимир висунув умову – укласти союз із Київською державою і скріпити його шлюбом із сестрою імператора Анною. Великий князь київський зобов'язувався прийняти християнство. Коли руські війська придушили повстання, Василій II відмовився виконати свої зобов'язання. У відповідь на це війська Володимира у 989 р. зайняли у Криму важливий пункт візантійського панування – Херсонес (Корсунь), чим змусили візантійського імператора дотриматися умов договору. У Корсуні восени 989 р. князь взяв шлюб з Анною, тут відбулося його хрещення. Ця подія стала відправною точкою у запровадженні християнства. **Описані події літописцем спресовані в один рік – 988 р. Після цього християнізація Русі тривала ще декілька століть.**

Прийняття християнства значно вплинуло на подальший розвиток Київської Русі. Завдяки цьому Русь прилучилася до європейської цивілізації, пожвавилися міжнародні зв'язки нової християнської держави, зріс її авторитет у Європі як могутньої держави. Надзвичайно піднісся й авторитет самого князя. Нова релігія мала для Київської держави також внутрішньополітичне значення. Вона ліквідувала племінні пантеони богів, сприяла створенню могутньої, централізованої самодержавної країни. Впровадження християнства прискорило розвиток культури Русі, сприяло поширенню писемності, створенню перших шкіл і бібліотек.

Міжусобна боротьба між князями Володимировичами у 1015-1019 рр.

В останні роки правління Володимира Великого відносини між ним і кількома його синами загострилися. Особливо великого князя непокоїли наміри новгородського князя Ярослава припинити виплату Києву данини й добитися самостійності. Під час підготовки карального походу на Новгород у

1015 р. Володимир помирає, а між братами спалахнула міжусобна боротьба. Старший син **Святополк**, захопивши київський стіл, підступно вбив своїх братів Бориса, Гліба і Святослава. За ці вбивства його назвали **«окаяним»**. **Проти нього рішуче виступив Ярослав.** У битві під Любечем (1015р.) переміг Ярослав, на р. Буг (1018 р.) – Святополк, на р. Альті (1019 р.) – знову Ярослав. Святополк утік на захід до свого тестя Болеслава Хороброго й десь там безслідно зник. **У Києві вокняжився Ярослав** (1019- 1054 рр.).

Державна діяльність Ярослава Мудрого

Князювання Ярослава, прозваного в народі Мудрим, стало **періодом розквіту й апогеєм могутності Київської Русі.**

Перші роки князювання позначені боротьбою з братом Мстиславом Володимировичем, тмутараканським князем. У Лиственській битві 1024 р. Ярослав зазнав поразки, внаслідок чого змушений був передати братові Чернігівську та інші землі на схід від Дніпра. Брати утворили т.зв. **дуумвірат.** Після смерті Мстислава у **1036 р.** лівобережні землі знову об'єдналися під владою Києва і **Ярослав став одноосібним правителем.**

Ярослав Мудрий **дбав про безпеку кордонів держави.** Так, у 1030-1031 рр. відвоював у поляків Червенські міста. На цих землях збудував над р. Сян м. Ярослав, яке стало форпостом Київської Русі на західних землях. Князь здійснив ряд походів проти племен естів (1030 р.) і ятвягів (1038 р.). У 1030 р. над Чудським озером заснував м. Юр'єв (нині – Тарту). Піклувався Ярослав і про безпеку південних кордонів, збудувавши нову оборонну лінію вздовж річок Сула, Стугна, Рось, Трубеж. У 1036 р. руські війська вщент розгромили печенігів біля Києва. На честь цієї перемоги було закладено у 1037 р. Софійський собор.

За князювання Ярослава Мудрого **зріс міжнародний авторитет Русі,** яка підтримувала зв'язки з Візантією, Німеччиною, Францією, Польщею, Угорщиною, скандинавськими країнами. Важливе місце у зовнішній політиці князя займала **«сімейна дипломатія».** Сам Ярослав був одружений з донькою шведського короля Олафа – Інгігердою, згодом – з Анною, донькою візантійського імператора. Його доньки вийшли заміж за європейських королів: Анна – за французького Генріха II, Єлизавета – за норвезького Гаральда Сміливого, Анастасія – за угорського Андрія I. Тому Ярослава історики часто називають **«тестем Європи».**

Ярослав Мудрий приділяв велику увагу **організації внутрішнього життя країни.** За його князювання укладено перше писемне зведення законів Київської Русі – **«Правду Ярослава»**, що становить найдавнішу частину **«Руської Правди».** За правління Ярослава християнство остаточно утвердилося у Київській державі. Так, у 1039 р. було **засновано Київську митрополію,** яка підпорядковувалася константинопольському патріарху. У 1051 р., щоб звільнитися з-під опіки Візантії у церковних справах, всупереч канонам собор руських єпископів обрав **митрополитом київського церковного діяча Іларіона.** Крім того, за Ярослава було засновано перші мона-

стирі (Києва-Печерський, Св. Юрія, Св. Ірини). Князь **дбав про розвиток освіти**: створено школу і бібліотеку при Софійському соборі; зібрано перекладачів, які перекладали на давньоруську мову багато грецьких книг тощо.

В останні роки свого правління Ярослав **намагався вирішити проблему престолонаслідування**, взявши за основу **принцип сенйорату**, відповідно до якого після смерті великого київського князя великокняжий стіл переходив до найстаршого за віком сина. Після смерті старшого брата стіл займав наступний за віком князь і т.д. Тобто, кожен з нащадків Ярослава мав шанс правити у Києві. Сини-князі, які не отримали у володіння певного князівства, називалися ізгоями, їх позбавляли права на землю.

Найважливіші події

977 р. – початок міжусобної боротьби між синами Святослава.

980-1015 рр. – князювання Володимира Великого.

988 р. – запровадження християнства у Київській Русі.

1013 р. – укладення угоди між Київською Руссю і Священою Римською імперією.

1015-1019 рр. – міжусобна боротьба між синами Володимира.

1019 р. – перемога Ярослава над Святополком на р. Альта.

1019-1054 рр. – князювання Ярослава Мудрого.

1026-1036 рр. – дуумвірат (спільне правління) Ярослава Мудрого і Мстислава Володимировича.

30-ті рр. XI ст. – створення «Правди Ярослава», складової частини «Руської Правди».

1036 р. – розгром печенігів під Києвом.

1037 р. – спорудження Софійського собору.

1051 р. – заснування Києво-Печерського монастиря. Обрання київським митрополитом першого русина Іларіона.

Персоналії

Борис (р.н. невід. – 1015) і **Гліб** (р.н. невід. – 1015) – молодші сини київського князя Володимира Святославовича. Борис князував у Ростові, Гліб – у Муромі.

Василій II Болгаробойця (958-1025) – візантійський імператор (976-1025) із Македонської династії, за правління якого було запроваджено християнство на Русі.

Володимир Святославович (Володимир Великий, після хрещення Василій; «Красне сонечко»; р.н. невід. – 1015) – великий князь київський (980-1015), один із найвизначніших державних діячів Київської держави. Завершив процес об'єднання племен і створення феодальної давньоруської держави. Був видатним політиком, адміністратором і реформатором. У 988 р. провів загальне хрещення населення Русі.

Мстислав Володимирович (Хоробрий; р.н. невід. – 1036) – князь тмутараканський і чернігівський. У 1026 р. уклав з Ярославом Мудрим мир, розділивши Наддніпрянщину по Дніпру. Мстислав правив у Лівобережжі.

Святополк Володимирович (Окаянний; близько 980-1019) – князь туровський (988-1015), великий князь київський (1015-1016, 1018-1019). Окаянним прозваний за вбивство своїх братів Бориса, Гліба і Святослава.

Ярополк Святославович (р.н. невід. – 980) – великий князь київський (972-980).

Ярослав Мудрий (близько 978 – 2.02.1054) – видатний державний діяч і полководець Київської Русі, великий князь київський (1019-1054). За роки його правління Київська держава сягнула вершин своєї могутності. Доклав багато зусиль до централізації та зміцнення держави, захисту її рубежів. Зміцнив міжнародні зв'язки Русі за допомогою династичних шлюбів. Створив першу збірку законів «Руська Правда». Сприяв поширенню освіти та науки, власним рішенням призначив першого митрополита, руського за походженням, Іларіона.

Основні терміни та поняття

Дуумвірат – урядування у певній державі двох осіб, споріднених чи неспоріднених сімейно, що володіють рівними правами у вирішенні економічних, соціальних, культурних, політичних питань.

Міжусобиця – незлагода, внутрішній розбрат, війна між якими-небудь суспільними групами або особами в державі (переважно у феодальній).

Митрополія – церковно-адміністративний округ, яким відає митрополит.

Реформа – політичне перетворення, що здійснюється без порушення основ існуючого ладу.

Руська Правда – збірники норм давньоруського права, складені переважно в XI-XII ст.; найважливіше джерело для вивчення суспільних відносин, історії та правової системи Київської Русі. «Руську Правду» прийнято поділяти на три редакції – Коротку, Розширену і Скорочену. Найдавніша редакція – Коротка (складається з «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів», «Покону вірного», «Уроку мостникам»). Розширена «Руська Правда» включає Коротку «Руську Правду» і «Устав Володимира Мономаха». Скорочена редакція є найпізнішою і створена на основі Розширеної редакції у XV ст.

Християнство – релігія, що виникла в I ст. н.е. і ґрунтується на вірі в Ісуса Христа як боголюдини, який нібито зійшов на землю й прийняв страждання заради спасіння людства.

2.3. Київська Русь у другій половині XI – на початку XII ст.

Діяльність князів Ярославичів (друга половина XI ст.)

У 1054 р. після смерті Ярослава Мудрого у Київській Русі змінилася **форма правління: одноосібна монархія поступово переросла у федеративну монархію**. Відповідно до принципу престолонаслідування старшому сину Ізяславу дісталися Київ, Новгород, Турово-Пінська земля, Святославу – Чернігівська, Всеволоду – Переяславська, Ігорю – Волинська землі, В'ячеславу – Смоленськ.

Троє найбільш впливових братів – Ізяслав, Святослав і Всеволод – утворили своєрідний **тріумвірат на чолі із старшим київським князем**. Майже 20 років вони спільно правили Руссю. У 1057 р., після того як помер В'ячеслав, брати спільно перевели Ігоря з Волині, яка відійшла до володінь Ізяслава, до Смоленська. Після смерті Ігоря брати розділили Смоленщину між собою, не взявши до уваги інтереси синів В'ячеслава та Ігоря. **Спільно брати боролися і проти кочівників**. У 1060 р. вони розгромили орду торків. **У 1068 р. на р. Альта військо Ярославичів було розгромлене половцями**. Ця подія призвела до захоплення кочівниками Переяславщини, **повстання киян проти Ізяслава** і вигнання його з Києва. Кияни проголосили великим князем київським Всеслава – полоцького князя, який перебував у полоні після захоплення його земель трьома братами Ярославичами. **У 1069 р. Ізяславу за допомогою польського короля Болеслава II вдалося відвоювати Київ**.

Для стабілізації ситуації брати у 1072 р. зібралися у Вишгороді, де прийняли новий збір законів Київської Русі «**Правду Ярославичів**». Однак вже наступного року Святослав разом із Всеволодом виганяють Ізяслава з Києва, що поставило останню крапку у довгій історії тріумвірату. **Впродовж 1073-1093 рр. Ярославичі по черзі сідали у великокняже крісло: 1073-1076 рр. – Святослав, 1076-1078 рр. – Ізяслав, 1078-1093 рр. – Всеволод**.

Любецький з'їзд князів 1097 р.

Для того, щоби покласти край князівським чварам та організувати боротьбу з половцями у Любечі було скликано з'їзд князів. На з'їзді були присутні 6 князів, які **вирішили припинити міжусобні війни і проголосили, що кожен князь повинен володіти тими землями, які успадкував від батька**. Святополк Ізяславич, як старший, отримав Київ з Туровом і Пінськом та титул великого князя; Володимир Мономах – Переяславське князівство і Ростово-Суздальську землю; Олег і Давид Святославичі – Чернігів і Сіверську землю, Рязань і Тмутаракань; Давид Ігорович – Володимир-Волинський; Василько Ростиславич – Тербовлю, Червен і Перемишль. Учасники з'їзду вирішили для налагодження спільних справ скликати княжі з'їзди, а також організувати спільний похід проти половців. **Однак з'їзд не зміг зупинити князівські міжусобиці**.

Князювання Володимира Мономаха і Мстислава Великого

Володимира Мономаха (син Всеволода Ярославича і доньки візантійського імператора Костянтина Мономаха) по праву називають видатним державним і політичним діячем Київської Русі. У 1078-1094 рр. Володимир князував у Чернігові, згодом – у Переяславі. Князь виступав за припинення князівських міжусобиць і згуртування сил для відсічі половцям. Він став ініціатором Любецького з'їзду 1097 р., Витичівського з'їзду 1100 р., Долобського з'їзду 1103 р. У 1103, 1107, 1109, 1111 рр. організував спільні походи князів проти половців, завдав їм ряду поразок, після яких вони надовго припинили напади на руські землі.

Володимир Мономах був запрошений на князювання у Київ місцевими боярами під час київського повстання 1113 р. Володимир продовжив політику свого діда Ярослава Мудрого у **побудові правової держави, знятті соціальних суперечностей у суспільстві.** Його знаменитий «Устав» значно доповнив кодекс законів «Руська Правда» й суттєво обмежив безконтрольну діяльність лихварів і феодалів. Зокрема, обмежувалося холопство за борги, відсотки на позики. Володимир Мономаху під час свого правління **вдалося об'єднати під своєю владою 3/4 території Русі** – Київську, Переяславську, Смоленську, Волинську, Турово-Пінську, Мінську, Новгородську, Ростово-Суздальську землі. Його владу визнали чернігівські і галицькі князі. Значно зміцнила Русь свої міжнародні позиції. Цьому сприяло зближення з Візантією, Скандинавією, Західною Європою шляхом налагодження **династичних шлюбів.**

Після смерті Володимира Мономаха у **1125 р. київський стіл перейшов до його найстаршого сина Мстислава** (1125-1132 рр.), який продовжив політику батька. Зокрема, у 1129 р. він підкорив половецьких князів. Завдав відчутних ударів литовцям, обклав даниною чудські племена. Мстиславу вдавалося активно вгамовувати міжкнязівські усобиці, усі князі визнали його старшинство. Підтримував високий міжнародний авторитет Київської Русі, чому сприяли родинні стосунки київського князя з європейськими династіями. Сам він був одружений із шведською королівною, доньки були видані за володарів Візантії, Швеції і Данії. **Після смерті Мстислава у 1132 р. Київська Русь остаточно розпалася.**

Причини феодальної роздрібненості

Сучасний український історик О.Д. Бойко вважає, що феодальну роздрібненість спричинила низка чинників. По-перше, **великі простори держави та етнічна неоднорідність населення.** Дійсно, Русь простяглася на значну територію. У той же час великий князь київський не володів достатньо міцним, структурованим і розгалуженим апаратом влади, не мав розвинутої інфраструктури для ефективного здійснення своїх владних повноважень. Крім того, посиленню відцентрових тенденцій сприяла поліетнічність Русі (поряд із слов'янами тут проживало понад 20 народів). По-друге, **зростання великого феодального землеволодіння.** Наприкінці XI – у XII ст. набуває поширення практика роздачі земель боярам та дружинникам у спадкове володіння (**вотчину**), як нагорода за службу князю. Згодом, опанувавши ці землі, власники почали відчувати незручності від сильної великокнязівської влади, що посилювало їх потяг до економічної самостійності та політичної відокремленості земель. По-третє, причиною роздрібненості є **порушення принципів престолонаслідування.** Спочатку на Русі домінував **«горизонтальний»** принцип (від старшого брата до молодшого, а після смерті представників старшого покоління – від сина старшого брата до наступного за віком). Наприкінці XI ст. поширення набув **«отчинний»** або **«вертикальний»** принцип (від батька до сина). Паралельне існування, накладання цих принципів теж були причиною феодальної роздрібненості.

Роздрібненість спричинили також **посилення експансії степових кочівників** (здійснювали напади на руські землі, брали участь у міжусобних князівських війнах), **поява поліцентрії у зовнішній торгівлі** тощо.

Найважливіші події

1054-1068, 1069-1072, 1076-1078 рр. – князювання у Києві Ізяслава Ярославича.

1068 р. – перший великий напад половців на Русь і розгром ними руського війська на р. Альта. Повстання киян проти Ізяслава.

1072 р. – прийняття у м. Вишгород нового зводу законів Київської Русі «Правда Ярославичів».

1073-1076 рр. – князювання у Києві Святослава Ярославича.

1078-1093 рр. – князювання у Києві Всеволода Ярославича.

1097 р. – князівський з'їзд у Любечі.

1103, 1107 1109, 1111 рр. – переможні походи руських князів проти половців.

1113 р. – повстання киян.

1113-1125 рр. – князювання Володимира Мономаха.

1125-1132 рр. – князювання Мстислава Великого.

Персоналії

Володимир Мономах (Володимир-Василій Всеволодович; 1053-1125) – видатний державний і політичний діяч Київської Русі, великий князь київський (1113-1125), воєначальник. Відновив централізовану монархію на Русі, припинив князівські усобиці. Видав закони під назвою «Устав Володимира Мономаха». Видатний письменник і мислитель: йому належить знамените «Повчання Володимира Мономаха дітям».

Всеволод Ярославич (1030-1093) – князь переяславський (1054-1076), великий князь київський (1076, 1078-1093).

Ізяслав Ярославич (1024-1078) – великий князь київський (1054-1068, 1069-1072, 1076-1078).

Мстислав Володимирович (Великий; 1.06.1076 – 14.04.1132) – великий князь київський (1125-1132). Син Володимира Мономаха. Після смерті батька продовжував зміцнювати великокнязівську владу та успішно обороняв державу від зовнішніх ворогів. Мав династичні зв'язки з країнами Заходу. Після його смерті Київська держава розпалася на окремі політично незалежні князівства.

Святослав Ярославич (1027 – 12.12.1076) – князь волинський (до 1054 р.), чернігівський (1054-1073), великий князь київський (1073-1076).

Основні терміни та поняття

З'їзд – збори представників, груп населення, груп людей, товариств і т.ін., які обмірковують і вирішують певні питання.

Лихвар – той, хто позичає гроші за великий відсоток; кредитор, позичайло, лупій, дерій.

Монархія – це форма державного правління, за якої верховна державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави і передається у спадок.

Тріумвірат – три особи, що об'єднуються для якої-небудь спільної діяльності.

2.4. Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі

Організація політичної влади

Основними елементами політичної влади у Київській Русі були князь, боярська рада та віче (збори міського населення).

У руках великого князя київського було зосереджено всю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. У своїй діяльності він спирався на військову підтримку дружини та ідеологічну – церкви. Дружина формувалася на засадах васалітету і складалася зі старшої (бояри, великі феодала) та молодшої дружини. За свою службу старші дружинники одержували землі, а молодші – частину військової здобичі або платню. Князь представляв країну на міжнародній арені.

До **боярської ради** входили старші дружинники, міська еліта та представники вищого духовенства, з якими князь обговорював питання оголошення війни та миру, укладення угод, видання законів, вирішував важливі адміністративні, фінансові та судові справи. **У разі відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом влади.** Боярська рада володіла правом «вето» на князівські законопроекти.

Віче – це народні збори дорослого чоловічого населення, що вирішували важливі громадські та державні справи. Право скликати віче мали князь, митрополит або ж самі жителі міста. Віче мало досить широкі права: оголошувало війну і укладало мир, виганяло або ж запрошувало князя, розпоряджалося фінансовими та земельними ресурсами, усувало адміністрацію, чинило вічовий суд.

Загалом, домінувала переважно князівська влада, але в періоди її ослаблення на перші ролі висувалися боярська рада і віче.

Соціально-економічний розвиток Київської Русі

За часів Київської Русі у східних слов'ян сформувалося феодальне суспільство. Становлення феодальних відносин пройшло декілька етапів. Так, у IX ст. вільне населення експлуатувалося військовою знаттю. Основним елементом примусу була **данина («полюддя»)**. У X-XII ст. у давньоруському суспільстві сформувалися **васальні відносини**. У цьому процесі виділяються дві **форми феодального землеволодіння**. Давнішою, є **помісна форма**, за якою князь дарував за вірну службу боярам та дружинникам міста і села, з яких вони мали право стягувати податки. Ця форма не передбачала передачі землі у спадок без згоди князя. З послабленням князівської влади поширюється **вотчинна форма** феодального землеволодіння, за якою земля могла продаватися, передаватися у спадок, даруватися.

З поглибленням процесів феодалізації ускладнювалася ієрархічна **структура панівного класу**, основними категоріями якого були **князі, бояри та дружинники**.

Феодально залежне населення поділялося на **смердів, закупів, рядовичів, челядь, холопів** (див. далі «Основні терміни та поняття»). Феодали отримували від селян земельну **ренгу**. В IX ст. домінувала натуральна рента (оброк продуктами), з X ст. – відробіткова і грошова.

Головними галузями господарства були **землеробство і приселищне скотарство**. Основними землеробськими знаряддями були плуг, рало, соха і борона. Їх використовували з допомогою тягової сили худоби – коней і волів. Користувалися й ручними знаряддями обробітку ґрунту (заступи, мотики, серпи, коси). На Русі знали різні **системи землеробства – вирубну, перелогову та парову з двопільною і трипільною сівозмінами**. Найпоширенішою була трипільна система. Розвивалося приселищне скотарство (вирощували велику рогату худобу, коні, вівці, свині). Допоміжними галузями були мисливство, рибальство, бортництво та ін.

У Київській Русі значного розвитку набуло **ремісничє виробництво**. Найпоширенішим його видами було залізобне, ювелірне, ткацьке, обробка каменю та ін. (всього – понад 60 ремесел). Існували три категорії ремісників – міські, вотчинні і сільські. Міське ремесло відрізнялося від сільського складністю, різноманітністю та якістю.

Досить розвиненою була **торгівля**. Цьому сприяло те, що територія Київської Русі була вкрита мережею важливих **міжнародних торговельних шляхів**: «грецький» («із варяг у греки»), «шовковий» (пролягав через Наддніпрянщину і з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм), «соляний» або «залізний» (проходив від Кавказу до Прикарпаття). Важливим товаром, що вивозили з Русі були хутра. Крім того, охоче купували мед, віск, шкіри, худобу, товари ремісничого виробництва, зброю (мечі, руські кольчуги). У Київську Русь зі східних країн привозили коштовне каміння, прянощі, благородні метали, з Візантії – дорогі тканини, ювелірні вироби, золотий і срібний посуд, з Західної Європи – мідь, свинець, мечі каролінгського типу. Розвивалася **обмінна і ярмаркова торгівля**. У грошовому обігу були іноземні монети, монети місцевого карбування (гривні, золотники, срібляники), цінні шкури звірів (куни). У **XII ст. 1 гривня дорівнювала 50 кунам**. Карбування власних монет пов'язане з іменами князів Володимира, Ярослава і Святополка.

У добу піднесення Київської Русі інтенсивно **розгортався процес урбанізації**. Якщо у IX-X ст. на Русі існувало понад 20 міст, у XI ст. – 32, то вже на початку XIII ст. налічувалося понад 300 «градів». Тому Київську Русь часто називають «Гардарікою» – країною міст (замків). Загалом, вчені виділяють 4 групи міст: 1) міста, що займали площу, яка перевищувала 100 га; 2) міста площею від 10 до 50 га; 3) міста площею від 2,5 до 10 га; 4) дрібні містечка площею від 1 до 2,5 га.

Культура Київської Русі

В епоху Київської Русі було створено яскраву і самобутню культуру. Її базою стало **поширення писемності**. На існування ранньої слов'янської писемності вказують літописні дані про русько-візантійські договори 911 і 944 рр., які були написані грецькою та іншою («руською») мовами. Крім того, у Софійському соборі було відкрито давню азбуку, яка складалася з 27 літер. На стінах собору виявлено графіті – написи на стінах (їх понад 400). Нова писемність – «кирилиця» поширилася лише після запровадження християнства на Русі. **Поширення писемності позитивно вплинуло на розвиток освіти**. Так, Володимир Святославич у 988 р. створив школу для навчання боярських дітей грамоті. Аналогічні заклади відкривали його наступники. На Русі існували «вищі» школи для дітей знаті, де вивчали філософію, риторичку, граматику, історію, географію, і «нижчі» для підготовки попів, дяків і т.д. Останні головним чином функціонували при монастирях. Тут викладали читання, письмо і церковні співи. Анна Всеволодівна у 80-х рр. XI ст. організувала при Андріївському монастирі чи не першу у Європі школу для дівчаток. У 1037 р. Ярослав Мудрий в Києві заснував першу бібліотеку. Високого розвитку досягла **книжкова справа**. Найдавнішою книгою, що збереглася є «Остромирове Євангеліє», писане у Києві 1056-1057 рр. та «Ізборник Святослава» 1073 р.

Значного поширення набули також **література і фольклор**, який дослідники розглядають як передісторію літератури. Серед різновидів фольклорних творів – русальські, обрядові (весільні, похоронні) пісні, плачі, голосіння, народні казки, легенди. Великий інтерес становлять биліни Київського і Новгородського циклів.

На Русі зародилося **літописання**. Першим літописним твором вважається «**Повість минулих літ**», автором якого є Нестор-літописець. Перша редакція літопису з'явилася у 1113 р. і доведена до 1110 р. Винятково багатого є **літературна спадщина Київської Русі**. Серед літературних творів вирізняються «Слово о законі і благодаті» Іларіона, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», «Моління» або «Слово» Данила Заточеника. Всього ж впродовж XI-XII ст. написано не менше як 95 літературних творів.

Будівельники Київської Русі створювали чудові споруди з дерева, каменю і цегли. Житла переважно були одноповерховими, у великих містах іноді двоповерховими. При будівництві оборонних споруд довкола міст, замків і фортець поверх земляних валів влаштовували дерев'яні стіни – **частоколи**. Ще до запровадження християнства існувала **кам'яна архітектура** (церква св. Іллі та княжий терем у Києві). У 989-996 р. було збудовано Десятинну церкву. У 1037 р. розпочалося будівництво Софійського собору. У 30-х рр. XI ст. споруджуються головні міські ворота Києва – Золоті ворота з надбрамною церквою. Серед інших архітектурних споруд виокремлюються Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Спаський собор у Чернігові, Софійські собори у Новгороді та Полоцьку, Михайлівська церква та єпископські ворота у Перемишлі.

Високого рівня досягли **мозаїка і фреска, іконопис**. Шедеврами світового значення є мозаїки і фрески Софійського собору. Одним із перших іконописців був київський майстер Алімпій. Його твором вважають і величну ікону «Богоматір Велика Панагія». Однією із найпопулярніших на Русі була ікона Володимирської Богоматері другої половини XI – початку XII ст., яку привезли з Константинополя у Київ.

Найважливіші події

988 р. – відкриття у Києві першої школи для боярських дітей.

989-996 рр. – будівництво Десятинної церкви.

1037 р. – початок будівництва Софійського собору. Відкриття першої бібліотеки.

30-ті рр. XI ст. – будівництво Золотих воріт у Києві.

1051 р. – заснування Києво-Печерського монастиря.

1113 р. – написання у Києві монахом Нестором першого літопису – «Повість минулих літ».

1185-1187 рр. – створення «Слову о полку Ігоревім».

1187 р. – перша згадка у Київському літописі назви «Україна».

Персоналії

Агапій (Агапіт) Печерський (р.н. невід. – 1095) – чернець Києво-Печерського монастиря. Відомий як цілитель важких захворювань. Лікував за допомогою зілля, яке сам готував, та молитви.

Алімпій Печерський (Алімпій, Олімпій; бл. 1050 – 17.08.1114) – київський мозаїст і живописець, монах Києво-Печерського монастиря.

Ларіон (р. н. і см. невід.) – київський церковний і політичний діяч XI ст., перший митрополит з руських (з 1051 р.). Філософ і оратор. Автор «Слова о законі і благодаті» (близько 1037 р.).

Нестор (близько 1055 – близько 1113) – видатний український літописець і письменник, який був автором і упорядником «Повісті минулих літ». Йому приписують авторство «Житія» святих Бориса і Гліба та Феодосія Печерського.

Основні терміни та поняття

Билина – народна епічна пісня про богатирів та їх подвиги.

Боярин – у Київській Русі – великий землевласник, що належав до князівського двору і входив до складу військової дружини князя.

Віче – у Київській Русі – народні збори, що були вищим органом влади у деяких містах.

Вотчина – у Київській Русі – феодальна земельна власність, яку можна було заповідати, продавати тощо.

Гривня – у Київській Русі – срібний злиток вагою близько фунта, який служив основною грошовою одиницею.

Дружина – у Київській Русі – збройний загін, що становив постійну військову силу князя і брав участь в управлінні князівством.

Закуп – бідний селянин, який, отримавши позичку від землевласника, ставав залежним від нього.

Кирилиця – одна з двох абеток старослов'янської мови, що лягла в основу давньоруського алфавіту.

Куна – грошова одиниця.

Літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Рента – доход з капіталу, землі або майна, який власники одержують регулярно, не займаючись підприємницькою діяльністю.

Рядовичі – категорія людей, які відбували феодальні повинності на підставі певного договору (ряду) з паном.

Холопи – у Київській Русі – підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба.

Челядь – населення феодальної вотчини у давньоруській державі, що перебувало в різних формах залежності від феодала.

III. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Галицьке князівство у X-XI ст.

Найдавніші відомості про Галичину стосуються кінця X ст. і пов'язуються з іменем великого князя київського Володимира. Літописна згадка **981 р.** свідчить про **суперечки князя за цю землю з Польщею**. Згодом останній вдалося захопити Галичину. Відвойовано її було за князювання Ярослава Мудрого. У 50-60-х рр. XI ст. тут правив онук Ярослава – **Ростислав**. Проте через інтриги Ізяслава Волинського він змушений був втікати у Тмутаракань. Лише у **1084 р.** сином Ростислава **Рюрику, Володару і Васильку** вдалося повернути уділ. З цього часу **починається історія Галичини як окремого князівства**.

Боротьба Ростиславичів за незалежність Галичини

Після відвоювання Галичини брати розподілили її між собою. Відповідно **Рюрик правив у Перемишлі, Володар – у Звенигороді, Василько – у Тереховлі**. Князі вели постійну боротьбу з сусідами. Так, у 1087 р. на Звенигород рушив волинський князь Ярополк, але по дорозі був вбитий. Тоді ж київський князь Всеволод брав в осаду Перемишль.

У 1092 р. після смерті Рюрика, у Перемишль перейшов Володар. **Володар і Василько утворили дуумвірат**. Брати брали участь у Любецькому з'їзді 1097 р., де було визнано Галичину їхнім уділом. Однак, одразу ж після з'їзду нацькований своїми боярами волинський князь Давид спільно з київським князем **Святополком II** Окаянним **осліпили Василька**. Володар, сильно спустошивши пограниччя Волині і взявши в облогу м. Володимир, змусив князів відпустити Василька. Згодом **князі повели боротьбу з Угорщиною**, яка завершилася у 1099 р. поразкою війська угорського короля під Перемишлем. Це на деякий час стримало напади Угорського королівства на Підкарпаття.

Об'єднання Галичини в одне князівство

Після братів Ростиславичів у Галичині **почали правити їхні сини: Юрій та Іван Васильковичі – відповідно у Галичі і Тереховлі; Ростислав та Володимирко Володаревичі – у Перемишлі і Звенигороді**. Після смерті спочатку **Ростислава**, а згодом і **Васильковичів (1141 р.) Володимирко у 1142 р. об'єднав їхні володіння у складі одного князівства**. У 1144 р. князь переніс столицю до м. Галича, яке знаходилося на р. Дністер – важливому торговому шляху до Чорного моря. На Звенигородщині правив племінник Володимирка – Іван Ростиславич (**Іван Берладник**). У 1145 р., скориставшись з від'їзду Володимирка, громада Галича запросила на князювання Івана Ростиславича. Лише внаслідок кровопролитної боротьби Володимиркові вдалося повернути Галич і приєднати до своїх володінь Звенигород.

Оточений сильними сусідами (Польща, Угорщина, Волинське і Київське князівства), князь проводив обережну та гнучку політику, яка мала на меті посилення Галицького князівства.

Князювання галицького князя Ярослава Осмомисла

Найбільшого розквіту Галицьке князівство досягло за правління сина Володимирка – **Ярослава Осмомисла** (1152-1187 рр.). Він **розширив територію свого князівства** по Дністру і до Дунаю. Князь вів боротьбу з половцями, будував укріплені міста на кордонах Галичини. Зросло значення Галича у міжнародній торгівлі, що у свою чергу, сприяло розвитку міст князівства.

Ярослав Осмомисл підтримував **дипломатичні відносини** з Візантією, Священною Римською імперією, Угорщиною, Німеччиною. У 1165 р. він визнав ленну залежність від німецького імператора Фрідріха I Барбароси.

Князь **вів постійну боротьбу із боярством**. У Галичині було досить розвинуте боярське землеволодіння, яке перевищувало князівське. Бояри втручалися у сімейні справи князя (спалили на вогнищі його невінчану дружину Настасію, а її сина ув'язнили). Як і його батьку, Ярославу довелося вести **боротьбу з Іваном Берладником**. У 1159 р. (за іншими даними у 1158 р.) галичани знову запропонували останньому зайняти Галич. До Івана Ростиславича приєдналися 6 тис. половців. Але він заборонив половцям грабувати, після чого вони покинули князя. Незабаром Іван Берладник змушений був припинити наступ.

Зі смертю князя Ярослава у 1187 р. закінчується період могутності Галицькою князівства.

Започаткування окремої князівської династії на Волині

Волинська земля мала традиційні зв'язки з Києвом. З часів Ярославичів київські князі вважали її своєю вотчиною і не бажали віддавати у спадкове володіння будь-якій іншій князівській лінії. Внаслідок цього до **середини XII ст. Волинь не мала власної династії князів**: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж на волинському престолі сиділи київські намісники. **Окрему князівську династію на Волині започаткував онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич**, який князував у Володимирі впродовж 1136-1142 рр., 1146-1154 рр. За консолідацію і зміцнення Волинського князівства боролися його син Мстислав Ізяславич (1154-1170 рр.) і онук Роман Мстиславич (1170-1205 рр.).

Об'єднання Галичини і Волині у єдину державу

Об'єднанню Галичини і Волині передувала низка подій. **Після смерті у 1170 р. волинського князя Мстислава Ізяславича Волинь була поділена між його синами**. Роман почав князувати у Володимирі, Володимир – у Бересті, Святослав – у Червені, а Всеволод – у Белзі. Між князями почалася **міжусобна боротьба**, у яку втрутилися польські війська, половці та галицькі загони. Наприкінці 70-х рр. помирає Володимир, а у 1183 р. було отруєно Святослава. Завдяки цьому **Роману Мстиславичу вдалося об'єднати Волинське князівство**.

Натомість у Галичині, у 1188 р., після смерті Ярослава Осмомисла, **галицькі бояри запросили на княжий престол Романа Мстиславича**,

змістивши сина Ярослава – Володимира. Проте, незабаром волинський князь через сильну внутрішню опозицію і ускладнення відносин з сусідами втратив Галич. Лише у **1199 р.**, після смерті Володимира Ярославича, останнього представника династії Ростиславичів, **Романові Мстиславичу вдалося домогтися об'єднання під своєю владою Волині й Галичини в одне князівство.**

Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича

Після об'єднання у 1199 р. Галичини і Волині, Роман Мстиславич вів активну **зовнішню політику**. Зокрема, князь здійснив кілька вдалих походів на литовців, половців, Польщу. У **1202 р. він оволодів Києвом** і проголосив себе київським князем. Також Роман встановив владу над Переяславщиною, підкорив чернігівських князів. **На початку XIII ст. за розмірами князівство не поступалося Священній Римській імперії.** Романа величали «великим князем», «царем». У 1204 р. Пана Римський взамін прийняття католицизму запропонував князеві польські міста й королівську корону, на що Роман відповів відмовою.

Роман Мстиславич для припинення князівських міжусобиць планував запровадити **майорат** (передача князівського столу і всіх земель старшому сину), а також **вибори київського князя** (у разі його смерті) шістьма найбільшими на Русі князями. Все ж галицько-волинському князю не вдалося об'єднати Русь. Він втрутився у міжусобицю польських князів, вирушивши з військом у похід, і у **1205 р. біля містечка Завихост під час сутички з загоном краківського князя Лешка Білого загинув.**

Галицько-Волинське князівство у 1205-1238 рр.

Після смерті Романа розпочинається більш ніж **30-річна боротьба за галицький стіл (1205-1238 рр.)**. Галицько-Волинське князівство **розпалося на Галицький, Звенигородський та Володимирський уділи**. У 1206 р. на запрошення галицьких бояр і з відома угорського короля Андрія II, **Галич захопили сини новгород-сіверського князя Ігоря**. Вдова Романа з дітьми Данилом і Васильком змушена була шукати притулку у Польщі та Угорщині. Ігоровичі спробували подолати боярську знать, знищивши 500 знатних бояр. У результаті бояри вступили у змову з угорськими і польськими феодалами, за допомогою яких у 1211 р. скинули князів з престолу і стратили. Через два роки, у 1213 р. провідник боярства **Володислав Кормильчич** оголосив себе князем (безпрецедентне порушення норм феодального права).

У цей час **посилилося втручання у внутрішні справи Галичини і Волині – Польщі та Угорщини**. У 1214 р. між польським князем Лешком Білим та угорським королем Андрієм II було укладено договір про розподіл галицько-волинської спадщини. У Галичі мав утвердитися п'ятирічний **угорський королевич Коломан**, якого **було вирішено одружити з дворічною донькою Лешка Саломесю**. Від розпочатої після цього військової окупації (1214-1219 рр.) галичан визволив новгородський князь **Мстислав Удатний**, який спільно з **Данилом Романовичем Галицьким**, який був одружений з

його донькою, успішно відбив наступ угорського і польського військ. Однак пізніше Мстислав передав князювання не Данилові, а молодшому угорському королевичу Андрію, одруженому з його старшою донькою. Врешті після наполегливих зусиль **Данила і його брата Василька їм вдалося утвердитися на Волині**. У 1230 р. цей край було повністю об'єднано у руках князів. Саме звідси вони повели наступ на Галицьку землю. У 1230 р. Данило витіснив угорців із Галича, але не зміг втриматися у місті. Наступ було повторено у 1233 р. Однак лише у **1238 р.** князь остаточно оволодів Галичем, завдяки чому **було відновлено державну єдність Галицько-Волинського князівства**.

Битва на р. Калка

Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії утворилася могутня **військово-феодална Монгольська держава**. Починаючи з 1206 р., монголо-татари на чолі з Чингісханом розпочали завойовницькі походи. Вони підкорили Північний Китай, Південний Сибір і Середню Азію. У 1222 р. монголо-татари вдерлися через Кавказ у причорноморські степи і на Сіверському Дінці завдали поразки половцям. Останні, відступивши до Дніпра, звернулися по допомогу до руських князів. На **київському з'їзді князів 1223 р.** було ухвалено рішення допомогти південним сусідам. Об'єднане військо, яке складалося з київського, галицького, чернігово-сіверського, смоленського, курського, володимиро-суздальського, половецького полків, на чолі з Мстиславом Удатним і Данилом Романовичем зустрілося з монголо-татарами **31 травня (за іншими даними 16 червня) 1223 р. на р. Калка**. Княжі дружини і полки билися хоробро, проте через неузгодженість дій князів і зраду половців руські війська зазнали поразки. Не наважившись продовжувати похід вглиб Русі, монголо-татари повернули назад.

Монголо-татарська навала на Південно-Західну Русь у 1239-1241 рр.

Новий похід на Русь очолив онук Чингісхана **Батий**. Навесні 1239 р. монголо-татари після **нашестья на Північно-Східну Русь (1237-1238 рр.)** захопили і спалили Переяслав. Восени того ж року було спустошено Чернігово-Сіверську землю. **Восени 1240 р. загарбники взяли в облогу Київ**, штурм укріплень якого тривав понад 10 тижнів. Останні захисники на чолі з воеводою Дмитром розмістилися у Десятинній церкві і були поховані під руїнами храму. Київ було захоплено 6 грудня 1240 р.

Після окупації Києва монголо-татари завдали удару по землях **Галицько-Волинської землі**. Було взято і зруйновано Ізяслав, Звенигород, Колодяжин, Луцьк, Володимир. Після триденної облоги монголо-татари штурмом взяли Галич. Не підкорилися ворогу жителі Кременця, Холма, Дапилова.

На початку 1241 р. вони вдерлися на територію Центральної Європи, спустошивши Польщу, Угорщину, Чехію, країни Балканського півострова. Влітку 1242 р. монголо-татари вийшли до кордонів Північної Італії і Німеччини. Однак продовжувати просування вглиб Європи орда вже

не могла, оскільки була знекровлена у боях на Русі. У 1242 р. після звістки про смерть великого хана Угедея Батий вивів свої війська у пониззя Волги, де заснував нову державу – **Золоту Орду**.

Роль Данила Галицького в об'єднанні руських земель

У 1238 р. після відновлення єдності Галицько-Волинське князівство набирає сили та відновлює втрачені позиції. У цьому процесі вирішальна роль належить Данилу Галицькому. У **1238 р.** він **поширив свій вплив на Київ**, де намісником призначив воєводу Дмитра. Князь укріпив багато існуючих міст, звів низку міст-замків (Данилів, Кременець, Угровеськ та ін). **У 1256 р. заснував м. Львів** (названий на честь сина Данила – Лева).

Данилу Галицькому довелося вести боротьбу із тевтонцями, які у 1237 р. захопили Дорогочин і намагалися перетворити його на опорний пункт для подальшого просування на Галицько-Волинське князівство. **У 1238 р. Данилу з військом вдалося розгромити хрестоносців** і визволити Дорогочин.

Данило змушений був вести боротьбу із свавіллям галицьких бояр, які скориставшись відсутністю князя (перебував в Угорщині, де намагався схилити феодальну верхівку до антимонгольського союзу) запросили на престол чернігівського княжича Ростислава. Лише у 1245 р. Данилові Романовичу під галицьким містом Ярославом вдалося розгромити Ростислава та війська його союзників – угорців і поляків. Цим самим знову було відновлено єдність Галицько-Волинського князівства.

Спроби Данила Галицького створити антиординську коаліцію

У 1242 р. Батий вивів своє військо з Європи і заснував у пониззі Волги державу – Золоту Орду. Данило Галицький **у 1245 р. змушений був їхати до Золотої Орди, щоб одержати ярлик на управління землями**. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався тим самим виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару по золотоординцях. Він **почав укріпляти старі міста, зводив фортеці нового типу, реорганізував військо** (сформував піхоту, переозброїв кінноту). Князь намагався створити **антиординську коаліцію**. Зокрема, він налагодив союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Литвою, володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем (молодшим братом Олександра Невського). У 1252 р. Золота Орда завдала превентивного удару по Володимиро-Суздальському князівстві, внаслідок чого князь Андрій втратив свій стіл і втік до Швеції. Таким чином, ідею першої коаліції так і не було реалізовано. Створення другої коаліції пов'язане з Папою Римським Інокентієм IV, який пообіцяв галицько-волинському князю реальну допомогу в боротьбі з золотоординцями та королівську корону за умови укладення унії руської православної церкви з католицькою під покровительством Папи. Данило погоджується на ці умови. **У 1253 р. в Дорогочині його було короновано**. У цьому ж році Папа оголошує хрестовий похід проти гагар. Але через низку обставин ці плани так і залишилися нездійсненими.

Наприкінці 1254 р. Данило Галицький самостійно виступає проти золотоординських військ Куремси. Невдовзі князь відвоював землі вздовж

Південного Бугу, Случа та Тетерева. Планував князь захопити і Київ. Але у 1255 р. литовський князь Міндовг розриває укладений військовий союз і у 1255-1256 рр. безперервно триває протистояння з Литвою.

У **1258 р. золотоординці на чолі з Бурундаєм повели новий наступ.** Під тиском обставин Данило змушений був підкоритися Орді і віддати наказ про знищення укріплень Володимира, Луцька, Львова, Кременця, Данилова. Збереглися лише оборонні споруди Холма. Плани князя опанувати Києвом, Лівобережжям і визволитися з-під монголо-татарського іґа не збулися. У **1264 р. Данило Галицький помирає.**

Діяльність Василька Романовича та братів Даниловичів в останній третині XIII ст.

Нашадки Данила Галицького в цілому продовжили основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики батька. **На чолі Галицько-Волинського князівства після смерті Данила став його брат князь Василько.** Син покійного князя Данила **Лев** отримав Галицьку і Перемишльську землі, **Мстислав** – Тереховлянську, а **Шварно** – Холмську і Бельзьку землі. Прагнучи стабільності, Шварно укладає союз з Литвою, але це об'єднання не було тривалим. У 1269 р. Шварно помер і його землі забрав **Лев, об'єднавши всю Галицьку землю.** Саме **Лев Данилович (1264-1301 рр.)** **найпоєднованіше продовжував державницьку політику батька.** Хоч він і був змушений визнати залежність від улусу хана Ноґая, все ж саме цей князь приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю. Завдяки цьому **територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.**

Галицько-Волинське князівство за Юрія I Львовича, Андрія і Лева II Юрійовичів

Юрію I (1301-1308 рр.) **вдалося відновити єдність Галицько-Волинського князівства.** Князь прийняв **королівський титул.** За період правління Юрія I стабілізувався суєпільний розвиток, розквітли міста, піднеслася торгівля, зріс економічний добробут. У 1303 р. князь домігся **утворення окремої Галицької митрополії,** яка об'єднала Галицький, Володимирський, Луцький, Перемишльський, Турівський і Холмський єпископати. Історики вважають, що правління Юрія Львовича є добою «золотого» спокою, багатства й піднесення культури Галицько-Волинського князівства.

Після смерті Юрія I у володіння Галицько-Волинським князівством вступили його сини **Андрій і Лев II Юрійовичі** (1308-1323 рр.), які, поділивши територію князівства на сфери впливу, **правили дуумвіратом.** Вони проводили **активну зовнішню політику.** Романовичам вдалося укласти союзницькі угоди з Польщею та Тевтонським орденом. Ці союзи мали антилитовську та антиординську спрямованість. Щоправда, внаслідок експансії Литви було втрачено Дорогочинську та Берестейську землі. Трагічно для братів закінчилася і боротьба з Золотою Ордою. У **1323 р. під час бою з військами хана Узбека князі загинули.** Після їх смерті династія Романовичів припинилася.

Занепад та припинення існування Галицько-Волинського князівства

Після смерті князів з династії Романовичів посилювався політичний вплив галицького боярства, активізувалося втручання іноземних держав у внутрішні справи галицько-волинських земель. У 1325 р. внаслідок компромісу між місцевим боярством і правителями Польщі, Угорщини та Литви главою держави було обрано сина доньки Юрія I Львовича, мазовецького князя **Болеслава Тройденевича**, який, прийнявши православ'я, почав йменуватися **Юрієм II Болеславом**. Намагаючись зміцнити своє становище, князь почав протегувати іноземцям (давав великі пільги іноземним купцям і ремісникам, оточував себе католиками), став заохочувати навернення українців до католицизму. Це викликало протест галичан. Внаслідок боярської змови у квітні 1340 р. **Юрія II Болеслава було отруєно**. Після цього **Галицько-Волинська держава занепадала та розчленувалася**: Галичину захопила Польща, Волинь – Литва, а Буковина опинилася у складі Молдавського князівства.

Культура Галицько-Волинського князівства

Культура Галицько-Волинського князівства є складовою частиною культури Русі. **Освіта** в Галицьких і Волинських землях продовжувала традиції Київської Русі. При церквах, особливо при монастирях, єпископських кафедрах існували школи. До них приймали хлопчиків із семи років. Пройшовши курс навчання, вони працювали писарчуками в князівській або єпископській канцелярії, ставали священиками або продовжували справу батьків. Поширеним було й навчання на дому, особливо для дітей бояр, що мешкали в замських садибах.

Літописання в Галицько-Волинському князівстві мало свої особливості. Найраннішою літописною пам'яткою краю є «Повість про осліплення Василька», написана 1097 р. невідомим автором. У ній розповідається про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого осліпив волинський князь. Найяскравішою пам'яткою літописання Галицько-Волинського князівства є «Галицько-Волинський літопис». Він був знайдений у 1809 р. видатним російським істориком М. Карамзіним. Літопис складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: Літописця Данила Галицького (оповідає про події 1205-1264 рр.) і Волинського літопису (1264-1292 рр.). Літопис створений з окремих повістей, що були об'єднані пізнішими укладачами. Центральною частиною твору є життя князя Данила Галицького.

Галицькі та Волинські міста багаті на **муровані споруди**: храми, князівські палаци, замки, укріплені двори бояр. Серед збережених часом монументальних споруд є Успенський собор у Володимирі-Волинському. Він збудований у 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславовича. У 1157 р. було збудовано Успенський собор у Галичі. На території міста археологи знайшли близько тридцяти кам'яних будівель. До особливостей галицької архітектури належить також спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів,

воїнів, із рослинними та геометричними орнаментами. На місці давнього Галича (тепер тут розташоване село Крилос) до нашого часу зберігся храм Св. Пантелеймона (XII-XIII ст.), який також є яскравим представником галицької архітектурної школи.

Провідна роль у мистецькій культурі належала **живопису**. Вона представлена монументальним живописом (фресками) та іконами. Фресковий живопис продовжував київські традиції. Ними були розписані головні храми Волині й Галича. Проте він не набув значного поширення – з останньої чверті XII ст. будуються храми, у яких не було фресок. До таких споруд, наприклад, належить собор у Луцьку. У той же час фрески знаходять широке поширення в князівських палатах. Існують літописні свідчення, що ними були розмальовані палати Ярослава Осмомисла. Усі вони мали світські мотиви.

Мистецтво Галицько-Волинського князівства представлено також і **книжною мініатюрою**, розквіт якої припадає на XIII ст. Нечисленні збережені мініатюри рукописів належать виключно до високопрофесійних зразків. Найдавнішим ілюстрованим рукописом галицько-волинської традиції, що зберігся до нашого часу, є Добрилове Євангеліє (1164 р.), у якому містяться чотири мініатюри євангелістів на тлі обладнання книгописної майстерні.

Найважливіші події

981 р. – найдавніша згадка про Галичину.

1084 р. – початок князювання у Галичині Рюрика, Володара і Василька Ростиславичів.

1142 р. – об'єднання Володимирком Володаревичем сусідніх земель в єдине Галицьке князівство.

1152-1187 рр. – князювання у Галичі Ярослава Осмомисла.

1170-1205 рр. – князювання волинського князя Романа Мстиславича.

1199 р. – створення Романом Мстиславичем Галицько-Волинського князівства.

1202 р. – захоплення Романом Мстиславичем Києва.

1206-1211 рр. – князювання у Галичі новгород-сіверських князів Горювичів.

1214-1219 рр. – польсько-угорська військова окупація Галичини та Волині.

1223 р. – битва на р. Калка.

1238 р. – відновлення єдності Галицько-Волинського князівства.

1239 р. – початок монголо-татарського нашествия на Південно-Західну Русь.

6 грудня 1240 р. – взяття монголо-татарами Києва.

1241 р. – завоювання монголо-татарським військом земель України.

1238-1264 рр. – князювання Данила Романовича Галицького.

1253 р. – у Дорогочині Данила Романовича було проголошено королем.

1264-1301 рр. – князювання Лева Даниловича.

1301-1308 рр. – князювання у Галицько-Волинському князівстві Юрія І Львовича.

1303 р. – створення Галицької митрополії.

1308-1323 рр. – правління у Галицько-Волинському князівстві братів Андрія та Лева II Юрійовичів.

1325-1340 рр. – князювання Юрія II Болеслава.

Персоналії

Андрій Юрійович (р.н. невід. – 1323) – галицько-волинський князь (з 1308 р., за іншими даними – з 1315 р.). Після смерті Юрія I Львовича правив разом з братом Левом.

Батий (1208-1255) – монгольський хан, полководець. У 1236-1243 рр. очолив похід монголо-татарського війська у Східну і Центральну Європу.

Берладник Іван (Іван Ростиславич) (р.н. невід. – 1162) – князь, один із представників галицького княжого роду Ростиславичів. Боровся за галицький княжий стіл.

Василько Романович (близько 1203 – близько 1269) – волинський князь, син Романа Мстиславича, брат Данила Романовича Галицького.

Володимирко (Володимир Володарович) (1104-1152) – князь Звенигородський, перемишльський, галицький. Засновник Галицького князівства.

Володислав Кормильчич (р.н. і р.с.м. невід.) – галицький боярин, який наприкінці XII – на початку XIII ст. очолював боярську опозицію у Галицько-Волинському князівстві.

Данило Романович Галицький (близько 1201-1264) – галицько-волинський князь. У 1213 р. бояри офіційно проголосили його галицьким князем. За підтримки населення у 1221 р. утвердився на Волині. У 1238 р. оволодів Києвом. Після битви під Ярославом остаточно повернув собі Галичину. З 1253 р. – король. Змушений був підтримувати відносини з Угорщиною, Польщею, Золотою Ордою, що часто переривалися воєнними конфліктами.

Лев Данилович (близько 1228-1301) – галицько-волинський князь, син Данила Романовича Галицького.

Лев Юрійович (Лев II, р.н. невід. – близько 1323) – галицько-волинський князь (1308-1323, за ін. даними 1315-1323). Правив спільно з братом Андрієм.

Роман Мстиславич (близько 1152 – 19.06.1205) – новгородський, волинський, галицько-волинський князь (1199-1205), видатний український державний діяч і полководець. У 1199 р. об'єднав Галичину і Волинь в єдине князівство. У 1202 р. оволодів Києвом. Підтримував мирні відносини з Угорщиною і Польщею.

Юрій I Львович (24.02.1252 – 24.04.1308, за ін. даними – 1315) – галицько-волинський князь (1301-1308).

Юрій II Болеслав (близько 1306 – 7.04.1340) – галицько-волинський князь (1325-1340).

Ярослав Осмомисл (1130 – 1.10.1187) – князь галицький (1152-1187). Проводив виважену внутрішню і зовнішню політику. У 1167 р. уклав союз із візантійським імператором Мануїлом. Водночас значно залежав від бояр.

Основні терміни та поняття

Баскак – татарський урядовець, намісник монгольського хана й збирач податків на Русі в часи монголо-татарської неволі.

Династія – монархи того самого роду, які змінюють один одного на троні в даній державі за правом успадкування або спорідненості.

Коаліція – об'єднання, союз, угода держав, партій і т.ін. для досягнення спільної мети.

Лен – спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, яке надавалося васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей.

Майорат – порядок спадкування нерухомого майна (найчастіше землі), за яким воно передається старшому синові або старшому в роді.

Облога – оточення військами укріпленого пункту (міста, фортеці і т.ін.) з метою оволодіння ним; блокада, оточення.

Окупація – загарбницька політика військ і адміністрації певної країни щодо території іншої з метою оволодіння, загарбання.

Олігархи – представники вищих прошарків суспільства, які володіючи достатніми матеріальними і комунікативними засобами впливу на політичну ситуацію, з метою розширення владних повноважень часто нехтують поширеними у суспільстві правилами, встановленими як державними можновладцями, так і звичаєм.

Опозиція – цілеспрямована діяльність групи людей, що відстоюючи власні інтереси, здійснюють заходи, які суперечать основній лінії державної політики, що проводиться керівними колами держави.

Уділ – князівське володіння у давній Русі.

Хан – тюркський і монгольський титул. Спочатку означав вождя племені. У Монгольській імперії XIII-XIV ст. – правитель улусу, а після розпаду її – титул государя.

Ярлик – грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право на управління окремими підлеглими їй областями або державами.

IV. ЗАГАРБАННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ІНОЗЕМНИМИ ДЕРЖАВАМИ В XIV – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

4.1. Українські землі у XIV – на початку 70-х рр. XV ст.

Литовське проникнення в українські землі у XIII-XIV ст.

Князь Ольгерд

Експансія Литви на білоруські і українські землі розпочалася ще у XIII ст. За часів **Міндовга** (1230-1263 рр.) було захоплено т.зв. Чорну Русь, ряд білоруських земель. Наступник Міндовга **Гедимін (1316-1341 рр.)** завершив **приєднання білоруських земель, захопив кілька українських князівств на півночі**. Зокрема, князю вдалося оволодіти Овручем, Житомиром, Києвом. Однак встановити повний контроль над Київським князівством тоді не вдалося.

Активну роль в експансії Литви на схід і південь відіграв син Гедиміна великий князь литовський **Ольгерд (1345-1377 рр.)**. Наприкінці 1361 – на початку 1362 р. литовські війська **захопили Київську землю**. У тому ж 1362 р. Ольгерд **оволодів південною частиною Чернігово-Сіверщини і більшою частиною Переяславської землі**. Восени 1362 р. (за іншими даними – у 1363 р.) литовці завдали поразки татарам у битві під Синіми Водами, притоці Південного Бугу, внаслідок чого **ординські війська були витіснені з Поділля**, яке було передано племінникам князя Юрію, Олександрю, Костянтину і Федору Коріатовичам.

Внаслідок походів Ольгерда до складу Литви увійшли **Київщина, Переяславщина, Волинь, Поділля та Чернігово-Сіверщина**. Населення, яке зазнавало тяжких утисків від ординського ярма, вважало перехід під владу литовців меншим злом. **Литовська влада була м'якшою, толерантнішою**.

Внаслідок приєднання українських земель до Великого князівства Литовського останнє перетворилося на федерацію, до складу якої увійшли землі-князівства. На приєднаній до Литви територіях **руські князі зберігали свою автономність**. На Київщині, Переяславщині, Чернігово-Сіверщині, Волині і Поділлі зберігалася стара система управління, в якій лише **руська князівська династія поступилася місцем литовській Гедиміновичів**.

Впродовж другої половини XIV ст. **відбулася часткова асиміляція литовців у потужному слов'янському масиві**. Історик О.Д.Бойко наводить факти, які свідчать про «слов'янення» литовських правителів: розширення сфери впливу руського православ'я на терени Литви; численні шлюбні зв'язки литовської і місцевої знаті; утвердження «Руської Правди» державною правовою основою; визнання руської мови офіційною державною мовою; запозичення литовцями руського досвіду військової організації, будівництва фортець, налагодження податкової системи, формування структури князівської адміністрації; офіційний титул литовського князя розпочинався словами «Великий князь Литовський і Руський». Все це заохочувало українську верхівку підтримувати литовців, а низи – не чинити опору володарюванню Литви. Проте через низку обставин **процес повної асиміляції не відбувся**.

Загарбання Польщею у XIV ст. Галичини та Західної Волині

Під час правління князя Юрія II Болеслава Галицько-Волинське князівство підтримувало дружні взаємовідносини з Литвою. Після смерті князя володарем став його зять, син Гедиміна, Любарт. Польські королі побоювалися посилення Литви за рахунок українських земель. Тому вже у **1340 р. польський король Казимир III під приводом захисту католиків Галичини здійснює перший похід на цей край**. Полякам вдалося захопити м. Львів. Проти польської експансії виступило місцеве населення на чолі з боярином **Дмитром Дедьком**. Протистояння закінчилося компромісом: король визнав Дедька правителем Галичини, а той у свою чергу – формальне верховенство польського короля.

У 1349 р. Казимир III вдруге напав на Галичину. Король назвав цей завойовницький напад «хрестовим походом проти язичників-литовців та схизматиків-православних». Після 17-річного протистояння, у **1366 рр. Польща підпорядкувала собі Галичину і частину Волині**, приєднавши до своєї території майже 52 тис. км² із 200-тисячним населенням.

Після смерті Казиміра III внаслідок династичної угоди 1346 р. **Галичина у 1370 р. відійшла під владу Угорщини**. Угорський король Людовік призначив намісником у цей край Владислава Опольського. Намісник нехтував інтересами місцевого населення, оточував себе німцями, поляками, волохами. Підтримуючи католицьку церкву, **папською буллою у 1375 р. у Львові було засноване католицьке архієпископство**, згодом єпископати з'явилися у Перемишлі, Володимирі, Холмі. На галицьких землях з'явилися католицькі костели й монастирі. Крім того, у середині XIV ст. руська мова була витіснена з ділової сфери цих земель і **офіційною мовою Галичини стала латинська**. Загалом, польський уряд мав за мету зробити даний регіон своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму. Тому можна стверджувати, що та частина України, яка у XIV-XV ст. знаходилась під Литвою, перебувала у вигіднішому становищі.

Кревська унія: причини та наслідки

Наприкінці XIV ст. **зовнішні та внутрішні обставини змусили Литву і Польщу шукати шляхи до зближення**. Польська держава потерпала від пападів Тевтонського ордену, а спроба частини польських шляхтичів створити політичний блок з Угорщиною провалилися. Литві загрожували ті ж тевтонці і піднесення Московської держави. Крім того, тодішній литовський князь, нащадок Ольгерда – Ягайло (1377-1392 рр.) постійно вів боротьбу зі своїми родичами за трон. Найнебезпечнішим його суперником був Вітовт (син Кейстута, рідного брата Ольгерда). Під тиском обставин, **14 серпня 1385 р. у містечку Крево литовський князь Ягайло та польська королева Ядвіга уклали династичний шлюб**. За умовами унії **Ягайло зобов'язувався прийняти католицизм й охрестити литовське населення, приєднати до Польщі литовські, українські і білоруські землі**. У лютому 1386 р. Ягайло під іменем Владислава I став королем Польщі.

Позитивним наслідком Кревської унії було те, що вона дозволила Польщі і Литві об'єднати свої зусилля у боротьбі з Тевтонським орденом і зупинити його просування на Схід. Водночас її негативним наслідком стало посилення польських впливів і початок насадження католицизму на українських землях.

Внутрішня та зовнішня політика литовського князя Вітовта

Кревська унія стала реальною загрозою державній самостійності Великого князівства Литовського й викликала гостру протидію литовсько-українсько-білоруської знаті. Вже навесні 1385 р. Андрій Ольгердович Полоцький розпочав воєнні дії проти Ягайла на Вітебщині. Найбільш активно проти Ягайла виступив його двоюрідний брат Вітовт (1392-1430 рр.). Опозиціонери домоглися, що у **1392 р. Вітовта було визнано довічним правителем Литви**, а згодом він прийняв титул великого князя литовського. У 1398 р. унію було скасовано.

У 90-х роках Вітовт **проводив активну політику ліквідації великих князівських уділів на українських землях**. Впродовж 1392-1394 рр. він відібрав у Дмитра Корибута Новгород-Сіверське князівство, у Федора Любартовича – Володимирське (Волинь), у Федора Коріатовича – Подільське, у Володимира Ольгердовича – Київське князівства. Територіями колишніх удільних князів, перетвореними у провінції Литви, почали правити великокнязівські намісники.

Вітовт **проводив активну зовнішню політику**. Князь прагнув підкорити Чорноморське узбережжя, що було під владою Золотої Орди. Для цього він використав у своїх цілях боротьбу за ханський престол, підтримавши **хана Тохтамиша**, скинутого з престолу Тимуром. Тохтамиш у разі допомоги у поверненні йому престолу обіцяв Вітовту віддати Московське князівство і всю Русь. Вирішальні події відбулися **на р. Ворскла, де у серпні 1399 р. литовське військо зазнало нищівної поразки**.

Після цієї трагедії похитнулися позиції Литви та й самого князя. Від князівства відокремився Смоленськ, активізували свої напади тевтонці, загострилися відносини з Польщею. Все це, а також і невдоволення удільних князів та бояр політикою князя змусило Вітовта йти на зближення з Польщею. **18 січня 1401 р. у м. Вільно був проголошений новий акт унії**, відповідно до якої литовські князі і бояри визнавали васальну залежність Литви від Польщі. Після смерті Вітовта всі литовські і руські землі мали перейти під безпосередню владу польського короля.

У наступні роки **Вітовт вів постійну боротьбу із Свидригайлом**, молодшим братом Ягайла, який відчув можливість захопити литовський великокняжий престол; успішно воював з Москвою (1406-1408 рр.).

Разом з тим, на початку XV ст. **загострилися відносини Литви і Польщі з Тевтонським орденом**. На початку 1410 р. 100-тисячна литовсько-польська армія увійшла до Прусії. До складу війська ввійшли татарська кіннота, а також 13 корогв українських міст. **14 липня 1410 р. під Грюнвальдом союзницька армія слов'янських народів ущент розгромила**

хрестоносців. Збройній експансії Тевтонського ордену було покладено край.

Після Грюнвальдської битви становище Вітовта як незалежного володаря Великого князівства Литовського знову зміцнилося. Політичну незалежність Литви закріпила **Городельська унія 1413 р.**, яка встановила, що після смерті Вітовта Литва залишиться окремою державою на чолі зі своїм великим князем. Щоправда, останній мав обиратися лише за згодою польського короля. Запроваджувався інститут спільних польсько-литовських сеймів. Унія підтвердила привілейоване становище католиків у Литві, які входили до великокняжої ради і обіймали найвищі посади. Литовська католицька шляхта отримувала ті ж права, що й польська.

Пункти Городельської унії викликали невдоволення православної шляхти і князів династії Рюриковичів та Гедиміновичів. Відчуваючи їхню могутність **Вітовт вирішив коронуватися і забезпечити Великому князівству Литовському незалежне існування.** Однак поляки, побоюючись посилення Вітовта, перехопили корону. Церемонію коронації було відкладено, а **27 жовтня 1430 р. князь помер.**

Українські землі у складі Литви після смерті Вітовта

Смерть Вітовта призвела до значних змін у внутрішній і зовнішній політиці Литви. Всупереч Городельській унії, яка зобов'язувала обирати нового великого князя лише за згодою Ягайла, **руські князі обрали князем Свидригайла Ольгердовича, що призвело до війни між Литвою і Польщею.** У 1431 р. війська Ягайла завдали поразки Свидригайлу, внаслідок чого до Польщі відійшло Західне Поділля. **У 1432 р. у Литві відбувся державний переворот. Великим князем став Сигізмунд.** Щоправда, **українські і білоруські землі визнали своїм володарем Свидригайла.** Таким чином, у межах Великого князівства Литовського виникло дві держави – Литва, де правив Сигізмунд, і «Велике князівство Руське» на чолі із Свидригайлом.

Між ними розпочалася боротьба, яка закінчилася у 1438 р. захопленням Сигізmunдом всіх земель Великого князівства Литовського. Політика великого князя, який спирався на шляхту, викликала змову литовських і українських магнатів. **У 1440 р. змовники, яких очолив князь Чарторийський і воєвода Довгерд, вбивають Сигізmunда.** Після цього вони намагалися проголосити великим князем Свидригайла. Проте литовська знать князем проголосує сина **Ягайла Казимира (1440-1492 рр.), який у 1447 р. став королем Польщі.** Намагаючись стабілізувати ситуацію у державі король видав «Віленський привілей», який розширював права і свободи шляхти, у т.ч. православної; визнав за Свидригайлом пожиттєвий титул великого князя і надав йому у володіння відновлене Волинське князівство: відновив Київське князівство, яке повернули династії Ольєковичів, Проте, коли ситуація стабілізувалася, Казимир скориставшись смертю Свидригайла і Семена Олельковича **ліквідував Волинське (1452 р.) і Київське (1471 р.) князівства.** На українські землі було поширено воєводський устрій.

Запровадження воєводського адміністративного устрою на українських землях, які перебували у складі Польщі

У 1434 р. в руських провінціях було запроваджено польське право, нав'язано польській адміністративний апарат, створено шляхетське самоуправління. Тоді замість колишнього Галицько-Волинського князівства було утворено Руське воєводство із центром у Львові у складі п'яти земель (округ) – Львівської, Перемишльської, Галицької, Сяноцької та Холмської. Землі поділялися на повіти, які в основному збігалися з межами колишніх удільних князівств і волостей. Впродовж 1434-1447 рр. склалося **Подільське воєводство** з центром у Кам'янці, яке спочатку складалося із семи, а з 1565 р. – з трьох повітів. У 1462 р. уряд створив **Белзьке воєводство** із центром у Белзі.

Найважливіші події

- 1264 р.** – об'єднання литовських племен і утворення Литовської
- 1316-1341 рр.** – князювання у Литві великого князя Гедиміна.
- 1340-1385 рр.** – князювання у Волинській землі Любарта Гедиміновича.
- 1340 р.** – похід польського війська Казимира III на Львів. Повстання галичан проти польської експансії на чолі з Дмитром Дедьком.
- 1345-1377 рр.** – правління у Литві великого князя Ольгерда Гедиміновича.
- 1349-1366 рр.** – польсько-литовська війна за українські землі.
- Кінець 1361 р. – літо 1362 р.** – захоплення Ольгердом Київщини, Чернігово-Сіверщини, Переяславщини.
- Осінь 1362 р.** – розгром у битві на р. Сині Води татарських орді визволення Поділля від загарбників.
- 1370 р.** – смерть польського короля Казимира III. Перехід Галичини, внаслідок польсько-угорської династичної угоди, під владу Угорщини.
- 1375 р.** – заснування Галицької католицької єпархії.
- 1377-1392 р.** – правління у Литві князя Ягайла Ольгердовича (з 1386 р. – король Польщі).
- 8 вересня 1380 р.** – Куликовська битва.
- 1382 р.** – народне повстання у Галичині проти угорських окупантів.
- 14 серпня 1385 р.** – укладення Кревської унії.
- 1392 р.** – укладення Островської угоди.
- 1392-1430 рр.** – князювання у Литві Вітовта.
- 1392-1394 рр.** – ліквідація в українських землях удільних князівств.
- 12 серпня 1399 р.** – битва на р. Ворскла. Поразка литовсько-української армії.
- 1401 р.** – підписання Литвою і Польщею Віленської угоди.
- 14 липня 1410 р.** – Грюнвальдська битва.
- 1413 р.** – підписання Литвою й Польщею Городельської унії.
- 1430-1432 рр.** – князювання у Литві Свидригайла Ольгердовича.
- 1432-1438 рр.** – існування «Великого князівства Руського».
- 1432-1440 рр.** – князювання у Литві Сигізмунда Кейстutowича.
- 1434 р.** – утворення Руського воєводства із центром у Львові.

1434-1447 рр. – утворення Подільського воєводства з центром у Кам'янці.

1440-1492 рр. – правління у Литві князя Казимира IV (з 1447 р. – польський король).

1440 р. – відновлення Київського та Волинського князівств.

1462 р. – утворення Белзького воєводства з центром у Белзі.

1471 р. – остаточна ліквідація Київського князівства, а з ним давньоукраїнського адміністративного устрою.

Персоналії

Вітовт (1350-1430) – великий князь литовський (1392-1430). Боровся за відновлення державної самостійності Литви. Проводив активну зовнішню політику: воював з татарами за український південь і схід (розширив свої володіння до Чорного моря), збудував систему укріплень у пониззі Дніпра і Дністра; здійснив три походи на Московське князівство (1406 -1408), встановив з ним кордон; укладав договори і воював з Тевтонським орденом. У Грюнвальдській битві (1410) очолив литовське військо, у складі якого були українські загони.

Гедимін (Гедимінас) (р.н. невід. – 1341) – великий князь литовський (1316-1341). Вів непримиренну боротьбу з хрестоносцями, яким завдав ряд поразок. Активно проводив політику захоплення і приєднання українських і білоруських земель. З 1340 р. почав титулувати себе «королем литовців і руських». Вважається засновником столиці Литви Вільно (Вільнюса).

Казимир III Великий (30.04.1310 – 5.11.1370) – король Польщі (1333-1370). Останній представник династії П'ястів. Проводив політику зміцнення королівської влади і централізації країни. Вів загарбницьку політику проти Галицько-Волинської держави. У 1366 р. підписав договір з Великим князівством Литовським, за умовами якого до Польщі відійшла Західна Волинь. Розпочав процес польської і німецької колонізації українських земель. У 1370 р. за підтримкою Казимира III було відновлено православну Галицьку митрополію. Після смерті короля владу у його володіннях успадкував угорський король Людовік I Великий.

Любарт (христ. ім'я – Дмитро, р.н. невід. – 1385) – князь галицько-волинський (1340-1349) і волинський (1349-1385). У 1353, 1366 і 1376-1378 рр. у союзі з великим князем литовським Кейстутом вів тривалу боротьбу за землі Галицько-Волинського князівства з Польщею і Угорщиною.

Ольгерд (бл. 1296-1377) – великий князь литовський (1345-1377), син Гедиміна. Вів боротьбу проти Золотої Орди, Московського князівства, Польщі та Тевтонського ордену. У 1362 р. у битві на р.Сині Води розбив монголо-татарське військо і приєднав до Литви Поділля, Київщину й Переяславщину. Посадив у Києві удільним князем свого сина Володимира.

Свидригайло (Швидригайло; православне ім'я – Лев; католицьке – Болеслав) (р.н. невід. – 1452) – великий князь литовський (1430 -1432), син Ольгерда, брат Ягайла. У 1400-1402 рр. – князь подільський, перед 1408 р. –

князь брянський, 1408-1409 рр. – перебував на московській службі. 1430 р. проголошений великим князем литовським. У 1432 р. був усунений з великокнязівського престолу. У 1432-1435 рр. вів міжособну боротьбу із Сигізмундом. Останні роки життя провів у Луцьку, володіючи Волинню і зберігаючи за собою титул великого князя.

Сигізмунд (Жигимонд Кейстутович) (р.н. невід. – 1440) – князь стародубський, великий князь литовський (1432-1440), молодший брат Вітовта. Брав участь у міжособній війні зі Свидригайлом, переміг його у битві під Вількомиром (вересень 1435 р.). Внаслідок змови вбитий у 1440 р. у власному замку в Троках.

Ягайло (Владислав II) (1348-1434) – великий князь литовський (1377-1392), син Ольгерда. У 1386 р., після укладання Кревської унії, став водночас і королем Польщі, прийнявши у хрещенні ім'я Владислава. 1392 р. за Островською угодою зрікся великокнязівських прерогатив на користь Вітовта. Засновник польської королівської династії Ягеллонів.

Основні терміни та поняття

Асимілювати – робити кого, що-небудь подібним до себе, перетворювати на свій лад.

Восводство – адміністративно-територіальна одиниця у Польщі.

Експансія – загарбання державними монополістичними об'єднаннями чужих територій, ринків, джерел сировини, економічне і політичне уярмлення інших країн.

Спархія – церковно-адміністративна одиниця на чолі з єпископом. Спархії у Галичині ділились на деканати.

Намісник – службова особа, яка від імені глави держави здійснює державну владу на якійсь території.

Провінція – завойована територія якого-небудь народу, що перебуває в економічній і політичній залежності від загарбника.

Суверенітет – незалежність і самостійність держави в її зовнішніх і внутрішніх справах; становище суверена, право верховної влади.

Унія – об'єднання, союз двох або кількох монархічних держав під владою однієї династії; об'єднання православної церкви з католицькою під владою римського папи (із збереженням православною церквою своїх обрядів).

Федерація – державне об'єднання, що складається з кількох держав; об'єднання племен, родів і т.ін. із спільною верховною владою.

4.2. Україна у 70-ті рр. XV – на початку XVII ст. Соціально-економічний та культурний розвиток

Посилення московських впливів і повстання під керівництвом

М. Глинського

Остаточна втрата українськими землями у складі Литви автономних прав у часі збігалася з піднесенням **Московського князівства**. Консолідуючи навколо себе навколишні землі, воно трансформувалося в єдину **централізо-**

вану Російську державу. З поваленням у 1480 р. ординського іґа Москва дедалі гучніше та активніше стала заявляти про себе як про центр «збирання земель Русі».

Початок XVI ст. характеризується **загостренням московсько-литовського протистояння.** Війни та збройні сутички тривали майже безперервно – 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522 рр. Під впливом зростаючого соціального гніту, релігійної дискримінації, загрози ополячення та окатоличення в умовах ліквідації залишків автономії в **українських землях помітно поширюються проросійські настрої.** Зокрема, це виявлялося у добровільному переході під владу Москви деяких князів (Белевські, Воротинські, Новосильські, Одоєвські, Шемячичі). Наприкінці XV – на початку XVI ст. було організовано кілька антилитовських змов і повстань. Так, під 1481 р. відома **«змова руських князів»**, коли онуки київського князя Володимира Ольгердовича Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський спробували усунути від влади литовського князя Казимира і поставити на його місце Михайла Олельковича. Змову було викрито.

У лютому 1508 р. на Туровщині антилитовське повстання підняв князь М.Глинський. Його брати діяли на Київщині. Глинський збирався відірвати від Литви частину українських земель і створити незалежне князівство під московською зверхністю. Однак союзники князя (кримський хан, московський князь) не виконали своїх обіцянок і **у липні 1508 р. повстання української знаті на чолі з Глинським було придушено.** Так закінчилася остання спроба української аристократії силою завоювати Україні державну незалежність.

Територіальний розподіл українських земель на початку XVI ст. у складі іноземних держав

На початку XVI ст. до складу **Польщі** входили Галичина, Холмщина, Західне Поділля. **Литва** володіла Волиню, Східним Поділлям, Середнім Подніпров'ям, Київщиною, **Угорщина** – Закарпаттям. До складу **Молдавського князівства**, яке з 1514 р. перебувало у васальній залежності Османської імперії, з 1359 по 1774 рр. входила Буковина. **Кримське ханство**, яке теж знаходилося у васальній залежності від Османської імперії, контролювало причорноморські та приазовські степи, Крим. Деякими причорноморськими районами володіла **Османська імперія.** На початку XVI ст. до **Москви** відійшла **Чернігово-Сіверщина.**

Напади кримських татар на Україну наприкінці XV – у XVI ст.

У 1428-1430 рр. утворилося **Кримське ханство.** Для руських земель воно виявилось дуже небезпечним сусідом. Впродовж наступних десятиліть ханство перетворилося на головне джерело постачання кримськими татарами рабів на невільничі ринки чорноморського узбережжя. **Перший великий напад на центральні українські землі татари вчинили у 1479 р.,** коли орда Менґлі-Гірея спустошила Брацлавщину та інші регіони. Татарські орди майже щороку грабували і спустошували українські міста і села, гнали в

полон тисячі людей, продавали їх у рабство на східних ринках, найбільшим із яких була Кафа (Феодосія). Загалом, **впродовж другої патовини XV-XVI ст. татари здійснили близько 110 великих набігів**, у т.ч. на Поділля – 63, Руське і Белзьке воєводства – 28, Волинь – 25 і т.д. Демографічні втрати становили 573 тис. осіб. За підрахунками Я.Дашкевича, у період з 1400 до 1650 рр. під час грабівницьких походів на Україну було захоплено в полон або вбито від 2 до 2,5 млн осіб.

Люблінська унія 1569 р.

У 60-ті рр. XVI ст. виснажена величезними військовими втратами, поставлена перед загрозою вторгнення московських військ, Литва була змушена звернутися по допомогу до Польщі. Поляки готові були надати допомогу, але за умови об'єднання обох держав в одне політичне ціле. Українська знать поставилась до цієї унії неоднозначно. Якщо **дрібна і середня шляхта підтримували її, сподіваючись** таким чином обмежити диктатуру магнатів і отримати широкі привілеї подібно до польських феодалів, то литовські й українські магнати чинили перешкоди повному об'єднанню з Польщею, побоюючись втратити свої статки і вплив на вирішення державних справ.

Для вирішення цього питання **10 січня 1569 р. розпочав свою роботу Люблінський польсько-литовський сейм**. Згідно з польським проектом унії, Литовське князівство мало інкорпоруватися до складу Польської держави, на чолі якої мусив стояти один володар і спільний сейм, а в Литві залишалися власна адміністрація та судочинство. Такі умови звужували вплив литовських, українських та білоруських магнатів, які, щоб остаточно зірвати сейм, таємно залишили Люблін. У відповідь, польський король спираючись на українську шляхту, видав універсали про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини від Литви і включення їх до складу Польщі. Піднімалося питання про початок військових дій проти Литви із залученням татар. Врешті все це змусило магнатів повернутися за стіл переговорів і **1 липня 1569 р. було укладено польсько-литовську унію, яка юридично закріпила появу нової держави – Речі Посполитої**. Згідно з унією обирався спільний король, єдиними для новоствореної держави мали бути сейм, сенат, гроші. Польська та литовська шляхта отримувала право володіти землями у будь-якій частині держави. Литовське князівство зберігало ознаки своєї політичної державності – печатку, герб, фінанси, адміністрацію та військо. Урядовою залишалася руська мова, а правовою основою – Литовський статут. **Підляшшя, Волинь, Київщина та Брацлавщина були приєднані до Польщі**. За Литвою залишалися лише Берестейська та Пінська області.

Берестейська (Брестська) унія та її наслідки для українських земель

Після укладення Люблінської унії з проникненням нового польського режиму вглиб української території зростала взаємна національна антипатія, закладалися основи денационалізації українського етносу. Унія прискорила

процеси поляризації тогочасного українського суспільства. Частина української знаті підтиском поляків була згодна прийняти католицьку віру, щоб стати подібними до еліти суспільства. Найзначніші українські роди – Вишневецькі, Синявські, Корецькі, Заславські – зрікалися рідної мови, традицій, православ'я і переходили до католицизму, ополячувалися. Така позиція негативно сприймалася низами – міщанами, бідною шляхтою, селянами. Щоб залагодити ситуацію, ослабити соціальне напруження, прихилити на свій бік православних українців **католицькі релігійні кола Польщі висунули ідею створення нової уніатської греко-католицької церкви за рахунок штучного об'єднання двох церков – католицької і православної**. Нова церква зберігала українську обрядовість, при відправленні служби мали користуватися церковнослов'янською мовою і календарем, визначаючи при цьому зверхність Ватикану та приймаючи догмати католицької церкви. **Юридичне оформлення унії відбулося 16 жовтня 1596 р. у Бересті на церковному соборі**. За його рішенням уніатське духовенство (як і католицьке) звільнялося від податків. Шляхта, що прийняла унію, отримала право обіймати державні посади нарівні з католицькою знаттю, а уніати-міщани прирівнювалися у правах до мішан-католиків.

Берестейська унія не відповідала ні інтересам, ні настроям більшості українського населення, для якого православна віра зберігала традиційну роль символу національно-визвольної боротьби, а католицька церква сприймалася як знаряддя іноземного поневолення. Тому закономірним наслідком унії став релігійний розкол в Україні.

Господарське життя України за польсько-литовської доби

За польсько-литовської доби відбулися помітні якісні зрушення, з'явилися нові явища у господарському житті. Важливою його рисою було **зростання великого феодалного землеволодіння**. Як і щ о наприкінці XIV ст. налічувалося лише кілька десятків магнатських родин, які володіли величезними маєтками, то вже у першій половині XVI ст. їх було понад 100. Основними джерелами зростання великого землеволодіння стали великокнязівські дарування, захоплення общинних земель, купівля маєтків у їхніх власників, освоєння нових земель. Переважна більшість земель була зосереджена у руках Острозьких, Чарторийських, Радзивилів (Волинь), Ружинських, Заславських, Немиричів (Київщина), Замойських, Потоцьких, Язловецьких (Брацлавщина, Поділля).

Магнати наступали на території сільських общин (об'єднань залежних селян). Члени общин спільно користувалися угіддями, у т.ч. й орними землями, відбували феодалні повинності, мали свій суд. Община складалася з кількох дворич, у які входили 5-10 «димів» – індивідуальних селянських господарств. Основу дворич становила велика родина. На чолі сільської громади стояв отаман, якого обирав сільський схід. **Кілька сіл об'єднувалися у волость**, яка включала також міста і містечка. Волость очолювали «старці». Община мала свій суд, який називався копним. З посиленням закріпачення селян копні суди замінювалися вотчинними. З XV

ст. право **вотчинного суду**, яке спочатку надавалося окремим феодалам, стало привілеєм усіх феодалів. Утвердження вотчинного суду стало одним із факторів руйнування общини. Поряд із зубожінням основної маси зміцнювалося становище заможного селянства, яке орендувало у феодалів земельні ділянки, скуповувало лишки сільськогосподарської продукції, худобу і продавало на ринку.

У XIV-XV ст. **відбувся інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, швидко зростає ринок сільськогосподарської продукції**. За цих умов великі землевласники, реагуючи на потреби ринку перетворювали свої господарства на **фільварки** – багатогалузеві господарчі комплекси, які базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян і були зорієнтовані на товарно-грошові відносини, хоча і зберігали чимало рис натурального господарства.

Активно **розвивалася торгівля**, насамперед ярмаркова. З України вивозили худобу (особливо волів), хліб, мед, віск, хутра, деревину, шкіру тощо. Хліб експортували як на захід, так і на південь через чорноморські порти. З початком становлення капіталістичних відносин на заході Європи у XV-XVI ст. особливо зріс попит па сільськогосподарську продукцію, яку Україна почала вивозити дедалі інтенсивніше. Зростає й попит українських феодалів на промислові вироби, предмети розкоші, які ввозили із заходу. В результаті **Україна стає країною великої транзитної торгівлі**, що зосереджувалася у Києві, Львові, Кам'янці, Луцьку, Галичі та інших містах. З XV ст. набуває поширення продаж товарів у кредит, під заставу, укладаються торгові контракти, з'являються векселі, зароджується іпотечна система (земля здавалася під заставу).

Виникнення цехів та їх роль у розвитку ремесла

Важливим елементом економіки у польсько-литовську добу залишалося ремісництво. У середині XVI ст. в українських містах, які входили до складу Литви, налічувалося близько 130 ремісничих спеціальностей. **Розвиток ремесел стимулював об'єднання ремісників у професійні корпорації – цехи**. Діяльність цехів спрямовувалася на усунення конкуренції в ремеслі. З цієї метою вони намагалися встановити різні обмеження у сфері виробництва. **Діяльність цехів визначалася цеховими статутами**, які регулювали стосунки між повноправними членами – цехмістрами, майстрами і неповноправними – підмайстрами та учнями. Ремісники були зобов'язані випускати якісну продукцію та збувати її по однаковій ціні. Конкуренція між членами цеху не допускалася. Цехи боролися проти позацехових ремісників – **партачів**.

Перші цехи на українських землях виникли наприкінці XIV ст. на Галичині і Закарпатті, а з кінця XV ст. цеховий устрій поширився на ремісників міст Волині, Київщини і Західного Поділля. Утруднювався доступ у цехи для православних міщан. Вважалося, що оскільки цехова організація була запозичена з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли стати лише католики.

Урбанізаційні процеси в Україні у XIV-XVI ст.

З розвитком ремесел й торгівлі **розвивалися старі й виникали нові міста**. Якщо у XV ст. у Київському, Волинському і Брацлавському воєводстві налічувалося 35 міст і містечок, то вже у середині XVI ст. – 150. Найбільшим містом був Київ, у якому проживало 6 тис. осіб. Великими містами (понад 700 будинків) вважалися також Кременець і Брацлав; середніми (від 200 до 700 будинків) – Берестечко, Вінниця, Володимир (всього – 18 міст); малими – Белев, Вижва, Заславль (всього – 24 міст). Найбільша кількість міст і містечок сконцентрувалася на Волині (32 міста, 89 містечок). За своїм юридичним та адміністративним статусом міста й містечка України поділялися на **великокняжі (29), приватновласницькі (112), церковні (7)**.

Міста України мали переважно феодално-аграрний характер. Міщани займалися землеробством, скотарством, промислами і частково ремеслом і торгівлею, перебували у феодалній залежності й подібно до селян виконували різні повинності, сплачували податки натурою і грошми.

Поширення в українських містах магдебурзького права

За польсько-литовської доби в містах України поширилося магдебурзьке право. **Міста, які здобували це право, звільнялися від управління й суду воєвод та старост, або королівських (великокнязівських) намісників й запроваджували виборне самоврядування**. Магдебурзьке право передбачало утворення двох колегій міського самоврядування: «**лави**» на чолі з війтом, що відала кримінальними справами, й «**ради**» на чолі з бургомістром, що наглядала за цивільним судом, торгівлею, міською поліцією і т.д. **Лави і рада об'єднувалися у магістрат**. На відміну від західноєвропейського український варіант магдебурії передбачав призначення, а не вибори війта. Останній значно обмежував діяльність ради, призначав райців (членів ради) і навіть бургомістра. Лише у Києві міщани могли самостійно обирати війта. У XVI ст. магдебурзьке право почали надавати своїм містам і великі феодали, які тримали самоврядування в залежності від своєї влади. Загалом, міське самоврядування мало обмежений характер і не позбавило міста від феодалної залежності.

Першим містом України, якому у 1339 р. було надане магдебурзьке право стало м. Сянок (нині входить до складу Польщі). Згодом воно було надане Львову (1356 р.), Кам'янцю (1374 р.), Берестю (1390 р.), Дорогощину (1429 р.), Смотричу (1448 р.), Києву (1494 р.) і т.д.

Соціальні процеси за литовсько-польської доби

Зрушення в економіці у XIV-XVI ст. були тісно пов'язані з соціальними процесами. В соціальній сфері українських земель активно формувалася станова організація суспільства на підставі юридично визнаних прав, привілей та обов'язків.

До панівних, найбільш привілейованих станів належали князі і шляхта. Вони мали широкі політичні, майнові та особисті права, користувалися монополією на землеволодіння.

Князі були титулованою знаттю. На той час нараховувалося майже 30 родів литовської та давньоруської династій (Острозькі, Вишневецькі, Сангушки, Заславські, Корецькі та ін.). Місце і роль цієї групи в соціальній структурі визначалися значністю походження та великою земельною власністю. Князі розподілялися на «головних» і «повітників» (місцеві).

Вищим прошарком шляхти були пани (члени великокнязівської ради – **пани-раді**; найзаможніші феодала, які у воєнні походи виїжджали не в складі повітової шляхти, а окремо зі своїми загонами під власними корогвами – **пани-хоругвні**). Дрібна воєнно-службова шляхта називалася **зем'янами** (боярами). Щоб очистити шляхетство від випадкових людей, великокнязівська влада у 1522 р. прийняла спеціальну ухвалу про «вивід шляхетства», за якою до шляхетського стану належали нащадки тих осіб, що стали боярами за правління князів Вітовта, Сигізмунда й Казимира. Остаточне соціальне розмежування й виділення шляхти в окремий стан відбулося після появи у 1557 р. «**Устави на волоки**», яка відносила до шляхти лише «бояр стародавніх», а решту повертала до станів селянства й міщанства. На середину XVI ст. термін «бояри» майже зник, а вживання терміну «зем'янин» значно звужується. Саме тоді юридично оформилася система прав, привілеїв та обов'язків шляхти.

Права феодалів закріплювалися у державних актах – **Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр.**, а також у численних привілеях. За шляхтичами визнавалася необмежена влада над селянами, вони стали вільно розпоряджатися землеволодінням, звільнялися від повинностей й податків. На середину XVI ст. шляхта утвердилася як панівний стан українського суспільства.

Досить **впливовим було духовенство**, яке поділялося на дві категорії: **біле** (парафіяльні священники, які не давали обітниць безшлюбності) і **чорне** (ченці, переважно високі духовні ієрархи). Воно поповнювалося вихідцями із шляхетських і князівських родин. Духовні посади переходили в спадок – після смерті батька парафію (прихід) отримував старший син. Парафіяни вносили різні «треби» на потреби церкви: десятина або скіпщина (хлібна данина з копи); дрібна данина натурою – яйцями, ковбасою, насінням і т.д.; відробіток селянином панщини на церковних землях.

Третім станом, що у XIV-XV ст. виділився в окрему верству населення, стали **міщани**. Вони не були однорідними. На вершині міської піраміди була купецько-лихварська верхівка, урядники міщанського самоврядування і суду (**патриціат**). Другу групу становило **бюргерство** – цехові майстри, торгівці середньої заможності. Основу соціальної піраміди міста становило міське посіпльство або **плебс** (прості ремісники, дрібні торгівці, коморники, халупники, наймити).

Найчисельнішим і водночас найбезправнішим станом **було селянство, яке поділялось на три групи: чиншове, тягле і службове.** Чиншові селяни (данники) сплачували феодалам натуральну і грошову ренту (чинш). Вони були особисто вільними й економічно незалежними. Тяглі селяни вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам. Основними формами

їх експлуатації були відробіткова рента (панщина), державні податки (серебщина), державні повинності (будування мостів, прокладання доріг; ремонт замків і т.д.). До службових селян належали ремісники, рибалки, конюхи, бортники, які обслуговували двір феодала. Вони крім виконання основної роботи залучалися до відбування панщини та сплачували данину.

У XVI ст. юридично оформляється кріпосна залежність селянства.

Суть кріпацтва полягала у прикріпленні селян до землі, запровадженні обов'язкових селянських робіт на пана (панщина), остаточному обмеженні громадянських прав і свобод селянства. Польські сейми 1505 і 1520 рр. заборонили селянам покидати свій наділ без згоди пана та узаконили дводенну панщину. Литовські статuti 1529, 1566 рр. обмежили право власності селян на землю. У 1557 р. «Устава на волоки» встановила дводенну панщину у Литві, обмежувала права селян щодо місця проживання. Останню крапку в законодавчому оформленні кріпосного права було поставлено «артикулами» польського короля Генріха Валуа (1573 р.) та Литовським статутом 1588 р. Відповідно до цих документів тривалість панщини визначалася волею пана; селяни позбавлялися прав розпоряджатися своїм майном, заповідати або ж відчужувати його без дозволу феодала; шляхтич отримував право карати на смерть своїх кріпаків; селян-утікачів розшукували впродовж 20 років.

Соціальні виступи селян. Повстання І.Мухи

Селяни реагували на процес закріпачення пасивною непокорю (письмові скарги королю і литовському князю про зловживання шляхти; втечі на Подніпров'я; відмова від виконання панщини та ін.) **та активною протидією** (напади на маєтки, знищення майна шляхтичів, вбивство панів, організація повстань). У 1431 р. вибухнуло повстання селян Бакотської волості на Поділлі. У 1490-1492 рр. відбулося заворушення в Галичині під проводом **І.Мухи**. Ватажок, піднявши покутських селян і дрібну українську шляхту, зібрав 9-тисячне військо й почав громити маєтки польської шляхти. Муха дійшов до Галича і рушив за Дністер, на Рогатин. Король оголосив «посполите рушення», запросив пруських рицарів для боротьби з повстанським військом. Під час переправи повстанців через Дністер їм було завдано поразки. Муха з частиною свого війська змушений був відступити до Молдавії. За кілька років він знову спробував підняти повстання на Поділлі, але через зраду загинув.

Європейська культура епохи Відродження і гуманісти українського походження

Значний вплив на національно-духовне піднесення української народності справили ідеї гуманізму та реформації. **В Україні носіями гуманістичних ідей стали українські інтелектуали, які здобули освіту в польських та західноєвропейських університетах.** З XV ст. при Краківському та Празькому університетах існували спеціальні бурси для студентів з України. Так, лише у першому з них впродовж XVI-XVII ст. дістали освіту бл. 800 українців. Вчилися вони також у Сорбонському, Болонському, Падуанському, Базельському та інших університетах.

Більшість випускників цих вишів повернулася на Батьківщину, несучи з собою ідеї гуманізму. Частина українських студентів залишалася працювати в Західній Європі. Деякі з них стали видатними представниками західноєвропейської культури. Зокрема, **Ю.Котермак (Дрогобич)** викладав у Болонському університеті й одночасно був його ректором. Він уславився своїми працями з астрономії, філософії і математики. Ю.Котермак є першим українським автором друкованої книги, що побачила світ в Італії. **П.Русин** викладав римську літературу в Краківському університеті, справив помітний вплив на формування плеяди відомих латиномовних поетів Польщі, започаткував гуманістичний напрям у польській поезії. У західноєвропейських країнах добре знали філософські, публіцистичні праці **С.Оріховського**. Його вважали неперевершеним оратором і прозвали українським Демосфеном. Відомі й інші яскраві постаті гуманістів українського походження, які своєю діяльністю збагачували європейську культуру, примножували досягнення гуманізму епохи Відродження.

Виникнення в Україні братств та їх роль у національно-культурному піднесенні кінця XVI – початку XVII ст.

Найбільша заслуга у національно-культурному піднесенні кінця XVI – початку XVII ст. належала **громадським спілкам православного українського населення – братствам**. Вони найповніше відображали інтереси міщанства та інших верств населення. У 1585 р. оформилося Успенське братство у Львові, Бресті та Городку (1591 р.), Комарні (1592 р.), Києві (1615 р.), Луцьку (1617 р.) і т.д. Їх засновниками у Львові стали міщани. У Луцьку й Києві поряд з міщанами активну роль відігравало духовенство та шляхта. Так, шляхтичка Гальшка Гульвечівна подарувала Київському братству свій маєток під школу і шпиталь. Братства існували на членські внески братчиків, добровільні пожертвування православних шляхтичів, церковників і міщан. **Братчики виступали проти засилля духовенства в суспільному житті, за право міських громад брати участь в управлінні церковними справами й контролі за діяльністю єпископів**. У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства, надав йому статус ставропігії і зробив незалежним від єпископів. Згодом таке право отримали братства у Києві та Луцьку. **Братства протистояли наступу католицизму й уніатства, національним утискам**. Вони закладали і утримували на свої кошти **школи, друкарні, бібліотеки**. Зокрема, наприкінці 1586 р. Львівське братство заснувало українську гімназію. У 1615 р. на кошти Гальшки Гульвечівни відкрилася братська школа у Києві. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. школи такого типу діяли у Перемишлі, Кам'янці, Галичі, Холмі та інших містах.

Острозька академія (колегіум)

Реальні потреби господарського та культурного життя, поширення ідей гуманізму, намагання представників різних релігійних конфесій розширити свою соціальну базу зумовили якісні зміни у сфері освіти. У XV-XVI ст. поряд з традиційними школами при церквах та монастирях виникають

протестантські та католицькі школи, що давали вищий рівень знань. Намагаючись протистояти поширенню чужих впливів, православні заснують свої освітні заклади. Так, у сфері освіти **з'являється новий тип школи – греко-слов'яно-латинська**, у навчальному процесі якої органічно поєднувалися давньоруська традиція й новітні надбання західноєвропейської думки. Першим освітнім закладом цього типу в українських землях стала **Острозька академія (колегіум)**, заснована у 1578 р. в м. Остріг князем Костянтином Острозьким. Тут кращі вітчизняні (Г.Смотрицький, В.Суразький, Д.Наливайко) та іноземні (Д.Палеолог, Христофор Філалет, Я.Лятош, К.Лукаріс) вчені **викладали «сім вільних наук»** – математику, риторичку, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику.

Винайдення й поширення на українських землях друкарства

Друкарська справа в Україні налагоджується у середині XVI ст. Пов'язана вона з іменем **І.Федорова**, який у **1573 р. відкрив у Львові першу друкарню**. У 1574 р. тут було видруковано першу друковану книжку **«Апостол»**. Відомо, що перед своєю появою у Львові Федоров разом з Петром Мстиславцем заснував друкарню у Москві і видрукував там **«Апостол» (1564 р.) та «Часослов» (1565 р.)**. **Сучасні історики появу друкарства відносять до 1460 р.**, коли львівський міщанин С.Дропан подарував церкві св. Онуфрія і монастиреві свою власну друкарню.

У 1578 р. І.Федоров переніс друкарню із Львова до Острога. Саме тут у 1581 р. було видано знамениту Острозьку Біблію. Після смерті І.Федорова (1583 р.) друкарське обладнання викупило Львівське Успенське братство, заснувавши свою друкарню. У другій половині 80-х рр. XVI ст. відновилася діяльність Острозької друкарні, яка видавала навчальні та богословські книги, публіцистичні твори. У 1604-1606 р. у Стрятині та Крилосі діяли друкарні Федора та Гедеона Балабанів. Згодом обладнання стрятинської друкарні було викуплено і перевезено у Києво-Печерську лавру, друкарня якої стала найбільшою в Україні.

Українська література і суспільно-політичні процеси, пов'язані з боротьбою проти католицизму та унії

У відповідь на запровадження католицизму й уніятуства наприкінці XVI ст. почала бурхливо розвиватися **полемічна література**. Боротьба велася між католиками й уніатами, з одного боку, та православними – з іншого, й мала довести переваги своєї віри. Перший ректор Острозької академії **Г.Смотрицький став автором першого друкованого полемічного твору «Ключ царства небесного» (1587 р.)**, у якому висміював Папу Римського і єзуїтів, відстоював право українського народу на православну віру. У свою чергу, єзуїт **П.Скарга у книзі «На захист Брестської унії» (1597 р.) захищав об'єднання католицької й православної церков**. Навпаки, острозький шляхтич **М.Броневський (Христофор Філалет) в «Апокрисисі» (1597 р. – польською мовою, 1598 р. – українською мовою) засуджував унію**. Один із засновників уніатської церкви **І.Потій у «Антиапокрисисі» (1599 р.) гостро полемізував**

з Бронеvським. Невідомий автор, що друкувався під псевдонімом **Клірик Острозький**, у трактаті «Пересторога» (1605 р.) робив наголос на егоїстичних мотивах греко-католицьких єпископів при реорганізації церкви. Полеміст **І.Вишенський** у своїх посланнях з Афону (півострів в Греції) різко критикував суспільний лад Речі Посполитої, виступав проти окатоличення й ополячення українського народу, відстоював рівноправність людини перед Богом і законом. Гучний резонанс мали також **полемічні твори М.Смотрицького, С.Зизанія, З.Копистенського** та ін. Полемічна література позитивно впливала на розвиток національної свідомості українського етносу, його виділення зі слов'янського загалу.

Зміни у духовному житті українського суспільства, які зумовило падіння у середині XV ст. Візантійської імперії

Падіння у середині XV ст. Візантійської імперії зумовило докорінний переворот у духовному житті українського суспільства. Після певної паузи у поступальному розвитку культури, своєрідного інтелектуального та культурного застою, розпочинається переорієнтація на західну цивілізацію, активне засвоєння надбань західноєвропейської культури. Історик О.Д.Бойко вважає, що виявами цих якісних змін у духовній сфері України стали: 1) **відхід від візантійських зразків та канонів** (у XV-XVI ст. в іконописі постаті святих виходять за межі візантійських умовностей, набувають рис індивідуальності, і передається динаміка руху); 2) **поширення ідей гуманізму та реформації**; 3) **поява нових форм самовираження і мистецьких стилів**: у літературі набуває поширення поемічний стиль, виникає українське віршування; у живописі наприкінці XVI ст. з'являються нові жанри – портрет, історичний живопис, зростає інтерес до пейзажу; виникають такі жанри світської музики, як побутова пісня для триголосого ансамблю або хору (кант), сольна пісня із супроводом; у 1573 р. створюється вітчизняний ляльковий театр, що надалі переростає у традиції українського вертепу; зароджується стиль бароко; 4) **посилення світського елемента в культурі, зростання уваги до людини та її духовного світу**; 5) **індивідуалізація творчості**.

Найважливіші події

- 1339 р.** – надання магдебурзького права м. Сянок.
- 1356 р.** – надання магдебурзького права м. Львів.
- 1359 р.** – утворення Молдавського князівства. Приєднання Шипинської землі (Буковини).
- 1374 р.** – надання магдебурзького права м. Кам'янець.
- 1377 р.** – захоплення Угорщиною Холмщини й Белзщини.
- 1428-1430 рр.** – виникнення Кримського ханства.
- 1431 р.** – повстання селян Бакотської волості на Поділлі.
- 1479 р.** – перший великий напад татар на українські землі.
- 1480 р.** – остаточне визволення Московської держави від золотоординського іґа.
- 1490-1492 рр.** – антипольське повстання у Галичині та на Волині під проводом Мухи.

- 1494 р.** – надання магдебурзького права м. Київ.
- 1508 р.** – антилитовське повстання на чолі з князем М.Глинським.
- 1526 р.** – загарбання Закарпаття Угорщиною.
- 1529, 1566, 1588 рр.** – введення у судову практику трьох Литовських статутів.
- 1557 р.** – прийняття «Устави на волоки». Впровадження фільварків.
- 1 липня 1569 р.** – укладення Люблінської унії. Утворення Речі Посполитої.
- 1573 р.** – створення вітчизняного лялькового театру.
- 1573 р.** – відкриття І.Федоровим у Львові першої друкарні в Україні.
- 1574 р.** – видання І.Федоровим «Апостола» – першої друкованої книги в Україні.
- 1575 р.** – видання І.Федоровим першого на українських землях «Букваря».
- 1578 р.** – заснування К.Острозьким Острозької академії.
- 1578 р.** – виникнення у м. Кам'янець першого відомого на Україні цеху музикантів.
- Кінець 1585 р.** – заснування у Львові Успенського православного братства.
- 1586 р.** – відкриття першої в Україні братської школи у Львові.
- 1587 р.** – вихід у світ першого друкованого полемічного твору «Ключ царства небесного» Г.Смотрицького.
- 16 жовтня 1596 р.** – юридичне оформлення Берестейської (Брестської) церковної унії.
- 1615 р.** – заснування Київського православного братства.

Персоналії

Вишенський Іван (між 1545-1550 – між 1621-1633) – видатний український письменник-полеміст. Брав участь у діяльності Львівського братства, Острозького літературно-наукового гуртка. З кінця 1580-х рр. жив на Афоні (Греція), який був центром православного чернецтва. Відомо близько 20 творів І.Вишенського – гостровикривальних, публіцистичних, емоційно наснажених послань, серед яких «Облічення диявола-миродержця», «Посланіє к утекшим от православія єпископам», «Писаніє до всіх общес, в Лядской землі живущих» та ін. Виступав проти Берестейської унії й католицизму, викривав тогочасний церковний та світський лад.

Глинський Михайло Львович (р.н. невід. – 15(24).09.1534) – український державний діяч, князь. Освіту здобув у Західній Європі, служив у цісаря Максиміліана, у курфюрста Альбрехта. У 1499-1507 рр. – маршалок великого князя литовського Олександра, після смерті якого організував повстання української та білоруської шляхти проти Сигізмунда I Старого (1508). Зазнавши поразки, втік до Москви.

Дрогобич (Котермак) Юрій Михайлович (бл. 1450 – 4.02.1494) – український вчений XV ст., доктор філософії і медицини. Викладав медицину,

філософію та астрономію у Болонському університеті, у 1481-1482 рр. – ректор цього навчального закладу. Автор книги «Прогностичні судження...» – першого друкованого твору українця, виданого за кордоном.

Оріховський Станіслав Станіславович (1513-1566) – письменник, публіцист. Навчався у Краківському, Віденському, Віттенберзькому університетах. Автор політичних, філософсько-історичних трактатів («Промова на похороні Сигізмунда І», «Напучення польському королю Сигізмунду-Августу», «Життя і смерть Яна Тарновського», «Квінкунс, тобто вірець устрою польської держави» та ін.), у яких розробляв концепцію ідеального державного устрою з позиції шляхетської ідеології.

Острозький Костянтин-Василь (1526 – 23.02.1608) – видатний український політичний і культурний діяч. Був старостою володимироволинським, воєводою київським (з 1559 р.), сенатором (з 1559 р.), претендентом на польський престол у 1572 р. і московський у 1598 р. Захисник українських політичних прав, один із лідерів опозиції проти укладення Люблінської унії 1569 р. та Берестейської унії 1596 р. Засновник Острозької академії, шкіл, друкарень в Острозі, Володимирі-Волинському.

Потій Іпатій (12.08.1541 – 18.07.1613) – визначний український письменник-полеміст, греко-католицький митрополит Київський і Галицький (1599-1613), один із засновників Української греко-католицької церкви. Активно працював над залученням до УГКЦ духовенства та шляхти. Автор публіцистичних творів «Календар римський новий» (1596), «Антиризи» (1599), «Оборона собору Флорентійського» (1603) та ін.

Русин Павло (1470-1517) – український, польський і німецький поет, видавець і педагог. Навчався у Краківській академії, Грейфсвальдському університеті. Автор коментарів до античних творів. Ранні твори Русина (1507-1508) – вірші і трактат, присвячений «Парадоксам» Цицерона. У 1509 р. видав збірку власних творів, підготував до друку книгу сатир Персея (1508).

Смотрицький Герасим Данилович (р.н. невід. – жовтень 1594) – український письменник, педагог, культурно-освітній діяч. Батько Мелетія Смотрицького. З 1578 р. – перший ректор Острозької академії. Разом з І.Федоровим готував видання Острозької Біблії (1581) та «Буквар» (1578). Автор полемічних трактатів «Ключ царства небесного...», «Календар римський новий» (обидва видані у 1587 р.). Критикував католицьке вчення про божественне походження папської влади.

Смотрицький Мелетій Герасимович (1577-1633) – письменник-полеміст, філолог, церковний і освітньо-культурний діяч. Навчався в Острозькій академії, Віденській єзуїтській колегії, слухав лекції у Лейпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах. 1618-1620 рр. – викладач і ректор Київської братської школи, з 1620 р. – архієпископ полоцький. У 1623-1625 рр. перебував на Сході. З 1627 р. – настоятель Дерманського монастиря (Волинь). Автор полемічних трактатів, спрямованих на оборону православ'я – «Тренос, або плач східної церкви...» (1610), «Антиграфі» (1608). Найвизначніший твір – «Грамматика славенскія правильное синтагма...» (1619), у якому упорядкував церковно-слов'янську мову.

Федоров Іван (бл. 1525-1583) – засновник книгодрукування в Росії та Україні. У 1553-1565 рр. організував і керував державною друкарнею у Москві. Переслідуваний церковниками, втік до Великого князівства Литовського. У 1569-1572 рр. працював у магната Г.Ходкевича, у 1572-1575, 1583 рр. – у Львові, у 1575-1576 р. – у с. Дермані, 1577-1582 рр. – в Острозі. Видав перші друковані в Україні книги – «Апостол» (1574), «Буквар» (1575). Заснував Острозьку друкарню, де було надруковано грецько-старослов'янський буквар (1578), «Книгу Нового Завіту» (1581), «Хронологію» А.Римші (1581), Острозьку Біблію (1581).

Основні терміни та поняття

Альменда – загальний земельний фонд волосної громади.

Братство – група, товариство людей, об'єднаних спільною діяльністю і метою, які додержуються певних установлених ними правил.

Бургомістр – голова міської управи.

Бурса – чоловіча духовна школа у XVIII – середині XIX ст.; гуртожиток при такій школі.

Бюргер – мешканець міста, городянин (міщанин).

Вексель – офіційний акт позики. Борговий документ встановленого законом зразка про обов'язкову сплату боржником певної суми грошей у визначений строк.

Війт – керівник місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування у середньовічній Німеччині, Литовському князівстві, Польщі та в Україні (XV-XVIII ст.); староста, голова.

Волока – земельна міра в Польщі, Литві, Білорусії, Україні, офіційно запроваджена «Уставою на волюки» 1557 р. Містила 30 моргів і призначалася для визначення феодальних повинностей.

Волюсть – адміністративно-територіальна одиниця, що входить до складу повіту.

Гуманізм – рух епохи Відродження, скерований проти релігії і церкви за утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв своїх прагнень і бажань.

Дворище – запустіла ділянка, на якій у минулому була садиба; в Україні у XI-XVI ст. – сімейна, родинна громада.

Дим – житло, господарство як податкова одиниця.

Друкарня – поліграфічне підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію різних видів.

Застава – віддавання кредиторів якогось майна, коштовностей для забезпечення одержуваної позички; річ, яка залишається у того, хто видає позичку.

Єзуїти – члени найрадикальнішого католицького чернечого ордену, заснованого 1534 р. у Парижі іспанцем І.Лойолою для зміцнення папської влади і боротьби проти реформації.

Іпотека – позика, що видається під заставу нерухомого майна, а також застава нерухомого майна під таку позичку.

Копа – в Україні у XV-XVIII ст. – збори сільської громади для розв'язування судових або громадських справ.

Кредит – надання в борг матеріальних цінностей; позика.

Лава – у феодальній Польщі й в Україні до середини XIX ст. – колегія суддів, що розглядала кримінальні справи.

Латифундія – велике приватне земельне володіння, маєток, помістя.

Магдебурзьке право – феодальне право м. Магдебурга на самоврядування, що поширилося на ряд міст Німеччини, Польщі, Литви та України.

Магістрат – у Литві, Польщі й Україні (до другої половини XIX ст.) – орган міського самоврядування; муніципалітет; будинок міського управління, ратуша.

Орда – об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів.

Пан – поміщик у Польщі, Литві, Україні і Білорусії, дідич, шляхтич, вельможа, дворянин; той, хто займав привілейоване становище у суспільстві, належав до забезпечених верств міського населення, інтелігенції.

Панщина – одна з форм земельної ренти, найбільш поширена за феодалізму; дармова примусова праця закріпачених селян у господарстві поміщика.

Партач – людина, яка робить, виконує що-небудь невміло або неохоче, недбало.

Патриціат – найзаможніший, привілейований прошарок населення середньовічних міст більшості країн Європи.

Плебс (плебеї) – представники нижчого стану вільного населення; назва людини не аристократичного походження.

Привілей – в епоху феодалізму – грамота, якою надавалися або стверджувалися певні переваги, пільги для окремих осіб, груп людей, певних станів, класів.

Приход (парафія) – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих, яких обслуговують церковнослужителі одного храму.

Рада – колегіальний орган якої-небудь організації, установи чи сама організація, установа, що розпоряджається, керує ким-, чим-небудь або радить у чомусь.

Сейм – у деяких державах Східної Європи в епоху феодалізму – центральний станово-представницький орган; збори станових або інших високих представників.

Скіпщина – оренда землі, яку оплачують не грошима, а частиною свого врожаю.

Собор – збори урядових або виборних осіб для розгляду й розв'язання питань організації, управління й т.ін.; головна чи велика церква міста; головна церква в монастирі.

Ставропігія – монастир, що не підлягає місцевій єпархіальній владі, а безпосередньо підпорядкований патріархові, або синоду; статус незалежності від місцевої єпархіальної влади.

Статут – зведення правил, що визначають завдання, структуру, функції

та порядок діяльності якої-небудь установи, організації і т.ін.; збірка правил, устав, кодекс.

Сюзеренітет – верховне право одного феодала (сюзерена) щодо іншого (васала) або верховне право однієї держави щодо іншої, залежної від неї.

Фільварок – велике багатогалузеве феодалське господарство (крім землеробства, велося також скотарство, бджільництво, рибальство, винокуріння, пивоваріння, селітроваріння, млинарство тощо), що базувалося на праці залежних селян.

Цех – об'єднання ремісників однієї або близьких спеціальностей за феодалізму, яке являло собою замкнуту корпорацію, що захищала їхні станові інтереси; гільдія.

Чинш – натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам чи на державу; орендна платня (за землею).

Шляхта – дрібне дворянство колишньої феодалської Польщі; панство, аристократія, знать.

Юридики – приватні земельні володіння на території державних (королівських) міст, які не підлягали міській адміністрації та суду.

Ярмарок – торг, що влаштовується регулярно, в певну пору року і в певному місці для продажу і купівлі товарів.

V. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ.

Передумови та причини виникнення українського козацтва

Після укладення Люблінської унії посилилася польська колонізація українських земель. Польські магнати і шляхта, литовське і українське панство силоміць захоплювали землі селян, міщан, дрібної шляхти, перетворюючи їх на фільварки. **Збільшення панщини** (до 5 днів на тиждень), **наступ католицької церкви стали причиною масової втечі селян із Галичини, Західного Поділля й Волині**. Відстоюючи свою волю, вони змушені були переселятися на неосвоєні землі Подніпров'я і Побужжя, що межували з **Диким Полям** (степовою територією, яку контролювали тагари), куди не поширювалася влада польської шляхти. Цей край приваблював також м'яким кліматом, багатим рослинним і тваринним світом, родючим чорноземом. **У другій половині XVI ст. тут виникло безліч нових слобод і хуторів, населення яких називало себе козаками** (від тюркського слова, котре означає вільну, невідддану нікому людину). **Після освоєння цих земель українськими переселенцями їх почали захоплювати магнати**. Це врешті викликало подальшу втечу селян і нову хвилю колонізації Дикого Поля. Захоплені землі феодала заселяли вихідцями із Волині, Поділля, Полісся, Північної Київщини, заохочуючи їх пільгами (переселенці звільнялися від різних повинностей терміном на 20-40 років). **Поселення, вільні від повинностей, називалися слободами**.

Причинами виникнення українського козацтва були:

- **економічні** (колонізація вільних земель Подніпров'я та Дикого Поля);
- **соціальні** (посилення феодальної експлуатації українського населення з боку польських магнатів, шляхти, литовського та українського панства, оформлення кріпосної залежності селянина від феодала);
- **політичні** (цілеспрямована політика польської влади поставити козацтво на службу по охороні південних кордонів від татар);
- **стратегічні** (постійна небезпека з боку Кримського ханства);
- **національно-релігійні** (політика колонізації українського населення, наступ католицької церкви на права православної).

Термін «козак» вперше зустрічається у «Початковій монгольській хроніці» 1240 р. і у перекладі з тюркської мови означає «одинокий», «схильний до розбою, завоювання». У XIV ст. цей термін вміщено у словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303 р.) і перекладається як «страж» або «конвоїр». У 1492 р. слово «козак» вперше з'явилося в Україні на означення людей, що ходили в степ за здобиччю або боролися з татарами.

Перші гетьмани козаків

Посада гетьмана як головнокомандуючого військовими силами з'явилася в 1497 р. у Великому князівстві Литовському. Першим цю посаду обійняв у 1497-1530 рр. **волинський князь Костянтин Іванович Острозький**. Зго-

дом **такі посади мали керівники великих козацьких загонів**. У першій половині XVI ст. розрізнені козацькі загони для боротьби з татарами організовували українсько-литовські прикордонні старости. Зокрема, у 1508 р. козацтво очолив київський городничий і ключник С.Полоз. Пізніше на чолі козацьких загонів боролися черкаський староста О.Дашкевич, хмільніцький староста П.Лянцкоронський, князь Д.Вишневецький, князі Кирик, Микола та Богдан Ружинські. Усіх їх у літописах названо «гетьманами». Після запровадження у 1572 р. реєстру козаків, на чолі реєстровців з 1572 по 1590 рр. були поставлені шляхтичі Ян Бадовський, Ян Оришовський і Ярош Чоновицький. Їх козаки називали гетьманами. **Першим виборним гетьманом реєстрових козаків став у 1591 р. Криштоф Косинський**. Першим отаманом, якого тодішні документи називають «Гетьманом Війська Запорозького», був Кулага Богдан Микошииський (1586 р.).

Виникнення Запорозької Січі

Запорозька Січ виникла у нижній течії Дніпра. На той час Дніпро перетинали 9 **порогів** – кам'яних скель, які перегороджували річку від берега до берега (Кодацький, Сурський, Лоханський, Овонецький та ін.) і 6 **заборів** (скелі, які частково перетинали річку). Вони тягнулися вздовж Дніпра майже на 100 км. Після цього річка розливалася у широку заплаву – **Великий Луг**, де було багато проток та островів (понад 250). Саме на таких островах для захисту від ворожих нападів **козаки будували т.зв. «городці», робили засіки або «січі»** з повалених дерев. Таких укріплень було чимало, але жодне з них не могло витримати натиску значних сил противника. Тому **козаки об'єдналися і створили у середині XVI ст. фортецю під назвою Запорозька Січ**, до якої увійшли й невеликі городки-січі. Заснування першої Запорозької Січі пов'язане з ім'ям **Д.Вишневецького**, під керівництвом якого у 1552-1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю. Усього зафіксовано **вісім Запорозьких Січей** (Хортицька, Базавлуцька, Томаківська, Микитинська, Чортомлицька, Олешківська, Кам'янська й Нова або Підпільнянська). Усі Січі були фортецями, оточеними земляними валами, ровами і частоколами з дерев'яними вежами. Причини змін розташування Січей різні: більші зручності, стратегічні міркування, брак питної води, підмивання фортеці Дніпром, шкідлива для здоров'я місцевість тощо.

Дмитро Байда-Вишневецький – засновник Запорозької Січі

У пісні про Байду оспівано князя **Д.Вишневецького**, який зіграв видатну роль в об'єднанні козацтва і перетворенні його на значну політичну силу. Сам він походив із князівського роду. Наприкінці 40-х рр. XVI ст. Вишневецький став старостою прикордонних Черкаського і Канівського староств, **створив під своїм керівництвом загони козаків для боротьби з турецько-татарськими нападниками**. У 1553 р. побував у Стамбулі. Повернувшись звідти, Вишневецький добудовував до 1555 р. укріплення, які він заклав на о. Мала Хортиця. У 1556 р. здійснив вдалий похід на татарські фортеці Очаків і Іслам-Кермен. На початку 1557 р. Хортицька фортеця витримала облогу війська кримського хана.

Однак восени татари зуміли взяти це укріплення. Не отримавши від литовського князя допомоги, людей і зброї Вишневецький **прийняв підданство російського царя Івана IV Грозного**. Неодноразово вів загонами козаків й російських стрільців у Крим, розгромив татар під Азовом. Не добившись необхідної підтримки від царя у боротьбі з татарами, Д.Вишневецький повернувся у Литву, звідки продовжував боротьбу з Кримом. У 1563 р. під час чергового походу він потрапив у полон до турків і був страчений у Стамбулі. Обставини загибелі Вишневецького відбилися у народній думі про Байду.

Устрій та органи управління Запорозької Січі

Впродовж століть на Запорозжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Січі були притаманні всі ці ознаки.

Запорозжя мало свою територію, яка називалася «землі Війська Запорозького». Вся територія поділялася на військо-адміністративні округи – спочатку на 5, а згодом на 8 **паланок** на чолі з паланковими полковниками. Паланки поділялися на **сотні**. Військо складалося із 38 куренів.

Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада. Її рішення були обов'язковими для виконання. Рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ землі та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Рада на 1 рік обирала кошового отамана та військового старшину. **Кошовий отаман (пізніше – гетьман) мав військову, адміністративну, судову й духовну владу**. На час своєї відсутності в Січі він призначав заступника – наказного отамана. Щорічно на раді отаман звітувався про свою діяльність. **Кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар** (завідував військовою канцелярією і зовнішніми зносинами), **військовий обозний** (завідував артилерією), **військовий скарбник, військовий осавул** (підтримував порядок на території Січі) **становили запорозьку старшину**. Після них йшли **курінні отамани**, яких було 38 (за кількістю куренів). Посада курінного отамана була виборною. За військовою старшиною йшли військові чиновники – підписарій, булавничий, хорунжий, пірначний, підосавулій, довбиш, піддовбиш, кушнар, підкушнар, гармаш, товмач, шафар, підшафарій, канцеляристи.

Війську Запорозькому були притаманні певні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодалної власності на землі, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (всі мали право користуватися землею та іншими угіддями, брати участь у радах та ін.). У Січі пануючою була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада. Для козацтва не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не лише усунення з посади, а навіть смертної кари.

У Січі функціонувало власне козацьке право, яке було неписаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Мали козаки і свої **клейноди**. Символом влади кошового отамана або гетьмана була булава, полковника – пернач. До числа клейнодів входили корогви (бойові прапори), бунчуки, військова печатка, литаври.

Для козацтва були характерними **глибока релігійність, ревний захист православної віри**. Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування у межах Війська Запорозького понад 60 церков. Вони постійно відвідували богослужіння та різні молебні. Козак, помираючи, заповідав на церкву ікону, медаль, злиток золота, срібла тощо.

Все це дало підстави Карлу Марксу і М.Костомарову охарактеризувати Запорозьку Січ як «демократичну християнську козацьку республіку».

Військове мистецтво запорожців

Оснovoю війська становила піхота. Запоріжці відправлялися в похід верхи, але воювали як піші воїни. Разом з військом йшов табір, що складався з легких возів. Для ведення бойових дій козаки розташовували вози в кілька рядів (лав), і доки передня лава стріляла, задні лави набивали рушницю та передавали зброю переднім. Вози прив'язували один до одного ланцюгами. В разі потреби вози окопували і заповнювали землю. **Під час походів у війську була залізна дисципліна**, заборонялися спиртні напої, гра в карти, суперечки. Досить різноманітною була **зброя запорожців**. У XV-XVI ст. вони користувалися сагайдаками зі стрілами, списами, келепами і гаківницями, пізніше – рушницями або мушкетами, шаблями, пістолями; трофейною зброєю – гарматами, чингальями, ятаганами. **Чисельність запорозького війська коливалася від 6 до 15 тис.**

Запорозький флот складався з чайок, які називали байдаками (човни довжиною до 20 м і місткістю 50-70 осіб). На них козаки спускалися по Дніпру і входили в Чорне море. Чайки ходили як під вітрилами, так і на веслах (оснащувалися гарматами – фальконетами).

Соціально-економічний устрій Запорозької Січі

Основою господарства Запорожжя було землеробство. Тут відбувалося становлення господарства якісно нового типу – **фермерського**. Козаки займалися також розведенням худоби, полюванням, рибальством, виробленням горілки і пива, видобутком солі та меду.

На початку року запорожці шляхом жеребкування визначали кому лишатися у Січі на випадок походу або нападу татар, а кому йти на **промисли**. Щовесни половина козаків виходили на свої вольності рибалити або і полювати. Частину риби засолювали, а решту везли на продаж. На виручені кошти купували борошно, пшоно, порох та олово. Торгували також шкірами та хутром. Займалися козаки і посередницькою **торгівлею**.

Жили козаки здебільшого бідно. Козацькі звичаї дозволяли їм мати небагатий одяг і зброю. Все майно і здобич, яке здобували під час набігів на татар і турок вони здавали курінному отаману. У свою чергу військова рада

не менше половину здобичі передавала на церкви і монастирі, частина йшла у січову скарбницю, решта розділялась між товариством порівну.

Кріпосного права на запорозьких землях не було. Кожен козак мав право брати участь у раді, користуватися землею, ловити рибу, полювати на спільних землях, які належали Війську Запорозькому. Однак з появою реєстрового козацтва і подальшим розвитком січового господарства та торгівлі становище козацтва дещо змінилося. Вже **наприкінці XVI ст. серед козаків почалося майнове розшарування.** З'явилися заможні верстви козацтва (**дуки**), які експлуатували **голоту** (бідні козаки), надаючи їм зброю, спорядження, знаряддя праці і забирали за це половину військової здобичі, частину продукції відхідництва або зібраного врожаю. Бідняки також наймитували у господарствах багатих козаків.

Створення реєстрового козацького війська

Зростання сили українського козацтва непокоїло польську і литовську владу. Вона прагнула встановити контроль над козаками, використати їх для захисту кордонів і боротьби з татарськими набігами. Тому **5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про утворення найманого козацького формування.** 300 козаків було прийнято на державну службу, записано у **реєстр** (список). Цей підрозділ отримав правовий статус регулярного війська. Формування очолив шляхтич Ян Бадовський. Загін проіснував недовго. Лише у 1578 р. уряд Речі Посполитої у зв'язку з поразкою у Лівонській війні та активізацією низового козацтва змушений був створити нове формування реєстровців. Король Стефан Баторій вписав до реєстру 500 козаків. Вони звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. **Основними завданнями реєстрових козаків були охорона кордонів та контроль за нерєстровими козаками.** На чолі реєстру стояв старший (козаки називали його гетьманом), що обирався (в окремих випадках призначався) на загальновійськовій раді. Разом з ним обиралася військова старшина: наказний старший (під час походу, у разі відсутності старшого), 4 осавули, обозний, писар, полковники і сотники. Організаційно реєстрове козацтво у 1625 р. мало 6 полків (Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський). З часом кількість реєстрових козаків зростала. Так, якщо у 1590 р. їх налічувалося 1 тис. осіб, то вже у 1625 р. – 6 тис., а у 1631 р. – 8 тис.

Таким чином, на початку XVII ст. існувало три категорії козаків:

– **реєстрові** (городові) – заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі у Речі Посполитій;

– **запорозькі або низові** – козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах Запорозької Січі;

– **нерєстрове козацтво** (виникло внаслідок самовільного «показачення» і, не маючи офіційно визначеного статусу, вело козацький спосіб життя у прикордонних районах).

Роль запорозького козацтва в боротьбі проти агресії Туреччини і Кримського ханства

Литовський і польський уряд не могли оборонити Україну від татарсько-турецької агресії. У них не вистачало ні коштів, ні військових засобів. Захист мирного населення ліг на плечі українського козацтва. **Вперше козаки зіткнулися з татарами наприкінці 80-х рр. XV ст.** У 1489 р. вони брали участь у поході польського війська проти татар. На початку 90-х р. XV ст. козацькі загони, очолювані отаманами Б.Голубцем і Жилою, билися з татарами біля Таванської переправи на Дніпрі. У 1512 р. козацькі загони на чолі з П.Лянккоронським та Д.Дашкевичем відбили грабіжницький напад кримських татар на південноукраїнські землі, а у 1516 р. і 1528 р. козаки, очолювані П.Лянккоронським розбили татарські орди під Очаковим. У 1531 р. вони дали відсіч ординцям під Черкасами.

Для захисту від козаків татари змушені були побудувати у гирлі Дніпра і на Перекопі систему оборонних укріплень. Але це не зупинило козаків. У XVI ст. вони здійснили ряд успішних походів, штурмували турецькі фортеці Очаків і Білгород (Акерман). **У 1575 р. козаки на чолі з гетьманом Б.Ружинським приступом взяли Кафу і звільнили багато полонених.** У 1587 р. вони здійснили штурм Варни, захопили фортецю Усіану, вели бої під Бендерами.

З появою Війська Запорозького боротьба проти татар стала організованішою й інтенсивнішою. Козаки несли сторожову службу, захищали переправи. Вони розбивали татарські загони, які гнали полонених до Криму. Зокрема, у 1589 р. їм вдалося завдати поразки кількатисячному загонові татар і звільнити усіх бранців. У XVII ст. активно боровся з Кримським ханом кошовий отаман **І.Сірко, який провів проти татар близько 60 успішних боїв** і декілька разів розорював татарські улуси.

Причини козицько-селянських повстань наприкінці XVI ст.

Основними причинами козацько-селянських повстань наприкінці XVI ст. були:

- посилення кріпосницького та національного гніту («артикули» польського короля Генріха Валуа (1573 р.) та III Литовський статут (1588 р.) фіксували оформлення кріпосного права);
- енергійна експансія на відносно вільні українські землі, колонізовані «уходниками» та запорожцями;
- зіткнення інтересів шляхетської та козацької верств;
- намагання офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво.

Козацько-селянське повстання під проводом К.Косинського

Першим великим збройним виступом козацтва за свої соціальні і станові права було повстання під проводом гетьмана реєстрових козаків К.Косинського (1591-1593 рр.). **Приводом до нього стало захоплення білоцерківським старостою Я.Острозьким козацьких земель.** У відповідь

загін реєстрових козаків на чолі з Косинським у грудні 1591 р. захопив замок і місто Білу Церкву. Інші козацькі загони зайняли Трипілля і Переяслав. У 1592-1593 рр. повстанський рух, до якого приєдналися міщани і селяни, охопив Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства. На визволеній території було запроваджено козацькі порядки. Косинський почав збирати тут податки з населення на утримання війська, пропонував свої воєнні послуги московському царю і німецькому імператору. Для придушення повстання було оголошено «посполите рушення» (ополчення) місцевої шляхти. Шляхетське військо очолив київський воєвода Василь-Костянтин Острозький. У лютому 1593 р. у бою під містечком П'ятка на Житомирщині козаки Косинського зазнали поразки і відступили на Запорожжя.

Навесні 1593 р. Косинський, зібравши двохтисячне військо, розпочав новий наступ. Під час облоги Черкас у травні 1593 р. він загинув. За однією з версій його було підступно вбито за наказом місцевого старости О.Вишневецького. Залишившись без лідера, повстанці зазнали поразки.

Козацько-селянське повстання 1594-1596 рр. під проводом С.Наливайка

Важливою віхою в історії українського козацтва 90-х рр. XVI ст. було повстання 1594-1596 рр. під проводом сотника надвірних козаків С.Наливайка. Він брав участь у придушенні повстання К.Косинського. Наливайко гостро відчував магнатське свавілля. Його батька пан Калиновський замордував до смерті і відібрав у нього землю.

Навесні 1594 р. Наливайко покинув службу у князя К.Острозького і очолив козацький відділ, що діяв проти турків па Дністрі. У липні 1594 р. козаки-наливайківці почали громити шляхетські маєтки, знищуючи документи шляхтичів на право володіння селами і містами. Дії повстанців спрямовувалися також на те, щоб обкласти місцеве населення, насамперед шляхту, податком на утримання війська. У вересні 1594 р. козаки взяли м.Брацлав, а у листопаді – фортецю Бар. Продовжував С.Наливайко і боротьбу з татарами і турками. Йому на допомогу прийшов загін запорожців на чолі з гетьманом Г.Лободою. Об'єднане військо восени 1594 р. рушило на Молдавію, де розбило господаря Арона. Згодом разом з військом Арона Лобода й Наливайко ходили на початку 1595 р. на Тягиню, Білгород і Кілію. Навесні козаки повернулися в Україну, після чого загони Наливайка і Лободи розділилися. Перший пішов через Східну Галичину, Поділля, Волинь у Білорусію, другий діяв на Поділлі і Київщині. Козацький загін, очолюваний М.Шаулою, воював на Поліссі. Козаки громили маєтки шляхти, багатих міщан, уніатів. На їхню підтримку виступило місцеве населення.

Все це змусило польський уряд до активних дій. Військо очолив польний гетьман С.Жолкевський. Він, як досвідчений стратег, хотів розбити козаків частинами і спочатку вдарив на військо Наливайка. Проте останній ухилився від бою, зумів здійснити перехід з Крем'яця, через Поділля і уманські ліси до Білої Церкви, де з'єднався з козаками Г.Лободи і М.Шаули. Біля урочища Гострий Камінь Жолкевський наздогнав козаків, але

жорстокий бій не приніс полякам перемоги. Козаки відступили до Переяслава, де **на козацькій раді гетьманом обрали Лободу**. Частина повстанців мала на меті перейти кордон й утекти в Росію і тому забрали з собою свої сім'ї, майно, що помітно знизило мобільність козацького війська. Отримавши підкріплення, Жолкевський відрізав дорогу до російського кордону. **В урочищі Солониця, неподалік від Лубен, у травні 1596 р. козацьке військо потрапило в оточення і зазнало поразки**. Полоненого Наливайка та 6 його соратників відправили у Варшаву, де в квітні 1597 р. їх було страчено.

Причини поразки повстання були типовими для більшості козацько-селянських повстань цього періоду, стихійність, погана організованість та озброєння повстанців, локальний характер дій, малочисельність рядів повсталих, нечіткість програмних установок. Були і свої специфічні причини – зміна козацького лідера, гостре протистояння у верхах, втрата мобільності козацького війська.

Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Хотинська війна

П.Конашевич-Сагайдачний був одним із найвидатніших діячів вітчизняної історії. **З 1605 по 1622 рр. із перервами він обирався гетьманом Війська Запорозького.**

Сагайдачний був досвідченим політиком. Під час свого гетьманства він прагнув здобути прихильність польського уряду. Сагайдачний сподівався, що це дасть змогу зміцнити становище козацтва. Він **вміло використовував потребу поляків у потужному козацькому війську**, яке в його часи, попри встановлені кількатисячні реєстри, мало кільканадцять тисяч, а при потребі сягало сорока. Самому П.Сагайдачному вперше **вдалося організувати розрізнені козацькі загони в єдине велике військо з міцною дисципліною і високими бойовими якостями**. Він був і блискучим полководцем. Успішно командував козаками під час великих військових кампаній – похід запоріжців на Москву у 1618 р. для підтримки королевича Владислава, Хотинська війна 1621 р.

На початку XVII ст. козаки, очолювані гетьманом П.Сагайдачним, здійснили ряд успішних морських походів. У 1606 р. запорожці взяли турецьку фортецю Варну, а у 1608 р. хитрістю захопили Перекоп. У 1609 р. напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію, Білгород та ін. У 1614 р. козацький флот перетнув Чорне море і захопив турецькі міста Синоп і Трапезунд. **Навесні 1615 р. запорожці з'явилися під стінами Константинополя, де спалили портові споруди**. У 1616 р. козаки захопили м. Кафу, звільнили тисячі полонених, а саме місто спалили. Активна протидія туркам і татарам з боку запорожців сприяла руйнуванню Турецької імперії та визволенню підкорених нею народів, блокувала та стримувала розгортання турецько-татарської агресії вглиб українських земель, захищала національний генофонд.

Гетьман відстоював загальноукраїнські інтереси. Разом з Військом Запорозьким він вступив до Київського братства. Відкрито виступав на підтримку православ'я. Зокрема, у 1620 р. в Київ таємно прибув єрусалимський патріарх Феодан, який відновив православну церковну ієрархію в Україні та Білорусії.

Сагайдачний проводив самостійну зовнішню політику. У 1618 р. за його підтримки **Військо Запорозьке стало членом антитурецької Європейської ліги.**

В 1618 р. у Туреччині до влади прийшов султан Осман II. За його правління різко загострилися турецько-польське суперництво за Молдавію. Незадоволення у султана викликали морські походи запорожців.

У 1620 р. турецько-татарська армія вступила у Молдавію. Вирішальна **битва** відбулася **під с. Цецорою** (біля Ясс), де турецько-татарські сили вщент розгромили 10-тисячне польське військо, яким командував коронний гетьман Станіслав Жолкевський. Перед походом він гордовито відмовився від козацької допомоги.

Польський уряд спробував отримати допомогу від європейських країн. Однак зустрів відмову. З огляду на небезпеку **сейм у листопаді 1620 р. вирішив проголосити «посполите рушення», збільшити коронне військо і набрати 20 тис. козаків**, призначивши їм 100 тис. злотих платні. **Козацька рада у Сухій Діброві на початку липня 1621 р. ухвалила взяти участь у поході проти турок.** 40-тисячне козацьке військо на чолі з Я.Бородавкою виступило в похід назустріч турецько-татарській армії, а П.Сагайдачний та володимирський єпископ Іезекійль Курцевич з іншими козацькими представниками вирушили до Варшави для переговорів. **Козаки поставили перед польським урядом такі вимоги** – розширення реєстру, визнання прав козацтва, рівноправність православної церкви з католицькою, визнання відновленої православної церковної ієрархії.

У липні 1621 р. турецька армія, що налічувала 162 тис. осіб, на чолі з султаном Османом II підійшла до Білгорода (Акермана). Проти цього потужного війська Польща виставила 40-тисячну армію під проводом гетьмана Ходкевича, яка у серпні стала на лівому березі Дністра навпроти Хотина. Сюди ж підійшло козацьке військо. **Восні дії козаків очолив П.Сагайдачний**, який на той час повернувся з Варшави. Під його керівництвом козаки відбили 9 турецько-татарських штурмів, здійснили ряд успішних нічних вилазок. **На козаків припав основний тягар ведення війни, оскільки поляки обмежувалися обороною фортеці.** Після п'яти-тижневих боїв, у ході яких турецько-татарська армія зазнала поразки, **9 жовтня 1621 р. між Річчю Посполитою і Туреччиною був укладений мир.** За його умовами Польща мала заборонити козакам нападати на турецькі володіння і зобов'язувалася регулярно виплачувати кримському ханові щорічні «упоминки». Туреччина обіцяла припинити набіги татар на українсько-польські землі й призначати на молдавський престол лояльних до Польщі правителів. Основним наслідком було те, що у ході **Хотинської війни був розвіяний міф про непереможність Турецької імперії.** Це було досягнуто передусім завдяки українському козацтву, його високому військовому мистецтву, мужності та самовідданості.

Козацькі виступи 20-30-х рр. XVII ст.

На початку 20-х рр. XVII ст. відносини між українськими козаками і польською владою значно загострилися. Відігравши вирішальну роль у Хотинській війні, в якій Польща отримала перемогу, козацтво зазнало поразки. За умовами мирного договору 1621 р. козаки втратили право на судноплавство по Дніпру і вихід у Чорне море. Крім того, польський уряд не виплатив зароблених козаками грошей і погодився включити в реєстр лише 3 тис. козаків. Решта повинна була повернутися під владу панів і старост. У відповідь **козаки, незважаючи на заборону польської влади, продовжували чинити напади на турецькі та татарські міста** на узбережжі Чорного та Азовського морів. Частина учасників Хотинської війни, які повернулися у шляхетські маєтки, відмовлялися від виконання феодалних повинностей. Особливого розвитку ці процеси набули на Київщині. **Влітку 1625 р. польський уряд направив сюди 30-тисячне каральне військо на чолі з коронним гетьманом С.Конецпольським.** На допомогу повсталим прийшов **20-тисячний загін запорожців на чолі з М.Жмайлом,** якого на Січі обрали гетьманом. **Вирішальний бій відбувся в урочищі Ведмежі Лози** біля Курукового озера, у якому обидві сторони зазнали серйозних втрат. Козацька старшина стала схилитися до компромісу з поляками, передавши гетьманську владу представнику козацької верхівки **М.Дорошенку.** Було підписано **Куруківську угоду,** відповідно до якої всі повстанці були амністовані, козацький реєстр зростає від 3 до 6 тис., а щорічна плата реєстровцям збільшувалася до 60 тис. злотих. Козакам заборонялося втручатися у релігійні справи в українських землях, здійснювати морські походи та мати відносини з іноземними державами.

Основними причинами **повстання Тараса Федоровича (Трясила)** стали грабунки та розбій польських жовнірів, які розквартирувалися в Україні після закінчення війни зі Швецією; зростання релігійних утисків; поглиблення протиріч між нересстровими та реєстровими козаками. **Початком повстання стала відмова запорожців коритися гетьманові реєстровців Г.Чорному.**

У березні 1630 р. козаки, обравши ватажком Трясила, вирушили з Січі. Запорожці підійшли до Черкас, де схопили Г.Чорного і стратили його. **Повстання охопило Лівобережжя і частину Правобережжя.** Повстанці зайняли Канів, а згодом Переяслав. На придушення заворушення з 20-тисячним військом знову рушив коронний гетьман Конецпольський. Майже три тижні тривали травневі бої. Центральною подією протистояння була **«Тарасова ніч»,** коли було знищено т.зв. «золоту роту» (особисту охорону коронного гетьмана). Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори. Козацько-старшинська верхівка усунула Трясила від керівництва й уклала компромісну **Переяславську угоду,** за якою козацький реєстр збільшувався до 8 тисяч, козаки одержували право самим обирати собі гетьмана. Підтверджувалися умови Куруківської угоди.

Польська влада у 1635 р., щоб остаточно приборкати запорожців і блокувати рух втікачів на Запорожжя, за півроку збудувала навпроти

першого порогу **Кодацьку фортецю**. Але вже через місяць після завершення будівництва фортеці вона була зруйнована загоном січовиків, яких очолював їхній **гетьман І.Сулима**. **Ця подія не переросла у нове повстання**. Сулима та його сподвижники обманом були схоплені реєстровцями і видані полякам. Незабаром їх було страчено у Варшаві.

Нове повстання почалося у 1637 р. Спочатку його очолив гетьман реєстрових козаків П.Бут (Павлюк), який згуртував бл. 10 тис. повстанців. Повстання поширилося на все Подніпров'я. Вирішальний бій відбувся 16 грудня 1637 р. біля с. Кумейки поблизу Канева, де 10-тисячне повстанське військо зазнало поразки від 15-тисячної коронної армії польного гетьмана М.Потоцького. Невдало склався бій і біля м. Боровиця, після якого Бута було видано полякам. **Навесні 1638 р. повстання очолив новий гетьман реєстрових козаків Я.Остряниця**. У квітні 1638 р. він розбив польське військо під Говтвою. Але у травні і в червні відповідно під Лубнами і Жовнином зазнає поразки. **Повстання продовжив новообраний гетьман Д.Гуня**. Проте його дії були невдалими. Козацьке військо було взято в облогу в урочищі Старець. Через півтора місяці **козаки змушені були капітулювати**.

На козацьких радах у Києві (вересень) та Маслому Ставі Канівського повіту (грудень) козаки під тиском визнали прийняту польським урядом у січні 1638 р. **«Ординацію Війська Запорозького реєстрового»**, за якою скасовувалося козацьке самоврядування, число реєстрових козаків обмежувалося до 6 тис. Козаки мали право селитися в трьох старостах – Черкаському, Чигиринському та Корсунському. Замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара. Нереєстрові козаки переходили до стану посполитих.

Найважливіші події

1240 р. – перша писемна згадка слова «козак» у «Початковій монгольській хроніці».

1492 р. – перша згадка про козаків в документах українського походження.

Кінець XV – середина XVI ст. – започаткування перших січей у пониззі Дніпра.

1552-1556 рр. – будівництво Хортицької фортеці.

1556 р. – похід Дмитра Вишневецького на татарські фортеці Очаків і Іслам-Кермен.

1572 р. – створення реєстрового козацького війська.

1575 р. – похід запорожців на чолі з Б.Ружинським на Кафу.

1577 р. – похід запорозького гетьмана Івана Підкови з козаками у Молдавію.

1587 р. – штурм козаками Варни і фортеці Усіану.

1591-1593 рр. – повстання козаків на чолі з К.Косинським.

1594-1596 рр. – козацьке повстання під проводом С.Наливайка.

1599-1602 рр. – гетьманування Самійла Кішки.

1603-1604 рр. – сухопутні та морські походи запорожців на Кримське ханство й Туреччину.

1605-1622 рр. – гетьманування П.Конашевича-Сагайдачного.

1606 р. – взяття козаків на запорожцями Варни.

1609 р. – похід козаків на турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію, Акерман.

1614-1615 рр. – морські походи запорожців на Туреччину.

1616 р. – взяття козаками Кафи.

1618 р. – похід 20-тисячного козацького війська П.Конашевича-Сагайдачного в Росію на допомогу польському королевику Владиславу.

1 грудня 1618 р. – Деулинське перемир'я між Росією і Польщею, за яким до Польщі поверталися Чернігово-Сіверщина й Смоленщина.

1620 р. – відновлення православної митрополії.

1620-1621 рр. – польсько-турецька війна й участь у ній українських козаків.

1625 р. – утворення 6 територіальних полків реєстрового козацтва.

1625 р. – боротьба гетьмана М.Жмайка проти польського війська.

1630 р. – козацьке повстання під керівництвом Т.Федоровича (Трясила).

1635 р. – зруйнування запорожцями на чолі з І.Сулимою фортеці Кодак.

1637-1638 рр. – козацьке повстання під проводом П.Бута (Павлюка), Я.Остриниці, Д.Гуні.

1638 р. – прийняття польським сеймом «Ординації Війська Запорозького реєстрового».

Персоналії

Вишневецький Дмитро Іванович (Байда) (р.н. невід. – 1563) – український князь, перший із достовірно відомих козацьких гетьманів (бл. 1552-1563). Староста Черкаського і Канівського повітів (1550-1553,1554), збудував фортецю – праобраз Запорозької Січі на о. Мала Хортиця. У 1557-1561 рр. на службі у московського царя Івана IV Грозного. Намагався організувати союз держав для боротьби з Туреччиною і Кримським ханством за участю запорожців. У 1563 р. втрутився у боротьбу за молдавський престол. Тоді ж потрапив у полон. Закатований у Стамбулі.

Жмайло Марко (р.н. і р.с.м. невід.) – гетьман реєстрових козаків (1625), учасник Хотинської війни (1621). Як дипломат неодноразово брав участь у переговорах запорожців з представниками польсько-шляхетського уряду. У 1625 р. очолив козацько-селянське повстання, яке охопило майже всю Наддніпрянщину.

Кішка Самійло (р.н. невід. – 1602 р., за ін. даними 1620 р.) – український козацький гетьман (1599-1602). Учасник морських походів запорожців на турецькі фортеці. Під час одного з них потрапив у полон, де пробув 25 років. У 1599 р. організував повстання невільників на турецькій галері поблизу Гезлева і повертається в Україну. Обраний гетьманом. У 1600 р. очолив козаків у спільному українсько-польському поході у Крим. Загинув під час походу у Лівонію.

Косинський Криштоф (р.н. невід. – 1593) – гетьман запорозьких козаків. З 1586 р. – на Січі, у 1591 р. обраний гетьманом. У грудні 1591 р. очолив перше велике козацьке повстання проти польського гніту, яке набуло

великого розмаху в 1592-1593 рр., охопивши Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводства.

Наливайко Северин (бл. 1560 – 11.04.1597) – козацький ватажок XVI ст. В молоді роки перебував на Запорозжжі. Згодом служив у князя К.Острозького сотником надвірного війська. У 1594 р. після походу в Молдавію організував виступ проти польського панування в Україні, який за підтримки козаків, очолених гетьманом Г.Лободою, переріс у справжню війну (1594-1596) і охопив Брацлавщину, Київщину, Волинь, частково Галичину і Білорусь.

Остриця (Остринин) Яків (р.н. невід. – 6.05.1641) – гетьман запорозьких козаків. У 1630-х рр. був полковником реєстрових козаків, брав участь у війні з Московією у 1634 р. на Чернігово-Сіверщині. Після поразки повстання П.Павлюка під Кумейками, у березні 1638 р., обраний низовими козаками гетьманом. Очолив нове антипольське повстання, але зазнав поразки (3 червня 1638 р.)

Павлюк (Бут) Павло (р.н. невід. – 16.04.1638) – козацький гетьман. У 1635 р. брав участь у зруйнуванні козаками фортеці Кодак. У серпні 1637 р. на Січі обраний гетьманом повстанського війська, виступив на волості, оволодів багатьма містами Наддніпрянщини. Після поразки козацького війська у битві з польськими військами під Кумейками (16 грудня 1637 р.), у бою при Боровці потрапив у полон і був страчений у Варшаві.

Підкова Іван (р.н. невід. – 1578) – запорозький отаман, учасник і багатьох воєнних походів. У 1577 р. організував вдалий козацький похід до Ясс. У 1578 р. під тиском турецьких і трансільванських військ відступив в Україну, де був схоплений поляками. Страчений у Львові.

Ружинський Богдан Михайлович (р.н. невід. – 1576) – козацький гетьман (1575-1576). Очолив у 1575 р. козацькі походи у Кримське ханство, Малу Азію (запорозжці здобули Трапезунд, Синоп, загрожували Стамбулу). У 1576 р. взяв в облогу фортецю Аслам. Під час штурму фортеці загинув.

Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний) (можл.1570 – 10(20).04.1622) – гетьман українського реєстрового козацтва, видатний полководець, відомий політичний та культурно-просвітницький діяч. Навчався в Острозькому колегіумі. З 1601 р. на Запорозжжі. Очолював козацькі походи на Молдавію, Лівонію, Туреччину, Кримське ханство, оволодів м. Варною (1606), м. Кафою (1616). Брав участь у польському поході на Москву (1618). У вересні 1621 р. очолив 40-тисячне українське військо, яке приєднавшись до польської армії, відіграло вирішальну роль у перемозі над турками у Хотинській битві. За його сприяння у Києві було створено православний культурний осередок. 1620 р. висвячено на митрополита київського І.Борецького. Разом з усім Військом Запорозьким записався до Київського Богоявленського братства. Автор полемічного трактату «Розмова про унію».

Сулима Іван (р.н. невід. – 1635) – гетьман нереєстрових козаків. Брав участь у походах на турків і татар (1621, 1628, 1634). Вперше згадується як

козацький гетьман у 1628 р. Влітку 1635 р. очолив виступ запорожців, у ніч з 11 на 12 серпня здобув Кодацьку фортецю. Зробив спробу підняти на і повстання селян та міщан, але був виданий реєстровими козаками полякам. Страчений у Варшаві.

Трясило (Федорович) Тарас (рр. н. і см. невід.) – гетьман нереєстрового козацтва (1629-1630), провідник козацько-селянського повстання 1630 р. у Наддніпрянщині, результатом якого було підписання з поляками Переяславської угоди (28 червня 1630 р.). У 1632-1633 рр. Федорович брав участь у війні проти Московії на боці Речі Посполитої.

Основні поняття та терміни

Булава – палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка була символом влади.

Бунчук – булава з металевою кулькою на кінці і прикрасою-китицею з кінського волосу; широко застосовувалася в Україні як ознака влади гетьмана.

Гаківниця – довга і важка рушниця, з гаком на прикладі, яка була на озброєнні запорозьких козаків у XV-XVI ст.

Гармаш – майстер, який виготовляє і обслуговує гармати.

Гетьман – у XVI ст. – виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, з XVII ст. до 1764 р. – титул найвищого урядника в Українській козацькій державі (війську Запорозькому), що поєднував функції найвищої військової, адміністративної та судової влади. Протягом XVII ст. владні повноваження гетьмана змінювалися згідно з характерними особливостями державного устрою Польщі або Росії, до складу яких входили право- та лівобережний гетьманати.

Довбиш – литаврист.

Дука – багата людина; багач, багатій.

Келеп – старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

Кіш (від тюрк. – ставка, резиденція) – військове товариство, громада запорозьких козаків, а також назва Запорозької Січі з її адміністративно-військовою системою управління. Кіш Запорозької Січі – її виборний центральний орган управління.

Клейноди – знаки влади, регалії.

Козак – в Україні у XV-XVIII ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла в південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників.

Колонізація – заселення вільних територій.

Корогва – військовий бойовий прапор.

Курінь – житло козаків, що складало таку частину війська; військово-формування.

Литаври – ударний музичний інструмент, що має форму півкулі, отвір якої затягнений шкірою; різновид барабана.

Ліга – об'єднання окремих осіб, організацій, держав, асоціація.

Мушкет – старовинна гнотова рушниця великого калібру.

Ординація – зведення правил, юридичних положень, приписів про що-небудь.

Осаул – виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні у XVII-XVIII ст.

Отаман – виборний або призначений ватажок козацького війська, кошовий.

Паланка – на Запорозькій Січі – невелике укріплення, обнесене частоколом; адміністративний округ запорожців; полкове укріплення, місце перебування полковника з іншими службовими особами полку у запорожців.

Пернач – старовинна зброя – коротка палиця з металевим наконечником на зразок оперення; символ влади у козаків.

Поріг – кам'янисте поперечне підвищення дна, що порушує спокійну течію річки.

Реєстр – список, письмовий перелік кого-, чого-небудь.

Сагайдак – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стрілі.

Січ – організація українського козацтвау XVI-XVIII ст.; місце розташування цієї організації; окремих городок, що входив до складу козацької організації в XVI-XVIII ст.

Староста – у XV-XVIII ст. – керівник місцевого міського чи сільського управління або самоврядування; вїйт, голова, солтис.

Товмач – той, хто усно перекладає з однієї мови на іншу під час бесіди, офіційних переговорів і т.ін.; перекладач.

Фальконети – старовинна дрібнокаліберна гармата.

Фермери – власники або орендарі земельних угідь, які ведуть своє господарство сімейними засобами або з використанням найманої праці.

Фермерство – форма господарювання на селі, що базується на приватній власності на землю.

Фортеця – укріплений пункт з міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням та різними запасами, призначених для тривалої кругової оборони.

Хорунжий – особа, що носила прапор або корогву війська; прапорносець.

Чайка – бойовий довбаний човен запорозьких козаків з вітрилами та послами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога. Вміщував 50-60 осіб.

Чингал – кинджал.

Шафар – збирач податків.

Ятаган – старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо; поширена у народів Близького й Середнього Сходу.

VI. УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ.

6.1. Перший етап Української національної революції

Причини революції

Відомі українські історики В.А.Смолій і В.С.Степанков виокремлюють декілька груп причин революції.

У **політичній сфері**. Після укладення Люблінської унії 1569 р. польська еліта сформулювала імперську доктрину, за якою українські землі проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, були від неї відірвані, а тепер законно поверталися до її складу. Польська політика призвела до денационалізації української еліти (князів, магнатів, шляхти). У зв'язку з цим функції виразника національних інтересів перебирає на себе козацтво, яке виступало на захист «прав і вольностей руського народу».

У **національно-релігійній сфері**. Польська влада послідовно проводила курс на усунення українців від участі у міському самоуправлінні. Православним єпископам заборонялося засідати у сенаті. Українському населенню чинилися перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. До того ж проводилася політика на ліквідацію православної віри й впровадження католицизму та уніатства (закриття православних храмів і монастирів, масове спорудження костелів і кляшторів, насильницьке обернення в католицизм чи уніатство тощо). Яскраво вираженою була дискримінація у сфері мови й освіти. Трагічним було і те, що в умовах загострення національно-визвольної боротьби каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток.

У **соціально-економічній сфері**. У цей час в Україні окреслився процес розкладу цехового ремесла і у багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва. Подих нової цивілізації особливо проявився у сільському виробництві Півдня України, де становлення козацького стану супроводжувалося розвитком фермерського типу господарства, яке ввійшло у протиріччя з наступаючим фільварково-панщинним господарством, що ґрунтувалося на праці закріпачених селян. Швидкими темпами зростав соціально-економічний визиск не лише селян, але й міщан, закріпачувалося відносно вільне населення Півдня і Сходу України. Крім того, польський уряд проголосив курс на ліквідацію козацтва як класу.

У **психологічній сфері**. Певною мірою революцію спричинило придушення базових інстинктів українців. Зокрема, у 1647-1648 рр. великі райони України охопив голод; впродовж 20-40-х рр. відбувалися процеси втрати селянами, козаками, міщанами, дрібною шляхтою власності, постійні напади татар, репресії з боку державних структур.

Типологія, хронологічні межі, характер та періодизація революції

В історичній науці залишаються відкритими питання типології, хронологічних меж і періодизації боротьби, що розпочалася у 1648 р.

Набрали поширення такі її терміни як «повстання», «війна», «революція». Між цими поняттями існує глибинний зв'язок: **народне повстання, яке розпочалося у 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у визвольну війну, а війна зумовивши докорінні зміни у суспільному розвитку поступово переросла у національну революцію.**

Дискусійним є питання хронологічних меж революції. У радянській історіографії вважалося, що «визвольна війна» тривала протягом 1648-1657 рр. Обгрунтованішим можна вважати висновок В.А.Смоля і В.С.Степанкова, що **революція розпочалася у лютому 1648 р. і не закінчилася із смертю Б.Хмельницького у 1657 р., а продовжувалася до 1676 р. (до падіння П.Дорошенка).**

Українська національна революція у своєму розвитку пройшла кілька етапів:

I етап (лютий 1648 р. – серпень 1657 р.) – найбільше піднесення національно-визвольних змагань та соціальної боротьби.

II етап (вересень 1657 р. – червень 1663 р.) – громадянська війна, що призвела до поділу козацької України на два гетьманства.

III етап (червень 1663 р. – вересень 1676 р.) – боротьба за возз'єднання Української держави.

Рушійними силами революції стали селяни, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство. На чолі народу було козацтво. Їхня боротьба носила **національно-визвольний та соціальний характер**. Народні маси виступали за створення незалежної соборної держави, ліквідацію існуючої феодальної моделі соціально-економічних відносин й утворення нової, в основі якої лежала б дрібна власність фермерського типу.

Діяльність Б.Хмельницького щодо підготовки козацького повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні. Початок революції

Визвольну боротьбу в Україні очолив Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький (1595-1657 рр.). Починаючи з 1646 р., очолювана ним група козаків, розпочала підготовку повстання. Впродовж 1646-1647 рр. до керівного центру входили сотники Ф.Вешняк, К.Бурляй, Д.Гиря, Б.Топига, колишні полковники М.Нестеренко, Я.Клиша, М.Кривоніс, брати Нечаї тощо. Розпочати повстання планувалося у листопаді 1647 р., але зрада чигиринського осавула Р.Пешти зірвала виступ. Хмельницького було заарештовано і кинуте до в'язниці у Чигирині. Вирвавшись за сприяння друзів на волю, у третій декаді грудня 1647 р. він подався на Запорозьку Січ, де у той час перебувала польська залогова. Заручившись підтримкою запорожців, **4 лютого 1648 р. Б.Хмельницький захопив Запорозжя. 10-15 лютого його було обрано гетьманом Війська Запорозького.** Ці події й ознаменували початок Національної революції.

На початку революції Б.Хмельницький розгорнув діяльність одразу у кількох напрямках: залучення на свій бік реєстрових козаків, уникнення

передчасних воєнних дій з польською армією, укладення військово-політичного союзу з **Кримським ханством**. З останнім до середини березня **українському гетьманові вдалося завершити переговори. Татари зобов'язувалися надати допомогу проти поляків**, не шкодити українцям, не палити міст і сіл. У свою чергу, українці обіцяли платити «упоминки» і не допускати морських походів. На допомогу повстанцям хан направив 3-4 тис. осіб на чолі з перекопським мурзою Тугай-беєм. **Союз із татарами був необхідною умовою ведення успішної війни, оскільки козацьке військо на той час не мало кавалерії**. Основну масу повстанців становило слабо озброєне, ненавчене військовій справі селянство. Саме ця обставина змусила Б.Хмельницького укласти союзницьку угоду з татарами.

Фактичним проголошенням війни з Польщею стала **вимога Б.Хмельницького вивести з території Наддніпрянщини королівські війська і скасувати «Ординацію»**. Ці умови виявилися неприйнятними для польської сторони. **На придушення повстання були кинуті війська**. Перший загін (6 тис. осіб) очолив син коронного гетьмана **С.Потоцький**. Другий загін (4-5 тис. реєстровців та німецьких найманців) очолювали генеральний осавул реєстрового козацтва **І.Барабаш та І.Караїмович**. Слідом за ними виступали основні сили під керівництвом гетьманів **М.Потоцького і М.Калиновського**.

Повстали вийшли із Запорожжя і рушили назустріч урядовим військам. **29 квітня вони зустрілися в урочищі Жовті Води** із загоном С.Потоцького і потіснили його на не вигідні позиції. У ході протистояння на сторону запорожців перейшли реєстровці (12-13 травня). У вирішальному бою **16 травня польське військо при виході з урочища Княжі Байраки було повністю розгромлене**. Здобувши перемогу, Б.Хмельницький повів повсталых на основні сили поляків, які укріпилися під **Корсунем**. **26 травня полки М.Потоцького потрапили в урочищі Горохова Діброва у заздалегідь підготовлену пастку і зазнали нищівної поразки**. 8,5 тисяч поляків, у т.ч. і обидва гетьмани, потрапили у полон.

Перемога Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем підірвала військові і політичні позиції польського-шляхетського режиму в Україні. Козацьке повстання вступило у стадію загальнонародної війни за національне визволення.

Всенародна боротьба проти польсько-шляхетського панування в Україні влітку – на початку осені 1648 р.

Добившись блискучих перемог, Б.Хмельницький мав намір продовжувати наступ у центральні райони, тому, рухаючись до Білої Церкви, розсилав універсали до населення із закликами братися за зброю. Через Тугай-бея передав М.Потоцькому програму вимог, що передбачала створення до Білої Церкви та Умані удільної, з визначеними кордонами, держави. Так було **вперше сформовано ідею створення національної держави**.

Тим часом **повстанське військо швидко зростало**. Відбувалося масове показання селян і міщан. Впродовж червня 1648 р. були визволені Лубни, Переяслав, Прилуки, Ніжин, Сосниця. **Наприкінці липня – на початку серпня**

польсько-шляхетська влада на Лівобережній Україні була повалена. На Поділлі і на півдні Волині активно діяв **козацький загін на чолі з М.Кривоносом**, який після поповнення його місцевим населенням зріс до 20 тисяч. Було визволено Немирів, Брацлав, Вінницю, Тульчин, Полонне, Заслав, Острог і т.д. 26-28 липня під Старокостянтиновим завдано поразки 10-12-тисячному війську під проводом Я.Вишневецького. Великим успіхом стало взяття 10 серпня резиденції коронних гетьманів у м.Бар. **На середину вересня 1648 р. було визволено Київське, Чернігівське, Брацлавське, Подільське воєводства, південну і центральну частину Волинського воєводства.** У цей період **національно-визвольна боротьба переросла у селянську війну.**

Битва під Пилявцями. Похід на західноукраїнські землі і укладення перемир'я з поляками у листопаді 1648 р.

Впродовж літа 1648 р. українська і польська сторони готувалися до вирішального бою. Польському урядові вдалося зібрати 80-90-тисячну армію на чолі з В.Заславським, М.Острогомом і А.Конецпольським. Хмельницький мав 100-110-тисячне військо. **Вирішальна битва розпочалася 21 вересня 1648 р. під Пилявцями на Поділлі на р. Іква.** Незважаючи на втрату переправи, **Б.Хмельницький наступного дня провів добре скоординовану широкомасштабну наступальну операцію й розгромив противника.** Ця перемога була стратегічно важливою, оскільки створила сприятливі умови для визволення західноукраїнських земель.

Після перемоги під Пилявцями Б.Хмельницький вирушає на захід. **8-26 жовтня 1648 р. було взято в облогу Львів, а згодом – Замостя (6-21 листопада).** Шлях на Варшаву був відкритий. Але **21 листопада, припустившись великої політичної помилки, Б.Хмельницький укладає з польським королем Яном Казимиром перемир'я.** Історик О.Д.Бойко вважає, що цей крок був наслідком взаємодії комплексу чинників: прогресуюча втрата боєздатності козацького війська, послаблення підтримки з боку татар, реальність поповнення польської армії збройними формуваннями Литви та Австрії, вихід військ повстанців на етнографічний кордон України, захист старшиною вузькостанових інтересів, відсутність чіткої програми подальших дій, обстоювання гетьманом та його прибічниками ідеї «козацького автономізму», нездатність козацької еліти побачити реальність перспектив створення незалежної української держави.

23 грудня 1648 р. Б.Хмельницький на чолі повстанського війська тріумфально вступив до Києва, де його зустрічали як «українського Мойсея», що «визволив свій народ від польського рабства».

Зборівський договір 1649 р.

Після укладення у листопаді 1648 р. українсько-польського перемир'я у Замості полякам вдалося до лютого 1649 р. повернути українські території по лінії Бар-Меджибіж. У цих умовах 20 лютого у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори, результатом яких стало **укладення 25 лютого чергового перемир'я, згідно з яким Б.Хмельницький досяг визнання**

автономії козацької України. Кордон між нею і Річчю Посполитою мав проходити по річках Горинь, Прип'ять та біля м. Кам'янець-Подільський. Але вже навесні 1649 р. почалася нова хвиля боротьби.

Річ Посполита готувала комбінований удар, який мали здійснити три потужні формування на чолі з королем Яном Казимиром, Яремою Вишневецьким та литовським гетьманом Янушем Радзивіллою. Литовське військо зупинив на Поліссі козацький загін на чолі з М.Кричевським. Б.Хмельницький з військом вирушив на Волинь і **10 липня обложив першу польську армію під Збаражем**, а сам з головними силами й татарами рушив на зустріч королю, аби не допустити з'єднання польських сил. **15-17 серпня 1649 р. відбулася битва під Зборовом**, під час якої польська армія була майже повністю розгромлена, але через зрадницьку позицію підкупленого поляками кримського хана Іслам-Гірея Б.Хмельницький змушений був вступити у переговори з польським урядом. Під тиском обставин гетьман задовольнився одержанням Україною статусу автономії у межах Речі Посполитої. За укладенням **18 серпня 1649 р. Зборівським договором** козацький реєстр обмежувався 40 тис. осіб, а козацька територія охоплювала Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства, які поділялися на 16 полків і 272 сотні. Київський митрополит одержував місце в сенаті. Водночас магнати і шляхта отримали право повертатися до своїх маєтків, селяни і міщани повинні були виконувати феодальні повинності.

Формування території і органів влади Української козацької держави

На початку національно-визвольної війни постала проблема державно-політичного устрою України. **Б.Хмельницький висунув власну програму розбудови Української козацької держави**, яка одержала назву «Військо Запорозьке».

Українська козацька держава була **різновидом республіки**. Вищими органами влади в державі були загальна козацька рада – **Генеральна (військова) Рада і гетьманський уряд**. Генеральна (Військова) Рада являла собою законодавчо-розпорядчі збори козаків. На Раді обирали гетьмана і генеральну старшину, а також усували їх з посад. За гетьманства Б.Хмельницького вплив загальної («Чорної») Генеральної Ради на державне життя був обмеженим. **Найважливіші питання гетьман розв'язував на старшинських радах**, у яких брали участь генеральні старшини і полковники.

Головою виконавчої влади був гетьман, який очолював державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, видав фінансами, видавав універсали, керував зовнішньою політикою. **Б.Хмельницький проводив курс на зосередження у своїх руках всієї повноти влади**. Гетьманською резиденцією було м. **Чигирин**. Державними клейнодами були гетьманська булава, державна печатка, гетьманський бунчук і корогви.

Гетьман очолював центральний уряд держави. До уряду входили генеральні старшини – **писар** (керував Генеральною військовою канцелярією, займався закордонною політикою), **обозний** (відав артилерією і військовим

постачанням), **1-2 судді** (очолювали гетьманський суд), **підскарбничий** (відав фінансами, був керівником Військового скарбу). При гетьманові були генеральні старшини з особливих доручень: два осавули (гетьманські ад'ютанти), хорунжий (хранитель військової корогви), бунчужний (хранитель гетьманського бунчука), наказний гетьман (командувач військового угруповання на час проведення певних бойових операцій).

Держава була поділена на особливі адміністративно-територіальні одиниці, на території яких розміщувалися військові підрозділи козацького війська. Найбільші з них – **полки**, які, у свою чергу, поділялися на **сотні**. В одному полку могло бути від 10 до 20 і більше сотень. На чолі полку стояв полковник. Його обирала полкова рада, а затверджував гетьман. Він керував полком за допомогою старшини (писаря, обозного, судді, осавула, хорунжого). Влада у сотні належала сотнику, який керував сотенною старшиною – писарем, осавулом і хорунжим. Полковники і сотники поєднували у своїх руках військову, адміністративну і судову владу. Їм підпорядковувалися **городові та сільські отамани**, які займалися цивільними справами відповідно полкових і сотенних міст і сіл. У сотнях формувалися найнижчі військові підрозділи козацького війська – **курені**, які очолювали виборні куренні отамани. У **великих містах управління здійснювалося магістратами**, у **менших – ратушами**.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду гетьманського підскарбія, який контролював прибутки та витрати військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювалося із чотирьох основних джерел: із земельного фонду, з прикордонного торгового мита, з доходів від промислів, торгівлі та з податків.

Поразки козацького війська у битві під Берестечком.

Білоцерківській договір

Зборівська угода 1649 р. не зняла суперечностей між Україною та Польщею, і боротьба спалахнула з новою силою. Вже у лютому **1650 р. польські війська вдерлися на Поділля і захопили містечко Красне**. Ця подія стала початком нового раунду протистояння, вирішальним моментом якого була **битва під Берестечком (28-30 червня 1651 р.)**. У битві 150-200 тисячному польському війську протистояло 100-110 тис. війська повстанців, до яких приєдналося 30-40 тис. татар на чолі з ханом Іслам-Гіреєм. Після дводенних боїв намітилася перевага на користь повстанців. Однак 30 червня татарська орда не витримала масового артилерійського обстрілу й несподівано почала відступати. При цьому заручником татар став Б.Хмельницький, який разом з писарем І.Виговським намагався зупинити хана. **Поляки оточили козацький укріплений табір**, штурмуючи його впродовж 10 днів. **Командування повстанською армією перейшло до полковника І.Богуна, який зміг прорвати оточення і відвести більшу частину армії на Київщину**. Таким чином, поразку українського війська у битві під Берестечком спричинила ненадійність воєнного союзника козаків – кримського хана.

Критичне становище козацької України посилювалося **наступом литовських військ під керівництвом Януша Радзивілла**, які захопили Чернігівщину, частину Північної Київщини. На початку серпня вони здобули Київ.

За таких умов Б.Хмельницький змушений був погодитися на переговори. **28 вересня 1651 р. було укладено Білоцерківський договір**, який зводив нанівець автономію козацької держави: козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб, влада гетьмана поширювалася на Київське воєводство, заборонялися зовнішні відносини. Шляхті дозволялося повертатися до своїх маєтків. Отже, Білоцерківський договір завдав важкого удару по Українській державі та інтересам козацтва. В Україні розпочалися антигетьманські виступи, а також масові переселення селян і козаків на територію Російської держави.

Воєнно-політичні події в Україні у 1652-1653 рр.

У 1652 р. відбувся новий спалах боротьби. Б.Хмельницький розпочав мобілізацію полків і на початку другої декади травня, заручившись підтримкою Криму, вирушив у похід. Раптовим ударом **1-2 червня козацьке військо знищило 20-тисячну польську армію під Батогом**. Ця перемога викликала масове повстання народних мас на Брацлавщині й Чернігівщині, і до середини червня тут були відновлені українські органи влади. **Б.Хмельницький задовольнив основні завоювання селянства**. Були ліквідовані, за невеликим винятком, велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання і кріпацтво. Зросло землеволодіння православних монастирів, завершився процес утвердження козацької земельної власності, значна частина земель перейшла до рук селян.

Польський сейм відреагував на поразку свого війська у Батозькій битві рішенням про збільшення чисельності армії. Вже у лютому **1653 р. перейшло у наступ 8-тисячне польське військо на чолі із С.Чарнецьким**. Вторгнувшись на Брацлавщину, поляки знищили десятки міст і сіл. Однак під Уманню козаки І.Богуна завдали їм поразки, внаслідок чого польське військо відступило.

Весною 1653 р. почало ускладнюватися міжнародне становище України. Гетьман, намагаючись прилучити Молдавію до антипольського союзу, домігся **одруження (серпень 1652 р.) сина Тимофія з донькою молдавського господаря Василя Лупу Розандою**, не передбачивши при цьому негативних наслідків цієї акції. Проти такого союзу виступили Османська імперія, Валахія і Трансільванія. Внаслідок цього **оформилася антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Валахії й Трансільванії**, до якої після державного перевороту приєдналася і Молдавія.

Восени 1653 р. 40-тисячна польська армія на чолі з королем вторглися в Україну. Поляки улаштували укріплений табір під **Жванцем**. Українська армія за підтримки татар взяла в облогу табір. Облога тривала з вересня по грудень і цілком виснажила польську армію. Однак, 15 грудня 1653 р. татари знову зрадили козаків, уклавши з поляками сепаратний мир.

Довготривалі воєнні лихоліття спричинили у 1653 р. кризовий стан українського суспільства та економіки. Щоб вистояти у війні з Річчю Посполитою, Хмельницький змушений був шукати протекції у володарів Туреччини і Росії.

Причини та передумови укладення українсько-московської угоди 1654 р. «Березневі статті»

Уряд Б.Хмельницького підтримував дипломатичні зв'язки з представниками багатьох європейських держав. **З кримським ханом було укладено воєнно-політичний союз**, який через постійні зради татар ставав фатальним для реалізації державної ідеї. Тому **Б.Хмельницький змушений був шукати надійну та міцну державу-покровителя**. Найбільш реальними кандидатурами були Росія і Туреччина. Оскільки Москва зайняла вичікувальну позицію, то **гетьман зробив ставку на Оттоманську Порту**. Ще у другій половині 1650 р. було укладено угоду про надання українським купцям права вільно перетинати Чорне море, торгувати без мита в турецьких володіннях. Наприкінці року Оттоманська Порта формально прийняла Військо Запорозьке під свою протекцію. Однак, ускладнення у 1653 р. геополітичної ситуації у регіоні, воєнні невдачі, формальна підтримка Порти, релігійний антагонізм християнського і мусульманського світів, підштовхнули гетьмана до **відмови від протурецької орієнтації та союзницьких відносин з Кримом і визначили проросійський вектор зовнішньої політики України**. Вибір московського варіанту зумовлювали й інші чинники: наявність в історичній пам'яті українського народу ідеї спільної політичної долі за часів Київської Русі, відсутність в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькість мови, культури, віри, військово-політична слабкість Росії у порівнянні з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною повнішої державної самостійності.

Б.Хмельницький ще у 1648 р. неодноразово звертався до Москви за допомогою в антипольській боротьбі. Проте вона не хотіла розривати миру з Польщею й зайняла вичікувальну позицію. Та все ж бажання розширити сферу впливу, використати Україну як буфер проти Туреччини, залучити українські збройні формування для відвоювання в Речі Посполитої втрачених Росією територій сприяли тому, що **російський цар після деяких вагань погодився взяти Військо Запорозьке під свою опіку**. Відповідну ухвалу про це прийняв **11 жовтня 1653 р. Земський собор**. Юридично цей акт було оформлено під час російсько-українських переговорів у січні-березні 1654 р.

Для розгляду питання про прийняття протекції російського царя Б.Хмельницький наказав скликати козацьку раду. Вона відбулася **18 січня 1654 р. у полковому місті Переяславі, де було ухвалено рішення про протекцію царя, узгоджено принципові засади майбутнього договору** (антипольський військовий союз України та Росії, протекторат російського паря над Україною, збереження основних прав і вольностей Війська іaporозького), **здійснено усний акт присяги**. Уже на цьому етапі виникла конфліктна ситуація. Російські послы на чолі з боярином Бутурліним

відмовилися присягти українській стороні від імені царя. Лише вкрай складне внутрішньо- і зовнішньополітичне становище України змусило Хмельницького погодитися на односторонню присягу цареві як протектору.

Сам договір («Березневі статті») було укладено у Москві 21 березня 1654 р. Цей документ по суті визнавав існування Української держави, зокрема, зберігалася республіканська форма правління, територіально-адміністративний поділ, власна система соціально-економічних відносин, цілковита незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас збір податків з українського населення мав здійснюватися під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні зносини з Річчю Посполитою та Османською імперією; у Києві та Чернігові мали розміщуватися російські воєводи з військовими загонами.

Вплив Переяславсько-Московської угоди 1654 р. на геополітичну ситуацію в регіоні у 1654-1657 рр.

Укладення Переяславсько-Московського договору кардинально змінило ситуацію у регіоні. У відповідь на появу українсько-російського союзу в липні 1654 р. Річ Посполита та Кримське ханство підписують «Вічний договір» про взаємодопомогу.

Восени 1654 р. польсько-татарська армія вторглася на Брацлавщину, руйнуючи міста і знищуючи українське населення. Протягом кількох місяців Б.Хмельницький добивався від Москви обіцяної в договорі допомоги. Підходу російських військ гетьман дочекався лише у січні 1655 р. За цей час Брацлавщину було спустошено. Внаслідок вторгнення польсько-татарських військ було зруйновано 270 поселень, взято в неволю 200 тис. осіб. Вирішальна битва відбулася під Охматовим, яка не принесла успіху жодній стороні. Наступ польського війська був зупинений. У травні 1655 р. козацьким полкам вдалося звільнити від поляків Брацлавщину.

У липні 1655 р. українсько-російське військо рушило у Галичину. 29 вересня було взято в облогу Львів, невдовзі захоплено Яворів, Любачів, Люблін та інші міста. Об'єднана армія вийшла до рр. Вісла і Сян. Тоді ж війну Польщі оголосила Швеція, яка окупувала значну частину її території. Росія, будучи суперником Швеції, припинила війну проти Польщі за спиною України уклала з нею на початку листопада 1655 р. Віленське перемир'я. Виходячи із ситуації, Б.Хмельницький активно почав створювати коаліцію у складі Швеції, Семигороду, Бранденбургу, Молдавії, Волощини, Литви та України. У червні 1657 р. до Чигирини прибуло шведське посольство з підтвердженням готовності до спільної боротьби проти Речі Посполитої. Проте трагічне закінчення об'єднаного українсько-семигородського походу на Польщу внесло свої корективи у хід подій. Звістка про поразку остаточно підірвала сили Б.Хмельницького. 6 серпня (27 липня за старим стилем) 1657 р. він помер.

Найважливіші події

29 квітня – 16 травня 1648 р. – перемога козацького війська над польським під Жовтими Водами.

25-26 травня 1648 р. – перемога повстанців над польським військом під Корсунем.

21-23 вересня 1648 р. – перемога козацької армії над польською у битві під Пилявцями.

Жовтень-листопад 1648 р. – облога українською армією Львова і Замося.

23 грудня 1648 р. – вступ Б.Хмельницького до Києва.

10 липня – 22 серпня 1649 р. – облога Збаража.

15-17 серпня 1649 р. – битва під Зборовим.

18 серпня 1649 р. – укладення Зборівського договору.

Літо 1650 р. – перший молдавський похід українського війська.

28 червня – 10 липня 1651 р. – поразка української армії під Берестечком.

28 вересня 1651 р. – укладення Білоцерківського договору.

1-2 червня 1652 р. – перемога української армії у Батозькій битві.

Літо 1652 р. – другий молдавський похід українського війська.

Весна 1653 р. – третій молдавський похід українського війська.

Літо 1653 р. – четвертий молдавський похід українського війська.

Вересень – середина грудня 1653 р. – облога козацькою армією польського війська під Жванцем.

11 жовтня 1653 р. – Земський собор.

8(18) січня 1654 р. – Переяславська рада.

21 березня 1654 р. – укладення у Москві «Березневих статей» українсько-російського договору про царську протекцію над Україною.

Липень – початок листопада 1655 р. – похід Б.Хмельницького на західноукраїнські землі.

Початок листопада 1655 р. – укладення Віденського перемир'я між Росією та Річчю Посполитою.

6 серпня 1657 р. – смерть Б.Хмельницького.

Персоналії

Богун Іван Теодорович (р.н. невід. – 17(27).02.1664) – козацький полководець, полковник подільський, згодом – вінницький (кальницький) і паволоцький. Учасник героїчної оборони Азова від турецьких військ (1637-1642 рр.). Під час національно-визвольної війни відзначився у боях під Вінницею, Монастирищем, Жванцем, у Молдавських походах. У битві під Берестечком у 1651 р. обраний наказним гетьманом і вивів козаків з оточення. 3 січня 1654 р. відмовився присягнути російському царю. Непохитно стояв на позиціях української державності, був противником промосковської та пропольської орієнтації українських гетьманів. Розстріляний поляками біля Новгород-Сіверського.

Кривоніс Максим (р.н. невід. – листопад 1648 р.) – визначний український полководець, черкаський полковник. У 30-40-х рр. перебував на Запорозжжі. Наприкінці 1647 р. підтримав повстання на Запорозькій Січі, став одним із найближчих сподвижників Б.Хмельницького. На початку червня 1648 р. призначений наказним гетьманом і направлений на Поділля.

Повстанці під його керівництвом визволили значну частину Правобережної України. Протистояв зміцненню прерогатив гетьманської влади. Помер від чуми, яка спалахнула в українській армії під час облоги Замостя.

Кричевський Станіслав Михайлович (р.н. невід. – 24.07.1649) – полковник чигиринський (1643-1648) і київський (1648-1649). Походив із шляхетського католицького роду. У жовтні 1647 р. взяв на поруки Б.Хмельницького, ув'язненого за підготовку повстання. Став на боці повсталого українського народу, прийняв православну віру. У липні 1649 р. призначений наказним гетьманом 20-тисячної української армії, яка направлялася для захисту північних кордонів України від нападу польсько-литовських військ під командуванням Я.Радзивілла. 21(31).07.1649 р. козачі полки були розбиті у бою під Лосевим. Кричевський потрапив у полон, де заповдіяв собі смерть.

Хмельницький Зиновій-Богдан Михайлович (бл. 1595 – 6.08.1657) – визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648-1657). Засновник Української гетьманської держави. Походив з покозаченої шляхти. Впродовж 30-х рр. обіймав низку ключових посад у реєстровому козацькому війську. На початку лютого 1648 р. на Генеральній раді Запорозької Січі обраний гетьманом повсталого козацтва. За правління Б.Хмельницького було проведено кілька переможних воєнних кампаній, які дали змогу українському козацтву унезалежитися від влади польського короля в межах Наддніпрянської України. В результаті воєнних успіхів армії Хмельницького було укладено низку важливих угод Війська Запорозького з Польщею, Туреччиною та Росією, що визначили суспільно-політичний вектор та зовнішньополітичні обставини розвитку Козацького гетьманату в середині XVII ст.

Основні терміни та поняття

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених конституцією.

Денаціоналізація – втрата національних особливостей (мови, культури і т.ін.).

Доктрина – політичне, наукове, філософське, військове і т.ін. вчення, теорія, система поглядів, теза, принцип, світогляд.

Мурза – титул феодальної знаті, а також феодал, що мав цей титул.

Облога – оточення військами укріпленого пункту (міста, фортеці і т.ін.) з метою оволодіння ним; блокада, оточення, зашморг.

Орда – татаро-турецьке військо.

Підскарбій – скарбник.

Полк – в Україні у XVI-XVIII ст. – військова і адміністративно-територіальна одиниця.

Револуція – докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивного.

Сотня – в Україні у XVI-XVIII ст. – військова і адміністративно-територіальна одиниця; складова частина полку; рота.

6.2. Другий і третій періоди Української національної революції

Загострення внутрішньополітичного становища в Україні після смерті Б.Хмельницького

Політична та економічна ситуація в Україні, що склалася після смерті Б.Хмельницького, була досить складною. Царський уряд відверто ігнорував інтереси Української держави. Українсько-семигородська воєнна кампанія 1657 р. у Польщі зазнала невдачі. Врешті національно-визвольна війна не призвела до об'єднання всіх українських земель.

Все ж головною небезпекою для України після смерті Хмельницького було різке **загострення соціальної напруги серед козацтва**, насамперед запорозького, внаслідок погіршення їхнього матеріального становища.

Перебуваючи при владі, Б.Хмельницький піклувався про створення такої форми державності, яка б забезпечила єдність еліти, консолідацію суспільства, стабільність держави. На думку гетьмана, цим вимогам оптимально відповідала спадкова монархія. **У квітні 1657 р. на старшинській козацькій раді було прийнято рішення про встановлення спадковості гетьманства** (після смерті Б.Хмельницького владу мали передати його сину Юрію). Однак ідея спадкової монархії мала слабку підтримку. Це засвідчили наступні події. **15 вересня 1657 р. на розширеній старшинській раді у Чигирині гетьманом умовно було обрано І.Виговського** з умовою, що після змузнення Ю.Хмельницького він передасть йому гетьманські повноваження. Однак вже **в жовтні на козацькій раді у Корсуні Виговський став гетьманом без будь-яких обмежень**. Таким чином, спроба Б.Хмельницького запровадити спадковий гетьманат виявилася безуспішною.

Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І.Виговського

Очоливши Українську державу, І.Виговський продовжував зовнішню політику, якої дотримувався Б.Хмельницький. Так, він уклав союз із Швецією, Трансильванією, поновив союзницькі відносини з Кримським ханством, пішов на порозуміння з Оттоманською Портою. У відносинах з Річчю Посполитою і Росією гетьман намагався шляхом балансування між ними зберегти автономію України.

Усунувши від влади Ю.Хмельницького, І.Виговський відкинув ідею спадкової монархії і взяв на озброєння **принцип олігархічної республіки**, зробивши ставку на шляхетство і козацьку старшину, які у цей час намагалися відмежуватися від решти козацтва, сконцентрувати у своїх руках велике землеволодіння та консолідуватися в окремий привілейований клас. Саме ці верстви підштовхнули І.Виговського до **відновлення кріпацтва**. Така політика гетьмана вела до посилення шляхти і козацької старшини, порушенням соціальної рівноваги у суспільстві, зростання масового невдоволення. Це викликало виступ проти І.Виговського запорожців на чолі з кошовим отаманом **Я.Барабашем** і частини реєстрового козацтва, очолюваного одним із претендентів на гетьманство полтавським полковником **М.Пушкарем**. У жовтні 1657 р. гетьманові вдалося придушити заколот на Запорозькій Січі, але

уже в лютому 1658 р. запорожці за підтримки російського уряду знову повстали. Боротьба поступово переросла у громадянську війну. Зібравши 20-тисячне військо та найнявши волохів, німців та татар, **І.Виговський 10 червня 1658 р. зумів перемогти військо повстанців у вирішальній битві під Полтавою.** У результаті цієї каральної експедиції загинуло щонайменше 50 тис. осіб. Саме ці події поклали початок «добі Руїни».

***Гадяцький договір 1658 р. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.
Зречення І.Виговського гетьманства***

Навесні 1658 р. І.Виговський докорінно змінив своє ставлення до Росії. Цьому сприяли фактичне заохочення царським урядом антигетьманських виступів, розширення присутності російських воєвод в Україні. У відповідь розпочалося налагодження українсько-польських відносин.

Результатом кількохмісячних переговорів стало **укладення 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору.** За його умовами Україна як формально незалежна держава під назвою Велике князівство Руське на рівних правах з Польщею та Литвою ставала третім членом федерації – Речі Посполитої. Територія князівства охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Верховна влада належала гетьманові, який обирався довічно та затверджувався королем. Українська армія мала нараховувати 30 тис. козаків та 10 тис. найманців. Православні віруючі зрівнювалися у правах з католиками. В Україні мало бути засновано два університети. Водночас, договір передбачав відновлення адміністративно-територіального устрою, що існував до 1648 р.; повернення польським магнатам і шляхті маєтків в українських землях; відновлення повинностей українського селянства; Українська держава позбавлялася права на міжнародні відносини.

Після укладення Гадяцького договору російський цар оголосив І.Виговського зрадником, оголосивши йому війну. Уже наприкінці жовтня 1658 р. російська армія на чолі з князем Г.Ромодановським вторглася в Україну. Навесні 1659 р. під Путивлем до нього приєдналися князі О.Трубецький і С.Пожарський, внаслідок чого чисельність війська зросла до 100 тис. осіб. Розпочалися активні дії. Початок агресії був вдалим для росіян. Козацькі загони зазнали поразки під Ромнами та Лохвицею. **Вирішальна битва відбулася 8-9 липня 1659 р. під Конотопом.** Вона закінчилася цілковитою перемогою української армії. Москву охопили панічні настрої. Однак Виговський не зміг повною мірою скористатися перемогою через гостру внутрішньополітичну боротьбу в Україні.

Перемога І.Виговського у Конотопській битві не зміцнила його владу в Україні. Гадяцький договір викликав невдоволення, зростання опозиції, посилення промосковських настроїв. Обставини ускладнювалися збереженням у Києві російської залози на чолі з В.Шереметьєвим та нападом запорозького кошового І.Сірка на Крим, що змусило татар – союзників гетьмана – повернутися додому.

За цих обставин **І.Виговський у вересні 1659 р. зрікається булави та виїжджає до Польщі.**

Гетьманування Ю.Хмельницького. Переяславський договір 1659 р.

23-24 вересня 1659 р. неподалік від **Фастова Чорна рада** обрала гетьманом **Ю.Хмельницького**. Перед новим гетьманом стояли надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну та пом'якшити соціальне напруження. Складною була і зовнішньополітична ситуація. На Лівобережжі перебували московські війська, а розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з нею та Кримським ханством.

Ю.Хмельницький вирішив укласти новий договір з Росією. **На скликаній старшинській раді у Жердовій Долині були вироблені статті майбутнього договору** (передбачалося включення до складу України Північної Чернігівщини й частини Білорусії; заборона перебування на її теренах російського війська і воєвод, крім Києва; вільне обрання гетьмана; право на зовнішньополітичну діяльність і т.д.).

Однак, О.Трубецькой, вдавшись до військового шантажу, відхилив ці статті і домігся на скликаній **27 жовтня 1659 р.** раді **ухвалення нового Переяславського договору**. Він складався з підроблених російським урядом умов договору 1654 р. та додаткових статей. Відповідно до договору російські воєводи зі своїми гарнізонами, крім Києва, розташовувалися у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані; гетьман втрачав право проводити самостійну зовнішню політику, оголошувати війну або надавати військову допомогу сусіднім державам; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархатові; заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, призначати і зміщати генеральну старшину і полковників; гетьман і його уряд повинні були видавати російським поміщикам їхніх кріпаків, що втекли в Україну.

Переяславський договір 1659 р. ставив козацьку Україну під жорсткий контроль Росії, політично послаблював гетьманську владу.

Укладення Слободищенського трактату 1660 р. та його політичні наслідки для України

Влітку 1660 р. загострилося суперництво Росії і Речі Посполитої за Україну. У вересні розпочалися активні бойові дії на Правобережжі. Під Чудновим російсько-українське військо на чолі з воєводою В.Шереметьєвим і наказним гетьманом Т.Цицюрою попало в оточення. На допомогу оточеним виступив із правобережними полками Ю.Хмельницький. На початку жовтня він зупинився біля с. Слободище, за 20 км від Чуднова. Саме тут Ю.Хмельницький під тиском пропольськи налаштованої козацької старшини на чолі з Г.Лісницьким та Г.Гуляницьким схиляється до угоди з Польщею. **17 жовтня 1660 р. було укладено Слободищенський трактат (Чуднівський договір)**, який відновлював чинність Галицької угоди. Водночас, у трактаті не згадувалося про Велике князівство Руське, Україна поверталася під владу Речі Посполитої на правах автономії. Гетьман позбавлявся права зовнішньополітичних відносин, зобов'язувався надавати військову допомогу Польщі у війнах з іншими державами; польській шляхті і магнатам поверталися всі маєтності в Україні.

Підписання Слободищенського трактату внесло політичний розкол в українське суспільство. Територія української держави фактично поділилася на **Правобережжя**, що було підвладне Речі Посполитій, і **Лівобережжя**, яке визнавало царську владу.

Боротьба за гетьманську булаву в 1661-1663 рр. Чорна рада 1663 р.

Підписаний Слободищенський трактат 1660 р. неоднозначно був сприйнятий українським суспільством. У листопаді 1660 р. чорна козацька рада у Корсуні схвалила цей акт. Натомість козаки лівобережних полків, скликавши свою раду у Переяславі засудили трактат. **Наказним гетьманом вони обрали переяславського полковника Я.Сомка.** Ю.Хмельницький, заручившись підтримкою татар, розпочав боротьбу з Я.Сомком, якого підтримували росіяни. **У травні 1663 р. майже все Лівобережжя визнало владу царя.** Хмельницький зробив ще декілька безуспішних спроб поширити свою владу на Лівобережжя, після чого зневірився в своїх силах відмовився від гетьманства і постригся в ченці під ім'ям Гедеон.

Між тим на **Лівобережжі розгорнулася боротьба за гетьманську булаву між Я.Сомком, ніжинським полковником В.Золотаренком і кошовим гетьманом Запорозької Січі І.Брюховецьким.** Влітку 1662 р. на старшинській раді гетьманом було проголошено Я.Сомка. Однак царський уряд не визнав його гетьманом. Для обрання гетьмана за розпорядженням царя в **червні 1663 р. у Ніжині зібралася чорна (загальна) козацька рада.** На цей пост претендували І.Брюховецький та Я.Сомко. В.Золотаренко відмовився від боротьби і став на бік Сомка. Брюховецький, спираючись на підтримку боярина Великогагіна, який прибув з військами, здобув перемогу і від імені царя був затверджений гетьманом.

Лівобережний гетьман І.Брюховецький та Московські статті 1665 р.

Ставши у 1663 р. гетьманом, І.Брюховецький повів проросійську політику. **У вересні 1665 р. він першим з українських гетьманів поїхав із посольством до Москви, де 1 листопада підписав новий договір, статті якого звели до мінімуму автономію України.** Всі податки населення мали перейти до царського скарбу, на Україну поширювалася царська горілчана монополія. Новообраний гетьман мав приїздити на затвердження до Москви. Російські залоги додатково розмішувалися у Полтаві, Кременчуку, Новгород-Сіверську, Остері, Каневі, Гадячі, Кодацькій фортеці, на Запорозькій Січі. Київського митрополита мав призначати московський патріарх. В обмін на ці поступки Брюховецький отримав титул боярина і великі маєтки.

Гетьманування правобережного гетьмана Павла Тетері

На початку 60-х років XVII ст. боротьба за владу загострилася і на Правобережжі. На булаву тут претендували П.Тетеря, Г.Гуляницький, П.Дорошенко. **Після того як Ю.Хмельницький склав гетьманські повноваження** козацька рада у січні 1663 р. у Чигирині проголосила гетьманом Правобережної України П.Тетерю.

Ставши гетьманом, **Тетеря** проводив політику, спрямовану на об'єднання Правобережної і Лівобережної України під своєю владою. Для цього, він **взяв участь у поході польського короля Яна II Казимира на Лівобережжя**, який розпочався у жовтні 1663 р. У разі успіху перед гетьманом відкривалася перспектива за допомогою Польщі об'єднати Україну. Похід розпочався вдало. Швидким маршем польсько-українське військо дійшло до Глухова. На зустріч виступило російсько-українське військо. Під Глуховим у 1664 р. загинув І.Богун. Король не зважився на вирішальну битву і відступив. Тетері, який діяв окремо, вдалося завоювати Полтавщину і дійти до Гадяча. Дізнавшись про відступ короля, гетьман теж повернув за Дніпро. Саме тоді **на Правобережжі вибухнуло антипольське повстання**. Повстанські сили у 1664 р. очолили кошовий отаман І.Сірко, козак Сулима, полковники В.Варениця, В.Децик, О.Гоголь та ін. Проти повсталих проводилися каральні операції. Особливо тут «відзначився» польський воєначальник **С.Чарнецький**. **Тетеря нещадно розправився зі своїми політичними супротивниками** – І.Виговським, якого було звинувачено у зраді і розстріляно, київським митрополитом Й.Тукальським, архімандритом Гедеоном (Ю.Хмельницьким), полковником Г.Гуляницьким, яких було заарештовано і кинуте у в'язницю. Проводячи таку політику, він позбувся підтримки козацтва, став ненависним народним масам. **У червні 1665 р. П.Тетеря зрікся влади і виїхав до Польщі.**

Внутрішня та зовнішня політика гетьмана П.Дорошенка.

Д.Многогрішний

Глибока криза державності, яка охопила Україну у першій половині 60-х рр. XVII ст., викликала бажання у патріотичних сил зупинити цю руйнівну тенденцію, об'єднати українські землі у межах однієї держави. Лідером цих сил став новий правобережний гетьман П.Дорошенко, який прийшов до влади наприкінці 1665 р.

Вже у лютому 1666 р. на старшинській раді він виклав свою мету: **звільнити Правобережжя з-під влади Польщі, укласти союз із Кримом і Туреччиною і йти на Лівобережжя, щоб об'єднати Україну**. Наприкінці 1666 р. він розпочав боротьбу із поляками. У грудні 1666 р. П.Дорошенко отримав військову допомогу від татар (30 тис. осіб), вщент розгромив на Поділлі каральний загін польського полковника Маховського. Для виснаженої Польщі це було страшним ударом. Вона змушена була укласти на 13,5 років **перемир'я з Росією**, що й було зроблено у **с. Андрусові 30 січня (9 лютого) 1667 р.** За царем залишалася Лівобережна Україна і, тимчасово, Київ (на 2 роки), а за королем – Правобережна Україна. Запорожжя підпорядковувалося обом державам.

Намагаючись зміцнити свої внутрішні позиції, **П.Дорошенко, здійснив кілька реформаційних кроків**: почав систематично скликати військову раду, щоб заручитися народною підтримкою; створив постійне наймане військо, т. зв. сердюцькі полки, забезпечивши цим незалежність від козацької старшини. На кордоні гетьман провів нову митну лінію, розпочав випускати власну монету, почав активно заселяти спустошені окраїни Правобережжя.

У 1667 р. Дорошенко продовжив свою боротьбу з Польщею. У вересні об'єднане українсько-татарсько-турецьке військо вирушило у Галичину. **Вирішальна битва відбулася біля Підгайців у жовтні 1667 р.** 15-тисячне польське військо на чолі з польським гетьманом Яном Собеським було взяте в облогу. Але одночасно запорожці на чолі з І.Сірком напали на Крим. Дізнавшись про це, у середині жовтня хан Крим-Гірей пішов на укладення договору з польським гетьманом. За цих обставин **Дорошенко змушений був 19 жовтня підписати договір,** який передбачав перехід козацтва у підданство королеві, шляхті надавався дозвіл повертатися у свої маєтки і т.д.

Правобережний гетьман вступив у переговори з представниками Росії. Дорошенко погоджувався на протекцію царя, за умови об'єднання всіх українських земель. Проте російська сторона не прийняла його умов. У відповідь, **наприкінці травня 1668 р. Дорошенко виступив у похід на Лівобережжя проти царських залог.** У червні, після заколоту козаків проти І.Брюховецького, **П.Дорошенко був обраний гетьманом усієї козацької України.** Але закріпити успіх він не зміг. П.Дорошенко змушений був повертатися на Правобережжя (на Лівобережжі наказним гетьманом залишив чернігівського полковника Д.Многогрішного), щоб захищатися від наступу польських військ та нового претендента на гетьманство – ставленника Кримського ханства П.Суховія. У 1669 р. П.Дорошенко з допомогою І.Сірка розбив П.Суховія, однак, відразу ж змушений був почати боротьбу зі ставленником Польщі М.Ханенком (1670-1671 рр.).

Водночас, на Лівобережжі на Многогрішного повів наступ російський воєвода Г.Ромодановський. Вже у жовтні 1668 р. Многогрішний, не вірячи у свої сили, склав присягу цареві. У **березні 1669 р. козацька рада лівобережних полків обрала його гетьманом.** Тоді ж у Глухові **було ухвалено новий українсько-російський договір.** Він став кроком вперед порівняно з «Московськими статтями» І.Брюховецького. Умови статей передбачали залишення воєвод лише у 5 містах, котрі не мали права втручатися у місцеве управління; закріплювали збір податків до російської скарбниці за українською адміністрацією; встановлювали чисельність козацького реєстру у 30 тис. осіб; забороняли гетьманському уряду проводити зовнішню політику тощо.

У таких складних умовах Дорошенко вирішив прийняти протекцію турецького султана. У **березні 1669 р. неподалік від Корсуня відбулася козацька рада, яка ухвалила рішення про союз з Туреччиною.** У **червні 1671 р. П.Дорошенко розпочав війну з Польщею.** Восени коронному гетьманові Яну Собеському вдалося захопити Поділля. Навесні 1672 р. на Україну прибула 250-тисячна турецько-татарська армія. Турецькі і українські війська заволоділи Поділлям, Волинню і Східною Галичиною. Польща змушена була підписати **Бучацький мирний договір 1672 р.,** за яким визнавалася незалежність Української держави у межах Брацлавщини та Південної Київщини. Поділля було приєднане до Туреччини. Решта правобережних українських земель визнавалися за Польщею. Річ Посполита зобов'язувалася сплачувати Османській імперії щорічну данину.

На Лівобережжі невдовзі після підписання Глухівських статей

Многогрішний став виявляти невдоволення політикою Росії щодо України. У березні 1672 р. старшина організувала проти гетьмана змову. Його заарештували і відправили до Москви. **У червні 1672 р. лівобережним гетьманом став І.Самойлович.** Того ж самого року він підписав умови нового українсько-російського договору – **Батуринські статі**, що передбачали певне обмеження гетьманської влади. Однак на практиці гетьман міцно утвердився на Лівобережжі. Він також рішуче виступав проти намірів Запорозької Січі відігравати самостійну політичну роль. Самойлович називав себе «верховним володарем і господарем Вітчизни» й уникав скликання загальних козацьких рад.

У 1674 р. у боротьбу за Правобережну Україну вступила Росія. У лютому 70-тисячне російсько-українське військо на чолі з Г.Ромодановським та І.Самойловичем перейшло Дніпро і до початку березня 1674 р. заволоділо основними містами Правобережжя. Втручання турецьких військ врятувало П.Дорошенка. У листопаді 1674 р. польське військо Яна Собеського захопило Брацлавщину. У березні 1675 р. на раді старшини лівобережного козацтва у Переяславі, у якій брала участь і частина правобережної старшини, **І.Самойлович був проголошений гетьманом «обох боків Дніпра».**

Влітку 1675 р. становище Дорошенка стало критичним. Його влада поширювалася лише на Чигирин та його околиці. Гетьман вирішив зректися турецької протекції і визнати владу царя. **У вересні 1676 р. до Чигирини підійшли російські війська. Дорошенко змушений був здати місто зректися гетьманства.**

Найважливіші події

15 вересня 1657 р. – початок регенства І.Виговського.

Жовтень 1657 р. – обрання гетьманом І.Виговського.

10 червня 1658 р. – перемога І.Виговського під Полтавою над повстанцями.

16 вересня 1658 р. – укладення українсько-польського Гадяцького договору.

8-9 липня 1659 р. – розгром І.Виговським російського війська під Конотопом.

Вересень 1659 р. – зречення І.Виговським гетьманської булави.

23-24 вересня 1659 р. – обрання гетьманом України Ю.Хмельницького.

27 жовтня 1659 р. – укладення українсько-російських Переяславських статей.

17 жовтня 1660 р. – укладення українсько-польського Слободищенського трактату (Чуднівського договору).

17-18 (27-28) червня 1663 р. – Чорна рада у Ніжині. Обрання лівобережним гетьманом І.Брюховецького.

Січень 1663 р. – обрання правобережним гетьманом П.Тетері.

1664-1665 рр. – антипольське і антигетьманське повстання на Правобережній Україні.

Червень 1665 р. – зречення П.Тетері від гетьманської булави.

1 листопада 1665 р. – укладення українсько-російських Московських статей.

30 січня (9 лютого) 1667 р. – укладення російсько-польського Андрусівського перемир'я.

Червень 1668 р. – проголошення П.Дорошенка гетьманом усієї козацької України.

Березень 1669 р. – прийняття П.Дорошенком протекції турецького султана.

Березень 1669 р. – укладення українсько-російських Глухівських статей.

1672 р. – укладення українсько-російських Батуринських статей.

18 жовтня 1672 р. – укладення польсько-турецького Бучацького мирного договору.

Вересень 1676 р. – зречення П.Дорошенком гетьманської булави, завершення Української національної революції.

Персоналії

Брюховецький Іван Мартинович (р.н. невід. – 7(18).06.1668) – гетьман Лівобережної України (1663-1668). Був старшим слугою (конюшим) у резиденції Б.Хмельницького, виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. У 1659-1661 рр. – кошовий отаман, 1661-1663 рр. – кошовий гетьман Запорозької Січі. У червні 1663 р. на Чорній раді у Ніжині обрано гетьманом Лівобережної України. У вересні 1665 р. першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви. Невдовзі спроби Брюховецького припинити колонізаторську політику російського уряду спричинили падіння його політичного авторитету в Україні. Загинув під час виступу лівобережних козаків. Похований у Гадячі.

Виговський Іван Остапович (р.н. невід. – 16(26).03.1664) – видатний український державний, політичний і військовий діяч, гетьман України (1657-1659). Походив із старовинного українського шляхетського православного роду. Закінчив Києво-Могилянську академію. Служив юристом у міському суді в Луцьку, намісником Луцького старости. При Б.Хмельницькому був генеральним писарем Війська Запорозького. Після смерті останнього обраний наказним гетьманом при Ю.Хмельницькому, а згодом добився гетьманської булави. У 1658 р. придушив промосковське повстання М.Пушкаря та Я.Барабаша. Розгромив російське військо під Конотопом у 1659 р. Проводив пропольську політику (1658 р. уклав угоду з Річчю Посполитою у Гадячі), що викликало незадоволення у козацтва. У 1659 р. па Чорній раді його було усунуто від влади. Тривалий час перебував на польській службі. У 1664 р. був заарештований за наказом П.Тетері, безпідставно звинувачений у зраді польського короля і розстріляний.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627 – 19.11.1698) – визначний український державний, політичний та військовий діяч, гетьман Правобережної України (1665-1676 рр.). Родом з козаків Чигиринської сотні. Онуک гетьмана М.Дорошенка. Брав участь у національно-визвольній війні під

проводом Б.Хмельницького, як козак і писар Чигиринського полку. За дорученням останнього вів переговори з польським сеймом та шведським урядом. У 1663-1664 рр. – генеральний осавул у гетьмана П.Тетері, з 1665 р. – черкаський полковник. Після зречення П.Тетерею гетьманської булави став наказним гетьманом. На початку січня 1666 р. на раді у Чигирині П.Дорошенка обрали гетьманом Правобережної України. Вів наполегливу боротьбу за воз'єднання Правобережної та Лівобережної України. У червні 1668 р. домогся цієї мети. 8 червня його було проголошено гетьманом всієї України. У березні 1669 р. прийняв турецький протекторат. Влітку 1672 р. брав участь у поході турецької армії проти Польщі. Розчарувавшись у союзі з Туреччиною, у першій половині 70-х рр. XVII ст. шукав підтримки в Росії й у 1676 р. добровільно зрікся влади. Вивезений до Москви. Протягом 1679-1692 рр. був в'ятським воєводою. Помер у с. Ярополче Волоколамського повіту.

Пушкар Мартин Іванович (р.н. невід. – 1(11).06.1658) – полтавський полковник (1648-1658). До 1648 р. перебував на Запоріжжі. Активний учасник національно-визвольної війни, соратник Б.Хмельницького. Після смерті гетьмана підтримав кандидатуру його сина Юрія. Політик промосковської орієнтації. У 1657-1658 рр. спільно з кошовим отаманом Я.Барабашем очолював повстання проти гетьмана І.Виговського. Загинув у бою під Полтавою.

Сірко Іван Дмитрович (між 1605 і 1610 рр. – 1(11).08.1680) – український політичний і військовий діяч. Брав участь у національно-визвольній війні. У 1658-1660 рр. – вінницький, з 1665 р. – харківський, з 1668 р. – зміївський полковник. На початку 60-х рр. з'явився на Запорозькій Січі, де у 1663 р. став кошовим отаманом і до 1680 р. обирався на цю посаду 8 разів. Виступав організатором боротьби козаків проти агресії Туреччини і Кримського ханства. Здійснював десятки успішних походів проти татар і турок. Прагнув впливати на розвиток політичних процесів в Україні. Завжди займав власну позицію щодо політики І.Виговського, І.Самойловича. П.Тетері, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка. Інколи дії Сірка суперечили державницьким устремлінням українських гетьманів.

Сомко Яким Семенович (р.н. невід. – 18(28).09.1663) – прилуцький полковник (1652), переяславський полковник (1660-1662), наказний гетьман Лівобережної України (1660-1663). Був противником Слободищенського трактату 1660 р. з Польщею. Домагався дотримання Росією Березневих статей 1654 р., виступав за збереження самостійності та неподільності Гетьманщини. Навесні 1662 р. на старшинській раді у Козельці обраний гетьманом усієї України, але цар не затвердив його. На Ніжинській Чорній раді 1663 р. у боротьбі за гетьманство зазнав поразки. За наказом новообраного гетьмана І.Брюховецького у вересні 1663 р. Сомка у Борзні (нині – Чернігівська обл.) було страчено.

Тетеря (Моржковський) Павло Іванович (близько 1620-1622 – квітень 1671) – гетьман Правобережної України (1663-1665), переяславський полковник (1653-1658). Визначний дипломат: впродовж 50-х рр. брав участь практично в усіх міжнародних переговорах, один з авторів Березневих статей 1654 р., Гадяцької угоди 1658 р., Слободищенського трактату 1660 р. У ранзі

гетьмана підтримав похід Яна Казимира на Лівобережжя (1663-1664), намагаючись об'єднати Україну під єдиною булавою і зверхністю польського короля. Своєю політикою викликав козацьке повстання. Зрікся гетьманства (1665) і вїхав до Польщі. Отруений польськими агентами.

Хмельницький Юрій Богданович (близько 1641 – 1685) – гетьман України (1657, 1659-1663), гетьман Правобережної України (1677-1681, 1685), молодший син Б.Хмельницького. Навчався у Києво-Могилянській академії. На посаді гетьмана прагнув продовжити справу, започатковану батьком, шукаючи союзника, який гарантував би цілісність і незалежність України. 27 жовтня 1659 р. з Росією уклав новий Переяславський договір, який істотно обмежував суверенітет України. 17 жовтня 1660 р. під тиском старшини підписав з Польщею Слободищенський трактат. У січні 1663 р., відчувачи неспроможність реалізувати свою програму, зрікся булави і постригся ченці під іменем Гедеона. У 1664-1667 рр. польський уряд ув'язнив його у Марієнбурзьку в'язницю. У 1670 р. Хмельницького захопили татари і відправили у Стамбул, де його було ув'язнено в Едичкульській в'язниці. На початку 1677 р. Призначається турками гетьманом і «князем малоросійської України» на правах султанського васала. Робив невдалі спроби об'єднати Україну. У 1681 р. був позбавлений гетьманства. У 1685 р. турецький уряд знову проголосив Хмельницького «гетьманом України», але незабаром турки його стратили.

Основні терміни та поняття

Боярин – у Росії до Петра I – особа, яка мала найвищий сан, звання серед службовців.

Залога – гарнізон; військові частини, розташовані в якомусь місці.

Кампанія – сукупність воєнних операцій у визначений період часу, що мають певну стратегічну мету; похід.

Монополія – виключне право окремої особи, групи людей, держави тощо на виробництво, торгівлю, промисли і т. ін.

Протекторат – форма залежності, за якої одна держава визнає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи через свого резидента.

Стаття – самостійний розділ, параграф у юридичному документі, описі; пункт.

Трактат – договір, угода між державами; домовленість, пакт.

VII. УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТ.

7.1. Українські землі наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Гетьманування правобережного гетьмана Ю.Хмельницького

Зречення П.Дорошенко гетьманства Туреччина сприйняла як подію, що суперечила її політичним планам. Вихід з такої ситуації султан знайшов в особі **Ю.Хмельницького**. Його було звільнено зі стамбульської в'язниці Єдикуля та **проголошено гетьманом Правобережної України з титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького»**.

Навесні 1677 р. Ю.Хмельницький із загонами турецького війська вирушив на Україну. Зупинившись у Немирові, він почав розсилати універсали з вимогою визнати його владу. Після розорення турками Чигирин у 1678 р. гетьман на деякий час закріпився у Каневі, Черкасах, Корсуні, Немирові та інших правобережних містах. Він став **насильно переселяти мешканців** лівобережних сіл на безлюдне Правобережжя, запрошував до себе переселенців з Молдавії. **Своєю столицею обрав м. Немирів**. Все це викликало запеклу протидію з боку **І.Самойловича**. Тоді ж у характері Ю.Хмельницького почали виявлятися жорстокість і немилосердя до своїх підданих і навіть до соратників, що і призвело до його страти турецькими властями у 1685 р. (ймовірно у Кам'янці-Подільському).

Російсько-турецька війна 1676-1681 рр. Чигиринські походи

Суперництво Росії та Туреччини за Правобережну Україну призвело до російсько-турецької війни 1676-1681 рр. У ході її відбулося два Чигиринські походи турецької армії.

У **1677 р. проведено перший Чигиринський похід** 60-90-тисячного турецького-ногайського війська. Свій виступ проти України Туреччина виправдовувала прагненням повернути землю та гетьманську булаву Ю.Хмельницькому. Перший удар турки вирішили завдати по **Чигирину**, який на той час **був гетьманською резиденцією і найміцнішою фортецею** на перехресті важливих шляхів до Польщі та Росії. 14 серпня 1677 р. турецьке військо розпочало облогу Чигирин. Впродовж кількох тижнів місто захищала козацько-російська залога. Лише на початку вересня до Чигирин підійшла 50-тисячна російсько-українська армія на чолі з князем Г.Ромодановським та І.Самойловичем. Після запеклих боїв на Бужинській переправі через Дніпро, **7 вересня турки відступили**.

Влітку 1678 р. відбувся другий Чигиринський похід 140-тисячної турецько-татарської армії. **18 липня 1678 р. розпочалася облога Чигирин**. Воевода Ромодановський, який разом з російським військом і полками Самойловича йшов до міста, отримав від уряду таємну інструкцію здати Чигирин. Москва розуміла, що Чигирин надалі вабитиме турків й вирішила просто зруйнувати фортецю й виселити всіх жителів. Врешті армія підійшла до козацької столиці, однак допомоги оборонцям так і не надала. 19 серпня турки ввійшли до міста. Ромодановський наказав захисникам

відступити. Відступаючі підпалили замок. Наприкінці серпня **турки** відійшли з Чигирина, **доценту зруйнувавши його укріплення**. Загибель Чигирина справила гнітюче враження на всю Україну.

Політика «великого згону» 1678-1679 рр.

Втрата Чигирина у 1678 р. унеможливила для гетьмана І.Самойловича утримання Правобережжя. Щоб уникнути загрози нападу турків на Правобережжя й перешкодити Ю.Хмельницькому збільшувати лави його війська за рахунок правобережних жителів, Самойлович наказав силоміць перегнати (звідси термін «згін») населення, що залишилося, на лівий берег. У ході «великого згону» було зруйновано Корсунь, Жаботин, Ржищів та інші міста.

Підпорядкування Української православної церкви московському патріарху

Царський уряд прагнув вивести Київську митрополію з підпорядкування константинопольського патріарха і установити над нею владу патріарха московського. Після смерті у 1675 р. київського митрополита Й.Тукальського 9 років не обирався новий митрополит. Тільки 19 червня 1684 р. церковний собор обрав на цю посаду луцького єпископа **Гедсона Четвертинського**, якого підтримувала Москва. 8 грудня 1685 р. у Москві в Успенському соборі він прийняв посвяту у сан від московського патріарха Йоахіма. **У травні 1686 р. під тиском російської дипломатії, за дієвою участі турецького уряду, константинопольський патріарх дав згоду на підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.** Це призвело до того, що українська церква більше не надавала ідеологічної підтримки у боротьбі за державну незалежність України, а навпаки, поступово ставала знаряддям загарбницької політики російського царату.

Бахчисарайський мирний договір. «Вічний мир» 1686 р.

Війни 70-х рр. між Росією і Туреччиною завершилися **підписанням у Бахчисараї 13 січня 1681 р. мирного договору на 20 років**. За його умовами кордон між Туреччиною і Росією встановлювався по Дніпру. За першою залишалися Південна Київщина, Брацлавщина й Поділля, а за Росією – Правобережна Україна і м. Київ. Територія між Бугом і Дніпром мала залишатися незаселеною.

Бахчисарайський мир не відповідав інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою турецького війська, завданої йому силами країн Священної ліги під Віднем у 1683 р., Польща відновила панування над більшою частиною Правобережної України. **6 травня 1686 р. у Москві між Польщею та Росією було укладено новий договір – «Вічний мир».** Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини до 1699 р., коли за Карловицьким перемир'ям воно було приєднане до Польщі.

Кримський похід 1687 р. та його вплив на долю гетьмана І.Самойловича

«Вічний мир» 1686 р. суттєво ускладнив становище лівобережного гетьмана І.Самойловича. Уклавши мир, Росія тим самим приєдналася до антитурецької коаліції. Зобов'язання перед коаліцією, власні плани (ліквідація турецько-татарських володінь на Чорному й Азовських морях, отримання виходу до Чорного моря) спонукали Росію до війни. У **травні 1687 р.** 100-тисячна московська армія князя В.Голіцина й 50-тисячне українське військо І.Самойловича **пішли на Перекоп**. Проте через пожежу у степу підпаленому татарами, нестачу продовольства, води й корму для коней Голіцин наказав війську повернути назад.

В.Голіцин переклав вини за невдалий похід на І.Самойловича. У той же час у гетьмана ускладнилися стосунки із козацькою старшиною. Його безмежне користолюбство, самовладдя, призначення на посади полковників найближчих родичів, підпорядкування української церкви московському патріархові, призвели у **липні 1687 р. до старшинської змови**, яка завершилася арештом і засланням гетьмана до Сибіру, де він і помер у 1690 р.

Прихід до влади І.Мазепи. Коломацькі статті 1687 р.

25 липня 1687 р., після зміщення І.Самойловича, у **козацькому таборі під м. Коломаком гетьманом був обраний генеральний осавул І.Мазепа**. Того ж дня були підписані **українсько-російські «Коломацькі статті»**, які в основному повторювали Глухівські статті 1669 р. У цьому документі традиційна формальна гарантія «прав і вольностей народу малоросійського» була доповнена пунктами, які **розширювали російську присутність в Україні та обмежували козацьку автономію**: гетьман не мав права без царського указу зміщувати з посад козацьку старшину; у Батурині (гетьманській резиденції) при гетьмані розташовувався московський стрілецький полк; Війську Запорозькому заборонялися міжнародні відносини; козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам.

Основні напрямки внутрішньої політики І.Мазепи.

Діяльність І.Мазепи як мецената культури України

Ставши гетьманом, І.Мазепа домагався стабілізації українського політичного та економічного життя. Визначальною рисою його внутрішньої політики було **прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжжя та Слобожанщини в межах єдиної Української держави**, яка уявлялася гетьманові як **становище держави західноєвропейського зразка**. Саме тому Мазепа докладав чимало зусиль, аби піднести роль українського гетьмана (заволодівши 20 тис. маєтками, став одним з найбагатших феодалів Європи), сприяв формуванню аристократичної верхівки українського суспільства, тобто перетворення козацької старшини на шляхетську верству («бунчукові товариші», «значкові та значні військові товариші»). Він прагнув започаткувати власну генерацію дворянства, яка б мала титули, спадкову

владу, землі, залежних селян (у 1701 р. гетьман видав наказ про дводенну панщину для селян Ніжинського полку).

Осередком опозиції до політики гетьмана була Запорозька Січ. Запорожці були невдоволені спробами гетьмана поставити під свій контроль Запорожжя, перешкодити зовнішньополітичним зв'язкам Січі. Крім того, І.Мазепа виконуючи царську волю, брав участь у спорудженні фортець на р. Самарі, які становили воєнну загрозу для Запорозької Січі. У цей час поглибилася майнова нерівність серед козаків. У 1698 р. відповідно до майнового стану **всіх козаків розділили на виборних** (ті, що несли військову службу) і **підпомічників** (ті, що господарювали, забезпечуючи виборних спорядженням і коштами для несення служби).

Загалом, посилення експлуатації низів послужило причиною **повстання у південних полках під проводом Петра Івановича (Петрика Іваненка)**, яке розпочалося у 1692 р. Виступивши під гаслом ліквідації старшинсько-шляхетського землеволодіння, Петро Іванович намагався за допомогою татар створити між Дністром і Південним Бугом самостійне державне утворення. Однак три його набіги на Гетьманщину закінчилися невдачею.

Одним із найважливіших напрямків державної політики Мазепа була культурно-освітня робота. За його гетьманування у 1700 р. в Україні було створено новий навчальний заклад – **Чернігівський колегіум**. У 1701 р. Мазепа **добився від Петра I підтвердження статусу академії Києво-Могилянському колегіуму**. Завдяки пожертвуванням гетьмана змінили свої архітектурні обриси Київ, Чернігів, Переяслав, Глухів, Лубни, Батурин, Бахмач та ін. Було побудовано, реставровано і оздоблено чимало церков і монастирів. Лише у Києво-Печерській лаврі на ці роботи витратили понад мільйон золотих.

Становище на Правобережжі після «доби Руїни». ***Відновлення козацтва. Національно-визвольне повстання*** ***на Правобережжі 1702-1704 рр.***

Наприкінці XVII ст. більшість земель Правобережжя були спустошені. Це непокоїло польський уряд, оскільки занедбані внаслідок кривавих воєн та масової втечі населення землі, в які безперешкодно вторгалися турецько-татарські орди, становили загрозу для східних воєводств. З огляду на це польський король Ян III Собеський звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пусток, **польський уряд своїм рішенням у 1685 р. надав козацтву «прадавні привілеї та вольності»**. Відповідно до цієї ухвали відроджувався **полковосотений устрій**. Було створено **чотири територіальні козацькі полки**. Богуславський полк очолив полковник Самусь (Самійло Іванович), Брацлавський – А.Абазин, Корсунський – З.Іскра, Фастівський (Білоцерківський) – С.Палій. Відновлення козацького устрою на Правобережжі спричинило швидке залюднення українських земель.

У 1699 р. Польща і Туреччина уклали Карловицьке перемир'я, за яким турки відмовилися від претензій на Правобережну Україну. Через це у польського уряду відпала потреба у правобережнім козацтві. Того ж року **сейм прийняв ухвалу про ліквідацію козацького війська на території**

Правобережжя і розпуск полків, що викликало рішучий опір козацтва. Напруга дещо спала, коли почалася Північна війна й окремі козацькі загани взяли участь у бойових діях проти шведів на боці Польщі. Однак вже **влітку 1702 р. на Правобережжі вибухнуло народне повстання**. Боротьбу очолив **С.Палій**. Повстанці мали на меті визволення Правобережної України від польського панування та об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною. Повстання почалося із селянських заворушень на Поділлі і Брацлавщині. Потім поширилося на Київщину та Східну Волинь. На початку листопада Палієві вдалося здобути головний форпост поляків – Білу Церкву. Майже все Правобережжя, крім Волині, опинилося в руках повсталих. У січні 1703 р. польський уряд кинув проти повсталих 15-тисячне військо, потіснивши їх з Поділля на Київщину. **Навесні 1704 р. повстання розгорнулося з новою силою**. Палій та інші керівники повстання ухвалили присягнути на вірність російському цареві та гетьманові І.Мазепі. Але царський уряд у, свою чергу, вирішив відгукнутися на прохання польського короля Августа II (союзника Росії у війні проти Швеції) про надання військової допомоги у боротьбі проти правобережного козацтва. Для цього були використані війська гетьмана І.Мазепи. Навесні 1704 р. вони перейшли Дніпро і зайняли Київщину та Волинь. **С.Палій був заарештований й засланий до Сибіру**.

*Північна війна і Україна. Перехід І.Мазепи і частини козацтва на бік шведського короля Карла XII.
Полтавська битва 1709 р.*

У 1700 р. розпочалася Північна війна (тривала до 1721 р.), у якій Росія планувала здобути узбережжя Балтійського моря для безпосередніх зв'язків з європейськими країнами. Союзниками Росії у боротьбі проти Швеції виступили Данія, Саксонія, Польща і Прусія. **У вир війни була втягнута і Україна**. Впродовж 1700-1704 рр. українські козаки на чолі з Д.Апостолом, М.Бороховичем, І.Скорою, Ю.Лизогубом, М.Миклашевським, І.Обидовським змушені були воювати у Естляндії, Лівонії, Литві, Польщі, Білорусії, брати участь у битвах за Нотебург, Ніеншанц та інші фортеці.

За свою службу козаки не отримували ніякої платні, потерпали від утисків і образ російських воєначальників. Часто їх використовували як дешеву робочу силу під час будівництва каналів, нових доріг, фортець тощо. В той же час царський уряд обмежував станові права козаків. Гостру реакцію у них викликав указ 1705 р. про реорганізацію двох козацьких полків, які діяли у Прусії, у регулярні драгунські. Ширилися чутки про скасування козацького самоврядування, насадження губернаторів і воевод, переселення козацького війська у Росію тощо. Крім того, **війна принесла збільшення податків, нескінченні реквізиції харчів, розміщення в Україні російських військ, фактичне припинення зовнішньої торгівлі**. Така ситуація вимагала від українського гетьмана радикальних дій. **Восени 1705 р. І.Мазепа налагодив зв'язки з прошеведськи налаштованим новообраним польським королем Станіславом Лещинським**. У 1706 р. завдяки його посередництву український гетьман розпочав таємні переговори з Карлом XII.

У 1708 р. шведський король почав вторгнення у Росію через Литву і Білорусь. Після поразок у серпні-вересні 1708 р. Карл XII відмовляється від свого плану наступу на Москву через Смоленськ і вирішує наступати через Україну. Тут він планував забезпечити свою армію провіантом, зміцнити її козацькими полками і військом С.Лещинського, отримати допомогу від суперників Росії та Польщі – Кримського ханства і Туреччини. **Рішення короля про перенесення військових дій на територію України було несподіванкою для І.Мазепи.** Він звернувся до Петра I по військову підмогу. Однак російський цар відмовив, порушивши один з основних пунктів попередніх російсько-українських угод про зобов'язання Росії захищати територію Гетьманщини від зовнішніх ворогів. За таких умов гетьман у жовтні 1708 р. під тиском полковників Д.Горленка, Д.Апостола, Д.Зеленського приймає рішення змінити зовнішньополітичну орієнтацію, вступивши у переговори зі шведським королем про спільні військові дії проти Петра I. **Вже 29-30 жовтня 1708 р. у шведському таборі між І.Мазепою і Карлом XII було укладено угоду, яка передбачала утворення незалежного Українського князівства,** до складу якого мали ввійти землі захоплені Росією. І.Мазепа визнавався довічним князем України. Шведський король брав на себе зобов'язання захищати Україну від зовнішніх ворогів, не претендувати на титул князя або командуючого військами князівства. Шведські залоги могли розташовуватися у Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві, Гадячі.

У відповідь на укладення українсько-шведської угоди Петро I звернувся до українців. Він **звинуватив Мазепу у «зраді»,** у прагненні віддати Україну Польщі, а православні церкви і монастирі – уніатам. Ім'я І.Мазепи у церквах піддавали анафемі. Цар також наказав старшині і полковникам терміново зібратися у Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас **Петро I наказав О.Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію.** Завдяки сильному гарнізону й потужній артилерії місто витримало перший штурм, але через зраду старшини І.Носа **12 листопада 1708 р. Батурин було захоплено.** Ввійшовши у місто російські війська вирізали все його населення. Потім гетьманську столицю було вщент зруйновано. Тим часом, 17 листопада у Глухові на старшинській раді, на яку прибуло лише 4 полковники, **гетьманом було обрано стародубського полковника І.Скоропадського.**

У свою чергу, **І.Мазепі вдалося залучити на свій бік запорожців на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком. 8 квітня 1709 р. був укладений українсько-шведський союзний договір.** Шведський король підтвердив права і вольності Української держави. Учасником шведсько-українського союзу стало і Запорозжя. У відповідь Петро I вирішив зруйнувати Січ. У квітні 1709 р. цар кинув проти запорожців каральний загін на чолі з полковником П.Яковлевим, який **19 травня завдяки зрадницьким діям полковника Гната Галагана зруйнував Чортомлицьку Січ.**

Навесні 1709 р. Карл XII вирішив розпочати наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків і Курськ. Але перед цим потрібно було **знешкодити укріплену Полтаву.** Шведська армія підійшла до Полтави наприкінці квітня 1709 р. 11 травня шведи розпочали облогу міста.

Обороною міста керував комендант А.Келін. Майже 3 місяці шведська армія намагалася здобути Полтаву, однак місто трималося. За цих обставин Петро I вирішив дати генеральний бій. Загальна чисельність російсько-української армії становила 42 тис. осіб, українсько-шведської – 24 тис. осіб.

Битва розпочалася на світанку 27 червня (8 липня за н.ст.) 1709 р. атакою шведів. Потім обидві армії вступили у рукопашний бій. Не втримавши натиску російських військ, шведи відступили, зазнавши повної поразки. Карлу XII, І.Мазепі та К.Гордієнку і ще близько 50 старшинам з невеликим козацько-шведським загоном вдалося переправитися через Дніпро. Вони відійшли у турецькі володіння і 12 серпня зупинилися у м.Бендери. У с. Варниця неподалік від Бендер 21 вересня 1709 р. І.Мазепа помер.

П.Орлик. «Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького»

Після смерті І.Мазепи **5 квітня 1710 р. у Бендерах відбулася козацька рада, де гетьманом в еміграції було обрано генерального писаря мазепинського уряду П.Орлика.** Фактично він очолив першу потужну еміграційну силу. Новообраний гетьман уклав зі своїми виборцями та запорозькими козаками договір, який дістав назву **«Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького» або «Бендерська конституція».** Документ складався зі вступу й 16 статей. У ньому проголошувалася незалежність України від Росії і Речі Посполитої; обґрунтовувалася протекція шведського короля та союз з Кримським ханством; територія України визначалася Зборівським договором 1649 р.; козакам поверталися їхні традиційні території на Подніпров'ї; вищою законодавчою владою була Генеральна рада, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та з делегатів від запорожців; рада обиралася тричі на рік – на Різдво, Покрову, Великдень; гетьмана визнано главою держави, йому заборонялося втручатися у справи Генерального суду і Генерального скарбу; у перервах між засіданнями Генеральної ради заочні питання державного життя вирішували спільно гетьман і генеральна старшина; всі посади в Українській державі, яка проголошувалася республікою, мали бути виборними; спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина; гетьман мав захищати козацтво від надмірних податків і повинностей. Конституція хоч і не була втілена в життя, але є унікальним історичним документом. Вона є першою демократичною, народною конституцією України. До цього жодна з країн світу не мала подібних документів.

П.Орлик активно намагався реалізувати свою програму на практиці і **відновити повноцінну українську державність.** Вже у 1711 р., уклавши військово-політичний союз з кримським ханом, він **вирушив на Слобідську Україну.** Завдяки переходу на бік П.Орлика козаків правобережних полків (за винятком Білоцерківського), а також селян і міщан до середини березня вдалося звільнити від російських залог майже всю південну і центральну частину Правобережжя. Однак поразка під Білою Церквою, зрада союзників-

татар та турків, укладення Росією Прусського трактату 1711 р. зашкодили державотворчим планам Орлика.

У 1712 р. Орлик надіслав маніфест до урядових кіл Англії та Голландії, де обгрунтував справедливість визвольної боротьби українського народу проти російського царизму. Він наголошував на історичному праві українців мати власну суверенну державу. Подібні ідеї він висловив також у «**Виводі прав України**». Цей документ Орлик підготував до конгресу європейських держав в Утрехті (1712 р.). Однак ці звернення не були почуті. У червні 1714 р. Орлик виїхав з Бендер у подорож до країн Європи. Його не полишала ідея створення антиросійської коаліції. Спочатку він перебував у Швеції. У 1720 р. перебрався до Німеччини, а згодом до Франції. З 1722 р. змушений був переїхати на територію Туреччини, де і прожив останні 20 років. Помер у 1742 р. у Яссах.

Гетьманування І.Скоропадського

З 1708 по 1722 рр. гетьманом України був І.Скоропадський. Його гетьманство припало на період розгулу на українських землях царського терору. Відбувся наступ на державну автономію Гетьманщини. **З 1708 р. став запроваджуватися губернський адміністративний устрій,** що спочатку співіснував із традиційним розподілом території на полки і сотні.

Істотно **обмежувалася влада гетьмана.** Після Полтавської битви, 17 липня 1709 р. Скоропадський, **перебуваючи з козацьким військом у таборі під Решетилівкою, звернувся до царя з 14 пунктами статей.** У них він просив підтвердити права й вольності Гетьманщини та вирішити важливі політичні питання українсько-російських відносин. Цар пообіцяв підтвердити права і вольності України у майбутньому. Петро I відхилив прохання про те, щоб козаки перебували під командуванням козацького гетьмана, а не російських генералів. Перед гетьманським урядом була поставлена вимога звітувати про податки і доходи Військового скарбу. Серед поступок українському гетьманові – заборона російським урядовцям втручатися у адміністративне управління Гетьманщиною, козаки звільнялися на 1 рік від воєнних походів.

У 1709 р. цар приставив до гетьмана І.Скоропадського свого резидента Ізмайлова, який повинен був контролювати зв'язки гетьмана із сусідніми державами, не допускати звільнень і призначень старшини без відома царя, контролювати фінансову політику. **Гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова,** ближче до російського кордону.

За І.Скоропадського почалося призначення на посади полковників російських офіцерів, активна роздача земель царським вельможам. **Російський уряд використовував людський потенціал України у власних інтересах.** Так, у 1716 р. 10 тис. козаків прокладали канал між Волгою і Доном, а у 1721 р. 12 тис. українців будували Ладозький канал. Мали місце економічні утиски: значну частину українських товарів (прядиво, шкіру, сало, віск, олію, зерно та ін.) дозволялося вивозити лише до російських портів,

водночас певні товари заборонялося ввозити до України, їх змушували купувати на російських фабриках.

Посилився наступ російського самодержавства на українську культуру. У 1709 р. Петро I наказав Київському воєводі вислати за кордон «польських» студентів (вихідців з Правобережної України) Києво-Могилянської академії. Після смерті у 1718 р. київського митрополита російський уряд заборонив обирати нового. **У 1722 р. першому ієрархові Київської митрополії було надано титул архієпископа київського та Малої Росії.** Призначати його мав церковний собор на чолі з царем. З 1720 р. з України почали згідно з наказом Петра I вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо.

Найважливіші події

1677-1681 рр. – гетьманування Ю.Хмельницького.

1677 р. – перший Чигиринський похід турецько-татарської армії.

1678 р. – другий Чигиринський похід турецько-татарської армії.

1677-1679 рр. – «великий згін» населення центральної частини Правобережжя на Лівобережжя.

13 січня 1681 р. – укладення російсько-турецького Бахчисарайського мирного договору.

Травень 1686 р. – підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату.

6 травня 1686 р. – укладення між Росією і Польщею «Вічного миру».

25 липня 1687 р. – укладення російсько-українських Коломацьких статей.

1687-1709 рр. – гетьманування І.Мазепи.

1685 р. – відновлення козацького устрою на Правобережжі.

1692 р. – початок повстання під проводом Петра Івановича (Петрика Іваненка).

16 січня 1699 р. – укладення польсько-турецького Карловицького перемир'я.

1699 р. – рішення польського сейму про ліквідацію козацьких полків на Правобережжі.

1700-1721 рр. – Північна війна Росії зі Швецією.

1702-1704 рр. – національно-визвольні повстання на Правобережжі.

29-30 жовтня 1708 р. – перехід І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII.

1708-1722 р. – гетьманування І.Скоропадського.

12 листопада 1708 р. – зруйнування російським військом м. Батурин.

8 квітня 1709 р. – укладення І.Мазепою та К.Гордієнком з Карлом XII українсько-шведського союзного договору.

19 травня 1709 р. – зруйнування за наказом Петра I Чортомлицької (Запорозької) Січі.

27 червня 1709 р. – Полтавська битва.

1709 р. – відмова Петра I затвердити Решетилівські статті, висунуті І.Скоропадським.

5 квітня 1710 р. – обрання гетьманом в еміграції П.Орлика. Прийняття «Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького».

Лютий-березень 1711 р. – похід П.Орлика на Правобережну Україну.

1711 р. – укладення російсько-турецького Прутського миру.

1712 р. – укладення російсько-турецької Адріанопольської угоди.

Персоналії

Гордієнко Кость Григорович (р.н. невід. – 9 (16).05.1733) – кошовий отаман Запорозької Січі (1702-1728, з перервами). Проводив незалежну політику, виступав проти посягань російського уряду на вольності Запорожжя. Спочатку знаходився в опозиції до гетьмана І.Мазепи. У березні 1708 р., подолавши попередні суперечності між ним і гетьманом, на чолі 8-тисячного загону приєднався до війська І.Мазепи у Диканьці. Після поразки під Полтавою відступив до Бендер. Брав участь у створенні Конституції 1710 р. У 1711-1728 рр. обирався кошовим отаманом Олешківської Січі.

Мазепа Іван Степанович (19.02(2.03).1639 – 21.09.1709) – визначний український політичний діяч, гетьман Лівобережної України (1687-1709). Походив з української шляхти Київського воєводства. Здобув освіту в Київському та Варшавському єзуїтському колегіумах, університетах Кракова й Девентера. Служив при дворі польського короля Яна II Казимира, де виконував різноманітні доручення, у т.ч. дипломатичного характеру. У 1663 р. залишив короля, деякий час був генеральним писарем у гетьмана П.Дорошенка, згодом перейшов на службу до І.Самойловича. У 1687 р. став гетьманом. Ідеали суспільно-політичного устрою держави вбачав у Речі Посполитій. Постійно піклувався про розвиток освіти, науки, культури. Поступово дійшов думки про необхідність відмовитися від проросійського курсу. У жовтні 1708 р. перейшов на бік шведського короля Карла XII. Між сторонами була укладена відповідна угода. Після поразки шведів Мазепа відступив у турецькі володіння, де і помер.

Орлик Пилип Степанович (11(21).10.1672 – 26.11.1742) – гетьман України в еміграції (1710-1742). Походив з родини чеських дворян. Освіту здобув у Віденській єзуїтській колегії, згодом – у Києво-Могилянській академії, звідки у 1693 р. був прийнятий на службу до канцелярії Київського митрополита, а незабаром – до Генеральної військової канцелярії, де пройшов шлях від канцеляриста до реєнта (управителя). За протекцією гетьмана І.Мазепи у 1706 р. призначений генеральним писарем. Поразка у Полтавській битві 1709 р. змусила Орлика емігрувати. 5(16).04.1710 р. був обраний гетьманом. Уклав з старшиною і запорожцями угоду – «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького». Наслідуючи мазепинську політику, намагався через укладання системи військово-політичних договорів (зі Швецією й Кримським ханством) і організацію кількох походів визволити Лівобережну Україну з-під московської влади. Виношував проекти створення антиросійської коаліції, написав кілька політичних трактатів і відозв до європейських монархів – «Вивід прав України» (1712), «Маніфест до європейських урядів» (1712).

Петро I Олексійович (30.05(9.06). 1672 – 28.01 (8.02) 1725) – російський цар (з 1682 р.), імператор (з 1721 р.). Фундатор Російської імперії, реформатор усього російського життя. Активно проводив агресивну зовнішню політику. У 1700-1721 рр. вів успішну Північну війну проти Швеції за вихід до Балтійського моря. Стосовно України цілеспрямовано обмежував автономію Гетьманщини.

Самойлович Іван Самійлович (р.н. невід. – 1690) – гетьман Лівобережної України (1672-1687). Походив із духівництва. Навчався у Київському колегіумі. У 1669 р. обирається генеральним суддею лівобережного козацького війська, у 1672 р. – гетьманом Лівобережної України. Виступав за соборність українських земель. У 1675 р. обраний гетьманом Лівобережної та Правобережної України. Відстоював державні інтереси країни у взаємовідносинах з Росією. У 1687 р. очолював козацькі полки у першому Кримському поході царських військ і був звинувачений у його невдачі. Засланий до Тобольська, де і помер.

Скоропадський Іван Ілліч (1646 – 3(14).07.1722) – гетьман Лівобережної України (1708-1722). Обіймав посади військового канцеляриста (з 1675 р.), чернігівського полкового писаря (1681-1694), генерального бунчужного (з 1698 р.), генерального осавула (з 1701 р.), стародубського полковника (1705-1708). Учасник Чигиринських (1677 і 1678 рр.) і Кримських походів (1687 і 1689 рр.). 17 листопада 1708 р. обраний гетьманом. За часів гетьманування марно намагався послабити царський тиск на Україну, був змушений запроваджувати московську політику. Обстоював інтереси старшини, землевласників. Помер у Глухові, похований у Гамаліївському монастирі.

Основні терміни та поняття

Анафема – відлучення від церкви, прокляття.

Архієпископ – духовне звання, середнє між єпископом і митрополитом.

Еміграція – переселення із своєї батьківщини в іншу країну, зумовлене соціально-економічними, політичними або релігійними причинами; виселення, вигнання, екзиль.

Коаліція – об'єднання, союз, угода держав, партій і т.ін. для досягнення спільної мети; спілка, альянс.

Комендант – той, хто стоїть на чолі залоги фортеці або укріпленого району; військовий начальник, що наглядає за правильністю відбування гарнізонної служби, дисципліною військових і т.ін. у населених пунктах і військових таборах, а також забезпечує охорону (оборону) й нормальну діяльність різних служб.

Конституція – основний закон держави, що визначає суспільний і державний лад, виборчу систему, принципи організації та діяльності державних органів, основні права й обов'язки громадян.

Опозиція – загальна назва партій, груп, які виступають проти правлячої партії, групи або проти політики уряду; протидія, опір кому, чому-небудь; протиставлення своїх поглядів, дій або своєї політики іншим поглядам, діям або політиці; заперечення, незгода.

Пакт – міжнародна угода, надзвичайно великого значення.

Провіант – запас продовольства для армії, експедиції і т.ін.

Резиденція – місце перебування уряду, керівників держави і високопоставлених осіб.

Універсал – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів у XVII-XVIII ст.; грамота, маніфест, декрет.

Форпост – передня варта, передній пост охоронних частин; укріплений пункт на кордоні.

7.2. Політична історія України у середині – другій половині XVIII ст.

Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба в Україні

Утворення Малоросійської колегії

29 квітня 1722 р. було засновано Малоросійську колегію із шести російських офіцерів на чолі з бригадиром С.Вельяміновим. Царський уряд видав указ, за яким Гетьманщина виводилася з-під ведення колегії закордонних справ і підпорядковувалася Сенатові як звичайна провінція.

Колегія мала досить широкі повноваження. Вона приймала на себе все адміністративне управління Лівобережжям. Члени колегії мали наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, Генеральної військової канцелярії, контролювати встановлення податків до царської скарбниці, розквартирування російських солдатів і офіцерів на Україні, наділення останніх землею. Малоросійська колегія була вищою апеляційною установою. Генеральна військова канцелярія перетворилася на дорадчий орган, її розпорядження набували законної сили лише після візування у колегії. Таким чином, Малоросійська колегія контролювала все внутрішнє життя Лівобережної України.

Боротьба козацької старшини за відновлення державних прав України. П.Полуботок

Після смерті І.Скоропадського Петро I не дозволив обирати нового гетьмана. **Наказним гетьманом впродовж 1722-1723 рр. був чернігівський полковник П.Полуботок.** Він розгорнув активну діяльність по відновленню козацьких порядків. Намагаючись нейтралізувати руйнівні дії Малоросійської колегії, Полуботок провів **судову реформу**: Генеральний суд мав стати колегіальним, розгорталася боротьба з хабарництвом, встановлювався порядок апеляцій. У грудні 1722 р. він видав розпорядження, за яким скарги населення розглядалися від нижчої до вищої інстанції української влади, а не подавалися безпосередньо Малоросійській колегії. Однак, вже у квітні 1723 р. Петро I видав розпорядження про підпорядкування Генеральної військової канцелярії Малоросійській колегії, командування козацьким військом від гетьмана передавалося генералу Голіцину, який очолював російську армію в Україні.

Діяльність Полуботка розгнівила російського царя. Він викликав його, а також генеральних суддів С.Савича та І.Чарниша до Петербургу. По

прибуттю у вересні 1723 р. гетьман спробував подати царю клопотання про скасування Малоросійської колегії і вибори гетьмана. Аналогічні вимоги («Коломацькі чолобитні») надійшли і від старшини, що залишилася у Гетьманщині. Цю опозиційну силу очолив миргородський полковник Д.Апостол. Після отримання чолобитної проти козацької старшини почалися репресії. У казематі Петропавлівської фортеці у листопаді 1723 р. було ув'язнено 16 старшин, у т.ч. П.Полуботок, С.Савич, І.Чарниш, Г.Грабянка, М.Ханенко. Після розгрому старшинської опозиції Малоросійська колегія взяла всю повноту влади до своїх рук.

Скасування Малоросійської колегії і відновлення гетьманства. «Рішительні пункти»

Смерть Петра I, реальна загроза війни з Туреччиною змінили політичну кон'юнктуру. Діяльність Малоросійської колегії, яка постійно накладала нові податки на українських землевласників, зачепила інтереси О.Меншикова, який володів величезними маєтками в Україні. Як наслідок, у 1727 р. Малоросійську колегію було скасовано. Тоді ж дозволили обирати нового гетьмана. 1 жовтня 1727 р. ним було обрано у Глухові миргородського полковника Д.Апостола.

У 1728 р. у день коронації Петра II новий гетьман подав петицію про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Однак, у відповідь одержав «Рішительні пункти», відповідно до яких гетьман не мав права вести дипломатичні переговори; генеральну старшину та полковників затверджував цар; для контролю за гетьманськими фінансами вводилися посади 2 підскарбіїв – росіянина та українця; вищою судовою інстанцією ставав Генеральний суд, який складався з 3 росіян та 3 українців; мито за товари, які ввозилися до України, мало йти у царську казну; скасовувалася заборона росіянам купувати землі в Україні та ін. Нові статті значно обмежували права Гетьманщини.

Реформи гетьмана Д.Апостола

Д.Апостол здійснив ряд реформ у сферах судочинства, фінансів, земельних справ і торгівлі. Для врегулювання земельних справ гетьман у 1729-1731 рр. провів Генеральне слідство про маєтності, в результаті якого у державне користування було повернуто чимало земель, безпідставно захоплених у приватне володіння.

За сприяння Д.Апостола російський уряд повернув право українським купцям вивозити товари на західноєвропейські ринки; було налагоджено торговельні зв'язки з Кримом. У сфері фінансів гетьман вперше встановив точний бюджет державних витрат; виокремив статті, які передбачали утримання козацької адміністрації, найманого війська, артилерії; визначив способи наповнення державної скарбниці.

У судочинстві було змінено систему судів. Полкові суди поділялися на дві категорії: для справ «важливих» і кримінальних та для справ дрібних. Сотенні і сільські суди ставали колегіальними. Вперше було кодифіковано

закони, що використовувалися в українському судочинстві, і розроблено збірник законів «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Д.Апостола **вдалося відновити право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників**, зменшити кількість росіян в українській адміністрації, обмежити до шести кількість російських полків в Україні.

Особливості управління Гетьманщиною, що склалися після смерті

Д. Апостола. «Правління гетьманського уряду»

Після смерті Д.Апостола в 1734 р. у Петербурзі було прийнято ухвалу: нового гетьмана не обирати, а всю повноту влади передати тимчасовому державному органу, що дістав назву «**Правління гетьманського уряду**». До нього входило 6 осіб: трое росіян та трое українці. **На чолі правління став князь О.Шаховський**. Цей орган у своїй діяльності керувався «Рішительними пунктами» 1728 р. Характерними рисами цього періоду були: свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, погіршення економічного становища, терор «таємної канцелярії» (запроваджена імператрицею Анною Іванівною).

У 1735 р. російський уряд значно скоротив реєстр козацького війська. Лівобережне козацтво поділялося на заможних – виборних козаків та збіднілих – підпомічників. Збіднілі козаки вилучалися з реєстру.

Ситуацію ще більше ускладнила **російсько-турецька війна 1735-1739 рр.**, під час якої Україна стала основним постачальником матеріальних та людських ресурсів. Наслідки війни були катастрофічними для українського народу: загинуло 35 тис. осіб, збитків завдано на 1,5 млн крб. Крім того, військові витрати, нескінченні мобілізації селян для обозів призводили до обезлюднення, спустошення краю.

Відновлення гетьманської форми правління. К.Розумовський

Рішення про відновлення гетьманства прийняла імператриця Єлизавета Петрівна (1741-1762 рр.). Історик П.М.Сас виокремлює такі причини цього рішення: 1) царському уряду потрібен був політичний спокій в Україні, оскільки для Росії існувала загроза війни з Туреччиною і Пруссією; 2) поступливість Єлизавети українській старшині пояснювалася її бажанням забезпечити впливовою посадою К.Розумовського, молодшого брата її фаворита О. Розумовського.

У 1747 р. імператриця видала указ про відновлення гетьманської форми правління. У 1750 р. у Глухові гетьманом було обрано К.Розумовського.

К.Розумовський був останнім гетьманом України (1750-1764 рр.). У лютому 1750 р. на козацькій раді у Глухові його було обрано гетьманом і наступного року він переїхав із Петербурга в Україну. **У жовтні 1751 р. під владу гетьмана була передана Запорозька Січ**. Повертався Гетьманщині й Київ. Гетьманщина була виведена з-під правління Сенату і передана у відомство Колегії іноземних справ, що було офіційним визнанням її автономного статусу. К.Розумовський почав без погодження з російськими урядовцями

призначати полковників і роздавати землі. Регулярно у Глухові скликалася старшинська рада. Почали відбудовувати Батурич, якому було повернуто статус столиці Гетьманщини, та Глухів (резиденція гетьмана). Без дозволу гетьмана російським чиновникам заборонялося заарештовувати українців.

Самостійні дії К.Розумовського суперечили політиці російського уряду. У відповідь з'являється низка указів, що обмежували гетьманську владу. У 1754 р. було ліквідовано митний кордон між Гетьманщиною і Росією; гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини. У 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління.

Найрішучіші заходи К.Розумовського, спрямовані на оновлення життя Гетьманщини, випали на 60-ті рр. XVIII ст. У **1760-1763 рр. він провів судову реформу**, у ході якої були створені станові шляхетські суди: земський (для вирішення цивільних справ), гродський (для кримінальних справ) і підкоморський (для земельних справ). Територія Гетьманщини поділялася на 20 судових повітів. У 1760-1761 рр. гетьман заборонив переходи селян без письмової згоди поміщика.

Відповідно до **військової реформи** козацькі полки були перетворені на регулярні, у них була запроваджена уніформа. К.Розумовський ввів також **обов'язкове навчання козацьких дітей**, вживав заходи для відкриття університету у Батурині, перетворення Києво-Могилянської академії на університет європейського типу. Однак прихід до влади Катерини II (1762-1796 рр.) кардинально змінив ситуацію. Спроба добитися визнання спадковості гетьманства для свого роду закінчилася для К.Розумовського втратою гетьманської булави. **11 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманства в Україні.**

Скасування козацького устрою на Слобожанщині. II Малоросійська колегія. Реформи П.Румянцева

Після ліквідації гетьманства Катерина II позбавила автономії Слобідську Україну. **Влітку 1765 р. вийшов її маніфест про скасування 5 слобідських полків і створення на їх базі регулярних гусарських полків.** Слобідські старшини втратили свою владу, а козаків позбавили їхніх прав і перетворили у т.зв. військових обивателів. Територія Слобожанщини ввійшла до новоствореної **Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові.**

Після остаточної ліквідації гетьманства у **1764 р. було введено Малоросійське генерал-губернаторство та Малоросійську колегію при ньому**, яка складалася з 4 російських урядовців та 4 українських старшин. Президентом колегії, генерал-губернатором був призначений граф **П.Румянцева**. Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. П.Рум'янцев провів ряд реформ. У 1765-1769 рр. з метою ревізії маєтків, земельної власності було здійснено **Генеральний опис України. Натуральні повинності замінено грошовим податком**, сума якого сягнула 250 тис. крб на рік. Генерал-губернатор створив **регулярну пошту**. Було введено новий **податок на утримання російського війська в Україні**. Ліквідовано виборність нижчої

козацької старшини. **Козаків позбавили права традиційного суду.** Щоб викоринити опозиційні настрої старшини, Румянцев підтримав її прагнення здобути дворянство і російські чини. Також було **завершено кодифікацію українського права** відповідно до законів Російської імперії. Загалом, **політика П.Румянцева призвела до фактичного занепаду національної держави й ліквідації української автономії.**

Становище запорозьких козаків після Полтавської битви. Ліквідація Запорозької Січі

Після Полтавської битви 1709 р. запорожці, рятуючись від царських репресій, на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком змушені були перейти на землі Кримського ханства. У верхній течії р. Кам'янки, правої притоки Дніпра, вони заснували **Кам'янську Січ**. Однак у 1711 р. російські війська витіснили звідси козаків і вони змушені були південніше впадіння р. Інгул у Дніпро в урочищі Олешки закласти **Олешківську Січ**.

Після смерті у 1733 р. К.Гордієнка – непримиренного противника Росії, на Січі перемогло проросійське угруповання. **10 квітня 1734 р. понад 30 тис. запорожців на чолі з отаманом І.Білицьким повернулися під владу Росії.** За 7 км від колишньої Чортомлицької Січі на берегах притоки Дніпра р. Підпільної козаки заснували **Нову (Підпільнянську) Січ**, яка проіснувала до 1775 р. Запорожці підпорядковувалися владі Малоросійського генерал-губернатора, за службу їм виплачувалося грошове жалування.

Козацька територія називалася Вольностями Війська Запорозького, яка поділялася на адміністративно-територіальні округи – паланки. Поділ па паланки давав змогу Запорозькому Кошу надійно контролювати запорозькі землі в адміністративному та економічному відношеннях.

Водночас царська влада посилювала свій контроль над Запорозькою Січчю. Тут з'явилися фортеці, де розмішувалися російські гарнізони, частину запорозьких земель було віддано іноземним колоністам, на Запорожжі запроваджено паспортну систему. Після того як Катерина II здобула перемогу у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. відпала потреба у запорозьких землях, які виконували роль буфера між Росією і Туреччиною. У квітні 1775 р. імператриця за порадою князя Г.Потьомкіна прийняла рішення про ліквідацію Запорозької Січі. **15 червня 1775 р. 10-тисячний російський загін під командуванням генерала Петра Текелія раптово оточив Січ і оволодів її укріпленнями.** Старшина була заарештована. Військові клейноди, архів, коштовності вивезені до Петербургу. **У серпні вийшов маніфест Катерини II, за яким оголошувалася ліквідація Запорозької Січі.** Було репресовано військову старшину Запорожжя. Кошовий отаман П.Калнишевський впродовж 25 років відбував ув'язнення у Соловецькому монастирі на Білому морі, військовий суддя П.Головатий і військовий писар І.Глоба були заслані до Тобольська.

Після зруйнування Запорозької Січі значна частина запорожців, рятуючись від переслідувань і закріпачення, переселилися у гирло Дунаю. Турецький уряд надав запорожцям землі між Південним Бугом і Дунаєм. У

1776 р. в гирлі Дунаю було засновано Задунайську Січ, відому під назвою Усть-Дунайської (проіснувала до 1828 р.). У 1778 р. запорозькі старшини визнали зверхність турецького султана. Згодом козаки змінювали розташування Січі: у 1785 р. вони переселилися у місцевість Сеймень у Силістрії, у 1813 р. – у Катерлез, у 1815 р. – у Верхні Дунайці.

Загроза нової війни з Туреччиною змусила російський уряд звернутися до козаків, які залишилися в Україні. **2 лютого 1788 р. було створено Військо вірних козаків**, кошовим отаманом призначено С.Білого, військовим суддею – А.Головатого. Козакам повернули клейноди. Військо блискуче проявило себе під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Через це його **перейменували у Чорноморське козацьке військо**. У 1792 р. козаків перевели на правий берег р. Кубань. **У 1860 р. формування продовжило свою історію під назвою Кубанське козацьке військо**.

Остаточна ліквідація російським урядом української автономії

У вересні 1781 р. було знищено полковий адміністративний устрій України, а Гетьманщину реорганізували у три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. У 1780 р. з колишньої Слобідсько-Української губернії було утворено Харківське намісництво. Кожне намісництво поділялося на 11 повітів. Губернатори намісництв підпорядковувалися Малоросійському генерал-губернатору.

У 1783 р. козацькі війська було реорганізовано у 10 полків російської армії. Того ж року в Україні запровадили кріпацтво: селян прикріпили до землі. У 1785 р. Катерина II видала «Грамоту на права, вольності і переваги благородного російського дворянства», яка урівнювала у правах українську козацьку старшину з російським дворянством.

Участь запорозців у війнах між Росією і Туреччиною у 1768-1774 і 1787-1791 рр. Приєднання Криму

Росія прагнула встановити свій контроль над Північним Причорномор'ям, Призов'ям, завоювати Крим, поширити свій вплив на Балкани. У свою чергу, Туреччина хотіла відтіснити Росію від Чорного і Азовського морів. У жовтні 1768 р. Туреччина оголосила війну Росії. У військових діях активну участь у складі російської армії взяло українське козацтво. Його рухливі, добре озброєні кавалерійські частини громили турків у районі Очакова, Бендер, під Фокшанами, Ізмаїлом, на р. Римнік, відзначилися при штурмі Перекопу. Запорозькі козаки прославилися у морських операціях. Так, у 1770 р. навальним ударом у гирлі Дунаю турецькій флотилії було завдано великих втрат.

Російсько-турецька війна завершилася укладенням 21 червня 1774 р. **Кючук-Кайнарджійського мирного договору**, за яким Росія заволоділа землями у Пониззі між Дніпром і Південним Бугом. Кримське ханство було визнане незалежним від Туреччини.

У 1776 р. Росія ввела у Крим 25-тисячне військо. Хана Девлет-Гірея було позбавлено престолу. Влада перейшла до ставленика Росії Шагін-Гірея.

У 1778 р. російський уряд переселив у Північне Призов'я 32 тис. кримських греків, вірмен, які не підтримували Шагін-Гірея. Проте це не допомогло. У 1782 р. в результаті змови татарської знаті ставленика Росії було скинуто з престолу. Щоб вибити ґрунт з-під ніг опозиції, у квітні 1783 р. Катерина II підписала указ про приєднання Криму до Російської імперії.

З цим не погодилася Туреччина, яка у 1787 р. оголосила Росії війну. До складу діючої російської армії, яку очолив О.Суворов, ввійшло 12-тисячне Чорноморське козацьке військо. Чорноморці відзначилися у боях за Очаків, Кілію, Тульчу, Ісакчі, Ізмаїл. Участь у бойових діях чорноморців, насамперед їхньої флотилії, стала одним з вирішальних факторів перемоги росіян. 9 січня 1792 р. (29 грудня 1791 р. за ст.ст.) було укладено Ясський мирний договір, за яким до Росії відходила територія у межиріччі Південного Бугу і Дністра. Туреччина визнала приєднання Криму до Російської імперії. Для України цей договір мав важливе воєнно-політичне значення, оскільки усувалася воєнна загроза для її земель з боку татар і турків. Крім того, можливість виходу до чорноморських портів, а також господарська колонізація причорноморських степів створювали умови для поживлення української економіки.

Гайдамацький рух. Коліївщина

Посилення панщини, феодального і національно-релігійного гноблення викликали хвилю повстань на Правобережній Україні. На початку XVIII ст. тут виникла нова форма антифеодальної і національно-визвольної боротьби, відома під назвою **гайдамацького руху** (слово «гайдамака» походить від турецького «гайде», що означає «гнати», «переслідувати»). **Перша згадка про гайдамаків датується 1714 р.** Гайдамаки були членами озброєних ватаг, які нападали насамперед на правобережну шляхту, орендарів, корчмарів, костьяли. **Спочатку вони обмежувалися розбійництвом і соціальною помстою** (відплата багатіям за скривдження пригноблених). Пізніше у їхніх діях з'явилися політичні цілі – **визволення Правобережжя від польського панування, боротьба проти уніатської церкви.** Гайдамаками ставали селяни, вихідці з міщан, робітники промислів, чумаки, окремі священники і шляхтичі. Організаційним ядром гайдамацьких загонів були запорозькі козаки.

Гайдамаччина у своєму розвитку пройшла три хвилі піднесення: 1734-1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина).

Перше велике гайдамацьке повстання розпочалося у 1734 р. Приводом до нього став вступ на територію Правобережжя російських військ, які мали допомогти синові польського короля Августа II зайняти престол. Тоді ж серед населення поширилися чутки, що **війська прибули на допомогу українським селянам**, а російська цариця Анна Іванівна видала грамоту, у якій закликала до боротьби проти польської шляхти.

Стихійний народний виступ охопив Київщину, Поділля та Волинь. На чолі повстанців став сотник надвірних козаків князів Любомирських **Верлан.** На Брацлавщині діяли загони М.Гриви, Г.Ведмеда, М.Моторного. Гайдамаки штурмом здобули Жванець, Броди, Кременець, Збараж, діяли під

Львовом і Кам'янцем-Подільським. Однак після того як під тиском Росії С.Лещинський втік, і престол отримав Август III, російські війська, виконавши свою основну місію, були кинуті на придушення гайдамацького руху. **Наприкінці 1738 р. російські та польські збройні формування за допомогою зрадника С.Чалого отримали перемогу над основними повстанськими силами.** Частина гайдамаків змушена була відійти до Молдовії, решта – тимчасово припинила збройний опір.

Новий спалах повстання припав на 1750 р., коли гайдамаки майже рік володіли Брацлавщиною, Київщиною, Східним Поділлям, а окремі загони доходили до Полісся, Галичини, Підляшшя і Білорусії. Повстанці під керівництвом К.Уса, О.Письменного, І.Подольки, М.Мочули та ін. ватажків зуміли захопити Вінницю, Умань, Летичів, Фастів. Гайдамаки палили католицькі костели та уніатські церкви, вбивали шляхтичів, орендарів і управителів маєнків, забирали їхнє майно, панську землю розподіляли між селянами. Лише за допомогою російських каральних загонів полякам наприкінці 1750 р. вдалося придушити це повстання.

Найвідомішим виступом гайдамаків було повстання 1768 р. відоме як Коліївщина (назва походить від слів «колотити», «колії»).

Соціальною причиною було те, що у 60-ті рр. на Подніпров'ї і Брацлавщині **відбулося повторне запровадження панщини.** Політична причина повстання полягала у **загостренні на Правобережжі релігійної ситуації.** Верхівка уніатської церкви розпочала гоніння проти тих священиків і віруючих, які на заклик ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Значко-Яворського перейшли з уніатства у православ'я. Завдяки дипломатичному хисту ігумена (добився аудієнції у Катерини II) у 1768 р. польський король С.Понятовський під тиском Росії підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками віруючих православної та протестантської церков.

Значна частина польської шляхти негативно віднеслася до цього і перейшла до активних дій. Створивши **збройні союзи – конфедерації,** вона оголосила «хрестовий похід» проти православних під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під російського впливу. Організуючим центром руху стала **Барська конфедерація. Конфедерати почали репресії проти місцевого українського населення.**

Не маючи сил для приборкання шляхтичів, польський уряд звернувся по допомогу до Росії. Невдовзі на Правобережжя прибуває російське військо М.Кречетникова. Одночасно серед українського населення поширилася **чутка про «Золоту грамоту» Катерини II,** у якій містився заклик до селян боротися з польською шляхтою. Як наслідок, **навесні 1768 р. запорожець М.Залізняк сформував під Чигирином повстанський загін,** ядром якого були запорожці. У травні 1768 р. з Холодного Яру повстанці виступили у похід. Вони оволоділи Медведівкою, Смілою, Черкасами, Каневом, Богуславом, Лисянкою і т.д. **21 червня гайдамаки взяли Умань,** вчинивши тут різню управителів, орендарів, лихварів (переважно євреїв), які заховалися за стінами міста. Перед початком штурму Умані на бік повстанців зі своїм загonom перейшов **уманський сотник**

І.Гонта. На загальній раді повстанці обрали гетьмана і старшину. Гетьманом став Залізняк. **Було проголошено про приєднання Правобережної України до Росії, ліквідацію польського панування, унії, панщини.**

Такий розвиток подій налякав царський уряд. Він боявся, що полум'я соціальної боротьби може перекинутися на Лівобережжя. Крім того, повстанці переслідуючи шляхту і євреїв, перейшли кордон і спалили турецьке місто Балту, що призвело до загострення російсько-турецьких відносин. Тому, вже у другій половині червня 1768 р. **Росія розпочинає каральні акції проти повстанців.** Підступно схопили М.Залізняка та І.Гонту. Впродовж липня-серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів. **Остаточо Коліївщину придушено у 1769 р.** Польща жорстоко розправилася з повстанцями. Лише у Кодні було знищено 3 тис. осіб. І.Гонту порубали на частини. Тих повстанців, які мали російське підданство, у т.ч. М.Залізняка, заслали на каторгу до Сибіру.

Історичне значення Коліївщини полягає у тому, що це повстання зміцнило у свідомості народу ідеї соціальної свободи, національного визволення і встановлення козацьких порядків на своїй землі.

Опришківський рух. О.Довбуш

У Галичині посилення експлуатації селянства й національного гніту призвело до поширення опришківського руху. **Опришками називали учасників збройних нападів на шляхту, лихварів, євреїв-орендаторів, купців.** Награбоване майно вони віддавали бідним. Пригноблене селянство зі співчуттям ставилося до опришків. Завдяки підтримці місцевого населення **опришківство проіснувало аж до першої половини XIX ст.**

Найбільшого розмаху опришківський рух набрав у 30-40-ві рр. XVIII ст. під керівництвом О.Довбуша. Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну. О.Довбуш загинув у 1745 р. Надалі боротьбу очолили **В.Баюрак та І.Бойчук.** Під їхнім керівництвом опришки здобули Пнів, Сянік, Гусятин, Сатанів, Богородчани та ін. Вони успішно боролися проти військових частин і каральних загонів.

Поділи Польщі та Україна

У 70-х, 90-х рр. XVIII ст. Росія, Австрія та Прусія поділили між собою Польщу, яка була ослаблена війнами і глибокою внутрішньою кризою. Відповідно до **першого поділу Польщі 1772 р.** Росія отримала східні білоруські землі з Полоцьком і Вітебськом, Австрія – польські території на південь і схід від Кракова, Галичину й частину території Волинського і Подільського воєводств, Прусія заволоділа північно-західною Польщею. За **другим поділом 1793 р.** до Росії відійшла Київщина, Брацлавщина і Поділля, центральні білоруські землі з Мінськом, до Прусії – західні польські землі з Познанню. **Третій поділ відбувся у 1795 р.** До Росії було приєднано Волинь, Західну Білорусію, Литву. Австрія захопила Краків і Люблін із прилеглими територіями, Прусія – решту польських територій з Варшавою.

В результаті цих подій Польща перестала існувати, як самостійна держава. Правобережжя було об'єднане з рештою українських земель у складі Російської імперії.

Найважливіші події

1709 р. – заснування запорожцями Кам'янської Січі.

1711 р. – заснування запорожцями Олешківської Січі.

1722-1727 рр. – правління у Гетьманщині першої Малоросійської колегії.

1722-1723 рр. – боротьба старшинської опозиції на чолі з П.Полуботком за збереження автономії Гетьманщини.

1723 р. – подання українською старшиною Петру I «Коломацьких чолобитних».

1727-1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.

1728 р. – визначення царським урядом у «Рішительних пунктах» характеру управління Гетьманщиною.

1729-1731 рр. – проведення в Гетьманщині Генерального слідства про маєтності.

1734-1750 рр. – правління у Гетьманщині вищого управлінського органу «Правління гетьманського уряду».

1734-1775 рр. – існування Нової Січі.

1734-1738 рр. – гайдамацьке повстання на Правобережній Україні.

1735-1739 рр. – російсько-турецька війна за вихід Росії до Чорного й Азовського морів.

1738-1745 рр. – виступи опришків під проводом Олекси Довбуша.

1750 р. – велике гайдамацьке повстання на Правобережжі.

1750-1764 рр. – останнє відновлення гетьманства. Гетьманування Кирила Розумовського.

1764-1786 рр. – правління другої Малоросійської колегії.

1765 р. – скасування царським указом козацького устрою на Слобожанщині.

1765-1769 рр. – проведення у Гетьманщині Генерального (Румянцевського) опису.

1768 р. – Коліївщина.

1768-1774 рр. – російсько-турецька війна за вихід Росії до Чорного моря.

1772 р. – перший поділ Польщі.

21 червня 1774 р. – укладення російсько-турецького Кючук-Кайнарджійського мирного договору.

15 червня 1775 р. – зруйнування Запорозької Січі російськими військами.

Серпень 1775 р. – маніфест про скасування Запорозької Січі.

1775 р. – підписання австро-турецької Константинопольської конвенції, за якою Буковина переходила під владу Австрії.

1776 р. – заснування запорожцями Задунайської Січі.

1781 р. – поділ Лівобережної України на Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва.

8 квітня 1783 р. – царський маніфест при приєднання Криму до Росії.

1783 р. – указ Катерини II про закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України.

1785 р. – видання Катериною II «Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства», що урівнювала українську старшину з російським дворянством.

1787-1791 рр. – російсько-турецька війна.

2 лютого 1788 р. – створення Війська вірних козаків (Чорноморського козацького війська).

1789-1793 рр. – Турбаївське повстання на Полтавщині.

8 січня 1792 р. – укладення російсько-турецького Ясського мирного договору.

1793 р. – другий поділ Польщі.

1795 р. – третій поділ Польщі.

Персоналії

Апостол Данило Павлович (4(14).12.1654–17(28).01.1734) – видатний український військовий і політичний діяч, гетьман Лівобережної України (1727-1734). Походив з відомого козацького роду. Миргородський полковник (1682-1687, 1693-1727), активний учасник Північної війни: спочатку був на боці І.Мазепи, потім повернувся до військ Петра I. У роки правління першої Малоросійської колегії обстоював автономні права Гетьманщини. У 1724-1725 рр. був ув'язнений у Петербурзі. 1 жовтня 1727 р. обраний гетьманом. За період свого перебування при владі зумів ліквідувати зловживання при користуванні земельним державним фондом, впорядкував місцеву адміністрацію, реформував систему судочинства, сприяв утворенню бюджету, приділяв увагу розвитку зовнішньої торгівлі.

Гонта Іван (р.н. невід. – 1768) – один із ватажків Коліївщини. Вихідець із селян-кріпаків с. Розсішки на Черкащині. Служив козаком (з 1757 р. – сотником) у надвірному війську магнатів Потоцьких в Умані. Під час Коліївщини разом з військом став па бік повстанців і допоміг їм оволодіти Уманню. Обраний повстанцями уманським восводою-полковником. Захоплений у полон російськими військами і виданий полякам. Страчений у с.Сербах на Поділлі.

Довбуш Олекса Васильович (1700-1745) – керівник руху карпатських опришків (месників) у 1730-1740-х рр. Народився у с. Печеніжині на Івано-Франківщині. Перші відомості про його боротьбу датовані 1738 р. У 1740 р. здійснив похід у Чорногорі, на Галицьке Прикарпаття, Закарпаття, Буковину, у 1744-1745 – рейди під Солотвин, Надвірну, Дрогобич. Загинув у с.Космачі від рук зрадника С.Дзвінчука.

Залізняк Максим Ієвлевич (поч. 40-х рр. XVIII ст. – р. см. невід.) – один із керівників Коліївщини. Народився у м. Медведівці на Черкащині. З 13 років перебував на Запорозькій Січі. З 1767 р. – послушник Онуфрієвського, а згодом – Мотронинського монастирів. Здійснив велику організаторську роботу з підготовки Коліївщини. На визволених територіях

прагнув проводити справедливу соціальну політику, налагоджував нормальне господарське життя. 27.06(8.07) 1768 р. під Уманню разом з І.Гонтою був захоплений у полон. Російське командування засудило його і вислало на довічну каторгу у Нерчинськ, де він і помер.

Калишевський Петро Іванович (1690 – 31.10.1803) – останній кошовий отаман Запорозької Січі (1762, 1764-1775), талановитий полководець і дипломат. Походив із козацько-старшинського роду Лубенського полку. 1752-1761 рр. – похідний полковник. 1754-1761 рр. – військовий осавул, 1762 р. – кошовий отаман, 1763 р. – військовий суддя, 1764-1775 рр. – кошовий отаман. Дбав про колонізацію земель Запорозжя, поширення хліборобства й торгівлі, відстоював військові та адміністративно-територіальні права Запорозької Січі від зазіхань російського уряду. Засланий до Соловецького монастиря, де провів 25 років у жахливих умовах в одиночній камері.

Катерина II Олексіївна (Софія-Фредеріка-Августа; 24.04(5.05). 1729 – 6(17).11.1796) – імператриця Російської імперії (1762-1796). Народилася у м.Штетін (м.Шецін, Польща). Походила з німецької династії Ангальт-Цербст. З 1745 р. – дружина російського імператора Петра III. Замінила його на троні внаслідок дворцевого перевороту 1762 р. Вела активну загарбницьку політику. В українському питанні уряд Катерини II тримав курс на русифікацію України, остаточну ліквідацію її автономії.

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660 – 18(29).12.1723) – наказний гетьман Лівобережної України (1722-1723). Походив із відомого козацько-міщанського роду Сіверщини. 1706-1722 рр. – чернігівський полковник. З липня 1722 р. старшина обрала його наказним гетьманом. Намагався протидіяти курсу Петра I на ліквідацію української автономії, активно саботував розпорядження президента Малоросійської колегії, які нехтували автономні права Гетьманщини. 1723 р. за організацію опозиційної діяльності був викликаний до Петербурга. 10 листопада 1723 р. Полуботка заарештували та ув'язнили у Петербурзькій фортеці, де він і помер.

Розумовський Кирило Григорович (18(29).03.1728 – 3(15).01.1803) – останній гетьман України (1750-1764), граф (з 1744 р.), сенатор (з 1762 р.), президент Російської Академії наук (1745-1765). Народився у с.Лемеші на Чернігівщині у козацькій родині. У 1742 р. переїхав до царського двору, де перебував під опікою свого старшого брата – фаворита імператриці Єлизавети Олексія Розумовського. У 1743-1745 рр. – навчання за кордоном. У лютому 1750 р. обраний гетьманом України. Послідовно сприяв відновленню автономних прав Гетьманщини. Провів серію реформ у галузі судочинства (1760-1763), кодифікації права, політичного та військового устрою (1762-1763). Намагався відновити діяльність представницьких органів старшини й шляхти, проводити самостійну кадрову політику, модернізувати систему освіти. Після воцаріння Катерини II був усунений від гетьманства. У 1794 р. остаточно оселився у Батурині.

Румянцев-Задунайський Петро Олександрович (4(15).01.1725 – 8(19).12.1796) – російський полководець, дипломат, державний діяч. У 1736-1739 рр. жив і виховувався в Україні. Відзначився у російсько-турецьких війнах

1768-1774 і 1787-1791 рр., за що отримав військове звання генерал-фельдмаршала і почесне прізвище «Задунайський». У 1787-1789 рр. – головнокомандувач Українською армією. У 1764-1794 рр. – генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії. Рішуче проводив колоніальну політику російського уряду щодо Гетьманщини, спрямовану на остаточну ліквідацію політичної автономії України.

Основні терміни та поняття

Апеляція – оскарження ухвали, постанови нижчої установи (звичайно судової) перед вищою.

Архів – установа, яка займається збиранням, упорядкуванням і зберіганням старих документів, писемних пам'яток і т.ін.; листи, рукописи, знімки і т.ін., які стосуються діяльності якої-небудь установи або особи.

Бюджет – кошторис прибутків і видатків держави, підприємства на певний період.

Гайдамака – учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.

Гусар – військовий з частин легкої кінноти, що носив форму на угорській зразок.

Дворянство – панівний привілейований стан феодального (пізніше – і капіталістичного) суспільства, що складався з поміщиків і чиновників і мав основним джерелом доходу земельну власність.

Колегія – офіційно визначена група осіб, що утворюють певний адміністративний, розпорядчий або дорадчий орган; назва центральних урядових установ; рада, комісія.

Конвенція – договір, угода між державами з якого-небудь спеціального питання; пакт.

Конфедерація – об'єднання, союз самостійних, суверенних держав; у Польщі в XVI-XVIII ст. – тимчасові військово-політичні союзи шляхти, що створювалися для досягнення певної мети.

Маніфест – урочисте писане звернення верховної влади до народу з приводу якоїсь дуже важливої події (прийняття важливого законопроекту, оголошення війни тощо).

Опришок – народний месник, учасник народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті і Буковині проти феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVI – першій половині XIX ст.

Провінція – адміністративно-територіальна одиниця; віддалений від столиці, великого культурного центру населений пункт; периферія.

Уніформа – формений одяг, однострій.

VIII. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У XVII-XVIII ст.

Розвиток сільського господарства

Стержнем тогочасної економіки було сільське господарство, тенденції розвитку якого накладали помітний відбиток на перебіг всіх суспільних процесів. У цей період земельна власність служила для правлячих верств економічною основою їхнього панування, виступала гарантом незалежності, умовою надання привілеїв. Тогочасне **старшинське володіння землею існувало у двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній**. Характерною рисою **спадкового («вічного», «спокійного») володіння** була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало в процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, при торгових операціях, що фіксувалися у відповідних юридичних документах.

Іншим був спосіб формування **тимчасово-умовного («рангового») володіння**. Землі видавалися за службу на певний строк або ж «до смерті». Формально рангові землі вважалися власністю Війська Запорозького і перебували у володінні Генеральної військової канцелярії. Розширення меж приватного старшинського землеволодіння здійснювалося різними способами: займанщина вільних земель; захоплення громадських земель та угідь; загарбання козацьких та селянських земель па основі боргового закабалення їхніх власників; гетьманські надання та пожалування царського уряду «за службу великому государю» з фонду вільних військових маєтностей; перетворення рангових земельних володінь на спадкові. Як наслідок у **30-х рр. XVIII ст. понад 35% оброблюваних земель Гетьманщини вже перебували у приватній власності старшини**.

Характерною рисою процесу зростання великого землеволодіння було **збільшення земельної власності в Україні російських поміщиків**. Найбільшими землевласниками стали О.Меншиков, П.Рум'янцева-Задунайський, Г.Потьомкін (42,2 тис. десятин) та інші російські вельможі.

Все це **погіршувало становище козацтва і селянства**. Так, козакам заборонялося вільно розпоряджатися землею, торгувати горілкою. У старшинських мастках використовувалася безкоштовна козацька праця. Спостерігалось насильницьке переведення козаків у посполиті. Обмеження прав селянства виявилось і в тому, що наприкінці XVII ст. дедалі **більшого поширення набував феодална рента**, зокрема **відробіткова**, інтенсивність якої у другій половині XVIII ст. сягала п'яти і більше днів на тиждень. Водночас зберігалася **натуральна і грошова ренти**. У **1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині царським указом було введено кріпацтво**.

Не кращою була ситуація і на **Правобережжі**, де швидко зростало **магнатське землеволодіння** (на середину XVIII ст. майже 40 магнатських родів контролювали 80% території Правобережної України). Великі земельні володіння вимагали значної кількості робочих рук, яких на Правобережжі хронічно не вистачало. Саме тому **магнати створювали на своїх землях слободи**, поселяючись у яких селяни звільнялися від усяких повинностей на

15-30 років. Такі пільгові умови життя та господарювання викликали масовий селянський переселенський рух з Галичини, Волині, Полісся, де вже було встановлено кріпацтво. Господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка у середині XVIII ст. набула поширення на всій території Правобережжя. Після закінчення пільгових років у слободах селяни змушені були виконувати грошову та відробіткову ренти. Відбулося повторне закріпачення селян.

У цей період у **сільському господарстві виникли такі прогресивні тенденції та процеси**: підвищення родючості ґрунтів шляхом підживлення та різних форм сівозміни; зростання ролі зернового господарства; збільшення асортименту сільськогосподарських культур (почали садити картоплю, культивувати кукурудзу, розширювати площу під тютюн тощо); розширення площ садів, поява нових сортів, застосування щеплення дерев; розвиток племінної та селекційної діяльності у тваринництві; поглиблення спеціалізації різних регіонів (Лівобережжя та Слобожанщина спеціалізувалися на вирощуванні жита; Волинь – пшениці; Полісся – льону й коноплі; землі між Дністром і Прутом – тютюну тощо); зростання товаризації сільського господарства.

Зміни у розвитку ремесла

Характерними рисами тогочасного ремісничого виробництва були: **розширення спектру ремісничих спеціальностей** (якщо у першій половині XVII ст. їх налічувалося 270, то наприкінці XVIII ст. – 300); **поглиблення спеціалізації ремесел** (існувало 34 спеціальності з деревообробки, 25 – будівельної справи, 17 – виробництва одягу тощо); **залучення ремесла до процесу товарно-грошових відносин**. Процес поглиблення суспільного поділу праці, прогресуюче відокремлення ремесла та промисловості від сільського господарства підштовхували **розвиток урбанізації** в українських землях.

В умовах товарно-грошових відносин міста та містечка, завдяки тому, що вони були центрами ремесла та торгівлі, як правило, давали панові прибуток у 5-10 разів більший, ніж село. У цьому контексті й слід сприймати тогочасну форсовану урбанізацію. Зокрема, якщо у XVII ст. у Лівобережній Україні налічувалося понад 100 міст та містечок, то вже у середині XVIII ст. їх було 200.

Зародження в Україні капіталістичного способу виробництва

Провідними промислами в українських землях цієї доби були млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво. З часом на базі дрібних селянських промислів та міського ремесла під впливом кількісних (зростання розмірів виробництва, концентрації більшої кількості працюючих) та якісних (поглиблення поділу праці, поява найманої робочої сили) змін поступово **формується мануфактури**. Каталізатором мануфактурного виробництва стала **поява примітивної механізації, яка використовувала силу води та вітру**. Особливу роль відіграло широке запровадження у виробничий процес водяного колеса, що зумовило перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого.

Реформи Петра I пришвидшили процес становлення мануфактурного виробництва на Лівобережжі та Слобожанщині. **У 20-х роках XVIII ст. тут розпочалося будівництво великих централізованих мануфактур**, кількість яких у другій половині XVIII ст. сягнула 40 (крім того, на цих землях розташовувалося понад 200 підприємств, що становили початкові форми мануфактури). **У Західній та Правобережній Україні розвинені мануфактури виникли у 70-х роках XVIII ст.**

Початкові форми мануфактури – це дрібні підприємства, в яких ще панувала ручна ремісницька техніка, але вже існував поділ праці, поступово розпочиналася механізація виробничих процесів. До таких мануфактур належали підприємства, що виробляли залізо (рудні), скло (гути), поташ (буди), папір (папірні), селітру (майдани) та ін. Розвинуті, централізовані мануфактури виникали у текстильній, насамперед, суконній промисловості. Найбільшими з них були Путивльська (Глушківська), Ряшківська (Прилуцький повіт) та Салтівська (Слобожанщина).

Переважаюча більшість цих підприємств були казенними, посесійними, вотчинними та купецькими. До введення кріпацтва 1783 р. приватні мануфактури Лівобережжя та Слобожанщини **використовували вільнонайману робочу силу.** Згодом активно експлуатувалася примусова праця кріпаків, державних приписних селян або посесійних селян-кріпаків, які були власністю підприємств. Однак навіть на купецьких, капіталістичних мануфактурах основна ставка робилася головним чином на вільнонайману працю.

Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі

Характерною рисою розвитку сільського господарства та промисловості наприкінці XVII-XVIII ст. було втягування цих галузей у сферу товарно-грошових відносин. Цьому процесу сприяли поглиблення поділу праці, поступова диференціація земель на землеробські та промислові зони, урбанізація тощо. **Основними місцями, де відбувалися товарно-грошові операції, були ярмарки, базари та торги.**

Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі збиралося 390 ярмарків, на Слобожанщині – 271. У Правобережній Україні в першій половині XVII ст. виникло 16 ярмарків, у 40-60-х роках – 42. Як правило, **ярмарки збиралися кілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят.** Найбільшими і найбагатшими за асортиментом були ярмарки у Києві, Ромнах, Ніжині, Кролевці, Стародобі, Харкові, Сумах, Львові. Зокрема, товарооборот ніжинських та роменських ярмарків сягав 4 млн крб.

Наступною ланкою системи внутрішньої торгівлі були **торги, які спеціалізувалися на продажу певного товару** (Глухів – хліба, Ромни – тютюну, Львів – худоби тощо). На них скуповували товар для оптового продажу на ярмарках.

Невпинно зростала кількість базарів. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині – майже 2 тис. **На базарах, які збиралися раз або двічі на тиждень, місцеве населення продавало лишки продукції своїх господарств, торгувало вроздріб.**

Розвитку товарного виробництва сприяла і **зовнішня торгівля** з такими державами, як Туреччина, Сілезія, Пруссія, Італія, Молдавія, Персія, Індія та ін.

Особливості розвитку української культури у XVII-XVIII ст.

Розвиток української культури у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувався за досить складних умов. Національно-визвольна війна і відродження Української держави сприяли піднесенню творчого духу українського народу. **Важливим чинником була культурницька політика українських гетьманів**, спрямована на підтримку Української православної церкви, національної освіти, книгодрукування, мистецтва. Найяскравіше така політика виявилася за І.Мазепи. Водночас поступ української культури стримувався розчленуванням українських земель та неоднаковими умовами їхнього розвитку.

Провідними тенденціями культурно-історичного розвитку українського суспільства були дедалі більше **набуття культурою світських рис, а також утвердження бароко. На українську культуру вплинули також ідеї Просвітництва.**

Важким ударом для української культури стало підпорядкування у 1687 р. Української православної церкви Московському патріархатові. Іншим кроком російського уряду були всілякі цензурні утиски українського книгодрукування. У адміністративних установах запроваджувалася російська мова. **Царський уряд намагався скористатися інтелектуальними силами, яких породила українська культура.** Зокрема, у період з 1700 по 1762 р. понад 70 українців і білорусів займали церковні посади в імперії, тоді як росіяни – 47. Ф.Прокопович був заступником президента Синоду, С.Яворський став митрополитом Рязанським, президентом слов'яно-греко-латинської академії у Москві. Великий вплив на розвиток російського живопису справили Д.Левицький та В.Боровиковський, скульптори – М.Козловський та І.Мартос, музики – М.Березовський, А.Ведель, Д.Бортнянський.

Розвиток освіти. Києво-Могилянська академія

Вищим навчальним закладом в Україні, головним осередком науки і мистецтва була **Києво-Могилянська академія**. Вона бере свій початок від заснованої у 1615 р. Київської братської школи. У 1632 р. до неї було приєднано школу при Києво-Печерській лаврі. Об'єднаний навчальний заклад дістав назву Києво-Могилянська колегія (від прізвища її фундатора – київського митрополита П.Могили). Царськими указами 1694 і 1701 рр. було визнано її статус академії. Опікуном і меценатом закладу став гетьман І.Мазепа, який збудував для нього новий будинок. Академія була безстановим навчальним закладом, тут навчалися юнаки з усіх частин України та інших слов'янських країн. У навчальному закладі було 8 класів, строк навчання не регламентувався. Кількість учнів у 1700 р. сягала 2 тис., пізніше коливалася в межах 500-1200. Студенти вивчали слов'янські, латинську,

грецьку і західноєвропейські мови, історію, географію, математику, астрономію, природознавство, богослов'я, риторику, логіку. Академія мала велику бібліотеку, у якій нараховувалося бл. 12 тис. книг.

З початку XVIII ст. в Україні було відкрито ряд **колегіумів, які були середніми навчальними закладами** – Чернігівський (1700 р.), Харківський (1727 р.), Переяславський (1738 р.).

Наприкінці XVIII ст. в Україні **почали діяти перші професійні школи** (шпитальна школа у Єлисаветграді, артилерійська школа і штурманське училище у Миколаєві).

Нижчою ланкою в системі освіти були **початкові школи**, у яких учителювали дяки. Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. з'явилися більш досконалі навчальні заклади **4-класні і 2-класні народні училища**. На Правобережжі і західноукраїнських землях **початкові школи діяли при братствах**. Шляхетські діти навчалися у єзуїтських і василіанських школах.

Розвиток освіти перебував у безпосередньому зв'язку з книгодрукуванням. **Найбільшим видавничим центром залишалася друкарня Києво-Печерської лаври**. Друкарні діяли також у Львові, Луцьку, Кременці, Уневі, Почаєві. Вдосконалилася техніка друку, поліпшувалося оформлення книг. Великого значення у розвитку друкарства мало запровадження в Росії цивільного (не церковного) шрифту. **Перша в Україні друкарня з цивільним шрифтом була відкрита в 1764 р. у Єлисаветграді.**

Досягнення у різних галузях вітчизняної науки

У XVII-XVIII ст. наука ще не стала завершеною системою знань. Систематичні дослідження не проводилися.

Швидко розвивалася медицина. Для запобігання епідеміям було створено систему карантинів. Перший медичний карантинний будинок відкрито в 1740 р. у Василькові. Наприкінці XVIII ст. з'явилися морські шпиталі у Херсоні та Севастополі. У 1792 р. відкрито Київський військовий шпиталь. У 1707 р. у Лубнах з'явилася перша в Україні аптека. Засновувалися медичні навчальні заклади. У 1773 р. у Львові виникла медична колегія, яка у 1784 р. ввійшла до складу медичного факультету Львівського університету. У 1787 р. відкрився вищий медичний навчальний заклад – Єлисаветградська госпітальна медико-хірургічна школа. Серед українських вчених-медиків виділяються Д.Самойлович (основоположник вітчизняної епідеміології), М.Максимович-Амбодик (засновник вітчизняного акушерства та педіатрії), М.Тереховський (першим в Україні почав вивчати мікроорганізми) та ін.

Зростала зацікавленість природничими науками. У Києво-Могилянській академії з'явилися курси натурфілософії (попередниця природознавства). До вивчення природничих явищ закликав Ф.Прокопович, який виголосив спеціальну промову «Про заслуги й користь фізики». Велика увага приділялася вивченню математики. Ф.Прокопович у 1707 р. прочитав курс, основу якого становили арифметика й геометрія. У другій половині XVIII ст. в академії було відкрито класи чистої математики (алгебра й геометрія) й змішаної (цивільна й військова архітектура, механіка, гідростатика, гідравліка,

оптика, астрономія і т.д.). У 1793 р. викладач цього закладу І.Фальковський видав перший у Російській імперії підручник зі змішаної математики.

На XVII-XVIII ст. припадає **розквіт української філософської думки**. Цікаві філософські думки висловлювали Ф.Прокопович, Г.Сковорода, С.Яворський, Г.Щербицький.

Література та літописання

У XVII ст. не вщухала літературна полеміка. Зокрема, у 1676 р. вийшов друком трактат Л.Барановича «Нова міра старої віри» – відповідь на єзуїтську книгу «Стара віра». Досить відомим є збірник проповідей Й.Галаятовського «Ключ розуміння» (1655 р.). Автором церковних морально-повчальних творів, віршів, драм, проповідей був Д.Туптало. До його найважливіших праць належать житія святих (видані у Києві впродовж 1689-1705 рр. у чотирьох томах під назвою Четьї-Мінеї).

У XVII ст. значного поширення набуло **літописання**. Цікавою і цінною пам'яткою є Густинський літопис, переписаний у 1670 р. у Густинському монастирі біля Прилук. За припущенням деяких вчених він написаний З.Копистенським між 1623-1627 рр. Історія України тут доведена до 1597 р. Досить цінну інформацію про історичне минуле України подають Львівський, Хмельницький, Острозький, Межигірський, Чернігівський, Добромільський, Підгорецький літописи, Український хронограф.

Існували й інші жанри. У галузі ораторсько-проповідницької прози працював К.Транквіліон-Ставровецький, з-під пера якого вийшли трактат «Дзеркало богослов'я» (1618 р.), збірник віршів і прозових творів «Перло багатощинне» (1646 р.). Відомим проповідником був П.Могила. Розвивалася **панегірична поезія**. Досить відомим є панегірик К.Саковича «Вірші на жалосний потреб Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622 р.).

Впродовж XVIII ст. міцні позиції зайняла **література історичного змісту**. У 1672 р. з'являється твір Феодосія Софоновича – «Кройника», а у 1674 р. – перший систематизований підручник з історії «Синопис», авторство якого приписують І.Гізелю. У цей час було створено декілька історичних творів – т.зв. козацькі літописи. Найважливіші з них – «Літопис Самовидця» (автор – Р.Ракушка-Романовський), який охоплює 1648-1702 рр., літописи гадяцького полковника Григорія Грабянки (1648-1708 рр.) та військового канцеляриста Самійла Величка (1648-1700 рр.). Основна їхня тема – події визвольної війни українського народу. Домінували компліятивні (несамостійні, побудовані на використанні чужих творів) **історичні трактати**. Серед їхніх авторів – П.Симоновський, В.Лукомський, О.Рігельман, О.Шафонський, Я.Маркович та ін.

Розвивалася **мемуарна література**. Козацький побут яскраво представлено у щоденниках М.Ханенка і Я.Марковича. Найважливішим твором історичної публіцистики була **«Історія Русів»**, основною ідеєю якої було відновлення автономних прав України. Серед **паломницької літератури** (записки мандрівників про подорож до «святих місць») виділяється твір «Мандри Василя Григоровича-Барського з 1723 по 1747 р.».

Значного розвитку набула поезія. Відомими поетами були Ф.Прокопович, К.Зиновійв, С.Дівович, Г.Сковорода, І.Величковський та ін. У 1798 р. родоначальник нової української літератури І.Котляревський надрукував три частини своєї поеми «Енеїда».

Основні тенденції у розвитку українського мистецтва

У XVII ст. **театральне мистецтво** включало такі форми: шкільна драма (драматичні вистави релігійного змісту), інтермедії (короткі одно-актові комедійні сценки), вертеп (різдвяний ляльковий театр). У XVIII ст. новою формою народного театру став балаган. Він влаштовувався у тимчасових дерев'яних приміщеннях на ярмарках і базарах.

У XVIII ст. виник кріпосний театр. Наприкінці XVIII ст. Д.Москвичов організував у Харкові професійну акторську трупу. У цьому ж місті у **1789 р. виник перший постійний театр в Україні.**

Успішно розвивалося **музичне народне мистецтво.** Набули поширення пісні-романси, канти, козацькі пісні, думи. Розвивався партесний (багато-голосий) спів. У 50-х рр. XVII ст. Л.Баранович при Києво-Могилянській академії організував спеціальну музично-хорову школу. У 1729 р. у Глухові було відкрито спеціалізовану музичну школу. За часів гетьманування К.Розумовського Глухів став музичною столицею України. Тут, при дворі гетьмана, існували професійний оркестр та оперний театр. Найяскравішими представниками професійного музичного мистецтва були М.Дилецький, М.Березовський, Д.Бортнянський, А.Ведель.

Українську архітектуру XVII-XVIII ст. визначають як архітектуру бароко. Бароковим спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність. Для архітектурних споруд, що постали у той період в Гетьманщині та Слобідській Україні, дослідники послуговуються терміном **козацьке бароко.** Найбільше українських барокових споруд було збудовано за правління гетьмана І.Мазепи. У Києві гетьман опікувався будівництвом Богоявленської церкви, Микільського собору, церкви Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. У стилі бароко реставровано Софіївський та Михайлівський Золотоверхий собори, перебудовано Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерської лаври. До найкращих барочних споруд належать Андріївська церква у Києві (архітектори – В.Растреллі та І.Мічурін), собор Різдва у Козельці (А.Квасов та І.Григорович-Барський), церква Антонія та Феодосія у Василькові (С.Ковнір) та ін. **З'явилися чудові палацо-паркові ансамблі** (Батурин, Тульчин, Умань, Біла Церква), багатоярусні дзвіниці (100-метрова Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври). **З останньої третини XVIII ст. на зміну бароковому стилю прийшов більш строгий стиль раннього класицизму.** Він розвивався у Катеринославі, Херсоні, Маріуполі, Миколаєві, Одесі, де було чітке планування вулиць і площ, громадські споруди домінували над житловою забудовою.

Основними жанрами **живопису** були гравюра, фреска, іконопис та портрет. До найвидатніших **українських художників-граверів** належать

Олександр та Леонтій Тарасевичі. У 1702 р. в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 40 гравюрами Л.Тарасевича. Слави неперевершеного гравера зажив І.Мирський. **Фреска й іконопис** досягли високого розвитку у малярській школі Києво-Печерської лаври. Її представники розписували храми у Глухові, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Полтаві. Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями спостерігалось у творчості І.Рутковича та Й.Кондзелевича.

На західноукраїнських землях відомим майстром фресок був С.Строїнський. **В іконопис проникали світські мотиви.** Протягом XVII-XVIII ст. великого поширення в Україні набула ікона Покрови Богородиці. На одній із ікон Покрови збереглося зображення Богдана Хмельницького.

Провідним жанром світського живопису став портретний. Кращими зразками є портрети козаків Якова та Івана Шиянів, козацькі Сулимихи. Популярними були народні картини із зображенням козака Мамаю.

Найважливіші події

1615 р. – відкриття на кошти Гальшки Гульвечівни братської школи у Києві.

1632 р. – утворення Києво-Могилянського колегіуму.

1661 р. – відкриття Львівського університету.

1674 р. – видання у Києві «Синопису».

1701р. – відкриття Стефаном Яворським у Москві Слов'яно-греко-латинської академії.

1719 р. – заснування Глушківської суконної та полотняної мануфактур, Ряшківської суконної мануфактури.

1728 р. – царська заборона скуповувати козацькі землі.

1764 р. – заснування київського заводу «Арсенал».

1777 р. – видання В.Рубаном у Петербурзі «Краткой летописи Малой России».

1785 р. – підготовка О.Рігельманом «Летописного повествования о Малой России».

1789 р. – відкриття в Україні народних училищ.

1798 р. – видання у Петербурзі трьох частин «Енеїди» І.Котляревського.

Кінець XVIII – поч. XIX ст. – написання «Історії Русів».

Персоналії

Баранович Лазар (бл.1620 – 3(13).09.1693) – український церковний, політичний і літературний діяч. Навчався у Київській братській школі, колегіумах Вільно і Каліша. 1650-1657 рр. – ректор Києво-Могилянського колегіуму. З 1657 р. – чернігівський єпископ, 1657, 1659-1661,1670-1685 рр. – місцєблюститель Київської митрополічної кафедри. У 1674 р. заснував друкарню і колегіум у Новгороді-Сіверському. Проводив політику орієнтації на Московський патріархат. Автор збірок проповідей – «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674) та ін. Написав збірку віршів польською мовою «Лютня Аполлона» (1671).

Бортнянський Дмитро Степанович (1751 – 28.09(10.10).1825) – видатний український композитор і хоровий диригент. До 1758 р. навчався у Глухівській співочій школі. У 1758 р. прийнятий у Петербурзьку придворну співочу капелу. У 1769-1779 рр. проживав в Італії, де написав опери «Креонт» (1777), «Алхід» (1778) і «Квінт Фабій» (1779). 1779-1796 рр. – капельмейстер при царському дворі у Гатчині й Павловську. Тоді створив опери «Сокіл» (1786), «Син-суперник» (1787), пасторальну комедію «Свято сеньора» (1786). 1796-1825 рр. – управитель придворної співочої капели. Автор хорових релігійних творів, дав перші зразки фортепіанної сонети. Хоровий стиль Бортнянського відзначається урочистістю і ліричністю.

Копистенський Захарія (р. н. невід. – 21.03.1627) – видатний український церковний і культурний діяч, вчений-богослов, письменник. З 1624 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор богословських трактатів, полемічних творів – «Книга про правдиву єдність православних християн...» (1623), «Книга про віру єдину» (1619-1621), «Палінодія, або Книга оборони...» (1622) та ін. Був противником католицизму та унії, обстоював ідею об'єднання східнослов'янських народів.

Могила Петро Семенович (31.12.1596 (10.01.1597) – 1(11).01.1647) – видатний політичний, культурний, громадський та церковний діяч України. Син господаря Волощини і Молдови. У 1627 р. Петра Могилу було обрано архімандритом Києво-Печерської лаври, 1632 р. – митрополитом київським і галицьким. Активний борець із уніатством, домігся відновлення прав православної церкви в Україні. За його участю створено Київський колегіум (1632), його філію і першу румунську школу в Яссах (1640). Організатор книговидання в Україні, Румунії, Молдавії. Петро Могила – автор низки богословських творів: «Євангеліє Учительне», «Службник», «Хрест Христа Спасителя», «Анфологійон», «Євлогійон», численних полемічних творів.

Прокопович Феофан (8(18).06.1681 – 8(19).09.1736) – видатний український церковний і громадський діяч, письменник, вчений-енциклопедист. Навчався у Києво-Могилянській академії, Римському єзуїтському колегіумі. У 1704 р. постригся у ченці, став професором, а з 1711 р. – ректором Києво-Могилянської академії. Серед студентів популяризував ідеї гуманістичних наук, радив наслідувати кращих представників античної літератури й філософії, виступав проти догматизму. У 1716 р. за наказом Петра I переїхав до Петербургу, де фактично став на чолі Російської православної церкви. Автор політично-філософських трактатів «Слово про владу і честь царську» (1718), «Правда волі монаршої» (1722), історичної драми «Володимир» (1705) і т.д.

Симоновський Петро Іванович (1717-1809) – український історик. Походив з козацької старшини. Навчався у Київській академії, університетах Кенігсберга, Галля, Віттенберга, Парижу. Служив у Генеральній військовій канцелярії, був сотником, земським суддею, членом Генерального суду. Автор «Краткого описання о козацком малороссийском народе...» (1765). У цій історичній праці, написаній з державницьких позицій, змалював події української історії з найдавніших часів до відновлення гетьманства у 1750 р.

Сковорода Григорій Савич (22.11(3.12).1722 – 29.10(9.11).1794) – видатний український просвітник, філософ, поет, композитор. Навчався у Київській академії. У 1741-1744 рр. служив у придворній хоровій капелі у Петербурзі. У 1745-1750 рр. перебував за кордоном (Угорщина, Австрія, Словаччина, Польща, Німеччина, Італія). 1751 р. – викладач поезики у Переяславському колегіумі; 1754-1759 рр. – домашній вчитель у поміщика С.Томари у с.Ковраї на Переяславщині; 1759-1768 рр. – викладач Харківського колегіуму. Останні 26 років життя мандрував по Слобожанщині. Із творчої спадщини митця широко відомі «Сад божественных песней» (1756), «Басни харковскія» (1774) та ін. Твори Сковороди пройняті різким неприйняттям вад тогочасного суспільства, що позбавляло людину можливості утвердити себе у праці, у якій він бачив єдиний засіб досягнення щастя. Сковорода своєю творчістю створив передумови формування нової української літературної мови на народній основі.

Яворський Стефан (1658 – 27.11.1722) – український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник. Навчався у Києво-Могилянському колегіумі, єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані, Вільна. Був професором і префектом Києво-Могилянської академії (1689-1700). У 1700 р. став митрополитом рязанським і муромським, а згодом екзархом і блюстителем всеросійського патріаршого престолу. З 1721 р. – президент Синоду та протектор Слов'яно-греко-латинської академії. Автор філософських трактатів, проповідей, віршів – «Камінь віри...» (1728), «Виноград Христов...» (1698), «Знаменія пришествія антихрестова...» (1728) та ін. У творах у завуальованій формі виступав проти підпорядкування церкви світській владі.

Основні терміни та поняття

Академія – назва найвищих державних наукових установ, завданням яких є розвиток наук або мистецтва; назва деяких вищих навчальних закладів.

Балаган – тимчасове дерев'яне приміщення для театральних або циркових вистав на площі, вулиці; комедіантська буда, рундук, намет, курінь.

Бароко – напрямок у європейському мистецтві, що виник наприкінці XVI ст. і проіснував до середини XVIII ст. Твори цього напрямку переважно відображають почуття, багату фантазію, вони сповнені контрастів.

Вертеп – старовинний пересувний ляльковий театр, де ставили релігійні і світські п'єси.

Гута – склоплавильний завод.

Дяки (мандрівні) – бідне студентство Київської духовної академії, яке мандрувало по містах та селах і, розважаючи віршами та виставами населення, здобувало засоби до життя.

Епідеміологія – медична дисципліна, що вивчає закономірності виникнення та поширення інфекційних хвороб і розробляє методи боротьби з ними.

Інтермедія – у середньовічному театрі – коротенька сценка, переважно гумористично-комедійного характеру, здебільшого вставлена між актами серйозної драми.

Кант – хвальна урочиста пісня духовного або світського змісту.

Колегіум – у XVI-XVIII ст. назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів.

Компіляція – написання твору на підставі чужих матеріалів або самостійного дослідження й опрацювання джерел.

Мануфактура – форма капіталістичного промислового виробництва, що передувала великій машинній індустрії й ґрунтувалися на поділі праці та ремісничій техніці.

Панегірик – ліричний твір, похвальний відзив про кого-, що-небудь, захоплена похвала.

ІХ. УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

9.1. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці ХVІІІ – у 30-х рр. ХІХ ст.

Зміни в адміністративно-територіальному устрої та регіональному поділі українських земель у складі іноземних держав

Наприкінці ХVІІІ ст. на українські землі, що входили до складу Росії був поширений затальноросійський адміністративний поділ. **Територію України поділили на губернії і повіти.** Так, на Лівобережній Україні була створена Малоросійська губернія, а на Слобожанщині – Слобідсько-Українська. Правобережну Україну поділили на Київську, Подільську і Волинську губернії. Остаточо російський адміністративно-територіальний устрій сформувався лише на кінець 30-х рр. ХІХ ст. **Українські землі були поділені на 9 губерній, які об'єднувалися у 3 генерал-губернаторства.** На Лівобережжі **Малоросійське генерал-губернаторство** (центр – м. Харків) включало Харківську, Чернігівську, Полтавську губернії. Правобережне **Київське генерал-губернаторство** об'єднувало Київську, Подільську (губернський центр – м. Кам'янець-Подільський), Волинську (центр – м. Житомир) губернії. До складу **Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства** (центр – м. Одеса) входили Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії, Бессарабська область (з 1873 р. – губернія). **На чолі губерній стояли губернатори, яких призначав і звільняв цар.** Губернії складалися з **повітів**, де керували справники. **Повіти поділялися на стани**, очолювані поліцейськими приставами. На Лівобережжі **судочинство здійснювалося** генеральним судом, а на місцях – повітовими дворянськими судами. Селян-кріпаків судили самі дворяни. На Правобережжі деякий час зберігалися земський та підкоморський суди, що розглядали межеві та земельні справи.

На західноукраїнських землях зберігалася попередня політико-адміністративна роздробленість. Закарпаття перебувало у складі Угорщини і підпорядковувалося Братиславському намісництву, складаючи чотири його округи (комітати, згодом – жупи). Галичину разом з частиною польських земель, які дісталися Австрії після поділу Речі Посполитої, виділили в окремий коронний край – «Королівство Галичини і Лодомерії» (центр – м. Львів). Східна частина краю, населена українцями, була поділена на 12 округів (дистриктів), один із яких складала Буковина з центром у Чернівцях.

Чисельність, соціальна структура та етнічний склад населення України

Наприкінці ХVІІІ ст. 85% площ, заселених українцями, знаходилися у складі Російської імперії. Тут проживало 8,2 млн осіб. На територіях, які перебували під Австрійською імперією, мешкало 3,5 млн українців. Загалом, українці становили 98,1% населення Лівобережжя, 85,9% – Слобожанщини, 88% – Правобережжя, 71,5% – Південної України, 65% – Східної Галичини.

На території Наддніпрянщини з початку XIX ст. **швидко почала збільшуватися кількість росіян** (на кінець XIX ст. вони становили близько 12%). Найбільше їх було серед чиновників, купців і робітників Лівобережжя та Півдня України. **На Правобережжі найбільш чисельною національною меншиною були поляки**, які переважали серед місцевого дворянства. Внаслідок прийняття у 1791 р. т. зв. «смуги осідлості» більшість єврейського населення скупилося у містах та містечках Правобережної України. До середини XIX ст. євреї становили понад 10% населення краю. Переважно вони були підприємцями. В австрійській Галичині поляки складали 40%, євреї 10% населення, у Східній Галичині – відповідно 20% і 10%.

Австрійський уряд **заохочував переселення** німецьких колоністів до Східної Галичини, німецьких та румунських – до Буковини, угорських – Закарпаття. Уряд Росії Південну Україну заселяв німцями, сербами, болгарами, греками, росіянами. **Такі заходи, у поєднанні з політикою придушення української освіти і культури, мали на меті денационалізацію та асиміляцію українського населення.**

Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. і Україна

Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. була викликана реваншистською політикою Туреччини. Приводом до її початку стало порушення Туреччиною умов договору 1805 р. про порядок проходу російських суден через протоки Босфор і Дарданелли й усунення турецьким султаном проросійськи налаштованих господарів Молдови та Валахії. Союзником Туреччини виступила Франція.

Війна негативно позначилася на житті України, яка стала найближчим тилом російської армії, що діяла у Бессарабії. Українці мали матеріально забезпечити російську армію. У 6 губерніях було **проведено мобілізацію до війська.**

Воснні дії тривалий час велися і на території України (на південному заході сучасної Одеської області). Злам у війні наступив у березні 1811 р., коли російську армію очолив М.Кутузов. Здобувши перемогу під Русуком та Слободзеєю, росіяни вийшли переможцями війни.

16(28) травня 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір, за яким до Росії відійшла Бессарабія, а також фортеці Аккерман, Бендери, Ізмаїл, Кілія, Хотин.

Участь українців у російсько-французькій війні 1812 р.

12(24) червня 1812 р. французький імператор Наполеон Бонапарт напав на Росію. Його армія налічувала 640 тис. осіб, російська – 597 тис.

У своїх планах Наполеон значне місце відводив Україні. Правобережжя він обіцяв повернути Польщі, Галичину та Волинь – Австрії, Крим та Північне Причорномор'я – Туреччині. На решті українських земель передбачалося сформувати три військово-адміністративні утворення (**наполеоніди**) на чолі з французькими маршалами. **Серед українського населення існувало два погляди на цю війну.** Зокрема «автономісти» вбачали у Наполеоні

визволителя від російської тиранії і сподівалися за його допомогою здобути автономію, а згодом і незалежність. «Консерватори» вважали російського царя захисником громадського ладу і спокою.

Для спорядження козацького війська українське дворянство виділило 10 млн. руб. й 13,5 пудів срібла. Майже 70 тис. українців вступило в козацькі ополченські кінні й піхотні полки. **До війська вступали переважно вільні селяни і селяни-кріпаки**, які розраховували, що після перемоги над Францією буде послаблено соціально-економічний гніт, відновлено козацькі вольності, скасовано кріпосницьку систему. Російська армія отримувала з України продовольство, фураж, коней, худобу.

Українці героїчно воювали у складі російської армії. У вирішальній Бородинській битві відзначилися 12 українських полків. Загін херсонських козаків на чолі з В.Скаржинським здійснив успішний партизанський рейд по Білорусії і Литві. Українське ополчення прославило себе у контрнаступі під Москвою та в боях на території Польщі. Активно діяли українські партизанські загони («лісові козаки»), які очолювали Ф.Потапов (Самусь) і С.Четвертак. 8 українських козацьких полків брали участь у «битві народів» під Лейпцигом восени 1813 р., 6 українських полків увійшли до Парижу у 1814 р. Незважаючи на сподвижництво українців, царський уряд виявився не вдячним. **У 1816 р. всі привілеї у козаків було відібрано, а козацькі полки переформували у регулярне драгунське військо. Продовжувало існувати і кріпосне право.**

Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. Азовське козацьке військо

Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. була викликана боротьбою європейських держав за поділ володінь Османської імперії, яка переживала гостру внутрішню кризу. **14(26) квітня 1828 р. Росія оголосила війну Туреччині.** На Дунай була спрямована 95-тисячна російська армія із завданням зайняти Молдову, Валахію і Добруджу, заволодіти фортецями Шумла і Варна. **Ця війна не зачепила українських земель.** Але оскільки воєнні дії розгорнулися біля кордонів України, то **Росія максимально використовувала її матеріальні і людські ресурси.** **2(14) вересня 1829 р. між Росією і Туреччиною було укладено Адріанопольський мирний договір**, за яким до Росії відійшло кавказьке узбережжя Чорного моря і область Ахалциха, а Сербія, Молдова і Валахія здобули автономію.

На початку російсько-турецької війни **у російське підданство повернулися козаки Задунайської Січі** на чолі з кошовим отаманом Й.Гладким, які проживали на турецькій землі з часів зруйнування Запорозької Січі. Після активної участі козаків у війні з них було **створене окреме Запорозьке військо, перейменоване в 1832 р. у Азовське козацьке військо.** Воно дислокувалося на узбережжі Азовського моря, мало землі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. В обов'язки козаків входив нагляд за східним узбережжям Чорного моря. З 50-х рр. уряд почав переселяти козаків на Північний Кавказ. Врешті указом від 11 жовтня 1864 р. **Азовське козацьке військо у 1865 р. було скасовано.** Козаків перевели у селянський стан, а клейноди було передано Кубанському козачому війську.

Етапи українського національного відродження

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні розпочалося національне відродження. Суть цього процесу полягає у **відновленні різних сфер** (національної, духовної, культурної, мовної) **буття народу після його занепаду**. Національне відродження пройшло три основні етапи:

- **академічний або фольклорно-етнографічний** (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): невеликі групи вчених збирали, вивчали і публікували історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки;

- **літературний або культурницький** (середина XIX ст.): відродження мови українською мовою, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо у літературі та освіті;

- **політичний** (друга половина XIX – початок XX ст.): організаційне згуртування національних сил, поява та зміцнення політичних організацій, активна боротьба за національне визволення.

Початок українського національного відродження на Наддніпрянщині

Початок українського національного відродження умовно пов'язують з виходом у світ першої частини «Енеїди» І.Котляревського (1798 р.), яка була написана живою народною мовою. Щоправда, перші паростки відродження появилися ще до появи цього твору. Так, український дворянин В.Капніст у своїй «Оді на рабство» висловив обурення введенням кріпацтва в Україні. У 1787 р. він очолив групу аристократів-автономістів, яка розробила проект відновлення козацького війська. У 1791 р. Капніст виїхав таємно у Берлін, де виклав свій план відірвання України від Росії і включення її до складу Пруссії.

Рішення Геральдії (комісія, яка займалася питаннями надання дворянських титулів) про відмову визнавати колишню службу у гетьманських інституціях за підставу для надання титулу дворянина покликало до **створення організації автономістів «Патріоти рідного краю»** (Р.Маркович, Т.Калинський, М.Милорадович, В.Полетика, А.Чепа та ін.). Пошуки у родинних архівах документів, які б засвідчували права козацької старшини, збудили їхнє сильне зацікавлення історією, що послужило поштовхом до національного відродження.

Формуванню національної свідомості українців сприяла поява творів з вітчизняної історії, етнографії, географії. Ще у 1777 р. Г.Калиновський видав у Петербурзі опис «Весільних українських обрядів». У 1798 р. Я.Маркович створив працю «Записки о Малоросии». Поширенню знань про Україну сприяв перший масовий журнал «Украинский вестник», який виходив у 1816-1819 рр. у Харкові. Загальновідомими стали «Малоросійські оповідання» Г.Квітки-Основ'яненка й переклади українською мовою творів європейських авторів П.Гулака-Артемовського. У 1818 р. побачила світ перша «Граматика української мови» О.Павловського. У 1819 р. М.Цертелев у Петербурзі видав першу збірку українських дум. У 1827 р. з'явилося видання українських пісень.

Великою подією став вихід у 1822 р. чотиритомної «**Истории Малой России**» Д.Бантиш-Каменського, а у 1842-1843 рр. – п'ятитомної «Истории Малороссии» М.Маркевича. Першою своєрідною **політичною історією України** стала «**Історія Русів**», яка була опублікована в Москві у 1846 р. О.Бодянським. Анонімний автор змалював історичні події з найдавніших часів до 1769 р. В основі історичної концепції твору лежать ідеї автономізму, республіканства, протесту проти національного поневолення.

Передумови національного відродження у Західній Україні. Участь у поширенні української національної ідеї греко-католицьких священників

Інкorporація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею **модернізаційних реформ** у цій державі, які базувалися на ідеях освіченого абсолютизму. Імператриця **Марія-Тереза**, яка правила у 1740-1780 рр., замінила дворянське самоврядування бюрократично-чиновницьким управлінням, обмежила право поміщицького вотчинного суду над селянами. Панщина мала не перевищувати 3 днів на тиждень. Була створена постійна армія на основі обов'язкової військової повинності. **Реформи Марії-Терези продовжив її спадкоємець Йосиф II**. У 1782 р. його патентом (указом) скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися, передавати майно у спадщину тощо. У 1784 р. сільським громадам були надані права самоврядування, а у 1786 р. підтверджено обмеження панщини 3 днями на тиждень.

У сфері освіти проголошено загальну середню освіту, у початкових **класах навчання** мало вестися **рідною мовою**. Шкільну освіту перевели на державний кошт.

Серйозні зрушення сталися у сфері релігії: церква підпорядковувалася державі, а священники стали державними службовцями. У 1773 р. було ліквідовано орден єзуїтів, який до цього мав значний вплив на суспільне життя імперії, і найголовніше, у 1781 р. **основні християнські конфесії** (католицька, греко-католицька і протестанська) **були зрівняні у правах**.

Внаслідок реформ у Західній Україні **виросла суспільна верства, яка очолила національне відродження у краї**. Нею стали **греко-католицькі священники**. На відміну від римо-католицьких священників греко-католицьким дозволяли одружуватися. Як правило, сини наслідували батьків. Ця обставина мала велике значення для збереження західноукраїнської національної еліти. Позитивним є те, що греко-католицьке духовенство підтримувало тісні зв'язки з простим народом.

Поширення в Західній Україні ідей Просвітництва. «Руська трійця»

Національне відродження українців починалося в умовах впливу на край європейського Просвітництва, яке на початку XIX ст. прийшло у Галичину.

Зачинателем національно-визвольного руху став перемишльський єпископ М.Левицький, який зібрав групу патріотично налаштованих греко-католицьких священників, до яких входили І.Могилянський, М.Левицький,

Й.Лозинський, І.Лаврівський та ін. Вони почали **боротьбу за впровадження української мови у систему початкової освіти і розширення мережі початкових шкіл**. У 1816 р. І.Могилинецький за підтримки М.Левицького у Перемишлі організував **«Клерикальне товариство»**, яке поставило за мету вдосконалення української мови, друкування нею різноманітних брошур для народу. І.Могилинецький написав першу у Галичині «Граматику» української мови. Він є автором праці «Відомості про руську мову», у якій довів помилковість тверджень, що українська мова є діалектом російської чи польської мов. Потугами членів товариства у краї було відкрито близько 400 шкіл.

Найбільш широко національні ідеї знайшли відображення у діяльності **об'єднання «Руська трійця»**, засновниками якого були **студенти Львівського університету М.Шашкевич, І.Вагилевич і Я.Головацький**. Вони у 1832 р. об'єднали навколо себе однодумців. Своє завдання члени товариства вбачали у піднесенні статусу української мови, розширенні сфери її вжитку і впливу, пробудженні національної свідомості народу.

«Руська трійця» розгорнула велику фольклористично-збиральну роботу. У 1836 р. І.Вагилевич зробив перший переклад «Слова о полку Ігоревім» живою українською мовою. Шашкевич створив «Читанку», готував граматику і словник української мови. У 1834 р. було підготовлено до друку збірник «Зоря», де містилися народні пісні, твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. На сторінках збірника засуджувалося іноземне панування, уславлювалася визвольна боротьба народу, оспівувалися козацькі ватажки, містився заклик до єднання українців Галичини і Наддніпрянщини.

У 1837 р. стараннями **Я.Головацького у Будапешті вдалося видати альманах «Русалка Дністровая»**, де було вміщено народні пісні, думи, легенди, історичні документи, публіцистичні статті. У альманасі возвеличувалася боротьба українського народу за своє визволення, українські герої, проголошувалася необхідність воз'єднання всіх українських земель. По суті, **збірка стала політичним маніфестом українського національного руху**. Влада вороже зустріла альманах, конфіскувала і знищила майже весь тираж, а його авторів притягла до судової відповідальності і тривалий час переслідувала. Шашкевич помер у 1843 р., Вагилевич у 1848 р. перейшов на пропольські позиції. Головацький практично до смерті (1888 рр.) залишався відданим обраній у молодості справі.

Діяльність в Україні масонських лож

Одним із різновидів суспільного руху в Україні було масонство, яке мало багатотомову історію. Основні шляхи проникнення масонства в Україну проходили через Польщу, Росію та безпосередньо із західноєвропейських держав. **Масонські ложі (гуртки) виникали переважно у містах та містечках**. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. масонські «майстерні» діяли у Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуку, Полтаві, Дубно, Львові, Самборі і т. д. Особливо масонський рух посилювався після Вітчизняної війни 1812 р. Вже у 1817 р. у Харкові **з'явилася майстерня «Вмираючий сфінкс»**, а в Одесі починає діяти масонська ложа **«Понт Евксінський»**. У

1818 р. у Києві було організовано ложу «З'єднані слов'яни», а у Полтаві – «Любов до істини».

Членами цих об'єднань були військові, поміщики, діячі культури, відомі українські діячі (І.Котляревський, В.Капніст, В.Лукашевич, С.Кочубей, В.Тарнавський, майбутні декабристи П.Пестель, М.Орлов, М.Бестужев-Рюмін та ін.).

Основною метою масонства було створення всесвітнього, наднаціонального братства. Масони Правобережжя своєю головною політичною метою вважали відновлення Польської держави, яка включала б у себе і Правобережну Україну. Частина масонів Наддніпрянщини пропонувала ідеї **визволення слов'янських народів від національних і політичних утисків та їхнє об'єднання у загальнослов'янську федерацію під керівництвом України.** В.Лукашевич виступав за від'єднання України від Росії і приєднання її до Польщі.

У 1822 р. царський уряд, відчуваючи з боку масонів потенційну загрозу, заборонив їхню діяльність.

Декабристський рух в Україні

Після Вітчизняної війни 1812 р. у країні панувала атмосфера загального невдоволення кріпосницькими порядками, самодержавством. У цій обстановці революційно налаштовані дворяни (переважно молоді офіцери російської армії, учасники війни проти Наполеона) почали свідому організовану боротьбу, яка виявилася у декабристському русі. **У 1815 р. у Кам'янці-Подільському група офіцерів на чолі з В. Раєвським утворила таємну організацію «Залізні персні».** Її учасники стояли на антикріпосницьких, республіканських позиціях. У 1816 р. група під загрозою викриття саморозпустилася.

У 1816 р. в Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку», яка ставила собі за мету шляхом воєнного державного перевороту встановити конституційну монархію і скасувати кріпосне право. Організація нараховувала 30 осіб, серед яких були брати Муравйови, С.Трубецькой, П.Пестель та ін. Постійна полеміка між радикалами та поміркованими призвели до розпаду «Союзу порятунку». **У 1818 р. на його базі виник «Союз благоденства».** Цей орган очолювала Корінна управа (дума), яка спочатку знаходилася у Москві, а згодом у Петербурзі. Управі підпорядковувалися місцеві управи у гарнізонних містах. В Україні вони діяли у Тульчині і Полтаві. Найбільш **активно діяла Тульчинська управа на чолі з П.Пестелем.** У 1821 р. «Союз благоденства» прийняв рішення про саморозпуск. Однак частина членів «Союзу» не погодилася з цим. У березні 1821 р. члени Тульчинської управи на своєму засіданні оголосили про **утворення нової таємної організації – «Південне товариство» на чолі з П. Пестелем.** В 1822 р. у Петербурзі виникло «Північне товариство», очолюване М.Муравйовим. До «Південного товариства» (центр – містечко Тульчин) ввійшли С.Волконський, О.Барятинський, С. та М.Муравйови-Апостоли, М.Бестужев-Рюмін та ін. «Південне товариство» мало свої управи у Кам'янці-Подільському та Василькові.

У Новоград-Волинському у 1823 р. виникло «Товариство об'єднаних слов'ян», яке було утворене офіцерами братами А. та П.Борисовими, Ю.Люблінським. У вересні 1825 р. «Товариство» об'єдналося з «Південним товариством» і перетворилося на його філію.

Кожна з цих політичних сил виробила свою програму. Основним програмним документом «Південного товариства» була «Руська правда» П.Пестеля, «Північного товариства» – «Конституція» М.Муравйова, «Товариства об'єднаних слов'ян» – «Правила об'єднаних слов'ян» та «Клятва об'єднаних слов'ян». Всі вони мали спільну мету – повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизація суспільного ладу та спільний шлях досягнення цієї мети – воєнний переворот. Водночас ці документи мали суттєві відмінності. Так, «Руська правда» передбачала республіканську форму правління, загальне виборче право для всіх чоловіків, які досягли 20 років, встановлення правової рівності всіх громадян, здійснення земельної реформи з частковою конфіскацією поміщицьких земель. Разом з тим, Пестель заперечував право народів імперії на самовизначення або федеративний устрій Росії. Виключення робилося лише для Польщі. «Конституція» М.Муравйова передбачала встановлення конституційної монархії (самодержавство обмежувалося парламентом – Народне віче) і федеративного устрою майбутньої держави. Росія мала поділитися на 13 федеративних штатів, два з яких – Чорноморський зі столицею у Києві та Український (центр – м. Харків) територіально збігалися з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною. Натомість «Товариство об'єднаних слов'ян» розробило програму утворення федеративного слов'янського союзу від Адріатики до Балтики, від Білого до Чорного морів. Кожен слов'янський народ мав мати свою конституцію, свій уряд, проводити власну внутрішню політику. Україна у планах товариства як член федерації не фігурувала.

Ліквідацію самодержавства передбачалося здійснити шляхом змови. **Центром повстання мала стати Україна**, де члени Південного товариства декабристів влітку 1826 р. під час військових маневрів планували заарештувати царя Олександра I. Однак у листопаді 1825 р. він несподівано помер. Його смерть була використана змовниками для виступу. **14 грудня 1825 р.** у день, коли мала відбутися присяга нового імператора Миколи I, у **Петербурзі відбулося повстання, яке закінчилося трагічно. В Україні, незважаючи на цю поразку, 29 грудня 1825 р.** почалося повстання **Чернігівського полку**, розквартированого під Васильковим на чолі з С.Муравйовим-Апостолом та М.Бестужевим-Рюїнім. Декабристи вирішили здійснити похід на Волинь і з'єднатися тут з «Товариством об'єднаних слов'ян». Однак, 3 січня 1826 р. під час спроби повсталих прорватися до Новоград-Волинського вони були розгромлені царськими військами.

Українське питання у польському революційному русі 30-х рр. XIX ст.

Уряд Російської імперії після приєднання Правобережної України до початку 30-х рр. XIX ст. визнавав її «польський» характер і залишав практично незмінними права і привілеї місцевої польської шляхти. Натомість остання мріяла про відновлення Речі Посполитої у межах 1772 р. Польська

панівна верства скористалася зі своєї гегемонії у галузі освіти. За сприяння куратора Віленської шкільної округи А.Чарторийського і київського поміщика Т.Чацького весь край покритися мережею середніх шкіл, які виховували учнів у польському національному дусі. Серед них – славнозвісний Кременецький ліцей, який був заснований у 1805 р. У цьому навчальному закладі виникла т.зв. «українська школа у польській літературі», у творах якої виразно проявилось романтичне захоплення Україною, її природою та історією. Головні представники цієї школи – Б.Залеський, С.Гощинський, Ю.Словацький, Т.Падура, А.Пашкевич та ін. В основі політичної ідеології гуртка лежав міф про колишню Річ Посполиту як про братній союз трьох народів – польського, литовського та українського.

Українське населення не підтримало польську шляхту, що виявилось під час польського повстання 1830-1831 рр. Командуючий російською армією фельдмаршал Сахен у травні 1831 р. закликав правобережних селян вступати у новосформовані козацькі загони, обіцяючи відновлення козацтва. Закликалося арештовувати поміщиків. Селянство активно відгукнулося на ці заклики. Зокрема, генерал-губернатор М.Репін сформував вісім загонів по 1000 осіб у кожному. Селяни видавали російській владі польських повстанців. Але царський уряд не виконав обіцянок. Після придушення повстання 6 козацьких полків були перетворені на регулярні військові. Крім того, було закрито **Віленський університет і Кременецький ліцей, а на їхній базі у 1834 р. створили у Києві університет св. Володимира. У 1839 р. на Правобережжі було скасовано церковну унію, а всіх греко-католицьких віруючих примусово переведено у православ'я.** Щодо польської шляхти, то російський уряд вдався спочатку до тактики депортації у Сибір, а згодом до «декласації» (позбавлення шляхтичів їхніх станових прав і привілеїв). Впродовж 1832-1850 рр. 340 тис. шляхтичів було перетворено у селян або міщан.

Після поразки польського повстання центр діяльності польських революціонерів був перенесений до Парижу. Україна далі продовжувала посідати вагоме місце у програмних цілях польського руху. Так, Ф.Духінський вважав, що майбутні польсько-українські відносини мали б будуватися за зразком Гадяцької угоди 1658 р. (перетворення Речі Посполитої у федерацію трьох держав – Польщі, Литви й України). У Швейцарії діяла **революційна група «Молода Польща».** Її представник Ш.Конарський діяв на Правобережній Україні, де налагоджував зв'язки з польською шляхтою і українським селянством. У 1835-1837 рр. він створив конспіративні організації у Києві, Бердичеві, Житомирі, Кременці. Невдовзі його діяльність була викрита, і у 1839 р. Конарський був розстріляний.

Найважливіші події

Кінець XVIII – початок XIX ст. – в Україні розпочалося національне відродження.

1806-1812 рр. – російсько-турецька війна.

16(28) травня 1812 р. – укладення російсько-турецького Бухарестського мирного договору.

12(24) червня 1812 р. – вторгнення армії французького імператора Наполеона в Росію.

26 серпня 1812 р. – Бородінська битва між французькою та російською арміями.

1815-1816 рр. – діяльність опозиційної царизмові організації «Залізні персні» у Кам'янці-Подільському.

1816 р. – заснування у Перемишлі першого у Галичині просвітницького товариства.

1816-1817 рр. – діяльність у Петербурзі таємної організації офіцерів «Союз порятунку».

1817 р. – виникнення масонських лож у Харкові («Вмираючий сфінкс») і Одесі («Понт Евксінський»).

1818-1821 рр. – існування таємної організації «Союз благоденства».

1821 р. – утворення у Тульчині «Південного товариства» декабристів.

1822 р. – видання у Москві чотиритомної праці Д.Бантиш-Каменського «История Малой России».

1822-1825 рр. – діяльність «Північного товариства» декабристів.

1823-1825 рр. – існування у Новоград-Волинському таємного «Товариства об'єднаних слов'ян».

29 грудня 1825 р. – 3 січня 1826 р. – повстання Чернігівського полку в Україні.

1828-1829 рр. – російсько-турецька війна.

2(14) вересня 1829 р. – укладення російсько-турецького Адріанопольського мирного договору.

1830-1831 рр. – польське визвольне повстання на Правобережній Україні.

1832-1837 рр. – діяльність у Львові просвітницької організації «Руська трійця».

1832-1865 рр. – існування Азовського козачого війська.

1837 р. – видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністрова».

Персоналії

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (5(16).11.1788 – 25.01 (6.02).1850) – український історик і археолог. Навчався у Московському університеті. У 1814-1816 рр. служив у Колегії закордонних справ. 1825-1828 р. – губернатор Тобольська, 1836-1837 рр. – віленський губернатор. Один із перших дослідників української історії, автор 4-томної «Истории Малой России» (1822).

Бодянський Осип Максимович (12.11.1808 – 18.09.1877) – український поет-романтик, вчений-філолог, фольклорист, історик, перекладач. У 1842-1866 рр. – професор Московського університету. Наукову діяльність присвятив вивченню пам'яток давньослов'янської писемності, ставши одним із засновників славістики в Росії. Обстоював самостійність української мови та літератури, збирач та видавець українських пісень, прислів'їв, приказок.

Вагилевич Іван Миколайович (2.09.1811 – 10.06.1866) – український поет, філолог, фольклорист, громадський діяч, один з організаторів «Руської

трійці» та упорядників альманаху «Русалка Дністрова». Переклав польською мовою «Повість минулих літ» та українською «Слово о полку Ігоревім». У 1848 р. перейшов на полонофільські позиції, проповідував ідею польсько-українського союзу під зверхністю Польщі.

Головацький Яків Федорович (17.10.1814 – 13.05.1888) – український поет, історик літератури, етнограф і педагог. Один з організаторів гуртка «Руська трійця» та видавців альманаху «Русалка Дністрова», перший професор української мови та літератури Львівського університету (у 1864-1866 рр. був ректором цього закладу). У 1867 р. перейшов на москвофільські позиції і переїхав до Росії. Відомий науковець (найважливіша праця – «Народні пісні Галицької і Угорської Русі», 1878 р.).

Гулак-Артемівський Петро Петрович (6(27).01.1790 – 1(13).10.1865) – український поет, культурно-освітній діяч. З 1817 р. працював у Харківському університеті (у 1828 р. обраний ординарним професором, у 1838 - 1841 рр. – декан словесного факультету, у 1841-1849 рр. – ректор університету). З 1817 р. почав друкуватися у часопису «Украинский вестник». Набув популярності своїми байками. Ввів в українську літературу жанр романтичної балади.

Капніст Василь Васильович (12(23).11.1758 – 28.10(9.11).1823) – визначний український письменник, громадсько-політичний діяч. Займав посади предводителя дворянства Київської губернії, генерального судді, директора народних училищ, маршала дворянства Полтавської губернії. Учасник автономістсько-самостійницького руху кінця XVIII – початку XIX ст. Автор проекту відродження козацтва (1787), «Оди на рабство» (1783), в якій виступав проти закріпачення селян.

Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (Квітка; 18(29).11.1778 – 8(20).08.1843) – перший видатний прозаїк нової української літератури, відомий громадсько-культурний діяч. Брав активну участь у культурному житті Харкова, був співвидавцем першого в Україні науково-літературного журналу «Украинский вестник». Займав посади повітового предводителя дворянства, голови Харківської палати кримінального суду. Запровадив у нову українську літературу жанри повісті, оповідання, комедії. Автор повістей «Конотопська відьма», «Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», роману «Пан Халявський», комедій «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-деншик» та ін.

Котляревський Іван Петрович (29.08 (9.09). 1769 – 29.10 (10.11). 1838) – видатний діяч української літератури, драматург, перший класик нової української літератури. З 1879 р. служив у Новоросійській канцелярії у Полтаві, у 1793-1796 рр. – вчителював, 1796-1808 рр. – проходив військову службу. Згодом був наглядачем Полтавського будинку виховання бідних дворянських дітей, попечителем благодійного лікувального закладу. Брав участь у формуванні частин ополчення у війні 1812 р., член масонської ложі «Любов до істини» (1818). Автор «Енеїди» (1798), п'єс «Наталка Полтавка» (1819) і «Москаль-чарівник» (1819).

Полетика Григорій Андрійович (1725 – 27.11(8.12).1784) – український громадсько-політичний діяч, письменник. Працював перекладачем з

латинської та німецької мов у Петербурзі, у 1764-1723 рр. – головним інспектором шляхетського корпусу. Обстоював принципи автономії Лівобережної України, захищав права й привілеї козацької старшини. Збирач історичних та правових джерел. Він, як і його син Василь, вважалися авторами «Історії Русів».

Шашкевич Маркіян Семенович (6.11.1811 – 7.06.1843) – видатний український письменник і громадсько-політичний діяч. Найактивніший діяч «Руської трійці», ініціатор і найплідніший автор «Русалки Дністрової». З 1838 р. і до кінця життя – священик у селах Львівщини. У віршах та оповіданнях оспівував боротьбу українського народу за національне і соціальне визволення, виступав за єдність населення Галичини й Наддніпрянщини. Інтенсивно працював над складанням граматики і словника української мови, підготував до друку «Читанку для діточок...».

Основні терміни та поняття

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом.

Альманах – збірка літературних творів різних авторів, які жили в один час.

Асиміляція – перетворення когось або чого-небудь на свій лад; уподібнення.

Відродження – розквіт, піднесення чого-небудь, що було в стані занепаду або на низькому рівні розвитку; воскресіння, повернення до життя.

Денаціоналізація – насадження мови пануючої нації, поглинання національних культур культурою панівної імперської нації.

Драгун – у царських і деяких іноземних арміях – воїн кавалерійських частин, що первісно вів бій у пішому та кінному строю.

Єзуїт – член католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса».

Інкorporація – приєднання, включення території однієї держави до іншої.

Консерватор – противник нововведень, прихильник незмінності чого-небудь (політичного ладу, побуту тощо).

Маршал – військове звання, вище за генеральське, що надається видатним особам найвищого командного складу.

Пристав – у дореволюційній Росії – начальник місцевої поліції.

9.2. Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.

Розвиток сільського господарства в Україні.

Криза феодално-кріпосницької системи господарювання

У першій половині XIX ст. в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. 75% землі в українських губерніях належали родовим дворянам і козацькій старшині. Отримуючи угіддя за цивільну та військову службу, вони ставали довічними власниками землі та селян, які на ній мешка-

ли. **Самодержавство юридично оформило особисту залежність селян, перетворивши їх на кріпаків.** Прикріплені до землі та до господаря, селяни могли отримати свободу лише після сплати великого викупу. Поміщик надавав селянам ділянки землі, за що ті здійснювали грошові виплати (**оброк**) чи виконували натуральні повинності (**панщина**). На Лівобережжі панщина сягала 4 днів, на Правобережжі – 6, у Південній Україні – 2 дні. Частіше застосовувалося так звана **«урочна» система відробітку** панщини, за якою кожен кріпак отримував від поміщика завдання на день («урок»). Поміщики вважали кріпаків живим інвентарем: могли їх продати, подарувати, обміняти на щось, покарати і т. д. У багатьох поміщицьких господарствах була запроваджена **місячина** (пан віднімав у кріпака земельний наділ, примушуючи обробляти лише поміщицьку землю за щомісячний продовольчий пайок). Працю селян, позбавлених землі, використовували на поміщицьких мануфактурах, сезонних сільськогосподарських роботах. Кріпаки також змушені були ремонтувати шляхи, мости, брати участь у будівельних роботах. Вони рекрутувалися до армії за розкладкою на кожне село.

Окрім поміщицьких, існували й інші категорії селян – монастирські та державні. **Монастирські селяни** були прикріплені до угідь, що належали церкві й монастирям. **Державні селяни** (переважали на Лівобережжі та Півдні України) вважалися вільними. За користування землею вони виплачували державі феодалну грошову ренту, на сплату якої йшло майже 40% селянських прибутків. Загалом, **форсований наступ поміщиків на селянські землі на початку XIX ст. не лише не сприяв подоланню господарської кризи, а дедалі її поглиблював, оскільки цей процес руйнував самі основи феодалного способу виробництва** (порушувався принцип наділення селянина засобами виробництва, різко падала рентабельність індивідуальних селянських господарств). **Поміщицьке господарство мало натуральний характер**, орієнтуючись на власні, внутрішні потреби. Досить примітивними залишалися бути знаряддя праці селян – плуг, рало, соха, серп, коса. Відсталою була і система обробітку ґрунту: трипільля на Правобережжі, перелогова система – на Лівобережжі. Все це разом взяте призвело до деградації поміщицьких господарств, неефективного екстенсивного господарювання, зниження прибутків, зростання заборгованості поміщиків.

Часто свої землі поміщики здавали в оренду купцям, міщанам і **заможним селянам**. Особливо жорстокими визискувачами бути так звані **посесори**, що отримували у тимчасове розпорядження державні землі із приписаними до них селянами.

На Правобережній Україні **царська влада впродовж 1847-1848 рр. провела інвентарну реформу**. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалися інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей. Визначав їх сам поміщик.

Разом з тим, у **першій половині XIX ст. спостерігалася поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на рейки товарності та підприємництва**. Сучасний укра-

їнський історик О.П.Рєєнт виділив такі **ознаки кризи феодално-кріпосницької системи і зародження ринкової економіки**: 1) розвиток товарно-грошових відносин; 2) зростання товарності сільського господарства; 3) занепад кріпосницьких мануфактур; 4) широке заохочування найманої праці й машин на мануфактурах; 5) поширення нових сільськогосподарських технологій; 6) спеціалізація окремих районів України на виробництві певної сільськогосподарської продукції; 7) поглиблення розшарування селянства за майновою ознакою, зростання кількості вільних селян; 8) поширення експлуатації залежних селян у поміщицьких господарствах.

«Аракчєєщина». Створення військових поселень

Негативними проявами кризи кріпацтва стали **військові поселення, які почали створюватися царським урядом у 1816 р. з державних селян**. Ними опікувався граф О.Аракчєєв. Не маючи достатніх коштів на утримання армії, царат сподівався шляхом організації цих поселень зменшити суму **військових витрат**. Кожна селянська сім'я повинна була не лише займатися землеробством, а й утримувати 1-2 солдатів. Військові поселенці знаходилися на постійному казарменому режимі. Військовій муштрі підлягали всі чоловіки віком до 45 років і навіть хлопчики з семирічного віку (кантоністи). **В Україні військові поселення були у Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях**. У 1857 р. в Україні було 25 округів військових поселень з 554 тисячами населення. У 1857 р. ці поселення були скасовані.

Початок промислового перевороту в Україні

У своєму розвитку капіталістична промисловість пройшла три стадії: дрібне товарне господарство (дрібні, переважно селянські промисли), мануфактура (використовувалася ручна праця), фабрика, завод (виробництво пов'язане із застосуванням машин). **Перехід до машинного виробництва називають промисловим переворотом. У Наддніпрянській Україні цей процес відбувався у 30-40-і рр. XIX ст.**

Перша половина XIX ст. характеризується досить **швидкими темпами розвитку промисловості**. Якщо у 1793 р. налічувалося понад 200 промислових підприємств, у 1835 р. – 649, то у 1860 р. – 2147. На цих підприємствах застосовувалася вільнонаймана праця.

Найпомітніші зрушення відбулися у переробній промисловості, насамперед у цукроварінні. Перший цукровий завод з'явився у 1824 р. Наприкінці 40-х рр. в Україні діяло майже 70% цукрових заводів імперії. Вони забезпечували понад 80% загальноросійського виробництва цукру. Видатними організаторами цукрової промисловості були Яхненки, Смиренки, Терещенки, Бродські, Гінзбурги та ін. Яхненки і Смиренки першими у Російській імперії започаткували парове цукрове виробництво.

Швидко зростала кількість суконних підприємств: з 12 у 1797 р. – до 160 у 1859 р. **Активно розвивалися винокурна і тютюнова галузі**. З 40-50-х рр. в Україні починає розвиватися **сільськогосподарське машино-**

будування, яке стало новою галуззю промисловості. Тоді ж зародилося **суднобудування**.

Зростання попиту на метал зумовило виникнення нових чавуно-ливарних та залізобрих підприємств, які будувалися на Луганщині, Київщині, Одещині. Поступово **зростала вугільна промисловість Донбасу**, яка зародилася наприкінці XVIII ст. Розвивалися й інші галузі промисловості – салотопна, свічкова, миловарна. Збільшилася кількість робітників на промислових підприємствах з 15,2 тис. у 1825 р. до 85,3 тис. у 1860 р.

Промисловий переворот супроводжувався поступовим зміщенням центру промислового виробництва з сільської місцевості у міста, де існував постійний резерв найманої робочої сили, інженерно-технічний персонал, транспортна мережа. **Відбувалося різке збільшення чисельності міського населення України**: з 513 тис. у 1811 р. до 1,5 млн осіб у 1858 р. У містах Лівобережжя кількість мешканців зросла у 2 рази, на Правобережжі – у 2,7, на Півдні – у 4,5. Загалом питома вага міського населення зросла з 5 до 11%.

Розвиток торгівлі в Україні

Формування капіталістичного укладу в економіці України, поширення товарно-грошових відносин сприяли зміцненню внутрішнього ринку, посиленню торговельних зв'язків між різними районами України. Важливу роль у цьому відіграла **ярмаркова торгівля**, насамперед у Харкові, Ромнах, Полтаві, Кролевіці, Катеринославі. Найбільший торговельний оборот в Україні мали ярмарки всеросійського значення у Києві (Контрактний ярмарок), Слисаветграді. Тут **укладалися контракти** на купівлю-продаж різноманітної продукції панських маєтків, передусім сільськогосподарського виробництва. Здійснювалися тут і міжнародні торговельні контакти.

Зросла роль чумацького (торгово-візницького) промислу. Лише зерна чумаки доставляли у чорноморсько-азовські порти до 40 млн. пудів на рік. Традиційна доставка солі чумаками до середини XIX ст. досягла 8 млн. пудів щорічно. Вони перевозили і продавати кам'яне вугілля, продукцію цукрових і салотопних заводів. Їхні транспортні шляхи досягали Уралу і Середньої Азії.

З появою пароплавів українські річки стають важливими транспортними магістралями. Перший пароплав («Бджілка») на Дніпрі з'явився у 1823 р.

Україна посідала важливе місце у зовнішній торгівлі Російської імперії. До початку XIX ст. Росія вела торгівлю переважно через Балтійське море. До середини XIX ст. цей напрямок зміщується на південь до азовсько-чорноморських портів, через які у 50-ті рр. пройшла третина експорту. Чільне місце в українському експорті зайняв хліб, насамперед пшениця (90% всього хлібного експорту). Український хліб споживали Туреччина, Греція, Італія, Франція, Англія, Австралія і Пруссія. Крім хліба, Україна експортувала льняне насіння, прядиво, тютюн, вовну, шкіру, топлене сало, олію, шетину, худобу, мед, віск, рибу та ін. Загалом, частина українських товарів в загальноросійському експорті становила 70%.

Імпортували в Україну меблі, машини, тютюн, каву, чай, цитрусові, горіхи, вина, прянощі, шовк тощо.

Економічне становище західноукраїнських земель

Основною галуззю господарства залишалося сільськогосподарське виробництво. На селі провідною верствою вважалися дідичі (шляхта), яким селяни-кріпаки віддавали 4/5 прибутку. Існувала велика кількість **обов'язкових податків** – данина натурою або грошима, пропінація (примусовий продаж горілки селянам поміщиками), церковна десятина, державні податки, шарварки (державна повинність кріпаків щодо будівництва і ремонту шляхів). **Сільське господарство мало екстенсивний характер**. Дворяни працювали на пана по 3-5 днів на тиждень. У краї переважала трипільна система обробітку угідь.

Що стосується **промисловості**, то у перші десятиріччя XIX ст. на західноукраїнських землях успішно розвивалися традиційні галузі – текстильна, шкіряна, соляна, залізородна, тютюнова, лісова, заготівля лісо-матеріалів, видобування сірки і солі. **Промисловість була на рівні ремісничо-мануфактурного виробництва**. Порівняно з підприємствами західних і центральних провінцій Австрії мануфактури українців мали значно нижчий рівень механізації й продуктивності. Лише на початку 40-х рр. у деревообробній промисловості почали використовувати паровий двигун.

Форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту

Несприйняття кріпосницького гніту виливалося у протести селян. Селянські виступи мали стихійний і здебільшого локальний характер.

Селяни вірили у «добраго царя», який мав захистити їх від сваволі поміщиків. Звідси однією із найбільш поширених форм протесту були скарги цареві, губернаторам, повітовим приставам, іншим посадовим особам.

Іншими формами протесту були: відмова платити оброк, відбувати панщину та інші повинності, підпали поміщицьких маєтків, вбивства поміщиків та їх управителів, втечі з маєтків, збройний опір поміщикам, їх урядовцям і військам, партизанські напади на поміщицькі маєтки, відкриті масові повстання.

Антикріпосницькі заворушення військових поселенців, кріпосницьких селян, козаків

З особливою силою масовий антикріпосницький рух розгорнувся після закінчення російсько-французької війни.

Найбільше повстання проти режиму військових поселень відбулося у Чугуєві в 1819 р., коли поселенці відмовилися косити державне сіно для полкових коней. Повстанці висунули вимогу ліквідувати військові поселення. Проти них було вислано урядові війська (2 піхотні полки і 2 гарматні сотні). Повстання тривало більше місяця, після чого було придушено. 273 повстанців засудили до страти. **У 1817-1818 рр. відбулися повстання баклєївських, бузьких, у 1829 р. – шебелинських військових поселенців**. Останні навіть створили органи самоврядування. Виступ військових поселенців на Катеринославщині охопив 45 тис. осіб.

Селяни у першій половині XIX ст. також дуже часто вдавалися до відкритих збройних виступів. Їх за цей період відбулося понад 450. **Значного розмаху й гостроти набрав селянський рух на Поділлі, який очолив Устим Кармалюк (Кармелюк, Карманюк).** За виступи проти царської влади поміщик віддав його у солдати. Однак у 1813 р. Кармалюк втік у рідні місця, де з таких же втікачів-селян і солдатів організував повстанський загін. За період повстанської боротьби з 1813 по 1835 р. бойові загони ватажка здійснили понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки, у яких брали участь не менше 20 тис. повстанців. У 1814-1830 рр. властям вдавалося 5 разів заарештовувати і засуджувати ватажка до каторжних робіт у Сибіру. Але щораз йому вдавалося втікати. У 1835 р. Кармалюка було підступно вбито. **Значні селянські повстання відбулися у 1815-1820 рр. у селах Жуківка і Стасівка Полтавської губернії.** У 1818-1820 рр. продовжувалося повстання у 250 селах Південної України і Дону, де повстало близько 45 тис. селян. В Уманському повіті навесні 1826 р. підняв селян на боротьбу солдат О.Семенов. У 1832-1833 рр. селянські виступи охопили Харківщину, Чернігівщину й Херсонщину. 55 бунтів вибухнуло у відповідь на інвентарну реформу 1847-1848 рр.

Повставали і козаки. Першими на боротьбу піднялися бузькі козаки на Херсонщині (липень-вересень 1817 р.). Після придушення повстання 93 козаків було віддано до суду. У 1835 р. повстали козаки Лівобережної України, протестуючи проти реорганізації створених у період російсько-французької війни 10 лівобережних полків у регулярні армійські.

Типовим покаранням того часу було застосування «шпіцрутенів». Ця кара означала проведення засуджених через стрій солдат, у якому в залежності від рішення суду було 200, 500 чи навіть 1000 вояків. Кожен з них повинен був бити засуджених палицею («шпіцрутенами»).

Антикріпосницький рух на західноукраїнських землях

Відповіддю на посилення кріпацтва в західноукраїнських землях Австрійської імперії стали виступи селян.

Форми протесту мали досить широку амплітуду: від пасивного спротиву (скарги, втечі тощо) до активної протидії (вбивства поміщиків, відкритий збройний опір, організація масових антифеодальних виступів і т.д.). Продовжуючи славні традиції, у 1810-1825 рр. розгорнувся **активний опришківський рух**, який у Східній Галичині очолили Ю.Оженюк, М.Штолук, Д.Якимчук, П.Мельничук, а на Закарпатті – С.Товта, І.Кокоша та ін.

Масові селянські виступи відбулися на Чортківщині (1809-1838 рр.), Комарнівщині (1819-1822 рр.), Сколівщині (1824-1826 рр.). У **Північній Буковині найбільшим був виступ під проводом Л.Кобилиці**, який у 1843-1844 рр. очолив селян 22 громад. Повстанці категорично відмовилися від панщини, самочинно переобрали сільську старшину, висунули вимогу вільного користування лісами та пасовищами, ратували за відкриття українських шкіл. Лише за допомогою військ австрійському уряду вдалося придушити цей виступ.

У 1846 р. спалахнув найбільший виступ в Австрійській імперії. Селяни Саноцького, Самбірського, Стрийського, Станіславського округів створювали збройні загони й нападали на поміщицькі садиби, захоплювали поміщицькі землі й ділили їх поміж собою. Тільки ввівши війська у більш як 100 населених пунктів, австрійському уряду вдалося придушити повстання.

У Закарпатті в 1831 р. прокотилися стихійні «холерні бунти». Приводом до них стали обмеження (карантини, озброєні кордони на дорогах, заборони пересуватися), введені у зв'язку з епідемією холери. Масові заворушення охопили селян Ужанської та Березької жуп. Всього відбулося 15 виступів, більшість з яких припинилися лише після втручання каральних загонів.

*Кирило-Мефодіївське товариство: його місце і роль
у національно-визвольному русі України*

Кирило-Мефодіївське товариство (братство) виникло у Києві на початку січня 1846 р. (назване на честь відомих слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія). Засновниками товариства були В.Білозерський, М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, О.Маркович. Пізніше до його складу увійшли Г.Андрузький, О.Навроцький, Д.Пильчиков, І.Посяда, М.Савич, О.Тулуб. У роботі товариства активну участь брав і Т.Шевченко.

Програмні положення товариства викладені у «Книзі буття українського народу» («Законі божому») і «Статуті слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М.Костомаров (за іншими версіями – М.Гулак). Метою товариства були ліквідація самодержавства та кріпацтва, встановлення республіки, утворення Української держави, створення демократичної федерації християнських слов'янських республік на принципах добровільності та виборності. **Центром майбутньої федерації мала стати Україна.** Кожна держава (Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія) у федерації становила окремий штат. **Київ мав стати столицею федерації.** Вища законодавча влада у майбутній державі повинна була належати двопалатному сеймові, виконавча – президентові. Передбачалося встановити широкі громадянські права, зокрема свободу віросповідання, запровадити обов'язкову загальну початкову освіту, скасувати смертну кару, ліквідувати станові привілеї і нерівність.

Погляди кирило-мефодіївців не були однорідними. Так, М.Костомаров виступав за втілення своїх політичних ідеалів мирним реформістським шляхом. Т.Шевченко закликав до насильницького скинення існуючого ладу, П.Куліш обмежувався ідеями відродження української культури і національних традицій.

У березні 1847 р. члени товариства за доносом студента О.Петрова були заарештовані. Найбільш гірка доля спіткала Т.Шевченка й М.Гулака. Т.Шевченко був відправлений на 10 років у солдати, а М.Гулака ув'язнили у Шліссельбурзькій фортеці.

Історичне значення товариства полягало в тому, що воно **вперше порушило питання про національне визволення України і відтворення її державності на прогресивних республікансько-федеративних засадах**, що дало поштовх усім наступним національним політичним рухам в Україні.

Революційні рухи 1848-1849 рр. у Європі і Західна Україна

У 1848-1849 рр. буржуазні революції («весна народів») охопили ряд європейських країн, у т. ч. Австрійську імперію. **У роки революції центром суспільного руху стала Східна Галичина.** Першими виявили активність польські буржуазно-ліберальні кола, які **13 квітня 1848 р. проголосили утворення у Львові Центральної ради народової.** Головна мета цієї організації полягала у відновленні Польщі у кордонах 1772 р. та наданні їй статусу автономної провінції у складі Австрійської імперії. За цих умов австрійський уряд вирішив використати галицьких українців для протидії польським домаганням. **22 квітня 1848 р. було оголошено циркуляр, за яким у Галичині скасовувалася панщина та інші феодальні повинності** (на Буковині панщину було скасовано 9 серпня 1848 р., на Закарпатті – 2 березня 1853 р.). За три дні до цього, 19 квітня представники греко-католицького духовенства звернулися до австрійського імператора з петицією про запровадження у школах і громадських установах Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу до всіх посад та зрівняння у правах духовенства всіх конфесій.

В умовах революції українська громадськість стала вимагати від австрійського уряду поділу Галичини на Західну (польську) та Східну (українську) і приєднання до останньої Закарпаття та Північної Буковини. Українським землям вимагалось надати автономію у складі Австрії. Щоб відстояти ці вимоги, **2 травня 1848 р. у Львові було засновано першу українську політичну організацію – Головну руську раду,** яка мала відстоювати інтереси українського населення Галичини. Її очолили Г.Яхимович та М.Куземський. На місцях було організовано близько 50 руських рад, почалося формування загонів самооборони – Національної гвардії. **ГРР проголосила галицьких українців частиною українського народу,** вимагала надати селянам право власності на землю, сприяти розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі, скасувати станову нерівність, поліпшити стан народної освіти, надати українцям право на національний розвиток. Рішучі вимоги українців зустріли активну протидію з польської сторони. **Поляки на протидію українській організації зніщували створення полонофільського комітету української шляхти – «Руського собору»,** який виступав за відродження Польщі та включення до її складу Східної Галичини.

Австрійські власті не прийняли політичні вимоги українців, але пішли на значні поступки у культурній сфері. Зокрема, з 15 травня 1848 р. почала виходити перша у Львові газета українською мовою «**Зоря Галицька**». У тому ж році було дозволено навчання українською мовою у народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмету у гімназіях; **засновано культурно-освітнє товариство «Галицько-Руська матиця»** з метою видання книжок для народу; відкрито у Львові Народний дім з українською бібліотекою, музеєм і народним клубом; скликано з'їзд діячів науки і культури – «Собор руських учених». **На початку 1849 р. у Львівському університеті було відкрито кафедру української мови.**

Одним із найважливіших досягнень початкового етапу революції було **проголошення демократичних свобод і вибори до парламенту (рейхстаху)**. Парламент розпочав свою роботу 10 липня 1848 р. Інтереси українців представляли 39 депутатів (27 з них селяни). Українські депутати виступали за поліпшення соціально-економічного становища галицького населення, подали петицію, підписану 200 тис. осіб, що містила вимогу поділу Галичини на польську і українську частини.

Наприкінці 1848 р. революційна хвиля, досягнувши свого піку, поступово пішла на спад. Консервативні сили імперії почали відвоювати втрачені позиції. Апогеєм протистояння були **львівські листопадові події**. **Початком повстання стало 1 листопада**, коли урядові війська відкрили війська по демонстрантах. Революційно налаштовані маси взялися за зброю, почали споруджувати барикади. 2 листопада після артилерійського обстрілу міста повстанці припинили опір. Почалися репресії. Уряд заборонив діяльність політичних об'єднань, вихід періодичних видань, проведення зборів тощо. 8 березня 1849 р. було розпущено австрійський парламент, невдовзі відмінено конституцію. Головну руська раду розпустили у 1851 р.

Найважливіші події

1810-1825 рр. – розгортання опришківського руху на західноукраїнських землях.

1813-1835 рр. – антикріпосницькі виступи селян Поділля під проводом Устима Кармалюка.

1816-1857 рр. – існування в Україні військових поселень.

1819 р. – повстання чугуївських поселенців.

1823 р. – у с. Мошни Київської губернії збудоване перше в Україні парове судно.

1824 р. – відкриття першого цукрового заводу в Україні.

1829 р. – повстання військових поселенців у Шебелинці.

30-40-і рр. XIX ст. – промисловий переворот в Україні.

1835 р. – збудовано перший в Україні механічний завод у Катеринославі

1843-1844 рр. – антикріпосницькі виступи селян Північної Буковини під проводом Лук'яна Кобилиці.

1846-1847 рр. – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

1847-1848 рр. – проведення на Правобережній Україні інвентарної реформи.

1848-1849 рр. – революція в Австрійській імперії.

13 квітня 1848 р. – організація польською шляхтою у Львові Центральної ради народової.

22 квітня 1848 р. – скасування кріпосного права у Галичині.

2 травня 1848 р. – утворення у Львові Головної руської ради.

9 серпня 1848 р. – скасування кріпосного права на Буковині.

2 березня 1853 р. – скасування кріпосного права па Закарпатті.

Персоналії

Гулак Микола Іванович (1822 – 26.05(7.06).1899) – український громадсько-політичний діяч, педагог і вчений. Закінчив юридичний факультет Дерптського університету. Кандидат права. У 1845-1847 рр. служив у канцелярії Київського генерал-губернатора. Працював у Київській археографічній комісії, член Кирило-Мефодіївського товариства, противник самодержавно-кріпосницького ладу, прихильник права України на національну незалежність та об'єднання слов'янських народів у міждержавний конфедеративний союз. 18 березня 1847 р. заарештований і ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. 1850-1855 рр. – перебував під наглядом поліції у Пермі. З 1859 р. – викладач у навчальних закладах Одеси, Пермі, Кутаїсі, Тифліса.

Кармалюк (Кармелюк) Устим Якович (27.02(10.03).1787 – 10(22).10.1835) – український національний герой, видатний керівник повстанського руху. У 1812 р. за бунтарські дії був відданий поміщиком у солдати. Втік з уланського полку, який розміщувався у Кам'янці-Подільському. У 1813 р. очолив повстанський рух проти російської адміністрації та дворянства. 5 разів засуджувався до каторжних робіт у Сибіру, але щоразу втівав і знову очолював повстання. Убитий із засідки шляхтичем Рутковським у с. Шляхові Коричинці на Хмельниччині. Похований у Летичеві.

Кобилиця Лук'ян (1812 – 24.10.1851) – український громадсько-політичний діяч, керівник національно-визвольного селянського руху на Буковині, член австрійського парламенту (1848-1849). У 1843, 1848-1849 рр. керував селянськими виступами, якими було охоплено десятки населених пунктів. У квітні 1850 р. заарештований і засланий до м. Гура-Гумора (нині в Румунії), де й помер.

Костомаров Микола Іванович (4(16).05.1817 – 7(19).04.1885) – видатний український історик, етнограф та письменник. Закінчив Воронежську гімназію, Харківський університет. У 1844-1845 рр. – вчителював, у 1846-1847 рр. – ад'юнкт-професор Київського університету. Один із засновників та ідейний провідник Кирило-Мефодіївського товариства. 1847-1848 р. – ув'язнений у Петропавлівській фортеці, 1848-1855 рр. – на політичному засланні у Саратові. У 1852-1862 рр. – екстраординарний професор Петербурзького університету. З 1862 р. і до кінця життя займався науковою працею. Творча спадщина складає 21 том історичних досліджень, у т.ч. монографії «Бунт Стеньки Разина», «Богдан Хмельницький», «Последние годы Речи Посполитой».

Куліш Пантелеймон Олександрович (27.07(8.08).1819 – 2.02(14.02).1897) – відомий український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач. Закінчив Новгород-Сіверську гімназію, навчався у Київському університеті. З 1841 р. вчителював у Луцьку, Рівному, Петербурзі, Києві. Один із лідерів Кирило-Мефодіївського товариства. Чотири роки відбував заслання у Тулі. 1858-1863 рр. – у Петербурзі заснував власну друкарню, видавав і редагував журнал «Основа». До кінця 60-х рр. служив чиновником у Варшаві, у 70-х рр. – жив у Галичині, а у 80-х рр. – у своїй садибі на хуторі Мотронівка. Автор першого українського історичного

роману «Чорна рада». Створив українську абетку, склав граматику української мови, здійснив український переклад Біблії.

Шевченко Тарас Григорович (25.02(9.03).1814 – 26.02(10.03).1861) – видатний український поет і прозаїк, художник. Ідеолог та символ українського націоналізму. Народився у с.Моринцях на Черкащині у сім'ї селянина-кріпака. Рано лишився сиротою. Грамоти навчався у дяка. У 14 років взятий «козачком» до двору поміщика П.Енгельгардта, з яким переїхав до Вільна, а потім до Петербурга. З 1832 р. був учнем художника В.Ширьєва. У 1838 р. викуплений з кріпацтва і прийнятий до Академії мистецтв, яку закінчив у 1844 р. Працював художником у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві та за антисамодержавні поезії заарештований і засланий солдатом до Орської фортеці з царською резолюцією про заборону писати і малювати. У 1857 р. Шевченка звільнили. У 1858 р. прибув до Петербургу, у 1859 р. – в Україну, а згодом – знову до Петербургу, де і помер. Похований па Чернечій (нині – Тарасовій) горі біля Канева. Автор збірки поезій «Кобзар» (1840), поеми «Гайдамаки» (1845), циклу поезій «Три літа» (1843-1845), поеми «Кавказ», постання «І мертвим і живим» і т.д. Шевченко написав понад 1000 мистецьких творів.

Яхимович Григорій (16.02.1792 – 04.1863) – український церковний і громадсько-політичний діяч, вчений-теолог. Богословську освіту здобув у Відні. З 1816 р. – священик. З 1819 р. – професор Львівського університету, обирався його ректором. 1841-1848 рр. – єпископ-помічник митрополита М.Левицького. Перший голова Головної руської ради. 1848-1860 рр. – перемишльський єпископ, з 1860 р. – львівський митрополит.

Основні терміни та поняття

Дідич – великий землевласник; поміщик.

Експорт – вивезення за кордон товарів або капіталів.

Завод – промислове підприємство з механічною переробкою сировини.

Імпорт – ввезення товарів з-за кордону.

Місячина – натуральна плата продуктами та одягом за місяць, що видавалася поміщиком кріпакові, який не мав власної землі й працював на полях поміщика.

Оброк – податок грошима чи натурою, який стягували поміщики з кріпаків замість панщини; чинш.

Посесія – в Україні у XVIII – першій половині XIX ст. особлива форма земельного орендного володіння, коли держава передавала землю в оренду разом з приписаними до маєтку селянами.

Ревізії – переписи населення, яке мало сплачувати подушний податок і відбувати військову службу. Всі особи, в процесі ревізії внесені до т.зв. «ревізських сказок» (списків), називалися ревізькими душами.

Рекрут – солдат-новобранець.

Урок – робота, визначення, доручення для виконання на певний час.

Фабрика – промислове підприємство, що обробляє сировину машинним способом і якому властивий розподіл праці за операціями.

Чумак – в Україні у XV-XIX ст. – візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу.

Шарварок – додаткова до панщини феодальна повинність по будівництву і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін.

Шпіцрутен – довга гнучка палиця, що застосовувалася при тілесному покаранні.

Штат – державно-територіальна одиниця у складі деяких федеративних держав, яка користується тим або іншим ступенем самоврядування.

9.3. Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Стан освіти в Україні

У 1802-1804 рр. у Росії було проведено освітню реформу, за якою навчальні заклади поділялися на 4 розряди: 1) парафіяльні (приходські) школи; 2) початкові училища; 3) гімназії; 4) ліцеї та університети.

Початкову освіту давали парафіяльні школи, де навчалися діти найнижчих станів, і **початкові училища** (для дворян, купців, урядових службовців, ремісників). У парафіяльних школах термін навчання складав від 4 місяців до 1 року. Тут навчали дітей читати, писати, рахувати, «Закону Божого». В училищах навчали 3 роки. Тут вивчалися російська мова, арифметика, історія, географія, фізика, геометрія, природознавство, «Закон Божий». У 1856 р. налічувалося 1320 навчальних закладів такого типу, де навчалися 67 тис. учнів.

У першій половині XIX ст. **виникають професійні навчальні заклади**: Чернігівське ремісниче, Харківське землеробське, Кременецьке землемірне, Одеське садівниче училища, Полтавське та Херсонське училища для підготовки службовців державних установ, Херсонське училище торговельного мореплавання і т.д. У 1828 р. у с. Пальчики на Чернігівщині було відкрито єдину в імперії школу бджільництва.

На початку XIX ст. **в Україні з'явилися нові типи навчальних закладів – гімназії**, які за 4 (пізніше – 7) роки навчання давали середню освіту. Тут вивчалася латинська, німецька, французька мови, філософія, статистика, юриспруденція, політекономія, фізика тощо. Загалом було відкрито 19 гімназій. Середню освіту давали також **приватні пансіони для дітей дворян**.

Вищу освіту можна було здобути в університетах та ліцеях. 17 січня 1805 р. з ініціативи відомого громадського діяча і вченого В.Каразіна було відкрито **Харківський університет**, навчання у якому проводилось на історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному факультетах. **Натомість уряд у 1817 р. закрав Києво-Могилянську академію**. **15 липня 1834 р. започатковано у Києві університет св. Володимира**, який спочатку складався з філософського і юридичного факультетів. Першим ректором університету став М. Максимович.

У першій чверті XIX ст. в Україні з'явилися вищі навчальні заклади, що поєднували гімназичний і університетський курси: Волинський ліцей у Кременці, Рішельєвський ліцей в Одесі (1817 р.), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.). У 1832 р. остання була перетворена у Ніжинський ліцей. Крім шкіл, підпорядкованих міністерству освіти, були навчальні заклади, що належали міністерствам державного майна, військовому (офіцерські кадетські корпуси у Києві та Полтаві), морському (артилерійське та штурманське училища у Миколаєві), гірничому та міністерству внутрішніх справ. Функціонували духовні училища і семінарії. Жінки отримували середню освіту в «інститутах благородних дівичь». У 1850 р. у Києві було відкрито першу жіночу гімназію.

Відмінною від царської була освітня політика Австрійської імперії на західноукраїнських землях. У 1850 р. трикласні народні, початкові школи перейшли у відання церкви. Тут у 1841 р. навчалось 14% дітей шкільного віку. Після революції 1848 р. шкільна справа зосереджувалася у роках держави. Було створено самостійну нижчу реальну школу, відкривалися недільні школи для дорослих (у 1848-1849 рр. у Галичині їх налічувалося 60, на Закарпатті – 9). Середню освіту давали гімназії. Їх кількість була незначною. У цих закладах навчали 6 років (з 1849 р. – 8). У Чернівцях гімназію було відкрито у 1808 р. У 1824 р. тут запрацював Богословський інститут. На Закарпатті гімназія діяла в Ужгороді. У 1828 р. клерикальні школи було перетворено на семінарії.

Вищу освіту давали **Львівський університет** (заснований 1661 р.), у складі якого діяли 4 факультети (філософський, теологічний, юридичний, медичний), **Львівські реальна (відкрита у 1817 р.) і технічна (1844 р.) академії, Чернівецький ліцей (1826 р.).**

Розвиток науки

Значних успіхів в Україні досягли **природничі та точні науки.** На першу половину XIX ст. припадає діяльність видатних українських вчених, ботаніка М.Максимовича (автор двотомної праці «Основи ботаніки»), математиків М.Остроградського і Т.Осиповського. «Курс математики» Осиповського кілька десятиліть був основним підручником з математики у Російській імперії. М.Остроградський вперше побудував теорію поширення тепла у рідині.

З ініціативи В.Каразіна було засновано перші метеорологічні станції, а Н.Борисяк склав гідрогеологічну карту. Значення лісів України для господарства й екологічної рівноваги обгрунтував В.Черняєв. Велика науководослідна робота проводилася у ботанічних садах Києва, Кременця, Одеси, Харкова. У 1812 р. поблизу Ялти закладено Нікитський ботанічний сад.

У галузі **медичних досліджень** цінними були наукові розробки П.Шумлянського, І.Конигіна, Н.Єллінського (автор 2-томного посібника з хірургії), О.Вальтера (автор «Курсу анатомії людського тіла»), В.Караваяєва (основоположник вітчизняної офтальмології).

Плідно працювали Товариство наук при Харківському університеті (1812-1829 рр.), Товариство сільського господарства Південної Росії (засноване у 1828 р. в Одесі), Товариство київських лікарів (започатковане у 1840 р.).

Значних успіхів досягла **українська історична наука**. Спробою наукового дослідження історії України можна вважати 4-томну працю Д.Бантшиш-Каменського «История Малой России» (1822 р.) і 5-томну «Историю Малороссии» М.Маркевича (1842-1843 рр.). Останній також є автором праць «Мазепа», «Гетьманство Барабаша», «Про перших гетьманів малоросійських», «Звичаї, повір'я, кухня та напої малоросіян». На увагу заслуговують праці П.Симоновського («Краткое описание о козацком малороссийском народе...»), А.Скальковського («Історія Нової Січі», 3 т.), Д.Зубрицького («Історія давнього Галицько-Волинського князівства», 3 т.), М.Берлінського («Короткий опис Києва»), М.Закревського («Нарис історії міста Києва»), М.Максимовича («Звідки пішла руська земля», «Історія стародавньої російської словесності», «Про походження варягів-русів»), М.Костомарова («Богдан Хмельницький», «Мазепа»), П.Куліша («Історія возз'єднання Русі», перший історичний роман «Чорна рада») та ін. У 1835 р. було засновано Тимчасовий комітет по розшуку старожитностей (з 1845 р. – Тимчасова комісія для розгляду давніх актів). Комісія, до складу якої входили М.Костомаров, М.Максимович, О.Лазаревський та інші, впродовж 1845-1859 рр. підготувала 4 томи документів («Пам'ятки»), а пізніше – багатотомний «Архів Юго-Западной России» (1-й том вийшов у 1859 р.). У 1839 р. розпочало діяльність Одеське товариство історії та старожитностей (Д.Княжевич, М. Мурзакевич, А. Скальковський, В. Танка та ін.), яке видавало свої «Записки».

Важливим науковим центром Західної України став «Оссоленіум» науково-дослідний інститут, заснований у Львові 1817 р. польським вченим-просвітителем Ю.Оссолінським. Основу інституту становили велика бібліотека й музей рідкісних колекцій пам'яток історії, культури та мистецтва.

Зміни у розвитку фольклору та літератури

Реальна дійсність першої половини XIX ст. істотно вплинула на тематику усної народної творчості та фольклору. **У піснях, думах, переказах, легендах** народ оспівував своє героїчне минуле, пов'язане із захистом Батьківщини від іноземних загарбників, із боротьбою за соціальне і національне визволення. Пісні і думи виконували кобзарі, бандуристи і лірники. В їхньому середовищі особливо виділялися О.Вересай, Ф.Гриценко (Холодний), І.Крюковський, А.Шут.

До першої половини XIX ст. відноситься початок **збирання і публікації творів народної поезії**. У 1819 р. в Петербурзі М.Цертелев видав збірку «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». М.Максимович опублікував збірники народних пісень «Малоросійські пісні», «Українські народні пісні», «Збірка українських пісень». Фольклорні матеріали з західно-українських земель друкувалися в альманасі «Русалка Дністрова». **Центр збирання історичних документів, фольклору, старожитностей склався у**

Харківському університеті. Помітними фігурами були В.Каразін, Г.Успенський, І.Срезневський, Г.Квітка-Основ'яненко та ін. Активну збиральницьку народознавчу роботу здійснювали у Полтаві, Прилуках, Одесі, Києві.

Значний вплив справила усна народна творчість і фольклор на становлення **нової художньої літератури.** «Батьком» **нової української літератури вважається І.Котляревський,** який сміливо ввів у літературу усну народну мову й створив на її базі неперевершені на той час за художніми якостями твори. Першим з них стала поема «Енеїда» (частково вийшла у 1798 р., повністю – у 1842 р.). Велику роль у розвитку української драматургії зіграли п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Байкарі П.Гулак-Артемовський та Є.Гребінка різко таврували такі вади, як самодурство, аморальність, свавілля та деспотизм панів. Езоповою мовою вони критикували порядки в країні. Різкій сатири піддав недоліки тогочасного суспільства Г.Квітка-Основ'яненко у повістях «Пан Холявський», «Українські дипломати», п'єсах «Дворянські вибори», «Сватання на Гончарівці» та ін. У **40-х рр. з'явилися перші історичні повісті П.Куліша.** Підвалини української літератури закладали також Л.Боровиковський, А.Метлинський (Могила), на західноукраїнських землях – М.Шашкевич, Я.Головацький, І.Вагилович, М.Устиянович (відомий своїми творами «Пісня про опришків», «Хлібороб»), О.Духнович («Пісні простонароднії») та ін.

Формування нової української літератури завершилось у творчості Т.Шевченка. Він синтезував основні українські діалекти, міські та сільські говірки, надав їм загальноукраїнської форми. Вже в першій поетичній збірці «Кобзар» (1840 р.) поет постав як неперевершений майстер народної поезії, здатний силою українського слова блискуче передати почуття, думи, прагнення й сподівання народу. В його творчості знайшли відображення найбільш проблем життя українців і України. Боротьба проти соціальної несправедливості тісно перепліталася у творчості Шевченка з боротьбою проти національного гноблення українського народу. Цим він різко виділявся не лише серед попередників, а й серед сучасників.

Досягнення театрального і музичного мистецтва в Україні

Центрами театрального життя в першій половині XIX ст. стали Харків і Полтава. У 1819 р. в Полтаві побудували спеціальне театральне приміщення, на сцені якого ставили п'єси І.Котляревського (керівник аматорської трупи театру) «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник». Котляревський був ініціатором викупу з кріпацтва талановитого актора М.Щепкіна. На чолі професійного театру у Харкові стояв Г.Квітка-Основ'яненко.

У багатьох містах діяли **аматорські театри.** Поряд з ними функціонували **поміщицькі театри, оркестри, хори і капели.** Широко відомими були театри у селах Качанівка і Спиридонова Буда на Чернігівщині, Кибиці на Полтавщині, Романівка на Волині.

Помітне місце у культурному житті України належало **музичному фольклору і музиці в цілому.** Календарні, землеробські пісні, колядки і щедрівки, веснянки, обрядові пісні, народні плачі й голосіння, історичні думи

стали міцним фундаментом, на якому формувалася професійна музична культура. Користувалися успіхом народні танці – метелиця, гопак, полька, козачок та інші. Вони виконувалися під аккомпанемент троїстих музик (скрипка, цимбали, бубен).

У першій половині XIX ст. з'явилися нотні збірники відомих українських пісень. **Музичне мистецтво зосереджувалося переважно у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі.** Тут діяли оркестри, хори, капели, в театрах ставили опери. У цих містах гастролювали європейські митці. Так, у 1847 р. в Одесі, Києві та Єлисаветграді пройшли концерти Ференца Ліста. У 1848 р. італійська оперна трупа давала концерти у Києві. Серед українських митців цього періоду виділяються імена піаніста, композитора і педагога Й.Витвицького і композитора-виконавця І.Вітковського. У 1842 р. з'явилося перше музичне об'єднання: Філармонічне товариство в Одесі.

Розвивалося музичне мистецтво на західноукраїнських землях. У Львові, Перемишлі, Станіславі, Стрию, Чернівцях, Ужгороді виникли українські хори. Найвідомішим композитором Галичини став М.Вербицький – автор хорів, музики до театральних вистав, українського національного гімну «Ще не вмерла Україна».

Розвиток архітектури

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбулися **зміни у характері забудови населених пунктів.** Розпорядженнями 1797 та 1817 рр. вимагалось у центрі кожного села розбивати майдан, впорядковувати забудову вулиць. У містах передбачалося спорудження адміністративного центру з державними установами.

Особливе місце у розвитку архітектури належить Києву. Тут за проектами архітектора А.Меленського збудували пам'ятник на честь магдебурзького права (1803 р.), церкву-мавзолей на Аскольдовій могилі (1810 р.), перший у місті театр. За проектом академіка В.Беретті у стилі класицизму побудовані будинки університету св. Володимира (1843 р.) та інституту шляхетних дівчат (1843 р.). У Одесі окрасою міста стали театр (1809 р., архітектор Т. де Томон), Потьомкінські сходи, Воронцовський палац. У Харкові за проектами Є.Васильєва та О.Тона зведено високу дзвіницю Успенського собору, у Катеринославі споруджено Преображенський собор (архітектор А.Захаров), у Севастополі – Морську бібліотеку, Петропавлівський собор, Графську пристань.

Україна славилася **палацо-парковою архітектурою** (палаці К.Розумовського у Батурині і П.Галагана у с. Сокиринці та Чернігівщині) і **декоративно-пейзажними парками** («Софіївка» в Умані, «Олександрія» у Білій Церкві).

Досить поширеною була **монументальна скульптура.** У 1809 р. в Києві на Контрактовій площі було встановлено композицію «Самсон роздирає пащу лева». Тоді ж у Полтаві до сторіччя Полтавської битви споруджено монумент Слави. В Одесі зведено пам'ятник А.-Р.Рішельє

(скульптор І.Мартос). У Києві в 1853 р. встановлено бронзовий пам'ятник князю Володимирі (автори – В.Демут-Малиновський, П.Клодт, О.Тон).

На західноукраїнських землях визначними архітектурними спорудами виділявся перш за все Львів (у цей період споруджено будинки «Оссоленіуму», театру, ратуші на майдані Ринок). В стилі класицизму зведено низку споруд у Дрогобичі, Ужгороді, Чернівцях.

Український живопис

В українському живописі першої половини XIX ст. розвивалися різні жанри (побутовий, історичний, пейзажний, портретний) і стилі. Видатними митцями були В.Тропінін, К.Павлов, В.Боровиковський, А.Мокрицький, І.Сошенко, Г.Васько, Д.Безперчий. Кращими полотнами **В.Тропініна** були «Портрет українця», «Дівчина з Поділля», портрет У.Кармалюка. **А.Мокрицький** написав портрети М.Гоголя, Є.Гребінки, О.Кольцова. **І.Сошенко** відомий як автор таких картин: «Жіночий портрет», «Портрет бабусі», «Продаж сина на Дніпрі».

Вершин у мистецтві гравірування (нанесення малюнка на твердий метал) досяг **Т.Шевченко**. Він створив також 130 портретів. Відомого є його акварельна картина «Пожежа в степу». Вершиною мистецької творчості стали серії «Живописна Україна», «Притча про блудного сина», «Кара колодкою», «У в'язниці».

На західноукраїнських землях творив **Л.Долинський**, який виконав ікони для собору святого Юра у Львові, брав участь в оформленні Успенського собору в Почаєві.

Найважливіші події

1804 р. – в Одесі відкрилася перша в Україні комерційна гімназія.

1805 р. – відкриття Харківського університету.

1808 р. – відкриття Чернівецької гімназії.

1812 р. – закладення біля Ялти Нікітського ботанічного саду.

1812-1829 рр. – діяльність Товариства наук при Харківському університеті.

1817 р. – закриття царським урядом Києво-Могилянської академії.

1817 р. – відкриття Львівської реальної (торговельної) академії.

1817 р. – заснування Ю.Оссолінським у Львові науково-дослідного інституту.

1817 р. – відкриття Рішельєвського ліцею в Одесі.

1819 р. – видання М.Цертелевим збірки «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень».

1819 р. – спорудження у Полтаві спеціального театрального приміщення.

1820 р. – відкриття Гімназії вищих наук у Ніжині (з 1832 р. – лицей).

1822 р. – вихід у світ праці Д.Бантиш-Каменського «История Малой России».

1823 р. – створення І.Войцеховичем словника української мови.

1825 р. – в Одесі відкрито музей старожитностей.

1826 р. – відкриття Чернівецького ліцею.

1827 р. – видання М.Максимовичем пісенної збірки «Малоросійські пісні».

1831-1832 рр. – вихід у світ книги М.Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки».

1833-1838 рр. – видання І.Срезневським у Харкові шести збірників фольклорної праці «Запорожская старина».

1834 р. – відкриття Київського університету.

1835 р. – засновано Тимчасовий комітет по розшуку старожитностей (з 1845 р. – Тимчасова комісія для розгляду давніх актів).

1840 р. – видання Т.Шевченком поетичної збірки «Кобзар».

1842 р. – створення в Одесі першого музичного об'єднання (Філармонічне товариство).

1842-1843 рр. – видання М.Маркевичем «Истории Малороссии».

1843 р. – Т.Шевченко створив серію офортів «Живописна Україна».

1844 р. – відкриття технічної академії у Львові.

Персоналії

Вербицький Михайло Михайлович (1815 – 7(19).12.1870) – український композитор, хоровий диригент, священик. Викладав співи у школах, пізніше керував хором Ставропігійського інституту у Львові. З 1852 р. – священик у с.Млинах, де і помер. Один із перших композиторів-професіоналів у Галичині. Автор гімну «Ще не вмерла Україна» (1863), поклав на музику «Заповіт» Т.Шевченка.

Вересай Остап Микитович (1803 – 04.1890) – видатний український кобзар. У чотири роки осліп. Виконував народні думи («Про Хведора Безрідного», «Про втечу трьох братів з города Азова», «Проводи козака» та ін.), українські народні пісні, псалми.

Каразін Василь Назарович (30.01(10.02).1773 – 4(16).11.1842) – український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч. Освіту здобув у Харківському приватному пансіоні при Гірничому інституті в Петербурзі. Входив до найближчого оточення імператора Олександра І. За ініціативою Каразіна відкрито Харківський університет (1805). Автор ряду важливих відкриттів у галузі техніки, хімії, агрономії, селекції та ін. Винахідник парового опалення, сушильних апаратів, технології видобування селітри і т.д. Сучасники називали його «українським Ломоносовим». За критику існуючого суспільного ладу був ув'язнений у 1820-1821 рр. в Шліссельбурзькій фортеці.

Лазаревський Олександр Матвійович (8(20).06.1834 – 31.03(31.04).1902) – відомий український історик. Навчався у Петербурзькому університеті. Служив у судових установах Полтави, Кременчука, Ніжина, Курська та Києва. Один із ініціаторів створення журналу «Киевская старина». Досліджував соціально-економічні й політичні проблеми Лівобережної України XVII-XVIII ст. Автор близько 450 праць, у т.ч. «Описание старой Малороссии» (3 т.) (1888, 1893, 1902), «Люди старой Малороссии» (1882), «Малороссийские посполитые крестьяне, 1648-1783 гг.» (1908).

Максимович Михайло Олександрович (3(15).09.1804 – 10(22).11.1873) – визначний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Перший ректор Київського університету (1834-1835), член-кореспондент Петербурзької АН (1871). Навчався у Московському університеті, з 1833 р. – його професор. В історичних дослідженнях «От куда пошла русская земля...» (1837), «О происхождении варягов-русов» (1841) висловив думку про спільні корені російського, українського та білоруського народів, піддавав критиці норманську теорію походження давньоруської держави. Фольклористичні праці Максимовича започаткували українську фольклористику.

Остроградський Михайло Васильович (12(24).09.1801 – 20.12.1861 (1.01.1862)) – видатний український математик і педагог, академік Петербурзької, Паризької, Римської та Туринської АН. З 1828 р. – професор вищих навчальних закладів Петербурга. Основні роботи присвячені математичному аналізу, аналітичній механіці, математичній фізиці.

Скальковський Аполлон Олександрович (1(13).01.1808 – 28.12.1898 (9.01.1899)) – український історик, археограф, статистик, економіст, письменник. Один із засновників Одеського товариства історії та старожитностей. Член-кореспондент Петербурзької АН. Автор близько 300 праць. Серед них «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» (1841), «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVII в.» (1845), «Опыт статистического описания Новороссийского края» (1853).

Сошенко Іван Максимович (2.06.1807 – 18(30).07.1876) – український живописець і педагог. Навчався у Петербурзькій академії мистецтв. Один із найближчих друзів Т.Г.Шевченка. Викладав малювання у гімназіях Ніжина, Немирова, Києва. Автор полотен «Портрет бабусі М.Чалого», «Жіночий портрет», «Продаж сіна на Дніпрі», «Хлопчик-рибалка» та ін.

Срезневський Ізмаїл Іванович (1(13).06.1812 – 9(21).02.1880) – визначний філолог-славіст, палеограф, етнограф, один із засновників університетського слов'янознавства. У 1831 р. разом з І.Розковшенком видав «Український альманах». 1842-1846 рр. – викладав у Харківському університеті, з 1847 р. – професор славістики у Петербурзькому університеті. Автор праць з історії мови, палеографії, народної творчості та міфології. Опублікував збірник українських пісень та звичаїв «Запорожская старина» (1833-1838).

Основні терміни та поняття

Акварель – клейові фарби, що легко розчиняються у воді; картина, малюнок, виконані такими фарбами.

Акомпанемент – музичний супровід вокального чи інструментального твору.

Гідрогеологія – наука про підземні води, їх походження, умови залягання, динаміку, властивості та закономірності поширення.

Гімназія – середній навчальний заклад.

Гравірувати – наносити малюнок на поверхню твердих матеріалів або робити на ній напис за допомогою спеціальних інструментів або хімічних речовин.

Езопівська мова – замаскований спосіб вираження думок з недомовками й натяками.

Капела – хор співаків або музикантів, а також змішаний ансамбль із співаків та інструменталістів.

Ліцей – середній, іноді вищий навчальний заклад для привілейованих верств населення.

Метеорологія – наука про фізичні процеси земної атмосфери і явища, що в ній відбуваються; вчення про зміни і методи її передбачення.

Міністерство – центральна урядова установа, що відає окремою галуззю господарства або державного управління.

Опера – призначений для виконання в театрі музично-драматичний твір; театр, де виконують подібні твори.

Семінарія – середній духовний навчальний заклад.

Старожитності – пам'ятки далекого минулого.

Теологія – сукупність церковних вчень про Бога й догмати релігії; богослов'я.

Університет – вищий навчально-науковий заклад, який готує спеціалістів з багатьох галузей знань і проводить науково-дослідну роботу.

Х. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

10.1. Модернізація українського суспільства в середині – у другій половині ХІХ ст.

Передумови скасування кріпосного права

У середині ХІХ ст. процес розкладу кріпосницьких відносин і розвиток капіталізму значно поглибився. Підприємства з кріпацькою працею в Україні, які належали поміщикам, становили лише 5,8%. Вони не могли конкурувати з капіталістичними підприємствами, які широко застосовували машини і вільнонайману працю. **Поміщицькі господарства перебували у кризовому стані.** Заборгованість їх власників напередодні реформи досягла 400 млн руб. Навіть поміщики розуміли, що кріпацтво гальмує економічний і суспільний розвиток країни. Селянство, яке не хотіло миритися із своїм рабським становищем виступало проти поневолювачів, загрожуючи самодержавно-кріпосницькому ладу.

Намагаючись зміцнити становище імперії шляхом війни, а також встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли, **Микола I у 1853 р. розпочав воєнні дії проти Туреччини.** Останню підтримали Англія і Франція, які мали свої інтереси на Близькому Сході. Розрахунок на підтримку Росії Австрією і Прусією не справдився. Основним театром воєнних дій став Крим, де союзники висадили десант і взяли в облогу Севастополь. **Війна погіршила становище українського народу,** насамперед селянства тих губерній, що прилягали до театру воєнних дій – Катеринославської, Київської, Таврійської і Херсонської. Селяни зазнавали різних утисків, пов'язаних з постачанням армії, мобілізацією тяглової сили, постоем і переходами військових частин. Реакцією на це стали **масові селянські виступи.** Саме тоді виникає нова форма селянського руху, яка ввійшла в історію як **«Київська козаччина».** Поштовхом до його появи став царський маніфест 29 січня 1855 р. про створення державного ополчення. Незабаром цей документ обрив народними чутками про те, що всі хто запишеться в ополчення, стануть козаками, будуть звільнені від кріпацтва й одержать землю. Селяни почали складати списки «вільних козаків», відмовлялися виконувати повинності і розпорядження влади, створювали органи самоврядування. «Київська козаччина» стала наймасовішим селянським рухом першої половини ХІХ ст. Він охопив близько 500 сіл. майже 180 тис. осіб і був придушений лише силою зброї. На Катеринославщині, Херсонщині, Харківщині, Полтавщині і Чернігівщині у 1856 р. серед селян було поширено чутки, що у Криму серед степу під наметом сидить цар і роздає селянам волю. Селяни масово рушили до Криму. Звідси назва руху — **«У Таврію за волею».** Урядовим військам вдалося його припинити.

У серпні 1855 р. військам антиросійської коаліції після одинадцяти-місячної облоги вдалося взяти Севастополь. Після несподіваної смерті Миколи I новий цар Олександр II вирішив припинити воєнні дії. **18 березня 1856 р. у Парижі було підписано мирний договір,** який забороняв Росії мати

воєнний флот на Чорному морі і будувати на його узбережжі укріплення. Гирло Дунаю та Південна Бессарабія передавалися Молдавії, яка разом з Волощиною поверталася під протекторат Туреччини.

Кримська війна, яка продемонструвала економічну і технічну відсталість кріпосницької Росії, прискорила визрівання революційної ситуації в країні, падіння кріпосницького права і проведення буржуазних реформ.

Селянська реформа 1861 р.

У січні 1857 р. уряд створив Тасмний головний комітет для розгляду проектів аграрної реформи (з січня 1858 р. – Головний комітет у селянській справі). У губерніях були створені дворянські комітети, які розробляли умови здійснення реформи на місцях. Після детального опрацювання пропозицій було підготовлено узагальнюючі документи – **«Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності» і Маніфест, які Олександр II підписав 19 лютого 1861 р.** Цей пакет документів включав три основних питання: особисте звільнення селян, наділення їх землею і порядок викупної роботи.

Законодавчі акти 1861 р. проголосили ліквідацію кріпосного права. Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові і ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися у цехи, купувати і продавати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися, віддавати дітей у початкові навчальні заклади. Разом з тим, вони **продовжували сплачувати подушний податок** (до 1866 р.), **відбувати рекрутчину, не звільнялися від фізичних покарань** (до 1904 р.). **Право власності на землю залишалося за поміщиками.** У користуванні селян знаходилися садиба і польовий наділ. Розмір наділу визначався «добровільною» угодою між поміщиком і селянами, але в межах норм, визначених законом для конкретної місцевості. Помішки самі визначали, де надати наділ. Якщо селянин до реформи користувався більшою кількістю землі, ніж тепер мав право отримати у власність, то різницю у нього відбирали (відрізали). Ці землі називали **«відрізки»**. **За користування садибою і наділом селяни повинні були відробляти панщину або платити оброк.** Таке становище вважалося тимчасовим. За цей термін між поміщиками і селянами **підписувалася угода про викуп землі.** У середньому по Україні викупна ціна землі перевищувала ринкову у 3 рази (за землю держава отримала 382 млн крб, при ринковій вартості – 128 млн крб). Не всі селяни могли сплатити всю суму викупу відразу. Тому держава 80% потрібної суми давала селянам у борг, сплачуючи її за них поміщикам. **Протягом 49 років селяни повинні були повертати державі її позику з відсотками.** До викупу відносили між поміщиками і селянами регламентувалися **установними грамотами**, на складання і введення в дію яких відводилися 2 роки. Для вирішення інших загальних питань створювалися «губернські у селянських справах присутствія» й інститут мирових посередників, що формувалися з чиновників і поміщиків.

Долю державних селян визначив прийнятий у 1866 р. спеціальний закон про поземельний устрій. Згідно з ним селяни одержували право викупити свій наділ, а до того часу повинні були сплачувати щорічний державний оброчний податок.

У цілому внаслідок реформи українські селяни втратили понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні, 94% колишніх поміщицьких селян одержати наділи менше 5 десятин, тобто менше норми середнього прожиткового мінімуму. Все ж, **незважаючи на обмеженість і половинчастість селянської реформи, її проведення покращило життя селянства і сприяло економічному і соціально-політичному розвитку України.**

Буржуазні реформи 60-80-х рр. XIX ст.

Після скасування кріпосного права у 1861 р. Олександр II провів низку інших реформ. Важливе значення мало створення земств (місцевого самоврядування), які діяли під контролем урядової адміністрації. Згідно із **земською реформою 1864 р.** створювались губернські й повітові земські управи. Гласних повітових зборів обирали по трьох куріях від трьох станів – землевласників, міських та сільських громад. Гласні, обрані на повітових зборах, утворювали губернські збори. Головою земських зборів був повітовий (губернський) предводитель дворянства. Виконавчими органами зборів були земські управи. Земські установи вводилися в усіх губерніях України, крім Правобережжя, де були запроваджені лише у 1911 р. Земські органи опікувалися місцевою промисловістю і торгівлею, школами, лікарнями, статистикою, страхуванням, шляхами місцевого значення та ін.

Судова реформа 1864 р. базувалася на запровадженні принципів безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явилися прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного). Було запроваджено суд присяжних. В кожній губернії створено окружні суди – першу судову інстанцію. Кілька окружних судів об'єднувалися у судову палату (Київська, Харківська й Одеська). У останній оскаржувалися вироки, винесені окружними судами. Для вирішення дрібних справ вводився інститут мирових суддів.

Значних змін зазнало шкільництво і цензурна справа. 14 липня 1864 р. згідно з «Положенням про початкові народні училища» була **запроваджена єдина система початкової освіти.** Створювати початкові школи дозволялося державним і громадським установам, приватним особам. Статутом 19 листопада 1864 р. **започатковувалися середні навчальні заклади – класичні та реальні чоловічі й жіночі гімназії з платним навчанням.** Випускники реальної гімназії могли вступати до вищих технічних навчальних закладів, класичної – до університетів. Статут 18 червня 1863 р. відновлював автономію університетів.

За реформою 1864 р. цензурні установи із відання Міністерства освіти переходили у підпорядкування міністерства внутрішніх справ. У

разі виявлення у виданнях порушень вимог цензури їх видавці притягувалися до суду.

У 1870 р. була проведена реформа міського самоврядування, згідно з якою у містах терміном на 4 роки обиралися органи міського самоуправління – **міські думи**. Члени думи обирали виконавчий орган – **міську управу** на чолі з головою. Міські управи відали господарством міста.

У 1864-1883 рр. проводилася військова реформа. Уся територія імперії була поділена на військові округи. В Україні їх було три – Київський, Одеський і Харківський. У 1874 р. було прийнято новий воєнний статут, що запроваджував **загальну військову повинність** для всіх чоловіків, які досягли 20 років, і ліквідував рекрутські набори. Термін служби у сухопутних військах скорочувався до 6 років, на флоті – до 7.

Відповідно до **фінансової реформи 1860-1864 рр.** створено Державний банк (1860 р.), введено єдиний державний ревізійний центр, акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на товари масового споживання, створено єдині державні каси, що зосереджували у своїх руках усі прибутки і видатки держави.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві

Скасування кріпацтва, проведене «згори», зберегло за поміщиками величезну земельну площу. У 1877 р. з 43 млн десятин землі, які належали різним власникам в Україні, 33 тис. дворян володіли 16 млн десятин землі; казенні, удільні, церковні, монастирські й купецькі землі становили понад 7 млн десятин; 1590 тис. селянських дворів мали близько 20 млн десятин, з яких 19 млн десятин становила надільна земля, продаж і купівля якої заборонялася.

Реформа 1861 р. дала значний поштовх розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві, зруйнувала становий характер землеволодіння й перетворювала землю на товар. З 1863 по 1902 р. у ринковий обіг ввійшло понад 25 млн десятин приватновласницької землі, насамперед тієї, що належала дворянам. З 1877 по 1905 р. дворянське землеволодіння скоротилося на третину (на півдні України – на 49%). Все ж поміщицькі **латифундії залишалися** досить суттєвими. У 1877 р. більше половини землі належало 1,7% власників з розміром маєтку понад 1 тис. десятин. Серед них виділялися Браницькі, які володіли 167 тис. десятин землі, Потоцькі – 107 тис., Терещенко – 141 тис., Фальц-Фейн – близько 200 тис. та ін.

Реформа 1861 р. змушувала поміщиків швидко пристосовуватися до нової ситуації, впроваджувати новітню агротехніку, машини. Звідси **зростає попит на сільськогосподарську техніку.** Вітчизняні заводи випускали молотарки, жатки, плуги. Поміщики Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній використовували кінні та парові молотарки, сїялки, кінні граблі, багатолемішні плуги. Загалом рівень механізації сільськогосподарських робіт у південних і правобережних губерніях України перевищував загальноросійський у 2-3 рази.

У поміщицьких господарствах застосовувалися різні методи експлуатації робочої сили. Так, у Катеринославській, Київській, Подільській, Волин-

ській, Таврійській, Херсонській губерніях відбувся перехід до капіталістичної системи, заснованої на використанні найманої праці. На Чернігівщині залишалася системою виробітків. На Полтавщині і Харківщині існувала змішана система господарювання.

У 60-90-х рр. посівні площі зросли з 11,8 млн до 17,3 млн десятин. Найбільший приріст спостерігався в експортних культурах (пшениця, ячмінь), частка яких у посівах з 1881 до 1890 р. збільшилася з 42,8 до 52,4%. Посівні площі цукрового буряка зросли з 75 тис. до 350 тис. десятин, картоплі – у 3 рази. На півдні України у 80-х рр. 200 тис. десятин було засіяно льоном. Наприкінці століття тут вже переважали посіви соняшнику.

Товарного характеру набуло тваринництво. Зросло поголів'я коней. Загальна кількість великої рогатої худоби збільшилася з 1870 по 1900 р. на 1,2 млн голів. Розвивалося молочне тваринництво. У 1886-1900 рр. експорт масла зріс з 2,6 млн до 13,5 млн крб.

В Україні окремі регіони спеціалізувалися на виробництві певних видів сільськогосподарської продукції. На Правобережжі вирощували цукрові буряки та пшеницю, Лівобережжі – зерно, тютюн, картоплю, на Півдні – зернові, культивували тваринництво.

Соціальна диференціація на селі

Одночасно з перетворенням феодального землеволодіння у буржуазне поглиблювалася соціальна диференціація на селі, зростала сільська буржуазія, яка різними способами оволодівала надільними землями. Так, у 1877 р. незаможні селяни, які становили 27,4% селянських дворів, утримували лише 13,8% надільної землі, тоді як заможні селяни (куркулі) (15,8%) шляхом оренди та іншими способами володіли 30,3% такої землі. Заможне селянство володіло основною масою тяглової сили, користувалося найманою силою. **Наприкінці XIX ст. із загальної кількості 2415,2 тис. селянських дворів до сільської буржуазії відносилися 448 тис. дворів, до середняків – близько 550 тис., до сільської бідноти – 1,5 млн.**

Дрібні земельні наділи не могли забезпечити незаможним сплату податків й викупних платежів, через що селяни змушені були шукати заробітків в інших місцях. Аграрне перенаселення найбільш гостро відчувалося у Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях. Основна маса селян шукала заробітків на сільськогосподарських роботах у степових районах України, Бессарабії, на Дону, Кубані. З кінця XIX ст. почав наростати **переселенський рух.** З 1886 по 1905 р. з України у Сибір переселилося 535 тис. селян.

Розвиток капіталізму на селі призвів до швидкого формування сільськогосподарського пролетаріату, який у 1900 р. становив близько 1 млн осіб. Основним районом його зосередження були Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. Частина сільських робітників була зайнята у цукровому виробництві па Правобережжі.

Завершення промислового перевороту в Україні

У 60-80-х рр. завершився промисловий переворот, суть якого полягала у переході від мануфактури до фабрики, від дрібного товарного виробництва – до широкомасштабного, від ручної праці – до застосування парових двигунів та системи машин. Якщо у 1860 р. в Україні налічувалося 2147 промислових підприємств (крім винокурень), на яких працювало 86 тис. робітників, то у 1895 р. – відповідно 30310 і 205 тис.

Крім помітних кількісних, відбуваються і значні якісні зміни. У 60-80-х рр. поступово **занепадають провідні галузі дореформеного періоду** – гуральництво, виробництво сукна та ін., які розвивалися у поміщицьких маєтках на мануфактурній основі. Натомість **вперед вийшли галузі важкої індустрії**, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки, – залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна.

У 60-90-і рр. сформувався український індустріальний район, **що включав такі промислові центри загальноімперського значення:** Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий.

Україна стала головною вугільно-металургійною базою Російської імперії. Якщо у 1860 р. тут було добуто 6 млн пудів вугілля, то у 1900 р. – 691,5 млн (69,5% загальноросійського вуглевидобутку). Наприкінці XIX ст. Україна стає **головним центром металургійного виробництва імперії:** у 1900 р. було видобуто 210 млн пудів залізної руди (45% загальноросійського видобутку). Відповідно виплавлено чавуну 92 млн пудів, або 51,8% загальноросійської виплавки, вироблено заліза і сталі – 59 млн пудів (44%). За останні два десятиліття XIX ст. у Катеринославській і Херсонській губерніях виникло 17 великих металургійних заводів. Ряд з них були побудовані на кошти іноземних капіталістів (англійських, бельгійських, французьких). Іноземним капіталістам належало у 1900 р. 65% підприємств сільського машинобудування. З 1888 по 1894 р. в Україні були створені 22 іноземні компанії з основним капіталом майже 63 млн рублів.

Наприкінці XIX ст. **виникли перші в Україні великі підприємства транспортного машинобудування – Харківський і Луганський паровозобудівні заводи.** До 1900 р. вони випустили 233 паровози (23% загальноросійського виробництва). В Одесі, Миколаєві, Херсоні розвивалася суднобудівна і судноремонтна промисловість.

Після скасування кріпосного права **завершився технічний переворот у цукровій промисловості.** Українські цукрові заводи у 1894-1895 рр. виробили 23 млн пудів цукру, або 84% загальноімперського виробництва. У 1887 р. цукрозаводчики утворили цукровий синдикат, який був одним з перших монополістичних об'єднань у Росії. Перші монополії в Україні – «Союз рейкових фабрикантів» (1882 р.), «Союз мостобудівних заводів» (1884 р.).

Дальшого розвитку набули виробництва, пов'язані з іншими галузями сільського виробництва: винокурне, борошномельне, маслоробне, олійне, тютюнове, шкіряне та ін.

Залізничне будівництво. Водний транспорт

Важливе значення для подальшого розвитку промисловості і сільського господарства мала розбудова залізничного транспорту. **Спорудження першої залізничної лінії було започатковано у 1863 р., яка вже у 1866 р. з'єднала Балту** (повітове місто Подільської губернії) **і Одесу**. На Лівобережжі перша залізниця з'явилася у 1868 р., коли Київ дістав сполучення з російським Курськом. Загалом у 1866-1879 рр. на території України прокладено 4,5 тис. верст залізничних колій. На середину 80-х рр. в Україні було завершено будівництво основних магістралей, які з'єднали її економічні регіони з головними центрами Росії, морськими портами Балтійського й Чорного морів, Західною Європою. **Мережа залізниць у 1900 р. досягла 8417 км.**

Швидкими темпами розвивався морський та річковий транспорт. Річкові артерії України обслуговувати 220 пароплавів вантажопідйомністю 1,2 млн пудів, до її морських портів було приписано 280 пароплавів, на які припадало 51% усього тоннажу парового флоту Росії. У 1856 р. за сприяння держави створено Російське товариство пароплавання і торгівлі. Найбільшим портом півдня країни стала Одеса.

Урбанізаційні процеси в Україні

Розвиток промисловості, проникнення капіталізму на село спричинили збільшення кількості міського населення в Україні. Якщо у 1859 р. у містах проживаю 1450 тис. осіб, або 11% всього населення, то вже у 1897 р. – понад 3400 тис., або 13,6%. Особливо швидко розросталися міста у Катеринославській, Київській та Херсонській губерніях. Із 130 міст України, згідно із всеросійським переписом 1897 р., 11 міст мали понад 50 тис. населення, чотири з них – понад 100 тис.: **Одеса (403,8 тис.), Київ (247,7 тис.), Харків (173,9 тис.), Катеринослав (112,8 тис.)**. Збільшення чисельності міського населення відбувалося на тлі природного його приросту, а також переселення у південні райони України значної кількості росіян. **Збільшується загальна чисельність населення України з 13,4 млн осіб у 1863 р. до 23,4 млн у 1897 р.**

Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі

З розвитком промисловості й сільського господарства **активізувався внутрішній ринок. Розвиткові внутрішньої торгівлі сприяла запроваджена у 60-70-і рр. кредитна система.** Заснований у 1860 р. Державний банк через свої контори у містах України надавав позики торговцям для ведення торговельних операцій. Кредити також надавали новостворені Київський приватний комерційний банк, Харківський торговий банк, Одеський комерційний банк та товариства взаємного кредиту. Прискорили товарний обіг і полегшили оптову купівлю-продаж різних товарів **торгові біржі**. Великі за обсягом торговельні операції проводили Київська, Одеська, Слісаветградська та інші біржі.

Змінилася структура внутрішньої торгівлі. Зросла кількість дрібних торговців. З 60-х рр. поширилася стаціонарна торгівля у магазинах, крамниках,

ларках, палатках тощо. Створювалися великі універсальні магазини з розгалуженою мережею філій. Зростала роль фірмової торгівлі.

Пошавішали базари і торги. Збільшилася кількість базарних днів і товарообіг. Впродовж 60-90-х рр. кількість базарів зросла з 350 до 900.

Змінювалася ярмаркова торгівля. На дрібних ярмарках місцевого значення (продовжувалися 1-2 дні) велася переважно роздрібна торгівля сільськогосподарськими продуктами, кустарними виробами, частково – промисловими товарами. Свої особливості мали великі ярмарки, які відбувалися протягом кількох днів (тижнів), мали широкий асортимент товарів, що давало можливість застосовувати оптовий продаж-купівлю продукції. **Деякі ярмарки набули всеросійського значення**, наприклад, у Харкові, Києві, Катеринославі, Єлисаветграді, Сумах, Полтаві, Балті, Ярмолинцях.

Великими центрами зовнішньої торгівлі стали Одеса, Маріуполь, Бердянськ, Миколаїв, Феодосія. Головним сільськогосподарським товаром, що експортувався, було зерно. Азовсько-чорноморські порти вивозили до 80-90% всього російського хліба. Головним ринком збуту були Велика Британія, Персія, Італія, Німеччина. До України ввозили бавовну, шовк, фарби, масла, фрукти, чай, каву, рис, вина.

Найважливіші події

1853-1856 рр. – Кримська війна. Героїчна оборона Севастополя (14 вересня 1854 р. – 30 серпня 1855 р.).

Березень-квітень 1855 р. – селянський рух, відомий під назвою «Київська козаччина».

18 березня 1856 р. – укладення у Парижі російсько-турецького мирного договору.

Весна 1856 р. – самовільне переселення селян Катеринославщини й Херсонщини («Похід у Таврію за волею»).

1860-1864 рр. – фінансова реформа.

1860 р. – створення Державного банку у Петербурзі та його філій в українських містах.

19 лютого 1861 р. – проголошення царського маніфесту про скасування кріпосного права й «Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності».

1864 р. – земська реформа.

1864 р. – судова реформа.

1864 р. – введення в дію «Положення про початкові народні училища», статуту про реформування середньої освіти.

1864 р. – реформа в галузі цензури.

1864-1883 рр. – військова реформа.

1866 р. – споруджено першу залізницю в Україні, яка з'єднала Балту і Одесу.

1870 р. – реформа міського самоврядування.

1871 р. – початок масової селянської еміграції із Закарпаття до країн Північної та Південної Америки.

1874 р. – перехід до загальної військової повинності.

1877 р. – початок першої масової еміграції західноукраїнського населення до США.

1887 р. – створення синдикату цукровозаводчиків.

1897 р. – проведення першого всеросійського загального перепису населення.

Основні терміни та поняття

Адвокат – особа, що захищає обвинуваченого на суді або веде якусь справу в суді, а також дає поради з правових питань.

Акциз – вид непрямого податку на продукти масового споживання, який підприємці включають у їх продажну ціну.

Біржа – установа, де здійснюються торговельні, фінансові та інші операції.

Верста – давня міра відстані, яка вживалась до прийняття метричної системи мір в Росії, Україні, Білорусі. Одна верста дорівнює 500 сажням чи 1066,781 метр

Викуп – гроші чи інша плата, за яку викупувають кого-, що-небудь.

Відрізки – земельні ділянки, захоплені в селян поміщиками після скасування кріпаччини.

Гласний – член місцевого самоврядування у Російській імперії.

Десятина – стара російська одиниця земельної площі, яка дорівнює 1,09 гектара (2400 кв. сажнів).

Земство – орган місцевого самоврядування в Україні у XIX ст.

Кредит – надання в борг матеріальних цінностей, грошей; позика.

Курія – розряд виборців за якоюсь ознакою (майно, стан, національність і т.ін.).

Латифундія – велике приватне землеволодіння.

Модернізувати – змінювати, вдосконалювати відповідно до сучасних вимог і станів; оновлювати.

Монополія – виключне право на виробництво, торгівлю та ін., що належить окремій особі, групі людей або державі.

Перепис – масовий облік населення, устаткування та ін. на певний момент.

Предводитель – у царській Росії – представник дворянства, якого обирали губернські й повітові зібрання і який видав становими справами дворян; маршалок.

Пролетар – найманий робітник, позбавлений власності на засоби виробництва.

Сервітут – обмеження права користування чужою власністю, головним чином землею, заборона проїзду через приватні володіння тощо.

Синдикат – одна з форм капіталістичної монополії, метою якої є одержання надприбутку шляхом організації збуту продукції; характеризується, з одного боку, збереженням виробничої самостійності об'єднаних підприємств і, з другого, – втратою комерційної самостійності.

10.2. Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.

Виникнення перших українських товариств «Громада»

У другій половині XIX ст. кращі сили української інтелігенції були зосереджені у Петербурзі. Сюди на постійне проживання прибули після заслання члени Кирило-Мефодіївського товариства – П.Куліш, В.Білозерський, М.Костомаров, Т.Шевченко. Останній знайомиться з працями О.Герцена, зав'язує особисті стосунки з М.Чернишевським, М.Добролюбовим, І.Тургенєвим. Члени нелегальної організації «Земля і воля», керованої М.Чернишевським, у своїй революційній агітації широко використовували Шевченків «Кобзар». У 1860 р. його було видано у Петербурзі російською мовою.

У 1859 р. у Петербурзі заснували українське товариство «Громада», у якому найбільш активними були П.Куліш та М.Костомаров. Куліш організував друкарню для видання українських книжок. Найбільшим досягненням петербурзької «Громади» стало **видання щомісячного публіцистичного та літературно-художнього часопису «Основа»** (1861-1862 рр.), який відіграв роль головного загальноукраїнського друкованого органу.

«Громади» були організовані і в ряді міст України – Полтаві, Чернігові, Харкові, Києві, Одесі. Вони ставили своїм головним завданням зростання культурного рівня українського народу, піднесення його національної свідомості. З цією метою «Громади» **опікувалися організацією українських шкіл, виданням книжок українською мовою, влаштуванням театральних вистав, концертів тощо.**

«Хлопоманство» в Україні

«Хлопоманство» виникло у середовищі молодішої полонізованої української шляхти Правобережжя, студентів Київського університету наприкінці 50-х рр. XIX ст. Його учасники (В.Антонович, Т.Рильський, Б.Познанський, П.Житецький, К.Михальчук та ін.) ставили за мету зблизитися з селянством, виховати в нього патріотичні почуття і допомагати йому відстоювати свої права. «Хлопомани» (від польського «хлопи» – селяни) розмовляли винятково українською мовою, носили національний одяг, дотримувалися народних звичаїв і обрядів. **Свою стратегічну тему «хлопомани» вбачали у ліквідації царизму, кріпацтва, встановленні демократичної республіки на основі зміцнення добровільного співіснування росіян, українців і поляків.** Питання про відокремлення України від Росії не ставилося. Розпочати здійснення своїх задумів «хлопомани» вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їхньої національної і суспільно-політичної свідомості. Вони вважали, що саме поширення освіти і культури взагалі, а не революційний рух – єдиний шлях до економічного, політичного її духовного визволення народу.

На рубежі 1860-1861 рр. гурток «хлопоманів» **припинив своє існування** з ініціативи самих же його учасників. Вони разом з іншими студентами Київського університету створили нове таємне товариство «Українська громада».

Валуєвський циркуляр і заборона українського слова

Діяльність українських «Громад» викликала серйозну тривогу серед місцевих реакціонерів і урядових кіл. Їх ототожнювали з членами революційних народницьких організацій. **У 1862 р. були заарештовані і покарані активні члени декількох громад, закриті недільні школи, припинена діяльність журналу «Основа». 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв обнародував циркуляр, яким заборонив видавати українською мовою педагогічну, церковну, наукову літературу і підручники.** Виняток робився лише для художніх творів.

Суспільно-політичні течії народовців і москвофілів на західноукраїнських землях

Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях другої половини XIX ст. характеризувався надзвичайною строкатістю, суперечливістю й активністю. Одну з його течій становили так звані **москвофіли**, які організаційно оформилися у другій половині 60-х рр. **Москвофіли не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею «єдиної, неділимий російської народності» від Карпат до Камчатки.** Правлячі кола Росії підтримували москвофільський рух, надавали йому грошову допомогу для публікації видань. Визнаними лідерами москвофілів були у Галичині Д.Зубрицький, І.Наумович, М.Качковський, на Буковині – К.Богатирець, на Закарпатті – А.Добрянський та ін. У 1870 р. москвофіли **заснували політичну організацію – Руську раду**, яку вважали прямою наступницею Головної руської ради 1848 р. і єдиним представником усіх місцевих українців. Москвофіли створили потужну видавничу базу. Видавали газети «Слово», «Наука», «Новий пролом», «Галичанин», «Буковинська зоря», «Русская рада», «Свет», журнал «Наука».

Протилежну позицію у суспільно-політичному русі займали **народовці**. У вирішенні внутрішніх проблем вони орієнтувалися не на російського царя, а на український народ. Народовці доводили, що **українці – це окремий народ, який займав територію від Кавказу до Карпат і гостро потребував захисту своїх національних і політичних прав.** Народовство виникло наприкінці 1861 – на початку 1862 р. і мало багато спільного з україно-фільством на основних українських землях. Воно проявлялося у прагненні підвищити культурно-освітній рівень і національну свідомість українського народу, захисті його мови та літератури. Народовцями ставала переважно молода світська інтелігенція – вчителі та студенти. Лідерами народовства були у Галичині В.Барвінський, Ю.Романчук, Д.Танякевич, на Буковині – С.Смаль-Стоцький, М.Василько, на Закарпатті – Ю.Жаткович, А.Волошин та ін.

Діяльність народовців проявлялася у двох основних формах. По-перше, це пропаганда національних і культурно-освітніх ідей у періодичних виданнях: журнали «Вечорниці», «Мета», «Русалка», «Правда», газети «Діло», «Зоря», «Буковина» та ін. По-друге, це пропаганда ідей через створювані народовцями товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади тощо. Так, у 1864 р. з ініціативи народовців було засновано перший

український професійний театр у Львові. У 1861 р. започаткували у Львові клуб «Руська бесіда», а також товариство «Просвіта» (1868 р.), метою яких було піднесення культури і свідомості народу, літературне товариство ім. Т.Шевченка (1873 р.).

Центральним представницьким органом народовців була обрана у 1885 р. **Народна рада**, яка вважала себе спадкоємицею Головної руської ради. Згодом у народовському русі відбулося розмежування. Частина народовців стала на угодовські, інша – на радикальні позиції.

Вплив на суспільно-політичне життя України польського повстання 1863-1864 рр.

Національна політика російського самодержавства стала причиною активізації визвольного руху в Російській імперії. Серед польської шляхти, буржуазії та інтелігенції популярною була думка про відродження Польської держави. У червні 1862 р. сформувався **Центральний національний комітет (ЦНК)**, який очолив Я.Домбровський. Повстання почалося у 1863 р. ЦНК проголосив себе Тимчасовим національним урядом. З його ініціативи **повстання на Правобережній Україні почалося 9 травня 1863 р. й охопило Київську та Волинську губернії**. Загалом на цих територіях діяло 20 повстанських загонів. На боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів і росіян. Серед них виділялися А.Потебня, А.Красовський, В.Рудницький, Є.Ружинський, В.Синьогуб та ін. Але **масової підтримки з боку свідомої української громадськості польське визвольне повстання не знайшло**. Своїми планами на відновлення незалежності Польщі в межах 1772 р. і тим самим відмовою України на власну державність польська шляхта відштовхнула від себе українців. До травня 1864 р. Росія за допомогою Австрії та Пруссії придушила повстання.

Відновлення громадівського руху. Емський указ

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. **суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні знову поживався**, відновилися діяльність «Громад» у Києві, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах.

Найбільш дієвою була **Київська «Громада»**, у якій сконцентрувалися значні інтелектуальні сили – В.Антонович, М.Зібер, М.Драгоманов, О.Кістяківський, М.Старицький, П.Чубинський та ін. У січні 1873 р. **громадівці заснували Історичне товариство Нестора-літописця**. Наступного місяця почав працювати **Південно-Західний відділ Російського географічного товариства**, що фактично став легальним науковим осередком, який науково обгрунтував національну самобутність українського історико-культурного процесу У 1873-1874 рр. товариство випустило два томи «Записок». Під його егідою було підготовлено і видано «Історичні пісні малоросійського народу» В.Антоновича та М.Драгоманова (1874-1875 рр.), збірку казок М.Драгоманова, працю П.Чубинського з етнографії Правобережної України, проведено одноденний перепис населення м. Києва. Проводилася робота з підготовки історії української літератури й українсько-російського словника. Влітку 1874 р.

географічне товариство провело III всеросійський археологічний з'їзд, який продемонстрував високий науковий рівень українських вчених. Друкованим органом Київської «Громади» у 1874-1875 рр. була газета «Киевский телеграф».

У 1873 р. київські громадівці **сформулювали свою політичну програму, в основі якої лежала вимога перетворення Росії на федерацію і надання широкої автономії Україні.** Ще радикальнішою була Одеська «Громада». Київські і одеські громадівці підтримували зв'язки з російським революційним рухом.

Активізацію діяльності Київської та інших «Громад» в Україні царський уряд сприйняв як новий прояв українського сепаратизму. У серпні 1875 р. за наказом Олександра II було створено спеціальну комісію для «вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». На підставі пропозицій комісії **цар 18 травня 1876 р. у німецькому курортному місті Емс підписав відповідний указ, за яким заборонялося друкувати українською мовою книжки, тексти до музичних творів, ставити українські театральні вистави, влаштовувати концерти з українськими піснями.** Заборонялося використання української мови у початкових школах, судах і державних установах. Малоросійська губернія була розділена на Чернігівську і Полтавську, а Слобідсько-Українська перейменована на Харківську. Додатковим розпорядженням **закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заборонялося видавати газету «Киевский телеграф».**

Вплив на діяльність громадівців Емського указу 1876 р.

Емський указ завдав українському рухові важкого удару. Буди зведені нанівець можливості легальної діяльності. Провідні діячі Київської «Громади» (М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолинський) виїхали в еміграцію. За дорученням київських громадівців **М. Драгоманов у 1878-1882 рр. видавав у Женеві журнал «Громада»,** на сторінках якого намагався узагальнити погляди громадівців і викласти **програму українського руху.** В основі програми лежали: 1) **демократизм** (парламентська влада, надання громадянам демократичних прав і свобод); 2) **федералізм** (децентралізація, запровадження громадського самоврядування, розбудова держави знизу вгору, автономія України у складі федеративної Росії); 3) **європеїзм** (орієнтація на країни Західної Європи); 4) **культуризм** (визвольна боротьба мала вестися лише просвітницькими формами і методами); 5) **еволюційність** (висування поміркованих вимог, підштовхування знизу реформаційного процесу).

Народницькі гуртки і групи в Україні

У народництві сформувалися три течії, представлені своїми ідеологами. П. Лавров та його прихильники вважали народ не готовим до боротьби проти існуючого ладу. Тому головне завдання вони вбачали у пропаганді серед селян і робітників ідей соціалізму і підготовці їх до боротьби

проти самодержавства. **М.Бакунін** та його послідовники вважали російського селянина готовим до «бунту». Своїм завданням вони ставили підняти народ до збройної боротьби проти держави й створити союз вільних асоціацій виробників. **П.Ткачов** провідну силу вбачав у революційній інтелігенції. Саме вона, на його думку, мала створити змовницьку організацію, скинути царя й повести народ до соціалізму. Тобто у народництві існували **пропагандистська, анархістська, чи бунтарська, та змовницька течії**.

Народництво в Україні розвивалося тими ж шляхами, що й по всій Російській імперії, маючи, проте, свої особливості. За прикладом Петербурзького гуртка «чайківців» (1871 р.) почати створюватися аналогічні гуртки й в Україні. У 1872 р. на позиції «чайківців» перейшов гурток молоді з Києва. **Одним з найбільших на Півдні у 1873 р. став одеський гурток «чайківців».**

У 1873 р. у Києві утворився народницький гурток бунтарського напрямку «Київська комуна». У її складі у різний час було близько 80 осіб. Подібні гуртки у 1874 р. були створені у Харкові та Чернігові. У цьому ж році, народники, сподіваючись підняти на революційну боротьбу селянство, **організували «ходіння в народ».** Активну участь у поширенні бунтарських настроїв по селах і містечках Київщини, Поділля взяли члени «Київської комуни» В.Дебогорій-Мокрієвич, Я.Стефанович, І.Бохановський та ін. Активна пропаганда велася і на території Харківщини, Херсонщини, Катеринославщини, Чернігівщини. Народники читати селянам заборонену літературу й вели з ними бесіди на революційні теми.

Наприкінці 1874 р. було заарештовано близько тисячі учасників «ходіння у народ», яке не дало сподіваних результатів. **Селяни не розуміли народників і не пішли за ними, оскільки їх основна маса не сприйняла ідей соціалізму.**

Розпочався пошук нових шляхів повалення самодержавства. Народники змінили зміст своєї пропаганди у селянському середовищі й зробили головним лозунг переходу землі до рук селян. **У 1876 р. у Петербурзі була створена група «Земля і воля»,** яка координувала й узгоджувала діяльність окремих народницьких гуртків. Члени «Землі і волі» відкривали у селах майстерні, робили спроби перейти до тривалої пропаганди. У 1877 р. група народників на чолі із Я.Стефановичем (видавав себе за ходока херсонських селян Д.Найду), Дейчем і Бохановським організувала у Чигиринському повіті таємне селянське товариство і намагалася підняти селян на повстання. Учасники т.зв. **«Чигиринської змови»** підготували нібито від імені царя «Височайшу таємну грамоту», статут селянського таємного товариства «Таємна дружина» та «Обряд святої присяги». Тут зазначалося, що цар знає про важке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Селяни мали скинути поміщиків і справедливо розподілити всі землі. Почалося створення таємних дружин у деяких селах повіту. Однак і ця спроба народників завершилась повним розгромам і притягненням до суду понад 1 тис. селян.

Розбіжності у поглядах призвели до **розколу «Землі і волі» та створення у 1879 р. двох нових організацій – «Народна воля» і «Чорний переділ».** До «Народної волі», яка перейшла до застосування терору, належа-

ли А.Желябов, О.Михайлов, М.Фроленко, М.Морозов, С.Перовська, М.Кибальчич та ін., до «Чорного переділу», що залишався на бунтарських позиціях – Г.Плеханов, Я.Стефанович, П.Аксельрод, П.Дейч, В.Засулич та ін. В Україні діяли обидві організації. Під Одесою і Олександрівськом двічі було вчинено замах на Олександра II, здійснено ряд терористичних актів проти царських чиновників. Врешті 1 березня 1881 р. царя було вбито, після чого посилювалися репресії проти визвольного руху. «Народну волю» було розгромлено. Окремі гуртки продовжували певний час діяти, однак відновити організацію революціонерам не вдалося.

Поширення марксизму й зародження соціал-демократизму в Україні

У XIX ст. у Європі значного поширення набули ідеї соціалізму, які відображали одвічне прагнення людства до благодатного і щасливого ідеального суспільства, в якому немає експлуатації і соціальної нерівності. У 40-х рр. ці ідеї дістали наукове обґрунтування у творах **Карла Маркса** і **Фрідріха Енгельса**. Вони визначали шляхи побудови соціалізму через повалення капіталістичної системи. Основну рушійну силу такого переходу класики наукового соціалізму вбачали у пролетаріаті. Карл Маркс у своєму «Капіталі» (1867 р.) обґрунтував неминучість краху капіталістичної формації й перемогу пролетарської революції.

Першими пропагандистами нового вчення в українських землях на початку 70-х рр. стали М.Зібер, С.Подолінський, І.Фесенко, Д.Лизогуб, І.Кауфман.

У 60-70-і рр. посилювався робітничий рух. На ґрунті стихійної економічної боротьби виникають робітничі організації. **У 1875 р. в Одесі було засновано «Південноросійський союз робітників»** на чолі з Є.Заславським. Члени організації пропагували ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів, гуртування робітників, майбутньої боротьби з існуючим економічним і політичним ладом. «Союз» керував кількома страйками, займався революційною пропагандою. У грудні 1875 р. організацію було розгромлено.

Цілісну пропаганду марксистського вчення започаткувала, **створена у Женеві в 1883 р. група «Визволення праці»** у складі Г.Плеханова, В.Засулич, П.Аксельрода, Л.Дейча, В.Ігнатова. Її члени впродовж 1883-1894 рр. видали російською мовою понад 20 творів Маркса і Енгельса. **Марксистська література переправлялася в Україну**, переважно через Львів. Її перевезенню сприяли І.Франко, М.Павлик та ін. Ці видання активно використовували **нелегальні марксистські гуртки**. Перший такий гурток виник у Києві в 1889 р. Він діяв лише кілька місяців. **У 1891 р. в Києві виникла «Російська група соціал-демократів»**, яку очолив Ю.Мельников. В Одесі перший соціал-демократичний гурток був створений у 1890 р., у Катеринославі – у 1894 р., у Харкові – у 1895 р. Аналогічні об'єднання виникли також у Херсоні, Полтаві, Сумах та інших містах.

Після створення у Петербурзі **«Союзу боротьби за визволення робітничого класу»** під керівництвом В.Ульянова-Леніна аналогічні союзи,

які намагалися об'єднати розрізнені соціал-демократичні гуртки, виникають у 1897 р. у Києві та Катеринославі. **1-3 березня 1898 р. у Мінську відбувся I з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії.** Серед дев'яти його депутатів четверо представляли соціал-демократів України. З'їзд прийняв «Маніфест Російської соціал-демократичної партії» і започаткував першу марксистську партію в Росії.

Поширення ліберального руху

Опорними пунктами ліберально-опозиційного руху у 60-80-х рр. XIX ст. були змства і міські думи. Ліберальні угруповання буржуазії та обуржуазнених поміщиків цих органів **виступали за перетворення Росії на конституційну монархію, введення свободи слова, друку, недоторканності особи, ліквідацію адміністративних зловживань, скликання Установчих зборів, побудову економіки за законами вільного ринку, конкуренції.** В основу своєї діяльності вони поклали пошук компромісів з урядом (подача петицій, виступи у пресі, на численних засіданнях тощо). Особливо активно ліберальний рух проявився у Чернігівській, Харківській, Катеринославській і Полтавській губерніях.

Ідеологами руху були В.Воронцов, С.Кривенко, С.Южаков, М.Михайловський. Вони гуртувалися навколо журналу «Русское богатство», газети «Неделя» та ін. Близькими до лібералів були письменник Б.Грінченко, відомий кооперативний діяч М.Левитський («артільний батько»), який активно організовував селянські артілі на Херсонщині та Катеринославщині. У вересні 1894 р. була створена перша хліборобська артіль в Україні, у с.Федвар, а наприкінці 90-х рр. у 25 селах Херсонської губернії вже діяло 125 артілей, які об'єднували понад 3 тис. селян.

«Братство тарасівців» та його внесок в український рух. «Молода Україна»

Наприкінці XIX ст. в українському русі у **середовищі молодих інтелігентів виникає самостійницька течія.** Вона виникла як реакція на кризу культурницького руху (українофільства).

Українська студентська молодь прагнула активізувати суспільно-політичне життя України. **У 1891 р. (за іншими даними у 1892 р.) харківські і київські студенти Б.Грінченко, І.Липа, М.Байздренко, М.Базькевич, В.Боровик, М.Міхновський утворили громадсько-політичне товариство «Братство тарасівців».** Організаційно братство оформилося під час зустрічі його фундаторів на могилі Тараса Шевченка у Каневі й ставило за мету реалізувати основні ідеї Кобзаря.

Найбільш активно тарасівці працювали у Харкові. Їхні осередки знаходилися у Києві, Одесі, Полтаві, Лубнах. Тарасівці організовували лекції, таємні сходки, ставили вистави, створили бібліотеку нелегальних видань, приступили до написання праць національно-визвольного змісту. Основні ідейні засади організації викладені у «**Декларації віри молодих українців**». Тарасівці виступали за єдність і соборність українських земель,

на захист української мови, за справедливе вирішення економічних питань. Своїм основним завданням вони вважали національне визволення українського народу. Братство проіснувало до 1893 р. (за іншими даними – до 1898 р.), коли більшість його учасників було заарештовано.

«Братство тарасівців» є першою самостійницькою організацією у Наддніпрянській Україні. Діяльність братства активізувала студентський громадівський рух. У 1895 р. студенти Київського університету В.Домницький, Г.Лазаревський, П.Холодний, І.Руденко створили таємну «Українську студентську громаду». У 1897 р. в Харкові Д.Антонович, М.Русов, І.Кухта та ін. організували «Харківську студентську громаду». Всього в Україні виникло близько 20 студентських громад. У серпні 1898 р. у Києві з ініціативи Д.Антоновича відбувся нелегальний з'їзд студентських громад, який об'єднав всі громади в одну **Загальноукраїнську безпартійну організацію** і створив виконавчий комітет (координував діяльність громадівських організацій). На другому студентському з'їзді у 1899 р. було створено **Всеукраїнську студентську спілку**, яку І.Франко назвав «Молодою Україною».

Виникнення перших українських політичних партій

У 90-х рр. XIX ст. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. У той час на ґрунті наявних суспільно-політичних течій утворилися перші політичні партії.

Перші українські політичні партії з'явилися в Галичині. У жовтні 1890 р. у Львові радикально налаштовані діячі визвольного руху створили **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**. Програма партії містила ідеї етичного соціалізму, демократії, соборності України. В гострій внутрішній полеміці між старими (І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький) та «молодими» (В.Будзиновецький, М.Ганкевич, В.Охримович та ін.) радикалами **вперше в історії українського руху було висунуто й аргументовано постулати політичної самостійності України.** Він містився у книзі Ю.Бачинського «Україна ірредента» (1895 р.) та новій редакції програми РУРП (1895 р.).

У листопаді 1890 р. лідери галицьких народовців О.Барвінський, К.Левицький, Ю.Романчук, Д.Савчак та ін. уклали з намісником у Галичині графом Казиміром Бадені угоду, згідно з якою вони за надання їм кількох депутатських місць у парламенті, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті тощо, зобов'язувалися підтримувати політику австрійського уряду. Після цього була **проголошена «нова ера» у відносинах народовців з урядом і польською шляхтою.** «Новоєрівська» політика не знайшла підтримки місцевого населення. Тому вже у 1891 р. від неї відійшов Ю.Романчук. «Нову еру» підтримали О.Барвінський, Н.Вахнянин, галицький митрополит С.Сембратович, які у 1896 р. заснували **Русько-український християнський союз.**

У 1899 р. частина членів РУРП на чолі з Ю.Бачинським, М.Ганкевичем, С.Вітиком утворили **Українську соціал-демократичну партію**, а І.Франко спільно з М.Грушевським (тоді він керував кафедрою історії Львівського університету, був головою НТШ) та В.Левицьким, очолив **Українську націо-**

нально-демократичну партію. УСДП виступала за майбутній республіканський устрій України. Для УНДП головним гаслом стало проголошення республіки, соборності українських земель.

Найважливіші події

1859 р. – заснування у Петербурзі українського товариства «Громада».

Кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. – діяльність «хлопоманів».

1860 р. – перевидання у Петербурзі російською мовою «Кобзаря» Т.Г.Шевченка.

Кінець 1861 р. – початок 1862 р. – зародження руху народовців.

1861-1862 рр. – видання у Петербурзі українського журналу «Основа».

18 липня 1863 р. – Валуєвський циркуляр.

1863-1864 рр. – польське антиросійське повстання на Правобережній Україні.

Друга половина 60-х рр. XIX ст. – оформлення суспільно-політичної течії «москвофільства».

1868 р. – заснування першого у Галичині товариства «Просвіта».

1871 р. – створення народницького гуртка «чайківців» у Петербурзі.

1873 р. – заснування народницького гуртка «Київська комуна».

1873 р. – заснування Історичного товариства Нестора-літописця у Києві. Створення у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

1873 р. – створення у Львові Літературного товариства ім. Т.Г.Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка).

1874 р. – початок масового «ходіння в народ».

1874-1875 рр. – видання у Києві газети «Київської громади» – «Киевский телеграф».

1875 р. – створення в Одесі першої в Росії антиурядової робітничої організації «Південноросійський союз робітників».

18 травня 1876 р. – Емський указ.

1876 р. – створення у Петербурзі народницької організації «Земля і воля».

1877 р. – «Чигиринська змова».

1878-1882 рр. – видання у Женеві за редакцією М.Драгоманова журналу «Громада».

1879 р. – розкол «Землі і волі» на дві самостійні народницькі організації – «Народна воля» і «Чорний переділ».

1889 р. – об'єднання робітників Києва в перший соціал-демократичний гурток.

1890 р. – створення у Львові першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії.

1890 р. – проголошення «нової ери» у відносинах народовців з австрійським урядом і польською шляхтою.

1891 р. – виникнення громадсько-політичного товариства «Братство тарасівців».

- 1894 р.** – створення першої хліборобської артілі в Україні.
- 1896 р.** – створення Русько-українського християнського союзу.
- 1898 р.** – створення у Києві Загальноукраїнської безпартійної організації.
- 1898 р.** – створення Російської соціал-демократичної робітничої партії.
- 1899 р.** – у Галичині створено Українську національно-демократичну партію і Українську соціал-демократичну партію.
- 1899 р.** – створення Всеукраїнської студентської спілки «Молода Україна».

Персоналії

Антонович Володимир Боніфатійович (18(30).01.1834 – 8(21).03.1908) – видатний український історик, археолог, етнограф. Закінчив Київський університет. 1863-1880 рр. – головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, з 1878 р. – професор Київського університету, з 1881 р. – голова Історичного товариства Нестора-літописця. Очолював Київську «Громаду». Автор багатьох праць з історії України: «Про походження козаків» (1863), «Про гайдамацтво» (1876), «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885) і т.д.

Антонович Дмитро Володимирович (2(14).11.1877 – 12.10.1945) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик мистецтва. Один із засновників РУПу. У добу Центральної Ради був морським міністром, а в період Директорії – міністр мистецтва, голова української дипломатичної місії у Римі. Один із ініціаторів створення Українського Вільного університету, директор Музею визвольної боротьби України у Празі та голова Українського історично-філологічного товариства. Найважливіші праці: «Українське мистецтво» (1923), «300 років українського театру» (1925) та ін.

Бачинський Юліан Олександрович (28.03.1870 – 1940) – український громадський діяч, публіцист. Член Української радикальної партії, а з 1899 р. – Української соціал-демократичної партії. У 1895 р. видав книжку «Ukraina ingredenta» («Україна уярмлена»), в якій обґрунтовував необхідність політичної самостійності та соборності України. 1918р. – член Української Національної Ради у Галичині; 1919 р. – представник ЗУНР у Вашингтоні; 1921-1929 рр. – жив у Німеччині, згодом у Львові. Повернувся в СРСР, працював у редакції УРЕ. Репресований, помер у таборах ГУЛАГу.

Грінченко Борис Дмитрович (27.11(9.12).1863 – 23.04(6.05).1910) – видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, фольклорист, мовознавець і педагог. Один із засновників «Братства тарасівців», Української радикальної партії на Наддніпрянщині. 1906-1909 рр. – голова Київської «Просвіти». Упорядкував і видав «Словарь української мови» у 4 томах (1907-1909). Автор поетичних збірок, п'єс, повістей на побутову тематику.

Драгоманов Михайло Петрович (18(30).09.1841 – 20.06(2.07).1895) – видатний український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, публіцист, фольклорист, економіст, філософ, автор понад 2 тис. творів, доцент Київського університету (1864-1876), професор Софійського

університету (з 1889 р.). Очоловав ліве крило Київської «Громади», емігрував (1876), видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878-1882). Стояв біля витоків політизації українського національного руху, розглядав українську проблему в широкому контексті європейської історії. Спираючись на національну традицію, сповідував ліберальні, соціал-демократичні та соціалістичні погляди.

Житецький Павло Гнатович (23.12.1836(4.01.1837) – 5(18).03.1911) – видатний український філолог і фольклорист. Засновник Київської «Громади». Обгрунтував ідею самостійності української мови і літератури. Дослідник Пересопницького Євангелія 1561 р. До викладання в університеті Житецького царська влада не допустила, і все життя він працював у середніх навчальних закладах Кам'янець-Подільського, Києва, Петербурга.

Зібер Микола Іванович (10(22).03.1844 – 28.04(10.05).1888) – видатний український економіст і соціолог, громадський діяч. 1873-1875 рр. – доцент, професор Київського університету. Член Київської «Громади» і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. 1875-1884 рр. – перебував в еміграції у Швейцарії. Був великим прихильником кооперативного руху, одним з його організаторів в Україні. Найвизначніші праці: «Теорія цінності і капіталу Д.Рікардо» (1871), «Нариси первісної економічної культури» (1883) та ін.

Кибальчич Микола Іванович (19(31).10.1853 – 3(15).04.1881) – визначний український винахідник. Навчався у Медико-хірургічній академії. 1875-1878 рр. – відбував ув'язнення за революційну пропаганду серед селян Київської губернії. У травні-червні 1879 р. входив до групи «Свобода або смерть», з серпня 1879 р. – належав до «Народної волі». Виготовляв вибухові пристрої для замахів на Олександра II. Заарештований 17 березня 1881 р. У в'язниці розробив проект літального апарату для польоту в космос.

Кістяковський Олександр Федорович (14(26).03.1833 – 13(25).01.1885) – український вчений-криміналіст, історик права. З 1864 р. – приват-доцент, професор Київського університету. Досліджував українське звичаєве право, історію права та судовий устрій Гетьманщини. Зібрав і видав збірку законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879). Перебуваючи у Петербурзі, був заступником редактора українського журналу «Основа».

Левитський Микола Васильович (25.03(7.04).1859 – 1.12.1936) – український громадський діяч, ліберальний народник, відомий кооператор («артільний батько»). Працював секретарем земської управи, займався адвокатурою. Заклав першу в Україні і в Східній Європі хліборобську спілку (артіль). Заснував також виробничі артілі в містах. Брав участь у роботі Центральної Ради, у радянські роки займався педагогічною діяльністю.

Липа Іван Львович (24.02.1865 – 13.11.1923) – відомий український громадсько-політичний діяч, письменник, лікар. Один із засновників «Братства тарасівців», після розгрому якого був заарештований. У 1902-1918 рр. жив в Одесі, де займався лікарською практикою, брав активну участь у громадсько-політичному житті. У 1919 р. – міністр віросповідань УНР.

Міхновський Микола Іванович (19(31).03.1873 – 23.05.1924) – визначний український громадсько-політичний діяч, ідеолог державної незалежності України, засновник і перший ідеолог українського націоналізму. Один із ініціаторів створення «Братства тарасівців». Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі. Ідеолог Революційної української партії, автор твору «Самостійна Україна» (1900), організатор і керівник Української народної партії, активний учасник революційних подій 1917 р. (ініціатор створення українського національного війська). Після встановлення радянської влади зазнав переслідувань. 23 травня 1924 р. був розстріляний, за іншими даними – повішався у власному саду.

Подолінський Сергій Андрійович (31.11.1850 – 12.07.1891) – український політичний мислитель, громадсько-політичний діяч. Брав участь у громадському і народницькому русі. Організував у Відні видавництво популярної соціалістичної літератури, один із ініціаторів видання у Женеві журналу «Громада». Популяризував економічне вчення К.Маркса і Ф.Енгельса. Розробив оригінальну теорію «громадівського соціалізму», яка ґрунтувалася на національних традиціях українського народу.

Романчук Юліан Семенович (24.02.1842 – 22.04.1932) – український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист. 1863-1900 рр. – викладач Львівської гімназії. Голова Народної Ради, співзасновник Національно-демократичної партії (до 1907 р. її голова), 1883-1895 рр. – посол до галицького сейму, 1891-1897 і 1901-1918 рр. – посол до австрійського парламенту. Під час Першої світової війни – голова Українського Червоного Хреста і Української Культурної Ради у Відні. Член-засновник товариства «Просвіта», НТШ.

Франко Іван Якович (27.08.1856 – 28.05.1916) – видатний український поет, письменник, громадсько-політичний діяч, національний ідеолог. Навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. З 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. – етнографічну комісію НТШ, редагував «Літературно-науковий вісник». Один із засновників першої української політичної партії – Русько-української, співробітник багатьох українських громадських і наукових інституцій, депутат австрійського парламенту, організатор української преси в Галичині. Франко є поетом-новатором. Відомими є його збірка «З вершин і низин», поеми «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський» та ін. Автор 9 повістей і романів («Борислав сміється», «Захар Беркут», «Украдене щастя», «Кам'яна душа» і т. ін.), понад 100 інших прозових творів.

Чубинський Павло Платонович (15(27).01.1839 – 14(26).01.1884) – визначний український етнограф і фольклорист, громадський діяч. Член Київського «Громади». За звинуваченням у антидержавній діяльності засланий царським урядом до Архангельської губернії. Там вивчав історію та побут північних народів. Російська АН визнала його найкращим тогочасним етнографом та народознавцем. У 70-ті рр. брав участь у дослідженні народного життя на Правобережжі. У 1862 р. опублікував вірш «Ще не вмерла Україна», який згодом став національним гімном України.

Основні терміни та поняття

Анархізм – політичне вчення, яке, не визнаючи будь-якої державної влади, вважає абстрактний принцип «особистої волі» за основу ідеального суспільства; невизнання авторитету, порядку, дисципліни; свавілля.

Артіль – група осіб однієї професії чи ремесла, об'єднаних для спільної праці на основі усуспільнення засобів виробництва.

Бунт – стихійне повстання; заколот.

Гурток – організація осіб, об'єднаних для спільних занять, спільності діяльності тощо.

З'їзд – збори представників великої громадської або наукової організації, груп населення, діячів певної галузі.

Змова – таємна домовленість про спільні дії проти кого-небудь з політичною або іншою метою.

Ідеолог – представник і захисник ідеології якого-небудь суспільного класу, суспільно-політичного ладу, напрямку.

Лібералізм – політичний напрямок, який в епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій відстоював свободу буржуазії.

Партія – політична організація, спілка; група осіб, об'єднаних спільністю яких-небудь політичних і економічних інтересів, за які вони борються, що може виникнути як опозиція всередині більшого угруповання, в середовищі представників одного класу.

Пропаганда – поширення яких-небудь ідей, поглядів, знань шляхом постійного глибокого і детального роз'яснення широким масам.

Радикал – прихильник найдієвіших, крайніх заходів, найрезультативніших, докорінних, фундаментальних, кардинальних, рішучих змін; представник деяких політичних партій, які вимагають проведення демократичних реформ.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення і створення власної держави чи автономної області.

Соціалізм – перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією; вчення про побудову такого суспільного ладу.

Терор – найгостріша форма боротьби проти політичних супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення.

Українофіл – прихильник українців і всього українського; протилежне – українофоб.

Хлоп – селянин, мужик взагалі або кріпак.

Циркуляр – письмове розпорядження директивного характеру, що його надсилають підвідомчим установам.

10.3. Культура України у другій половині XIX ст.

Стан освіти в Україні

Після реформи 1861 р. значно розширилася мережа закладів **початкової освіти**. **14 липня 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища»**, відповідно до якого всі повітові, сільські, церковно-парафіяльні школи, сільські училища були перетворені на початкові народні училища, що стали загальностановими. Навчання в них велося за єдиними планами і програмами. Частина училищ була перетворена на «зразкові» з 5-річним терміном навчання. **У 1872 р. повітові училища були реорганізовані у 6-річні міські училища.** У 70-ті рр. набули поширення школи, які відкривалися земствами. У 1859-1862 рр. «Громади» відкривали недільні школи. Загалом, у 1897 р. у Наддніпрянській Україні існувало близько 17 тис. початкових шкіл усіх типів. Все ж цієї кількості було замало. Лише 19,8% населення України віком понад 10 років у 1897 р. вміли читати.

На території Австро-Угорщини уряд реформою 1869 р. передав усі школи з відання церкви під державну опіку. Запроваджувалося загальне обов'язкове початкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Незважаючи на це, у 1890 р. 67% населення Західної України залишалося бути неписьменним.

Значний вплив на розвиток початкової освіти мали «Просвіти». Вони організовували бібліотеки і читальні, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, проводили україномовні лекції, спектаклі і концерти самодіяльних акторів, широко пропагували твори Т.Шевченка. Просвітяни робили спроби відкрити школи з українською мовою викладання. У Галичині в 1881 р. «Просвіта» створила «Руське педагогічне товариство», яке утримувало 4 приватні школи і кілька шкіл з гуртожитками, в яких виховувалася українська молодь.

Згідно зі статутом 1864 р. середня освіта надавалася у 7-річних гімназіях, що поділялися на класичні (з поглибленим вивченням гуманітарних дисциплін) і **реальні** (вивчалися точні і природничі науки). Випускники класичної гімназії могли вступати до університетів, реальної – лише до вищих спеціальних навчальних закладах. **У 1871 р. відповідно зі статутом гімназій і прогімназій всі чоловічі гімназії перетворювалися на класичні, реальні – ліквідовувалися.** Навчання тривало 8 років. У 80-ті рр. було значно підвищено плату за навчання, обмежено доступ до гімназій євреїв. **У 1887 р. видано «циркуляр про кухарчиних дітей»**, який зобов'язував директорів гімназій утримуватися від прийому до їхніх закладів дітей прислуги, дрібних крамарів тощо.

Швидко формувалася **мережа середньої спеціальної освіти.** У другій половині XIX ст. було відкрито 6 середніх комерційних училищ, діяло 28 навчальних закладів сільськогосподарського профілю, 24 – педагогічного, функціонували 13 медичних закладів, 14 художніх і музичних училищ.

Зародилася жіноча середня освіта. Положення 10 травня 1860 р. запроваджувало жіночі училища Міністерства народної освіти. У 1870 р. були відкриті перші жіночі гімназії з 8-річним терміном навчання. Випускни-

ці отримували право вступу до університетів. Загалом, **наприкінці XIX ст. існувало 129 гімназій, із них 52 чоловічі і 77 жіночих.** Середню освіту давали також заклади закритого тину – інститути шляхетних дівчат, кадетські корпуси, приватні пансіони.

Мережа вищих навчальних закладів розширювалася повільно. До Харківського і Київського університетів додався **Новоросійський**, який був відкритий в Одесі у 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. З відкриттям у Києві в 1878 р. жіночих курсів **зароджується вища жіноча освіта.**

З'явилися вищі спеціальні навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, Глухівський учительський інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище у Катеринославі, Харківський ветеринарський інститут.

На західноукраїнських землях у **1875 р. було засновано Чернівецький університет**, а в 1877 р. Львівську технічну академію перетворено на політехнічний інститут. У 1897 р. у Львові засновано Академію ветеринарної медицини.

Наукові дослідження

У другій половині XIX ст. бурхливо розвивалися наукові дослідження у різних галузях людського буття. Високого рівня досягли **природничі науки.** Так, професор Харківського університету О.Ляпунов посідав провідне місце у розробці проблем стійкості і рівноваги руху механічних систем. Його колега М.Бекетов створив у Харківському університеті перші в Україні фізико-хімічне відділення і лабораторію фізичної хімії. Західноукраїнський фізик І.Пуллоу відзначився дослідженням рентгенівського випромінювання. Значних успіхів досягли математики С.Ярошенко та І.Тимченко, фізики М.Умов, М.Авенаріус, М.Пильчиков. Світового визнання набуло вчення про фагоцитоз та імунітет, розроблене І.Мечниковим. Разом з М.Гамалією він створив в Одесі першу в Україні бактеріологічну станцію. Не знайшовши належного розуміння, І.Мечников виїхав до Парижу, де став першим лауреатом Нобелівської премії з України. В Одесі розгорнув свою діяльність видатний мікробіолог Д.Заболотний. У галузі медицини світової слави зажили І.Сеченов, Ю.Шимаковський, О.Ковалевський. У галузі геології і мінералогії плідно працювали В.Тарасенко і П.Тутковський.

Свій внесок у прикладну науку зробили **українські винахідники.** У 1881 р. інженер М.Бенардос першим у світі винайшов і застосував у промисловій практиці дугове електрозварювання металів. Наприкінці XIX ст. інженер О.Бородін створив найбільш економний паровоз.

На новий рівень розвитку піднеслися **суспільні науки.** Загальноєвропейське визнання здобули праці антрополога Ф.Вовка, економістів М.Бунге, М.Туган-Барановського, М.Зібера, правознавця О.Кістяковського, соціолога та історика М.Драгоманова, мовознавців О.Потебні і П.Житецького,

етнографа М.Сумцова, статиста О.Русова, філософів С.Гогоцького, П.Юркевича, О.Гілярова, психолога Г.Челпанова та ін.

Помітні зрушення відбулися в **історичній науці**. Так, М.Костомаров своїми працями «Богдан Хмельницький», «Руїна» та ін. започаткував наукову розробку історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. В.Антонович у своїх працях («Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні», «Нарис історії Великого князівства Литовського» та ін.) обґрунтував національну особливість минулого українського народу. Наприкінці XIX ст. з'явилася тритомна «Історія запорозьких козаків» Д.Яворницького. Тоді ж розпочалася наукова діяльність М.Грушевського. У працях О.Левицького, І.Новицького, І.Каманіна, Я.Шульгіна велика увага приділялася соціально-економічним процесам на Правобережній Україні. О.Єфіменко, Д.Багалій, М.Василенко розробляли переважно історію Лівобережної України, насамперед Гетьманщини. Історію княжої України та Великого князівства Литовського вивчали М.Дашкевич, П.Голубовський, М.Стороженко, М.Довнар-Запольський та ін.

Українська література

Після смерті Т.Шевченка найпомітнішою постаттю у літературному житті став П.Куліш, який створив перший національний історичний роман «Чорна рада». Відомими є його альманахи «Хата», збірки поезій «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін» та інші твори.

Основою особливості української літератури цього періоду став **розвиток напрямку критичного реалізму**. Твори Марко Вовчок («Інститутка», «Народні оповідання»), І.Нечуй-Левицького («Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка»), П.Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Голодна воля»), П.Грабовського (збірки віршів «Пролісок», «З півночі», «Кобза») сповнені пафосу боротьби за «світло боротьби», глибокої віри в щасливе майбутнє свого народу.

У другій половині XIX ст. розгорнулася активна літературна діяльність засновника української реалістичної байки, поета-лірика Л.Глібова (поезія «Журба»), засновника громадянської і пісенно-романсової лірики С.Руданського («Співомовки», поеми «Мазепа», «Віщий Олег», пісні «Повій, вітре, на Україну», «Мене забудь»), письменника А.Свидницького (повість «Люборацькі»).

Переживала піднесення й література західноукраїнських земель.

Квінтесенцією літературного життя всієї України стала діяльність І.Франка, літературна і наукова спадщина якого становить близько 5 тис. різноманітних праць. Високою художньою майстерністю вирізняються його вірші «Вічний революціонер», «Каменярі», вірші «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці», прозові твори «Захар Беркут», «Борислав сміється» та ін. У цей період виходять на авансцену літературного життя Леся Українка («Досвітні вогні», «Невільничі пісні», «Напис на руїні»), Ю.Федькович («Довбуш», «Лук'ян Кобилиця»), М.Павлик («Пропавший чоловік»), О.Кобилянська

(«Царівна»), В.Стефаник, Б.Грінченко та ін. У Галичині вперше з'явилися друком твори М.Коцюбинського («Андрій Соловейко», «На віру»).

У цілому в українській літературі другої половини XIX ст. домінували реалізм, соціальна спрямованість, ідеї справедливості.

Розвиток театрального та музичного мистецтва

Творцями української драматургії стали класики **М.Кропивницький, М.Старицький, І.Карпенко-Карий (Тобілевич)**. Кожен із них написав декілька десятків п'єс на українську тематику. Перлинами української драматургії стали твори М.Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай або ж павук», М.Старицького – «Циганка Аза», «Не судилося», «Талан», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», І.Карпенка-Карого – «Сто тисяч», «Хазяїн», «Безталанна», «Мартин Боруля», «Житейське море», «Суета».

У другій половині XIX ст. великого поширення набули **аматорські театри, гуртки та трупи**. Високий професійний рівень вирізняв аматорські театри недільної школи у Полтаві та Чернігові («Товариство кохаючих рідну мову»), театральний гурток Київського університету, засновниками якого були М.Старицький і М.Лисенко, аматорські гуртки Бобринця і Єлисаветграда.

У 1882 р. з ініціативи Кропивницького у Єлисаветграді відкрився професійний театр. Посаду директора трупи обійняв Старицький, Кропивницький став режисером. До трупи входили видатні актори – М.Садовський, М.Заньковецька, П.Сакаганський, Ф.Левицький та ін.

Впродовж 80-90-х рр. діяло вже кілька провідних театральних колективів (Старицького, Кропивницького, Садовського), близько 30 невеликих груп. Вони виступали не лише в Україні, а й у багатьох містах Російської імперії. Трупа Г.Деркача у 1893 р. дала виставу у Парижі.

Розвивалося театральне мистецтво й у Східній Галичині. **Перший український професійний театр відкрився у Львові у березні 1864 р.** Його керівником був О.Бачинський. У 1875 р. новий етап у творчому житті колективу започаткував запрошений режисером М.Кропивницький.

Швидкий розвиток театру спричинив піднесення української музичної культури. У 1862 р. з'явилася перша українська опера «Запорожець за Дунаєм». Її створив композитор і оперний актор С.Гулак-Артемівський. Популярністю користувалися опери П.Сокальського «Мазепа», «Майська ніч», «Богдан Хмельницький», «Облога Дубна» та ін. Корифеєм української музики став М.Лисенко, у творчій спадщині якого нараховується близько 600 пісень. Він є творцем опер «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена», перших українських опер для дітей – «Коза-Дереза», «Пан Коцький», «Зима і весна».

На західноукраїнських землях активно працювали М.Вербицький (написав музику до вірша П.Чубинського «Ще не вмерла Україна», створеного у 1862 р.), І.Воробкевич, Д.Січинський. Керівник Львівського музично-культурного товариства «Боян», диригент і композитор А.Вахнянин став автором першої на західноукраїнських землях опери «Купало».

Досягнення архітекторів і скульпторів

Друга половина XIX ст. позначена **інтенсивною забудовою міст**. У Києві було зведено будинок міської думи у стилі бароко (архітектор О.Шілле), готель «Континенталь», театр Соловцова (нині – Український драматичний театр ім. І.Франка), оперний театр (архітектор В.Шретер), Володимирський собор (архітектор О.Баретті), будинок політехнічного інституту (архітектор О.Вербицький), залізничний вокзал і депо (архітектор О.Кобелев) та ін. За проектами О.Бекетова споруджено будинки земельного і комерційного банків у Харкові, драматичного театру у Сімферополі. В Одесі зведено оперний театр, будинок біржі, у Севастополі – будинок Військово-історичного музею Чорноморського флоту.

У Львові, Чернівцях та інших містах збудовано кілька споруд за проектами Ю.Захаревича (будинки Львівського політехнічного інституту, Галицької ощадної каси). У 1900 р. завершено будівництво Львівського оперного театру (архітектор З.Горголевський).

Нові риси з'явилися у **скульптурному мистецтві**. Яскравим українським скульптором цього періоду був Л.Позен, композиції якого відзначаються увагою та співчуттям до простих людей («Шинкар», «Кобзар», «Переселенці», «Запорожець у розвідці» і т. д.) У жанрі портрета працював П.Забіла.

У галузі **монументальної скульптури** вирізнявся М.Микешин, автор пам'ятника Богдану Хмельницькому у Києві (1888 р.).

На західноукраїнських землях вирізнялися скульптори Т.Баронч, Т.Болотницький, О.Северин, С.Яжимовський та ін.

Образотворче мистецтво

Домінуючими в образотворчому мистецтві продовжували залишатися національно-побутові мотиви (полотна Л.Жемчужникова, І.Соколова, К.Трутовського, М.Кузнецова). **Тема сільського життя** стала основною у творчості М.Пимоненка («Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії») і К.Костанді («У хворого товариша», «Гуси», «Рання весна», «В люди»). Ряд картин на українську тематику написав М.Ярошенко («Сліпці-каліки під Києвом», «Старці в Києво-Печерській лаврі» та ін).

Високомистецькі картини природи України створив **А.Куїнджі** («Чумацький шлях», «Ранок на Дніпрі», «Українська ніч», «Вечір на Україні», «Степ», «Місячна ніч на Дніпрі»). Вершиною пейзажного мистецтва стала творчість **С.Васильківського**, пензлю якого належить 3,5 тис. полотен («Ранок», «Отара в степу», «Степ на Україні» та ін.). Глибокою любов'ю до України, її народу сповнені твори **В.Маковського** («Ярмарок у Полтаві», «Святковий день на Україні»), **І.Айвазовського** («Чумацький тракт», «Весілля на Україні» та ін.). В Україні починали шлях у велике мистецтво І.Рєпін, І.Крамської, М.Ге, І.Іжакевич, В.Серов та ін.

На західноукраїнських землях своїми творами вирізнялися К.Устиянович, Т.Копистинський, Т.Романчук.

Найважливіші події

1859-1862 рр. – функціонування недільних шкіл в Україні.

10 травня 1860 р. – прийняття «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти».

1862 р. – П.Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна».

1862 р. – поява першої української опери «Запорожець за Дунаєм» С.Гулака-Артемовського.

1862-1882 рр. – спорудження Володимирського собору в Києві.

14 липня 1864 р. – прийняття «Положення про початкові народні училища».

1864-1871 рр. – реформування середньої освіти.

1864 р. – початок діяльності у Львові першого українського професійного театру.

1865 р. – відкриття в Одесі Новоросійського університету.

1869 р. – уряд Австро-Угорщини провів шкільну реформу.

1871 р. – прийняття статуту гімназій і прогімназій.

1872 р. – прийняття «Положення про міські училища».

1875 р. – відкриття Чернівецького університету.

1878 р. – з відкриттям у Києві жіночих курсів започатковано вищу жіночу освіту в Україні.

1882 р. – відкриття у Єлисаветграді професійного театру.

1882 р. – початок видання у Києві журналу «Киевская старина».

1884 р. – новий університетський статут ліквідував автономію університетів.

1885 р. – відкриття у Харкові Південноросійського технологічного інституту – першого вищого технічного закладу в Україні.

1886 р. – відкриття в Одесі першої в Україні бактеріологічної станції.

1887 р. – вихід реакційного циркуляра про «кухарчиних дітей».

1891 р. – спорудження у Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому.

1891 р. – створення М.Соловцовим у Києві першого в Україні постійного російського драматичного театру.

1894 р. – відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.

1898 р. – відкриття Київського політехнічного інституту.

Персоналії

Багалій Дмитро Іванович (7.11.1857 – 9.02.1932) – визначний український історик, архівознавець і громадський діяч. Закінчив Харківський університет, займався викладанням, науковою, громадською діяльністю. З 1918 р. – голова історико-філологічного товариства, член Президії УАН. Досліджував історію Слобідської, Лівобережної, Південної України XV-XVIII ст. Автор понад 600 наукових праць: «Опыт истории Харьковского университета» (2 т.) (1893-1904), «Історія Слобідської України» (1918), «Нарис української історіографії» (2 вип.) (1923-1925).

Васильківський Сергій Іванович (7(19).10.1854-24.09(7.10).1917) – видатний український живописець. Навчався у Петербурзькій академії мис-

мистецтв, з 1886 р. – вдосконалював свою майстерність у Франції, Італії, Великобританії. З 1888 р. жив у Харкові. Автор полотен «Сутичка запорожців з татарами» (1892), «Козак в степу» (1905), «Похід козаків» (1917), «Дніпровські плавні» (1896), «Ярмарок у Полтаві» (1912) та ін.

Заболотний Данило Кирилович (16(28).12.1866 – 15.12.1929) – мікробіолог, епідеміолог, академік ВУАН (з 1922 р.), академік АН СРСР (з 1929 р.). 1889-1891 рр. – працював в Одеській бактеріологічній станції. У 1894-1895 рр. трудився лікарем у Подільській губернії, у 1895-1897 рр. – у Київському військовому госпіталі, у 1898-1928 рр. – професор жіночого медичного інституту у Петербурзі. Водночас у 1919-1923 рр. – ректор Одеського медичного інституту, де організував першу в світі кафедру епідеміології (1920 р.) 1928-1929 рр. – президент ВУАН, заснував Інститут мікробіології і епідеміології у Києві.

Карпенко-Карий (Тобілевич) Іван Карпович (17(29).09.1845 – 2(15).09.1907) – видатний український драматург, актор, режисер. Служив дрібним чиновником (писарем). Підтримав контакти з українськими революціонерами, за що у 1884 р. був засланий на 3 роки до Новочеркаська. Літературну діяльність розпочав наприкінці 70-х рр., драматургічну – з початку 80-х рр. З 1889 р. працював на сцені як актор і один з керівників трупи П.Саксаганського. Написав комедії «Мартин Боруля» (1886), «Сто тисяч» (1890), «Хазяїн» (1902), драми «Наймичка» (1885), «Безталанна» (1886), п'єси «Бондарівна» (1884), «Чумаки» (1897), трагедію «Сава Чалий» (1899) та ін.

Кобилянська Ольга Юліанівна (27.11.1863 – 21.03.1942) – видатна українська письменниця. Вихована на німецькій літературі. Під впливом творчості Т.Шевченка, І.Франка в ній збуджується національна свідомість. Основні проблеми творчості – емансипація жінки, обстоювання її права на працю і повноцінне духовне життя («Людина», «Він і вона», «Царівна», «Нюба» та ін.), сільське життя («У св. Івана», «Банк рустикальний», «Земля»).

Куїнджі Архип Іванович (15(27).01.1841 – 11(24).07.1910) – видатний український живописець-пейзажист, педагог. З 1882 р. – професор, керівник художньої майстерності Петербурзької Академії мистецтв. З 1897 р. звільнений за підтримку студентських виступів. Ініціатор створення Товариства художників (1909). Найвизначніші твори: «Степ» (1875), «Чумацький шлях» (1875), «Українська ніч» (1876), «Березовий гай» (1879) та ін.

Лисенко Микола Віталійович (10(22).03.1842 – 24.10(6.11). 1912) – видатний український композитор, етнограф, диригент, піаніст, громадський діяч. Навчався у Лейпцизькій консерваторії (1867-1869), у Петербурзі в М.Римського-Корсакова (1874-1876). Своєю композиторською працею, зокрема операми «Різдвяна ніч» (1876), «Утоплена» (1884), «Тарас Бульба» (1890), «Енеїда» (1911), вокальними та інструментальними творами заклав основи національного класичного мистецтва.

Нечуй-Левицький Іван Семенович (13(25).11.1838 – 2(15).04.1918) – письменник. Закінчив Київську духовну академію. 1865-1885 рр. – викладач Полтавської духовної семінарії та гімназій інших міст. Відомий повістями «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), історичними творами

«Запорожці» (1873), «Гетьман Іван Виговський» (1899), науково-популярними працями «Український гетьман Богдан Хмельницький» (1878), «Історія Русі» (1879), драмою «Маруся-Богуславка» (1875).

Панас Мирний (Рудченко Панас Якович) (1(13).05.1849 – 28.01.1920) – письменник. 14 років служив у канцеляріях. З 1871 р. мешкав у Полтаві, працюючи у губернському казначействі й казенній палаті. Після 1917 р. трудився у Полтавському губфінвідділі. Основні твори: «Лихі люди» (1877), «Хіба ревуть, як ясла повні?» (1872-1875), «Повія» (опубл. у 1928 р.) та ін.

Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1(13).12.1856 – 7.02.1933) – видатний український актор і режисер, один із основоположників українського професійного театру. У 1888 р. разом з М.Заньковецькою заснував власну трупу. 1905-1906 рр. – очолював у Львові театр «Руська бесіда». 1907 р. – створив у Києві перший стаціонарний український професійний театр.

Старицький Михайло Петрович (14.12.1840 – 27.04.1904) – видатний український письменник і громадський діяч. Навчався у Київському і Харківському університетах. З 1867 р. у Києві займався літературною, громадською, видавничою й театральною діяльністю. Відомий своїми п'єсами «Не судилось» (1881), «Ой не ходи Грицю, та й на вечорниці» (1892), «Доля» (1893), драмами «Богдан Хмельницький» (1887), «Маруся Богуславка» (1897), романами «Богдан Хмельницький» (1894-1897), «Руїна» (1899) та ін.

Українка Леся (Косач-Квітка Лариса Петрівна) (13(25)02.1871 – 19.07(1.08).1913) – видатна українська поетеса, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик та фольклорист. Через хворобу навчалася вдома, у приватних вчителів. Володіла 9 іноземними мовами. Автор драматичних поем і соціально-філософських драм «Одержима» (1901), «Осіння казка» (1905), «Кассандра» (1907), «Бояриня» (1910), «Лісова пісня» (1911), «Камінний господар» (1913) та ін.

Яворницький Дмитро Іванович (25.10(6.11).1855 – 5.08.1940) – видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР (з 1929 р.). Закінчив Харківський університет. У 1885-1905 рр. працював викладачем, чиновником. З 1902 р. очолював Музей старожитностей Катеринославської губернії. У 1920-1933 рр. – на викладацькій роботі. У 1933 р. зазнав переслідувань за звинуваченням у «націоналізмі». Найбільш значні праці (всього понад 200): «История запорожских козаков» (1892-1894), «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожского» (1894), «Источники для истории запорожских козаков» (1903).

Основні терміни та поняття

Байка – коротке алегоричне повчальне оповідання в прозовій або віршовій формі.

Драма – жанр літературних творів, писаних у діалогічній формі і призначених для сценічного виконання (на відміну від епосу, лірики); літературний твір такого жанру з серйозним, але не героїчним змістом (на відміну від комедій, трагедій).

Лірика – рід поезій, що відбиває настрої і переживання поета.

Пейзаж – малюнок, картина з зображенням природи.

П'єса – драматичний твір, призначений для театральної вистави, або невеликий музичний твір.

Реалізм – творчий метод літератури і мистецтва, що полягає у правдивому історично конкретному і об'єктивному відтворенні дійсності; правдиве відображення дійсності.

Трупа – колектив артистів театру або цирку.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО КІНЦЯ XIX ст.»

РОБОЧА ПРОГРАМА

ПЕРЕДМОВА

В процесі становлення та розвитку незалежної Української держави не вихуає інтерес до нашої національної історії, уроків та досвіду минулого, що, в свою чергу, сприяє зростанню вимог до історичних досліджень.

Курс «Історія України» відноситься до дисциплін гуманітарного циклу.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: складний і багатогранний процес формування та розвитку українського етносу, який вніс і вносить значний вклад у надбання людської цивілізації, починаючи з стародавніх часів і закінчуючи сьогоденням.

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія України» є навчити студентів розумінню ходу історичного розвитку українського народу та формування Української держави, надати їм розгорнуту інформацію про окремі періоди в її розвитку.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія України» є

- надати студентам конкретний історичний матеріал з історії України;
- висвітлити основні етапи етногенезу українського народу;
- охарактеризувати особливості соціально-економічного та політичного розвитку Української держави в різні періоди її існування;
- з'ясувати геополітичні особливості розвитку Української держави;
- ознайомити студентів з діяльністю визначних осіб вітчизняної історії;
- показати процес формування української національної ідеї та її значення у розбудові Української держави;
- охарактеризувати культурний розвиток українського народу та з'ясувати його культурні зв'язки з іншими європейськими народами.

Програма складена з урахуванням специфіки навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації на основі програм з історії України старшої школи та програми для вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, враховуючи інтеграцію предметів старшої школи в дисципліни освітньо-професійної програми вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації.

Вивчення предмета «Історія України» забезпечує також і реалізацію загальноосвітніх компетентностей: загальнонаукова, загальнокультурна, громадянська, уміння вчитися.

«Загальнонаукова» компетентність спрямована на вивчення вітчизняної історії, розуміння причинно-наслідкових зв'язків розвитку суспільства і уміння їх використовувати у професійній діяльності та всебічно аналізувати історичні процеси, події та факти з наукових позицій їх тлумачення.

«Загальнокультурна» компетентність передбачає оволодіння студентами вітчизняною та світовою культурною спадщиною, високою історико-політичною культурою. Курс дає можливість студентам долучитися до

скарбниці мудрості й досвіду, надбаних людством протягом тисячоліть.

Вивчення розвитку історії України, проблем і перспектив історичного процесу, проблем міжнаціональних відносин дозволяє формувати «громадянську» компетентність.

Компетентність «уміння вчитися» дає можливість студентам після вивчення курсу «Історія України» орієнтуватися в історичних процесах, подіях, фактах, застосовувати здобуті знання для прогнозування суспільних процесів, аналізувати й оцінювати явища політичного розвитку українського суспільства в контексті світової історії, зіставляти історичні процеси з епохами, вміти самостійно опрацювати матеріал, працювати з додатковою літературою, картою, першоджерелами і на основі цього висловлювати та обґрунтовувати власну думку.

Враховуючи, що історія України є нормативною дисципліною, після вивчення курсу формою контролю є обов'язковий іспит.

В навчальних планах підготовки молодших спеціалістів дисципліна «Історія України» відноситься як до циклу загальноосвітньої підготовки так і до циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки. Оцінювання знань студентів з історії України здійснюється за дванадцятибальною шкалою. За результатами роботи студента за рік виставляються підсумкові бали на підставі семестрових балів незалежно від результатів атестації. Бали за атестацію виставляються у додаток до атестату окремо.

Перелік основних умінь та понять

Вивчаючи курс «Історія України» студенти повинні вміти:

- порівнювати, аналізувати, узагальнювати і критично оцінювати історичні факти та діяльність осіб;
- оцінювати події та діяльність людей в історичному процесі з позиції загальнолюдських цінностей;
- співставляти історичні події, процеси з періодами (епохами);
- розрізняти тенденційно подану інформацію;
- орієнтуватись у науковій періодизації історії України;
- вміти самостійно добувати історичну інформацію за темою, працювати з першоджерелами, літературою;
- аргументовано на основі історичних фактів відстоювати власні погляди на ту чи іншу проблему;
- самостійно складати конспект, тези, готувати реферат, відповідь на конференцію, семінарське заняття;
- вміти диспутовати, писати наукові студентські роботи.

Вивчаючи курс «Історія України» студенти повинні знати:

- сутність основних проблем історії та сучасного буття народу України;
- основні закони та етапи розвитку людської спільності;
- витоки української нації та її місце в загальнолюдських процесах;

- суспільно-економічні, політичні та культурні процеси історичного розвитку українського народу;
- історичні події;
- зародження та розвиток української державності;
- процеси розбудови сучасної незалежної української держави;
- діяльність історичних осіб і політичних партій.

Основні поняття курсу:

автономія, археологічна культура, асиміляція, влада, власність, герб, гімн, гетьман, гривня, громада, громадянське суспільство, гуманізм, демографія, демократія, держава, державна мова, діаспора, демагогія, дипломатія, експансія, етнос, закон, звичаєве право, імперія, індустріальне суспільство, історія, історична школа, історичні закономірності, козацька рада, козацький стан, конституція, літопис, метрополія, міжнародна політика, модернізація, монархія, народництво, нація, національно-визвольний рух, національна меншина, парламентаризм, первісне суспільство, племена, політика, популізм, політична партія, політична еліта, право, промисловий переворот, протекторат, революція, релігія, референдум, реформи, рід, символіка, суверенітет, українське питання, українська революція, універсал, установчі збори, федерація, християнство, цивілізація.

**Тематичний план
з курсу «Історія України»**

	Перелік тем	Кількість годин				
		Всього	Лекції	Семінарські заняття	Індивідуальні заняття	Самостійна робота студента
1.	Вступ	1	1	-	-	-
2.	Давня історія України	5	1	2	-	2
3.	Утворення і розвиток Київської Русі	12	2	2	1	7
4.	Галицько-Волинське князівство	4	-	2	-	2
5.	Загарбання земель України іноземними державами в XIV – першій половині XVII ст.	11	2	2	1	6
6.	Українська національна революція XVII ст.	13	4	2	1	6
7.	Політичний, соціально-економічний та культурний розвиток України наприкінці XVII – у XVIII ст.	12	2	4	-	6
8.	Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	12	4	2	-	6
9.	Україна у другій половині XIX ст.	11	4	-	1	6
Всього з курсу		81	20	16	4	41

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

ТЕМА 1. Вступ

Предмет і завдання курсу історії України. Проблематика й структура курсу. Проблеми періодизації історії України. Історіографія курсу історії України. Концепції історії України. Вплив природно-географічних факторів на розвиток історії України.

План лекційного заняття

1. Предмет і завдання курсу.
2. Періодизація історії України.
3. Історіографія курсу історії України.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 4
Додаткова література: 18, 27, 34, 36.

ТЕМА 2. Давня історія України

Українські землі в епоху палеоліту, мезоліту. Родові общини і племена. Археологічні та історико-лінгвістичні джерела про етнічну єдність південної групи східнослов'янських племен. Праукраїнський етнос. Розселення сервісних людей. Мідний вік та епоха бронзи. Неолітична революція. Пам'ятки трипільської культури. Гіпотези щодо виникнення найдавніших держав на території України. Залізний вік: формування цивілізованого суспільства. Народи Північного Причорномор'я (таври, кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни). Етнокультурні зв'язки скіфів і сарматів із слов'янами. Антична цивілізація Північного Причорномор'я.

Східні слов'яни на території України. Розселення східних слов'ян. Війни з Візантією та їх наслідки. Економіка і соціальні відносини східних слов'ян. Передумови утворення держави у східних слов'ян.

План лекційного заняття

Початок формування людської цивілізації на території України

1. Поява перших людей на території України. Неандертальці та кроманьйонці в історії України.
2. Досягнення людини в епоху мезоліту
3. Неолітична революція та її значення. Трипільська культура.

План семінарського заняття

Перші державні утворення на території України

1. Кіммерійці і таври.
2. Скіфи в історії України.
3. Проникнення у Північне Причорномор'я, життя та побут сарматів.

4. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
5. Боспорське царство.
6. Існування на території України об'єднання готів і гунів. Велике переселення народів в Україні

Самостійна робота студентів ***Ранні слов'яни. Антська держава***

1. Теорії походження слов'ян. Розселення слов'ян та процес утворення праукраїнського етносу.
2. Анти в історії України.
3. Перші державні утворення у східних слов'ян.
4. Господарство, побут та вірування ранньослов'янських племен.

Теми рефератів

1. Життя, заняття та побут трипільських поселень.
2. Боспорське царство в історії України.
3. Велике переселення народів в Україні.

Рекомендована література до теми

- Основна література: 1, 2, 4, 6, 7
Додаткова література: 12, 13, 18, 21, 27, 34.

ТЕМА 3. Утворення і розвиток Київської Русі

Концепції походження держави Київська Русь та її назви. Розширення і зміцнення Київської держави наприкінці IX-X ст. Розквіт Київської Русі наприкінці X – у першій половині XI ст. Запровадження християнства. Історичне значення християнізації Русі. Політична система. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика київських князів. Русь і кочівники. Причини і етапи феодальної роздробленості. Занепад Києва. Тимчасова політична стабілізація суспільства: Володимир Мономах, Мстислав Великий. Занепад Київської Русі з другої половини XI століття. Посилення удільних князівств. Культура Київської Русі.

План лекційного заняття

Виникнення та розвиток Київської Русі (IX-X ст.)

1. Версії походження давньоруської держави.
2. Передумови виникнення Київської Русі.
3. Внутрішня і зовнішня політика перших київських князів.

План семінарського заняття

Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

1. Обставини приходу до влади князя Володимира.
2. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого.
3. Запровадження християнства та його значення.

4. Міжусобна боротьба між князями Володимировичами у 1015-1019 рр.
5. Державна діяльність Ярослава Мудрого.

Самостійна робота студентів

Київська Русь у другій половині XI – на початку XII ст.

1. Діяльність князів Ярославичів (друга половина XI ст.).
2. Любецький з'їзд князів 1097 р.
3. Князювання Володимира Мономаха і Мстислава Великого.
4. Причини феодальної роздрібненості.

Самостійна робота студентів

Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі

1. Організація політичної влади.
2. Соціально-економічний розвиток Київської Русі.
3. Культура Київської Русі.

Теми рефератів

1. Обставини приходу до влади Володимира Великого.
2. Любецький з'їзд князів 1097 р.
3. Вплив християнства на розвиток культури Київської Русі.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9

Додаткова література: 18, 21, 23, 25, 27, 34, 38, 39.

ТЕМА 4. Галицько-Волинське князівство

Політичний, соціальний та економічний розвиток в XII – у першій половині XIV ст. Правління династії галицьких князів Ростиславичів. Ярослав Осмомисл. Правління династії галицько-волинських князів Романовичів. Роман Мстиславич. Данило Галицький. Боротьба галицько-волинських князів з монголо-татарами. Занепад Галицько-Волинського князівства. Галицько-Волинське князівство як одна із форм української державності.

План семінарського заняття

Галицько-Волинське князівство наприкінці XII – у першій половині XIV ст.

1. Об'єднання Галичини і Волині у єдину державу.
2. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича.
3. Галицько-Волинське князівство у 1205-1238 рр.
4. Монголо-татарська навала на Південно-Західну Русь у 1239-1241 рр.
5. Роль Данила Галицького в об'єднанні руських земель та його спроби створити антиординську коаліцію.
6. Галицько-Волинське князівство за спадкоємців Данила Галицького.
7. Культура Галицько-Волинського князівства.

Самостійна робота студентів **Галичина та Волинь у X-XII ст.**

1. Галицьке князівство у X-XI ст.
2. Боротьба Ростиславичів за незалежність Галичини.
3. Об'єднання Галичини в одне князівство.
4. Князювання галицького князя Ярослава Осмомисла.
5. Започаткування окремої князівської династії на Волині.

Теми рефератів

1. Об'єднання Галичини та Волині у 1199 р.
2. Данило Галицький в історії України.
3. «Доба золотого спокою» Юрія I.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 4, 6, 7, 9

Додаткова література: 18, 19, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 39.

ТЕМА 5. Загарбання земель України іноземними державами в XIV – на початку XVII ст.

Включення українських земель до складу Литовської держави. Політика великих литовських князів на українських землях. Передумови польсько-литовської інтеграції. Кревська та Городельська унії. Боротьба руських князів проти польсько-литовського зближення. Ліквідація удільних князівств. Люблінська унія та її наслідки для України. Суспільна організація та соціально-економічні відносини. Магдебурзьке право. Литовські статuti. Православні братства в Україні. Брестська церковна унія: передумови та наслідки. Посилення національно-релігійного гноблення. Культурно-релігійні рухи кінця XVI – першої половини XVII століть. П.Могила. Роль церкви у збереженні самобутності українського народу. Причини та джерела появи козацтва. Створення Запорізької Січі. Д.Вишневецький. Устрій та військово-політична організація Запорізької Січі. Основні етапи розвитку козацької державності. Реєстрове козацьке військо. Піднесення козацтва в другій половині XVI століття. Повстання під проводом К.Косинського і С.Наливайка. Поразка повстань та тимчасовий занепад Запорізької Січі. Боротьба козацтва з турками і татарами. Гетьман П.Сагайдачний. Хотинська війна. Козацькі повстання 1620-1630-х рр. Причини поразки та наслідки повстань.

План лекційного заняття

Українські землі у XIV – на початку 70-х рр. XV ст.

1. Литовське проникнення в українські землі у XIII-XIV ст. Князь Ольгерд.
2. Загарбання Польщею у XIV ст. Галичини та Західної Волині. Кревська унія: причини та наслідки.
3. Внутрішня та зовнішня політика литовського князя Вітовта.
4. Українські землі у складі Литви після смерті Вітовта.

План семінарського заняття

Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ.

Визвольний рух в Україні наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст.

1. Передумови та причини виникнення українського козацтва.
2. Виникнення, устрій та органи управління, соціально-економічний устрій Запорозької Січі.
3. Роль запорозького козацтва в боротьбі проти агресії Туреччини і Кримського ханства.
4. Козацько-селянські повстання під проводом К.Косинського і С.Наливайка.
5. Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Хотинська війна.
6. Козацькі виступи 20-30-х рр. XVII ст.

Самостійна робота студентів

Україна у 70-ті рр. XV – на початку XVII ст.

Соціально-економічний та культурний розвиток

1. Посилення московських впливів і повстання під керівництвом М.Глинського.
2. Територіальний розподіл українських земель на початку XVI ст. у складі іноземних держав. Напади кримських татар на Україну.
3. Люблінська та Берестейська (Брестська) унії та їх наслідки для українських земель.
4. Господарське життя України за польсько-литовської доби. Виникнення цехів та їх роль у розвитку ремесла.
5. Поширення в українських містах магдебурзького права.
6. Соціальні процеси за литовсько-польської доби. Повстання І.Мухи.

Самостійна робота студентів

Культура України у литовсько-польську добу

1. Європейська культура епохи Відродження і гуманісти українського походження.
2. Виникнення в Україні братств та їх роль у національно-культурному піднесенні кінця XVI – початку XVII ст.
3. Острозька академія (колегіум).
4. Винайдення й поширення на українських землях друкарства.
5. Українська література і суспільно-політичні процеси, пов'язані з боротьбою проти католицизму та унії.
6. Зміни у духовному житті українського суспільства, які зумовило падіння у середині XV ст. Візантійської імперії.

Теми рефератів

1. Кревська унія та її наслідки.
2. Внутрішня та зовнішня політика Вітовта.
3. Повстання під проводом М.Глинського.
4. Соціальні процеси в Україні за литовсько-польської доби.
5. Морські походи козаків.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 3, 4, 7, 9

Додаткова література: 15, 18, 21, 22, 27, 34, 36, 38.

ТЕМА 6. Українська національна революція XVII ст.

Причини, характер і рушійні сили. Основні концепції періодизації революції. Початковий етап національно-визвольної війни (1648-1649 рр.). Перемоги козацько-селянського війська під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Битва під Зборовом. Зборівський мир. Відновлення української державності. Формування державних інституцій і активізація зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького. Молдавські походи гетьмана. Битва під Берестечком і Білоцерківський мир. Битви під Батогом і Жванцем. Зближення України з Московією. Переяславська рада. Березневі статті Б.Хмельницького 1654 року. Вхідження України під протекторат Московії. Завершальний етап Визвольної війни. Военні дії 1654-1657 рр. Становище Гетьманщини після смерті Б.Хмельницького. Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики І.Виговського. Гадяцький договір. Битва під Конотопом. Гетьманування Юрія Хмельницького. Поглиблення руйнівних процесів в Українській державі. Політичне життя в Україні в другій половині XVII століття. Чорна рада 1663 р. І.Брюховецький. П.Тетеря. Спроби об'єднання українських земель. П.Дорошенко, Д.Многогрішний, І.Самойлович.

План лекційного заняття №1

Перший етап Української національної революції (національно-визвольна війна)

1. Причини, типологія, хронологічні межі, характер та періодизація революції.
2. Початок революції. Битви під Жовтими Водами і Корсунем.
3. Всенародна боротьба проти польсько-шляхетського панування в Україні влітку – на початку осені 1648 р.
4. Битва під Пилявцями. Укладення перемир'я з поляками у листопаді 1648 р.
5. Битва під Зборовом. Зборівський договір 1649 р.

План лекційного заняття №2

Створення Української козацької держави

1. Формування території і органів влади Української козацької держави.
2. Поразка козацького війська у битві під Берестечком. Білоцерківський договір.
3. Военно-політичні події в Україні у 1652-1653 рр.
4. Причини та передумови укладення українсько-московської угоди 1654 р. «Березневі статті».
5. Геополітична ситуація в 1654-1657 рр.

План семінарського заняття

Другий і третій періоди Української національної революції

1. Загострення внутрішньополітичного становища в Україні після смерті Б.Хмельницького.
2. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І.Виговського.
3. Гетьманування Ю.Хмельницького. Переяславський договір 1659 р.
4. Боротьба за гетьманську булаву в 1661-1663 рр. Чорна рада 1663 р.
5. Лівобережний гетьман І.Брюховецький та Московські статті 1665 р.
6. Гетьманування правобережного гетьмана Павла Тетері.
7. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана П.Дорошенка. Д.Многогрішний.

Самостійна робота студентів

1. Основні концепції періодизації Української національної революції XVII ст.
2. Початковий етап Національно-визвольної війни (1648-1649 рр.).
3. Відновлення української державності.
4. Формування державних інституцій і активізація зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького.
5. Молдавські походи Б.Хмельницького.
6. Воєнні дії у 1654-1657 рр.
7. Гадяцький договір 1658 р.
8. Битва під Конотопом 1659 р.
9. Укладення Слободищенського трактату 1660 р.

Теми рефератів

1. Територія і органи влади Української козацької держави.
2. Вплив Переяславско-Московського договору на геополітичну ситуацію в регіоні.
3. Повстання М.Пушкарка та Я.Барабаша. Початок «доби Руїни».

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 3, 4, 5, 7

Додаткова література: 15, 18, 21, 22, 23, 27, 28, 31, 32, 34, 36, 38, 39.

ТЕМА 7. Політичний, соціально-економічний та культурний розвиток України наприкінці XVII – у XVIII ст.

Стабілізація політичного життя в Україні наприкінці XVIII ст. Гетьман І.Мазепа. Союз І.Мазепи з Карлом XII. Полтавська битва. П.Орлик – гетьман у вигнанні. Конституція П.Орлика 1711 року. Обмеження автономії України в першій половині XVIII ст. І.Скоропадський. Діяльність Малоросійської колегії. П.Полуботок, Д.Апостол. Правління гетьманського уряду (1735-1750 рр.). Гетьман К.Розумовський. Ліквідація гетьманату Катериною II. Посилення антиукраїнської політики російського царизму. Ліквідація Запорізької Січі 1775 року і скасування козацької автономії.

Становище українських земель під владою Речі Посполитої напикінці XVII – у XVIII ст. Визвольні повстання 1702-1704 рр. С.Палій. Гайдамацькі рухи 1730-1760-х рр. Коліївщина. Рух опришків. О.Довбуш. Занепад та поділи Речі Посполитої. Політичне розчленування України Російською та Австрійською імперіями. Соціально-економічний та культурний розвиток України у XVII-XVIII ст.

План лекційного заняття

Українські землі наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

1. Гетьманування правобережного гетьмана Ю.Хмельницького. Російсько-турецька війна 1676-1681 рр. Чигиринські походи.
2. Внутрішня політика І.Самойловича. Бахчисарайський мирний договір. «Вічний мир» 1686 р.
3. Основні напрямки внутрішньої політики І.Мазепи. Діяльність І.Мазепи як мецената культури України.
4. Становище на Правобережжі після «доби Руїни». Відновлення козацтва. Національно-визвольне повстання на Правобережжі 1702-1704 рр.
5. Північна війна і Україна. Перехід І.Мазепи і частини козацтва на бік шведського короля Карла XII.
6. Полтавська битва 1709 р.П.Орлик. «Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького».

План семінарського заняття №1

Політична історія України у першій половині – середині XVIII ст.

1. Гетьманування І.Скоропадського.
2. Утворення Малоросійської колегії. Боротьба козацької старшини за відновлення державних прав України. П.Полуботок.
3. Відновлення гетьманства. Реформи гетьмана Д.Апостола.
4. Особливості управління Гетьманщиною, що склалися після смерті Д.Апостола. «Правління гетьманського уряду».
5. Відновлення гетьманської форми правління. К.Розумовський.

План семінарського заняття №2

Ліквідація автономії України. Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба в Україні у середині та в другій половині XVIII ст.

1. Скасування козацького устрою на Слобожанщині. ІІ Малоросійська колегія. Реформи П.Румянцева.
2. Становище запорозьких козаків після Полтавської битви. Ліквідація Запорозької Січі. Остаточна ліквідація російським урядом української автономії.
3. Участь запорожців у війнах між Росією і Туреччиною у 1768-1774 і 1787-1791 рр. Приєднання Криму.
4. Гайдамацький рух. Коліївщина.
5. Опришківський рух. О.Довбуш.
6. Поділи Польщі та Україна.

Самостійна робота студентів
Соціально-економічний та культурний розвиток
України у XVII-XVIII ст.

1. Розвиток сільського господарства.
2. Зміни у розвитку ремесла.
3. Зародження в Україні капіталістичного способу виробництва.
4. Внутрішня та зовнішня торгівля.
5. Розвиток освіти. Києво-Могилянська академія.
6. Досягнення у різних галузях вітчизняної науки.
7. Література та літописання.
8. Основні тенденції у розвитку українського мистецтва.

Теми рефератів

1. Чорна рада 1663 р.
2. Внутрішня та зовнішня політика П.Тетері.
3. Протурецький вектор зовнішньої політики П.Дорошенка.
4. «Золото» П.Полуботка.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 3, 4, 7, 11

Додаткова література: 18, 21, 23, 27, 28, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39.

ТЕМА 8. Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі іноземних держав. Криза кріпосництва і розвиток капіталістичних відносин. Початок промислового перевороту. Місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії.

Загострення соціально-економічних протиріч в Україні. Селянські повстання. У.Кармелюк.

Початковий етап національного відродження. Становлення української інтелігенції. Діяльність декабристів в Україні. Вплив польського повстання 1830-1831 років на національне життя в Україні. Кирило-Мефодієвське братство. Т. Шевченко.

Участь України в зовнішньополітичних акціях Російської імперії (російсько-турецька війна 1806-1812 рр., приєднання Бессарабії до Росії, війна з наполеонівською Францією 1812 р.).

Характер політики австрійського уряду щодо українців. Реформи Марії-Терези і Йосифа II, їх роль у розвитку національно-культурного життя Галичини та Буковини. Суспільно-політичний рух. «Руська трійця». Буржуазна революція 1848-1849 рр. Скасування кріпосного права. Головна Руська Рада. Культура України.

План лекційного заняття №1

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.

1. Зміни в адміністративно-територіальному устрої та регіональному поділі українських земель у складі іноземних держав. Чисельність, соціальна структура та етнічний склад населення України.
2. Російсько-турецькі війни 1806-1812 і 1828-1829 рр., російсько-французька війна 1812 р. і Україна.
3. Початок українського національного відродження на Наддніпрянщині.
4. Передумови національного відродження у Західній Україні. Поширення в Західній Україні ідей Просвітництва. «Руська трійця».
5. Декабристський рух в Україні.
6. Українське питання у польському революційному русі 30-х рр. XIX ст.

План лекційного заняття №2

Економічне життя українського народу у першій половині XIX ст.

1. Розвиток сільського господарства в Україні. Криза феодално-кріпосницької системи господарювання.
2. «Аракчєєвщина». Створення військових поселень.
3. Початок промислового перевороту в Україні.
4. Розвиток торгівлі в Україні.
5. Економічне становище західноукраїнських земель.

План семінарського заняття

Антикріпосницький та український національний рух у першій половині XIX ст.

1. Форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту.
2. Антикріпосницькі заворушення військових поселенців, кріпосницьких селян, козаків.
3. Антикріпосницький рух на західноукраїнських землях.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: його місце і роль у національно-визвольному русі України.
5. Революційні рухи 1848-1849 рр. у Європі і Західна Україна.

Самостійна робота студентів

Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

1. Стан освіти в Україні.
2. Розвиток науки.
3. Зміни у розвитку фольклору та літератури.
4. Досягнення театрального і музичного мистецтва в Україні.
5. Розвиток архітектури.
6. Український живопис.

Теми рефератів

1. Постать Т.Шевченка в історії України.
2. Діяльність в Україні масонських лож.
3. Утворення і діяльність таємної організації «Залізні персні».
4. Початок промислового перевороту в Україні.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 4, 7, 10

Додаткова література: 14, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 34, 35, 36, 38, 39.

ТЕМА 9. Україна у другій половині XIX ст.

Загострення соціально-класових протиріч. Селянські повстання. Скасування кріпосного права в Російській імперії. Буржуазні реформи 60-80 рр. та їх здійснення в Україні. Шляхи розвитку буржуазних відносин у сільському господарстві. Особливості завершальної фази промислового перевороту.

Культурно-просвітницький етап національного руху. Українофіли. В.Антонович. Громадівський рух і посилення репресій з боку царизму. Участь українців у польському повстанні 1863-1864 рр. в Україні. Валуєвський циркуляр. Емський указ. Криза громадівського руху. Діяльність російських народницьких груп в Україні. М.Драгоманов і зародження українського соціалізму. Революційно-демократичний рух. Поширення марксизму. Початок пролетарського руху.

Політико-адміністративний статус західноукраїнських земель. Народовська та москвофільська течії національно-визвольного руху. Криза культурницьких рухів. І.Франко, М.Грушевський. Зародження національно-політичного руху в Україні. Поява перших українських політичних партій. Культура України.

План лекційного заняття №1

Модернізація українського суспільства в середині – у другій половині XIX ст.

1. Селянська реформа 1861 р.
2. Буржуазні реформи 60-80-х рр. XIX ст.
3. Розвиток капіталізму в сільському господарстві. Соціальна диференціація на селі.
4. Завершення промислового перевороту в Україні. Залізничне будівництво. Водний транспорт.
5. Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

План лекційного заняття №2

Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.

1. Виникнення перших українських товариств «Громада». «Хлопоманство» в Україні. Валуєвський циркуляр і заборона українського слова.

2. Суспільно-політичні течії народовців і москвофілів на західно-українських землях.
3. Відновлення громадівського руху. Емський указ.
4. Народницькі гуртки і групи в Україні.
5. Поширення марксизму й зародження соціал-демократизму в Україні.
6. «Братство тарасівців» та його внесок в український рух. «Молода Україна».
7. Виникнення перших українських політичних партій.

Самостійна робота студентів

Культура України у другій половині XIX ст.

1. Стан освіти в Україні.
2. Наукові дослідження.
3. Українська література.
4. Розвиток театрального та музичного мистецтва.
5. Досягнення архітекторів і скульпторів.
6. Образотворче мистецтво.

Теми рефератів

1. Буржуазні реформи 60-80-х рр. XIX ст.
2. «Хлопоманство» в історії України.
3. Громадівський рух в Україні.
4. Русько-українська радикальна партія – перша політична партія України.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 2, 4, 7, 10

Додаткова література: 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 27, 29, 30, 34, 36, 38, 39.

Методичні рекомендації до семінарських занять

Методичні рекомендації до семінарського заняття №1

Тема: Перші державні утворення на території України

Мета: з'ясувати питання походження народів Північного Причорномор'я (таврів, кіммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів), показати їх життя та побут, охарактеризувати господарську діяльність населення перших державних утворень, ознайомити студентів з життям античних міст-держав, Боспорського царства, показати особливості культури, релігійних вірувань цих народів.

План

1. Кіммерійці і таври.
2. Скіфи в історії України.
3. Проникнення у Північне Причорномор'я, життя та побут сарматів.
4. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
5. Боспорське царство.
6. Існування на території України об'єднання готів і гунів. Велике переселення народів в Україні

Література

Основна: 1, 2, 4, 6, 7.

Додаткова: 12, 13, 18, 21, 27, 34.

Ключові терміни та поняття: цар, кочівники, господарство, поліс, мистецтво

Методичні рекомендації до семінарського заняття №2

Тема: Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

Мета: проаналізувати обставини приходу до влади Володимира Великого, показати реформування суспільства у досліджуваній період, з'ясувати історичне значення християнізації Русі, політичну систему, соціально-економічний розвиток держави, культурний розвиток, зовнішню політику київських князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

План

1. Обставини приходу до влади князя Володимира.
2. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого.
3. Запровадження християнства та його значення.
4. Міжусобна боротьба між князями Володимировичами у 1015-1019 рр.
5. Державна діяльність Ярослава Мудрого.

Література

Основна: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 9.

Додаткова: 18, 21, 23, 25, 27, 34, 38, 39.

Ключові терміни та поняття: князь, віче, похід, реформи, кочівники, християнство.

*Методичні рекомендації
до семінарського заняття №3*

**Тема: Галицько-Волинське князівство наприкінці XII –
у першій половині XIV ст.**

Мета: ознайомити студентів з політичним, соціальним та економічним розвитком Галицько-Волинського князівства наприкінці XII – першій половині XIV століть, охарактеризувати діяльність князів Романа Мстиславича, Данила Галицького та його наступників, розповісти про боротьбу галицько-волинських князів з монголо-татарами.

План

1. Об'єднання Галичини і Волині у єдину державу.
2. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича.
3. Галицько-Волинське князівство у 1205-1238 рр.
4. Монголо-татарська навала на Південно-Західну Русь у 1239-1241 рр.
5. Роль Данила Галицького в об'єднанні руських земель та його спроби створити антиординську коаліцію.
6. Галицько-Волинське князівство за спадкоємців Данила Галицького.
7. Культура Галицько-Волинського князівства.

Література

Основна: 1, 2, 4, 6, 7, 9.

Додаткова: 18, 19, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 39.

Ключові терміни та поняття: майорат, бояри, орда, ярлик, коаліція.

*Методичні рекомендації
до семінарського заняття №4*

**Тема: Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ.
Визвольний рух в Україні наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст.**

Мета: з'ясувати причини утворення козацтва, обставини створення Запорозької Січі, розповісти про господарську діяльність козаків, охарактеризувати устрій та військово-політичну організацію Січі, ознайомити студентів з причинами та ходом козацько-селянських повстань, діяльністю П.Сагайдачного.

План

1. Передумови та причини виникнення українського козацтва
2. Виникнення, устрій та органи управління, соціально-економічний устрій Запорозької Січі

3. Роль запорозького козацтва в боротьбі проти агресії Туреччини і Кримського ханства
4. Козацько-селянські повстання під проводом К.Косинського і С.Наливайка
5. Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Хотинська війна
6. Козацькі виступи 20-30-х рр. XVII ст.

Література

Основна: 1, 2, 3, 4, 7, 9.

Додаткова: 15, 18, 21, 22, 27, 34, 36, 38.

Ключові терміни та поняття: отаман, фермерство, дуки, рада, чайка, пороги.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №5

Тема: Другий і третій періоди Української національної революції

Мета: ознайомити студентів із соціально-економічним та політичним становищем Гетьманщини після смерті Б.Хмельницького, показати напрями внутрішньої та зовнішньої політики І.Виговського, розповісти про Гадяцьку унію, битву під Конотопом, охарактеризувати гетьманування Юрія Хмельницького, з'ясувати причини поглиблення руйнівних процесів в Українській державі, накреслити основні напрями гетьманування І.Брюховецького та П.Тетері, ознайомити студентів із спробами об'єднання українських земель П. Дорошенком, визначити основні напрями діяльності Д.Многогірського.

План

1. Загострення внутрішньополітичного становища в Україні після смерті Б.Хмельницького.
2. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана І.Виговського.
3. Гетьманування Ю.Хмельницького. Переяславський договір 1659 р.
4. Боротьба за гетьманську булаву в 1661-1663 рр. Чорна рада 1663 р. Лівобережний гетьман І.Брюховецький та Московські статті 1665 р.
5. Гетьманування правобережного гетьмана Павла Тетері.
6. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана П.Дорошенка. Д.Многогірський.

Література

Основна: 1, 2, 3, 4, 5, 7.

Додаткова: 15, 18, 21, 22, 23, 27, 28, 31, 32, 34, 36, 38, 39.

Ключові терміни та поняття: унія, олігархічна республіка, панщина, розкол, Руїна.

*Методичні рекомендації
до семінарського заняття №6*

Тема: *Політична історія України у першій половині – середині XVIII ст.*

Мета: з'ясувати обставини обмеження української автономії в першій половині XVIII ст., охарактеризувати гетьманування І.Скоропадського, дати оцінку діяльності І Малоросійської колегії, показати спроби П.Полуботка та Д.Апостола реформувати тогочасне українське суспільство, ознайомити студентів із роботою Правління гетьманського уряду, з'ясувати причини відновлення гетьманства, показати основні напрямки діяльності останнього українського гетьман К.Розумовського, визначити причини ліквідації гетьманату Катериною II.

План

1. Гетьманування І.Скоропадського.
2. Утворення Малоросійської колегії. Боротьба козацької старшини за відновлення державних прав України. П.Полуботок.
3. Відновлення гетьманства. Реформи гетьмана Д.Апостола.
4. Особливості управління Гетьманщиною, що склалися після смерті Д.Апостола. «Правління гетьманського уряду».
5. Відновлення гетьманської форми правління. К.Розумовський.

Література

Основна: 1, 2, 3, 4, 7, 11.

Додаткова: 18, 21, 23, 27, 28, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39.

Ключові терміни та поняття: статті, старшинська рада, перемир'я, клейноди, Чорна рада

*Методичні рекомендації
до семінарського заняття №7*

Тема: *Ліквідація автономії України. Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба в Україні у середині та в другій половині XVIII ст.*

Мета: показати посилення антиукраїнської політики російського царизму, оцінити реформи П.Румянцева, розповісти про життя запорозьких козаків після Полтавської битви, ліквідацію Запорізької Січі 1775 року і

скасування козацької автономії, ознайомити студентів із участю запорожців у російсько-турецьких війнах 1768-1774 і 1787-1791 рр., гайдамацьким рухом 1730-1760-х рр., боротьбою опришків, розчленуванням України Російською та Австрійською імперіями.

План

1. Скасування козацького устрою на Слобожанщині. II Малоросійська колегія. Реформи П.Румянцева.
2. Становище запорозьких козаків після Полтавської битви. Ліквідація Запорозької Січі. Остаточна ліквідація російським урядом української автономії.
3. Участь запорожців у війнах між Росією і Туреччиною у 1768-1774 і 1787-1791 рр. Приєднання Криму.
4. Гайдамацький рух. Коліївщина.
5. Опришківський рух. О.Довбуш.
6. Поділи Польщі та Україна.

Література

Основна: 1, 2, 3, 4, 7, 11.

Додаткова: 18, 21, 23, 27, 28, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39.

Ключові терміни та поняття: Гетьманщина, колегія, гайдамаки, опишки, намісництво.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №8

***Тема: Антикріпосницький та український національний рух
у першій половині XIX ст.***

Мета: показати загострення соціально-економічних протиріч в Україні, ознайомити студентів з формами протесту українського населення, розповісти про селянські повстання, зокрема під проводом У.Кармелюка, заворушення військових поселенців, проаналізувати діяльність Кирило-Мефодієвського товариства, зупинитися на персоналі Т.Шевченка, показати хід буржуазної революції 1848-1849 рр. на західноукраїнських землях, насамперед зупинитися на скасуванні кріпосного права, діяльності Головної Руської Ради.

План

1. Форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту.

2. Антикріпосницькі заворушення військових поселенців, кріпосницьких селян, козаків.
3. Антикріпосницький рух на західноукраїнських землях.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: його місце і роль у національно-визвольному русі України.
5. Революційні рухи 1848-1849 рр. у Європі і Західна Україна.

Література

Основна: 1, 2, 4, 7, 10.

Додаткова: 14, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 27, 29, 30, 34, 36, 38, 39.

Ключові терміни та поняття: повстання, протест, товариство, федерація, газета.

Методичні рекомендації до тем, які винесені на самостійне опрацювання

Тема 1: Ранні слов'яни. Антська держава

План

1. Теорії походження слов'ян. Розселення слов'ян та процес утворення праукраїнського етносу.
2. Анти в історії України.
3. Перші державні утворення у східних слов'ян.
4. Господарство, побут та вірування ранньослов'янських племен.

Ключові поняття:

Теорія, етногенез, князь, віче, племена, розселення, культура, господарство, землеробство, поселення, землянка, язичництво, ідол, капище, німфа, солярний знак.

Література:

Коляда І.А. Історія України: підруч. для 6-7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.А.Коляда, К.І.Криlach, С.П.Юренко. – К.: Генеза, 1998. – С. 89-114.

Смолій В.А. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2011. – С. 9-15.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) основні теорії походження слов'ян;
- 2) локалізацію антів, їхній суспільно-політичний лад, зовнішню політику;

- 3) сформування трьох великих політичних утворень східнослов'янських племен – Куявія, Славія, Артанія;
- 4) процес розселення слов'ян у західному і південному напрямках;
- 5) способи вирощування зернових культур, розвиток ремесел;
- 6) поширення язичницьких вірувань.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Які гіпотези щодо прабатьківщини слов'ян ви знаєте?
2. Назвіть основні етапи етногенезу слов'ян.
3. Яка із версій прабатьківщини слов'ян здається вам найбільш ймовірною?
4. Венеди, анти, склавини. Що їх об'єднувало у давнину?
5. У чому суть підсічного землеробства?
6. Яку роль у житті східних слов'ян відіграло язичництво?

Питання для контролю знань:

1. Сучасні українські вчені про формування слов'янського етносу.
2. Антська держава. Князь Бож.
3. Роль землеробства у східних слов'ян.
4. Вірування ранньослов'янських племен.

Тема 2: Київська Русь у другій половині XI – на початку XII ст.

План

1. Діяльність князів Ярославичів (друга половина XI ст.).
2. Любецький з'їзд князів 1097 р.
3. Князювання Володимира Мономаха і Мстислава Великого.
4. Причини феодальної роздрібненості.

Ключові поняття:

Федеративна монархія, з'їзд, військо, війна, роздробленість, міжусобиці, повстання, принцип престолонаслідування, кочівники.

Література:

Коляда І.А. Історія України: підруч. для 6-7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.А.Коляда, К.І.Криlach, С.П.Юренко. – К.: Генеза, 1998. – С. 166-188.

Смолій В.А. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2011. – С. 79-85.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) зміну форми правління після смерті Ярослава Мудрого;
- 2) особливості становища на Русі у період правління князів Ярославичів;
- 3) ефективність рішень Любецького з'їзду;
- 4) основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Володимира Мономаха і Мстислава Великого;
- 5) причини феодальної роздрібненості.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Що ви знаєте про діяльність князів Ярославичів?
2. Які події спричинили розкол у тріумвіраті братів Ярославичів?
3. Обґрунтуйте думку, що за Володимира Мономаха і Мстислава Великого було відновлено могутність Київської Русі.
4. Що зумовило процес феодальної роздрібненості?

Питання для контролю знань:

1. Прийняття нового звід законів Київської Русі «Правди Ярославичів».
2. Любецький з'їзд князів 1097 р.: передумови, суть рішень та наслідки.
3. Роль Володимира Мономаха в об'єднанні частини руських земель.
4. Співвідношення «горизонтального» та «вертикального» принципів престолонаслідування.

Тема 3: Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі

План

1. Організація політичної влади.
2. Соціально-економічний розвиток Київської Русі.
3. Культура Київської Русі.

Ключові поняття:

Князь, бояри, дружина, віче, данина, форми феодального землеволодіння, смерди, холопи, торгівля, куна, урбанізація, писемність, літописання, мозаїка, фреска.

Література:

Коляда І.А. Історія України: підруч. для 6-7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.А.Коляда, К.І.Крилич, С.П.Юренко. – К.: Генеза, 1998. – С. 210-243.

Смолій В.А. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2011. – С. 57-72, 103-110.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) основні елементи політичної влади;
- 2) етапи становлення феодальних відносин у Київській Русі;
- 3) соціальну структуру давньоруського суспільства;
- 4) вплив на розвиток торгівлі мережі міжнародних торговельних шляхів, що пролягали через територію Русі;
- 5) поширення писемності і зародження літописання.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Кому у Київській Русі належала політична влада?
2. Які ви знаєте категорії феодально залежного населення?
3. Чому Київську Русь називають «Гардарікою»?
4. Як поширення писемності вплинуло на розвиток освіти?

Питання для контролю знань:

1. Роль боярської ради і віче у політичній системі давньоруського суспільства.
2. Розвиток торгівлі у Русі.
3. Поширення писемності і розвиток освіти.
4. Літературна спадщина Київської Русі.

Тема 4: Галичина та Волинь у X-XII ст.

План

1. Галицьке князівство у X-XI ст.
2. Боротьба Ростиславичів за незалежність Галичини.
3. Об'єднання Галичини в одне князівство.
4. Князювання галицького князя Ярослава Осмомисла.
5. Започаткування окремої князівської династії на Волині.

Ключові поняття:

Князівство, міжусобна боротьба, уділ, володіння, дипломатичні відносини, бояри, династія, намісник, консолідація.

Література:

Коляда І.А. Історія України: підруч. для 6-7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.А.Коляда, К.І.Криlach, С.П.Юренко. – К.: Генеза, 1998. – С. 177-188.

Комарніцький О.Б. Історія України: навч. посіб. / О.Б.Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. – С. 43-44.

Смолій В.А. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2011. – С. 98-102.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) початок історії Галичини як окремого князівства;
- 2) міжособну боротьбу князів Ростиславичів за галицькі землі;
- 3) передумови та процес об'єднання Галичини в одне князівство;
- 4) внутрішню і зовнішню політику галицького князя Ярослава Осмомисла;
- 5) започаткування окремої князівської династії на Волині і боротьбу за консолідацію князівства.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. З якого часу починається історія Галичини як окремого князівства?
2. Як відбулося об'єднання Галичини в одне князівство?
3. З якими державами підтримував дипломатичні відносини Ярослав Осмомисл?
4. Коли було започатковано окрему князівську династію на Волині?

Питання для контролю знань:

1. Розкажіть про боротьбу Ростиславичів за незалежність Галичини.
2. З'ясуйте роль у розвитку Галицького князівства князя Ярослава Осмомисла.
3. Проаналізуйте боротьбу за галицький стіл Івана Берладника.

Тема 5-6: Україна у 70-ті рр. XV – на початку XVII ст. Соціально-економічний розвиток

План

1. Посилення московських впливів і повстання під керівництвом М.Глинського.
2. Територіальний розподіл українських земель на початку XVI ст. у складі іноземних держав. Напади кримських татар на Україну.
3. Люблінська та Берестейська (Брестська) унії та їх наслідки для українських земель.
4. Господарське життя України за польсько-литовської доби. Виникнення цехів та їх роль у розвитку ремесла.
5. Поширення в українських містах магдебурзького права.
6. Соціальні процеси за литовсько-польської доби. Повстання І.Мухи.

Культура України у литовсько-польську добу

1. Європейська культура епохи Відродження і гуманісти українського походження.

2. Виникнення в Україні братств та їх роль у національно-культурному піднесенні кінця XVI – початку XVII ст.
3. Острозька академія (колегіум).
4. Винайдення й поширення на українських землях друкарства.
5. Українська література і суспільно-політичні процеси, пов'язані з боротьбою проти католицизму та унії.
6. Зміни у духовному житті українського суспільства, які зумовило падіння у середині XV ст. Візантійської імперії.

Ключові поняття:

Повстання, ханство, набіги татар, сейм, унія, волость, фільварки, транзитна торгівля, цех, магдебурзьке право, лава, рада, магістрат, статут, кріпосництво, гуманізм, друкарство.

Література:

Власов В.А. Історія України: 8 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. /В.А.Власов. – К.: Генеза, 2008. – С. 6-33, 68-81.

Комарніцький О.Б. Історія України: навч. посіб. / О.Б.Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. – С. 60-76.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) антилитовське повстання, яке підняв князь М.Глинський;
- 2) наслідки для українських земель нападів татар;
- 3) передумови та суть Люблінської та Берестейської уній;
- 4) зростання великого феодального землеволодіння і створення фільварків;
- 5) запровадження виборного самоврядування на українських землях;
- 6) оформлення кріпосної залежності селянства;
- 7) виникнення братств, Острозької академії, поширення друкарства.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Які українські землі на початку XVI ст. перебували у складі іноземних держав?
2. Чим зумовлена поява Берестейської унії і які її наслідки для українських земель?
3. Які зрушення відбулися у господарському житті України за польсько-литовської доби?
4. Яку роль у розвитку ремесла відіграли цехи?
5. Що являло собою магдебурзьке право?
6. Коли і чому виникли братства? Що собою являли ці організації?

7. Як вплинули на розвиток української літератури суспільно-політичні процеси, пов'язані з боротьбою проти католицизму та унії?

Питання для контролю знань:

1. Розкажіть про поширення на початку XVI ст. на українських землях проросійських настроїв. Чим вони були зумовлені?
2. Розкажіть про напади кримських татар на Україну наприкінці XV – у XVI ст.
3. Охарактеризуйте соціальні процеси, які відбувалися *на українських землях* за литовсько-польської доби.
4. Розкажіть про винайдення й поширення на українських землях друкарства.

Тема 7: Українська національна революція XVII ст.

План

1. Основні концепції періодизації Української національної революції XVII ст.
2. Початковий етап Національно-визвольної війни (1648-1649 рр.).
3. Відновлення української державності.
4. Формування державних інституцій і активізація зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького.
5. Молдавські походи Б.Хмельницького.
6. Воєнні дії у 1654-1657 рр.
7. Гадяцький договір 1658 р.
8. Битва під Конотопом 1659 р.
9. Укладання Слободищенського трактату 1660 р.

Ключові поняття:

Революція, типологія, козацтво, повстання, війна, соборність, союзницька угода, гетьман, битва, договір, військо, автономія, рада, полк, сотня, олігархічна республіка.

Література:

Власов В.А. Історія України: 8 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. /В.А.Власов. – К.: Генеза, 2008. – С. 112-126, 134-139, 162-176.

Комарніцький О.Б. Історія України: навч. посіб. / О.Б.Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. – С. 94-110.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) передумови початку Національно-визвольної війни;
- 2) причини укладання союзницької угоди з Кримським ханством;
- 3) історичне значення перемог під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями;

- 4) формування території і органів влади Української козацької держави;
- 5) вплив Переяславсько-Московської угоди 1654 р. на геополітичну ситуацію в регіоні;
- 6) причини і передумови укладання Гадяцької та Слободищенської угод.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Якого характеру набула всенародна боротьба проти польсько-шляхетського панування в Україні влітку – на початку осені 1648 р.?
2. Охарактеризуйте розстановку сил протиборствующих сторін у битві під Пилявцями. Якими були результати цієї битви?
3. Як формувалися територія і органи влади Української козацької держави?
4. Чому навесні 1658 р. І.Виговський докорінно змінив своє ставлення до Росії і уклав з Польщею у 1658 р. Гадяцький договір?
5. Які політичні наслідки для України спричинило укладання Слободищенського трактату 1660 р.?

Питання для контролю знань:

1. Охарактеризуйте діяльність Б.Хмельницького щодо підготовки козацького повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні. Коли розпочалася Українська національна революція?
2. Розкажіть про битву під Пилявцями і похід на західноукраїнські землі, укладення перемир'я з поляками у листопаді 1648 р.
3. Проаналізуйте Гадяцький договір 1658 р.
4. Охарактеризуйте Слободищенський трактат 1660 р.

Тема 8: Соціально-економічний та культурний розвиток України у XVII-XVIII ст.

План

1. Розвиток сільського господарства.
2. Зміни у розвитку ремесла.
3. Зародження в Україні капіталістичного способу виробництва.
4. Внутрішня та зовнішня торгівля.
5. Розвиток освіти. Києво-Могилянська академія.
6. Досягнення у різних галузях вітчизняної науки.
7. Література та літописання.
8. Основні тенденції у розвитку українського мистецтва.

Ключові поняття:

Власність, старшина, слобода, мануфактура, ярмарки, базари, торги, бароко, академія, колегіум, друкарня, аптека, полемічна література, інтермедія, вертеп, іконопис.

Література:

Власов В.А. Історія України: 8 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / В.А.Власов. – К.: Генеза, 2008. – С. 204-208, 241-255, 282-290.

Комарніцький О.Б. Історія України: навч. посіб. / О.Б.Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. – С. 145-156.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) збільшення земельної власності в Україні козацької старшини та російських поміщиків, швидке зростання магнатського землеволодіння на Правобережжі;
- 2) виникнення у сільському господарстві прогресивних тенденцій та процесів;
- 3) появу примітивної механізації, формування мануфактур;
- 4) надання статусу академії Києво-Могилянському колегіуму, створення перших професійних шкіл;
- 5) досягнення у різних галузях вітчизняної науки;
- 6) Основні тенденції у розвитку української літератури, літописання та мистецтва.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Які зміни сталися у розвитку ремесла?
2. Які факти свідчать про зародження в Україні капіталістичного способу виробництва?
3. Назвіть основні місця, де відбувалися товарно-грошові операції. У чому відмінність між поняттями «ярмарок», «базар» та «торги»?
4. Коли Києво-Могилянському колегіуму було надано статус академії?
5. Що нового з'явилося у галузі літератури у XVII-XVIII ст.?

Питання для контролю знань:

1. Охарактеризуйте стан розвитку сільського господарства.
2. Розкажіть про формування початкових форм мануфактури.
3. Проаналізуйте особливості розвитку української культури у XVII-XVIII ст.
4. Назвіть нові типи навчальних закладів, які з'явилися в Україні у XVII-XVIII ст.

Тема 9: Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

План

1. Стан освіти в Україні.
2. Розвиток науки.
3. Зміни у розвитку фольклору та літератури.
4. Досягнення театрального і музичного мистецтва в Україні.
5. Розвиток архітектури.
6. Український живопис.

Ключові поняття:

Парафіяльні школи, університет, гімназія, ліцей, семінарія, ботанічний сад, офтальмологія, бандуристи, історична повість, театр, філармонія, палацо-паркова архітектура, пейзаж.

Література:

Сарбей В.Г. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.Г.Сарбей. – К.: Генеза, 1996. – С. 91-102.

Комарніцький О.Б. Історія України: навч. посіб. / О.Б.Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. – С. 182-190.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) проведення освітньої реформи, за якою навчальні заклади поділялися на парафіяльні (приходські) школи, початкові училища, гімназії, ліцеї та університети;
- 2) здобутки в галузях природничих та точних наук, історії;
- 3) вплив реальної дійсності першої половини XIX ст. на тематику усної народної творчості та фольклору;
- 4) становлення нової художньої літератури;
- 5) досягнення театрального і музичного мистецтва, живопису, розвиток архітектури.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Коли і де виникли перші університети у Наддніпрянській Україні?
2. Що вам відомо про розвиток науки?
3. Які зміни сталися у розвитку фольклору та літератури?
4. Що нового відбулося у характері забудови населених пунктів?

Питання для контролю знань:

1. Проаналізуйте особливості розвитку української культури у першій половині XIX ст.
2. Охарактеризуйте стан освіти в Україні у першій половині XIX ст.
3. Розкажіть про досягнення театрального і музичного мистецтва в Україні
4. Назвіть українських художників першої половини XIX ст. Які їх картини вам відомі?

Тема 10: Культура України у другій половині XIX ст.

План

1. Стан освіти в Україні.
2. Наукові дослідження.
3. Українська література.
4. Розвиток театрального та музичного мистецтва.
5. Досягнення архітекторів і скульпторів.
6. Образотворче мистецтво.

Ключові поняття:

Почткові народні училища, «Просвіта», бактеріологічна станція, байка, драма, опера, лірика, пейзаж, п'єса, критичний реалізм, трупа.

Література:

Сарбей В.Г. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.Г.Сарбей. – К.: Генеза, 1996. – С. 164-178.

Комарніцький О.Б. Історія України: навч. посіб. / О.Б.Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. – С. 215-224.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) реформування початкової і середньої освіти, створення університетів в Одесі і Чернівцях;
- 2) наукові відкриття світового рівня;
- 3) започаткування в українській літературі цього періоду нового напрямку – критичного реалізму;
- 4) піднесення української музичної культури, театрального мистецтва;
- 5) досягнення у сферах архітектури, скульптури та живопису.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати.

Питання для самоконтролю:

1. Яким був стан освіти у другій половині XIX ст.?

2. Які досягнення вчених України ви знаєте? Хто з них здобув світове визнання?

3. Хто з українських вчених став першим лауреатом Нобелівської премії?

4. Що вам відомо про досягнення архітекторів і скульпторів?

5. Кого з українських художників цього періоду ви знаєте? Які теми переважали у їхній творчості?

Питання для контролю знань:

1. Порівняйте становище початкової освіти на українських землях, що були у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

2. Охарактеризуйте досягнення українських вчених у галузі природничих наук.

3. Розкажіть про досягнення театрального і музичного мистецтва в Україні

4. Назвіть відомі вам архітектурні пам'ятки, які були споруджені у другій половині XIX ст.

Питання для виконання

рубіжної контрольної роботи з курсу «Історія України»

1. Поява перших людей на території України. Неандертальці та кроманьйонці в історії України.
2. Неолітична революція та її значення. Трипільська культура.
3. Скіфи в історії України.
4. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
5. Анти в історії України.
6. Господарство, побут та вірування ранньослов'янських племен.
7. Внутрішня і зовнішня політика перших київських князів.
8. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого.
9. Запровадження християнства та його значення.
10. Державна діяльність Ярослава Мудрого.
11. Діяльність князів Ярославичів (друга половина XI ст.). Любецький з'їзд князів 1097 р.
12. Князювання Володимира Мономаха і Мстислава Великого. Причини феодальної роздрібненості.
13. Соціально-економічний розвиток Київської Русі.
14. Культура Київської Русі.
15. Об'єднання Галичини і Волині у єдину державу. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича.
16. Монголо-татарська навала на Південно-Західну Русь у 1239-1241 рр.
17. Роль Данила Галицького в об'єднанні руських земель та його спроби створити антиординську коаліцію.
18. Литовське проникнення в українські землі у XIII-XIV ст. Князь Ольгерд.
19. Загарбання Польщею у XIV ст. Галичини та Західної Волині. Кревська унія: причини та наслідки.

20. Внутрішня та зовнішня політика литовського князя Вітовта.
21. Виникнення, устрій та органи управління, соціально-економічний устрій Запорозької Січі.
22. Козацько-селянські повстання під проводом К.Косинського і С.Наливайка
23. Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Хотинська війна
24. Козацькі виступи 20-30-х рр. XVII ст.
25. Люблінська та Берестейська (Брестська) унії та їх наслідки для українських земель.
26. Початок революції. Битви під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Укладення перемир'я з поляками у листопаді 1648 р.
27. Битва під Зборовом. Зборівський договір 1649 р.
28. Формування території і органів влади Української козацької держави.
29. Поразка козацького війська у битві під Берестечком. Білоцерківській договір.
30. Причини та передумови укладення українсько-московської угоди 1654 р. «Березневї статті».

Теми рефератів з курсу «Історія України»

1. Життя, заняття та побут трипільських поселень.
2. Боспорське царство в історії України.
3. Велике переселення народів в Україні.
4. Обставини приходу до влади Володимира Великого.
5. Любецький з'їзд князів 1097 р.
6. Вплив християнства на розвиток культури Київської Русі.
7. Об'єднання Галичини та Волині у 1199 р.
8. Данило Галицький в історії України.
9. «Доба золотого спокою» Юрія І.
10. Кревська унія та її наслідки.
11. Внутрішня та зовнішня політика Вітовта.
12. Повстання під проводом М.Глинського.
13. Соціальні процеси в Україні за литовсько-польської доби.
14. Морські походи козаків.
15. Територія і органи влади Української козацької держави.
16. Вплив Переяславско-Московського договору на геополітичну ситуацію в регіоні.
17. Повстання М.Пушкара та Я.Барабаша. Початок «доби Руїни».
18. Чорна рада 1663 р.
19. Внутрішня та зовнішня політика П.Тетері.
20. Протурецький вектор зовнішньої політики П.Дорошенка.
21. «Золото» П.Полуботка.
22. Постаць Т.Шевченка в історії України.
23. Діяльність в Україні масонських лож.
24. Утворення і діяльність таємної організації «Залізні персні».
25. Початок промислового перевороту в Україні.

10. Розташуйте наступні племена у порядку їх появи на території України:

а) сармати	в) кіммерійці
б) скіфи	г) готи

11. Як називається 4 книга праці Геродота «Історія греко-перських воєн», у якій йдеться про Північне Причорномор'я?

а) Кліо	в) Аполлонія
б) Мельпомена	г) Зопіріонія

12. Які з наступних племен не є скіфами?

а) орачі	в) калліпіди
б) сколоти	г) язиги

13. У якому із курганів скіфів було знайдено золоту пектораль?

а) Чортомлик	в) Товста Могила
б) Солоха	г) Куль-Оба

14. В яких з племен Північного Причорномор'я існували пережитки матриархату?

а) скіфи	в) гуни
б) сармати	г) готи

15. Як називалася сільськогосподарська округа античних міст Північного Причорномор'я?

а) хора	в) некрополь
б) агора	г) теменос

16. Який вождь очолював гунів?

а) Бож	в) Германаріх
б) Атілла	г) Ігор

17. Яка з наступних характеристик М.Грушевського антив є правильною?

- а) анти були предками давніх русів, а через них – українців
- б) анти поділялися на три частини – Куявія, Артанія, Славія
- в) на базі антського об'єднання виникли венеди і склавини

18. Основою господарства слов'ян було:

а) землеробство	в) мисливство
б) скотарство	г) рибальство

19. Хто з наступних богів є богом тварин?

а) Стрибог	в) Велес
б) Род	г) Хорс

20. Яке з наступних племен стало центром для створення Київської Русі?

- а) дуліби
- б) поляни
- в) уличі
- г) тивирці

21. Про якого великого київського князя йдеться в уривку з історичного джерела?

«Отець бо його ... хрещенням просвітив, а сей великий князь ... засіяв книжними словами серця віруючих людей...»?

- а) Святослава Ігоревича
- б) Володимира Великого
- в) Ярослава Мудрого
- г) Володимира Мономаха

22. Якого з наступних князів називають князем-воїном?

- а) Ігор
- б) Олег
- в) Святослав
- г) Володимир

23. Князь Олег:

- а) уклав русько-візантійську угоду 944 р.
- б) у 882 р. захопив м. Київ, після чого це місто стало столицею об'єднаної Північної і Південної Русі
- в) створив осередки центральної влади на місцях – становища і погости

24. Як називається зведення законів усного звичаєвого права, запроваджене Володимиром Великим?

- а) Руська правда
- б) Устав земляний
- в) Устава на волоки
- г) Покон вірний

25. Яка пам'ятка давньоруської літератури містить такі настанови?

«... Паче всього – убогих не забувайте, годуйте і подавайте сироті... не давайте сильним погубити людину... гордості не майте в серці і в умі. Старих шануй, як отця, а молодих – як братів. Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло. А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе...»

- а) «Слово о полку Ігоревім»
- б) «Руська правда» Ярослава Мудрого
- в) «Повчання дітям» Володимира Мономаха
- г) «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона

26. Назвіть князя, якого в історії називають «окаянним»:

- а) Святослав
- б) Ярополк
- в) Гліб
- г) Святополк

27. Донька Ярослава Мудрого вийшла заміж за:

- а) Олафа
- б) Андрія I
- в) Генріха II
- г) Гаральда

28. *Окрему Київську митрополію було започатковано у:*

- а) 1039
- б) 1042
- в) 1054
- г) 1055

29. *Принцип сеньйорату передбачав:*

- а) перехід влади від старшого брата до середнього
- б) перехід влади від великого князя Київського до старшого сина і т.д.
- в) підпорядкування феодалу як сеньйору бояр, дружинників
- г) це принцип феодальної драбини

30. *Які з наступних князів правили спільно у другій половині XI ст.?*

- а) Ігор, В'ячеслав, Всеволод
- б) Ярослав Мудрий, Мстислав Володимирович
- в) Ізяслав, Святослав, Всеволод
- г) Мстислав, Володимир, Василь

31. *Земля могла передаватися у спадок за:*

- а) помісною формою землеволодіння
- б) вотчиною формою землеволодіння

32. *Бідний селянин, який, отримавши позичку від землевласника ставав залежним від нього, називався:*

- а) рядович
- б) закуп
- в) холоп
- г) смерд

33. *Найдавнішою книгою, що збереглася є:*

- а) Повість минулих літ
- б) Остромирове Євангеліє
- в) Ізборник Святослава
- г) Слово о полку Ігоревім

34. *Роман Мстиславич об'єднав Галичину і Волинь в єдине князівство у:*

- а) 1188
- б) 1199
- в) 1200
- г) 1202

35. *Що таке майорат?*

- а) вибори київського князя у разі його смерті
- б) передача князівського столу і всіх земель старшому сину
- в) передача влади від великого князя до старшого сину, від старшого до молодшого і т.д.

36. *Розташуйте у логічній послідовності:*

- а) Данило Галицький
- б) Роман Мстиславич
- в) Лев I
- г) Юрій II

37. *У 1253 р. королем став:*

- а) Роман Мстиславич
- б) Данило Галицький
- в) Юрій I
- г) Лев Данилович

38. Галицько-Волинське князівство припинило своє існування у:

- а) 1323
б) 1328
в) 1340
г) 1345

39. Кому з литовських князів вдалося захопити українські землі?

- а) Гедиміну
б) Міндовгу
в) Ольгерду
г) Вітовту

40. Внаслідок битви на р. Сині Води до складу Литви увійшли:

- а) Поділля
б) Волинь
в) Київщина
г) Чернігівщина

41. Що свідчить про «ослов'янення» литовських правителів?

- а) поширення руського православ'я на землі Литви
б) утвердження «Руської Правди» на території Литви
в) визнання руської мови офіційною державною мовою Литви
г) всі варіанти є правильними

42. Розташуйте у логічній послідовності:

- а) Вітовт
б) Ольгерд
в) Ягайло
г) Свидригайло

43. Встановіть логічну послідовність:

а) Люблінська унія	1) литовські князі визнавали васальну залежність Литви від Польщі
б) Кревська унія	2) укладався династичний шлюб між Ягайлом і Ядвігою
в) Віленська унія	3) утворено нову державу – Річ Посполиту
г) Городельська унія	4) після смерті Вітовта Литва залишається окремою державою

44. У якому столітті відбувалися описані події?

«... Васильй Іванович, великий князь московський, взяв град Смоленський. Король Сигізмунд... послав проти нього свого воєводу князя Костянтина Івановича Острозького, старосту луцького і брацлавського, з хоробрими воїнами литовськими і руськими. І стали князь з воїнами литовськими проти великої ворожої армії, і вдарили та побили вісімдесят тисяч, інших в полон взяли».

- а) XIV ст.
б) XV ст.
в) XVI ст.
г) XVII ст.

45. У складі Руського та Брацлавського воєводства Речі Посполитої в другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. перебували:

- а) Закарпаття, Буковина
б) Галичина, Східне Поділля
в) Холмщина, Підляшшя
г) Волинь, Полісся

46. Орган самоврядування на чолі з бургомістром у містах, що користувалися магдебурзьким правом, називався:

- а) віче
- б) лава
- в) рада
- г) сейм

47. Братства в історії України – це:

а) корпоративні об'єднання ремісників споріднених спеціальностей у містах, що користувалися магдебурзьким правом у XV-XVI ст.

б) добродійні товариства української шляхти, які опікувалися будівництвом православних храмів власним коштом у XVI ст.

в) об'єднання реєстрового козацтва та духовенства, які здійснювали контроль за діяльністю вищих православних церковних ієрархів у XV-XVI ст.

г) релігійно-громадські організації міщан при православних церквах на українських землях наприкінці XVI-XVII ст.

48. «Апостол» (1574), «Буквар» (1574), Острозька біблія (1581) є першими:

- а) друкованими на українських землях книгами, виданими І.Федоровим
- б) рукописними книгами, створеними тогочасною українською мовою
- в) підручниками, надрукованими коштом православних братств
- г) книгами, надрукованими коштом князя К.Острозького.

49. Встановіть українські території, які входили до складу іноземних держав на початку XVI ст.:

- а) Польща
- б) Литва
- в) Молдавське князівство
- г) Угорщина
- 1) Закарпаття
- 2) Волинь, Східне Поділля, Київщина, Середнє Подніпров'я
- 3) Галичина, Холмщина, Західне Поділля
- 4) Буковина

50. Люблінську унію було укладено:

- а) 1537
- б) 1560
- в) 1569
- г) 1596

51. Берестейську церковну унію проголосили у:

- а) 1539
- б) 1560
- в) 1569
- г) 1596

52. Що таке фільварки?

а) багатогалузеві господарські комплекси, які базувалися на щотижневій панщині залежних селян

б) форма господарювання на селі, що базується на приватній власності на землі

в) ділянки з громадських земель, які виділяли селянину в особисту власність, коли він виходив з громади

г) громадський заклад відпочинкового типу, який працював, як правило, у вихідні дні

53. Як називалися ремісники, які не входили до цехів?

- а) цехмістри
- б) підмайстри
- в) бургомістри
- г) паргачі

54. Хто з наступних діячів був ректором Болонського університету?

- а) П. Русин
- б) Ю. Дрогобич
- в) С. Оріховський
- г) Христофор Філалет

55. Хто з наступних полемістів був прихильником уніатської церкви?

- а) І. Потій
- б) Г. Смотрицький
- в) І. Вишенський
- г) Клірик Острозький.

56. Які чинники зумовили виникнення українського козацтва в XV-XVI ст.?

1. Прагнення влади створити регулярне військо на противагу шляхетському ополченню.
 2. Посилення національного, соціального та релігійного гніту українського населення.
 3. Існування масиву вільних земель, освоєння південних територій уходниками.
- а) 1, 2
 - б) 1, 3
 - в) 2, 3
 - г) 1, 2, 3

57. Що таке Дике Поле?

- а) територія, де козаки створили Запорізьку Січ
- б) територія, де козаки займалися землеробством
- в) незаселені території
- г) степова територія, яку контролювали татари

58. Коли слово «козак» вперше з'явилося на території України?

- а) 1240
- б) 1303
- в) 1492
- г) 1511

59. Перша Запорозька Січ мала назву:

- а) Підпільнянська
- б) Хортицька
- в) Кам'янська
- г) Дунаєвецька

60. Як називалися військово-адміністративні округи, на які поділялася Запорозька Січ?

- а) області
- б) повіти
- в) паланки
- г) жупи

61. На чолі Запорізької Січі стояв:

- а) кошовий отаман
- б) хорунжий
- в) булавничий
- г) гетьман

62. Хто з наступних українських гетьманів оспіваний як Байда?

- а) Б.Хмельницький в) П.Дорошенко
б) Д.Вишневецький г) К.Острозький

63. Як називалися кораблі козаків?

- а) акула в) фрегат
б) чайка г) боцман

64. Хто такі дуки?

- а) бідні козаки в) курінні отамани
б) багаті козаки г) полковники

65. Наймане козацьке формування, яке перебувало на службі короля мало назву:

- а) запорізьке в) нерестрове
б) ресстрове г) київське

66. Першою турецькою фортецею, яку козакам вдалося взяти у 1606 р. була:

- а) Ізмаїл в) Варна
б) Синоп г) Кафа

67. Встановіть логічну послідовність:

- а) П.Конашевич-Сагайдачний в) М.Жмайло
б) Д.Вишневецький г) Б.Хмельницький

68. Назвіть лідера першого козацько-селянського повстання, яке відбулося у 1591-1593 рр.:

- а) М.Жмайло в) К.Косинський
б) Т.Трясило г) П.Бут

69. У 1594-1596 рр. козацько-селянське повстання очолював:

- а) М.Залізник в) С.Наливайко
б) І.Гонта г) М.Жмайло

70. Українська національна революція XVII ст. розпочалася у:

- а) лютому 1648 р. в) січні 1649 р.
б) березні 1648 р. г) лютому 1649 р.

71. Розташуйте у логічній послідовності:

- а) бій під Жовтими Водами 1) 1648 р.
б) Зборівська мирна угода 2) 1654 р.
в) Березневі статті 3) 1649 р.
г) Білоцерківський мирний договір 4) 1651 р.

72. *Зборівський мирний договір передбачав:*

- а) козацький реєстр складав 40 тис. осіб, а козацьке територія охоплювала Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства
- б) козацький реєстр складав 20 тис. осіб, а козацька територія охоплювала Київське воєводство
- в) Польща передавала Україні Галичину і Волинь
- г) Б.Хмельницький повертав Польщі Правобережну Україну

73. *Столицею Української козацької держави було місто:*

- а) Чигирин
- в) Київ
- б) Кам'янець-Подільський
- г) Львів

74. *Українська козацька держава поділялася на:*

- а) полки
- в) намісництва
- б) губернії
- г) округи

75. *Якому козацькому гетьману вдалося врятувати козацьке військо після поразки у бою під Берестечком у 1651 р.?*

- а) М.Кривоніс
- в) С.Київський
- б) І.Богун
- г) В.Чеховський

76. *«Березневі статті» 1654 р. – це договір:*

- а) про антипольський військовий союз України та Росії
- б) про взаємодопомогу між Кримським ханством і Україною
- в) про антиросійський союз України та Швеції

77. *Період Руїни характеризувався*

- а) всеохоплюючою кризою та занепадом Речі Посполитої, викликаних національно-визвольною війною українського народу під проводом Б.Хмельницького
- б) форсованим наступом на автономні права Гетьманщини з боку російського уряду внаслідок переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля
- в) внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу, розколом Гетьманщини, втручанням в її внутрішні справи та військовою агресією з боку сусідніх держав
- г) остаточною ліквідацією інституту гетьманства, решток української автономії та повною інтеграцією українських земель у Російську імперію

78. *Розташуйте у логічній послідовності:*

- а) П.Дорошенко
- в) П.Тетеря
- б) І.Виговський
- г) Б.Хмельницький

79. *Гадяцький договір 16 вересня 1658 р. було укладено між:*

- а) Україною і Росією
- в) Україною і Швецією
- б) Україною і Польщею
- г) Україною і Кримом

80. Яка з наступних характеристик властива І.Виговському?

- а) гетьман, який уклав з Росією Переяславський договір, всеціло орієнтувався на цю державу
- б) гетьман, який відновив в Україні кріпацтво, орієнтувався у своїй політиці на козацьку старшину, уклав союз із Польщею
- в) прагнув возз'єднати Правобережну і Лівобережну Україну, орієнтувався на Туреччину

81. Чорна козацька рада у 1663 р. гетьманом Лівобережної України обрала:

- а) Я.Сомка
- б) І.Брюховецького
- в) П.Тетерю
- г) В.Золотаренка

82. Гетьманом, який правив на Правобережній Україні у 1663-1665 рр., був:

- а) П.Дорошенко
- б) П.Тетеря
- в) Г.Гуляницький
- г) Ю.Хмельницький

83. Український гетьман у 1663 р. зрікся влади і постригся в ченці під іменем Гедеон. Хто це?

- а) Ю.Хмельницький
- б) П.Тетеря
- в) І.Виговський
- г) І.Богун

84. Коли П.Дорошенку вдалося об'єднати Україну?

- а) 1665
- б) 1668
- в) 1669
- г) 1670

85. За якого гетьмана туркам у 1672 р. вдалося захопити Кам'янець-Подільський?

- а) П.Дорошенка
- б) Д.Многогіршого
- в) П.Тетері
- г) П.Остапенка

86. Коли завершилася Українська національна революція XVII ст.?

- а) 1668 р.
- б) 1672 р.
- в) 1676 р.
- г) 1685 р.

87. Встановіть логічну послідовність:

- а) Ю.Хмельницький
 - б) І.Самойлович
 - в) І.Мазепа
- 1) намагався звільнити Україну від Росії, уклав договір з шведським королем Карлом XII
 - 2) провів Чигиринські походи, обрав столицею своєї держави Немирів, страчений ймовірно в Кам'янці-Подільському
 - 3) підпорядкував українську православну церкву Московському патріархату, проводив політику «великого згону»

- г) П.Орлик 4) уклав договір з козаками, відомий як «Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького».

88. *Іван Мазепа відкрив:*

- а) Чернігівській колегіум в) Київський університет
б) Києво-Могилянську академію г) Львівську медичну академію

89. *Козацьке повстання 1702-1704 рр. під проводом С.Палія спричинено:*

- а) початком Північної війни між Росією та Швецією
б) зруйнуванням російськими військами Чортомлицької Січі
в) ліквідацією польським сеймом козацького устрою на Правобережній

Україні

г) переходом гетьмана І.Мазепи та запорожців на бік шведського короля Карла XII

90. *Яку Запорозьку Січ вдалося зруйнувати 19 травня 1709 р. російському війську?*

- а) Хортицьку в) Базавлуцьку
б) Томаківську г) Чортомлицьку

91. *«Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорізького» – угода, укладена між гетьманом П.Орликом і:*

- а) шведським королем і козацькою старшиною
б) козацькою старшиною та запорізькими козаками
в) запорізькими козаками та турецьким султаном
г) турецьким султаном і шведським королем

92. *Гетьман Іван Скоропадський звернувся до царя Петра із 14 пунктами статей, як мали назву:*

- а) Чигиринські в) Решетилівські
б) Батуринські г) Кам'янецькі

93. *Встановіть столиці українських гетьманів:*

- а) Б.Хмельницький 1) Немирів
б) Ю.Хмельницький 2) Глухів
в) І.Мазепа 3) Чигирин
г) І.Скоропадський 4) Батурин

94. *Назвіть чернігівського полковника, який у 1722-1723 рр. був наказним гетьманом:*

- а) П.Полуботок в) І.Мазепа
б) К.Розумовський г) Д.Апостол

95. Хто з наступних гетьманів встановив точний бюджет державних витрат, за що його називають «батьком українського бюджету»?

- а) К.Розумовський
- б) П.Полуботок
- в) І.Скоропадський
- г) Д.Апостол

96. Хто у 1734 р. очолив «Правління гетьманського уряду»?

- а) Вельямінов
- б) Шаховський
- в) Румянцев
- г) Голіцин

97. Назвіть останнього українського гетьмана:

- а) Румянцев
- б) Розумовський
- в) Полуботок
- г) Апостол

98. П.Румянцев провів у 1765-1769 рр. Генеральний опис України з метою:

- а) приєднання України до Росії
- б) надання Україні автономії у складі Росії
- в) ревізії маєтків, земельної власності
- г) заміни натуральних повинностей грошовими

99. За наказом якого російського правителя було зруйновано у 1775 р. Запорозьку Січ?

- а) Петро І
- б) Катерина ІІ
- в) Єлизавета Петрівна
- г) Анна Іванівна

100. Коли в Україні запровадили кріпацтво?

- а) 1775
- б) 1783
- в) 1795
- г) 1797

101. Коли відбулося гайдамацьке повстання під назвою Коліївщина?

- а) 1714
- б) 1734
- в) 1750
- г) 1768

102. У 30-40-і рр. XVIII ст. опришків очолював:

- а) М.Залізняк
- б) І.Гонта
- в) О.Довбуш
- г) У.Кармелюк

103. Наприкінці XVII – на поч. XVIII ст. статус академії було визнано за:

- а) Острозькою академією
- б) Києво-Могилянською академією
- в) Чернігівським колегіумом
- г) Запорозькою академією

104. Твором історичної публіцистики, основною ідеєю якого було відновлення автономних прав України були:

- а) «Історія Русів»
- б) «Енеїда»
- в) «Кройніка» Феодосія Софоновича
- г) Синопис

105. Про появу якого явища в театральному мистецтві йдеться в уривку з історичного джерела?

«У братських школах, академіях учні писали вірші, промови, а потім виголошували їх. Виконавці виходили на сцену й декламували текст, об'єднаний спільною темою. Шкільні вистави присвячувалися християнським святам, впливовим особам, важливим подіям. Вистава тривала досить довго, тому глядачам давали перепочинок, пропонуючи їхній увазі в перервах між діями спектаклю театральні сценки народно-побутової тематики».

- а) комедія
- б) містерія
- в) прелюдія
- г) інтермедія

106. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялась Україна у 1830-х – 1920 р.?

- а) полки
- б) області
- в) губернії
- г) намісництва

107. Початок українського національного відродження умовно пов'язують з виходом у світ:

- а) «Истории Малой России» Д.Бантиш-Каменського
- б) «Русалки Дністрової»
- в) «Енеїда» І.Котляревського
- г) газети «Зоря Галицька»

108. Як називався альманах, який у 1837 р. видало об'єднання «Руська трійця»:

- а) «Русалка Дністровая»
- б) «Читанка»
- в) «Енеїда»
- г) «Зоря Галицька»

109. Хто з наступних діячів не входив до складу «Руської трійці»:

- а) М.Шашкевич
- б) І.Вагилевич
- в) Я.Головацький
- г) М.Грушевський

110. Першу декабристську організацію було створено у 1815 р. («Залізні персні») в місті:

- а) Кам'янець-Подільський
- б) Петербург
- в) Тульчин
- г) Київ

111. Встановіть відповідність політичних програм товариств декабристів:

- а) «Південне товариство»
- б) «Північне товариство»
- в) Товариство об'єднаних слов'ян
- 1) «Руська правда»
- 2) Конституція М.Муравйова
- 3) Клятва об'єднаних слов'ян

112. Примусовий продаж горілки селянам у Західній Україні (середина XIX ст.) називається:

- а) місячина
- б) пропінація
- в) шарварки
- г) горілкозація

113. Яка організація в своїх документах задекларувала такі ідеї діяльності:

«...політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якого вони повинні прагнути. ... при об'єднанні кожне слов'янське плем'я [українці, росіяни, білоруси] повинно мати свою самостійність. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян. ... Має існувати спільний Слов'янський собор з представників всіх племен ... правило «Мета виправдовує засоби» визнається безбожним?»

- а) Південне товариство декабристів
- б) Кирило-Мефодіївське братство
- в) Братство тарасівців
- г) Руська трійця

114. Що таке промисловий переворот?

- а) перехід від ручної праці до машинного виробництва
- б) перехід від мануфактури до фабрик і заводів
- в) правильні перші два твердження
- г) правильне лише перше твердження.

115. У 20-30-х рр. селянський рух на Поділлі очолював:

- а) Лук'ян Кобилиця
- б) О.Семенов
- в) У.Кармелюк
- г) Г.Петровський

116. Перша газета українською мовою, яка вийшла у Львові у 1848 р., мала назву:

- а) «Шершень»
- б) «Хлібороб»
- в) «Зоря Галицька»
- г) «Чеховські зорі»

117. Установіть відповідність між прізвищами діячів та фактами їхньої біографії:

- а) М.Максимович
 - б) М.Костомаров
 - в) Д.Яворницький
 - г) М.Грушевський
- 1) Перший ректор Київського університету св. Володимира, автор праці «Основи ботаніки», віршованого перекладу «Слово о полку Ігоревім»
 - 2) Дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка, автор багатотомної «Історії України-Руси», праць «Очерки истории украинского народа», «Ілюстрованої історії України»
 - 3) Член Харківського історико-філологічного товариства, організатор археологічних розкопок на Запоріжжі. Автор праць «Вольности запорожских козаков», «История запорожских козаков»
 - 4) Професор Київського університету, автор праць «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Останні роки Речі Посполитої»

118. 17 січня 1805 р. було відкрито університет у:

- а) Харкові
- в) Києві
- б) Кам'янці-Подільському
- г) Львові

119. Установіть послідовність здійснення реформ 1860-1870-х рр. у Російській імперії:

- а) ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, наділення селян землею, викуп селянських наділів
- б) створення виборних місцевих органів самоврядування – земств – у лівобережних та південних губерніях України
- в) упровадження виборного (на основі майнового цензу) міського самоврядування, створення міських дум і міських управ
- г) скасування рекрутських наборів та впровадження загальної військової повинності строком до 6-7 років

120. Перша залізниця у 1866 р. з'єднала міста:

- а) Балта-Одеса
- в) Київ-Кам'янець
- б) Київ-Харків
- г) Дніпропетровськ-Львів

121. Перше українське товариство «Громада» виникло у 1859 р. в:

- а) Києві
- в) Санкт-Петербурзі
- б) Львові
- г) Гваделупці

122. «Хлопоманство» було поширене на:

- а) Лівобережжі
- в) Правобережжі
- б) Півдні
- г) Кубані

123. Представників мовно-літературної та суспільно-політичної течії другої половини XIX ст. на Галичині, Буковині та Закарпатті, які виступали за національно-культурну та державно-політичну єдність із російським народом і російською державою, називали:

- а) народовці
- в) радикали
- б) хлопомани
- г) москвофіли

124. Яка суспільно-політична течія заснувала у 1868 р. першу організацію «Просвіта»?

- а) народовці
- в) москвофіли
- б) народники
- г) хлопомани

125. Поява Емського указу імператора Олександра II пов'язана з:

- а) активізацією діяльності об'єднань української інтелігенції – громад
- б) участю українців у польському національно-визвольному повстанні
- в) викриттям владою учасників Кирило-Мефодіївського братства
- г) виданням українського альманаху «Русалка Дністровая»

126. Про який документ йдеться в спогадах М.Старицького?

«... ми вимушені були співати у концертах народні пісні на французькій мові... Тим [розпорядженням] українська мова була цілком заборонена, той [документ] не давав мені вдавати і моєї драми «Не судилось», яка ... начорно закінчена та вичитана Косачкою й Книським...»

- а) Валусьський циркуляр 1863 р.
- б) Емський указ 1876 р.
- в) Маніфест 17 жовтня 1905 р.
- г) Маніфест про кухарчиних дітей

127. Під час правління якого російського імператора запроваджено такі заборони: «Не допускати ввозу в межі імперії..., яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському нарідчї. Друкування і видавання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж нарідчї заборонити, за винятком історичних документів...»?

- а) Миколи I
- б) Олександра II
- в) Єлизавети Петрівни
- г) Катерини II

128. Викрита російською поліцією «Чигиринська змова» стала свідченням діяльності:

- а) москвофілів
- б) народників
- в) громадівців
- г) більшовиків

129. Про кого з наступних діячів говорили: «В одному кармані він носив «Кобзар» Тараса Шевченка, в іншому – «Капітал» Карла Маркса і Фрідріха Енгельса»?

- а) М.Зібер
- б) М.Драгоманов
- в) М.Костомаров
- г) М.Грушевський

130. Першою самостійницькою політичною організацією у Наддніпрянській Україні у 1891 р. була:

- а) громада
- б) братство тарасівців
- в) спілка
- г) молода Україна

131. Перша українська політична партія, яка виникла у Львові і у 1890 р. мала назву:

- а) Російсько-українська радикальна партія
- б) Комуністична партія України
- в) Українська християнська демократична партія
- г) Українська соціал-демократична партія

132. Розташуйте у часовій послідовності виникнення університетів:

- а) Новоросійський
- б) Київський
- в) Харківський
- г) Чернівецький.

**Перелік питань до екзамену з навчальної дисципліни
«Історія України»**

1. Поява перших людей на території України. Неандертальці та кроманьйонці в історії України.
2. Неолітична революція та її значення. Трипільська культура.
3. Скіфи в історії України.
4. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
5. Анти в історії України.
6. Господарство, побут та вірування ранньослов'янських племен.
7. Внутрішня і зовнішня політика перших київських князів.
8. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого.
9. Запровадження християнства та його значення.
10. Державна діяльність Ярослава Мудрого.
11. Діяльність князів Ярославичів (друга половина XI ст.). Любецький з'їзд князів 1097 р.
12. Князювання Володимира Мономаха і Мстислава Великого. Причини феодалної роздрібненості.
13. Соціально-економічний розвиток Київської Русі.
14. Культура Київської Русі.
15. Об'єднання Галичини і Волині у єдину державу. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича.
16. Монголо-татарська навала на Південно-Західну Русь у 1239-1241 рр.
17. Роль Данила Галицького в об'єднанні руських земель та його спроби створити антиординську коаліцію.
18. Литовське проникнення в українські землі у XIII-XIV ст. Князь Ольгерд.
19. Загарбання Польщею у XIV ст. Галичини та Західної Волині. Кревська унія: причини та наслідки.
20. Внутрішня та зовнішня політика литовського князя Вітовта.
21. Виникнення, устрій та органи управління, соціально-економічний устрій Запорозької Січі.
22. Козацько-селянські повстання під проводом К.Косинського і С.Наливайка.
23. Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Хотинська війна.
24. Козацькі виступи 20-30-х рр. XVII ст.
25. Люблінська та Берестейська (Брестська) унії та їх наслідки для українських земель.
26. Початок революції. Битви під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Укладення перемир'я з поляками у листопаді 1648 р.
27. Битва під Зборовом. Зборівський договір 1649 р.
28. Формування території і органів влади Української козацької держави.
29. Причини та передумови укладення українсько-московської угоди 1654 р. «Березневі статті».
30. Гетьманування правобережного гетьмана Ю.Хмельницького. Російсько-турецька війна 1676-1681 рр. Чигиринські походи.
31. Внутрішня політика І.Самойловича. Бахчисарайський мирний договір. «Вічний мир» 1686 р.

32. Основні напрямки внутрішньої політики І.Мазепи. Діяльність І.Мазепи як мецената культури України.
33. Північна війна і Україна. Перехід І.Мазепи і частини козацтва на бік шведського короля Карла XII.
34. Полтавська битва 1709 р. П.Орлик. «Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького».
35. Гетьманування І.Скоโรปадського.
36. Утворення Малоросійської колегії. Боротьба козацької старшини за відновлення державних прав України. П.Полуботок.
37. Відновлення гетьманства. Реформи гетьмана Д.Апостола.
38. Особливості управління Гетьманщиною, що склалися після смерті Д.Апостола. «Правління гетьманського уряду».
39. Відновлення гетьманської форми правління. К.Розумовський.
40. Становище запорозьких козаків після Полтавської битви. Ліквідація Запорозької Січі. Остаточна ліквідація російським урядом української автономії.
41. Гайдамацький рух. Коліївщина. Опришківський рух. О.Довбуш.
42. Початок українського національного відродження на Наддніпрянщині.
43. Передумови національного відродження у Західній Україні. Поширення в Західній Україні ідей Просвітництва. «Руська трійця».
44. Декабристський рух в Україні.
45. Початок промислового перевороту в Україні.
46. Форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту. Антикріпосницькі заворушення військових поселенців, кріпосницьких селян, козаків.
47. Кирило-Мефодіївське товариство: його місце і роль у національно-визвольному русі України.
48. Революційні рухи 1848-1849 рр. у Європі і Західна Україна.
49. Селянська реформа 1861 р.
50. Буржуазні реформи 60-80-х рр. XIX ст.
51. Завершення промислового перевороту в Україні. Залізничне будівництво. Водний транспорт.
52. Виникнення перших українських товариств «Громада». «Хлопоманство» в Україні. Валуєвський циркуляр і заборона українського слова.
53. Суспільно-політичні течії народовців і москвофілів на західноукраїнських землях.
54. Відновлення громадівського руху. Емський указ.
55. Народницькі гуртки і групи в Україні.
56. Поширення марксизму й зародження соціал-демократизму в Україні.
57. «Братство тарасівців» та його внесок в український рух. «Молода Україна».
58. Виникнення перших українських політичних партій.

*Перелік термінів до екзамену з навчальної дисципліни
«Історія України»*

1. Капище.
2. Регент.
3. Митрополія.
4. Віче.
5. Куна.
6. Майорат.
7. Ярлик.
8. Унія.
9. Вексель.
10. Панщина.
11. Фільварок.
12. Чинш.
13. Корогва.
14. Фермерство.
15. Литаври.
16. Денаціоналізація.
17. Революція.
18. Протекторат.
19. Анафема.
20. Універсал.
21. Інкорпорація.
22. Асиміляція.
23. Автономія.
24. Місячина.
25. Шарварки.
26. Посесія.
27. Українофіл.
28. Сепаратизм.
29. Соціалізм.

Критерії оцінювання знань студентів

Об'єктами контролю є діяльність студентів на семінарських заняттях, а також результати виконання студентами самостійних робіт:

- вивчення окремих тем;
- виконання індивідуальної роботи;
- написання контрольних робіт.

До контрольних заходів входять поточний та підсумковий контроль.

Поточний контроль здійснюється під час проведення семінарських занять та виконання рубіжної контрольної роботи і має на меті перевірку рівня засвоєння студентами навчального матеріалу дисципліни.

Під час семінарських занять застосовуються такі засоби контролю: письмове опитування, тестові завдання, а також обговорення студентами завдань індивідуальної та самостійної роботи.

Як засіб поточного контролю застосовується рубіжна контрольна робота, яка виконується письмово.

Форма підсумкового контролю – екзамен, який проводиться в усній формі. Кожний екзаменаційний білет з історії України складається з 3 теоретичних завдань. Перше питання оцінюється у 2 бали. Друге і третє завдання оцінюються по 5 балів. Максимальна оцінка за відповідь – 12 балів.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий	1	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”.
	2	Студент мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”; може самостійно знайти в підручнику відповідь.
	3	Студент намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом.
Середній	4	Студент володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його, провести за зразком розра-

		хунки; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі.
	5	Студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але окремі висновки не логічні, не послідовні.
	6	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами.
Достатній	7	Студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми.
	8	Знання студента досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і обґрунтувати його положення.
	9	Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.

Високий	10	Студент володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси.
	11	Студент володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію.
	12	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; вміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Бойко О.Д. Історія України: навч. посіб. / О.Д.Бойко. – 3-тє вид, виправл., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 688 с.
2. Бонь О.І. Історія України: Курс лекцій : навч. посіб. / О.І.Бонь, О.Л.Іванюк. – К.: Вища шк., 2008. – 463 с.
3. Власов В.А. Історія України: 8 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. /В.А.Власов. – К.: Генеза, 2008. – 304 с.
4. Історія України: навч. посіб. / Ю.А.Мицик, О.Г.Бажан, В.С.Власов. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 595 с.
5. Гарін В.Б. Історія України: навч. посіб. / В.Б.Гарін, І.А.Кіпцар, О.В.Кондратенко. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 240 с.
6. Коляда І.А. Історія України: підруч. для 6-7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І.А.Коляда, К.І.Крилич, С.П.Юренко. – К.: Генеза, 1998. – 256 с.
7. Комарницький О.Б. Історія України: навч. посіб. / О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2007. – 456 с.
8. Сарбей В.Г. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.Г.Сарбей. – К.: Генеза, 1996. – 248 с.
9. Смолій В.А. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – 2-е вид. – К.: Генеза, 2011. – 224 с.
10. Турченко Ф.Г. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф.Г.Турченко, В.М.Марочко. – К.: Генеза, 2009. – 352 с.
11. Швидько Г.К. Історія України, XVI-XVIII ст.: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. /Г.К.Швидько. – К.: Генеза, 2008. – 336 с.

Допоміжна

12. Археологічна спадщина Хмельницької області: довід. / А.Ф.Гуцал, В.І.Якубовський, І.Р.Михальчишин. – Чернігів: РВК «Десянська правда», 2011. – 176 с.
13. Видейко М.Ю. Шляхами трипільського світу / М.Ю.Видейко. – К.: Наш час, 2007. – 296 с.
14. Голуб Н.В. Україна та міжнародні організації : інформ.-довід. вид. / Н.В.Голуб, П.А.Клімкін. – К.: Кондор, 2010. – 212 с.
15. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність / О.М.Завальнюк, О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 136 с.
16. Заводовський А. А. Українське націтворення (кінець XVIII – початок XXI століття): навч. посіб. / А. А. Заводовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2011. – 148 с.
17. Заводовський А.А. Хрестоматія з історії України другої половини XIX – початку XX ст. / А.А.Заводовський. – Кн. II: Соціал-демократія – Кам'янець-Подільський, 2011. – 248 с. (Електронне видання).
18. Задорожнюк А.Б. Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. неісторич. спец. вищ. закл. освіти / А.Б.Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський:

- Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. – 110 с.
19. Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат. У двох томах. – Т. 1.: До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, Наукове товариство імені Шевченка.– Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. – 318 с.; Т. 2. : Політична та культурна спадщина, родина, династія / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, Наукове товариство імені Шевченка. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. – 462 с.
 20. Комарницький О.Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр. / О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
 21. Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посіб. / Л.О.Крупник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 213 с.
 22. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності / О. Муравський. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 268 с.
 23. Історія української культури: навч. посіб. / [за ред. О.Ю.Павлової]. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 325 с.
 24. Копилов С.А. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / С.А.Копилов, А.Б.Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 124 с.
 25. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф.Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
 26. Крижановська О.О. Таємні організації: масонський рух в Україні / О.О.Крижановська. – К.: Наш час, 2009. – 200 с.
 27. Олійник С.В. Історія України: конспект лекцій для студ. неісторич. фак-в вищ. навч. закл. України / С.В.Олійник, С.А.Сидорук. – Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. – 172 с.
 28. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В.Петровський, Л.О.Радченко, В.І.Семененко. – [вид. 2-ге, випр. та доп.] – .Х.: ВД «ШКОЛА», 2008. – 608 с.
 29. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П.Реєнт. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – 340 с.
 30. Реєнт О.П. Україна XIX-XX століть. Роздуми та студії історика / О.П.Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І. С., 2009. – 486 с.
 31. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) В.Смолій, В.Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
 32. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.
 33. Смолій В.А. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.

34. Уривалкін О.М. Довідник з історії України / О.М.Уривалкін. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.
35. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації / А.Г.Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 565 с.
36. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: підруч. / Л.Д.Чекаленко. – К.: Кондор, 2011. – 290 с.
37. Чухліб Т.В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи / Т.В.Чухліб. – К.: Наш час, 2008. – 263 с.
38. Хрестоматія з історії України / [упоряд. та автор коментарів О.М.Уривалкін.]. – К.: КНТ, 2007. – 520 с.
39. Шейко В.М. Історія української культури: навч. посіб. / В.М.Шейко, В.Я.Білоцерківський. – 2-ге вид., виправл. – К.: Знання, 2010. – 271 с.
40. Якубовський В.І. Музеєзнавство: навч. посіб. / В.І.Якубовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2010. – 324 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://testportal.gov.ua/> – сайт Українського центру оцінювання якості освіти.
2. <http://vintest.org.ua/> – сайт Вінницького регіонального центру оцінювання якості освіти.
3. <http://ukrayinarus.cjb.net> – (Україна-Rus) на веб-сайті U K R A Ī N A R U S` висвітлено маловідомі, проте актуальні проблеми стародавньої історії України-Руси на широкому тлі історії Європи. Пропонуються сучасні наукові аналізи ключових моментів української історії.
4. <http://litopys.kiev.ua> – (Ізборник) Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. Електронна хрестоматія давньої української літератури. Літопис руський за Іпатським списком, Києво-Печерський патерик, Слово о полку Ігоревім, Літопис Самовидця, Хроніка Софоновича, Історія Русів.
5. <http://historical-club.org.ua> – (Історія очима істориків) Сайт Всеукраїнського клубу з історії.
6. <http://teher.ucoz.com> – (Історія України від найдавніших часів і до сьогодення) На сайті розміщено статті, що мають відношення до історії України, її культури.
7. <http://ordgeorg.boom.ru> – сайт присвячений історії українського війська (Країна: Україна | Мови: uk).
8. <http://cossackdom.com> – (Казачество / Козацтво) Очень насыщенный ресурс, содержащий материалы по истории казачества XV-XXI вв. в Украине и России, статьи, документы, монографии, карты, иллюстрации, геральдику. Отличительной чертой сайта является научный подход к теме. (Країна: Україна | Мови: en, ru, uk).
9. <http://historyua.ruhostinga.net> – (Сайт для викладачів та любителів історії HistoryUA) На сайті розміщуються матеріали з історії України,

всесвітньої історії та правознавства корисні для учнів, абітурієнтів, студентів, викладачів та всіх любителів історії та права. Доступні архіви аудіо та відео файлів, портретів історичних діячів, плакатів, фотографій, методичних розробок, є власна бібліотека і список корисних посилань.

10. <http://www.heraldry.com.ua> – Українська геральдика (Країна: Україна Мови: en,ru,uk).
11. <http://readbookz.com/book/170/5243.html> – Предмет, завдання і значення курсу історії України.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
(XX ст. – 2015 р.)

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (XX ст. – 2015 р.)»

Предметом історії України XX – початку XXI ст. є розвиток суспільства та зміна його форм на українських землях у цей період. Предмет історії України включає: історію території, титульного етносу, державотворення, матеріальну і духовну культуру, роль і значення окремих державних, релігійних, культурних діячів.

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія України» є навчити студентів розумінню ходу історичного розвитку українського народу та формування Української держави, надати їм розгорнуту інформацію про окремі періоди в її розвитку.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія України» є:

- надати студентам конкретний історичний матеріал з історії України;
- узагальнити досвід національного державотворення, традиції української державності;
- розкрити історію соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в Україні, основні етапи українського національно-визвольного руху;
- визначити роль і місце в українській історії видатних історичних осіб;
- висвітлити зміст і особливості розвитку матеріальної і духовної культури України;
- показати найважливіші події та явища української історії в контексті світової історії, роль України в системі міжнародних відносин.

Курс історії України XX – початку XXI ст. **хронологічно поділяється на такі періоди:**

1. Україна на початку XX ст. та в роки Першої світової війни.
2. Українська революція 1917-1920 рр.
3. Україна в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.) та радянської модернізації (1928-1939 рр.).
4. Українські землі в роки Другої світової війни.
5. Україна в роки повоєнної відбудови (1946-1953 рр.).
6. УРСР в період політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964 рр.).
7. УРСР в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.).
8. Україна в перебудовчий період.
9. Україна в роки незалежності.

Драматичні події історії України XX ст. – 2014 р. стали предметом розгляду ряду істориків. Зокрема, у центрі уваги дослідників історії України початку XX ст. – питання розвитку економіки, монополізації промисловості, стану і особливостей функціонування основних галузей господарства, соціальних змін, викликаних економічними процесами тощо. Ці проблеми висвітлені у роботах радянських істориків Г.Бакулаєва, В.Голобуцького, Ф.Лося, О.Нестеренка, Б.Орловського, В.Спицького та ін. Сучасні українські історики значну увагу приділяють суспільно-політичному розвитку (праці

В.Борисенка, В.Сарбея, О.Рєєнта, В.Колесника, О.Рафальського, П.Шморгуна, О.Федькова, О.Висоцького, А.Голуба, С.Наумова, О.Тимошенка, С.Телешуна, В.Головченка). Цінними є праці безпосередніх учасників і провідників українського руху – Ю.Бачинського, Б.Грінченка, М.Грушевського, Д.Донцова, В.Дорошенка, М.Залізняка, С.Єфремова, С.Петлори, М.Порша, О.Скоропис-Йолтуховського та ін. **Події Української революції 1917-1920 рр.** знайшли відображення у дослідженнях радянських істориків А.Лихолата, І.Рибалки, М.Супруненка, сучасних українських – В.Солдатенка, В.Верстюка, Р.Пирога, С.Кульчицького, О.Рєєнта, В.Потульницького, О.Завальнюка, М.Литвина, В.Волковинського, А.Буравченкова, П.Захарченка, істориків діаспори – Р.Млиновецького, І.Нагаєвського, Я.Пеленського, спогадах М.Грушевського, В.Винниченка, Д.Дорошенка, П.Христюка, І.Мазепи, М.Міхновського, Д.Донцова, М.Стахіва, О.Шульгіна, М.Шаповала та ін. Оцінки соціально-економічних і культурних перетворень **20-30-х рр. ХХ ст.** подано в працях радянських дослідників О.Кучера, К.Шияна, Г.Діденка, П.Денисовця, Б.Мигаля, С.Ляха, В.Калініченка, А.Слущького, І.Слинька, Г.Шевчука, Л.Ткачової. У пост радянську добу істориків притягувала доля людей інтелектуальної праці, які стали жертвою сталінських репресій (праці Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Даниленка, Р.Пирога, Ю.Шаповала, І.Біласа та ін.). Декілька десятків тисяч праць присвячено подіям **Великої Вітчизняної війни**. Це роботи радянських істориків В.Клокова, В.Коваля, В.Нем'ятова, Л.Кондратенка, А.Красюка – про боротьбу в тилу німецьких окупантів; А.Вербили, А.Мінгазутдінова, М.Буцька – про події на фронтах; М.Данилюка, М.Буцька, В.Дрожжина, Н.Лавриновича, В.Томека – про трудовий вклад трудящих республіки. У 1956 р. вийшла узагальнююча праця М.Супруненка. Серед сучасних дослідників воєнних подій – М.Коваль, В.Косик, В.Сергійчук, І.Білас, В.Кучер, О.Бойко, А.Трубійчук та ін. Відомими є праці зарубіжних авторів Д.Трейголда, М.Флорінського, П.Дункана, Д.Уорнса, Б.Бейлі, А.Тойнбі, М.Дункана, Д.Армстронга та ін. Певну цінність становлять спогади М.Лебеда, Я.Стецька, С.Бандери, Т.Бульби-Боровця, радянських військовонаачальників, високопосадовців та ін. Над дослідженням **проблем повесної історії** працювали радянські історики І.Богодист, О.Зубань, І.Кожукало, Б.Корольов, О.Кудлай, В.Романцов, П.Снитко, М.Хорошайлов, В.Юрчук та ін. У 1990-2000-ті рр. були опубліковані праці М.Бугая, О.Веселової, С.Кульчицького, І.Маковійчука, П.Панченка, Ю.Пилявця, А.Перковського, С.Пирожкова, які узагальнили та ввели до наукового обігу великий фактичний матеріал з історії України 1946-1953 рр. **«Хрущовській добі»** присвячені праці англійських істориків Д.Берча і К.Фармера, дослідника діаспори І.Лисяка-Рудницького, сучасного українського історика В.Барана. Цінним джерелом для дослідження вітчизняної історії є спогади М.Хрущова. **Два десятиліття «застою»** залишаються в історіографії найбільш загадковим історичним періодом. Серед праць, виданих на Заході, привертають увагу книги Р.Потічно-го, Б.Левицького, О.Зінкевича. У сучасній Україні з'явилися праці В.Барана, В.Даниленка, Ю.Курносова, Г.Касьянова, А.Русначенка, Т.Батенка, Ю.Зайцева. Велике значення для характеристики цього періоду мають спогади П.Шелеста.

Період перебудови досліджували Г.Касьянов, В.Литвин, П.Панченко, О.Гарань, А.Слюсаренко, М.Томенко, Г.Гончарук. Цікавим є збірник матеріалів А.Камінського «На прехідному етапі». **Сучасний період історії України** представлено у працях В.Литвина, М.Михальченка, В.Андрущенко, П.Панченка, В.Полохала, О.Дергачова та ін., спогади Президентів України Л.Кравчука, Л.Кучми, В.Ющенка.

Тема XI. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

11.1. Соціально-економічний розвиток і суспільно-політичний рух в Україні на початку XX ст.

Населення, площа і адміністративно-політичний статус українських земель

На початку XX ст. українські землі входили до складу двох імперій – Російської і Австро-Угорської. Території, які були у складі Росії **поділялися на губернії і повіти**. Так, на Лівобережній Україні існували Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії, на Правобережжі – Київська, Подільська (губернський центр – м. Кам'янець-Подільський), Волинська (центр – м. Житомир), на Півдні – Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії. **На чолі губерній стояли губернатори, яких призначав і звільняв цар. Губернії склалися з повітів**, де керували справники. **Повіти поділялися на волості**. Українські землі, які перебували у складі Російської імперії, одержали умовну назву **Наддніпрянська Україна**. Для позначення Наддніпрянської України використовували терміни: «Південно-Західна Росія» (іноді – «Малоросія») і «Новоросія» (територія Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній).

На західноукраїнських землях зберігалася попередня політико-адміністративна роздробленість. Закарпаття перебувало у складі Угорщини і підпорядковувалося Братиславському намісництву, складаючи чотири його округи (комітати, згодом – жупи). Галичину разом з частиною польських земель, які дісталися Австрії після поділу Речі Посполитої, виділили в окремих коронний край – «Королівство Галіції і Лодомерії» (центр – м. Львів). Східна частина краю, населена українцями, була поділена на 12 округів (дистриктів), один із яких складала Буковина з центром у Чернівцях.

На початку XX ст. **85% площ, заселених українцями, знаходилися у складі Російської імперії**. Загальна площа суцільного масиву земель, заселених переважно українцями (українських етнічних теренів), становила понад 739 тис. км². Кількість населення на цих територіях у 1914 р. сягала 46 млн осіб, у т.ч. 32,6 млн становили українці.

На території Наддніпрянщини **швидко почала збільшуватися кількість росіян** (на початок XX ст. вони становили близько 12%). Найбільше їх було серед чиновників, купців і робітників Лівобережжя та Півдня України. **На Правобережжі найбільш чисельною національною меншиною були поляки**, які переважали серед місцевого дворянства. Внаслідок прийняття у

1791 р. т. зв. «смуги осідлості» більшість єврейського населення скупчилося у містах та містечках Правобережної України. Євреї становили понад 10% населення краю. Переважно вони були підприємцями. У австрійській Галичині поляки складали 40%, євреї 10% населення, у Східній Галичині – відповідно 20% і 10%.

Австрійський уряд **заохочував переселення** німецьких колоністів до Східної Галичини, німецьких та румунських – до Буковини, угорських – до Закарпаття. Уряд Росії Південну Україну заселяв німцями, сербами, болгарами, греками, росіянами. **Такі заходи, у поєднанні з політикою придушення української освіти і культури, мали на меті денаціоналізацію та асиміляцію українського населення.**

Особливості світової економічної кризи 1900-1903 рр. в Україні

Світова економічна криза 1900-1903 рр. насамперед вразила провідні галузі важкої промисловості України – металургійну і кам'яновугільну.

Швидко знижувалися ціни на залізо, чавун, вугілля. Багато підприємств припинило роботу. У самий розпал кризи з 56 доменних печей Півдня працювало лише 23, а з 79 рудників Криворіжжя – тільки 41. Випуск паровозів на Харківському паровозобудівному заводі скоротився з 185 до 120, на Луганському – з 151 до 107. **Криза позначилася і на харчовій промисловості.** На складах цукрових заводів України, які давали не менше 60% цукру-рафінаду загальноросійського виробництва, накопичилося понад 6 млн пудів нерезалізованої продукції. **Понад 100 тис. робітників стали безробітними.**

Загалом, **криза 1900-1903 рр. в українських губерніях, порівняно з російською і загальносвітовою, була глибшою і тривалішою.** Це пояснюється тим, що важка промисловість тут залежала від залізничного будівництва, а цукроваріння відносилось до галузі, на якій трималася економіка України.

Характерні риси та особливості промислового розвитку Надніпрянської України

На початку ХХ ст. Україна **посіла одне з провідних місць в економіці Російської імперії.** На її території вироблялося 51% загальноросійського виробництва чавуну, близько 50% прокату сталі, 76% рейок, добувалося 57,2% залізної руди і 67,7% вугілля. Україна давала 99,5% коксу, 100% ртуті, 63% соди, 71% цукру. Їй належало 47,5% усього збору озимої і ярової пшениці у європейській Росії.

Україна домінувала у Російській імперії за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях. У 1902 р. 40 великих підприємств давали 86% видобутку вугілля. 5 найбільших південних металургійних заводів виплаляли майже 25% загальноросійського чавуну. В Україні **виникла величезна кількість великих акціонерних товариств,** яким на початку ХХ ст. належала вся металургійна і гірничо-хімічна промисловість. У АТ капітал поділявся на паї (акції) і власники паїв (акціонери) відповідали за справи цих об'єднань та отримували частку прибутку у відповідності до свого паю.

Концентрація промислового виробництва сприяла процесу монополізації. **Утворення монополій почалося у найбільш концентрованих галузях – металургійній, кам'яновугільній, залізорудній. Найпоширенішою формою монополій у цей період були синдикати – «Продвагон» (1901 р.), «Продамет» (1902 р.), «Трубопродажа» (1902 р.), «Гвоздь» (1903 р.) та ін.** Це були досить могутні об'єднання. Наприклад, синдикат «Продвугілля» (1904 р.), до якого входили 18 окремих акціонерних товариств контролював 75% видобутку кам'яного вугілля на Донбасі. Монополії, приносячи буржуазії надприбутки, водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному процесу, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин. Виникали банківські монополії, посилювався процес зрощування промислового та банківського капіталу, з'явився фінансовий капітал. Про це свідчить діяльність Азовсько-Чорноморського монопольного банку.

Монополістичні об'єднання були тісно пов'язані з **іноземним капіталом**. Понад 25% іноземних інвестицій у промисловість Російської імперії припадало на Україну.

Особливістю промислового розвитку України був **нерівномірний розвиток її регіонів**. Якщо південь України досить швидко перейшов на капіталістичні рейки і бурхливо розвивав промислове виробництво, то правобережний регіон орієнтувався на аграрний сектор (тут домінував дрібнобуржуазний уклад). Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало.

В Україні склалася певна **спеціалізація промислових районів**. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної. Правобережжя і, певною мірою, Лівобережжя – цукрової.

Все ж **Україна залишалася колоніальним придатком Росії**. Українські губернії у період з 1909 р. давали 20% прибутків у всеросійській бюджет, а отримували лише 12%.

Стан сільського господарства України

В аграрному секторі України на початку ХХ ст. налічувалося понад 32 тис. поміщицьких господарств. Частина з них, переважно великі земельні латифундії, **перейшла на капіталістичні рейки, створивши ефективні, багатогалузеві господарства**. Решта ж поміщиків, не пристосувавшись до буржуазних відносин, були змушені **продавати свої землі** (впродовж 1877-1905 рр. вони розпродали 3,2 млн дес. землі).

Перетворення землі на товар кардинально змінило життя не тільки дворянства, а й селянства. **У пореформений період розгорнувся процес його майнової диференціації**. На 1917 р. частка заможних господарств (понад 15 дес.) становила 5,1%, а відсоток безземельних та малоземельних селян в Україні сягнув 80,5%. Останні змушені були сплачувати викупні платежі, численні податки, виконувати натуральні повинності.

На початку ХХ ст. Україна вже була одним із головних районів капіталістичного землеробства у європейській Росії з чітко вираженою

спеціалізацією на виробництві товарного зерна. Лише у 1904 р. в Україні було вироблено 47,5% усієї кількості озимої і ярової пшениці європейської Росії. У великих господарствах поміщиків і заможних селян стали ширше використовувати **вдосконалені знаряддя праці і машини** (віялки, сортувальні і зерноочисні машини, зерносушилки, льоном'ялки та ін.). Впроваджувалися більш **прогресивні агротехнічні системи**, зокрема відбувався перехід від трипільного до багатопільного землеробства.

Стан економіки Західної України

На початку ХХ ст. західноукраїнські землі продовжували перебувати під владою Австро-Угорщини. Тут проживало 4,6 млн українців, у т.ч. у Галичині – 3,8 млн, на Буковині – 305,1 тис., на Закарпатті – 503,3 тис.

Близько 80-90% населення займалося **сільським господарством**, яке давало 70% національного доходу. В аграрних відносинах зберігалося багато кріпосницьких пережитків. Селянські двори з ділянками до 2 га становили: в Галичині – 42,7%, на Буковині – 56%, на Закарпатті – 51%. У середньому на одне бідняцьке господарство припадало: в Галичині – 1 га, на Буковині – 1,5 га, на Закарпатті – 0,73 га землі. **Поглиблювалося соціальне розшарування селянства.** У Галичині в 1902 р. куркулі становили 9,7% загальної кількості господарств і володіли 20,7% усіх земель, на Буковині – відповідно 8 і 23%, на Закарпатті – 9,93 і 23%.

У 1905 р. в Галичині і в 1909 р. на Буковині було **видано закон про «рентові загороди»**, який сприяв розвитку господарств фермерського типу. На Закарпатті була проведена т.зв. **верховинська акція**: держава орендувала у поміщиків землю і давала її в суборенду заможним селянам. **Ці заходи сприяли розвитку капіталізму в сільському господарстві.**

Початок ХХ ст. позначений **розвитком фабрично-заводської промисловості** у Східній Галичині. Найшвидше розвивалася **гірничодобувна промисловість**. Так, у Прикарпатті на початку 90-х років XIX ст. видобувалося нафти 91-96 тис. т на рік, а в 1909 р. – 2053,2 тис. т. **Нафтова промисловість** Прикарпаття цілком перебувала в руках іноземного капіталу. На другому місці стояла **деревообробна промисловість**, розвивалася металообробка та машинобудування (виготовлення залізничних і трамвайних вагонів, парокотлового, насосного устаткування, сільськогосподарських машин тощо). Швейна, взуттєва, килимарська промисловість, а також виробництво фарб, мила, соди, паперу були представлені, головним чином, дрібними підприємствами ремісничого типу.

Поширення робітничого і селянського руху в Україні

Погіршення економічної ситуації у країні на початку ХХ ст. призвело до **посилення соціальних рухів**. Малоземелля та безземелля значної частини селянства і пов'язані з цим злидні викликали **антипоміщицькі виступи**. У 1900-1901 рр. сталося понад 80 селянських виступів, що супроводжувалися потравами поміщицьких посівів та порубками приватних і казенних лісів, підпалами поміщицьких маєтків. Навесні 1902 р. у Полтавській і Харківській

губерніях було розгромлено 105 поміщицьких економій. Тоді ж масовий страйк селян і сільськогосподарських робітників охопив десятки повітів Львівщини, Тернопільщини, Станіславщини. У 1903-1904 рр. у Наддніпрянській Україні сталося 400 виступів, які охопили 440 сіл.

Економічна криза 1900-1903 рр. відчутно погіршила становище робітничого класу. Цим скористалися ліворадикальні сили, які спрямували зусилля для посилення свого впливу серед пролетарських мас. Під керівництвом марксистів 1 травня 1900 р. у Харкові відбулися масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація. Подібні страйки відбулися у Києві, Луганську, Катеринославі, Миколаєві. Поряд з економічними робітники висували і політичні вимоги. У 1903 р. в Україні відбулося 35 політичних і економічних страйків, 12 політичних демонстрацій, у яких взяли участь 29 тис. робітників.

Виникнення перших українських політичних партій у Наддніпрянській Україні

У 1900 р. група представників студентських українофільських гуртків у Харкові створили першу у Наддніпрянській Україні українську політичну організацію – **Революційну українську партію (РУП)**. Її засновниками і організаторами були Д. Антонович, М.Русов, Б.Камінський, Л.Мацієвич, Б.Мартос та ін. Першим програмним документом цієї організації стала брошура «**Самостійна Україна**» (1900 р.), автором якої був харківський адвокат М.Міхновський. Базовими принципами цього твору були патріотизм, радикалізм та безкомпромісність. **Брошура вперше у Наддніпрянській Україні проголосила завдання боротьби за власну незалежну державу.**

У 1902 р. РУП складалася з 6 організацій: у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі. Партія мала свою нелегальну пресу: газету «Селянин» і журнал «Гасло».

На початку 1902 р. від РУП відкололося її національно-радикальне крило, яке утворило окрему **Українську народну партію** на чолі з М.Міхновським, що відстоювала ідею повної української державної самостійності.

У 1904 р. частина рупівців на чолі з М.Меленевським та О.Скоропис-Йолтуховським віддала перевагу соціал-демократичним гаслам і **створила Український соціал-демократичний союз («Спілку»)**, яка на початку 1905 р. на правах регіональної організації вступила до РСДРП (меншовиків). У 1905 р. частина РУП, що залишилася, була перейменована на **Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)**. Лідери партії – В.Винниченко, М.Порш, Д.Антонович і С.Петлюра.

У 1904 р. була утворена **Українська демократична партія**. Невдовзі від неї відкололася **Українська радикальна партія**, але у 1905 р. вони об'єдналися в **Українську радикально-демократичну партію (УРДП)** на чолі з Б.Грінченком, С.Єфремовим, Є.Чикаленком, які виступали за надання автономії Україні у складі перетвореної на конституційну монархію Росії.

Майже всі політичні українські партії виступали за автономію України у складі майбутньої федеративної Росії, лише УНП – за самостійність України.

Діяльність загальноросійських політичних партій у Наддніпрянській Україні

В Україні активно діяли загальноросійські політичні партії. РСДРП, яка виникла у 1898 р., у 1903 р. на своєму II з'їзді розкололася на дві фракції – меншовиків і більшовиків. Меншовики орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократичні свободи. Більшовики прагнули до соціалістичної революції і диктатури. РСДРП діяла серед пролетаріату великих промислових центрів України (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Луганськ). **Лідерами партії в Україні були Г.Петровський і Ф.Сергєєв (Артем)**. У 1905 р. РСДРП в Україні нараховувала близько 15 тис. членів, у т.ч. 4,5 тис. Більшовиків. Близькою до РСДРП була **єврейська соціалістична партія «БУНД»**.

На рубежі 1899-1900 рр. було створено **партію російських соціалістів-революціонерів (есерів)**, яка успадкувала традиції революційного народництва. Її лідерами були В.Чернов, М.Авксент'єв, Б.Савінков, в Україні – В.Дорошенко, В.Зенінов. Своєю основною опорою вважали селянство. Основні зусилля есери спрямували на терористичну діяльність. Наприкінці 1901 р. Г.Гершуні організував «Бойову організацію», члени якої у 1902-1914 рр. вбили понад 1200 представників режиму.

У 1905 р. було створено **Конституційно-демократичну партію (кадекти)**. Метою партії було досягнення конституційно-парламентської монархії з двопалатним парламентом. У національному питанні проголошувалася свобода культурного розвитку для всіх національностей у рамках Російської держави. В Україні серед відомих членів КДП були І.Лучицький, В.Науменко, Д.Григорович-Барський, М.Василенко.

Ці партії національному питанню особливої уваги не приділяли. На їх переконання, національно-культурні запити пригнічених народів мали бути автоматично задоволені після повалення самодержавства.

Наприкінці 1905 р. виник **шовіністичний «Союз 17 жовтня» (октябристи)**. Октябристи виступали за збереження царської влади, єдиної і неподільної Росії, встановлення конституційної монархії. Тоді ж виникла російська **шовіністична організація «Союз Русского народа»**, яка за мету ставила боротьбу з євреями, поляками, українцями та іншими нацменшинами, які проголошувалися «зрадниками» і внутрішніми ворогами держави.

Найважливіші події

1 травня 1900 р. – у Харкові, Києві, Луганську, Катеринославі, Миколаєві відбулися масові робітничі страйки.

1900-1903 рр. – економічна криза в Україні.

1900 р. – видано брошуру М.Міхновського «Самостійна Україна».

1900 р. – заснування Революційної української партії.

1902 р. – утворення Української народної партії.

1904 р. – заснування Української демократичної партії.

1905 р. – утворення Української соціал-демократичної робітничої партії.

1905 р. – об'єднання УДП і УРП в Українську радикально-демократичну партію.

Персоналії

Василенко Микола Прокопович (1.04.1867 – 1935) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик держави і права, академік ВУАН (з 1918 р.), член НТШ (з 1911 р.). З 1890 р. займався викладацькою та науковою діяльністю, був учасником революційного руху, з 1909 р. – викладач Київського університету. Належав до партії кадетів. З травня 1918 р. – міністр освіти і т.в.о. міністра закордонних справ Української держави, з липня 1918 р. – президент Державного сенату Української держави. У липні 1921 – лютому 1922 р. – президент ВУАН. Досліджував питання соціально-економічної історії та історіографії України, розвитку правових структур та інституцій. Найвідоміші праці: «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» (1894), «Очерки по истории Западной Руси и Украины» (1916) та ін.

Луцицький Іван Васильович (2(14).06.1845 – 22.08.1918) – український історик, член–кореспондент Петербурзької АН (з 1908 р.). З 1877 р. – професор Київського, з 1908 р. – Петербурзького університетів. Належав до партії кадетів. Був депутатом III Державної Думи (1907 р.). Один із засновників УНТ у м. Києві. Досліджував аграрні відносини в країнах Західної Європи та в Україні. Найважливіші праці: «Католицька ліга і кальвіністи у Франції» (1877), «Общинне землеволодіння в Малоросії» (1882), «Селянське землеволодіння у Франції напередодні революції» (1900) та ін.

Меленевський Маркіян Мар'янович (1878 – р.см. невід.) – український політичний діяч. 1900-1904 рр. – член РУП, у 1905-1911 рр. – один із керівників Українського соціал-демократичного союзу («Спілки»). У роки Першої світової війни був членом Президії СВУ та її представником у Константинополі. З травня 1915 р. входив до складу Загальної української ради у Відні. У 1920-х рр. переїхав до УСРР. Подальша його доля невідома.

Петровський Григорій Іванович (23.01(4.02).1878 – 9.01.1958) – державний і партійний діяч. З 1897 р. – учасник революційного руху, зазнав переслідувань як член РСДРП. Депутат IV Державної Думи. У 1915 р. засуджений на довічне поселення у Туруханському краї. Під час Лютневої революції 1917 р. – комісар Якутської області. У листопаді 1917 – березні 1919 р. – нарком внутрішніх справ РСФРР. У 1919 р. – голова Всеукрревкому, у 1919-1938 рр. – голова ВУЦВК. 1920-1938 рр. – член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1940 р. – заступник директора Музею революції СРСР у Москві.

Порш Микола Володимирович (19.10.1879 – 16.04.1944) – відомий український політичний і державний діяч, вчений-економіст. Один із ініціаторів створення РУП, згодом – член УСДРП. Сприяв розгортанню кооперативного руху в Україні. У листопаді 1917 р. призначений генеральним секретарем праці УНР, з грудня – генеральний секретар військових справ. У 1919-1920 рр. – посол УНР в Німеччині. Залишившись в еміграції, відійшов від політичного життя. У своїх працях намагався з'ясувати ступінь колоніального визиску економіки України царським урядом. Висловлювався за політичну незалежність України.

Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (1880-1950) – відомий український громадсько-політичний діяч. Член української студентської громади Київського університету. З 1902 р. – член РУП, з якої вийшов у 1904 р. З січня 1905 р. – один з керівників Українського соціал-демократичного союзу «Спілка». Активний учасник революції 1905-1907 рр. З 1907 р. – в еміграції. 1914-1918 рр. – член Президії СВУ. Член Президії ЗУР у Відні. За гетьманату був старостою на окупованих австро-німецькими військами Холмщині, Підляшші й Західній Волині. З 1920 р. жив у Берліні, був одним із керівників Союзу українських хліборобів-державників. У 1945 р. схоплений радянськими спецслужбами. Помер на засланні.

Чикаленко Євген Харлампійович (9.12.1861 – 20.06.1929) – визначний український громадський і культурний діяч, меценат, теоретик і практик сільського господарства. Член української студентської громади Харківського університету. Один із провідних членів «Старої громади» (з 1900 р.), Української радикально-демократичної партії (з 1905 р.), заступник і фактичний голова Товариства українських поступовців. У 1897 р. Опублікував працю «Розмови про сільське господарство». Був видавцем газети «Громадська думка» (згодом – «Рада»). Член Центральної Ради. З 1925 р. – голова Термінологічної комісії Української сільськогосподарської академії у Подєбрадах (Чехословаччина). Автор «Спогадів» (1925-1926) та «Щоденника» (1931).

Основні терміни та поняття

Акція – цінний папір, що свідчить про участь його власника у капіталі акціонерного товариства і надає право на одержання певної частини щорічного прибутку.

Інвестиція – довгострокове вкладання капіталу у промислові, сільськогосподарські, транспортні та інші підприємства з метою отримання прибутку.

Концентрація виробництва – зосередження виробництва в одному місці: на певній площі, в певному районі.

Криза – періодичне перевиробництво товарів, що призводить до різкого загострення всіх суперечностей економіки країни: до скорочення виробництва, розладу кредитних і грошових відносин, банкрутства фірм, масового безробіття і зубожіння мас.

Страйк – колективне, добровільне припинення роботи, до якого вдаються наймані працівники, аби змусити прийняти їхні вимоги у галузях: економічній, соціальній, захисту свободи.

11.2. Революційні події в Україні 1905-1907 рр. Українські землі напередодні Першої світової війни

Причини першої російської революції 1905-1907 рр.

Початок ХХ ст. ознаменувався гострою кризою російського самодержавства. До економічної кризи 1900-1903 рр. додалася поразка у російсько-японській війні 1904-1905 рр. Країну охопили заворушення, які ви-

лилися у демонстрації, страйки, що носили здебільшого політичний характер. **Причинами революції були:** 1) не вирішеність аграрного питання; 2) самодержавство, відсутність демократичних свобод; 3) колоніальна політика по відношенню до неросійських народів.

Початком революції стали події 9 січня 1905 р. у Петербурзі, відомі під назвою «Кривава неділя». Цього дня була розстріляна за наказом уряду 150-тисячна мирна робітнича демонстрація, учасники якої намагалися подати цареві петицію про свої потреби. Тоді загинуло 1200 робітників, а 5 тис. осіб було поранено. Петербурзький розстріл викликав обурення трудящих всієї країни.

Революційні виступи в Україні у січні-серпні 1905 р.

Розстріл мирної маніфестації у Петербурзі сколихнув всю імперію, у т. ч. Україну. 12 січня оголосили страйк 600 робітників Південноросійського машинобудівного заводу у Києві. Страйки почалися також у Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві. На початку січня-березні 1905 р. Страйкувало 170 тис. робітників. Впродовж квітня-серпня в Україні відбулося 300 страйків, в яких взяло участь більше 100 тис. робітників. Скрізь **робітничі страйки супроводжувалися мітингами та демонстраціями протесту проти самодержавства.** Водночас висувалися економічні вимоги.

Масовий робітничий рух сприяв **активізації боротьби селянства.** Впродовж січня-березня сталося 80 селянських виступів. Тоді селянський рух проявився головним чином у формі вирубок лісу і захваті в поміщицьких маєтках корму для худоби. Часто **селянські виступи набували характеру масового погрому маєтків.** Так, навесні 1905 р. селяни розгромили маєток поміщика Терещенка у Сумському повіті, вивізши все майно, хліб, інвентар, а цукровий завод зруйнувати і спалили. У травні-червні **селянські виступи почали охоплювати цілі райони.** У червні селянський рух охопив 64 із 94 повітів українських губерній. **За масштабами виступів селян Україна займала одне з перших місць у Російській імперії.**

Свої вимоги висувала демократична частина української інтелігенції та студентства. Зокрема, учасники мітингу у Харкові 17 січня 1905 р. висунули вимогу скликати Установчі збори, закликали до загального страйку. Студенти Київського університету, політехнічного інституту вирішили створити академічний легіон і приєднатися до страйкарів. Припинило заняття студентство Катеринославського вищого гірничого училища. **Студенти-українці Петербургу утворили Тимчасовий український революційний комітет,** який 2 березня 1905 р. розповсюдив відозву «До українського громадянства, студентства, робітництва і українських офіцерів у Петербурзі», у якій йшлося про національні права, культурний розвиток українського народу, висувалися вимоги загальногромадянських прав. Ці пункти підтримали студентські громади Києва, Харкова, Одеси й Москви.

Революційних рух перекинувся і в армію. **14 червня 1905 р. спалахнуло повстання на флагмані Чорноморського флоту броненосці «Князь Потьомкін-Таврійський»,** яке очолили більшовики С.Вакуленчук і анархіст

О.Матюшенко. Не дійшовши згоди зі страйкарями Одеси про спільні дії, керівники вивели судно у відкрите море. Чорноморська ескадра відмовилася стріляти по бунтівному кораблю. Через нестачу вугілля, їжі і прісної води потьомкінці 25 червня здали броненосець румунській владі у порту Констанца. У багатонаціональному екіпажі броненосця переважали українці.

Участь українських робітників, селян та службовців у Всеросійському жовтневому політичному страйку

У жовтні 1905 р. відбувся Всеросійський політичний страйк, у якому взяли участь 120 тис. українських робітників, селян, службовців. **В Україні страйк розпочався 7 жовтня 1905 р. виступом залізничників Катеринослава, Харкова, Києва, робітників Харкова, Полтави та Одеси.** Страйкуючі виступали за зміну політичного режиму у країні, реформування суспільства.

Страйкові комітети й депутатські збори (займалися вирішенням конфліктів між робітниками і роботодавцями) стали перетворюватися у **ради робітничих депутатів**. Перша рада виникла у Катеринославі. Її очолив Г.Петровський. У листопаді-грудні подібні органи виникли у Києві, Луганську, Горлівці, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Маріуполі, Юзівці, Кременчуці. Ради запроваджували 8-годинний робочий день на підприємствах, встановлювали ціни на продукти у заводських крамницях, організували охорону населення від погромників. Поряд з радами **створювалися профспілки робітників та службовців**. За роки революції було створено 280 профспілок.

Царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. та його вплив на подальший розвиток революційного руху

Наслідком широкомасштабного жовтневого політичного страйку стало підписання **17 жовтня 1905 р. Миколою II Маніфесту**, у якому **народові обіцялися громадянські свободи** (недоторканість особи, свободу совісті, друку, зборів, спілок), декларувалося скликання російського парламенту – законодавчої **Державної Думи** із залученням до виборів усіх верств населення.

Частину суспільства ці поступки задовольнили. Це, головним чином, ліберально налаштовані верстви населення. Вони створили політичні партії (кадетів і «октябристів») і були готові до співробітництва з режимом, сподіваючись на його демократичну еволюцію.

Не заспокоїв Маніфест основну масу населення – селянство, яке прийняло цей документ як дозвіл па захоплення поміщицьких земель. Новими формами селянської боротьби восени 1905 – зимою 1906 р. були **напади на поміщицькі маєтки** бойових дружин (загонів), збройна відсіч поліції і козакам, побиття та вбивства поміщиків. В ході антипоміщицької боротьби під впливом есерів **почали виникати місцеві організації Всеросійської селянської спілки**. Найбільшого поширення вони набули на Лівобережжі та Півдні. Всього в Україні було створено 120 селянських і волосних організацій спілки, 12 повітових і 7 губернських комітетів.

Революційну активність виявили моряки. 15-16 листопада у Севастополі повстали моряки 12 кораблів. **Очолив повстання лейтенант П.Шмідт.** Матросів підтримали робітники порту та частина солдатів місцевого гарнізону. Було створено раду матроських, солдатських і робітничих депутатів. Повстали зажадали від царя скликати Установчі збори. Після 13-годинного бою повстання було придушено.

18 листопада відбувся **виступ саперів Київського гарнізону на чолі з поручиком Б.Жаданівським.** До них приєдналися 4 тис. робітників. У сутичках з урядовими військами було вбито і поранено з обох сторін 250 осіб.

Революція досягла найвищого піднесення в ході грудневого повстання робітників великих промислових центрів (Харків, Олександрівськ, Горлівка, Єнакієво, Луганськ). Виступами керували більшовики, частково меншовики та есери, які через робітничий рух спробували захопити владу. **Повстання зазнало поразки.**

Надалі революційний рух пішов на спад. У страйковому русі в Україні у 1906 р. взяло участь близько 100 тис. осіб, у 1907 р. – 55 тис. Це ж стосується і селянського руху. Якщо у 1905 р. відбулося 3697 селянських виступів, то вже у 1906 р. – 1382, а в 1907 р. – 510.

Здобутки українського національного руху в роки першої російської революції

Революція сприяла посиленню українського національного руху і дещо послабила національне гноблення. Після видання 17 жовтня 1905 р. царського Маніфесту практично були відмінені Валуєвський циркуляр та Емський указ. Окремі **вчителі початкових класів стали переходити на українську мову навчання, курс української літератури було введено в університетах Києва, Харкова, Одеси.**

Почали виходити українські газети, журнали та інші видання. У 1905 р. у Лубнах, за ініціативи В.Шемета виникає **перша в Російській імперії україномовна газета «Хлібороб».** Заснуються перші українські суспільно-політичні журнали – «Дзвін», «Українська хата», «Рідний край», «Посів», «Село», «Літературно-науковий вісник», «Сяйво» і т. д. Загалом впродовж 1905-1907 рр. виходило 24 україномовних видання. Почала створюватися мережа «Просвіт». **Перша організація «Просвіти» на Наддніпрянщині виникла 8 жовтня 1905 р. у Катеринославі,** а 25 листопада така ж організація була закладена в Одесі. До середини 1907 р. налічувалося 35 «Просвіт». Неофіційним центром просвітянського руху став Київ, де виходила **єдина в Україні щоденна газета «Рада» (1906-1914 рр.).** «Просвіти» вели активну культурно-освітню роботу – засновували бібліотеки, проводили вечори, видавали українською мовою літературу.

Боротьба у I і II Державних Думах за автономію України та українізацію освіти

У I Державній Думі, що розпочала свою діяльність навесні 1906 р., Україна була представлена 102 депутатами із 497. 45 з них об'єдналися в

Українську парламентську громаду, яку очолив адвокат із Чернігова І.Шраг. Громада випускала свій орган – журнал «Украинский вестник», ідейним натхненником якого був М. Грушевський. **Основними вимогами депутатської групи** були надання політичної автономії України в її етнічних межах, запровадження української мови в школах, судах, місцевих адміністративних органах. **Селянська частина фракції** домогалася націоналізації всієї землі і конфіскації поміщицьких земельних володінь. 8 липня 1906 р. І Думу було розпущено.

До **II Державної Думи**, обраній у січні 1907 р., від України було обрано 102 депутати, серед яких переважали селяни – 59 осіб. 47 депутатів об'єдналися в **Українську думську громаду**, що видавала часопис «Рідна справа – Вісті з думи». Громада домогалася автономії України, амністії для політичних в'язнів, свободи слова, преси, українізації школи і державного управління, утворення кафедр української мови, літератури й історії в університетах, запровадження української мови у вчительських семінаріях. 3 червня 1907 р. II Державну Думу розпустили.

Вплив революційних подій 1905-1907 рр. на розгортання національного руху у західноукраїнських землях

Події першої російської революції 1905-1907 рр. відчутно вплинули на населення Західної України. У 1905-1907 рр. у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Чернівцях проходили **першотравневі маніфестації**, у ході яких висувалася вимога загального виборчого права. Посилився **страйковий рух**. У Галичині кількість підприємств, охоплених страйками, з 1900 до 1905 р. зросла у 4 рази, а на Буковині – у 20 разів. У Галичині у 1906 р. селянські страйки охопили 384 села. Селяни вимагали передачі їм землі, запровадження загального виборчого права, відмовлялися збирати урожай на поміщицьких землях. **Посилився національний рух**. Висувалися вимоги про відкриття середніх шкіл з українською мовою навчання, створення українського університету, про возз'єднання всіх українських земель у єдиній суверенній демократичній державі. **Уряд змушений був поступитися, ухваливши у 1907 р. нове положення про вибори до парламенту на основі загального голосування**. Це збільшило українське представництво у парламенті до 27 депутатів (1907 р.) та Галицькому сеймі до 32 депутатів (1913 р.).

«Третьочервнева монархія» і Україна. Період реакції

3 червня 1907 р. цар Микола II розпустив II Державну Думу і підписав повий виборчий закон, який значно обмежував виборчі права робітників, селян, неросійських народів. Виборчими правами користувалися лише 15% населення країни. Внаслідок цього у III Державній Думі з 442 депутатів 252 були поміщиками. Від українських губерній було обрано 111 депутатів, серед яких 64 поміщиками, 13 священників і 26 селян. **Події 3 червня 1907 р. вважають державним переворотом («третьочервнева монархія»)** і закінченням першої російської революції.

Отримавши опору у Державній Думі, царат зосередився на придушенні революційних сил. У багатьох районах Російської імперії було введено воєнний стан. Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Чернігівська та Херсонська губернії тривалий час перебували у стані посиленої охорони. У цих регіонах **заборонялися будь-які збори, наради. Зросла кількість арештів**, посилювалося свавілля воєнних судів зі спрощеною формою судочинства, збільшилася кількість масових заслань без суду і слідства, погромів профспілок, заборони демократичних видань. За звинуваченням у «політичних злочинах» за період 1907-1909 рр. було засуджено 26 тис. осіб, з яких 5 тис. винесено смертні вироки. У в'язницях країни у 1909 р. перебувало майже 180 тис. осіб.

Збільшувався робочий день, зарплата зменшувалася, на підприємствах складалися «чорні списки», у які записували революційно налаштованих робітників. **Були відмінені свободи слова, друку, зборів, організацій.** Студентам заборонялося брати участь у будь-яких зібраннях, ліквідовувалася автономія вищих навчальних закладів.

Український національний рух у період реакції

Після поразки першої російської революції самодержавство посилювало репресії проти українського національного руху. **Було заборонено викладання українською мовою** в тих школах, де її ввели під час революції 1905-1907 рр. Цензура заборонила вживання в публікаціях слів «Україна», «український народ». За наказом царя **закривалися «Просвіти», українські клуби, наукові товариства.** Не залишила влада поза своєю «увагою» **українську пресу.** У 1907 р. з 18 періодичних видань лишилося лише 9. У наступні роки їх кількість ще зменшилася. **Забороняли продаж українських видань**, зокрема Біблії українською мовою, проведення вечорів, концертів з використанням української мови, збирання коштів населення для спорудження пам'ятника Т.Шевченку у Каневі. У 1908 р. парламентська більшість III Державної Думи відхилила запропонований депутатами з України законопроект про введення в початкових школах викладання українською мовою.

20 січня 1910 р. голова Ради міністрів **П.Столипін підписав циркуляр про заборону реєструвати будь-які «інородні» (не російські) товариства і видавництва**, у т.ч. українські.

У цих умовах **активізували свою діяльність російські шовіністичні організації «Клуб російських націоналістів», «Союз Михайла Архангела», «Союз Русского народа»,** які виступали проти будь-яких домагань українців, захищали «єдину і неподільну Росію».

Столипінська аграрна реформа та її вплив на соціально-економічне життя України

Революція 1905-1907 рр. довела, що аграрне питання з економічного почало переростати у політичне. Самодержавство тривалий час консервувало свою опору поміщицьке землеволодіння і селянську общину, які були головним гальмом у розвитку сільського господарства. Саме тому ще у ході

революції головою Ради міністрів П.Столипіним було проголошено курс на реформування аграрного сектора. **Реформа була започаткована указом від 9 листопада 1906 р. і завершена законами 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р. За нею селяни отримували право виходу з общини, земля передавалася з общинної у приватну власність. Селянин одержав можливість заснувати окреме індивідуальне господарство – хутір чи відруб.** Держава скуповувала землю в поміщиків і продавала її селянам, надаючи останнім через Селянський поземельний банк позику на 55 років. Якщо орної землі у місцях проживання не вистачало, уряд **заохочував переселення селян на Далекий Схід, у Сибір, Казахстан, Середню Азію.**

Метою цих перетворень було підняття ефективності сільськогосподарського виробництва, підвищення товарності селянського господарства, зміцнення соціальної опори самодержавства на селі, вирішення проблеми аграрного перенаселення.

Столипінська реформа дала найвагомійші результати в українських губерніях. Це пояснюється особливостями української ментальності, сильнішим, ніж у росіян, потягом до індивідуального господарювання, меншою поширеністю на території України селянських общин. Впродовж 1907-1915 рр. на Правобережжі вийшли з общини 48% селян, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%. На 1916 р. утворилося 440 тис. хуторів, що становило 14%. Для порівняння, у європейській Росії з общини виділилося 24% селянських господарств, а переселилось на хутори 10,3%.

На нові землі впродовж 1906-1912 рр. виїхало з України близько 1 млн осіб. На жаль, погана організація процесу переселення призвела до того, що лише у 1911 р. повернулося назад 68,5% переселенців.

Реформа мала лише частковий успіх. Вона відкрила широкі можливості для підприємливих селян. Однак при цьому зросло й число бідняків. Збереження великого поміщицького землеволодіння не дозволило розв'язати проблему малоземелля та безземелля.

Початок промислового піднесення в Україні

Починаючи з 1910 р., на зміну економічній депресії прийшло промислове піднесення, викликане розширенням внутрішнього ринку в зв'язку з проведенням столипінської реформи, відносно високими врожайми і зростанням вивозу хліба на зовнішній ринок, надходженням у промисловість нових капіталів, а також проведенням у життя царським урядом програм переозброєння армії і флоту.

Піднесення охопило кам'яновугільну, залізорудну, металургійну та інші галузі важкої індустрії. Особливо швидко зростала промисловість Донбасу. Видобуток вугілля досяг 74% загальноросійського, залізної руди на Криворіжжі зріс у 2 рази, марганцю – у 4 рази, виробництво заліза і сталі – у 1,5 рази.

Пожвавилось проникнення в промисловість іноземного капіталу. Іноземні компанії зосереджували у своїх руках 70% видобутку вугілля і руди, 90% виробництва чавуну і коксу, 80% виробництва машин.

Зростала внутрішня та зовнішня торгівля. Особливу роль відігравали ярмарки, в 1913 р. їх було понад 11 тис. Перед Першою світовою війною українська пшениця становила майже 40%, ячмінь – до 50%, жито – понад 50% загальноросійського вивозу цих товарів на зовнішній ринок.

Водночас залишалось велике поміщицьке землеволодіння. Наприклад, Потоцькі мали 170 тис. дес., Браницькі – 167 тис. дес. Такі ж латифундії мали Терещенки, Харитоненки, Уварови, графи Бобринські, Кочубеї, Лизогуби, Родзянки, Скоропадські, князь Сангушко та ін.

***Українські політичні партії після третьочервневого
державного перевороту. Виникнення Товариства
українських поступовців***

Всі українські партії після поразки першої російської революції зазнали жорстокого переслідування властей. **Восени 1907 р. був заарештований Головний комітет Українського соціал-демократичного союзу («Спілка»)**, її лідери М.Меленевський, І.Барановський, М.Русов виїхали за кордон, де у 1908 р. у Відні створили закордонну групу «Спілки», яка вступила у тісні зв'язки з Л.Троцьким.

УСДРП під час наступу реакції фактично опинилася у стані розпаду. Відродження її діяльності почалося з літа 1909 р., коли у Львові було скликано конференцію частини українських соціал-демократів. Органом цієї групи став часопис «Праця». Їй протистояла ортодоксальна течія УСДРП, яка видавала газету «Робітник». У 1910-1911 рр. почав виходити «Наш голос», який намагався об'єднати обидві групи УСДРП.

УНП у 1907-1910 рр. завмерла, а в 1910-1914 рр. активізувалася. **У 1912 р. М. Міхновський видавав у Харкові журнал «Сніп».**

УРДП була змушена повністю припинити свою роботу, оскільки вона орієнтувалася на легальні методи боротьби, а в умовах після-революційних переслідувань, відсутності думської фракції вона просто не могла діяти. У зв'язку з цим члени Ради УРДП Б.Грінченко, С.Єфремов, Є.Чикаленко та ін. вирішили на основі місцевих партійних осередків відновити колишню Загальну безпартійну організацію. На з'їзді УРДП у 1908 р. ідея була підтримана, і за пропозицією О.Лотоцького нова організація отримала назву **«Товариство українських поступовців» (ТУП).** До тупівців приєдналася частина українських соціал-демократів і членів УНП. **Організація виступала за федеративний переустрій Російської імперії і за надання Україні автономії, за впровадження української мови в школах, відкриття у Київському та Одеському університетах українських кафедр.**

Найважливіші події

9 січня 1905 р. – «Кривава неділя» у Петербурзі. Початок першої російської революції.

12 січня 1905 р. – страйк робітників Південноросійського машинобудівного заводу у Києві. Початок страйкової боротьби в Україні.

14-25 червня 1905 р. – повстання на броненосці «Князь Потьомкін-Таврійський».

Жовтень 1905 р. – Всеросійський політичний страйк.

17 жовтня 1905 р. – Маніфест царя Миколи II про конституційні свободи.

8 жовтня 1905 р. – у Катеринославі виникла перша на Наддніпрянщині організація «Просвіти».

Листопад 1905 р. – у Лубнах виникла перша у Російській імперії україномовна газета «Хлібороб».

15-16 листопада 1905 р. – повстання моряків Севастополя на чолі з П.Шмідтом.

1 листопада 1905 р. – повстання саперів Київського гарнізону на чолі з Б.Жаданівським.

Грудень 1905 р. – збройні повстання робітників Харкова, Олександрівська, Горлівки, Єнакієво, Луганська.

8 липня 1906 р. – розпуск I Державної Думи.

1906-1911 рр. – проведення в Україні столипінської аграрної реформи.

1907 р. – ухвалення урядом Австро-Угорщини демократичного положення про вибори.

3 червня 1907 р. – розпуск II Державної Думи. Третьочервневий державний переворот, який ознаменував закінчення першої російської революції.

1908 р. – утворення Товариства українських поступовців

1910 р. – початок нового промислового піднесення.

20 січня 1910 р. – столипінським циркуляром заборонена реєстрація «іногородних» товариств і видавництв.

1913 р. – судовий процес над М.Бейлісом у Києві.

1913 р. – Всеукраїнський з'їзд студентів у Львові.

1914 р. – заборона російським царизмом відзначення 100-річчя від дня народження Т.Шевченка.

Персоналії

Антонович Дмитро Володимирович (2(14).11.1877 – 1945) – український громадсько-політичний і державний діяч, історик мистецтва. Один із засновників РУПу. У добу Центральної Ради був морським міністром, а в період Директорії – міністр мистецтва, голова української дипломатичної місії у Римі. Один із ініціаторів створення Українського Вільного університету, директор Музею визвольної боротьби України у Празі та голова Українського історично-філологічного товариства. Найважливіші праці: «Українське мистецтво» (1923), «300 років українського театру» (1925) та ін.

Бачинський Юліан Олександрович (1870 – після 1934) – український громадський діяч, публіцист. Член Української радикальної партії, а з 1899 р. – Української соціал-демократичної партії. У 1895 р. видав книжку «Ukraina itredenta» («Україна уярмлена»), в якій обґрунтовував необхідність політичної самостійності та соборності України. 1918р. – член Української Національної Ради у Галичині; 1919 р. – представник ЗУНР у Вашингтоні;

1921-1929 рр. – жив у Німеччині, згодом у Львові. Повернувся в СРСР, працював у редакції УРЕ. Репресований, помер у таборах ГУЛАГу.

Грінченко Борис Дмитрович (27.11(9.12).1863 –23.04(6.05).1910) – видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, фольклорист, мовознавець і педагог. Один із засновників «Братства тарасівців», Української радикальної партії на Наддніпрянщині. 1906-1909 рр. – голова київської «Просвіти». Упорядкував і видав «Словарь української мови» у 4 томах (1907-1909). Автор поетичних збірок, п'єс, повістей на побутову тематику.

Лотоцький Олександр Гнатович (22.03.1870 – 22.10.1939) – визначний український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, професор церковного права, член НТШ, УНТ в Києві. 1900-1917 рр. – урядовець державного контролю в Києві і Петербурзі. Активний член ТУПу. З березня 1917 р. очолював Українську Національну Раду у Петербурзі. У вересні-листопаді 1917 р. – генеральний писар Генерального секретаріату УНР. Міністр віросповідань Української держави та УНР періоду Директорії. Ініціатор проголошення автокефалії УПЦ (1 січня 1919 р.). У 1920 р. емігрував. З 1922 р. викладав в Українському вільному університеті, згодом у Варшавському університеті. 1930-1939 рр. – засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві. Автор праць «Автокефалія» (1935, 1938), «Церковна справа в Україні» (1923) та ін., мемуарів «Сторінки минулого» (1932-1933).

Микола II (6(18).05.1868 – 17.07.1918) – останній російський імператор. Син Олександра III. Проводив реакційну внутрішню та зовнішню політику, спрямовану на зміцнення самодержавства. Не визнавав існування українського народу, його мови, культури, зневажливо ставився до визначних діячів України. На правління Миколи II припали російсько-японська війна 1904-1905 рр., перша російська революція 1905-1907 рр., Перша світова війна, Лютнева революція 1917 р. 2 березня 1917 р. він зрікся престолу. У ніч з 16 на 17 липня 1918 р. Микола II і члени його сім'ї були розстріляні більшовиками.

Міхновський Микола Іванович (1873 – 23.05.1924) – визначний український громадсько-політичний діяч, ідеолог державної незалежності України, засновник і перший ідеолог українського націоналізму. Один із ініціаторів створення «Братства тарасівців». Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі. Ідеолог Революційної української партії, автор твору «Самостійна Україна» (1900), організатор і керівник Української народної партії, активний учасник революційних подій 1917 р. (ініціатор створення українського національного війська). Після встановлення радянської влади зазнав переслідувань. 23 травня 1924 р. був розстріляний, за іншими даними – повісився у власному саду.

Столипін Петро Аркадійович (2(14).04.1862 – 5(18).09.1911) – російський державний діяч, реформатор. 1902-1903 рр. – гродненський губернатор, 1903-1906 рр. – губернатор Саратовської губернії. У квітні 1906 р.

призначений міністром внутрішніх справ, а в липні 1906 р. – головою Ради міністрів. Вершиною діяльності стала аграрна реформа. Негативно ставився до українців, вважаючи їх «інородцями», підтримував діяльність великоросійських шовіністів в Україні. У вересні 1911 р. був убитий у Київському оперному театрі агентом охоронки есером Д.Богровим.

Основні терміни та поняття

Амністія – часткове або повне звільнення від судового покарання, здійснюване актом верховної влади.

Броненосець – великий військовий корабель, покритий сталевими плитами і озброєний далекобійними гарматами.

Відруб – у 1906-1916 рр. – ділянка з громадських земель, яку виділяли селянинові в особисту власність, коли він виходив з громади.

Еволюція – форма розвитку, що полягає у безперервній, поступовій кількісній зміні, яка підготовляє якісну зміну; процес зміни кого-, чого-небудь, розвитку (поступовий), процес (поступових) перетворень; не революція.

Еміграція – переселення із своєї батьківщини до іншої країни; перебування в іншій країні після такого переселення.

Зелений клин – землі Далекого Сходу загальною площею 2,1 млн км², в основному сучасні Приморський та Хабаровський краї Росії, місця компактного розселення українців.

Легіон – назва особливих військових частин; військо, полчище.

Община – форма виробничого і громадського об'єднання людей у докласовому і як пережиток у класовому суспільстві, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва і повним або частковим самоврядуванням.

Петиція – письмове, переважно колективне прохання, клопотання, звернення до державних керівних установ або до голови уряду.

Профспілки – форми об'єднань найманих робітників з метою захисту економічних інтересів.

Рада – колегіальний орган якої-небудь організації, установи чи сама організація, установа, що розпоряджається, керує ким-, чим-небудь або радить у чомусь.

Репресія – каральний захід, покарання з боку державних або адміністративних органів.

Хутір – відокремлене селянське господарство разом з садбою власника.

11.3. Культура України на початку ХХ ст.

Освітні процеси у Наддніпрянщині і Західній Україні

Правлячі кола Росії і Австро-Угорщини не були зацікавлені у розвитку української освіти, побоюючись пов'язаного з цим ростом політичної і національної самосвідомості. Напередодні Першої світової війни **писемність на українських землях у складі Російської імперії не досягала навіть**

середнього по всій країні показника – 30%. На кожну тисячу осіб тут навчалось 67 учнів. На відміну від Австро-Угорщини у цих землях **не існувало обов'язкового початкового навчання.** Працювало лише 452 середні школи, в яких навчалось 140 тис. учнів. У 19 вищих навчальних закладах налічувалось близько 27 тис. студентів. На всій території України **не було жодного ВНЗ з українською мовою навчання,** жодної української школи на державному утриманні.

До позитивних змін у системі освіти слід віднести розширення мережі спеціальних навчальних закладів (ремісничих, гірничих, комерційних тощо), інститутів (у т.ч. 8 учительських), ріст кількості чоловічих і жіночих гімназій, реальних училищ.

На українських землях, що перебували у складі Австро-Угорщини, рівень освіти був найнижчим серед усіх провінцій імперії. На початку ХХ ст. з 6240 сіл Галичини 2214 не мали нормальних, а 981 – будь-яких шкіл. Середніх шкіл у краї налічувалось 49, у т.ч. з українською мовою викладання лише 4. На Буковині існувала тільки 1 українська гімназія. У Закарпатті навчання велося угорською мовою.

Розвиток науки і техніки в Україні

У 1907 р. у Києві почало діяти Українське наукове товариство, яке очолив М.Грушевський. УНТ видавало «Записки» і «Українські наукові збірники».

Значний крок уперед зробили вчені-природознавці. Так, Д.Заболотий першим у світовій науці відкрив шляхи поширення чуми і запропонував ефективні способи боротьби з цією хворобою. В.Вернадський першим науково обгрунтував цілісність Всесвіту, розробив учення про ноосферу.

Світовою популярністю користувалися праці з теоретичної механіки С.Тимошенка, географів П.Тутковського, В.Линського, геолога Г.Медведького, фізиків М.Пильчикова, Д.Рожанського. Видатний фізик І.Пулюй вперше знайшов випромінювання, назване пізніше рентгенівськими променями, а В.Грабовський став одним із засновників теорії і практики телебачення. Хімік І.Горбачевський видав курс хімії українською мовою.

Інженер М.Курако побудував у Донбасі за власними проектами доменні печі, які не поступалися західноєвропейським. Л.Лутугін створив географічну карту Донецького басейну.

Новий напрям в економічній науці розробляв М.Туган-Барановський. І.Сікорський у 1912 р. заснував у Києві перший у світі інститут дитячої психології.

На початку ХХ ст. Україна **вийшла на передові рубежі у розвитку повітроплавання.** У 1908 р. в Одесі був створений перший у Росії аероклуб. Його члени С.Уточкін і М.Єфімов у 1910 р. зробили перші у Росії польоти на аероплані, а у 1913 р. російський льотчик П.Нестеров у Києві вперше продемонстрував «мертву нетлю». Першим українським пілотом був Л.Мацієвич. У Києві Д.Григорович сконструював у 1912 р. перший у світі

гідролітак, а І.Сікорський є конструктором перших багатомоторних літаків («Русский витязь», «Илья Муромец») і вертольотів.

Плідно працювали українські історики. У 1904 р. М.Грушевський у Петербурзі видав російською мовою «Нарис історії українського народу», а в 1911 р. – україномовну «Ілюстровану історію України». У 1906 р. російською мовою вийшла «История украинского народа» О.Єфіменко. Вона була першою в Росії і Україні жінкою, якій у 1910 р. було присуджено ступінь доктора історичних наук. Історичному минулому Слобідської України присвячені ґрунтовні праці Д.Багалія. М.Довнар-Запольський досліджував історію народного господарства Великого князівства Литовського і руських земель, започаткував декабристознавство. У 1908 р. у Петербурзі вийшла перша історична праця українською мовою – «Історія України-Руси» М. Аркаса.

Першорядну роль у розвитку українських гуманітарних наук і національної свідомості зіграли чотири томний «Словарь української мови» (1902-1909 рр.), складений Б.Грінченком і тритомна «Українська грамати́ка» (1905-1908 рр.) А.Кримського. Визначним українським антропологом, етнографом і археологом був Ф.Вовк.

Провідні теми в українській літературі

Українська література цього періоду розвивалася під впливом посилення національного і соціального рухів. Чільним у ній був **революційно-демократичний напрямок**. Демократичним пафосом, патріотично-революційним спрямуванням позначена поезія **Олександра Олеся (Кандиби)**. У 1907-1917 рр. він видав 4 збірки віршів. Антиукраїнську політику самодержавства засуджував у циклі віршів **М.Чернявський**.

М.Коцюбинський у повісті «Фата моргана» показав соціальну боротьбу в українському селі напередодні і під час революції. Психологічний стан людини, її переживання спостерігаються у його новелах «Поєдинок», «Цвіт яблуні», «На камені». Близькою до Коцюбинського є буковинська письменниця **О.Кобилянська**. У її доробку новели імпресіоністичного стилю, повісті «Царівна», «Земля», «У неділю рано зілля копала», «Апостол черні». У цих творах розкрито психологію селян, їхнє непереможне прагнення працювати на власній землі.

Неперевершений в українській літературі майстер психологічної новели **В.Стефаник** надрукував 5 збірок своїх творів («Синя книжечка», «Камінний хрест», «Кленові листки», «Мое слово», «Земля»), Поряд з ним плідно працювати галицькі прозаїки М.Черемшина і Л.Мартович.

Новаторські й майстерно написані твори **В.Винниченка** сповнені внутрішньої напруги, насичені різноплановими героями (романи «Чесність з собою», «Рівновага», «Заповіти батьків», п'єси «Щаблі життя», «Дисгармонія», оповідання і повісті «Біля машини», «Федько-халамидник», «Голота», «Солдатики» та ін.).

Продовжувала активно творити **Леся Українка**. Вона гостро реагувала на явища навколишнього життя («Пісні про волю», «Казка про Оха-

чудотвора)), талановито висвітлювала загальнолюдські, філософські, релігійні й історичні теми («На руїнах», «Камінний господар», «У пущі» «Бояряня»), була тонким, проникливим ліриком («Лісова пісня»). У цей час в українській літературі заявили про себе модерністи: А.Тесленко, Б.Лепкий, С.Васильченко. Серед поетів нового покоління виокремлювалися А.Кримський, В.Самійленко, М.Вороний, Г.Чупринка.

Розвиток українського мистецтва

У 1907 р. М.Садовський у Києві заснував перший в Україні стаціонарний театр. Тут здійснено постановку опер «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», «Утоплена», «Енеїда», «Роксолана» та ін. У театрі працювали актори М.Заньковецька, Г.Борисоглібська. Катеринославський аматор-кінооператор Д.Сахненко екранізував вистави театру «Наталку-Полтавку» і «Наймичку», чим започаткував історію українського художнього кінематографа.

Провідне місце у музичній культурі в Україні належало М.Лисенку. Він писав пісні на вірші Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, зробив сотні обробок народних пісень. **У 1904 р. заснував у Києві музично-драматичну школу,** яка готувала диригентів, хормейстерів і виконавців на народних українських інструментах, співаків і режисерів. Продовжувачем традицій М.Лисенка є **К.Стеценко,** який все своє життя віддав збиранню, вивченню і пропаганді української народної пісні. Він є автором ряду музично-вокальних творів, які вивчалися у керованих ним самодіяльних народних хорах. Серед них – релігійний гімн «Боже єдиний великий, нам Україну храни». Вагомий внесок у розвиток мистецтва у Наддніпрянській Україні зробили М.Леонтович, Я.Степовий, Ф.Кошиць, у Галичині – С.Людкевич, Ф.Колесса, Д.Січинський, О.Нижаківський. Зіркою світового масштабу стала співачка С.Крушельницька.

Новий крок вперед на початку ХХ ст. зробив український **живопис.** Живописець М.Самокиш досяг високої майстерності у зображенні батальних сцен. Разом з С.Васильківським створив у 1900 р. альбом «Українська старовина», а в 1912 р. – «Мотиви українського орнаменту». Він є автором батальних альбомів «Війна 1904-1905 років». Визначний художник К.Костанді є автором відомих картин – «В люди», «Старенькі», «З пташиного польоту» та ін. Живописець І.Труш створив серію портретів діячів української культури. У 1905 р. у Львові він організував першу всеукраїнську художню виставку. Талановитими художниками були М.Пимоненко («Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів», «На Далекий Схід» та ін.), К.Трутовський, К.Устиянович, Ф.Красицький, О.Сластьон та ін.

У розвитку архітектури панував стиль модерну, у якому використовувалися українські мотиви. Чудовими зразками українського модерну були будинок Полтавського земства (архітектори В.Кричевський, К.Жуков, розписи С.Васильківського, М.Самокиша, М.Беркоса, М.Уварова), будинок товариства «Дністер» у Львові (І.Левицький), перший в Україні критий ринок – Бессарабський (Г.Гай), меморіальний храм під Берестечком (В.Максимов), «Народний дім» у Дрогобичі (О.Лушпанський).

Найважливіші події

1902-1909 рр. – видання чотиритомника «Словарь української мови» Б.Грінченка.

1904 р. – відкриття музично-драматичної школи у Києві.

1904 р. – видання у Петербурзі науково-популярної праці М.Грушевського «Очерк истории украинского народа».

1904 р. – відкриття музичного інституту у Львові.

1905 р. – у Львові організовано першу всеукраїнську художню виставку.

1907 р. – заснування Українського наукового товариства в Києві.

1907 р. – створення у Києві першого стаціонарного професійного театру.

1908 р. – вихід у світ «Історії України-Руси» М.Аркаса.

1908 р. – створення в Одесі першого у Росії аероклубу.

1911 р. – перше видання «Ілюстрованої історії України» М.Грушевського.

1912 р. – відкриття у Києві першого у світі Інституту дитячої психології.

Персоналії

Аркас Микола Миколайович (26.12.1852(7.01.1853) –13(16).03.1909) – український культурно-освітній діяч, історик, композитор і письменник. У 1875-1898 рр. служив у морському відомстві у Миколаєві. Засновник товариства «Просвіта» у Миколаєві (1907). Автор праці «Історія України-Руси» (1908), опери «Катерина» (1891), історичної поеми «Гетьман Пилип Орлик» (1907).

Вернадський Володимир Іванович (28.02(12.03). 1863 – 6.01.1945) – видатний український і російський природознавець, мінералог і кристалограф, основоположник геохімії, біогеохімії, вчень про ноосферу і біосферу, академік Російської АН (з 1909 р.), академік УАН (з 1918 р.). Закінчив Петербурзький університет. 1890-1911 рр. – викладав у Московському університеті. У 1917-1920 рр. жив і працював в Україні, брав активну участь у створенні УАН, був її першим президентом (1918-1921). У 1922 р. переїхав до Петрограда. 1922-1939 рр. – директор створеного ним Державного радієвого інституту та ряду інших наукових установ. Ідеї Вернадського стали основою нових напрямів сучасних геології, мінералогії, гідрогеології. Автор близько 400 праць, серед яких «Очерки геохимии» (1924, 1927), «Биохимические очерки» (1922-1932, 1940) та ін.

Грушевський Михайло Сергійович (17(29).11.1866 – 25.11.1934) – визначний український історик, археолог, літературознавець, соціолог, публіцист; письменник, організатор української науки, громадсько-політичний і державний діяч, дійсний член ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Засновник Української Народної Республіки. Закінчив Київський університет. З 1890 р. проводив дослідницьку роботу у наукових установах Львова і Києва. 1893-1913 рр. – голова НТШ. Разом з І.Франком започаткував видання «Літературно-наукового вісника». У 1907 р. заснував Українське історичне товариство.

Брав участь у громадському житті: один із організаторів Української національно-демократичної партії у Галичині (1899 р.), один із засновників ТУПу (1908 р.). У 1914 р. був заарештований і засланий до Сибірска. У березні 1917 р. обраний Головою Центральної Ради. За гетьманату перебував у підпіллі, з 1919 р. – у еміграції. У 1923 р. заочно був обраний академіком ВУАН. У 1924 р. повернувся в Україну. Очолював кафедру історії України, історичний відділ ВУАН. З 1931 по 1934 р. був примушений працювати у Москві. Помер у Кисловодську. Автор маже 2 тис. праць, серед них «Історія України-Руси» у 10 т. і 13 кн, (1898-1936), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Історія української літератури» у 5 т. (1923-1927).

Єфіменко Олександра Яківна (18(30).04.1848 – 18.12.1918) – історик, етнограф, педагог. Вчителювала у Холмогорах (нині – с. Ломоносове). У 1877 р. переїхала до Чернігова, а у 1879 р. – до Харкова. Активна діячка Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. З 1907 р. очолила кафедру історії України Бестужевських вищих жіночих курсів у Петербурзі. У 1910 р. Харківський університет присудив їй науковий ступінь почесного доктора історії. Автор багатьох наукових праць, у т.ч. «Історія українського народу» (1906 р.).

Заньковецька Марія Костянтинівна (23.07 (4.08).1854 – 4.10.1934) видатна акторка, театральний діяч. З юних літ виступала в аматорських виставах. На професійній сцені яскраво дебютувала 27 жовтня 1882 р. у ролі Наталки («Наталка-Полтавка») у Єлисаветграді. Виступала у трупах М.Кропивницького, М.Старицького, М.Садовського та ін. Востаннє з'явилася на сцені 15 грудня 1922 р.

Коцюбинський Михайло Михайлович (5(17).09.1864 – 12(25).04.1913) – видатний український письменник і громадський діяч. Закінчив Шаргородське духовне училище (1880). У 1880 р. переїхав до Кам'янця-Подільського, де зблизився з народовольцями. Постійно переслідувався поліцією. У 1890 р. переїхав до Львова, де розпочав літературну діяльність. У 90-ті рр. працював вчителем, діловодом, статистиком. З 1898 р. жив у Чернігові, де й помер. Найвідоміші твори: «Харитя» (1891), «Маленький грішник» (1893), «Лялечка» (1901), «Fata morgana» (1903-1910), «Тіні забутих предків» (1911), «Хвала життю!» (1913) та ін.

Кримський Агатангел Юхимович (3(15).01.1871 – 25.01.1942) – визначний український вчений, письменник, сходознавець, історик української мови і літератури, академік УАН (з 1918 р.). Закінчив Колегію ім.П.Галагана у Києві, Лазаревський інститут східних мов, Московський університет. У 1896-1898 рр. був у науковому відрядженні в Сирії та Лівані. 1898-1918 рр. – викладав у Лазаревському інституті, з 1918 р. – у закладах Києва. Один із фундаторів УАН і до 1928 р. її секретар. Досліджував історію та літературу Персії, Туреччини, арабських країн переважно доби середньовіччя. Творчий доробок складає близько 1000 праць.

Крушельницька Соломія Амвросіївна (23.09.1872 – 16.11.1952) – видатна українська співачка, педагог. У 1893 р. закінчила Львівську консерваторію, дебютувала у Львівській опері. Вокальну майстерність вдосконалювала в Мілані та Відні. З тріумфом виступала на багатьох оперних сценах світу. У 1923 р. у зеніті слави залишила оперну сцену і присвятила себе концертній діяльності.

Самокиш Микола Семенович (25.10.1860 – 18.01.1944) – видатний український художник-баталіст і графік, академік (з 1890 р.). Закінчив Петербурзьку академію мистецтв. У 1886-1889 рр. вдосконалював фахову освіту у Парижі. 1912-1917 рр. – викладав у Петербурзькій академії мистецтв, 1936-1941 рр. – у Харківському художньому інституті. Найвідоміші полотна: «В'їзд Богдана Хмельницького у Київ» (1929), «Бій під Жовтими Водами» (1930), «Похід запорожців на Крим» (1934) та ін.

Стефаник Василь Семенович (14.05.1871 – 7.12.1936) – видатний український письменник і громадський діяч. Навчався у Краківському університеті. Брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини. Літературну діяльність розпочав у 1890 р. Відомий своїми збірками новел «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Моє слово» (1905), «Земля» (1926) та ін.

Стеценко Кирило Григорович (12(24).05.1882 – 29.04.1922) – видатний український композитор. Навчався у Київській музично-драматичній школі. За участь в українському національному русі був висланий з Києва. У 1908-1911 р. жив у Білій Церкві та Тиврові. У 1912 р. прийняв сан священника. Створив хори «Бурлака», «То була тихая ніч», «Сон», кантати «Шевченкові», «Сднаймося», дитячі опери «Лисичка, Котик і Півник», «Івасик-Телесик» та ін.

Туган-Барановський Михайло Іванович (21.01.1865 – 22.01.1919) – український вчений-економіст, політичний діяч, академік УАН (з 1918 р.). Закінчив Харківський університет, працював у Петербурзькому університеті. Його праці, зокрема «Російська фабрика в минулому і сучасному» (1898), відіграли значну роль у дослідженні російської економіки. За Центральної Ради – міністр фінансів. Редактор журналу «Київська кооперація». Один із ініціаторів створення УАН. З грудня 1918 р. – голова відділу соціальних наук УАН, директор Інституту для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України.

Франко Іван Якович (27.08.1856 – 28.05.1916) – видатний український поет, письменник, громадсько-політичний діяч, національний ідеолог. Навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. З 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. – етнографічну комісію НТШ, редагував «Літературно-науковий вісник». Один із засновників першої української політичної партії – Русько-української, співробітник багатьох українських громадських і наукових інституцій, депутат австрійського парламенту, організатор української преси в Галичині. Франко є поетом-новатором. Відомими є його збірка «З вершин і низин», поеми «Смерть

Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський» та ін. Автор 9 повістей і романів («Борислав сміється», «Захар Беркут», «Украдене щастя», «Кам'яна душа» та ін.), понад 100 інших прозових творів.

Яворницький Дмитро Іванович (25.10(6.11).1855 – 5.08.1940) – видатний український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР (з 1929 р.). Закінчив Харківський університет. У 1885-1905 рр. працював викладачем, чиновником. З 1902 р. очолював Музей старожитностей Катеринославської губернії. У 1920-1933 рр. – на викладацькій роботі. У 1933 р. зазнав переслідувань за звинуваченням у «націоналізмі». Найбільш значні праці (всього понад 200): «История запорожских козаков» (1892-1894), «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожского» (1894), «Источники для истории запорожских козаков» (1903).

Основні терміни та поняття

Аероплан – літак; літальний апарат (планер, моноплан, біплан).

Батальний – який відображає воєнні сцени, події.

Домна – велика промислова піч для виплавки чавуну із залізної руди.

Імпресіонізм – течія в мистецтві та літературі, метою якої є відтворення безпосередніх суб'єктивних вражень художника від дійсності.

Інститут – назва деяких вищих навчальних закладів і наукових установ.

Новела – невеликий розповідний художній твір про надзвичайну життєву подію з несподіваним фіналом.

ХІІ. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РР.

12.1. Українські землі в роки Першої світової війни

Плани Антанти і Троїстого союзу щодо України

Перша світова війна, у яку було втягнуто 48 із 59 держав світу, розпочалася 1 серпня 1914 р. Супротивники розбилися на два блоки: Антанта (Англія, Франція, Росія) та Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). У стратегічних планах кожної із сторін було завоювання українських земель. Так, Німеччина розраховувала розгромити Російську імперію, відторгнути від неї Україну, приєднавши її разом з Прибалтикою, Польщею і Кавказом до складу майбутньої Великонімецької світової імперії. Австро-Угорська монархія, яка мала у своєму складі Галичину, Буковину та Закарпаття, прагнула підпорядкувати Волинь і Поділля. Російський царизм під приводом возз'єднання «братів-русинів» (українців Східної Галичини і Північної Буковини) мав намір військовою силою просунути кордони Російської імперії до Карпат.

Трагедія українського народу полягала в тому, що він всупереч власній волі був втягнений у війну, а його землі стали об'єктом експансії воюючих сторін. З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці мусили воювати за чужі інтереси і брати участь у братовбивчому протистоянні, оскільки у російській армії перебувало 3,5 млн українців, а в австро-угорській – 250 тис.

Воєнні дії на території України у 1914-1916 рр. Політика російського царизму в Галичині після її захоплення у 1914 р.

Військові дії на території України відбувалися на західноукраїнських землях. Тут діяв Південно-Західний фронт, до якого у 1916 р. додався ще й Румунський. У серпні-вересні 1914 р. відбулася «Галицька битва», у результаті якої російські війська завдали поразки австрійцям. Останні втратили 400 тис. осіб, у т.ч. 100 тис. були полоненими. Східна Галичина, Північна Буковина, Львів і Чернівці були окуповані російською армією. Наступним успіхом росіян стала облога фортеці Перемишль, яка капітулювала 22 березня 1915 р. У результаті російська сторона взяла в полон ще 120 тис. австрійців і захопила 400 гармат. Наприкінці 1914 р. австрійська і російська армії воювали за українські міста Борислав, Дрогобич, Стрий.

На завойованій території російська влада встановила режим, який, за словами новопризначеного генерал-губернатора Галичини графа О.Бобринського, мав запровадити «русские начала» у життя населення краю. Так, у Галичині впроваджувалися російські мова і законодавство. Було закрито «Просвіти», практично всі українські установи, бібліотеки, школи. Натомість почали вводити курси російської мови для вчителів, друкувати підручники російською мовою. Розпочалося переслідування місцевої інтелігенції (у російські табори було вивезено 12 тис. осіб). Почалися гоніння на

греко-католиків. 19 вересня 1914 р. заарештували і вивезли до монастирської в'язниці у Суздалі митрополита А.Шептицького. Почалося навернення греко-католиків у православ'я. Засновувалися виключно православні церковно-парафіяльні школи, грабувалися галицькі монастирі, банки, музеї, книгарні, бібліотеки, друкарні. **Відбулися єврейські погроми.**

Подібну репресивну політику проводили й австрійські власті, які переслідували українців за підозрою у прихильності до росіян. Тисячі людей було покарано за вироками військово-польових судів і трибуналів у Галичині і Буковині, частину з них кинули до таборів у Талергофі, Гмюнді, Гнаві.

У 1915 р. російські війська прорвали оборону австро-угорської армії і захопили майже всю Північну Буковину. Особливо запеклий бій відбувся у квітні – на початку травня за гору Маківка у Карпатах. Загалом російська окупація тривала до весни – початку літа 1915 р. Вже у лютому австрійські частини вступили до Чернівців, 22 червня – до Львова, а до кінця червня захопили Галичину і Буковину, невдовзі – Західну Волинь, Холмщину, Берестейщину з містами Луцьк і Дубно. **Відступ росіян супроводжувався новим погромом українства, депортацією населення.** До відступаючих російських частин додалися й біженці, які боялися репресій з боку Австро-Угорщини. Загалом до Росії було переміщено понад 100 тис. українських селян, робітників, інтелігентів.

Російська армія зуміла зупинити наступ німців та австро-угорців на лінії Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременчук – Дубно. У 1916 р. російські війська під командуванням О.Брусилова провели вдалий наступ на позиції супротивника. Ця наступальна операція, яка розпочалася 22 травня, дістала назву «**брусиловський прорив**». Росіяни зуміли знову оволодіти Чернівцями, Коломиєю, Бродами, Луцьком. Австро-угорські війська зазнали значних втрат: понад 1 млн осіб вбитих і поранених, понад 400 тис. військовополонених. Росіяни втратили бл. 500 тис. осіб.

Згодом військові дії набули позиційного характеру. З початку 1917 р. німецькі й австро-угорські війська знову перейшли в наступ у районі Львова – Галича – Станіслава – Чернівців. Лінія фронту стабілізувалася, а основна частина західноукраїнських земель знову була окупована австро-угорською і німецькою арміями.

Український національний рух у період Першої світової війни

Перша світова війна зумовила глибокий розкол національного руху, який відбувся у двох вимірах: як між українцями воюючих сторін, так і в межах Російської та Австро-Угорської імперій – на прибічників та противників переможної війни. **Відверто проавстрійські позиції зайняла утворена у Львові в серпні 1914 р. Головна Українська Рада** (у травні 1915 р. її реорганізовано у **Загальну Українську Раду**), що була міжпартійним блоком, до складу якого входили радикальна, соціал-демократична та національно-демократична партії. На чолі об'єднання став К.Левицький. **ГУР проголосила своєю метою утворення незалежної Української держави на землях,** що входили до складу Російської імперії.

Українські землі, які були у складі Австро-Угорщини повинні стати автономною областю Австро-Угорщини. **Німецька та австро-угорська влада не підтримала цієї ідеї.** 5 листопада 1916 р. австро-угорський і німецький уряди оголосили про створення самостійного польського королівства, до складу якого мали ввійти і західноукраїнські землі. У цих умовах ЗУР самоліквідувався.

3 ініціативи ГУР у 1914 р. було сформовано **легіон Українських Січових Стрільців (УСС),** або «**зусувів**». Перший курінь УСС очолив Д.Вітовський. На кінець серпня 1914 р. до загонів УСС було мобілізовано близько 28 тис. осіб. Основний контингент становили вихованці воєнізованих українських організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт». Австрійська влада обмежила кількість легіону до 2,5 тис. осіб. Незабаром легіон УСС був перетворений на полк, а при ньому створений кіш – запасна частина, що займалася набором новобранців. Вперше січові стрільці вступили в оборонні бої з кубанськими козаками російської армії на Верецькому і Ужоцькому перевалах. У 1915-1916 рр. вони виявили героїзм у битвах із російськими частинами на горі Маківка у Карпатах, під Галичем, Бережанами, під час «брусиловського прориву» біля містечка Козова. Останнім для УСС став бій у вересні 1916 р. біля гори Лисоня на Тернопільщині, де вони потрапили в оточення. Лише 150 стрільцям і 16 старшинам вдалося врятуватися.

У Львові в серпні 1914 р. з ініціативи емігрантів з Наддніпрянської України Д.Донцова, В.Дорошенка, А.Жука, О.Скоропис-Йолтуховського, М.Меленевського **було утворено політичну організацію – Союз визволення України (СВУ).** Головна його мета полягала в утворенні самостійної Української Держави, встановленні конституційної монархії, заснуванні демократичного устрою, наданні прав і свобод представникам усіх національностей, забезпеченні самостійності української церкви. Для досягнення поставленої мети СВУ орієнтувався на Німеччину і Австро-Угорщину.

Союз видавав українською мовою газету «Робітничий прапор», періодичні інформаційні збірники, «Кобзар» Т.Шевченка, «Історію України-Руси» М.Грушевського, праці М.Костомарова, В.Антоновича, Ф.Вовка та ін. СВУ вів активну пропагандистську та агітаційну роботу, домігся, щоб українські полонені в Австрії та Німеччині були виділені в окремі табори, на базі яких згодом було сформовано дві дивізії – Синьожупанників та Сірожупанників.

На початку війни **емігранти-москвофіли з Галичини організували у Києві «Карпато-русский освободительный комитет».** Він закликав галичан вітати російську армію як визволительку.

Ідеї СВУ не знайшли відгуку у Східній Україні. Так, редактор журналу «Украинская жизнь» С.Петлюра закликав українців чесно виконувати свій обов'язок перед російською державою, був прибічником Антанти. Д.Дорошенко, А.Вязлов, А.Ніковський брали участь у роботі Комітету Південно-Західного фронту Всеукраїнського Союзу земств і міст, створеного з метою посилення оборонного потенціалу Росії. Оборонницьку, про-російську позицію зайняло і ТУП.

Вплив Першої світової війни на господарство України, становище трудящих

Війна принесла українським землям руйнацію господарства, гальмування поступального розвитку, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу. У Галичині за роки війни було зруйновано понад 40% господарських та житлових будинків, понад 1,5 тис. промислових підприємств. На Буковині поголів'я коней та свиней зменшилося на 60%, овець – на 47%.

Важкою була ситуація і в Наддніпрянській Україні. Якщо у 1913р. тут функціонувало 3381 підприємство, то у 1915 р. – лише 2849. Монополії різко підняли ціни на сировину й енергоносії. Промисловість, транспорт і фінансова система не витримували перевантажень воєнного часу і розвалювалися. Країну охопила гіперінфляція. Економічна криза швидко охоплювала сільське господарство. Ціни на закупівлю зерна у селян падали, а ціни на промтовари різко зростали. У цих умовах селянські господарства занепадали. Посівні площі у 1914-1916 рр. зменшились на 1,9 млн дес. 3 4 млн селянських господарств 1,8 млн були без коней. У цей час у селах залишилося лише 38,7% працездатних чоловіків. Загалом з України було мобілізовано більше 7,5 млн працюючих.

Найважливіші події

1 серпня 1914 р. – початок Першої світової війни.

Серпень 1914 р. – утворення у Львові Головної Української Ради і Союзу визволення України.

Серпень-вересень 1914 р. – формування у Галичині легіону Українських Січових Стрільців.

Серпень-вересень 1914 р. – «Галицька битва».

22 березня 1915 р. – капітуляція обложеної російською армією фортеці Перемишль.

Червень 1915 р. – поразка російського війська. Відновлення австрійської влади на західноукраїнських землях.

1916 р. – «Брусилівський прорив».

Персоналії

Вітовський Дмитро Дмитрович (8.11.1887 – 4.08.1919) – визначний український військовий і державний діяч, полковник УГА. Член УРП, один із лідерів студентського руху у Галичині. 3 1914 р. – сотник легіону УСС. У 1916 р. – на початку 1917р. – комісар УСС на Волині. 3 листопада 1918 р. – отаман, командуючий збройними силами ЗУНР, згодом – державний секретар військових справ ЗУНР. Один із організаторів УГА.

Донцов Дмитро Іванович (29.08(10.09).1883 – 30.02.1973) – визначний український публіцист, політичний діяч, літературний критик, ідеолог українського націоналізму. З 1905 р. член РУП (згодом – УСДРП). У 1908 р. виїхав за кордон, де виступав у пресі на українську тематику. Під час Першої світової війни – перший голова СВУ. У 1917 р. жив у Львові, де здобув

ступінь доктора права. З березня 1918 р. у Києві очолював Українське телеграфне агентство. Один із керівників Української хліборобсько-демократичної партії. У 1919-1921 рр. – у Швейцарії. З 1922 р. жив у Львові де був одним із засновників Української партії національної роботи. У 1939 р. заарештований і ув'язнений у польському концтаборі. Після звільнення – в еміграції (Німеччина, Румунія, Чехословаччина, Франція, Великобританія, Канада). Найгрунтовніші праці: «Модерне москвофільство» (1913), «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Підстави нашої політики» (1921), «Московська отрута» (1955) та ін.

Дорошенко Дмитро Іванович (27.02(8.03).1882 – 19.03.1951) – видатний український історик, громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Активний учасник національного руху (член РУП, згодом – ТУП). З 1908 р. – секретар УНТ у Києві, з 1923 р. – член НТШ. З квітня 1917 р. – крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині та Буковині. Член Центральної Ради, Чернігівський губернський комісар, за гетьманату – міністр закордонних справ. З кінця 1919 р. на еміграції: очолював Український науковий інститут у Берліні (1926-1931), Українську вільну академію наук (1945-1951). Автор близько 1000 праць, серед яких – «Огляд української історіографії» (1923), «Історія України 1917-1923 рр.» (1930-1932), «Нарис історії України» у 2 т. (1932-1933)

Левицький Кость Антонович (18.11.1859 – 12.11.1941) – визначний український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат, публіцист. Один із засновників Української національно-демократичної партії (1899), згодом її голова. Обирався послом до австрійського парламенту і польського сейму. Президент Головної Української Ради (1914). У 1918 р. очолив перший уряд ЗУНР. У часи польської окупації Галичини був членом центрального уряду у Відні. Згодом повернувся до Львова, де займався громадською діяльністю. У 1941 р. став засновником і головою Української Національної Ради.

Ніковський Андрій Васильович (14.10.1885 – 1942) – український політичний і державний діяч, літературознавець і публіцист. У 1910-1915 рр. – редактор газети «Рада» («Нова Рада»), журналу «Основа». Член ТУП, заступник голови Української партії соціалістів-феодалістів. Член Центральної Ради, комісар Києва. Очолював Український національний союз, що стояв в опозиції до гетьманської влади. У 1920 р. – міністр закордонних справ УНР. 1920-1924 рр. – у Польщі. З 1924 р. – займався науковою роботою в історико-філологічному відділі ВУАН. Засуджений під час процесу СВУ.

Шептицький Андрей (29.07.1865 – 1.11.1944) – видатний український церковний, культурний та громадський діяч, митрополит УГКЦ (з 31 жовтня 1901 р.), архієпископ, доктор теології. Засновник Українського національного музею у Львові (1905), Богословського наукового товариства (1923), теологічних журналів. У церковному житті прихильник екуменізму. Послідовно боровся за ідею незалежної України, підтримував ті політичні сили на західноукраїнських землях, які відстоювали їхній автономний статус у 1900-

1920 рр. Під час нацистської окупації – почесний голова Української Національної Ради, відкрито виступав проти масового винищення євреїв. Підтримуючи боротьбу ОУН-УПА, водночас не сприймав крайнощів (терору, саботажу).

Основні терміни та поняття

Антанта – блок Великобританії, Франції і царської Росії, який оформився в 1904-1918 рр. і об'єднав у ході Першої світової війни проти німецької коаліції понад 20 держав, серед яких США, Японія, Італія.

Блок – угода, союз між державами, партіями, організаціями, групами людей для досягнення спільних політичних цілей.

Гіперінфляція – надзвичайно швидке збільшення товарних цін та грошової маси в обігу, що призводить до різкого знецінення грошової одиниці, розладу платіжного обігу та порушення нормальних господарських зв'язків.

Деградація – поступове погіршення, занепад, рух назад, виродження.

Депортація – вигнання, насильницьке переселення окремих осіб або цілих народів як засіб кримінального або адміністративного покарання.

Мобілізація – призов військовозобов'язаних на службу в армію.

Фронт – найвище оперативне об'єднання кількох армій під одним командуванням.

12.2. Лютнева революція в Росії та її вплив на Україну.

Центральна Рада

Лютнева революція і Україна

Кінець лютого 1917 р. став фатальним для російського царизму. 24 лютого у Петрограді розпочався страйк робітників, до яких приєдналися війська столичного гарнізону. Через декілька днів страйк став всеросійським. **27 лютого 1917 р.** імператор Микола II зрікся престолу, **припинила свою діяльність Державна Дума.**

2 березня 1917 р. у Петрограді виник Тимчасовий уряд, який вважав себе правонаступником царського уряду. Він прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, у т.ч. і над Україною. Виконавчу владу в Україні Тимчасовий уряд передав повітовим і губернським комісарам, якими переважно ставали голови земських управ. Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції **виникли Ради робітничих і солдатських депутатів, а згодом і селянських депутатів,** провідну роль в яких відігравали російські меншовики, есери, більшовики. У середині 1917 р. в Україні налічувалося 252 ради. Вони почали на місцях боротися з продовольчими труднощами, виступали за встановлення на підприємствах 8-годинного робочого дня, формували загони народної міліції, червоної гвардії тощо.

Таким чином, у ході Лютневої революції в Росії виникло рідкісне в історії явище – **двовладдя.** Між владними структурами відразу розгорнулася боротьба, яка мала привести до обновладдя.

Початок Української революції. Створення Центральної Ради

Лютнева революція в Росії 1917 р. активізувала боротьбу українського народу за культурне, економічне визволення, прискорила початок Української революції. У великих містах України про події у Петрограді стало відомо вже 27 лютого (за старим стилем). У столиці імперії **2 (15) березня було створено Тимчасовий революційний комітет**, що видав відозву до українського громадянства, робітництва та офіцерства, у якій містився заклик підтримувати російську демократію в її боротьбі за політичну свободу держави. Одночасно висувалася ідея національного визволення, національно-державної самостійності.

У самій Україні до оцінки поточного моменту підходили обережно. **3 (16) березня 1917 р. самостійники на чолі з М.Міхновським оголосили про організацію Української Центральної Ради**, яка мала перетворитися на орган тимчасового державного правління. Рада мала скликати парламент, який мав сформувати уряд. Одночасно **Товариство українських поступовців (ТУП)**, яке стояло на позиціях автономії України у складі федеративної Росії, **сформувало свій національний центр**. Прагнучи уникнути розколу в національному русі **радикали (самостійники) і помірковані (тупівці) 4 (17) березня погодилися на створення об'єднаного громадського органу – Центральної Ради**. Найбільш чисельними у Центральній Раді були Українська партія соціалістів-революціонерів (М.Ковалевський, П.Христюк, М.Шаповал), Українська соціал-демократична робітничка партія (В.Винниченко, С.Пеглюра, М.Порш), ТУП, реорганізоване в Українську партію соціалістів-федералістів (Д.Дорошенко, С.Єфремов, А.Ніковський). **Головою Центральної Ради було обрано М.Грушевського**, який у своїх брошурах «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть» головною метою проголошував домагання національно-територіальної автономії для України і перебудови Росії на федеративну, демократичну республіку. Автономна Україні повинна була мати всі державні атрибути (законодавство, адміністрацію, суд, військо тощо).

Резиденцією Центральної Ради був Педагогічний музей у Києві.

9 (22) березня Центральна Рада звернулася з відозвою «До українського народу», у якій закликала зберігати спокій, вибирати нових людей в органи самоврядування, збирати гроші на український національний фонд, творити нове, вільне життя. **Цей заклик був сприйнятий українцями**, і на місцях створювалися губернські, повітові та міські національні ради, які організували видання газет і брошур українською мовою, засновували «Просвіти», клуби, народні будинки, бібліотеки, читальні, драматичні гуртки, народні театри, хорові колективи і т.д. Поряд з цими органами на місцях виникали Селянські спілки, національні клуби і ради військових, студентських, жіночих та інших організацій, що свідчило про консолідацію українських сил.

Тоді ж **проводилися з'їзди, конгреси, маніфестації**. 19 березня (1 квітня) 1917 р. у Києві на Софійському майдані відбулася всенародна 100-тисячна маніфестація із синьо-жовтими прапорами **6-8 (19-21) квітня від-**

бувся **Український Національний конгрес**, який зібрав за різними даними 1-1,5 тис. делегатів. Конгрес висунув **вимогу національно-територіальної автономії у складі Росії**. Делегати зібрання обрали 118 членів Центральної Ради. Головою Ради став М.Грушевський, а його заступниками – С.Єфремов та В.Винниченко. Центральній Раді надавалося право розширити свій склад після конгресу на 15%, для того, щоб при перетворенні її на орган крайової влади охопити представників національних меншин. Повний склад Центральної Ради, після поповнення її представниками Всеукраїнських військових та селянських з'їздів, політичних партій, територіальних представництв тощо, восени 1917 р. становив 822 члени. **Повний склад Центральної Ради збирався на загальні збори («Велика рада»)**, їх відбулося 9. Між загальними зборами діяв спочатку Комітет Центральної Ради, а на початку липня його було реорганізовано у **Малу раду**.

Обставин прийняття Центральною Радою I Універсалу

Національний конгрес, стимулюючи розгортання українського руху, надав йому організаційних форм, ухвалив стратегічні завдання. Резолюції конгресу набули широкого розголосу. Найбільшого політичного звучання вимоги національно-територіальної автономії набули у резолюціях **1 Всеукраїнського військового з'їзду**, який відбувся 5-8 (18-21) травня 1917 р. На нього з'їхалося понад 700 делегатів. З'їзд закликав Центральну Раду чинити тиск та Тимчасовий уряд, розгорнув кампанію боротьби за українізацію військових частин, обрав Український військовий генеральний комітет на чолі із С.Петлюрою, який повним складом (18 членів) ввійшов до Центральної Ради.

16 травня Рада відрядила до Петрограда делегацію, очолювану В.Винниченко, М.Ковалевським та С.Єфремовим. Вона вручила Тимчасовому уряду вимогу погодитися на проголошення автономії України у складі федеративної Росії. Однак уряд відкинув вимогу Центральної Ради.

Великодержавна політика Тимчасового уряду викликала обурення серед українського населення. 2,5 тис. делегатів **II Всеукраїнського військового з'їзду**, що відбувся 5-10 (18-23) червня 1917 р., запряглися не повертатися до своїх частин без визнання автономії України. Делегати з'їзду ввійшли до складу Центральної Ради. 28 травня відкрився **Всеукраїнський селянський з'їзд**, на який прибуло 2,5 тис. делегатів. В ухвалених резолюціях домагання Ради щодо автономії України дістали підтримку, а позиції Тимчасового уряду зазнали осуду. З'їзд делегував до Центральної Ради 133 представники.

Категорична відмова Тимчасового уряду щодо автономії та натиск національно-визвольного руху вплинули на позицію Центральної Ради. **10 (23) червня на II Всеукраїнському військовому з'їзді вона проголосила свій I Універсал. Універсал проголосував автономію України у складі федеративної Росії**. Народ закликався до організації нового політичного ладу в Україні, йшлося про скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, висловлювалася надія на вирішення земельного питання і т.д.

Утворення Генерального секретаріату

Згідно з I Універсалом Центральна Рада фактично перебрала на себе державні функції. **15 (28) червня Комітет Центральної Ради створив тимчасовий революційний уряд – Генеральний секретаріат на чолі з В.Винниченком**, який водночас виконував обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. До складу уряду ввійшли **8 генеральних секретарів** (фінансів – Х.Барановський, міжнародних справ – С.Єфремов, військових справ – С.Петлюра, земельних справ – Б.Мартош, судових справ – В.Садовський, продовольчих справ – Н.Стасюк, народної освіти – І.Стешенко) і генеральний писар (П.Христюк). У першому складі Генерального секретаріату домінували соціал-демократи. У той же час у складі Центральної Ради найбільш чисельною була УПСР.

Прийняття II Універсалу

Тимчасовий уряд, консервативні кола Росії засудили I Універсал, оголосивши його виявом сепаратизму. Червнева політична криза, невдалий наступ на Південно-Західному фронті змусили Тимчасовий уряд шукати порозуміння з Центральною Радою. **29 червня 1917 р. до Києва для офіційних переговорів прибули міністри Тимчасового уряду О.Керенський, М.Терешенко та І.Церетелі**. Після дводенних переговорів було досягнуто компромісу: Тимчасовий уряд визнавав Центральну Раду «найвищим органом управління на Україні» з умовою, що до її складу ввійдуть представники національних меншин, а Центральна Рада, у свою чергу, зобов'язувалася підтримувати Тимчасовий уряд. Знайдений компроміс став причиною урядової кризи в Росії. На знак протесту проти найменших поступок українцям у питанні автономного устрою троє міністрів-кадетів вийшли з Тимчасового уряду, але угода все ж більшістю голосів була підтримана.

Підсумки переговорів Центральна Рада узагальнила і оголосила у своєму II Універсалі **3 (16) липня 1917 р.**, у якому вказувалося, що поповнена представниками національних меншин, які проживали в українських землях, Центральна Рада перетвориться на єдиний найвищий орган революційної демократії України. Центральна Рада мала виділити зі свого складу відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріат, який після затвердження Тимчасовим урядом стане носієм найвищої крайової влади цього уряду в Україні. Центральна Рада брала на себе зобов'язання зміцнювати лад, не здійснювати самочинно автономії України до скликання Всеросійських Установчих Зборів.

Виступ самостійників проти автономістського курсу, проголошеного в II Універсалі

Проти автономістського курсу Центральної Ради виступило Братство самостійників, засноване М.Міхновським. **4-6 липня 1917 р. у Києві відбувся збройний виступ II українського полку ім. Павла Полуботка**, який мав на меті встановити цілковитий контроль над Києвом і змусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Незважаючи на тиск,

позиція лідерів Центральної Ради залишилася незмінною. У свою чергу керівники полуботківців не наслідилися виступити проти Центральної Ради, яку вони вважали законною українською владою.

Їхня нерішучість призвела до того, що на прохання керівництва Центральної Ради війська, підпорядковані Тимчасовому уряду, придушили виступ самостійників.

**«Статут вищого управління України» і
«Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату»**

Відповідно до умов II Універсалу Центральної Рада ввела до свого складу 30% представників національних меншин, виробила конституцію автономного устрою України під назвою «**Статут вищого управління України**», який був ухвалений **9 (22) липня 1917 р.** Статут містив 21 параграф і мав стати основою діяльності адміністрації краю і регулювати відносини з Тимчасовим урядом.

Проте Тимчасовий уряд не затвердив цього документа, а **4 (17) серпня 1917 р. видав «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату», яка суттєво обмежувала права України.** Зокрема, Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, а Центральної Рада відповідно позбавлялася законодавчих прав. До складу Генерального секретаріату мали входити не 14, а лише 9 генеральних секретарів, причому 4 з них мали бути представниками нацменшин. Правочинність секретаріату поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську.

9 серпня Центральної Рада, кваліфікуючи «Інструкцію» як прояв імперіалістичних тенденцій щодо України, все ж визнала її як тимчасову. Центральної Рада й надалі продовжувала вести відносно самостійну політику в Україні.

***Жовтневий переворот. Повалення влади Тимчасового уряду.
Ставлення українського населення до приходу до влади більшовиків***

У ніч з **25 на 26 жовтня (7-8 листопада) 1917 р.** у Петрограді відбулося збройне повстання робітників, солдатів місцевого гарнізону і матросів Балтійського флоту під керівництвом РСДРП(б). В історичній науці воно відоме як «Жовтневий переворот» або «Велика Жовтнева соціалістична революція». Майже без всякого опору було **повалено Тимчасовий уряд** і влада перейшла до II Всеросійського з'їзду рад та обраного ним уряду – **Ради Народних Комісарів** (Раднарком, РНК) **на чолі з В.Ульяновим-Леніним.** У блок з більшовиками вступили ліві есери. З'їзд проголосив Росію республікою робітничих, селянських і солдатських депутатів. Було **встановлено диктатуру пролетаріату** з метою придушення опору «експлуататорських класів» – буржуазії і поміщиків. Встановлювався 8-годинний робочий день, скасовувалася смертна кара, передбачалося забезпечення демократичних свобод (слова, преси, віросповідання, зборів, союзів, страйків).

26 жовтня 1917 р. були прийняті декрети про землю і мир. Перший акт скасовував поміщицьке землеволодіння, оголошував землю всенародною

власністю і надавав селянам право отримати земельні наділи за трудовою нормою. Декрет про мир проголошував вихід Росії з імперіалістичної війни і встановлення миру без анексії і контрибуцій.

Соціально-економічні перетворення більшовиків на фоні глибокої економічної кризи наприкінці 1917 р. привернули на їхній бік широкі верстви українського населення, насамперед селянства, яке так і не дочекалося від Центральної Ради обіцяної передачі поміщицьких земель. У цей період по всій Україні почався самочинний перерозподіл земельного фонду відповідно до більшовицького декрету.

Неоднозначно поставилися до Жовтневого перевороту різні політичні течії. Керівництво Центральної Ради його рішуче засудило і порвало зв'язки з більшовиками. Натомість Голова Генерального секретаріату В.Винниченко схилився до співпраці з більшовиками.

Боротьба за владу в Україні наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р.

Після Жовтневого перевороту у Петрограді **більшовики почали своє утвердження в Україні.** На Донбасі, у Луганську, Кадіївці, Макіївці, Щербинівці вони взяли владу без збройної боротьби. У всіх інших місцевостях України **соціальна база більшовиків була слабкою,** а їх авторитет незначним, і власними силами захопити владу вони були не в змозі. Їм лише на деякий час вдалося досягти успіхів. Наприклад, у прифронтових волинських містах Дубно, Старокостянтинів, Рівне, де стояли збільшовизовані військові частини, було оголошено про встановлення більшовицької влади. Збройні повстання відбулися у Вінниці, Харкові, Одесі, Миколаєві, Херсоні та деяких інших містах. Тут були **створені ревкоми.** Але в більшості випадків ці органи невдовзі визнали владу Центральної Ради.

Особливо гостро проходила боротьба за владу в Києві. Тут Центральна Рада вже 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. створила з представників революційної демократії та більшовиків **«Крайовий комітет для охорони революції на Україні».** На владу претендували ще дві сили – **рада робітничих і солдатських депутатів і штаб Київського військового округу,** який отримав збройну підтримку з фронту. 28 жовтня частини штабу КВО (12 тис. солдат) заарештували, створений напередодні Київською радою робітничих і солдатських депутатів, ревком, який очолював Л.Пятаков. 29 жовтня було створено новий ревком (В.Затонський, А.Іванов, О.Горвіц та ін.). Він організував збройне повстання проти вже неіснуючого Тимчасового уряду, який уособлював штаб КВО. **Центром повстання став завод «Арсенал».** Наступного дня повстанців підтримали страйком 20 тис. робітників інших промислових підприємств Києва. Командування штабу КВО, не в змозі далі чинити опір, змушене було в ніч на 1 (14) листопада втекти з Києва.

Після цього Центральна Рада, яка до цього займала нейтральну, вичікуючу позицію, активно почала впливати на розвиток подій. Стягнувши до Києва, співчуваючі їй військові частини, Раді вдалося захопити урядові заклади, вокзал, пошту, телеграф та ін. 1 листопада Генеральний секретаріат

призначив на посаду командувача КВО члена Українського генерального військового комітету В.Павленка. Було заарештовано членів ревкому, проводилися масові арешти, відбувалося роззброєння червоногвардійців. **3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою.**

III Універсал. Проголошення Української Народної Республіки

Повалення Тимчасового уряду пришвидшило політичну дезінтеграцію Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. В Україні Центральна Рада, вирішуючи державотворчі питання, анулювала «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату», видану Тимчасовим урядом, і **7 (20) листопада 1917 р. ухвалила поіменним голосуванням III Універсал, який проголошував створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою.** Юрисдикція УНР поширювалася на 9 українських губерній. Універсал декларував програму соціально-економічних і політичних реформ, націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, скасування смертної кари, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і житла, національно-персональну автономію для національних меншин. На 27 грудня були призначені вибори до Українських Установчих Зборів. **Проголошення УНР стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження української державності у XX ст., завершення важливого етапу розвитку Української революції.**

Боротьба за владу в Україні наприкінці 1917 р.

Задекларувавши у III Універсалі низку перетворень, Центральна Рада не виявила послідовності і рішучості у їх реалізації, особливо соціально-економічних. Тому у листопаді-грудні 1917 р. вона почала втрачати частину своїх завоювань. Так, задекларувавши ліквідацію поміщицького землеволодіння, Центральна Рада 10 листопада проголосила, що питання про землю буде вирішено на Українських Установчих Зборах; у землевласників, які мали менше 40 десятин, землю взагалі не відбиратимуть. Це викликало незадоволення серед малоземельних і безземельних селян, які вимагали поділити всю землю порівну, як передбачав більшовицький «Декрет про землю». **Селянські виступи проти великих землевласників, які восени 1917 р. набули найбільшого поширення,** уряд УНР наказував придушувати силою зброї.

Все ж більшість населення України підтримувала Центральну Раду. На грудневих виборах до Всеросійських Установчих Зборів за українські партії проголосували 75% виборців, за більшовиків – лише близько 10%.

У листопаді-грудні 1917 р. загострилася боротьба за владу в Україні між Центральною Радою і більшовиками. Центральна Рада для стабілізації становища в Російській державі закликала регіональні уряди

Кавказу, Казахстану, Сибіру, Дону, Кубані, Криму та ін. створити однорідний федеральний соціалістичний уряд Росії. 17 листопада Рада ухвалила взяти ініціативу формування цього органу у свої руки, а 23 листопада прийняла рішення об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в Український. Проти цих намірів рішуче виступили більшовики, які розгорнули проти Центральної Ради шалену пропагандистську кампанію, характеризуючи її як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну, що веде таємні переговори із «заколотником» генералом Каледінім. Тому Центральна Рада оголосила більшовицьку партію поза законом, почала здійснювати арешти більшовиків, погроми рад, роззброєння червоногвардійських загонів і відправку їх ешелонами до Росії.

Як наслідок, **4 (17) грудня до Києва надійшла телеграма-ультиматум від РНК РСФРР «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»**. Раднарком оголошував про визнання УНР і її право на відокремлення від Росії, але не вважав Центральну Раду повноважним представником трудящих України. РНК вимагав від Ради впродовж 48 годин відмовитися від дезорганізації фронту (йшлося про утворення Українського фронту), не пропускати через Україну козачі формування з фронту на Дон, пропустити більшовицькі війська на Південний фронт, припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. Рада відмовилась виконати вимоги уряду Росії. Було прийнято рішення припинити неконтрольований вивіз хліба і ввести свою грошову систему.

У цей драматичний момент **4 (17) грудня у Києві розпочав свою роботу I Всеукраїнський з'їзд рад**, на якому більшовики планували усунути від влади Центральну Раду мирним шляхом і проголосити радянську владу. Надії більшовиків на прибуття депутатів від рад промислових районів та міст, які перебували під їхнім впливом і відповідно на обмеження представництва селян, не виправдалися. **Центральній Раді вдалося організувати прибуття на з'їзд близько 2 тис. своїх прихильників** – членів селянських спілок, депутатів від українських військових частин. Ведення з'їзду взяло на себе керівництво Центральної Ради. **Делегати засудили ультиматум РНК РСФРР, прийнявши «Відозву до народів Росії»**, у якій Раднарком обвинувачувався в ігноруванні права націй на самовизначення, розв'язанні братовбивчої війни. З'їзд висловив довіру Центральній Раді, визнавши недоцільним її переобрання.

Зазнавши поразки, делегати 49 більшовицьких рад (всього 127 осіб) покинули з'їзд і прибули до Харкова, де 9-10 грудня за допомогою радянських військ було встановлено радянську владу. Саме тут **11-12 (24-25) грудня вони, об'єднавшись із 73 делегатами III надзвичайного з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну, провели альтернативний Всеукраїнський з'їзд рад**. З'їзд проголосив Україну радянською республікою, скасувавши всі розпорядження Центральної Ради і Генерального секретаріату. Делегати прийняли рішення про встановлення федеративних відносин з РСФРР, обрали **Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) рад України**, до якого увійшла 41 особа (голова – Ю.Медведев). **17 (30) грудня був**

сформований радянський уряд України – Народний секретаріат на чолі з Ф.Сергеевим (Артемом). До складу уряду ввійшли також Є.Бош, М.Скрипник, В.Затонський, С.Бакинський, В.Люксембург, Е.Лугановський, Г.Лапчинський, В.Ауссем, В.Шахрай, С.Терлецький.

Таким чином, **наприкінці 1917 р. існувало два уряди, які претендували на владу в Україні.**

Перша українсько-радянська війна.

Прийняття Центральною Радою IV Універсалу

Після відхилення ультиматуму РНК РСФРР, починаючи з **5 грудня 1917 р., Центральна Рада перебувала у стані війни з радянською Росією.** Вже 9 грудня до Харкова прибули ешелони з радянськими військами на чолі з Ховріним і Сіверсом. 10 грудня у місті було встановлено радянську владу. Наступного дня сюди прибув командувач російських радянських військ **В.Антонов-Овсієнко.** Захопивши Харків, більшовицькі війська у середині грудня оволоділи важливими залізничними вузлами – Лозовою, Павлоградом, Синельниковим, створивши вигідний плацдарм для вирішальних боїв з УНР.

Для припинення агресії, **15 грудня Центральна Рада й Генеральний секретаріат створили Особливий комітет оборони України** (М.Порш, С.Петлюра, В.Єщенко). 26 грудня Генеральний секретаріат прийняв постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати.

Натомість, **17 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради і Генерального секретаріату,** а наступного дня створив крайовий комітет боротьби з контрреволюцією. 25 грудня Антонов-Овсієнко віддав наказ про **загальний наступ радянських військ проти УНР.** 26 грудня 1917 р. (8 січня 1918 р.) більшовики захопили Катеринослав, де заздалегідь було підготовлено повстання робітників, 2 січня – Олександрівськ, 6 січня – Полтаву.

У такій обстановці **Центральна Рада 9 (22) січня 1918 р. прийняла IV Універсал, який проголошував незалежність, суверенність УНР.** Універсал доручав Генеральному секретаріату, який перейменовувався на Раду Народних Міністрів, завершити переговори з Центральними державами і укласти з ними договір. Після укладання миру планувалося демобілізувати армію і створити міліцію. Уряду доручалося до початку весняних робіт передати без викупу землю селянам, націоналізувати ліси, води і надра, взяти під суворий контроль банки тощо. Ставилося завдання найближчим часом скликати Українські Установчі Збори, які б схвалили Конституцію УНР. Універсал було оголошено М.Грушевським у ніч на 12 (25) січня 1918 р. **11 (24) січня Центральна Рада ухвалила Закон про національно-персональну автономію для національних меншин.**

Тим часом більшовицькі війська продовжували свої наступальні операції. 14 січня спалахнули інспіровані більшовиками збройні виступи проти влади Центральної Ради у Миколаєві та Одесі. Того самого дня у Києві було запроваджено стан облоги. **16 (29) січня у столиці розпочався збройний виступ окремих частин міського гарнізону і робітників заводу «Арсе-**

нал», спрямований проти Центральної Ради. Лише 22 січня війська Ради під командуванням С.Петлюри і Є.Коновальця придушили цей виступ.

Центральна Рада не змогла організувати дієвого опору. У **відповідальний момент 16 січня 1918 р. у бою під Крутами** (станція біля Ніжина), де вирішувалася доля Києва, Центральна Рада могла розраховувати лише на багнети 500 осіб, серед яких було понад 300 студентів, гімназистів. Більшість з них героїчно загинула. **25 січня український уряд залишив Київ**, а наступного дня сюди ввійшли більшовицькі війська на чолі з М.Муравйовим. **Рада Народних Міністрів УНР перебазувалася до Житомира, а звідти – до Сарн.**

Брест-Литовські мирні переговори і участь у них української делегації.

Підписання угоди між УНР і країнами Четвертого союзу

Ініціатива у проведенні мирних переговорів належала більшовикам, які на II Всеукраїнському з'їзді рад проголосили «Декрет про мир». На цей факт відгукнулися Німеччина та її союзники (т.зв. «Четверний союз»). Вже 2 (15) грудня 1917 р. між Радянською Росією і Німеччиною та її союзниками (Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією) було підписано перемир'я. **9 грудня у Брест-Литовському між цими сторонами почалися переговори.**

Керівники Центральної Ради, не бажаючи бути заручниками російсько-німецької змови, вирішили втрутитися у переговорний процес. Після секретних переговорів з австро-німецьким командуванням **Генеральний секретаріат 12 (25) грудня звернувся з нотою до воюючих і нейтральних держав**, в якій проголошувалося, що Україна стає на шлях самостійних міжнародних відносин і влада Раднаркму на неї не поширюється. Наступного дня **українську делегацію запросили на переговори**. Делегацію очолив В.Голубович. Українські дипломати повинні були домагатися включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, а в разі відмови – утворення з цих земель у складі Австро-Угорщини окремого коронного краю з широкими правами автономії.

28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. 30 грудня у складі російської делегації участь у переговорах почали брати представники радянського уряду України. Керівник російської делегації Л.Троцький зажадав припинення повноважень делегації УНР, оскільки більшовики контролювали більшу частину України. Однак, Центральні держави визнали повноваження делегації УНР й у **ніч на 27 січня (9 лютого) 1918 р. підписали з нею мирну угоду.** Делегації Німеччини та Австро-Угорщини визнали самостійність України, погодилися на приєднання до неї Холмщини та Підляшшя і утворення у складі Австро-Угорщини окремого коронного краю у складі Східної Галичини і Буковини. Було підписано секретний протокол, відповідно до якого УНР зобов'язувалася до 31 липня 1918 р. поставити Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса, 400 млн яєць, 3 млн пудів цукру тощо. У свою чергу, ці держави мали забезпечити продаж в Україну своїх промислових товарів і надати Центральній Раді збройну допомогу в боротьбі з більшовицьким урядом.

*Вступ австро-угорських та німецьких військ на територію України.
Встановлення окупаційного режиму на захоплених українських землях*

18 лютого 1918 р. група німецьких армій «Київ» у складі 23 дивізій і кавалерійської бригади розпочала широкомасштабний наступ на захоплену більшовиками територію України. 24 лютого в Україну рушили австро-угорські війська. Загальна чисельність військ складала близько 450 тис. осіб. Їм протистояли лише слабкоозброєні загони українських червоногвардійців. Вже 2 березня до Києва ввійшли підрозділи армії УНР, а 7 березня сюди прибув український уряд.

Воєнні дії перекинулися на Крим і все Лівобережжя. 3 березня 1918 р. Радянська Росія була змушена підписати з Україною мирний договір, згідно з яким остання визнавалася самостійною державою.

У квітні вся територія України була зайнята австро-німецькими військами. Формально було відновлено владу Центральної Ради та її органів, однак реальна влада на окупованій території належала австро-німецькому окупаційному командуванню. Територія України була поділена на сфери впливу між Німеччиною і Австро-Угорщиною. Остання зайняла південно-західну Волинь, Подільську, Херсонську і Катеринославську губернії, а Німеччина всі інші губернії України, Крим. У Миколаєві, Маріуполі і Ростові-на-Дону знаходилися змішані гарнізони. Керівництво українськими залізницями і водними шляхами зосереджувалося у руках німців. Кам'яновугільна і залізородна промисловість підпорядковувалися спільному управлінню.

*Державно-політичне життя в Україні у березні-квітні 1918 р.
Ліквідація Центральної Ради*

Політику Центральної Ради, яка з допомогою окупантів на початку березня 1918 р. повернулася в Київ, сприймали не всі верстви населення. Неукраїнці осуджували її за розрив відносин України з Росією. Незаможні селяни не одержали землі, а намагання Ради провести земельну реформу, ліквідувати великі поміщицькі землеволодіння викликало незадоволення поміщиків й значної частини заможних селян. У Лубнах 25 березня 1918 р. відбувся з'їзд хліборобів, на якому було засуджено аграрну політику Центральної Ради.

2 березня 1918 р. був ухвалений закон про новий територіально-адміністративний устрій, згідно з яким територія УНР поділялася на 30 земель. Землі охоплювали 3-5 повітів, які поділялися на волості. Волості склалися з громад. Щоправда, новий устрій так і не був впроваджений в життя.

29 квітня 1918 р. Центральною Радою було прийнято Конституцію УНР («Статут про державний устрій, права і вільності УНР»). Законодавчим органом влади оголошувалися Всенародні Збори, вищою виконавчою владою – Рада Народних Міністрів, вищим судовим органом – Генеральний суд. Представницькі функції Української республіки мав виконувати голова Всенародних Зборів. Того ж дня Президентом УНР був обраний М.С.Грушевський, хоча ця посада Конституцією не передбачалася.

Конституція УНР так і не була втілена у життя. Окупанти, переконавшись у неспроможності Центральної Ради вирішити внутрішні питання й задовольнити їхні вимоги щодо постачання продовольства до Австро-Угорщини й Німеччини, у березні-квітні 1918 р. стали готувати ліквідацію Центральної Ради. 25 квітня головнокомандувач німецьких військ генерал-фельдмаршал Г.Ейхгорн запровадив **військово-польові суди**. Наступного дня він одержав від імператора Вільгельма II згоду замінити український уряд, що і було зроблено **29 квітня 1918 р.**, коли внаслідок державного перевороту до влади прийшов П.Скоропадський.

Найважливіші події

27 лютого 1917 р. – перемога Лютневої революції повалення самодержавства.

4 березня 1917 р. – утворення Центральної Ради.

19 березня 1917 р. – у Києві відбулася 100-тисячна національна маніфестація.

6-8 квітня 1917 р. – у Києві відбувся Український національний конгрес.

5-8 травня 1917 р. – I Всеукраїнський військовий з'їзд.

16-21 травня 1917 р. – переговори у Петрограді між делегацією Центральної Ради і Тимчасовим урядом.

28 травня – 2 червня 1917 р. – I Всеукраїнський селянський з'їзд.

5-10 червня 1917 р. – II Всеукраїнський військовий з'їзд.

10 червня 1917 р. – проголошення I Універсалу Центральної Ради.

15 червня 1917 р. – створення Генерального секретаріату.

29-30 червня 1917 р. – у Києві відбулися переговори між Центральною Радою і делегацією Тимчасового уряду.

3 липня 1917 р. – проголошення II Універсалу Центральної Ради.

4-6 липня 1917 р. – виступ у Києві самостійників.

11-14 липня 1917 р. – Всеукраїнський робітничий з'їзд.

9 липня 1917 р. – ухвалення Центральною Радою «Статуту вищого у правління України».

4 серпня 1917 р. – прийняття Тимчасовим урядом «Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату».

8-15 вересня 1917 р. – з'їзд поневолених народів у Києві.

3-6 жовтня 1917 р. – у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва.

25 жовтня (7 листопада за н. ст.) 1917 р. – більшовицький переворот у Петрограді.

29-31 жовтня 1917 р. – збройне повстання більшовиків у Києві, їхнє протистояння з штабом КВО.

7 листопада 1917 р. – проголошення III Універсалу Центральної Ради.

4 грудня 1917 р. – РНК РСФРР оголосила «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради».

4-6 грудня 1917 р. – у Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд рад.

11-12 грудня 1917 р. – проведення альтернативного Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові.

17 грудня 1917 р. – у Харкові створено перший радянський уряд України – Народний секретаріат.

25 грудня 1917 р. – почався загальний наступ радянських військ проти військ Центральної Ради.

28 грудня 1917 р. – 27 січня 1918 р. – участь у Брест-Литовських мирних переговорах делегації УНР.

9 січня 1918 р. – проголошення IV Універсалу Центральної Ради.

16-22 січня 1918 р. – збройне повстання робітників заводу «Арсенал» у Києві.

16 січня 1918 р. – бій під Крутами.

26 січня 1918 р. – вступ радянських військ М.Муравйова у Київ.

27 січня 1918 р. – підписання делегацією УНР у Брест-Литовському мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією.

18 лютого 1918 р. – початок наступу німецьких військ на захоплену більшовиками територію України.

2 березня 1918 р. – ухвалення закону про новий територіально-адміністративний устрій України.

25 березня 1918 р. – Німеччина та Австро-Угорщина підписали Конвенцію про поділ України на зони впливу.

29 квітня 1918 р. – Центральна Рада схвалила проект Конституції УНР. Обрання М.Грушевського Президентом УНР.

Персоналії

Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (9(21).03.1883 – 1938) – більшовицький військовий діяч, дипломат. З 1901 р. – у революційному русі. З 1903 р. співпрацював з меншовиками, з травня 1917 р. – член РСДРП(б). У жовтні-листопаді 1917 р. – член колегії наркомату військових і морських справ РНК РСФРР, з грудня 1917 р. – головнокомандуючий радянськими військами Півдня Росії. У березні-травні 1918 р. – верховний головнокомандуючий військами радянської УНР. У листопаді 1918 – червні 1919 р. – командувач Українським фронтом. У 1922–1924 рр. – начальник політуправління Реввійськради. З 1924 р. – на дипломатичній роботі. У 1938 р. репресований.

Винниченко Володимир Кирилович (26.07(7.08).1880 – 6.03.1951) – відомий український громадсько-політичний і державний діяч. З 1903 р. займався нелегальною революційною діяльністю. Був членом РУП, потім УСДРП, з 1907 р. – член її ЦК. Один із вождів Української революції 1917–1920 рр., головний редактор «Робітничої газети», член та заступник Голови Центральної Ради, перший Голова Генерального секретаріату, генеральний секретар внутрішніх справ. Був автором головних законодавчих актів УНР, у т.ч. чотирьох Універсалів. У січні 1918 р. Винниченко пішов у відставку з посади голови уряду. Засудив гетьманський переворот, з вересня – керівник Українського національного союзу, відіграв провідну роль в організації антигетьманського повстання, у листопаді 1918 – лютому 1919 р. – Голова

Директорії. З 1919 р. – в еміграції. У 1920 р. повернувся в Україну, де співпрацював з більшовиками, але, швидко розчарувавшись, виїхав у Францію, де і помер. Автор романів і повістей: «Заповіт батьків», «Заповіт кирпатого Мефістофеля», «Сосячна машина», «Нова заповідь», публіцистичного твору «Відродження нації».

Голубович Всеволод Олександрович (1890 – 30-і рр. ХХ ст.) – відомий український громадсько-політичний діяч, інженер за фахом. З 1903 р. – член РУП, з 1912 р. – член УПСР. За Центральної Ради – генеральний секретар шляхів, згодом – торгівлі і промисловості. Очолював українську делегацію на Брест-Литовських мирних переговорах. З 31 січня 1918 р. – голова Ради Народних Міністрів, міністр закордонних справ УНР. У 30-ті рр. репресований.

Сфремов Сергій Олександрович (6(18).10.1876 – 1939) – видатний український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік УАН (з 1919 р.). Один із ініціаторів створення ТУП. У червні 1917 р. очолив Українську партію соціалістів-федералістів. Був заступником Голови Центральної Ради, редактором газети «Нова Рада», генеральним секретарем міжнаціональних відносин. Засудив гетьманський переворот. Після поразки Української революції залишився в УСРР: займався науковою діяльністю, був обраний віце-президентом ВУАН. У березні 1930 р. засуджений у «справі СВУ».

Мартос Борис Миколайович (1.06.1879 – 19.09.1977) – відомий український громадсько-політичний і державний діяч, педагог. Активний діяч кооперативного руху. Член РУП, з 1906 р. – член УСДРП. У 1917 р. ввійшов до складу Центральної Ради, ЦК Селянської спілки, був генеральним секретарем земельних справ. У 1919 р. – міністр фінансів і голова Ради Міністрів Директорії УНР. У 1920 р. емігрував спочатку до Німеччини, а згодом – у Чехословаччину і США.

Медведєв Юхим Григорович (1.04.1886 – 11.05.1938) – більшовицький партійний і державний діяч. З 1904 р. – член РСДРП, а з 1917 р. – УСДРП. Один із організаторів I Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У грудні 1917 – березні 1918 р. – Голова Президії ЦВК України. У 1938 р. репресований.

Петлюра Симон Васильович (10(23).05.1878 – 25.05.1926) – визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Член РУП з 1900 р. (з 1905 р. – УСДРП). У 1912-1917 рр. – редактор журналу «Українська жизнь». У 1917 р. – один з керівників Центральної Ради, голова Українського генерального військового комітету, генеральний секретар військових справ. Після гетьманського перевороту очолював Всеукраїнський союз земств, керував антигетьманським повстанням, став членом Директорії (з 11 лютого 1919 р. очолив її). Головний отаман армії УНР. У 1920 р. емігрував до Польщі, у 1924 р. – до Парижа. Вбитий радянським агентом С.-Ш.Шварцбартом.

Сергєєв Федір Андрійович (Артем) (6(18).03.1883 – 24.07.1921) – російський більшовицький діяч. З 1902 р. – член РСДРП(б). Проводив партійну роботу у Катеринославі і Харкові. Неодноразово заарештовувався.

Був в еміграції у Франції і Австралії. У 1917 р. повернувся в Україну. Активний учасник встановлення радянської влади. З грудня 1917 р. – голова Народного секретаріату Донецько-Криворізької радянської республіки. У 1918-1919 рр. – заступник голови і нарком Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У 1920 р. – голова Донецького губвиконкому.

Ульянов-Ленін Володимир Ілліч (22.04.1870 – 21.01.1924) – російський революціонер, засновник та ідеолог більшовизму і міжнародного комунізму. З 1888 р. брав участь у роботі нелегальних марксистських гуртків. 1897-1899 рр. – на засланні у с.Шушенське Єнісейської губернії. У 1900-1905 рр. – в еміграції, редагував російську соціал-демократичну газету «Искра». У листопаді 1905 р., у період піднесення революції, повернувся у Росію. У грудні 1907 р. знову емігрував (до квітня 1917 р.). У жовтні 1917 р. під керівництвом Ульянова більшовицька партія захопила владу. З перших днів встановлення радянської влади і до самої смерті – голова більшовицького уряду, Ради Народних Комісарів. У роки громадянської війни – Голова Ради робітничої і селянської оборони. Ініціатор проведення нової економічної політики, створення СРСР.

Христюк Павло Онікійович (1880 – 28.09.1941) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Учасник кооперативного руху. Член УПСР. У 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний писар Генерального секретаріату, у січні 1918 р. – міністр внутрішніх справ УНР, в лютому – державний секретар УНР. У період Директорії – товариш міністра внутрішніх справ. 1919-1923 рр. – в еміграції у Відні. У 1923 р. повернувся в УСРР. У 1931 р. засуджений у справі т.зв. Українського національного центру. Наукові праці: «Замітки й матеріали до історії української революції», «1905 рік на Україні» та ін.

Шаповал Микита Юхимович (26.05.1882 – 25.02.1932) – український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист. Член РУП з 1901 р. У 1917 р. член Центральної Ради, один із лідерів УПСР. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. – генеральний секретар пошт і телеграфу УНР. У 1918 р. – один із організаторів повстання проти гетьмана П.Скоропадського. З грудня 1918 по лютий 1919 р. – міністр земельних справ в уряді Директорії УНР. У 1919 р. – у Галичині, потім в еміграції у Празі. Автор багатьох публіцистичних праць і соціологічних досліджень.

Основні терміни та поняття

Автономія – право на самоврядування певної частини держави в економічних, соціальних, культурних, а подекуди і політичних питаннях у передбачених межах.

Відозва – звернення, заклик уряду, організації або окремої особи до широких мас населення.

Гвардія – добірні військові частини.

Декрет – постанова уряду, що має силу закону; указ, закон.

Делегат – виборний або призначений представник якої-небудь організації, установи, колективу.

Демократія – форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела влади, на принципах рівності та свободи. Офіційно визначаються влада більшості при збереженні права меншості, рівноправність громадян, верховенство закону.

Демонстрація – прилюдне висловлення суспільних настроїв, політичних поглядів, солідарності, вимог чи протестів шляхом організації мітингів і процесів тощо.

Диктатура – необмежена влада пануючого в державі класу, яка спирається на силу.

Інспірувати – навівати, вселяти кому-небудь якісь думки, погляди, навчати, як поводити себе, як діяти тощо; надихати, запалювати, збуджувати, окриляти.

Комісар – посадова особа, наділена урядом особливими повноваженнями.

Конгрес – з'їзд, нарада з широким представництвом.

Міліція – державний адміністративний орган, що здійснює охорону громадського порядку в країні.

Націоналізація – примусове відчуження приватної власності (землі, її надр, фабрик, заводів, шахт та ін.) у власність держави.

Окупаційні війська – війська певної країни, що тимчасово перебувають на території іншої держави у зв'язку з її окупацією.

Переворот – заміна існуючого суспільно-політичного ладу; революція, путч.

Президент – обраний на певний строк глава держави.

Ревком – військово-революційний комітет бойовий орган, створений при більшовицьких радах.

Резолюція – рішення, постанова, прийняті, ухвалені з'їздом, зборами та ін. внаслідок обговорення будь-яких питань.

Ультиматум – у міжнародних відносинах або при воєнних діях – категорична вимога, невиконання якої загрожує розривом дипломатичних відносин, застосування сили та ін.

Універсал – звернення декларативно-програмного характеру, опубліковані у 1917-1918 рр. Центральною Радою.

Четверний союз – блок Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії, який протистояв у Першій світовій війні країнам Антанти та їх союзникам.

Юрисдикція – право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання; прерогатива; сфера, на яку поширюється таке право.

12.3. Українська держава за часів гетьмана П. Скоропадського

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського і його державотворчі плани

29 квітня 1918 р. було ліквідовано республіканську форму правління, коли загін німецьких військ зайняв приміщення, де засідала Центральна Рада.

Того ж дня у Києві відбувся **Всеукраїнський хліборобський конгрес, на якому генерала П.Скоропадського було проголошено гетьманом України**, а вже в ніч на 30 квітня прихильники гетьмана оволоділи державними установами. **Державний переворот відбувся майже безкровно.**

29 квітня П.Скоропадський видав маніфест «Грамоту до всього українського народу», в якому повідомлялося про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів. Усі закони, прийняті Центральною Радою, скасовувалися. Було обіцяно провести вибори до Сейму України, проголошувалося відновлення права приватної власності. Тоді ж було **видано «Закон про тимчасовий державний устрій України»**. За цим актом назва УНР була замінена на **«Українська держава»**. Тимчасово, до скликання парламенту, **повнота влади зосереджувалася у руках гетьмана, який призначав отамана (голову) Ради міністрів**, мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію. Таким чином, замість демократичної парламентської форми державного правління було встановлено авторитарну із сильною владою гетьмана. Такий крок, на думку П.Скоропадського, мав зупинити радикалізацію, дезорганізацію і деградацію суспільства, був би гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався б на приватній власності та дотриманні правових норм.

Основні кроки уряду П.Скоропадського в різних галузях діяльності

Згідно з «Законом про тимчасовий державний устрій України» гетьман розпочав формування уряду. **30 квітня він призначив на посаду голови Ради Міністрів М.Василенка**. Спроба залучити до співпраці в уряді соціалістів-федералістів зазнала невдачі і М.Василенко подав у відставку. **Головою Ради Міністрів і міністром внутрішніх справ було затверджено Ф.Лизогуба**. До уряду ввійшли Д.Дорошенко, О.Рогоза, А.Ржепецький, С.Гутник, В.Колокольцев, В.Зіньківський, Ю.Соколовський, Ю.Любинський, М.Василенко, В.Бутенко, М.Чубинський, Ю.Вагнер, І.Кістяківський, Г.Афанасьєв. Особливістю уряду було те, що він формувався не за партійною, а за професійною ознакою. Головним завданням було створення дієздатної державної адміністрації, ліквідація анархії, налагодження державного життя.

Символом гетьманської влади став старовинний козацький герб – «козак з мушкетом». 17 травня 1918 р. атрибутом козацького одягу було затверджено тризуб. **Впорядковувалося місцеве самоврядування**: замість губернських і повітових комісарів призначалися губернські і повітові старости (переважно з місцевих поміщиків, земських діячів). У Києві, Одесі, Миколаєві були призначені отамани. Міську, повітову міліцію перетворили у **державну варту**. **Гетьман заборонив випуск соціалістичних газет і запровадив попередню цензуру**. Були заборонені будь-які збори, розігнані земельні комітети й органи місцевого самоврядування.

Гетьман намагався реформувати судову систему. У липні 1918 р. уряд ухвалив закон про судові палати і апеляційні суди. У державі мали діяти 3 судові палати (Київська, Одеська і Харківська). Замість Генерального суду

утворювався **Державний сенат**, який складався з Адміністративного генерального суду, Цивільного генерального суду та загального зібрання сенату. Загалом, **П.Скоропадському вдалося створити переважно дієздатний адміністративний апарат, ліквідувати безвладдя та навести порядок у державі.**

У період гетьманату Україна переживала певне економічне піднесення. Цьому сприяли відновлення приватної власності, підтримка гетьманом вільного підприємництва, широкий збут товарів до Австро-Угорщини та Німеччини. Було також налагоджено грошовий обіг, вдосконалено грошову систему (введено гривню), створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі, відновлено залізничний рух, реорганізовано і зміцнено державний флот.

У липні 1918 р. було прийнято закон **«Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства»**. Проголошувалося, що в майбутньому максимум землеволодіння буде встановлено в 25 га. Поміщики мали право продавати свою землю Державному банку. Майно і земля поверталися поміщикам, що мали право використовувати примусову працю селян і їх знаряддя праці під час збору врожаю; організаторів страйків могли ув'язнити.

У промисловості у правах відновлювалися власники націоналізованих заводів, фабрик, копалень, шахт, ліквідувався робітничий контроль, заборонялися страйки, обмежувалися функції профспілок, встановлювався 12-годинний робочий день. Завдяки цим жорстким заходам **вдалося зменшити темпи падіння виробництва, майже на рік відтягнути повний розвал економіки.**

Метою **військової реформи** було створення національної армії у 300 тис. осіб і реформування військових частин Запорозької та Сердюцької дивізій, полку січових стрільців. Загалом планувалося створити 8 армійських корпусів і 4 кавалерійських дивізій, гвардійської дивізії та спецчастин. **24 липня 1918 р. прийнято закон про загальну військову повинність.** Мобілізацію передбачалося почати у жовтні. Влітку було оголошено про поновлення організації козацтва як окремого стану населення і частини війська. 11 листопада 1918 р. завершилося формування Чорноморського флоту.

За гетьманату багато було зроблено для відродження української культури. Проводилася українізація шкіл, здійснювалася підготовка для цього вчителів. У російських гімназіях Міністерство освіти вводило українознавчі дисципліни, створило понад 150 українських гімназій. Було видано кілька мільйонів примірників українських підручників. **6 жовтня 1918 р. у Києві було відкрито перший державний український університет, а 22 жовтня – університет у Кам'янці-Подільському.** Було засновано Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр. **14 листопада 1918 р. відкрито Українську Академію наук, президентом якої**

став В.Вернадський. Важливим зрушенням у духовній сфері стало створення на Церковному соборі в Києві 20 червня – 11 липня 1918 р. **Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом В.Липківським**. Громадянська права поширювалися на усіх, хто проживав в Україні, за умови принесення клятви на вірність Українській державі.

Значними були успіхи гетьманату у сфері **зовнішньої політики**. Українську державу визнало 30 країн світу, у 23 державах вона мала свої представництва. В Україні дипломатичні представництва мали 25 країн. 2 червня 1918 р. Українську державу визнала Німеччина, 12 червня – Росія, згодом – Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина та ін. США і країни Антанти виявили негативне ставлення до самостійної Української держави.

Політика австро-угорських та німецьких військ в Україні у 1918 р.

Німеччина та Австро-Угорщина розглядали Україну як знаряддя власної політики, маріонеткову державу. Фактично справжніми господарями в Україні були не гетьман і його уряд, **а німецька військова адміністрація, очолювана генералом В.Гренером**. Німецьке керівництво контролювало зовнішню політику гетьманату, намагалося зірвати спроби України налагодити контакти з країнами Антанти і нейтральними державами.

Німеччина нав'язала Україні новий кабальний «торговельний договір» (10 вересня 1918 р.), за яким Україна до 15 липня 1919 р. повинна була поставити 75 млн пудів хліба, 11 млн пудів великої рогатої худоби, 20 млн літрів спирту, 11200 вагонів дерева, 37,5 млн пудів залізної руди, 3 млн пудів марганцевої руди тощо. Тоді ж на вимогу окупаційного командування гетьманат почав вилучати у населення додаткову сировину і продовольство. Часто така політика **супроводжувалася арештами, екзекуціями (побиття шомполами) і розстрілами**.

Ставлення українських політичних сил до політики гетьмана П. Скоропадського

За ставленням до гетьманського режиму оформилося три основних групи політичних партій і організацій.

До першої групи входили політичні сили, що допомогли гетьману прийти до влади і потім підтримували його: Українська народна громада, Союз земельних власників, українські хлібороби-демократи, кадети та ін. У другій половині травня 1918 р. на з'їзді представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства було утворено ще одну провладну силу – «Протофіс». Отже, гетьмана підтримували помірковані політичні течії, які займали центристські позиції. Значного впливу на переважну більшість населення вони не мали.

Другу групу становили політичні партії, що з самого початку оголосили повалення гетьманського режиму своїм стратегічним завданням: більшовики, ліві українські й російські соціал-революціонери, ліві соціал-демократи та анархісти. 5-12 липня 1918 р. у Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, яка вважалася складовою частиною

РКП(б). Секретарем ЦК став Г.Пятаков. КП(б)У поставила за мету відновити радянську владу в Україні. Для керівництва підготовкою повстання було утворено Центральний військово-революційний комітет України. У боротьбі проти лівих партій П.Скоропадський обрав тактику рішучої боротьби.

Третю групу складали політичні партії, які після державного перевороту стали в легальну опозицію до гетьмана. У травні 1918 р. вони створили національний координаційний центр – **Український національно-державний союз (УНДС)**, який поставив перед собою завдання сприяти побудові незалежної Української держави. До УНДС ввійшли Селянська спілка, УПСФ, Українська трудова партія, партія Українських хліборобів-демократів (УХДП), Об'єднана рада залізниць та поштово-телеграфна спілка. З дорадчим голосом до союзу вступили УПСР і УСДРП. До речі, у складі цих партій стався розкол. 13-16 травня 1918 р. відбувся з'їзд УПСР. Праве крило партії виступало за демократизацію суспільства, парламентаризм і за компроміс з гетьманом. Ліве крило («боротьбисти») закликала до порозуміння з російськими більшовиками й організації збройного повстання проти гетьманського режиму. На збройне повстання орієнтувалося і ліве крило УСДРП («незалежники»).

У першій половині серпня після виходу з УНДС хліборобів-демократів союз прийняв назву **Український національний союз** у складі УПСР, УСДРП, Селянської спілки, Української трудової партії, Галицько-Буковинської ради, Холмського комітету, Кримської Української ради, Всеукраїнської учительської спілки, Залізничного союзу, Поштово-телеграфного союзу, Українського правничого товариства, Студентського союзу, Чорноморської ради, Кирило-Мефодіївського товариства. Роботою УНС керувала Головна рада. **Головою союзу було обрано А.Ніковського, а 15 вересня його очолив В.Винниченко.** УНС поступово почав відходити від легальних форм боротьби і перейшов до підготовки збройного повстання проти гетьмана. Головними критиками гетьманського режиму були В.Винниченко, С.Петлюра, М.Шаповал, П.Христюк.

Повстанська боротьба українського народу проти гетьманського режиму, німецьких та австро-угорських окупантів влітку – на початку осені 1918 р.

Спроби повернути поміщикам землю, обов'язкова передача селянами врожаю у розпорядження держави, збільшення тривалості робочого дня на промислових підприємствах до 12 годин, заборона страйків, терор і репресії окупантів призвели до повстанської боротьби. **У липні-серпні 1918 р. піднімається антигетьманська хвиля страйкового руху**, у ході якого припинили роботу майже 200 тис. залізничників. **У серпні активізувалася селянська боротьба.** Найбільших масштабів селянська війна набула у **Київській губернії**. Повстання, розпочавшись у Звенигородському, перекинулося на Київський, Васильківський і частково Уманський повіти. Координацію руху здійснював есер М.Шинкар. До повсталих селян приєдналися тисячі робітників Києва, Василькова, Умані, Черкас, Канева та інших міст. Повстан-

ські підрозділи очолювали М.Щорс, В.Боженко, В.Баляс та ін. ватажки. На основі цих сил **почалося формування Богунського і Таращанського революційних полків.**

На Чернігівщині на чолі повсталих стояв більшовик Н.Кропив'янский. Загальна чисельність повстанців на цих територіях склала 40 тис. осіб.

На Катеринославщині і у Північній Таврії повстанський рух розвивався під впливом ідей анархізму, що передбачали ліквідацію держави і заміну її вільними самоврядними громадами. Повстання почалося у районі с.Гуляй-поле Олександрівського повіту Катеринославської губернії. **На чолі повстання став анархіст Нестор Махно.** Анархісти виступали за відновлення влади Рад, але ці органи мали бути у всьому підзвітними місцевому населенню. Перші збройні напади махновців на представників гетьманської влади, окупантів відбулися наприкінці вересня 1918 р. У ніч на 16 жовтня вони захопили Гуляйполе. У листопаді 1918 р. махновці вже стали значною військовою силою. Проти них було кинуто регулярні військові частини.

Зречення від влади гетьмана П.Скоропадського

У жовтні 1918 р. гетьман П.Скоропадський зробив чергову спробу порозумітися з опозицією, яка завершилася **24 жовтня 1918 р. створенням коаліційного уряду,** до складу якого ввійшло 5 представників Українського національного союзу. Однак невдовзі гетьман зробив остаточний вибір між двома протилежними таборами на користь консервативних проросійських сил.

Поразка країн Четверного союзу у Першій світовій війні й підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я між Німеччиною і Антантою прискорили процес повалення гетьманату. **У ніч з 13 на 14 листопада у Києві відбулося засідання представників УНС, на якому було вирішено перейти до збройної боротьби.** Для керівництва повстанням було створено тимчасовий орган – **Директорію,** до якої ввійшли В.Винниченко (голова), С.Петлюра, А.Макаренко, Ф.Швець, П.Андрієвський. **14 листопада П.Скоропадський розпустив уряд Ф.Лизогуба і опублікував грамоту «До всіх українських громадян», у якій проголошувалося про федерацію України з небільшовицькою Росією.** Був призначений новий уряд проросійської орієнтації на чолі з С.Гербелем. Фактично з незалежною Україною було покінчено.

15 листопада Директорія поширила звернення до громадян України із закликом повалити гетьманський режим. Її члени виїхали до Білої Церкви, де дислокувався штаб корпусу Січових стрільців. Того ж дня головний отаман українських військ С.Петлюра видав універсал до народу України із закликом підтримати повстання. Невдовзі петлюрівські загони переросли у повстанську армію. На бік повсталих перейшла значна частина гетьманської варті, їх підтримали робітники і селяни. **Директорії вдалося вміло нейтралізувати німців.** 2 грудня вона уклала угоду з німецькою солдатською радою про перемир'я на період евакуації німецьких військ. Впродовж другої половини листопада – першої половини грудня 1918 р. на

більшій частині України Директорія встановила свою владу. Вирішальним тут був **розгром гетьманських військ під Мотовилівкою** (18 листопада 1918 р.).

Проти гетьманату поряд з військами Директорії билися і більшовицькі формування. 28 листопада на території Росії (м.Суджа Курської губернії) за рішенням ЦК КП(б)У і за активної підтримки РНК РСФРР поряд з Директорією було створено другий уряд України – маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд на чолі з Г.Пятаковим, який своїм Маніфестом заявив про встановлення в Україні радянської влади. **14 грудня 1918 р. гетьман П.Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини.**

Найважливіші події

29 квітня 1918 р. – державний переворот, у результаті якого гетьманом України було проголошено П.Скоропадського.

29 квітня 1918 р. – П.Скоропадський видав маніфест «Грамоту до всього українського народу», проголосив «Закон про тимчасовий державний устрій України».

20 червня – 11 липня 1918 р. – створення Української автокефальної православної церкви.

5-12 липня 1918 р. – у Москві відбувся I з'їзд КП(б)У.

14 липня – 20 серпня 1918 р. – Всеукраїнський страйк залізничників.

24 липня 1918 р. – прийнято закон про загальну військову повинність.

Серпень 1918 р. – створення Українського національного союзу.

10 вересня 1918 р. – укладення Україною кабального «торговельного договору» з Німеччиною.

6 жовтня 1918 р. – у Києві відкрито перший державний український університет.

16 жовтня 1918 р. – універсал гетьмана про відродження козацтва.

22 жовтня 1918 р. – відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету.

11 листопада 1918 р. – завершення формування Чорноморського флоту.

13-14 листопада 1918 р. – утворення Директорії.

14 листопада 1918 р. – відкриття Української Академії наук.

15 листопада 1918 р. – початок антигетьманського повстання.

28 листопада 1918 р. – створення більшовицького Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

14 грудня 1918 р. – зречення П.Скоропадським влади. Прихід до влади Директорії.

Персоналії

Андрієвський Панас Михайлович (1878 – 16.05.1955) – український державний і політичний діяч, юрист. Займався адвокатською практикою, був мировим суддею. З 1917 р.– член Української партії соціалістів-самостійників. Один із організаторів антигетьманського повстання. З 14 листопада

1918 до 4 травня 1919р. – член Директорії УНР. Емігрував у Чехословаччину, а згодом – в Австрію.

Лизогуб Федір Андрійович (6.10.1851 – 1928) – український громадський і державний діяч. У 1888-1897 рр. – повітовий і городнянський гласний, згодом – чернігівський гласний. У 1901-1915 рр. – голова Полтавської земської управи. 1915-1917 рр. – радник російського намісника на Кавказі. У 1917 р. очолив відділ іноземних підданих Міністерства закордонних справ Росії. З 10 травня 1918 р. – голова Ради Міністрів Української держави (до 14.11.1918 р.), міністр внутрішніх справ (до 8.07.1918 р.). Помер в еміграції у Югославії.

Липківський Василь Костянтинович (7(19).03.1864 – 27.11.1937) – визначний церковний діяч, фундатор і першоієрарх УАПЦ. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. – до 1917 р. – законовчитель, настоятель Київського міського собору, повітовий інспектор церковно-парафіяльних шкіл Липовецького повіту, настоятель Солом'янської парафії у Києві. Переслідувався за українофільство. У 1917 р. – засновник Братства Воскресіння. Ініціатор створення УАПЦ (1918 р.), став її митрополитом. 23 жовтня 1921 р. обраний митрополитом Київським і всієї Русі (до 1927 р.). У 30-і рр. репресований.

Макаренко Андрій Гаврилович (17.07.1886 – 28.06.1963) – український політичний діяч. Служив в управлінні Південно-Західних залізниць у Києві. У 1917 р. – голова Спілки залізничників. За гетьманату – директор департаменту у Міністерстві залізниць. З 14 листопада 1918 р. – член Директорії УНР. Емігрував у Чехословаччину, згодом – в Австрію і США. Ініціатор створення Української Національної Ради за кордоном.

Махно Нестор Іванович (14(26).10.1888 – 25.07.1934) – український повстанський отаман, один із лідерів анархістського руху в Україні. У 1906-1908 рр. – член організації анархістів-комуністів «Спілка бідних хліборобів». У 1911-1917 рр. перебував в ув'язненні. У 1918 р. очолив повстанський рух, спрямований спершу проти німецьких окупантів, згодом проти Директорії УНР, білогвардійців. Махновці боролися проти будь-яких форм обмеження політичної та господарської свободи селянства, за вільний радянський лад. У 1921 р. емігрував в Румунію, згодом – в Польщу, Німеччину, Францію.

Пятаков Георгій Леонідович (6.08.1890 – 30.01.1937) – російський більшовицький діяч в Україні. Член РСДРП(б) (з 1910 р.). У 1917 р. – голова Київського комітету РСДРП(б). Опонент В.Ульянова-Леніна у національному питанні. У 1918 р. – секретар ЦК КП(б)У. З листопада 1918 р. до січня 1919 р. – голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У червні 1919 р. очолив Надзвичайний військовий ревтрибунал. З кінця 1920 р. – на господарській і радянській роботі. У 1923-1927 рр. – активний діяч троцькістської опозиції курсові Сталіна. У 1937 р. розстріляний.

Скоропадський Павло Петрович (3(16).05.1873 – 28.04.1945) – визначний український державний і політичний діяч, воєначальник. З 1905 р. – на військовій службі. З 1912 р. – генерал-майор пошту імператора. У 1914-1917 рр. – командир гвардійських кавалерійських частин. У 1917 р. обраний

почесним отаманом Вільного козацтва. У квітні-грудні 1918 р. – гетьман Української держави. Встановив авторитарний режим, зміцнив державний апарат, сприяв розбудові української освіти, науки. З грудня 1918 р. – в еміграції у Німеччині. Співзасновник Українського наукового інституту.

Швець Федір Петрович (11.11.1882 – 20.06.1940) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-геолог. Член ЦК УПСР. З вересня 1918 р. – професор геології Київського державного українського університету, його перший проректор. За гетьманату – член Українського національного союзу. З 14 листопада 1918 р. до 25 травня 1920 р. – член Директорії УНР. Член української делегації на Паризькій мирній конференції (1919). З 1923 р. – професор геології Українського вільного університету. Помер у Празі.

Шорс Микола Олександрович (1895 – 30.08.1919) – більшовицький військовий діяч. Був підпоручиком царської армії. З 1918 р. член партії більшовиків. У лютому 1918 р. очолив червоногвардійський загін на Чернігівщині. З вересня 1918 р. – командир Богунського полку. У жовтні 1918 р. очолив бригаду 1-ї Української радянської дивізії. У лютому 1919 р. – комендант м. Києва. З березня 1919 р. – командир 1-ї Української радянської дивізії, а з серпня – Таращанської 44-ї стрілецької дивізії.

Основні терміни та поняття

Автокефальна церква – (у православ'ї) адміністративно самостійна, самоуправна церква, незалежна від інших церков у вирішенні організаційних питань, яка діє в певній країні, має власну ієрархію, дбає про задоволення духовних потреб свого народу, його релігійну освіту та культуру, зберігає національні особливості церкви.

Авторитаризм – антидемократична система влади, що поєднується з особистою диктатурою.

Варта – загін, гурт людей (переважно озброєних), що охороняють кого-, що-небудь.

Екзекуція – виконання судового чи адміністративного вироку, тілесне покарання, стягнення боргу, податку та ін.

Маріонетка – про людину, уряд і та ін., що сліпо виконують чиюсь волю.

Староста – керівник місцевого управління або самоврядування.

12.4. Україна наприкінці 1918 – у 1920 рр.

Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

Перші кроки діяльності її уряду

Після розпаду Австро-Угорської імперії на зборах політичних і громадських діячів Східної Галичини і Буковини, церковні ієрархи на чолі з А.Шептицьким **18 жовтня 1918 р. у Львові утворили Українську Національну Раду**, яка поставила питання про об'єднання західноукраїнських земель в одне ціле і проголошення Української держави. На територію

Західної України претендували поляки, які вже **28 жовтня у Кракові створили польську ліквідаційну комісію**, яка мала завдання розпустити австрійські органи влади і передати всі повноваження представникам польської адміністрації. Акт передачі мав відбутися 1 листопада 1918 р.

Щоб не допустити захоплення поляками влади група молодих офіцерів, які ще у вересні утворили Центральний Військовий комітет, взяли ініціативу в свої руки. **У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. українські військові з'єднання на чолі з сотником Д.Вітовським взяли під контроль Львів**, наступного дня – інші міста Галичини. Обіцянка демократичних прав, реформ, 8-годинного робочого дня, проведення аграрної реформи, забезпечила новій владі широку підтримку населення. У такій складній обстановці **Національна Рада 9 листопада сформувала уряд – Державний Секретаріат на чолі з К.Левицьким**, а **13 листопада було офіційно проголошено Західноукраїнську Народну Республіку зі столицею у Львові**, її територія охоплювала 70 тис. км² з населенням майже 6 млн осіб.

22 листопада ЗУНР зазнала могутнього удару поляків. Галицькі вояки змушені були здати їм Львів. Уряд спочатку переїхав до Тернополя, а 2 січня 1919 р. – до Станіслава. Протягом листопада-грудня 1918 р. польські війська заволоділи 10 з 59 повітів, у яких була проголошена влада ЗУНР. **Румунські війська окупували частину Буковини, а Угорщина зміцнила свій контроль над Закарпаттям.**

Більшість західноукраїнських земель все ж залишалася під контролем уряду ЗУНР. **22-26 листопада 1918 р. відбулися вибори депутатів до Української Національної Ради. Президентом ЗУНР став Є.Петрушевич.** У цей період створюватися умови для громадського самоврядування, національного самовираження, демократизації і лібералізації громадсько-політичного життя. Державною було затверджено українську мову. Національним меншинам надавалося право вільно користуватися своєю рідною мовою. Розгорнулася перебудова системи народної освіти. Школи оголошувалися державними, а вчителі – державними службовцями. Дозволялися приватні школи. Було прийнято закон про вибори до сейму.

Проведені перетворення у соціально-економічній сфері. Зокрема, було монополізовано продаж зерна, сигарет, спирту і сільськогосподарської продукції, налагоджено співробітництво з кооперативними і фінансовими організаціями; відновлено роботу залізничного транспорту; введено в обіг валюту – гривню і карбованець. **14 квітня 1919 р. почалася аграрна реформа**, яка передбачала ліквідацію великого землеволодіння (переважно польського) і передачу землі малоземельним і безземельним українським селянам.

В умовах конфлікту з поляками було **сформовано боєздатне військо – Українську Галицьку Армію**. До весни в УГА перебувало 120 тис. осіб, з яких 54 тис. брали безпосередню участь у бойових діях. До складу армії ввійшло 3 корпуси по 4 бригади в кожному. Бригада об'єднувала 6 куренів (батальйонів). Начальним вождем УГА став М.Омелянович-Павленко.

Проголошення об'єднання (злуки) ЗУНР з УНР в єдину суверенну народну республіку

Самотужки забезпечити незалежність ЗУНР було неможливо. Тому **молода держава шукала підтримки на міжнародній арені**. ЗУНР відкрила свої посольства в Австрії, Угорщині, Німеччині; дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, Італії, США, Бразилії і т.д. Проте українську державність світове співтовариство, особливо країни Антанти, визнавати не поспішати.

Все це спонукало уряд ЗУНР звернутися за військовою і морально-політичною підтримкою до наддніпрянських побратимів. **6-10 листопада 1918 р. у Києві працювала делегація Української Національної Ради** у складі О.Назарука і М.Шухевича. Веліся переговори про об'єднання ЗУНР і Наддніпрянської України в єдину державу.

Після падіння гетьманської влади переговори були продовжені з Директорією. **1 грудня 1918 р. у Фастові був підписаний попередній договір про об'єднання ЗУНР (Галичина, Буковина, Закарпаття) і УНР. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада проголосила об'єднання (злуку) ЗУНР і УНР в єдину суверенну народну республіку. Урочисте проголошення Акту з'єднання відбулося 22 січня 1919 р. у Києві.** Відповідно до закону «Про форми влади в Україні», затвердженого Трудовим Конгресом України, ЗУНР було перейменовано в **Західну область УНР (ЗОУНР)**. Водночас це було тільки формальне об'єднання. Кожна частина України мала свої органи влади і місії за кордоном.

Після Акту злуки армія ЗОУНР спільно з військами УНР протистояла збройним формуванням більшовиків і Польщі. Однак **необхідної згоди у їх політиці не було**. Керівництво ЗОУНР орієнтувалося на союз з Денікіним при підтримці Антанти в боротьбі проти більшовиків, а Директорія і уряд УНР вважали своїми основними противниками білогвардійців і більшовиків, і через те для отримання допомоги від Антанти готові були укласти союз з Польщею. Проте А.Денікін не збирався особливо рахуватися з урядами Є.Петрушевича і С.Петлюри. Наприкінці листопада 1919 р. він видав наказ про розпуск Державного Секретаріату ЗОУНР, а УГА перейшла тимчасово у його підпорядкування.

Воєнно-політичне становище в Наддніпрянській Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 р.

Після проголошення грамоти про зречення влади гетьманом П.Скоропадським **14 грудня 1918 р. до влади прийшла Директорія**. 15 грудня Український революційний комітет при Київському комітеті УСДРП оповістив населення про **відновлення Української Народної Республіки** і перехід влади до Директорії. **26 грудня Директорія створила перший уряд УНР – Раду Народних Міністрів під головуванням В.Чехівського**. До уряду ввійшли також О.Мицюк, М.Шаповал, І.Штефан, Д.Антонович, М.Біленький, Б.Матошенко, Б.Маргос, С.Остапенко, О.Осецький, П.Холодний, С.Шелухін, Б.Мазуренко, Л.Михайлів, П.Пилипчук, І.Липа, Д.Симонів,

І.Снітко. Того ж дня Директорія видала свій перший програмний документ – **«Декларація Директорії Української Народної Республіки»**. За цим актом відновлювалася колишня назва держави – Українська Народна Республіка з республіканською формою державного устрою. В основу будівництва держави був покладений **«трудоий принцип»**, відповідно до якого влада повинна була належати трудовим радам, без участі визискувачів. **Вища влада передавалася Директорії УНР, законодавча – Трудовому Конгресу, виконавча – Раді Народних Міністрів, а на місцях – трудовим радам селян, робітничого класу, трудової інтелігенції**. Капіталісти, поміщики, вища інтелігенція позбавлялась виборчого права. Декрети гетьмана були скасовані, відновлено дію усіх законів Центральної Ради. Директорія УНР проголосила проведення аграрної реформи, ліквідацію приватної власності на землю, запровадження державного контролю над виробництвом і розподілом продукції, відновлення 8-годинного робочого дня, право на діяльність профспілок і проведення страйків, відновлення чинності закону УНР про національно-персональну автономію для нацменшин. Разом з тим, було заборонено російську мову, замінені написані нею вивіски у Києві.

5 січня 1919 р. вийшов закон про вибори до Трудового Конгресу України. 16 січня у Києві представники українських політичних партій та організацій і корпусу Січових стрільців зібралися на Державну нараду. В.Винниченко доповів, що у суспільстві існують три точки зору на розбудову держави: 1) тодішній курс Директорії на скликання Трудового Конгресу; 2) встановлення диктатури пролетаріату, тобто влади рад; 3) встановлення диктатури військових. Після дискусій перемогла перша – ідея Трудового Конгресу, якому відводили роль передпарламенту об'єднаної України. Власне, з **23 по 29 січня працював Трудовий Конгрес**, на який прибуло понад 400 делегатів. **Конгрес затвердив Акт злуки УНР та ЗУНР**. 28 січня делегати висловилися за демократичний лад в Україні, за підготовку закону про вибори всенародного парламенту. Тимчасово законодавча влада передавалася Директорії, виконавча – Раді Народних Міністрів.

На початку 1919 р. надзвичайно складною для Директорії та її уряду, виявилася зовнішня воєнно-політична ситуація. **У ніч на 16 листопада 1918 р. у Чорне море ввійшов флот Антанти**. У грудні на півдні України висадилися французькі та англійські інтервенти, які за умовами перемир'я повинні були зайняти Україну, щоб не допустити до влади більшовиків. Загальна кількість антантівських військ становила 60 тис. осіб. 12 грудня вони захопили Одесу, а згодом і Миколаїв.

Надзвичайно **напруженими були стосунки Директорії з РСФРР та маріонетковим Тимчасовим робітничо-селянським урядом України**. Особливо вони загострилися з 6 грудня 1918 р. після початку наступу радянських військ на Курському напрямку, а також заяви 24 грудня наркомату закордонних справ РСФРР про анулювання Брестської угоди і припинення в Росії всіх українських представництв. На ноту протесту уряду УНР Раднарком РСФРР 5 січня 1919 р. заявив, що в Україні російських військ немає, а військові дії

відбуваються між військом Директорії і військами українського радянського уряду. У таких умовах **16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила стан війни з радянською Росією**. Українські війська ще 3 січня залишили Харків. Сюди прибув Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Відновлена більшовицька УНР 6 січня перебирає нову офіційну назву **Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)**. 12 січня радянські війська захопили Чернігів, 19 січня – Полтаву, 27 січня – Катеринослав. **5 лютого більшовики вступили до Києва. Директорія змушена була переїхати до Вінниці, а потім – до Проскурова, Рівного, Станіслава, Кам'янець-Подільського.**

Тоді ж на Директорію посилюється тиск з боку держав Антанти. 6 лютого 1919 р. на вимогу Антанти з Директорії вийшов В.Винниченко, який виступав за союз з більшовицькою Росією проти Антанти. За змінами в Директорії настала і відставка її уряду. **13 лютого Кабінет міністрів замість В.Чехівського (політик проросійської орієнтації) очолив С.Остапенко** – прихильник союзу з Антантою. Саме в цей період трудящі маси почали висловлювати невдоволення непослідовністю і нерішучістю Директорії у вирішенні соціально-економічних проблем. **8 січня 1919 р. було видано земельний закон**, який скасовував приватну власність, визначав норми землекористування (від 5 до 15 десятин). Разом з тим, він передбачав залишати зразкові поміщицькі маєтки та підприємства, чого більшість селянства не сприйняла. Тому селяни, підтримані українськими лівими есерами, більшовиками, почали самостійно розв'язувати земельне питання.

На ситуацію в Україні у цей період суттєво впливав **розквіт отаманщини**. У січні 1919 р. два колишніх петлюрівських отамани **М.Григор'єв і Зелений** оголосили про свій перехід на радянські позиції і розпочали партизанську боротьбу проти Директорії. Не визнавав уряду Директорії і **Н.Махно**. Характерними ознаками цього періоду були прогресуючий параліч влади, наростаючий безлад, єврейські погроми.

Хід воєнних дій на Правобережжі й Півдні України навесні 1919 р.

Навесні 1919 р. більшовики після захоплення Києва, повели наступ на Правобережжя. 18 березня радянські війська захопили Вінницю.

19 березня червоноармійці зайняли Жмеринку і відрізали весь Південно-Західний фронт, внаслідок чого **армія Директорії була поділена на Північну, Південну і Проскурівську частини**. У Проскуріві, куди Директорія переїхала 6 березня, відбулося її останнє засідання у повному складі. **Тут 9 квітня було сформовано новий соціалістичний уряд. Його головою став Б.Мартос**, член УСДРП. Новий уряд звернувся до народу з декларацією, в якій закликав до боротьби з російським більшовизмом і польським панством. **5 травня уряд залишив Рівне і перебрався до Радзівілова**. Фактично до **травня 1919 р. війська Директорії зазнали поразки на всіх ділянках фронту**. Втративши власну територію, Директорія (11 лютого 1919 р. її головою було обрано С.Петлюру) і уряд УНР із залишками армії мусили шукати підтримку на території ЗОУНР, спочатку в Красному, Золочеві, потім – Тернополі, на ст. Богданівка.

У першій половині березня 1919 р. загони отамана М.Григор'єва, який перейшов на бік Червоної армії, почали наступ на півдні проти військ Антанті. 10 березня було захоплено Херсон, 14 – Миколаїв, 6 квітня – Одесу. У другій половині квітня почалися повстання на кораблях французької ескадри, що прискорило крах інтервенції на півдні України.

На кримському напрямку розгорнувся наступ більшовицьких військ. У середині березня радянська влада була встановлена у Бердянську і Мелітополі, 29 березня – у Маріуполі, 11 квітня – у Сімферополі та Євпаторії, 12 квітня – у Бахчисараї та Ялті. У середині квітня радянські війська під командуванням П.Дибенка підійшли до Севастополя. 29 квітня 1919 р. місто було зайняте більшовиками.

Отже, навесні 1919 р. на території України знову було встановлено більшовицьку владу.

Політика радянської влади в Україні у 1919 р. Здійснення політики «воєнного комунізму» в Україні

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України цілком залежав від РНК Росії. 26 січня він проголосив про об'єднання УСРР і РСФРР на засадах соціалістичної федерації. 29 січня уряд було перейменовано у Рад народних Комісарів, а відділи стали називатися народними комісаріатами. Головою Раднаркому і наркомом іноземних справ став Х.Раковський. Створювалися органи придушення опору противників радянської влади – Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція. Обрання рад відкладалося. Замість них створювалися ревкоми (революційні комітети), комнезами (комітети незаможних селян).

10 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд рад затвердив першу Конституцію УСРР. Вищим органом державної влади став Всеукраїнський з'їзд рад, а між з'їздами – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет на чолі з Г.І.Петровським. Прокламувалися скасування приватної власності, диктатура робітничого класу, свобода слова, зібрань і союзів лише для трудового народу. Влада трудящих мала здійснюватися через систему рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

У процесі оформлення радянської влади здійснювалися спроби від'єднати від України Донецько-Криворізький край і Крим. Якщо перший залишився у складі республіки, то в Криму наприкінці квітня 1919 р. за рішенням політбюро ЦК РКП(б) було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку.

Заява про федеративні зв'язки України і Росії була суто декларативною. Вже 1 червня 1919 р. утворено «воєнно-політичний союз» формально незалежних України, Латвії, Литви та Російської Федерації. Об'єднанню під керівництвом вищих органів РСФРР підлягали війська, промисловість, залізниця, комісаріати праці, фінанси. 4 червня ліквідували Український фронт, а з підрозділів, що входили до його складу, утворили 3 армії. Крім того, КП(б)У, профспілки, Комуністична спілка робітничої молоді

України у травні-червні 1919 р. стати складовими частинами відповідних російських організацій і керувалися з Москви.

За російським шаблоном була скроєна вся модель соціально-економічної політики РНК України. Запроваджений **економічний курс одержав назву «воєнного комунізму»**. Його складовими були: 1) відміна товарно-грошових відносин, натуралізація в оплаті праці (карткова система розподілу продуктів, зрівняльний розподіл); 2) проведення повної націоналізації всіх підприємств, державний контроль над виробництвом; 3) мілітаризація праці (загальна трудова повинність, трудова мобілізація); 4) заборона приватної торгівлі; 5) початок колективізації селянських господарств (у 1919 р. відповідно до декрету ВЦВК «Про соціалістичне землекористування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» (14 лютого 1919 р.) було створено 1685 радгоспів, 283 колгоспи і 204 комуни); 6) введення продрозкладки. **Продрозкладку, яка була стрижнем «воєнного комунізму», було запроваджено 11 січня 1919 р.** Відповідно до цього документа, кожна губернія мала здати державі «лишки» зерна та інші продукти. Спочатку розміри «лишків» визначалися реальними потребами сім'ї та фактичною наявністю в неї зерна, але незабаром головним критерієм стала потреба держави в хлібі. Продрозкладка була елементом встановлення продовольчої диктатури, що виявилася у запровадженні монополії на торгівлю хлібом, штучному утриманні твердих цін, створенні комітетів бідноти (**комбідів**), формуванні підрозділів для примусової хлібозаготівлі. На початку липня 1919 р. в Україні діяло 46 таких загонів з чисельністю 1500 бійців. Хлібозаготівля в Україні відбувалася з величезними труднощами. План продрозкладки на 1919 р. передбачав 139 млн пудів, а заготовлено було лише близько 10,5 млн пудів хліба. Селянство чинило опір заготівлям.

Безумовно, така політика радянської влади не подобалася українському селянству, яке звикло дивитися на хліб як на товар, а на хліботоргівлю як на умову стабільного функціонування селянських господарств. Вже навесні і влітку 1919 р. **зріс селянський рух**. Якщо у квітні було зареєстровано 98 антибільшовицьких виступи, то вже у червні-липні – 328. Партизанські загони очолювані отаманами Зеленим (Д.Терпило), Струком, Соколовським, Гончарем (Батраком), Орловським та ін. встановлювали контроль над величезними територіями. Ігнорував аграрні заходи радянської влади і Н.Махно. Багато повстанських загонів не визнавали ніякої влади, займалися мародерством, влаштовували єврейські погроми.

Під час повстання були **створені Всеукраїнський ревком і Головний повстанський штаб на чолі з Ю.Мазуренком** (у Сквирі). Регіональні повстанські штаби діяли у Вінниці, Білій Церкві, Лубнах, Полтаві, Фастові і т.д.

Одне з найбільших антибільшовицьких повстань спалахнуло 9 травня в районі Олександрії, Єлисаветграда, Знам'янки. Його очолив начдив радянських військ, кавалер ордена Червоного Прапора, колишній отаман військ УНР **М.Григор'єв**. Його метою (як і низки інших отаманів) було знищення

більшовицького режиму в Україні і проголошення незалежної Української Радянської республіки. Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Лише ціною надзвичайного напруження сил більшовицьким збройним формуванням під командуванням К.Ворошилова і О.Пархоменка вдалося придушити виступ Григор'єва.

Наступ денікінців на Україну навесні – на початку літа 1919 р.

Після того як провалилася спроба безпосередньої окупації України військами Антанти, а на Східному фронті зазнали поразки війська адмірала О.Колчака, білий рух об'єднався навколо генерала А.Денікіна. Його армії швидко збільшувалися. Отримавши допомогу від Антанти, **Денікін після перемоги над радянськими військами на Північному Кавказі очолив наступ Добровольчої армії на Донбасі.** 4 травня денікінці захопили Луганськ, згодом їм підкорилися Маріуполь, Харків, Катеринослав.

3 липня 1919 р. А.Денікін у Царицині підписав «Московську директиву» – наказ про наступ на Москву. Головного удару повинна була завдати Добровольча армія, яка мала встановити повний контроль над Україною. Наприкінці липня денікінці захопили Крим і майже все Лівобережжя, крім Чернігівщини. Після цього вони повели свій наступ у двох напрямках: північному – на Київ, і південному – на Єлисаветград, Миколаїв, Одесу.

Кам'янецька доба. Боротьба за незалежність командування армії УНР і УГА. Перший Зимовий похід армії УНР

У травні 1919 р. армії УНР довелося вести боротьбу на Волині та Поділлі як проти наступу польських військ Ю.Галлера, так і проти нового більшовицького наступу. **Укладене 24 травня перемир'я з поляками** дало змогу Українській армії провести переорганізацію у 4 армійські групи – Січових стрільців, Запорізьку, Волинську і Південно-Східну. Невдовзі Наддніпрянській армії вдалося витіснити більшовиків з Південно-Західного Поділля. **У червні уряд УНР переїхав до Кам'янця-Подільського,** який на деякий час став державним і політичним центром УНР. **Тут перебував і уряд ЗОУНР.** До складу Директорії входили С.Петлюра, Ф.Швець, А.Макаренко і Є.Петрушевич.

17 липня Українська Галицька Армія (УГА), витіснена зі Східної Галичини, з'єдналася з військами УНР. **Чисельність об'єднаної армії складала 80 тис.осіб.** Однак саме тоді виявилися протиріччя у новоствореному об'єднанні. **Є.Петрушевич і його уряд орієнтувалися на боротьбу з Польщею і радянською Росією** і були готові до тактичного союзу з Денікіним. **Директорія УНР була готова до переговорів із радянським урядом для узгодження боротьби із Денікіним.** Для координації дій обох урядів 11 серпня було створено Штаб Головного отамана, який очолив М.Юнаков. Було укладено компроміс: **УГА повела наступ на Київ, а війська УНР – на Одесу.**

Спільний похід армій УНР і ЗУНР, що розпочався у перші дні серпня, спочатку розгортався досить успішно – вдалося захопити Вінницю,

Житомир, Бердичів, Попельню та ін. Тим часом, денікінці 23 серпня захопили Одесу. 30 серпня комбінованими діями УГА на чолі з генералом Кравсом і частин Добровольчої армії, якими командував генерал Бредов, було **захоплено Київ**. Наступного дня українські армії залишили Київ і відступили.

З 20 вересня денікінці розгорнули наступ проти армії УНР. **24 вересня Директорія оголосила війну Денікіну**. У вересні-жовтні 1919 р. тривали жорстокі бої військ УНР проти білогвардійців на Правобережжі. Українська армія поступово почала втрачати свою боєздатність через поширення епідемії тифу, відсутність зброї та амуніції, недостатню підготовку армії й загальну слабкість державного апарату. Драматизм ситуації поглибили галичани. **6 листопада командувач УГА генерал Тарнавський уклав з денікінцями перемир'я**. Ця сепаратна угода диктатором ЗОУНР була скасована, а Тарнавського було віддано до суду. Але новий командувач УГА генерал Микитка після від'їзду до Відня Є.Петрушевича і уряду ЗОУНР уклав нову угоду з денікінцями про перехід УГА під командуванням білих.

16 листопада польські війська зайняли Кам'янець-Подільський. У таких умовах командування армії УНР прийняло **рішення про поділ українських військ на дві частини**. Одна частина відійшла на територію Польщі. Туди ж, до **Тарнова, переїхали Директорія та уряд УНР**. Загони армії УНР, що залишилися в Україні, перейшли до партизанських методів боротьби. **6 грудня 1919 р. розпочався рейд групи генерала М.Омельяновича-Павленка по тилах «білих» та Червоної армії, який ввійшов в історію як Перший Зимовий похід**. У ході походу було пройдено 2,5 тис. км, проведено понад 50 боїв. Рейд армії УНР завершився 6 травня 1920 р. проривом у зайняті поляками райони.

Денікінський режим на території України

Добровольча армія наприкінці літа окупувала майже всю **Україну, яку було поділено на три області – Київську, Харківську і Новоросійську** (центр – м. Одеса). На чолі областей стояли «головноначальствующі» з необмеженими правами. Було **обмежено сфери вжитку української мови**, закрито чимало українських газет і журналів, припинено діяльність Української Академії наук, культивувалися національний розбрат, ворожнеча, ненависть до національних меншин (було влаштовано 400 єврейських погромів).

Денікінці встановили на захопленій території **режим терористичної диктатури**, застосовували жорстокі репресії проти політичних противників, обстоювали **гасла відновлення єдиної і неподільної Росії, у якій не було місця самостійній Україні**.

Характерними рисами денікінського окупаційного режиму в економічній сфері були: 1) відновлення поміщицької влади на землю; 2) стягнення з селян примусових контрибуцій; 3) запровадження «денікінської продрозкладки» (разовий податок в розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі); 4) відродження свободи торгівлі; 5) ліквідація 8-годинного робочого дня, збільшення норм виробітку; 6) обіцянка аграрної реформи (у липні 1919 р. був

розроблений проект закону, за яким передбачалося обмежити поміщицьке землеволодіння 400 десятинами і дати селянам можливість купувати поміщицьку або іншу землю в розмірі до 45 десятин на родину за викуп).

Боротьба проти денікінщини в Україні

Антинародна політика денікінців викликала запеклий опір. У тилу Добровольчої армії **виникали численні повстанські загони**, які завдавали відчутних ударів по білогвардійцях. Деякі партизанські формування контролювали значні території. Зокрема, на Миколаївщині навколо с.Баштанка три місяці проіснувала **Баштанська республіка**. Повстанці оволодівали також Полтавою, Кременчуком, Єлисаветградом тощо. Для керівництва діями повстанців у Кременчуці більшовики утворили **Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С.Косіором**. У Кам'янці-Подільському було утворено **Центральний Український повстанський комітет**, що став координуючим центром для загонів, які боролися за відновлення УНР.

Особливо чисельними були загони, очолювані Н.Махном. 5 серпня 1919 р. він видав наказ про **утворення Револуційної повстанської армії України (махновців)**, яка восени за різними даними налічувала від 20 до 100 тис. осіб. 20 вересня на ст.Жмеринка **між махновцями та петлюрівцями була укладена компромісна угода про боротьбу з Денікіним**. Одержавши від С.Петлюри зброю та боеприпаси, Махно взяв під контроль значну територію від Перекопа до Бердянська і від Каховки до Синельникового. Махновцям вдалося також оволодіти Маріуполем, Кривим Рогом, Олександрівськом, Нікополем. Проти формувань Махна А.Денікін кинув свої найкращі війська. Н.Махно змушений був залишити Північну Таврію та відійти до Катеринослава, який махновці утримували до початку грудня 1919 р.

11 жовтня 1919 р. контрнаступ розпочали радянські війська. 6 листопада вони зайняли Чернігів, 12 грудня – Харків. 16 грудня частини Червоної армії взяли Київ. До середини лютого 1920 р. більшовики витіснили білогвардійців з України. Залишки Добровольчої армії відійшли в Крим.

Основні напрями політики більшовиків щодо України у 1920 р.

Втретє повернувшись в Україну, більшовики зробили все для того, щоб ніколи не втратити контроль над нею. **3 грудня 1919 р. VIII Всеросійська конференція РКП(б) прийняла резолюцію «Про радянську владу в Україні»**.

Суть цього документу полягає в певному пом'якшенні офіційного курсу, в намаганні розширити соціальну базу радянської влади в Україні шляхом низки поступок. Так, **5 лютого 1920 р. було прийнято новий земельний закон**, що проголошував зрівняльний розподіл землі, добровільність при створенні комун і артілей. **28 грудня 1920 р. підписано договір про військовий і господарський союз між Російською Федерацією і Україною**, у якому проголошувалося, що обидві республіки визнають «незалежність і суверенність» кожної з сторін. Крім того, в Україні запроваджувалися повільніші порівняно з Росією темпи націоналізації промисловості,

селянам передавалася частина колишніх радгоспних земель, до партійного керівництва залучалися українці.

Державність УСРР мала формальний характер. Військову й цивільну владу поєднував **Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком)** – надзвичайний орган, створений 11 грудня 1919 р. Він скасував усі розпорядження і закони білогвардійської влади і Директорії, а також декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народно-господарських, продовольчих, фінансових установ і замінив їх російськими декретами. Всеукрревком разом з чекістськими органами розв’язав в Україні **червоний терор**. Розстрілювали всіх, кого вважали ворогом революції.

У середині лютого 1920 р. Всеукрревком передав владні повноваження Раді Народних Комісарів УСРР і Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету. У березні-квітні відбулися вибори до Рад. Незважаючи на те, що противники більшовиків були заарештовані або перебували в підпіллі, вибори проходили в гострій політичній боротьбі. Більшовики завоювали в органах влади до 80% кандидатських мандатів. Однак Ради мали незначну реальну владу. Усі найважливіші рішення приймалися органами РКП(б). На селі з березня 1920 р. діяли комітети незаможних селян, теж наділені владними функціями.

Третій прихід більшовиків в Україну ознаменувався **відновленням політики «воєнного комунізму»** та новою хвилею червоного терору. Попри всі декларації було знову взято курс на встановлення диктатури пролетаріату.

У 1920 р. КП(б)У запропонувала українським соціалістам створити політичний блок за умови визнання останніми її гегемонії в Україні. На цей блок погодилися Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б), УПЛСР (б) – боротьбисти й утворена у 1920 р. лівим крилом УСДРП (незалежних) Українська комуністична партія – УКП (укапісти). Вже на початку березня 1920 р. 4 тис. боротьбистів вступили до більшовицької партії, а наприкінці року про самоліквідацію заявив з’їзд боротьбистів. Свої позиції в Україні вирішили зберегти лише укапісти. Таким чином, вже в цей період **форсовано формувалася однопартійна система.**

Причини радянсько-польської війни 1920 р. й цілі кожної з воюючих сторін

Після розгрому Денікіна війна з радянською Росією, на думку польського керівництва, була неминучою. Правлячі кола Польщі, яка відновила незалежність після поразки Четвертного союзу у Першій світовій війні, прагнули до відновлення кордонів 1772 р. Радянська Росія пропонувала нормалізувати відносини з Польщею і укласти з нею мирний договір. Але Польща відмовилася. Таким чином, **причиною війни стали великодержавні прагнення керівництва Польщі.**

Вторгненню польських військ передувало **підписання представниками УНР і Польщі 21-24 квітня 1920 р. трьох конвенцій, які одержали назву Варшавської угоди.** Польща визнавала незалежність УНР та

Директорію УНР на чолі з С.Петлюрою як верховну владу в державі. Польський уряд зобов'язувався не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України. Українському населенню у Польщі, як і польському – в Україні гарантувалися національно-культурні права. У свою чергу, Польща одержувала території Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. Збройні сили УНР переходили під польське командування. Польському управлінню підпорядковувалися залізниці України.

Воснні дії під час радянсько-польської війни у 1920 р.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська (20 тис. Польських і 15 тис. українських воїнів) **перейшли р.Збруч і почали військові дії.** До кінця квітня було зайнято Овруч, Житомир, Бердичів. **6 травня військові формування ввійшли до Києва.** 9 травня вони форсували Дніпро, але їх подальший наступ було зупинено на лінії Вишгород – Бровари – Бориспіль. Не вдалося польським військам прорватися і до Чорного моря. Не виправдалися сподівання на вибух масового антибільшовицького повстання в тилу Червоної армії.

На території України, захопленій польськими військами, встановлювався окупаційний режим. Польський адміністративний апарат, який відновлював поміщицьку власність на землю, організовував вивезення до Польщі демонтованого промислового устаткування, промислових товарів і сировини. **Вплив адміністрації УНР був обмежений.** На території Волині і Поділля представників української влади взагалі не було. Вся повнота влади тут належала польській адміністрації, що призначалася з польської шляхти.

Тим часом Червона армія перегрупувала сили, зконцентрувала їх на вирішальних напрямках. Зміцнивши свої позиції, **більшовики вже 14 травня розпочали контрнаступ. 26 травня Південно-Західний фронт розпочав Київську наступальну операцію.** 5 червня 1-а кінна армія Будьонного прорвала польську оборону. 7 червня Червона армія зайняла Житомир і Бердичів, а 12 червня – вступила до Києва. Було розпочато наступ на Львів. 27 червня радянські війська ввійшли у Новоград-Волинський, а 4 липня – у Рівне. Поляки змушені були залишити Вінницю, Жмеринку, Проскурів, Кам'янець-Подільський. **У другій половині липня радянські війська вступили на територію Польщі.** З'явившись у Галичині, **більшовики проголосили тут радянську владу.** Було утворено Компартію Східної Галичини (КПСГ). 8 липня у Тернополі сформували більшовицький уряд – **Галицький ревком** (Галревком), який очолив В.Затонський. 15 липня Галревком проголосив **утворення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.**

На фронті на початку серпня назрівав перелом на користь польської армії. 17 серпня поляки з району Дембліна завдали удару у фронт радянської армії, поставивши її на межу повною розгрому. **12 жовтня 1920 р. Польща уклала з Радянською Росією перемир'я.** Це означало розрив з УНР. Переговори між Польщею та Радянською Росією завершилися **18 березня 1921 р. підписанням Ризького мирного договору:** Польща визнавала

існування УСРР. До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, у її складі залишалася Східна Галичина. Інші частини Правобережжя ввійшли до складу УСРР.

Розгром більшовиками військ Врангеля і махновського руху

У квітні 1920 р. А.Денікіна на посаді головнокомандуючого збройними силами півдня Росії змінив П.Врангель. Він відмовився від вимоги єдиної і неподільної Росії, пообіцяв автономію донському і кубанському козацтву, шукав контактів з урядом УНР, намагався нормалізувати відносини із селянством (у законі про землю 7 червня 1920 р. оголосив про передачу землі виборним земельним радам для наділення нею селян).

6 червня врангелівська армія, оснащена Антантою, вийшла з Криму, захопивши Північну Таврію, Олександрівськ, Синельникове, значну частину Донбасу. 21 вересня 1920 р. для боротьби з Врангелем ЦК РКП(б) створив Південний фронт під командуванням М.Фрунзе. 28 жовтня радянські війська перейшли у наступ і через кілька днів розбили головні сили Врангеля у Північній Таврії. Найбільш боєздатні частини білогвардійців відійшли у Крим. 7-11 листопада 1920 р. радянські війська штурмом оволоділи укріпленнями Перекопського перешийка, переправилися через Сиваш і 17 листопада завершили визволення Криму. Розгромом Врангеля була в основному завершена громадська війна.

14 листопада 1920 р. у Харкові на засіданні ЦК КП(б)У було прийнято рішення про ліквідацію армії Н.Махна. 26 листопада загони Червоної армії розгромили Гуляйпільський гарнізон махновців. Н.Махно, ухиляючись від великих боїв, до серпня 1921 р. вів партизанську боротьбу проти більшовиків у степових районах Південної України, після чого перейшов на територію Румунії.

12.5. Культура і духовне життя в Україні у 1917-1920 рр.

Стан загальноосвітньої та вищої школи

1917-1920 рр. відзначені докорінною ломкою старої системи народної освіти, пошуками нових форм, які відповідали б характеру і завданням політичних режимів в Україні.

Велика заслуга Центральної Ради полягала в тому, що вона розгорнула будівництво української школи. За короткий час на приватні й громадські кошти було засновано 39 українських гімназій, укладено навчальні програми для шкіл, розроблено план українізації школи.

Більшовики прагнули будувати принципово нову школу, відкидаючи як дореволюційний досвід, так і надбання Центральної Ради. В деяких місцях нова влада починала діяльність із переслідування вчителів українознавчих дисциплін. На чолі перетворень у галузі освіти кінця 1917 – початку 1918 р. стояв Народний секретаріат освіти на чолі з В.Затонським. Свою діяльність секретаріат будував на підставі розпоряджень і декретів, що видавалися центральною владою Росії. Згідно з цими вказівками навчальні плани

піддавалися кардинальній переробці. Історію, літературу, інші гуманітарні дисципліни пропонувалося викладати на засадах ідей соціалізму. Скасовувалося викладання Закону Божого.

У період гетьманату тривала українізація шкільної справи. Прагнути уникнути конфліктів із батьківськими комітетами, Міністерство народної освіти утримувалося від реорганізації російських шкіл, в них лише вводились українська мова, історія і географія України як обов'язкові предмети. **Українською мовою було видруковано декілька мільйонів підручників.** Наприкінці врядування гетьмана в Україні діяло 150 українських гімназій. Враховуючи, що справа українізації шкіл, особливо початкових, найбільше гальмувалася за відсутності кваліфікованих педагогів, Міністерство народної освіти приділило увагу впровадженню вивчення української мови в учительських семінаріях. За доби Директорії українізація школи провадилася ще інтенсивніше, але в зв'язку зі швидким перебігом політичних подій закріпити її результати не вдалося.

1919 р. українізація народної освіти була перервана. Радянська влада основну увагу звертала на соціальне реформування школи, підпорядкування її завданням «комуністичного виховання». **У липні 1919 р. Раднарком УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу Української СРР»**, за яким у республіці впроваджувалося безплатне навчання і обов'язковість його для всіх дітей віком від 7 до 16 років. Уряд УСРР старанно копіював відповідні акти у галузі народної освіти в Росії. Передбачалося скасування п'ятибальної системи в оцінці знань учнів. У 1920 р. всі нижчі й середні державні, громадські й приватні школи України реорганізовувалися в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу, що мала два ступені: 1-4 класи та 5-7 класи. Після закінчення семирічки випускники могли продовжувати навчання у середніх професійно-технічних школах.

Наприкінці 1920 р., згідно з офіційними даними, в Україні налічувалося 21,9 тис. загальноосвітніх шкіл, склад учнів зріс з 1,7 до 2,25 млн. Однак близько 1 млн дітей усе ще залишалося поза школою.

Не менш важливою справою радянська влада вважала боротьбу з неписьменністю дорослих. **У грудні 1919 р. В.Ленін підписав декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФФР».** В серпні 1920 р. була утворена Республіканська комісія по боротьбі з неписьменністю, яку очолив голова ВУЦВК Г.Петровський. На місцях утворювалися губернські, повітові й волосні комісії. Наркомат освіти і губернські відділи народної освіти видавали підручники, розробляли програми для лікнепів. У 1920 р. в Україні діяло близько 7 тис. таких шкіл і гуртків, де навчалося понад 200 тис. чоловік. Частина неписьменних опановувала грамоту самостійно.

Результати роботи щодо ліквідації неписьменності підсумовано демографічним переписом 1920 р. Якщо до революції серед жителів України налічувалося 27,9% письменних, то наприкінці 1920 р. – вже понад третину.

Складні й суперечливі процеси відбувалися в 1917-1920 рр. у вищій школі.

Центральна Рада опрацювала план заснування вишів з українською мовою викладання. Частково він був реалізований за гетьманату. **6 жовтня 1918 р. урочисто відкрився перший державний український університет у Києві, 22 жовтня – другий український університет у Кам'яниці-Подільському.** Українські університети планувалося заснувати і в інших містах України. У Полтаві зусиллями місцевого земства і «Просвіти» було засновано історично-філологічний факультет майбутнього Українського університету.

В умовах більшовицької влади розгорнулася революційна ломка системи вищої освіти. Більшість викладачів і студентів вишів насторожено, а часом і вороже зустріла нову владу й не мала намірів брати участь у перетвореннях, очолюваних комуністами. **В березні 1919 р. уряд УСРР за прикладом РСФРР видав декрет про нові правила прийому до вишів.** Оголошувалося, що в першу чергу прийматимуться представники робітничого класу і трудового селянства. Для них вступні іспити скасовувались, а документи про закінчення середньої школи не вимагалися. Було скасовано також плату за навчання, а студентів забезпечували стипендією.

Для звуження впливу старої професури, викладачів і антибільшовицьки налаштованого студентства було реорганізовано управління вищою школою. Вводилася посада комісара вишу, що призначався наркомом освіти. До факультетських рад включалися представники студентства, кількість яких у радах дорівнювала кількості викладачів. Щоб готувати робітничу і селянську молодь до навчання у вишах, у 1920 р. було відкрито **робітничі факультети** (робітфаки).

Наприкінці 1920 р. в Україні працювало 38 вишів, у яких навчалось 57 тис. студентів. Крім того, існувала мережа середніх навчальних закладів, вона налічувала 665 профшкіл і 13 робітфаків, у яких навчалось понад 60 тис. осіб. Однак таке збільшення чисельності вищих і середніх спеціальних навчальних закладів супроводжувалося погіршенням якісних показників роботи. Вищі і середні навчальні заклади мали слабку матеріальну базу.

Стан науки. Утворення Української академії наук

Складності революційного часу відбилися і на стані науки в Україні. Але у ці роки у вишах і науково-дослідних центрах продовжували працювати видатні вчені-хімік Л.Писаржевський, біохімік О.Палладін, мостобудівник-новатор Є. Пагон, філолог, історик і сходознавець А.Кримський, історики Д.Багалій, М.Грушевський, гідромеханік Г.Проскура, один із засновників вітчизняної школи газотурбобудування В.Маковський, математики Д.Граве і М.Кравчук та багато інших.

Революція надала можливість втілити в життя мрію кількох поколінь українських учених – створити національну Академію наук. Влітку 1918 р., за гетьманату, з числа видатних вчених була організована **Комісія зі створення Української академії наук (УАН).** Розробка концепції УАН виявила розбіжності у підході різних груп вчених до питання про характер і завдання всеукраїнського наукового центру. Українознавці М.Грушевський, Д.Багалій, М.Василенко та ін. бачили майбутню Академію найвищою науковою інституцією, що

має за мету, крім загальнонаукових завдань, всебічне вивчення української культури і української мови, сучасності й минулого України та її сусідів. Ці наміри не дістали підтримки всіх вчених. Видатний природознавець В.Вернадський, який до Лютневої революції працював у Петербурзі та Москві, а в 1917 р. переїхав до України й активно включився в розбудову УАН, віддавав пріоритет точним наукам і сподівався запросити з Росії групу талановитих вчених, які з часом «зукраїнізуються» і створять ядро нової Академії. Гетьман запропонував пост президента Академії М.Грушевському, але той відмовився.

Очолив найвищий науковий заклад України В.Вернадський.

Уроцисте відкриття Української академії наук відбулося 24 листопада 1918 р. Першими дійсними членами (академіками) були призначені В.Вернадський (президент), А.Кримський (неодмінний секретар), Д.Багалій, М.Кашенко, В.Косинський, О.Левицький, М.Петров, С.Смаль-Стоцький, Ф.Тарановський, С.Тимошенко, М.Туган-Барановський, П.Тутковський. Академія наук включала три структурних відділи: історично-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. При УАН діяла **Національна бібліотека**. Під керівництвом академіка В.Вернадського працювала Комісія з вивчення природних багатств України. В 1919-1920 рр. вчені Академії наук розробили найновіші правила українського правопису. Розпочалось академічне видання творів Т. Шевченка та І. Франка.

Літературний процес

Літературний процес в Україні 1917-1920 рр. пов'язаний як з іменами вже відомих письменників і поетів, так і з новими іменами літераторів, талант яких почав розкриватися в умовах революції і визвольних змагань. Політичні симпатії більшості з них були на боці українських національних партій, Центральної Ради, а пізніше Директорії. Разом з військами УНР частина з них у 1919 р. відступила до Кам'янець-Подільського. Там опинилися **Олександр Олесь, Остап Вишня, В.Сосюра Г.Чупринка** та ін.

У роки революції і визвольних змагань в українську літературу ввійшло ціле покоління письменників і поетів, які започаткували новий етап у її розвитку. Література 1917-1921 рр. відбила надзвичайно складну й суперечливу панораму життя і боротьби, небувалого злету людського духу, моральну ницість, небачену трагедію братовбивчої війни. Емоційно-радісним збудженням просякнута поема молодого **П.Тичини** «Золотий гомін», написана 1917 р. і присвячена святкуванню з нагоди проголошення Першого універсалу Центральної Ради. Романтичними настроями наповнені його «Сонячні кларнети», видрукувані 1918 р.

Помітною течією в поезії цього періоду був **романтизм**, що його представляли В.Сосюра, В.Чумак, В.Еллан-Блакитний та інші. Події воєнних років В.Сосюра яскраво змалював в автобіографічному творі «Третя рота». Співзвучними настроям радикальної української молоді, яка з революцією пов'язувала надії на створення незалежної радянської республіки в Україні, були книги віршів В.Чумака «Заспів» (1920) і В.Еллана-Блакитного «Удари молота і серця» (1920). Гурток молодих українських літераторів, які

об'єдналися навколо журналу «Книгар», започаткував знамените літературне угруповання **«неокласиків»**. Це – М.Зеров, П.Филипович, М.Рильський, М.Драй-Хмара, Ю.Клен (О. Бурггардт). Частина молодих українських митців приєдналася до **символістів**. Серед них – П.Тичина, Я.Савченко, Д.Загул та ін. Відомим представником ще одного оригінального літературного напрямку тих часів – **«панфутуризму»** – був М.Семенко.

Театральне, музичне та хорове мистецтво

У 1917-1920 рр. відчутних змін зазнала театральна справа. За часів гетьмана був **заснований Український театр драми та опери**, виник ряд інших творчих колективів.

Діяльність більшовицької влади в театральній сфері позначена насамперед націоналізаціями, перейменуваннями і закриттями «аполітичних» та «ідейноворожих» закладів. У серпні 1919 р. уряд УСРР перетворив на державні всі кращі театри. Український театр драми та опери, заснований за гетьмана, був реорганізований у **Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка**. У цьому театрі працювали як корифеї української сцени – О.Мар'яненко, Г.Борисоглібська, так і молоді талановиті майстри О.Сердюк, Л.Гаккебуш, К.Кошевський та ін. 1919 р. був для театру знаменним – до його трупи влився колектив молодих митців на чолі з **Л.Курбасом**. У тому ж році було засновано **Новий драматичний театр ім. І.Франка**, на чолі якого став молодий Г.Юра.

У містах і селах виникло багато самодіяльних оркестрів народних інструментів, державних, професійних хорів, мандрівних хорових капел. У 1918 р., за гетьмана, було засновано **Державний симфонічний оркестр** під проводом А.Горелого, який в 1919 р. за радянської влади виступав як Республіканський симфонічний оркестр імені М.Лисенка. Симфонічні оркестри працювали також у Харкові, Катеринославі, Одесі. В 1919 р. кооперативна спілка «Дніпросоюз» об'єднала два хори, організовані для популяризації української пісні, в Державну українську мандрівну капелу (в аббревіатурі – «ДУМКА»). Цим колективом з 1919 р. керував Н.Городовенко.

За гетьмана була заснована **Українська державна капела** під проводом О.Кошиця. На початку 1919 р. відділ музики Міністерства народної освіти УНР створив у Києві новий хоровий колектив – Українську республіканську капелу, якою керували К.Стеценко і О.Кошиць. У 1919-1920 рр. колектив із тріумфом виступив в Чехо-Словаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Англії, Голландії.

У 1920 р. на базі музично-драматичної школи ім. М.Лисенка було створено **Київський музично-драматичний інститут**. В Україні у цей час плідно працювали видатні композитори М.Леонтович, Я.Степовий, Л.Ревуцький, Г.Верьовка, Б.Лятошинський та ін.

Образотворче мистецтво

Національно-демократична революція і жорстока збройна боротьба за захист її завоювань були складною сторінкою в новітній історії українського

образотворчого мистецтва. У вогні війни загинули великі художні цінності: картини, скульптури, монументи, архітектурні ансамблі. Але разом з тим побачили світ художні твори, що несли на собі відбиток часу.

Визначним явищем в історії українського мистецтва було **утворення Української академії мистецтв**, яку урочисто відкрили 5 грудня 1917 р. Видатні українські художники М.Бойчук, М.Бурачек, М.Жук, Василь та Федір Кричевські, А.Маневич, О.Мурашко, Г.Нарбут стали першими членами академії. Графік Г.Нарбут на замовлення Центральної Ради, а пізніше гетьманського уряду виконував проекти грошових знаків, поштових марок, державного герба і печатки, форми для війська, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот з нагоди різних урочистих подій тощо. За радянських часів художник плідно працював над оформленням книжкових видань, журналів, виступав з політичними карикатурами на білогвардійців.

У жовтні 1918 р. в Ромнах на Сумщині було відкрито перший в Україні **пам'ятник Т.Шевченку** (автор – І.Кавалерідзе).

У 1919-1920 рр. почалося виконання радянського плану монументальної пропаганди. **У травні 1919 р. було опубліковано декрет РНК УСРР «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам».** Натомість рекомендувалося відкривати пам'ятники видатним революціонерам. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі були відкриті пам'ятники К.Марксу, встановлені погруддя В.Леніна, Я.Свердлова, Р.Люксембург, Ф.Енгельса.

Релігійне життя

Події української революції і боротьби за збереження державної незалежності справили істотний вплив на релігійне життя України. Російська православна церква (РПЦ), в лоні якої перебувала більшість віруючих України, відреагувала на крах самодержавства **відновленням Московського патріархату**, скасованого ще Петром I, і спробами зберегти свій контроль над усіма єпархіями колишньої імперії. У свою чергу, в середовищі духовенства і віруючих України стало поширюватися прагнення до демократизації церковного життя і повернення до статусу незалежності (автокефалії) Української православної церкви.

Вперше бажання мати цілком незалежну від РПЦ **Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)** було висловлене на Подільському та Полтавському єпархіяльних з'їздах, що відбулися навесні 1917 р. Наприкінці весни 1917 р. з ініціативи протоієрея В.Липківського було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. З часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду, що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського православного собору.

Собор розпочав роботу в січні 1918 р. Але зміна політичної ситуації і захоплення Києва більшовиками не дозволили делегатам дійти логічного рішення – проголошення автокефалії. Короткочасне панування більшовиків на початку 1918 р. в Україні супроводжувалося терором проти духовенства. У січні 1918 р. в Києві було вбито митрополита Київського і Галицького

Володимира. У червні 1918 р., за гетьмана П.Скоропадського, Всеукраїнський православний собор відновив роботу. Тепер у його складі переважали делегати промосковської орієнтації, які ухвалили, що православні єпархії в Україні залишаються під юрисдикцією Московського патріархату. Проте опір прибічників автокефалії не був зламаний. У жовтні 1918 р. на 3-й сесії Собору виступив О.Лотоцький, член УПСФ, якого гетьман перед цим призначив міністром віросповідань. Від імені уряду він виступив за проголошення автокефалії української православної церкви. Цей заклик реакційне духовенство зустрів вороже.

Після приходу до влади в Україні Директорії ідея автокефалії, нарешті, стала перетворюватися в реальність. 1 січня 1919 р. Директорія УНР, виходячи з принципу, що в незалежній державі повинна бути і незалежна церква, **проголосила автокефалію Української православної церкви**. Але політична нестабільність 1919 р. не дозволила реалізувати це рішення.

Установивши в 1919 р. контроль над Україною, більшовики повернулися до антицерковної політики. **Наприкінці січня 1919 р. Раднарком УСРР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»**. Цей закон передавав у руки держави храми і все церковне майно, надавав органам влади право закривати небажані їм храми. Атеїстичне керівництво більшовицької партії повело наступ на релігію і церкву. Тисячі священників і віруючих стали жертвами червоного терору. Частина храмів і монастирів було закрито, релігія оголошувалася «опіумом для народу», віруючі ставали неповноправними громадянами.

Найважливіші події

18 жовтня 1918 р. – створення у Львові Української Національної Ради.

3 листопада 1918 р. – у Чернівцях Буковинське народне віче проголосило возз'єднання Північної Буковини з Україною.

13 листопада 1918 р. – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

28 листопада 1918 р. – створення більшовиками Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Г.Пятаковим.

14 грудня 1918 р. – прихід до влади Директорії.

26 грудня 1918 р. – Директорія сформувала перший уряд УНР.

6 січня 1919 р. – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив декрет про назву радянської держави – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

11 січня 1919 р. – введення продрозкладки.

16 січня 1919 р. – Директорія оголосила війну РСФРР.

21 січня 1919 р. – у Хусті Закарпатські всенародні збори прийняли рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною.

22 січня 1919 р. – проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР.

23-29 січня 1919 р. – засідання Трудового Конгресу України.

29 січня 1919 р. – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України перейменовано у Раду Народних Комісарів.

5 лютого 1919 р. – захоплення Києва радянськими військами.

10 березня 1919 р. – III Всеукраїнський з'їзд рад затвердив першу Конституцію УСРР.

Травень 1919 р. – в Україні відбулися антибільшовицькі повстання під проводом М.Григор'єва, Ю.Тютюнника, Зеленого.

1 червня 1919 р. – ухвалення декрету про утворення «воєнно-політичного союзу» формально незалежних України, Латвії, Литви та Російської Федерації.

3 липня 1919 р. – підписання А.Денікіним «Московської директиви».

17 липня 1919 р. – об'єднання УГА з військами УНР.

5 серпня 1919 р. – утворення Революційної повстанської армії України (махновців).

30 серпня 1919 р. – частини УГА і Добровольської армії захопили Київ.

24 вересня 1919 р. – Директорія оголосила війну Денікіну.

3 грудня 1919 р. – VIII Всеросійська конференція РКП(б) прийняла резолюцію «Про радянську владу в Україні».

6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р. – Перший Зимовий похід військ УНР.

11 грудня 1919 р. – створення Всеукрревкому (Всеукраїнського революційного комітету).

21-24 квітня 1920 р. – укладення українсько-польської Варшавської угоди.

25 квітня 1920 р. – початок наступу військ УНР та Польщі на територію радянської України, чим розпочато радянсько-польську війну.

6 травня 1920 р. – вступ польської армії і військ УНР у Київ.

15 липня 1920 р. – проголошення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.

Серпень 1920 р. – переговори делегації УНР з П.Врангелем у Ялті.

28 жовтня 1920 р. – початок контрнаступу Червоної армії проти військ Врангеля.

28 грудня 1920 р. – у Москві підписано договір про військовий і господарський союз між Україною і Росією із взаємним визнанням суверенітету та незалежності республік.

Персоналії

Врангель Петро Миколайович (15(27).08.1878 – 25.04.1928) – барон, генерал-лейтенант. Учасник російсько-японської та Першої світової воєн. В 1918 р. вступив у Добровольчу армію, а в квітні 1920 р. очолив її. Встановив на півдні України жорстокий режим військової диктатури. Після поразки у Північній Таврії та Криму (листопад 1920 р.) втік за кордон.

Григор'єв (Григорійв) Микола Олександрович (1888 – 27.07.1919) – український військовий діяч, полковник армії УНР. Колишній офіцер царської армії, отаман українського війська. Підтримував Директорію, діяв у районі Миколаєва (1918). У березні-квітні 1919 р. перейшов на бік більшовиків, допомагав їм у наступі на Миколаїв, Херсон, Одесу. У травні 1919 р.

виступив проти більшовиків, очолив повстання, яке було придушене Червоною армією. Перейшов на бік Н.Махна. Вбитий махновцями.

Денікін Антон Іванович (4(16).12.1872 – 8.08.1944) – російський військовий діяч, генерал-лейтенант російської царської армії. Один із організаторів Добровольчої армії. У 1919-1920 рр. – головнокомандувач білогвардійськими збройними силами півдня Росії. З весни 1919 р. армія розпочала наступ на Україну, громила українські культурні установи, школи, видавництва, газети тощо. Сповідував ідею єдиної і неподільної Росії. З квітня 1920 р. – в еміграції.

Затонський Володимир Петрович (27.07(8.08.).1888 – 29.07.1938) – більшовицький державний і партійний діяч. З 1917 р. – член РСДРП(б). Один із організаторів КП(б)У. З березня 1918 р. – голова більшовицького ЦВК в Україні. У липні-вересні 1920 р. – голова Галревкому. 1922-1923, 1933- 1938 рр. – нарком освіти УСРР, 1925-1927 рр. – секретар ЦК КП(б)У, 1927-1933 рр. – голова ЦК КП(б)У. Академік АН УРСР. У 1938 р. репресований.

Мазепа Ісаак Прохорович (16.08.1884 – 18.03.1952) – український громадсько-політичний діяч, вчений-агроном, публіцист. З 1905 р. – член РУП, згодом УСДРП. З липня 1919 р. – міністр внутрішніх справ УНР, з 27 серпня 1919 р. до 25 травня 1920 р. – голова Ради Народних Міністрів УНР, у травні-червні 1920 р. – міністр земельних справ УНР. З 1920 р. в еміграції (Чехословаччина, Австрія, Німеччина). У 1948-1952 рр. – голова уряду УНР в екзилі. Автор праць «Україна в огні і бурі революції» (1950-1952), «Підстави нашого відродження» (1946) та ін.

Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (8.12.1878 – 29.05.1952) – визначний український діяч, генерал-полковник армії УНР. У 1914-1918 рр. командував гвардійським полком, був начальником штабу корпусу. Влітку 1917 р. – командир бригади у Катеринославі, у квітні- листопаді 1918 р. – командир 3-ї стрілецької дивізії. У грудні 1918 – червні 1919 р. – начальний комендант УГА. З грудня 1919 р. – командир Запорізького корпусу і командуючий армією УНР. Емігрував у Чехословаччину, згодом – у Німеччину, Францію. 1945-1948 рр. – військовий міністр УНР в екзилі.

Остапенко Сергій Степанович (6(18).11.1881 – 1937) – український політичний діяч, економіст, демограф. До 1917 р. викладав політекономію у Київському комерційному інституті. Член Центральної Ради від УПСР. У грудні 1918 – лютому 1919 р. – міністр торгівлі і промисловості УНР. У лютому-квітні 1919 р. – голова Ради Народних Міністрів УНР. У 1919-1920 рр. – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету. У 1937 р. репресований.

Петрушевич Євген Омелянович (3.06.1863 –29.08.1940) – український громадсько-політичний діяч, один із керівників Української революції 1917-1920 рр. У 1907-1918 рр. – депутат австрійського парламенту, у 1917-1918 рр. – голова Української парламентської репрезентації. З жовтня 1918 р. – президент Української Національної Ради, з листопада 1918 р. – на чолі ЗУНР. 22 січня 1919 р. став членом Директорії УНР. З червня 1919 р. – диктатор ЗОУНР. У 1920-1923 рр. очолював уряд ЗУНР в екзилі. У 20-х рр.

перейшов на позиції радянофілства. Після краху політики українізації відмовився від подібних поглядів.

Чехівський Володимир Мусійович (20.07.1876 – близько 1938) – визначний український політичний і церковний діяч, ідеолог УАПЦ. Па початку ХХ ст. обіймав посаду помічника інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії, був депутатом І Державної Думи (1906). 1907-1917 рр. – активний діяч Української громади та «Просвіти» в Одесі. З 26 грудня 1918 р. до 11 лютого 1919 р. – міністр закордонних справ і голова Ради Міністрів УНР. 1919-1920 рр. – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету. У 1921 р. – голова ідеологічної комісії УАПЦ. У 1920 р. засуджений у «справі СВУ».

Основні терміни та поняття

Артіль – група людей однієї професії або ремесла, які об'єдналися для спільної праці на основі усуспільнення засобів виробництва.

Бригада – частина сухопутної армії, що складається з кількох полків, батальйонів або батарей та інших військових частин і підрозділів.

Відставка – відхід від влади, розформування уряду в зв'язку з певною політичною ситуацією, закінченням строку повноважень президента тощо; звільнення від служби.

Директива – керівна настанова вищої інстанції підлеглий.

Добровольча армія – головна військова сила, яка вела боротьбу з Червоною армією радянської Росії в період громадянської війни. Формувалася на півдні Росії спочатку з добровольців – офіцерів, юнкерів, студентів, козаків, у подальшому – шляхом мобілізації. Очолювалася генералами М.Алексєєвим, Л.Корніловим, А.Денікіним. Восени 1919 – навесні 1920 р. була розбита Червоною армією, а її частини увійшли до складу армії генерала П.Врангеля.

Злука – з'єднання, возз'єднання, об'єднання.

Інтервенція – насильне збройне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави.

Колгосп – скорочення: колективне господарство – форма виробничого об'єднання селян для колективного ведення сільського господарства, що ґрунтується на усуспільненні основних засобів виробництва.

Комуна – колектив осіб, що об'єдналися для спільного життя на засадах спільного майна та праці.

Отаманщина – режим політичної влади (1919-1921), встановлений отаманами Балбачаном, Ангелом, Григор'євим, Махно, Шепелем та ін. Ця влада нерідко змінювала орієнтацію: то ставала на бік УНР, то підтримувала більшовиків.

Погром – реакційно-шовіністичний виступ, що супроводжується вбивствами і пограбуванням майна.

Радгосп – державне сільськогосподарське підприємство.

ХІІІ. УКРАЇНА В 20-30-ТІ РР. ХХ СТ.

13.1. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.)

Економічні показники наслідків в УСРР громадянської війни та іноземної інтервенції

Семирічний період бойових дій спричинив велику розруху у народному господарстві. У 1920 р. Україна отримала лише 10% довоєнної промислової продукції. З 11 тисяч підприємств, розташованих на території республіки, працювали 2552, з 57 доменних печей – лише одна. Було знищено близько 4 тис. км залізниць, вціліло лише 40% паровозів. Фактично перестала існувати фінансово-грошова система. Загалом збитки оцінювалися у 12 млрд крб.

Не кращою була ситуація і в сільському господарстві. Посівні площі з 20,9 млн дес. (1913 р.) зменшилися до 15,4 млн дес. (1920 р.). У 1920 р. Валовий збір хліба становив 38,5% від рівня 1913 р. До цього додалися незацікавленість селян, зумовлена політикою «воєнного комунізму», недостатня забезпеченість реманентом та тягловою силою. З величезними труднощами виконувалася продрозкладка. Навесні 1921 р. розкладка була виконана менш ніж на 40%.

Причини та прояви політичної нестабільності на початку 20-х рр.

Політична нестабільність була наслідком реквізицій, заборони торгівлі, невдоволення селян політикою «воєнного комунізму», зокрема продрозкладкою. Розкладка виконувалась з величезними труднощами. Для її активізації на допомогу продзагонам було сформовано 68 загонів червоноармійців (5,5 тис. осіб) Української запасної армії. Природно, що така політика викликала невдоволення селян. Цим скористалися антибільшовицькі партії, котрі створювали підпільні організації і повстанські формування. Найбільш масовим антирадянський повстанський рух, який влада розглядала як політичний бандитизм, був у Донецькій, Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській губерніях. Загалом, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. на території УСРР діяло близько 40 тис. повстанців. У лютому 1921 р. ЦК КП(б)У зафіксував 118 великих повстань. На Півдні та частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, на решті території – під націоналістичними.

На боротьбу з повстаннями радянська влада змушена була кинути регулярні частини Червоної армії, які очолили В.Блюхер, П.Дибенко, І.Дубовий, Г.Котовський, О.Пархоменко.

Невдоволення більшовицькою диктатурою наростало і в робітничому середовищі. На підприємствах Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава спалахнули страйки, де поряд з економічними висувалися і політичні гасла («Ради без більшовиків»).

Місце Другого Зимового походу в історії боротьби України за державну незалежність

Після розриву УНР з Польщею організована боротьба регулярних українських військ за незалежність України не припинилася. З інтернованих бійців УНР у польських таборах були сформовані загони добровольців, названі Українською повстанською армією. У листопаді 1921 р. ці загони розгорнули наступ в Україну, який одержав назву Другого Зимового походу, або Листопадового рейду. Похід готувався з розрахунку на масове антирадянське повстання українського селянства. Однак ці надії не виправдалися. Біля містечка Базар на Житомирщині учасники рейду були оточені і розбиті. Лише невеличка частина на чолі з Ю.Тютюнником вирвалися з оточення. **23 листопада 1921 р. 359 полонених у присутності українських селян були розстріляні. Другим Зимовим походом закінчилася збройна боротьба військ УНР за незалежність України.**

Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х рр.

На початку 20-х рр. УСРР вдалося здійснити дипломатичний прорив і вийти з дипломатичної ізоляції. **14 лютого 1921 р. Ф.Кон і Ю.Коцюбинський підписали перший мирний договір радянської України – з Литвою. 18 березня 1921 р. був укладений Ризький мирний договір із Польщею.** Державним кордоном сторони визнали лінію фактичного розмежування до початку радянсько-польської війни (за Польщею зберігався контроль над українськими землями по рр. Збруч і Горинь). УСРР нормалізація відносин з Польщею була потрібна для нейтралізації за кордоном діяльності місії емігрантського уряду УНР.

На початку 1922 р. Україна підписала договір про дружбу і співробітництво з Туреччиною, а також уклала власні торговельні угоди з Австрією, Німеччиною, Чехо-Словаччиною.

Плідно йшла **розбудова дипломатичних структур.** Усією роботою керував Наркомат закордонних справ, який очолював голова РНК УСРР Х.Раковський. Для налагодження ефективного економічного співробітництва було утворено Наркомат зовнішньої торгівлі.

Все ж зовнішньополітичну діяльність УСРР не можна назвати незалежною політикою незалежної держави, оскільки ця політика визначалася, координувалася та контролювалася Москвою. **Починаючи з квітня 1922 р., відбувається поступове згортання дипломатичної діяльності.** Тоді під тиском центру УСРР змушена була ліквідувати свою дипломатичну місію у країнах Балтії. **18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У приймає постанову «Про згортання апарату НКЗС»,** а вже у серпні 1923 р. консульства і дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного Наркомату закордонних справ. Остаточо перестав існувати апарат НКЗС УСРР 20 вересня 1923 р.

Голод 1921-1923 рр. в Україні

Серед головних причин голоду 1921-1923 рр. слід назвати політику продрозкладки, яка вела до скорочення посівних площ та зменшення

кількості товарного хліба, і катастрофічну посуху та неврожай 1921 р. УСРР збрала лише 30% урожаю 1916 р.

Голод охопив переважно південні райони України – Катеринославську, Донецьку, Запорізьку, Одеську, Миколаївську губернії, південну частину Харківської губернії. Загалом, у серпні 1922 р. в УСРР голодувало 5,6 млн осіб (25% від загальної кількості жителів республіки). Але навіть за таких умов на вимогу центру зерно вивозилося з України як у формі продподатку, так і як допомога потерпілим від голоду неврожайним регіонам Росії, зокрема, Поволжю.

Голод в Україні замовчувався, і офіційно вважалося, що її продовольче становище цілком задовільне. Інформаційну блокаду було знято лише у середині січня 1922 р., коли у південних губерніях почалася масова смертність людей. Голова РНК УСРР Х.Раковський уклав угоду з Американською організацією допомоги. На допомогу Україні прийшла також місія Ф.Нансена та утворений у Берліні за участю Комінтерну Міжнародний комітет допомоги голодуючим радянської Росії. Загалом ці організації з березня 1922 р. до червня 1923 р. надали голодуючим України близько 200 млн пайків.

Восени 1922 р. Москва зробила першу спробу вийти на світовий ринок хліба. З України було вивезено 13,5 млн пудів зерна нового врожаю, що призвело до того, що **взимку 1922-1923 рр. в УСРР почалася друга хвиля голоду**. За приблизними оцінками вчених **від голоду 1921-1923 рр. померло від 1,5 до 2 млн осіб**.

Ситуація почала поліпшуватися лише після врожаю 1923 р. Збільшення зернових ресурсів дало змогу покращити харчування населення, почався процес відновлення поголів'я худоби.

Запровадження нової економічної політики

Політика «воєнного комунізму» та економічна криза спричинили масове незадоволення більшовиками, особливо в середовищі селянства.

Ленін розумів, що подальші події можуть призвести до селянської війни. Тому на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) він переконав делегатів прийняти рішення про заміну продрозкладки натуральним податком, що поклало початок переходу до нової економічної політики (непу). Неп розглядався як тактичний хід, тимчасовий відступ: неспівська модель базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм («ленінське танго»).

У промисловості основними заходами непу були: передача в оренду націоналізованих дрібних і середніх промислових підприємств їхнім колишнім власникам; проведення децентралізації управління промисловістю; переведення багатьох підприємств на госпрозрахунок; скасування загальної трудової повинності, формування ринку робочої сили; перехід від зрівняльної заробітної плати до відрядної; залучення іноземного капіталу у формі концесій.

У торгівлі і фінансовій сфері непу передбачав відмову від прямого продуктообміну і повернення до приватної торгівлі; визнання трьох видів

торгівлі – приватної, кооперативної, державної; випуск (з 1922 р.) конвертованого червінця, що дорівнював 10 золотим карбованцям і на 25% був забезпечений золотом; запровадження різних (86 видів) податків як джерела постійного поповнення держбюджету; запровадження плати за комунальні, транспортні та інші послуги.

У **сільському господарстві** продрозкладка була замінена продподатком, розмір якого був удвічі менший у порівнянні з продрозкладкою, був задалегідь відомий селянинові, що посилювало його зацікавленість у підвищенні продуктивності господарства. Селяни отримали можливість продавати надлишки своєї продукції через кооперативні організації або на ринках. Крім того, ліквідовувалася кругова порука, кожний селянин платив податки самостійно.

Головні тенденції економічного розвитку УСРР за умов нової економічної політики

Неп зіграв важливу роль у економічному розвитку УСРР. **9 серпня 1921 р. Ленін підписав «Наказ Ради народних комісарів про впровадження у життя засад нової економічної політики»**, який поклав початок новому курсу у розвитку промисловості. Контролюючи важку промисловість, держава дрібні підприємства передавала в оренду організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям тощо), приватним особам. В Україні було здано в оренду 5200 підприємств (майже половину наявної кількості).

Було розпочато процес **роздержавлення та запровадження госпрозрахунку**, який вимагав гнучкішої форми управління. Тому замість надцентралізованих бюрократичних управлінь (**главків**) було **запроваджено трести**, які стали основними ланками управління державною промисловістю. Перші трести з'явилися восени 1921 р. Найбільші з них – «Донвугілля» (об'єднував 94 тис. робітників), «Тютюнтрест», «Маслотрест», «Південьсталь», «Цукротрест». Всього в УСРР було **створено 21 республіканський і 54 губернські трести**, які мали широку господарську самостійність. **Державна промисловість активно переходила на ринкові відносини.**

Із середини 20-х рр. почали будувати **державні районні електростанції для обслуговування потреб районів**. Інтенсивно розвивалося машинобудування. Злиттям десятків підприємств було утворено 32 великі заводи сільськогосподарського машинобудування.

У **1925-1926 рр. вперше вдалося перевищити довоєнний рівень промислового виробництва**. У 1928-1929 рр. в Україні виробили електроенергії на 13,8% більше, ніж у 1913 р., кам'яного вугілля – на 119,3%, сталі – на 117%.

Неп зумовив суттєві зміни і в **сільському господарстві**. **27 березня 1921 р. ВУЦВК прийняв декрет про заміну продрозкладки продподатком**. Розмір продподатку становив 117 млн пудів зерна проти запланованих раніше продрозкладкою 160 млн пудів. 22 листопада 1922 р. було оголошено новий декрет, за яким **земля передавалася у приватне користування або в оренду селянам**. Збагнувши вигоду і зрозумівши перспективу, селянські господарства швидко відновили свою продуктивність. У **1925-1926 рр. обсяг**

валового сільськогосподарського продукту досягнув довоєнного рівня. Річне виробництво зерна зросло з 57,7 млн т у 1922-1925 рр. до 73,5 млн т у 1926-1929 рр. У 1927-1928 рр. валовий обсяг сільськогосподарської продукції на 6% перевищував рівень 1913 р. Водночас **сільське господарство помітно відставало від промисловості.** Якщо у 1927-1928 рр. порівняно з попереднім роком обсяг промислової продукції виріс на 19,5%, то сільськогосподарської – лише на 6%.

З переходом до непу **почала відроджуватися кооперація**, в якій більшовики вбачали оптимальну форму залучення селянства до соціалістичного будівництва, важливий елемент змички міста та села. Вже до кінця 20-х рр. сільгоспооперація зосередила у своїх руках до 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. Всіма видами кооперації було охоплено 85% господарств.

У сфері **торгівлі** приватний капітал у перші роки непу контролював 75% роздрібного товарообігу республіки. Пожвавлення торгівлі стимулювало розвиток економіки. Разом з цим посилювалися і негативні чинники – спекуляції, контрабанда, шахрайство. **Дестабілізуючі процеси (фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р.) розхитували економіку.**

Неп зумовив **певні успіхи й у внутрішній політиці.** Було припинено масові розстріли. Влада проголосила амністію повстанцям і членам некомуністичних партій. Українським політичним емігрантам гарантувалося вільне повернення в Україну.

Однак не слід ідеалізувати неп і перебільшувати його значення. Він не означав повного повернення до ринкової економіки. Незважаючи на послаблення партійно-державного контролю, система управління економікою залишалася, по суті, командно-адміністративною. Тривали, хоч і в менших масштабах, політичні репресії.

Утворення СРСР і входження до його складу України

Державний статус УСРР у 1921-1922 рр. визначався договором про військовий і господарський союз між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 р., Постановою РНК УСРР від 25 січня 1921 р. «Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР» і рядом інших партійних і державних актів. Подібні угоди було укладено РСФРР і з іншими радянськими республіками. Така система отримала назву «договірної федерації».

Юридично УСРР була суверенною державою. Вона мала власну конституцію, органи державної влади та управління, видавала республіканські декрети тощо. Однак, **федерація радянських республік**, що розвивалася у 1921-1922 рр., із самого початку **мала нерівноправний характер.** Права центральної влади належали керівним органам РСФРР – Всеросійському з'їзду рад і ВЦВК, Раді Праці й Оборони, Держплану, Вищій Раді Народного Господарства (ВРНГ), а також 6 об'єднаним наркоматам (військових і морських справ, шляхів сполучення, фінансів, праці, зовнішньої торгівлі, пошти і телеграфів), яким підпорядковувалися українські республіканські

органи влади. У жовтні 1922 р. на УСРР були поширені Земельний, Громадянський та інші кодекси РСФФР.

Розроблено єдину систему управління промисловістю всіх радянських республік. **Промисловість розподілялася на загальнофедеративну і місцеву.** ВРНГ РСФФР безпосередньо керувала промисловістю всіх республік. Республіканські ВРНГ ставали обласними органами ВРНГ РСФФР. **Держплан РСФФР хотів поділити УСРР на дві економічні області – Південно-Західну з центром у Києві та Південну (гірничопромислову) з центром у Харкові.** Економікою цих областей мали керувати органи ВРНГ і Ради Праці та Оборони РСФФР. Лише активний протест партійних і державних органів УСРР, втручання Леніна дали змогу залишити республіку єдиним економічним районом.

Нехтування правами радянських республік нерідко викликало напруженість у стосунках між ними і РСФФР. Для усунення суперечностей, урегулювання та уточнення взаємозв'язків ЦК РКП(б) створив комісію по підготовці проекту рішення про відносини РСФФР з іншими республіками. **23-24 вересня 1922 р. комісія затвердила план «автономізації», який розробив нарком національних справ РСФФР Й.Сталін.** Згідно з цим планом радянські республіки мали ввійти до складу Російської Федерації на правах автономії.

Ніяке право республік на державність не визнавалося. Перший секретар ЦК КП(б)У Д.Мануїльський підтримав цей план. Проти виступив голова РНК УСРР Х.Раковський.

Не сприйняв сталінську модель і В.Ленін. Головною її вадою вождь більшовицької партії вважав жорсткий централізм, який неминуче мав спричинити сильні відцентрові тенденції. **Суть плану Леніна полягала у тому, щоб усі радянські республіки, у т.ч. і РСФФР, ввійшли на однакових правах у нове державне об'єднання – Союз Радянських Соціалістичних Республік.** За кожною республікою пропонувалося залишити право вільного виходу із Союзу. 6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) затвердив пропозиції Леніна.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив ідею створення Союзу. Подібні рішення прийняли з'їзди Рад інших радянських республік.

30 грудня 1922 р. I з'їзд Рад СРСР затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір. До складу Союзу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (Азербайджан, Вірменія, Грузія). На з'їзді були обрані Центральний Виконавчий комітет (ЦВК) та 4 співголови ЦВК (по одному від кожної союзної республіки). Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР у січні 1924 р., на якому було прийнято Конституцію СРСР.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад затвердив новий текст Конституції УСРР, у якій законодавчо закріплювалося входження радянської України до складу СРСР. УСРР мала право на вільний вихід із Союзу. Уряд республіки одержав права на керівництво внутрішніми справами,

юстицією, сільським господарством, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням. Під спільне управління союзно-республіканських наркоматів підпадали фінансова система, питання праці, продовольства, промисловості. У віданні союзного уряду були армія і флот, закордонні справи, зовнішня торгівля, засоби зв'язку, у т.ч. й транспорт.

Впровадження політики українізації

Розмах національно-визвольної боротьби у національних районах у 1917-1920 рр. підказував радянському керівництву, що без задоволення мінімальних національних вимог пригноблених народів доля більшовизму у республіках завжди буде під загрозою. Саме з урахуванням цієї обставини **було побудовано політику коренізації, яка після XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.) здійснювалася в усіх радянських республіках, а в Україні набула форми українізації.**

Початок українізації поклав декрет РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та декрет ВУЦВК і РНК від 1 серпня 1923 р. «Про заходи щодо рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Нова політика передбачала залучення українців до партії і надання їм важливих посад у партійному і державному апаратах; впровадження української мови у державне управління і партійну діяльність; заохочення розвитку української культури і науки. Для практичного здійснення українізації було створено спеціальну комісію на чолі із секретарем ЦК КП(б)У В.Затонським.

Українізація наштовхнулася на сильний опір, особливо з боку неукраїнської та зрусифікованої верхівки ЦК КП(б)У. У 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь виступив з теорією **«боротьби двох культур»:** російської – «пролетарської, передової», української – «селянської, дрібно-буржуазної, відсталої». З початком українізації до керівництва республікою прийшли нові люди. **У 1923 р. головою РНК УСРР замість Х.Раковського став українець В.Чубар, а генерального секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга замінив Л.Каганович.** Наркомат освіти очолив О.Шумський. Після цього українізація пішла успішніше. Якщо у 1924 р. у ЦК КП(б)У українці становили 16%, у 1925 р. – 25%, то вже у 1930 р. – 43%. На початку 30-х рр. частка українських керівних кадрів усіх галузей народного господарства склала 50%. У 1927 р. українською мовою володіло 60% робітників. На 75% було переведено діловодство на українську мову. Впродовж 1924-1927 рр. тираж українських газет збільшився у 5 разів. У 1929 р. з 426 газет 373 були україномовними. У 1929 р. в УСРР діяло 80% шкіл і понад 2/3 технікумів та 30% вишів з українською мовою навчання.

Поширення національно-комуністичних ідей («хвильовізм», «шумськізм», «волобуєвщина»)

Уже в 20-х рр. в Україні проявилось невдоволення централізаторською політикою ВКП(б), нерівноправним становищем України у складі СРСР. Так, М.Хвильовий вважав, що для розвитку української культури їй необхідно

звільнитися від російською впливу, орієнтуватися на європейські традиції, започаткував літературну дискусію 1925-1928 рр., яка закінчилася гострою критикою «хвильовізму».

У 1926 р. нарком освіти УСРР О.Шумський піддав критиці політику більшовиків в Україні, спрямовану на насадження на вищих державних і партійних постах республіки неукраїнців. Він застерігав, що внаслідок такої політики українці можуть відвернутися від радянської влади як від іноземного режиму. О.Шумський звинуватив генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича у адмініструванні, хибній кадровій політиці і рекомендував відкликати його з України. У відповідь Каганович організував кампанію проти наркома. Його звинуватили у «націоналістичному ухилі», штучному прискоренні українізації. **У 1927 р. Шумського було знято з посади наркома.**

На початку 1928 р. з критикою економічної політики ВКП(б) в Україні виступив комуніст М.Волобуєв. Він доводив, що українська економіка може бути самостійною та інтегруватися в європейську без Росії, що Україна є колонією у складі СРСР. «Волобуєвщина» була оголошена проявом «буржуазного націоналізму». Згодом Хвильовий, Шумський і Волобуєв відмовилися від своїх поглядів, але це не врятувало їх від репресій.

Освітнянський процес в період непу

У грудні 1920 р. при Наркоматі освіти УСРР за зразком Російської Федерації було створено Головний політично-освітній комітет – **Головполітосвіта**, який мав боротися з «пережитками анархізму, петлюрівщини, бандитизму, пропагувати закони і заходи Радянської влади». Діяльність цього органу відчували на собі «Просвіти», більшість яких впродовж 1921-1923 рр. були насильно реорганізовані у сільські будинки (**сільбуди**) і **хатичитальні**. Вони перетворилися на організаційні центри політосвітньої роботи на селі. У містах органи Головполітосвіти проводили свою роботу через клуби, агітпункти, театри, бібліотеки.

Основою культурного будівництва у цей період стала ліквідація неписьменності. У травні 1920 р. було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з неписьменністю. У 1923 р. виникло добровільне товариство «Геть неписьменність!», яке створювало **пункти ліквідації неписьменності (лікнепи)**. Перед цими органами ставилося завдання не лише навчити робітників і селян читати, писати та рахувати, а й прищепити їм комуністичну ідею. Офіційна статистика засвідчила досить швидкі темпи ліквідації неписьменності серед дорослих. Якщо у 1923 р. у республіці функціонувало 574 лікнепи з 17,1 тис. учнів, то у 1930 р. – 30 тис. пунктів і 1,6 млн учнів. Внаслідок цього **у 1927 р. в УСРР письменними були 70% дорослого населення в містах і 50% у селах.**

Освіта стала ареною широкомасштабних експериментів. **У 1922 р. був прийнятий «Кодекс законів про народну освіту в УСРР», який закріпив курс на підпорядкування школи ідеологічним настановам більшовицької партії.** Було введено обов'язкові державні програми навчання, підручники, жорсткий розпорядок навчального процесу. Організовано

десятки навчально-виховних закладів для сиріт і безпритульних (у 1922 р. налічувалося 1,5 млн таких дітей). Одним із теоретиків і організаторів цієї роботи був **А.Макаренко**. У 1926 р. у школах України навчалось 2,1 млн дітей. Все ж поза школою залишалося ще понад 40% дітей шкільного віку. Курс на українізацію призвів до **збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання** (з 79,1% у 1925 р. до 85% у 1930 р.).

У 1920 р. університети були реорганізовані в інститути народної освіти (ІНО), доступ до яких дітям священослужителів, землевласників, великих підприємців був закритий. У вишах влаштовувалися чистки та пере-реєстрації студентів. Велася активна робота по «пролетаризації» студентства, розширювалася мережа робітничих факультетів (робітфаків). У 1925 р. в УСРР нараховувалося 35 інститутів, 30 робітфаків, 145 технікумів.

В Україні створили групу навчальних закладів, покликаних забезпечити більшовицьку партію і державу кадрами кваліфікованих працівників – **комвузи і радпартійні школи**. У 1921 р. у Харкові почала працювати вища партійна школа, яку у 1922 р. перетворили у Комуністичний університет ім. Артема.

Розвиток української науки

Українська наука у багатьох галузях вийшла на світовий рівень. Її **головним центром стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН)**. У системі ВУАН у середині 20-х рр. працювало близько 40 науково-дослідних установ, що входили до 3 відділів: **історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного**.

Найбільш плідно працювало перше відділення, у якому провідну роль відігравав М.Грушевський, котрий у 1924 р. повернувся з-за кордону і був обраний академіком ВУАН, а у 1929 р. – академіком АН СРСР. Членами відділу були також історики Д.Багалій, М.Слабченко, О.Оглоблин, О.Гермайзе, Д.Яворницький, літературознавці С.Єфремов і В.Перетц, етнограф А.Лобода, філолог і сходознавець А.Кримський, мистецтвознавець О.Новицький. Друкованим органом був журнал «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН». З 1924 р. виходив історичний двомісячник «Україна».

У **фізико-математичному відділі** працювали вчені зі світовими іменами – математики Д.Граве та М.Крилов, хіміки В.Кістяківський та Л.Писаржевський, в **соціально-економічному відділі** – К.Воблий, який започаткував вивчення економічної географії України, статистик і демограф М.Птуха, історик права М.Василенко. Дійсними членами ВУАН були також засновник української школи фізіології рослин Є.Вотчал, ботанік О.Фомін, біолог М.Кашенко, геолог П.Тутковський. **Президентами ВУАН були видатний природознавець В.Вернадський (1918-1922 рр.), ботанік В.Липський (1922-1928 рр.), мікробіолог і епідеміолог Д. Заболотний (1928-1929 рр.)**.

У цей час під егідою Українського інституту марксизму-ленінізму у Харкові формується **марксистська історична школа**. Її лідером був галичанин М.Яворський, який прагнув дати марксистську інтерпретацію історії України.

Значним був внесок українських інженерів, винахідників, конструкторів, вчених у розвиток світової **ракетної, аерокосмічної, авіаційної науки та техніки**. Серед них імена О.Засядька, Ю.Кондратюка (О.Шаргея), С.Корольова, В.Глушка, В.Челоменя, А.Люлька, І.Сікорського, К.Калініна та ін. Концепція Ю.Кондратюка згодом була використана американцями при посадці на Місяць.

Активно розвивалася цивільна авіація. 1 травня 1921 р. було організовано авіалінію Москва – Харків. У травні 1924 р. започатковано Державні авіамайстерні №7, конструкторський відділ яких створив перший серійний літак «Коник-Горбунець». 12 березня 1923 р. у Харкові було засновано Товариство авіації та повітроплавання України та Криму. У квітні 1923 р. створили акціонерне товариство «Укрповітрошлях». З 25 травня 1923 р. почалися регулярні рейси на маршрутах Харків – Полтава – Київ, Харків – Кіровоград – Одеса.

Література та мистецтво України у 20-ті рр.

Незважаючи на те, що частина талановитих письменників і поетів після поразки Української революції залишила країну (М.Вороний, О.Олесь, В.Винниченко, В.Самійленко), молоде покоління літераторів заявило про себе на повний голос. **Політика українзації викликала духовний ренесанс, розмаїття літературних організацій і об'єднань.** Частина з них перебувала під впливом **Пролеткульту** – радянської літературно-художньої і просвітницької організації, для якої було характерним нігілістичне ставлення до культури минулого. Пролеткульські ідеї сповідували літературні організації «**Плуг**» (1922-1932 рр.) – спілка селянських письменників (С.Пилипенко, П.Панч, А.Головка та ін) і «**Гарт**» (1923-1925 рр.) – спілка пролетарських письменників (В.Еллан-Блакитний, М.Хвильовий (Фігільов), В.Сосюра та ін.). Виділялися також групи «непролетарських» письменників: **неокласики** (М.Зеров, М.Рильський, М.Драй-Хмара), **символісти** (П.Тичина, Д.Загул, Ю.Меженко), **футуристи** (М.Семенко, Г.Шкурупій). В Києві у 1924 р. виникла літературна група «**Ланка**», яку згодом було перейменовано на МАРС (майстерня революційного слова). Вона об'єднала Г.Косинку, В.Підмогильного, С.Плужника та ін.

У 1925 р. після розпаду «Гарту» виникла Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), до якої увійшли П.Тичина, В.Сосюра, Ю.Смолич, П.Панч, М.Бажан, Ю.Яновський, О.Довженко, Л.Курбас.

Ідейним лідером організації був М.Хвильовий, першим президентом – М.Яловий (Ю.Шпол).

У цей час великою популярністю відзначалися твори драматургів І.Кочерги, М.Куліша, гумориста Остапа Вишні. Однак вже у середині 20-х рр. з'явилися перші симптоми ідеологічного контролю над культурою (керівництво КП(б)У звинуватило діячів ВАПЛІТЕ у буржуазному націоналізмі). **У 1927 р. було створено Всеукраїнську спілку пролетарських письменників,** де вже відчувався партійний контроль.

Зріс інтерес до **образотворчого мистецтва, музичної та театральної**

творчості. Виникають спілки художників, у т.ч. **Асоціація художників Червоної України** (І.Іжакевич, Ф.Кричевський, С.Прохоров, М.Самокиш, Г.Світлицький). Продовжували плідно працювати М.Бойчук та послідовники його оригінальної школи (**«бойчукісти»**), графік Г.Нарбут. З'явилися нові імена талановитих художників та скульпторів (А.Петрицький, В.Касян).

Здобули визнання драматичний театр ім. І.Франка під керівництвом Г.Юри і театр **«Березіль»** (1922-1933 рр.), який очолив Л.Курбас. На сцені останнього виступали А.Бучма, М.Крушельницький, О.Мар'яненко, П.Саксаганський, Ю.Шумський. У середині 20-х рр. в Україні нараховувалося 45 професійних театрів.

Українську культуру збагатили творчість композиторів М.Леонтовича, К.Стеценка, Г.Верьовки, П.Козицького, Л.Ревуцького. Популярними були хорова капела «Думка», Київський симфонічний ансамбль, театри опери та балету у Харкові, Києві та Одесі.

Помітне місце у культурному житті посіло кіно. У 1922 р. було введено в експлуатацію Одеську кінофабрику, у 1927 р. розпочалося будівництво київської кіностудії. У середині 20-х рр. в Україні працювало вже понад 500 кінотеатрів. Свій творчий шлях почав О.Довженко, фільми якого здобули світове визнання («Звенигора», «Арсенал», «Земля»). У театрі та в кіно успішно працювала М.Заньковецька.

Таким чином, пройнята національною духовністю, всупереч ідеологічним обмеженням, українська культура досягла світового рівня.

Найважливіші події

Травень 1920 р. – створення Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю.

1920 р. – реорганізація університетів в інститути народної освіти (ІНО).

2 січня 1921 р. – створення Комісії у справах електрофікації України.

14 лютого 1921 р. – підписання першого мирного договору радянської України (з Литвою).

18 березня 1921 р. – укладення Ризького мирного договору із Польщею.

15 березня 1921 р. – Х з'їзд РКП(б) затвердив резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком», яку можна вважати початком переходу до непу, але не безпосереднім переходом.

Травень 1921 р. – судовий процес над членами ЦК УПСР.

16 червня 1921 р. – на Всеросійській продовольчій нараді В.Ленін вперше озвучив термін нова економічна політика.

30 серпня 1921 р. – РНК УСРР прийняв постанову про втілення в життя нової економічної політики.

11-21 жовтня 1921 р. – у Києві відбувся Всеукраїнський православний собор, на якому було створено Українську автокефальну православну церкву, яку очолив митрополит В.Липківський.

4-23 листопада 1921 р. – Другий Зимовий похід (Листопадовий рейд) армії УНР по території радянської України.

1921-1923 рр. – голод у південних губерніях України.

2 січня 1922 р. – укладення українсько-турецького договору про дружбу і співробітництво.

10-14 грудня 1922 р. – у Харкові відбувся VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив ідею утворення СРСР.

30 грудня 1922 р. – утворення СРСР.

1922-1932 рр. – діяльність літературної організації «Плуг».

1922-1933 рр. – діяльність театру «Березіль».

12 березня 1923 р. – у Харкові засновано Товариство авіації та повітроплавання України та Криму.

27 липня, 1 серпня 1923 р. – ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанови про українізацію.

20 вересня 1923 р. – остаточне припинення роботи Наркомату закордонних справ УСРР.

1921 р. – створення добровільного товариства «Геть неписьменність».

1923-1925 рр. – діяльність літературної організації «Гарт».

31 січня 1924 р. – прийняття Конституції СРСР.

Березень 1924 р. – з еміграції повернувся в Україну М.Грушевський.

17 квітня 1924 р. – ВУЦВК прийняв постанову про боротьбу з дитячою безпритульністю.

12 жовтня 1924 р. – у складі УСРР утворено Молдавську АСРР.

Березень 1925 р. – саморозпуск УКП.

Травень 1925 р. – затвердження нового тексту Конституції УСРР.

1925 р. – створення Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ).

1925-1928 рр. – літературна дискусія, розпочата з ініціативи М.Хвильового.

Кінець 1925 р. – завершення відбудови промисловості України.

1926 р. – у Києві створено Асоціацію художників Червоної України.

1926-1927 рр. – завершення відбудови сільського господарства України.

1927 р. – з посади наркома освіти УСРР звільнено О.Шумського за критику політики більшовиків в Україні.

1927-1928 рр. – створення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників.

1927-1928 рр. – будівництво Київської кіностудії.

1928 р. – критика економічної політики ВКП(б) в Україні комуністом М.Волобуєвим.

Персоналії

Верьовка Григорій Гурійович (13(25).12.1895 – 21.10.1964) – хоровий диригент, композитор, педагог. З 1919 р. викладав у навчальних закладах Києва і керував самодіяльними робітничими хорами. 1943-1964 рр. – художній керівник і головний диригент Українського народного хору (з 1964 р. – його імені). Автор хорових пісень, обробок народних пісень.

Волобуєв (Артемов) Михайло Симонович (11(24).01.1903 – 20.06.1972) – український економіст. З грудня 1920 р. – член КП(б)У. У 1921-1927 рр. працював у системі політосвіти, займався викладацькою роботою. У 1928 р. у журналі «Більшовик України» (№2-3) опублікував статтю «До проблеми української економіки», у якій обґрунтував ідею економічного суверенітету УСРР. Стаття була засуджена більшовицьким керівництвом як прояв націоналістичного ухилу (волобуєвщина). У 1934 р. засуджений до 5 років таборів. Під час радянсько-німецької війни був розвідником. Після війни – на викладацькій роботі.

Довженко Олександр Петрович (29.08(10.09.)1894 – 25.11.1956) – один із основоположників українського кіномистецтва, письменник і художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (1939), народний артист РСФРР (1950). У 1914 р. закінчив Глухівський учительський інститут. Був комісаром драматичного театру ім. Тараса Шевченка, перебував на дипломатичній роботі у Варшаві та Берліні. З 1926 р. працював на Одеській кінофабриці, де створив свої перші роботи. В 1936-1941 рр. – режисер Київської кіностудії художніх фільмів. Увійшов до історії світового кіно як творець художніх фільмів «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Щорс» (1939), «Поєма про море» (1956). Літературну славу Довженкові принесла книга «Зачарована Десна» (1957).

Драй-Хмара Михайло Панасович (28.09 (10.10).1889 – 19.01.1939) – поет, літературознавець, перекладач. У 1918-1923 рр. – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету, 1923-1929 рр. – професор Київського медичного інституту. У 1930-1933 рр. працював у Науково-дослідному інституті мовознавства при ВУАН. Належав до літературної групи «неокласиків». У 1935 р. заарештований і засланий на Колиму. Автор збірок віршів «Проростень» (1926), «Сонячні марші» (1969), «Залізний обрій» (1969), «Поєзії» (1964), монографії «Леся Українка» (1926).

Зеров Микола Костянтинович (26.04.1890 – 3.11.1937) – літературознавець, поет, перекладач. У 1914-1920 рр. викладав у Київському архітектурному інституті. Редагував журнал «Книгарь». Належав до літературної групи «неокласиків». З 1923 р. – професор, з 1930 р. – завкафедрою Київського ІНО. Автор збірок поезій, статей з теоретичного перекладу. Переклав «Енеїду» М.П.Вергілія. Репресований у 1935 р.

Іжакевич Іван Сидорович (6(18).01.1864 – 19.01.1962) – український живописець і графік. Працював у галузі станкового і монументального живопису, книжкової ілюстрації. Автор картин «Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь» (1907), «Тарас Шевченко – пастух» (1935), «Повстання гайдамаків» (1939), «Повстання селян у Галичині під проводом Мухи» (1940) та ін. Ілюстрував твори Т.Шевченка, І. Франка, І.Котляревського та ін.

Квірінг Емануїл Йонович (1(13).09.1888–26.11.1937) – радянський партійний і державний діяч, доктор економічних наук. Член РСДРП(б) з 1912 р. Один із ініціаторів створення КП(б)У, її секретар (з жовтня 1918 р.). 1921-1923 рр. – секретар Донецького губкому КП(б)У, 1923-1925 рр. перший секретар ЦК КП(б)У. У травні 1925 р. відкликаний до Москви за «низькі

темпи українізації», де обіймав ряд відповідальних посад. У 1934-1937 рр. – заступник голови Держплану СРСР. У 1937 р. був репресований.

Кондратюк Юрій Васильович (справжнє прізвище Шаргей Олександр Гнатович: 9(21).06.1897 – 1941) – визначний український вчений-винахідник, один з перших творців техніки і теорії космічних польотів. Прапорщиком брав участь у Першій світовій війні. Під час громадянської війни був у білогвардійській армії, через що змінив своє прізвище. Розробляв основні проблеми космонавтики, космічних польотів і конструювання міжпланетних кораблів. У 1930 р. заарештований. У 1933 р. працював в інституті промислової енергетики в Харкові та Центроенергобуді (Москва).

Курбас Лесь (Олександр Степанович) (25.02.1887–3.11.1937) – режисер, актор, теоретик театру, драматург і публіцист. Реформатор вітчизняного драматичного мистецтва, засновник режисерської школи, організатор театральної справи. У 1922-1933 рр. викладав у Київському та Харківському музично-драматичних інститутах. Співзасновник низки театральних журналів, «Молодого театру» у Києві (1916-1919), театру «Березіль» у Харкові (1922-1933). У 1933 р. заарештований. У Соловецькому таборі створив театр.

Макаренко Антон Семенович (1(13).05.1888 – 1.04.1939) – педагог і письменник. У 1920 р. організував поблизу Полтави трудову колонію ім. М.Горького для неповнолітніх правопорушників. З кінця 1927 р. керував дитячою комуною ім. Ф.Дзержинського (під Харковом). 1935-1936 рр. – заступник начальника відділу трудових колоній НКВС УРСР; 1936-1937 рр. – керував трудовою колоною у Броварах. Твори: «Педагогічна поема» (1933-1935), «Прапори на баштах» (1938) та ін.

Нарбут Георгій (Юрій) Іванович (25.02(9.03).1886 – 23.05.1920) – визначний український художник-графік. Входив до гуртка «Світ мистецтва». Захопившись геральдикой опоетизував маєткову культуру української аристократії. З 1906 р. жив у Петербурзі. У 1917 р. переїхав в Україну, де став одним із професорів-фундаторів (з 1919 р. – ректор) Української Академії мистецтв. Виконав грошові знаки, поштові марки, грамоти УНР. Співпрацював з журналами «Наше минуле», «Зоря», «Мистецтво» та ін.

Раковський Християн Георгійович (1.08.1873– 11.09.1941) – політичний і державний діяч. Один із засновників соціал-демократичних партій в Болгарії і Румунії. Прихильник створення Комінтерну, дипломат. Голова РНК України (1919-1923 рр.). Обстоював ідею реальної автономії України. З кінця 20-х рр. перебував в антисталінській опозиції. У 1936 р. заарештований за звинуваченням у шпигунстві. У 1941 р. був розстріляний.

Рильський Максим Тадейович (6(19).03.1895 – 24.07.1964) – видатний український поет, перекладач, культурно-громадський діяч. Академік АН УРСР (з 1943 р.). У 1923-1929 рр. викладав українську мову і літературу в школах Києва. З 1929 р. перейшов на літературну роботу. У 1943-1946 рр. – голова Спілки письменників України, у 1944-1964 рр. – директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. 1957-1964 рр. – головний редактор журналу «Народна творчість та етнографія». Автор понад

30 поетичних збірок: «На білих островах» (1907), «Синя далечінь» (1922), «Крізь бурю і сніг» (1925), «Київ» (1935), «Україна» (1938), «За рідну землю» (1941), «Мости» (1948) та ін.

Сосюра Володимир Миколайович (25.12.1897 – 8.01.1965) – визначний український поет. Друкуватися почав з 1917 р. Належав до літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ. У 1941-1945 рр. – фронтовий кореспондент. Автор поетичних збірок «Поезії» (1921), «Червона зима» (1922), «Залізниця» (1924), «Червоні троянди» (1932), «Люблю» (1939), «В години гніву» (1942), «Осінні мелодії» (1964) та ін. За вірш «Любіть Україну» (1944) був звинувачений у націоналізмі.

Тичина Павло Григорович (15(27).01.1891 – 16.09.1967) – видатний український поет, академік АН України (з 1929 р.). У 1936-1939 і 1941-1943 рр. очолював Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, у 1943-1948 рр. – міністр освіти УРСР. 1953-1959 рр. – Голова Верховної Ради УРСР. Автор збірок поезій «Сонячні кларнети» (1918), «Плуг» (1920), «Сталь і ніжність» (1941), «Перемагаєть и жить» (1941), «День настане» (1943) та ін. Видав книжки для дітей: «Івасик-Телесик» (1929), «Дударик» (1950) та ін.

Тютюнник Юрій Йосипович (20.04.1891 – 1929) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Член Центральної Ради. Один із керівників Звенигородсько-Таращанського повстання проти німецьких військ (1918). Учасник антирадянського виступу М.Григор'єва (був начальником штабу). Після загибелі отамана перебрав обов'язки командуючого повстанською армією, у липні 1919 р. об'єднав її з армією УНР. Один з керівників Першого Зимового походу. У листопаді 1921 р. очолив Другий Зимовий похід. У 1924 р. переїхав до УСРР. У 1929 р. розстріляний.

Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (13.12.1893 – 13.05.1933) – український письменник, публіцист. Учасник Першої світової війни. Згодом воював у складі Червоної армії. З 1919 р. – член КП(б)У. Один із засновників спілки пролетарських письменників «Гарт» (1923), ВАПЛІТЕ (1925). Основоположник течії активного романтизму та пролетарської поезії. Піддав критиці сталінські форми і методи будівництва соціалізму в духовному житті. Виступав за піднесення національної свідомості. За свої ідеї був звинувачений у націоналізмі («хвильовізм»). У 1933 р. застрелився.

Чубар Влас Якович (10(22).02.1891 – 26.02.1939) – радянський партійний і державний діяч. Член РСДРП(б) з 1907 р. Брав активну участь у Жовтневому перевороті 1917 р. У 1920-1934 рр. в Україні: працював у складі Всеукраїнському та Укртрударму, очолював Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу і одночасно ВРНГ України. У 1923-1934 рр. – голова РНК УСРР. Був слухняним виконавцем сталінської політики. 1934-1937 рр. – заступник голови РНК СРСР, з 1937 р. – нарком фінансів СРСР. У 1939 р. розстріляний.

Шумський Олександр Якович (2.12.1890 – 8.09.1946) – український політичний діяч. З 1914 р. учасник есерівського руху. Один із лідерів лівої течії УПСР. З 1920 р. – член КП(б)У, а згодом член її ЦК. У 1924-1927 рр. –

нарком освіти УСРР. На початку 1927 р. з ініціативи Л.Кагановича звинувачений у «націоналістичному ухилі» («шумськізм»). У 1931-1933 рр. – голова ЦК профспілок працівників освіти, член президії ВЦРПС. У 1933 р. заарештований. Покінчив життя самогубством.

Яворський Матвій Іванович (28.11.1884 – 3.11.1937) – відомий український історик, академік ВУАН (з 1929 р.). Брав активну участь в українському національному русі. Служив в УГА, у 1919 р. перейшов у Червону армію. У 1920 р. вступив до більшовицької партії. З 1920 р. займався викладацькою роботою, один із організаторів Українського товариства істориків-марксистів. Першим з українських істориків створив узагальноючий курс історії України на методологічних засадах марксизму. Наукові праці: «Нарис історії України» у 2 т. (1923-1924), «Коротка історія України» (1927), «Україна в епоху капіталізму» у 3 т. (1924-1925) та ін. У 1931 р. заарештований, а у 1937 р. – розстріляний.

Основні терміни та поняття

Амністія – здійснення актом верховної влади часткове або повне звільнення засуджених від кари.

Главк – орган управління в міністерствах і відомствах, що відає підприємствами якої-небудь галузі промисловості даного міністерства чи відомства.

Голод – відсутність або гостра нестача хліба та інших продуктів харчування з певних причин у населеному пункті, районі, країні тощо.

Змичка – союз, цілковита погодженість, єдність.

Кооперація – особлива форма організації праці, при якій багато людей разом беруть участь у тому самому процесі або в різних, але зв'язаних між собою процесах праці.

Лікнеп – скорочення: ліквідація неписьменності; пункт ліквідації неписьменності, школа для дорослих.

Місія – постійне дипломатичне представництво у будь-якій державі, яке очолює посланник або повірений у справах.

Національний район – адміністративно-територіальна одиниця, що створюється в місцях компактного проживання національних груп, які мешкають за межами своїх національно-державних утворень і становлять більшість населення цієї місцевості. В УСРР у 1920-х рр. було створено 13 національних районів.

Нігілізм – заперечення усталених суспільством норм, принципів, законів.

Українізація – форма коренізації (зміцнення) радянської влади в УСРР, яка передбачала передусім освоєння та поширення на державному рівні, в культурно-освітніх та наукових закладах української мови, підготовки необхідних спеціалістів та кадрів із представників корінної національності, перебудову культури в Україні на ідеологічних принципах марксизму.

Унітарна держава – форма державного устрою, за якої адміністративно-територіальні одиниці, розташовані на території певної держави (області, райони), не мають державного суверенітету, політичної самостійності.

Федерація – форма державного устрою, союзна держава, яка складається з кількох державних утворень (штатів, земель, у СРСР – республік), які мають спільну територію, спільний уряд, спільні збройні сили, грошову та податкову систему, спільну конституцію (при збереженні конституцій членів федерації), спільне законодавство, суд і об'єдналися для розв'язання спільних для всіх членів федерації завдань.

13.2. Радянська модернізація України (1928-1939 рр.)

Згортання нової економічної політики і перехід до форсованої індустріалізації

У середині 20-х рр. завдяки непу вдалося в основному відбудувати народне господарство. Однак, за темпами промислового розвитку країна суттєво відставала від передових капіталістичних держав. У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який проголосив курс на індустріалізацію СРСР. XV з'їзд (1927 р.) визнав пріоритет державного плану над ринком, що означало згортання нової економічної політики і знищення товарно-грошових відносин.

Мета індустріалізації полягала у технічному переозброєнні економіки і перетворення СРСР з аграрно-відсталої країни на високорозвинену промислову державу. Завданнями індустріалізації були: прискорення розвитку важкої промисловості; створення матеріально-технічної бази для економічної незалежності країни; зміцнення обороноздатності держави; технічне забезпечення кооперування сільського господарства (випуск тракторів, сільськогосподарських машин тощо); різке збільшення чисельності робітничого класу. **Ресурсне забезпечення індустріалізації** досягалося за рахунок перекачування коштів із сільського господарства (т. зв. «ножниця цін» – штучне завищення цін на промислові товари і зниження цін на сільгосппродукцію); інвестування у важку промисловість за рахунок легкої та харчової; примусових внутрішніх державних позик у населення; розширення продажу горілки; експорту за заниженими цінами зерна, нафти, газу, деревини; жорсткої державної економії; активної державної пропаганди необхідності індустріалізації, що викликала народний ентузіазм (соціалістичне змагання, масова ударна праця, стаханівський рух).

Індустріалізація здійснювалася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства, які були обов'язковими до виконання. **Перший п'ятирічний план (1928-1932 р.)** був відпрацьований у двох варіантах – відправному й оптимальному. Перший варіант передбачав середньорічний приріст промислової продукції на рівні 18%, другий – понад 20%. У квітні 1929 р. XVI партконференція схвалила оптимальний варіант, але він так і не був реалізований. У листопаді 1929 р. у газеті «Правда» з'являється стаття Сталіна «Рік великого перелому», у якій виголошувався курс на стрімке форсування індустріалізації (середньорічні темпи зростання промислового виробництва мали складати майже 38%). Форсована індустріалізація супроводжувалася не забезпеченим фінансово і матеріально

промисловим будівництвом, заборонаю торгівлі, картковою системою для міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, примусовою продрозкладкою одноосібних селянських господарств.

Ці надзвичайні заходи зустріли опір з боку членів Політбюро ЦК ВКП(б) М.Бухаріна, О.Рикова, М.Томського. У 1928-1929 рр. проти них було проведено кампанію. Їхня позиція розглядалася як «правий ухил». Завдавши поразки групі Бухаріна, з травня 1929 р. почалася чистка партії (перереєстрація членів з метою виключення опозиціонерів).

Особливості процесу індустріалізації в Україні

Процес індустріалізації в Україні збігся із загальносоюзними тенденціями, але мав і свої особливості. У роки першої п'ятирічки промисловість УСРР отримала 20% загальних капіталовкладень. Із 35 основних промислових об'єктів СРСР в Україні знаходилося 12, у т.ч. 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпровська ГЕС, Дніпроалюмінійбуд, Краматорський машинобудівний та Харківський тракторний заводи. Реконструйовувалися Луганський паровозобудівний і 4 металургійних заводи у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську.

У другій і третій п'ятирічках рівень інвестицій знизився. Якщо у першій п'ятирічці з 1500 нових підприємств, що будувалися в Україні, розміщувалися 400, то у другій п'ятирічці (1933-1937 рр.) – відповідно 4500 і 1000, у незакінченій третій (1938-1941 рр.) – 600 із 3000. Це було пов'язано із планами створення нової промислової бази на Сході, де заводи знаходилися у більшій безпеці на випадок війни.

У цей періоду промислового комплексу УСРР з'явилися нові галузі: маргарінова, молочна, маслопереробна, комбікормова, хлібопекарська. На початку 30-х рр. було започатковано кольорову металургію, електрометалургію.

У цукровій промисловості за планом першої п'ятирічки передбачалося будівництво 11 нових підприємств. Але невдовзі з'ясувалося, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною такий приріст потужностей. Тому до Другої світової війни було побудовано лише 3 цукрових заводи.

Практично заново створювалася легка промисловість. У Києві, Харкові і Дніпропетровську побудували великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом; в Одесі, Харкові і Києві – трикотажні фабрики. Все ж на легкову і харчову промисловість надходили менші капіталовкладення. У першій п'ятирічці сюди передбачаюся вкласти лише 12,5% асигнованих коштів, у важку індустрію – 87,5%.

У 1937 р. за абсолютними обсягами промислового виробництва СРСР вийшов на 2 місце у світі після США. Україна посіла 2 місце у Європі за виправкою чавуну, 3 місце – за виробництвом сталі, 4 місце у світі за видобутком вугілля.

Наслідки індустріалізації для України були неоднозначними. З однієї сторони, країна з аграрної перетворилася в індустріально-аграрну, розгорнувся процес урбанізації, який у свою чергу, сприяв українізації міст. Сформувалися національний український робітничий клас і технічна інтелігенція, зміцнилася обороноздатність країни. З іншої сторони, для одержання коштів для індустріалізації експлуатувалося і грабувалося українське село; демонтовано неп і запроваджено командно-адміністративну систему в економіці; ліквідовано рештки економічної самостійності України. Було ліквідоване безробіття, але життєвий рівень зростав дуже повільно. Зберігалася інфляція, карткова система, відчувалася нестача товарів широкого вжитку.

Соціальне та повсякденне життя народу

Форсованому економічному розвитку було принесено в жертву життєвий рівень народних мас. Максимальна концентрація коштів на розвиток важкої промисловості загострила й без того скрутну ситуацію в легкій промисловості. Це негативно відбилося на добробуті трудящих. Деяке номінальне підвищення заробітної плати не забезпечувалося товарною масою. Емісія грошей викликала їх знецінення. Державні позики з'їдали заощадження. У 1927-1929 рр. розповсюджувалися три позики індустріалізації: у 1930 р. – позика «П'ятирічка за чотири роки», у 1931 р. – позика «Третього вирішального року», у наступному – позика «Четвертого завершального». У роки першої п'ятирічки держава розгорнула широку торгівлю алкогольними напоями. У вересні 1930 р. Сталін дав вказівку Молотову «відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки...». В умовах гострої продовольчої кризи, голоду в селі сталінське керівництво продовжувало експорт хліба. У побут радянських людей надовго ввійшли черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого. Сотні тисяч людей, які виїхали із села й стали робітниками, не могли одержати житла. Плинність робочої сили була величезною. На Донбасі, наприклад, протягом другої половини 1930 р. було прийнято на роботу 195 тис. осіб, а звільнено 180 тис. Всюди панував принцип: «Спочатку завод, а потім місто». Диктат адміністрації щодо робітників наростав. У республіці, як і в країні в цілому, була організована кампанія, у ході якої робітники брали зобов'язання до кінця п'ятирічки не змінювати місце роботи.

Перехід до суцільної колективізації і впровадження її в Україні

Після Жовтневого перевороту більшовики на добровільній основі почали створювати колективні господарства: комуни, товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи), радгоспи, сільськогосподарські артїлі. Незважаючи на всебічну підтримку держави, **селянство неохоче йшло у колгоспи.** Восени 1928 р. колгоспи об'єднували лише 4% селянських господарств. Натомість **бурхливо розвивалися різні форми кооперації.** У березні 1923 р. в Україні діяло 4,4 тис. первинних споживчих товариств. Вони об'єднувалися у Всеукраїнську спілку споживчих кооперативних організацій («Вукоопспілка»). До Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації входили 2,5 тис.

товариств. Загалом, **сільськогосподарська кооперація наприкінці 20-х рр. об'єднавала 3 млн селянських господарств (60% від загальної кількості в УСРР).**

В умовах непу передбачався поступовий розвиток на селі колективного виробництва (колективізації) на основі добровільного кооперування, використання ринкових форм кооперації, врахування місцевих умов, фінансової і матеріально-технічної допомоги кооперативам з боку держави. На XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. був підтверджений курс на поступове кооперування сільського господарства і відкинута сталінська пропозиція про прискорення колективізацію.

Поштовхом до форсування колективізації стала **хлібозаготівельна криза 1927 р.** Врожай 1927 р. був невисоким. Ціни на хліб, встановлені державою, не задовольняли селян, тому вони не погодилися здавати зерно на заготівельні пункти. Під загрозою опинилося фінансування індустріалізації (зменшився експорт зерна, який давав валюту для закупівлі імпоротної техніки), державне постачання продуктами промислових центрів. Для подолання кризи, група членів Політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з Бухаріним пропонувала продовжити ринкові стимулюючі відносини із селянством (підвищити закупівельні ціни на хліб і тим самим збільшити платіжоспроможний попит селянства на промислові товари). Сталін і його однодумці пішли іншим шляхом. **У січні 1928 р. Сталін прибув до Сибіру, де застосував т.зв. «уральсько-сибірський» метод заготівель.** Він ґрунтувався на принципі самообкладання, за яким село розколювалося на групи за майновою ознакою. Кожному селу давали завдання на продаж хліба, а доведення його «до двору» відбувалося за рішенням сільських сходів. Селян, які не виконували рішення зборів, спочатку штрафували у 5-кратному розмірі вартості хліба, що підлягав здачі, а потім їх майно розпродували. **Такий метод застосували в Україні навесні 1928 р.** Впродовж 1928-1929 рр. у республіці «за спекуляцію» було притягнуто до суду 33 тис. селян. Зможні господарства обкладалися великим податком. 5% селянських дворів оцінювалися як куркульські, вони мали сплачувати 30-40% суми сільськогосподарського податку. У 1928 р. ЦК КП(б)У послав на село 6 тис. активістів для організації хлібозаготівель. Завдяки цим надзвичайним заходам з українських селян за січень-лютий 1928 р. вдалося вичавити 70 млн пудів хліба.

У листопаді 1929 р. зібрався пленум ЦК ВКП(б), на якому було визнано недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колективізації (24% селянських посівів по Україні) і **проголошено перехід до суцільної колективізації.** Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» Україну віднесли до групи регіонів, де **колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. – навесні 1932 р.** 30 січня 1930 р. було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Суцільна колективізація була задумана як комунізація, тобто усупільнення всієї землі, свійської худоби і птиці, засобів виробництва.

Селян почали насильно зганяти до колгоспів. Якщо на 20 січня 1930 р. у республіці було колективізовано 15,4% селянських господарств, то вже на 1 березня того ж року – 62,8%. **Селянство чинило опір.** Лише з січня по червень 1930 р. в Україні зареєстровано 1500 **терористичних актів** проти представників радянської влади. У Херсонському, Кам'янець-Подільському, Вінницькому, Чернігівському, Одеському, Дніпропетровському округах відбулися **збройні виступи**. Загальна кількість повстанців становила близько 40 тис. осіб. Селянство продавало або забивало худобу, ховало чи псувало реманент.

Події набували таких загрозливих масштабів, що ігнорувати їх було неможливо. **2 березня 1930 р. Сталін у газеті «Правда» опублікував статтю «Запаморочення від успіхів»**, у якій у «перегінах» процесу колективізації звинувачувалася місцева влада. **Почався масовий відплив селян з колгоспів.** Восени 1930 р. тут залишилося менше третини селянських дворів.

Проте вже у вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивного листа «Про колективізацію», за яким Україна мала **подолати рівень усупільнення і впродовж 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію.** Вже у 1932 р. колгоспи об'єднували майже 70% селянських господарств, 80% посівних площ республіки. У 1937 р. в Україні налічувалося 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ. **Колгоспи отримали матеріально-технічну базу у вигляді машинно-тракторних станцій (МТС).**

Рішучішими методами і темпами пішов процес розкуркулення. Впродовж 1930 р. з України було депортовано майже 75 тис. селянських родин, а з кінця року й до червня 1931 р. – 23,5 тис. Загалом за роки суцільної колективізації було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств (1,2-1,4 млн осіб, з яких 860 тис. були виселені до Сибіру як «спецпереселенці» з обмеженням громадянських прав). **У грудні 1932 р. в УСРР було введено «внутрішній паспорт»** (селянам заборонялося без дозволу місцевої влади переїжджати до міста). У народі це рішення назвали «второе крепостное право большевиков», оскільки воно прив'язувало селян до землі, знову їх закріпачувало.

Голод в Україні 1932-1933 рр.

Причинами голоду в Україні була сукупність національно-політичних та соціально-економічних чинників: 1) необхідність знищення українського селянства як свідомої національної верстви; 2) непосильні для селян хлібозаготівлі; 3) надмірний хлібний експорт; 4) конфіскація властями продовольчих запасів; 5) деградація сільськогосподарського виробництва внаслідок форсованої колективізації. Щодо останнього, то дійсно у 1929-1932 рр. поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней – на 33,3%, свиней – на 62,3%, овець – на 74%. **Різко знизилася продуктивність сільського господарства.** У 1930 р. валовий збір зерна становив 23 млн т, у 1931 р. – 18, у 1932 р. – 13. Цього вистачало, щоб прогодувати населення республіки, однак **союзний уряд продовжував встановлювати для України непомірні хлібозаготівельні плани.** Якщо у 1931 р. українські селяни здали

державі 39% валового збору зернових, то вже у 1932 р. – 55%. Вилучався навіть посівний фонд. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР приймають т. зв. «**закон про п'ять колосків**», який передбачав розстріл або позбавлення волі терміном не менше 10 років за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності.

Голод почався наприкінці 1931 р. Масового розмаху він набув протягом 1932 р. і особливо взимку і навесні 1933 р. Голодувало селянське населення Харківської, Київської, Дніпропетровської, Одеської, Чернігівської, Вінницької і Полтавської областей. Голодомор викликав величезну смертність населення, особливо дітей і старих. Селяни змушені були їсти собак, кішок, пацюків, трупи коней, листя і кору дерев, траплялися випадки **канібалізму**.

Про голод знало вище керівництво партії і держави, але замість того, щоб рятувати селян, держава посилила тиск на них, прагнучи за будь-яку ціну виконати план хлібозаготівель. **До організації голодомору в Україні причетні Л.Каганович, В.Молотов, С.Косіор, В.Чубар, П.Постишев.**

Остаточної цифри жертв голоду в Україні немає. Дослідники називають дані від **3,5 до 7 млн осіб**. У березні 2005 р. Президент України В.Ющенко у своєму виступі перед Конгресом США назвав цифру у 10 млн загиблих українців.

Внаслідок голодомору було остаточно зламано опір селян колгоспній системі, суттєво підірвано їхні сили у відстоюванні споконвічних національних прав.

Прийняття Конституції УРСР 1937 р.

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися в СРСР у 20-30-х рр., більшовицька партія розглядала як процес соціалістичного будівництва. **5 грудня 1936 р. VIII Надзвичайний з'їзд Рад СРСР затвердив нову Конституцію СРСР**, яка законодавчо проголосила перемогу соціалізму в країні. Відповідно до нової союзної Конституції **XIV Надзвичайний Всеукраїнський з'їзд Рад 30 січня 1937 р. затвердив Конституцію республіки, яка офіційно тепер називалася Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР)**. Конституція УРСР декларувала добровільність об'єднання України з іншими республіками в СРСР. Встановлювалося, що територія УРСР не може бути змінена без її згоди. Найвищим органом державної влади стала **Верховна Рада**, а в період між її сесіями Президія. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади оголошувалася **Рада Народних Комісарів (РНК)**.

Політичну основу УРСР склали ради депутатів трудящих міст і сіл, вибори до яких ставали загальними, прямими і рівними при таємному голосуванні. Проголошувалася особиста недоторканість громадян, таємниця листування, свобода слова, преси, зборів.

Все ж демократичні положення як Конституції УРСР, так і Конституції СРСР, в умовах сталінського режиму не були наповнені реальним змістом. СРСР був жорстко централізованою, унітарною державою, а союзні республіки в ньому не мали реальної автономії.

Сталінські репресії в Україні у 30-х рр.

Метою масових репресій в Україні було придушення можливого опору режиму особистої влади Й.Сталіна, селянського опору усупільненню власності в ході суцільної колективізації, можливого «сепаратизму» керівників республіки й української інтелігенції, що міг би привести до виходу України з СРСР.

Першого удару було завдано в Україні по старій інтелігенції, особливо тих, хто співпрацював раніше з українськими урядами і небільшовицькими партіями. У 1930 р. організовано процес над неіснуючою **«Спілкою визволення України»**. Основним обвинуваченим був віце-президент ВУАН С.Єфремов. До різних термінів ув'язнення засудили 45 осіб, у т.ч. 2 академіків, 11 професорів, 2 письменників, науковців, викладачів вишів, вчителів, юристів, священників, студентів. Серед них – В.Чехівський, А.Ніковський, Й.Гермайзе, М.Слабченко та ін. Тоді ж було «викрито» **«Український національний центр»** і його структурний підрозділ **«Українську військову організацію»**. Керівником проголосили академіка М.Грушевського (у 1934 р. він помер за загадкових обставин). У 1930 р. було сфальсифіковано справу про т.зв. **контрреволюційну організацію у сільському господарстві України**, за якою були засуджені 29 відповідальних працівників наркомату землеробства УРСР і вчених-агрономів.

Впродовж 1930-1941 рр. в Україні було виявлено понад 100 різних «центрів», «блоків» і «організацій». У грудні 1934 р. на процесі **«Українського центру білогвардійців-терористів»** засуджено 28 осіб, переважно письменників і діячів культури. У 1935 р. П.Постишев оголосив про викриття **«Всеукраїнського боротьбистського центру»**, у результаті чого було винищено колишніх боротьбистів. Проведено процесі «Національно-терористичного центру», «Національно-терористичної групи професора М.Зерова», «Блоку українських терористичних груп», «Троцькістського націоналістичного терористичного блоку». У 1936 р. сфабриковано справи **«Українського троцькістського центру»**, «Соціал-демократичної партії».

Тоталітарна держава, борючись з опозицією, не жаліла і власних структур. У 1929-1930 рр. було **проведено «чистку»** у 61823 **установах радянського державного апарату**. З 338 тис. осіб, які проходили «чистку», звільнено майже 40 тис. (11%). **Не уникнула репресій і партія**. Внаслідок «чисток» кількісний склад КП(б)У зменшився на 266281 особу, тобто майже наполовину. У 1937 р. було ліквідовано майже всю верхівку ЦК КП(б)У і уряду УРСР. Із 102 членів і кандидатів в члени ЦК КП(б)У репресовано 100 осіб. З 11 членів Політбюро загинуло 10, з п'яти членів кандидатів у члени Політбюро – чотири, з дев'яти членів оргбюро – всі. До червня 1938 р. було заарештовано 17 членів уряду.

Жахливим за наслідками був і удар по армії. У Київському та Харківському військових округах було репресовано понад 45 командирів стрілецьких з'єднань, у т.ч. 17 комдивів та 18 комбригів. Серед них – Ю.Коцюбинський, І.Дубовий, І.Федько та ін.

Не уникнули репресій технічні фахівці і організатори виробництва. Були заарештовані і засуджені директори багатьох заводів, творці новітньої військової техніки К.Челпанов, К.Калінін та ін.

Згортання українізації у 1930-х рр.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. український народ продовжував користуватися плодами українізації. На початку 30-х рр. українськими були 4/5 частина всіх шкіл, 2/3 – технікумів, 1/3 – вищих навчальних закладів. Впродовж 1928-1937 рр. у 2,6 рази збільшився обсяг книжкової продукції, що видавалася українською мовою. У 1938 р. з 84 театрів республіки 57 були українськими. Українська мова залишалася мовою державних органів, художньої літератури, періодичної преси, наукової і виробничої діяльності.

Проте вже **на початку 30-х рр. українізацію поступово почали згортати.** Посилаючись на постанову ЦВК СРСР 1929 р., згідно з якою державні органи й підприємства союзного підпорядкування зобов'язувалися спілкуватися між собою і з центром російською мовою, а з місцевими органами – національною мовою, чиновники взагалі відмовлялися вивчати українську мову.

У цей період **українізація стала тим підґрунтям, на якому формувалася міф про «націоналізм» та «націонал-ухильництво».** Зокрема, **нарко́м осві́ти УСРР М.Скрипник**, який був палким прихильником політики українізації, протестував проти утвердження диктаторського режиму Сталіна. Як наслідок, його звинуватили у створенні групи «**націонал-ухильників**», що нібито «звили в Україні гніздо розгалуженої контрреволюційної організації». Не домігшись спростування обвинувачення, М.Скрипник 7 липня 1933 р. застрелився. Жертвами репресій стали члени комісії з українізації, яка була утворена у 1925 р.: С.Косіор, В.Чубар, В.Затонський, Н.Голод, А.Хвиля, М.Чувирін.

Остаточню політику українізації згорнуто у 1938 р., коли було видано постанову РНК УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, що спричинило посилення русифікації. Скоротилася частка української преси. У 1940 р. україномовними були лише 70% газет і 45% журналів (у 1931 р. – відповідно 90% і 85%).

Система народної освіти в УРСР у 30-ті рр.

У цей період було **продовжено політику ліквідації неписьменності.** У 1930 р. кількість учнів лікнепівських шкіл, курсів і гуртків досягла 1,6 млн осіб. У 1932 р. їх налічувалося уже 2,2 млн. За роки другої п'ятирічки лікнеп закінчили 1,5 млн осіб, а школи малописьменних – 1,7 млн. У 1939 р. кількість письменних у республіці зросла майже на 85%.

До середини 30-х рр. закінчилося формування радянської системи народної освіти. **25 липня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове навчання»,** відповідно до якої запроваджувалася загальна обов'язкова початкова освіта, збільшувалися асигнування на школу, розширювалася підготовка вчителів. У 1932-1933 навчальному році

(далі – н.р.), в Україні працювало майже 22 тис. шкіл, у яких налічувалося 4,5 млн учнів. У 1937-1938 н.р. навчалося 5,5 млн учнів, а в 1940-1941 н.р. – 6,7 млн. У 1934 р. було встановлено три **типи загальноосвітніх шкіл: початкова** (чотирирічний курс навчання), **неповна середня** (семирічний), **середня** (десятирічний). Впродовж другої п'ятирічки закінчився перехід до загальної обов'язкової початкової (чотирирічної) освіти, а у містах – до загальної семирічної. Потреби індустріалізації зумовили надмірне захоплення виробничим навчанням учнів, що суттєво знижувало рівень загальнотеоретичної підготовки, призвело до згорання предметів гуманітарного циклу. У **1930 р. загальноосвітня школа стала на шлях т. зв. політехнізації.**

IX з'їзд комсомолу України у квітні 1936 р. ухвалив створити **комсомольські організації** у кожній середній школі. Загальношкільні **піонерські організації** були започатковані у **1935 р.** У 1940–1941 н.р. у школах України налічувалося близько 4 млн піонерів і понад 250 тис. комсомольців.

Високими темпами відбувалося і формування нової інтелігенції. Основну роль у цьому процесі відігравали **вищі та середні спеціальні навчальні заклади, кількість яких швидко зростала.** Якщо у 1914-1915 н.р. в Україні було 88 середніх спеціальних навчальних закладів (12,5 тис. учнів), то у 1940-1941 н.р. – відповідно 693 і 196,3 тис. осіб. На 1 січня 1941 р. у народному господарстві УРСР було зайнято вже 294,5 тис. спеціалістів з середньою спеціальною освітою. **Зростала кількість вишів.** Якщо у 1927-1928 н.р. працювало 39 вишів, у яких навчалося 29,1 тис. студентів, то у 1938-1939 н.р. – відповідно 129 і 124,4 тис. студентів. У **1933 р. було відновлено діяльність університетів – Харківського, Київського, Одеського, відкрито Дніпропетровський університет.** Розширилася мережа робітфаків. На кінець першої п'ятирічки тут навчалося близько 90 тис. осіб.

Розвиток української науки у 30-ті рр.

Головним осередком наукової діяльності продовжувала залишатися **ВУАН.** Під час затвердження у лютому 1936 р. нового статуту її було **перейменовано в Академію наук УСРР.** Президентом ВУАН у 1928-1929 рр. працював Д.Заболотний, а у 1930 р. його замінив О.Богомолець. На початку 30-х рр. **змінено структуру Академії.** Замість 164 кафедр, розрізнених лабораторій, невеличких інститутів було створено **21 науково-дослідний інститут.**

Наукові установи, окремі вчені досягли значних успіхів. У відкритому в 1928 р. у Харкові **Українському фізико-технічному інституті (УФТІ)** працювали І.Курчатов, Л.Ландау (опублікував класичну працю з кінетичної теорії плазми). У 1932 р. в УФТІ вперше в СРСР було штучно розщеплене атомне ядро.

Серйозні результати і відкриття зроблено у вивченні нелінійної механіки (Д.Граве, М.Крилов, М.Боголюбов), теорії космічних польотів (Ю.Кондратюк), автоматичному зварюванні металів (у 1932 р. за ініціативи **Є.Патона на базі електрозварювальної лабораторії було засновано Інститут електрозварювання ВУАН**), генетики і селекції рослин (А.Сапегін,

В.Юр'єв, М.Холодний). Важливе значення мали праці біохіміка О.Палладіна, патологоанатома О.Богомольця, фізіолога Д.Воронцова, медика-офтальмолога В.Філатова. Значний внесок у розробку проблем **вітчизняної історії** зробили академіки М.Грушевський, Д.Багалій, О.Левицький, Д.Яворницький, М.Яворський, молоді науковці Ф.Лось, М.Петровський, М.Супруненко та ін.

***Політичні репресії щодо української інтелігенції.
«Розстріляне відродження»***

Згортання українізації супроводжувалося наступом на українську інтелігенцію, що згодом переріс у справжній терор.

З 1929 р. почали переслідувати академіка М.Грушевського. У 1931 р. його було заарештовано як керівника неіснуючого «Українського національного центру». 25 листопада 1934 р. при загадкових обставинах славетний історик помер. Були репресовані вчені-історики М.Яворський, В.Пархоменко, М.Горбань, філософи С.Семковський, П.Демчук, знавець давньоукраїнського письменства, академік В.Перетц, літературознавець С.Шаблювський та ін. В Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, у т.ч. 19 академіків.

Після прийняття у квітні 1932 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» були **ліквідовані самодіяльні літературно-художні об'єднання і створена єдина Спілка радянських письменників України (1934 р.)**. Основним творчим методом проголошувався соціалістичний реалізм. Чимало талановитих митців змушені були опсівувати радянський режим. Відомими стають імена поетів П.Тичини, М.Рильського, В.Сосюри, А.Малишка, М.Бажана, прозаїків А.Головка, Н.Рибак, П.Панча, Ю.Яновського та ін.

Весною 1933 р. розпочалася хвиля переслідувань українських письменників. Тоді було заарештовано М.Ялового (Юліан Шпол). Дізнавшись про це, покінчив життя самогубством М.Хвильовий. У тому ж році були репресовані О.Слісаренко, О.Досвітній, Остап Вишня. У 1934 р. розстріляли Г.Косинку, Д.Фальківського, О.Влизька, К.Буревого. У 1935 р. заарештували М.Зерова. Із 259 письменників, що друкувалися у 1930 р., після 1938 р. залишилося лише 36.

У 1933 р. було **розігнано театр «Березіль»**, а його творця Леся Курбаса заарештували. Репресовано і художника М.Бойчука.

Було **взято курс на повне винищення групи кобзарів і лірників**, яких заступник наркома освіти УСРР А.Хвиля у грудні 1933 р. на пленумі Всеукраїнської профспілки працівників мистецтв звинуватив у тому, що вони «орієнтують музичний фронт на часи гетьманів і козацької романтики». У грудні 1934 р. до Харкова на заключний етап Республіканської олімпіади міста і села було зведено близько 300 кобзарів і лірників. Після закінчення дійства їх заарештували і вивезли на схід, де вони майже всі загинули.

Трагічною для українського відродження став кінець жовтня – початок листопада 1937 р., коли в **урочищі Сандормох (Карелія) було розстріляно 1111 в'язнів Соловецького табору**. Серед них – Л.Курбас, М.Куліш,

М.Зеров, В.Підмогильний, М.Вороний, М.Ірчан, В.Поліщук, О.Слісаренко, П.Филипович, Г.Епік, М.Яловий. **Дослідники часто називають 30-ті рр. «розстріляним українським відродженням».**

Позиція керівництва УСРР стосовно релігії і церкви у 30-х рр.

Політичний курс ВКП(б) був спрямований на формування у суспільстві атеїстичного світогляду. 1 січня 1928 р. набув чинності Адміністративний кодекс УСРР, який поміж інших містив розділ «Правила про культу». З його прийняттям декрет РНК УСРР про свободу совісті втратив чинність. Вже наступного року **органи ОДПУ звинуватили в антирадянській діяльності Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).** На початку 1930 р. церква на своєму надзвичайному з'їзді змушена була заявити про саморозпуск. Було заарештовано близько 2 тис. священників, у т.ч. митрополитів В.Липківського, М.Борецького, І.Павловського.

Другу п'ятирічку Й.Сталін оголосив «безбожною п'ятирічкою». Виникли «Об'єднання войовничих безбожників». **У 1934-1935 рр. було реалізовано план масового нищення культових споруд.** Зруйновано Михайлівський Золотоверхий собор, Нікольський військовий собор, Трьохсвятительську церкву, Богоявленський собор Братського монастиря і церкву Успіння Богородиці (Пирогоща) у Києві, Свято-Миколаївський монастир у Харкові, Покровський собор у Запоріжжі, Успенський собор у Полтаві і т.д. **Частина культових споруд перетворили на склади, кінотеатри, божевільні, в'язниці.** У середині 30-х рр. в Україні залишилося лише 9% діючих церковних споруд у порівнянні з 1913 р.

Найважливіші події

1925 р. – рішення XIV з'їзду ВКП(б) про індустріалізацію.

1927 р. – хлібозаготівельна криза.

18 травня – 6 липня 1928 р. – «Шахтинський процес», за яким група фахівців Донбасу була засуджена «за контрреволюційну діяльність».

28 листопада 1928 р. – створення першої в Україні машинно-тракторної станції (Березівський район Одеського округу).

1928-1932 рр. – перший п'ятирічний план.

Листопад 1929 р. – перехід до форсованої індустріалізації.

Листопад 1929 р. – пленум ЦК ВКП(б) проголосив перехід до суцільної колективізації.

28-29 січня 1930 р. – засідання Надзвичайного церковного собору УАПЦ, на якому було прийнято рішення про саморозпуск.

30 січня 1930 р. – постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

9 березня – 19 квітня 1930 р. – судовий процес над членами неіснуючої організації «Спілка визволення України».

25 липня 1930 р. – постанова ЦК ВКП(б) «Про загальне обов'язкове навчання».

1 жовтня 1931 р. – відкриття Харківського тракторного заводу.

Квітень 1932 р. – постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій».

7 серпня 1932 р. – закон про охорону соціалістичної власності (т.зв. «закон про п'ять колосків»).

Жовтень 1932 р. – квітень 1933 р. – голодомор в Україні.

1932 р. – заснування Інституту електрозварювання ВУАН.

10 березня 1933 р. – відновлення діяльності державних університетів у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську.

1933-1937 рр. – другий п'ятирічний план.

21 січня 1934 р. – постанова ВУЦВК про перенесення столиці з Харкова у Київ.

1934 р. – створення Спілки радянських письменників України.

1934-1935 рр. – масове нищення культових споруд.

31 серпня 1935 р. – почин О.Стаханова.

1935 р. – у загальноосвітніх школах започатковано піонерські організації.

Лютий 1936 р. – ВУАН перейменовано в Академію наук УСРР.

1936 р. – у середніх школах започатковано комсомольські організації.

30 січня 1937 р. – прийняття нової Конституції УРСР.

24 квітня 1938 р. – впровадження вивчення російської мови в усіх школах України як обов'язкової.

1938 р. – згорання політики українізації.

1939 р. – ліквідація національних районів, національних сільських і містечкових рад.

Персоналії

Богомолець Олександр Олександрович (12(24).05.1881 – 19.07.1946) – український патофізіолог. Заснував у Києві Інститут експериментальної біології і патології та Інститут клінічної фізіології. Президент ВУАН з 1930 р. Праці Богомольца сприяли розвитку ендокринології, дослідженням у галузі імунітету і алергії, патології, кровообігу.

Бойчук Михайло Львович (30.10.1882 – 13.07.1937) – визначний український живописець-монументаліст і педагог, один із основоположників українського монументального мистецтва. Закінчив Академію мистецтв у Кракові. З 1908 р. працював у Парижі, з 1910 р. – у Львові. У 1917 р. обраний професором Української Академії мистецтв у Києві. За радянських часів разом з учнями брав участь у т.зв. «монументальній пропаганді». У 1936 р. заарештований, а у 1937 р. – розстріляний.

Вишня Остап (Губенко Павло Миколайович) (1(13). 11.1889 – 28.11.1956) – український письменник-сатирик, гуморист, перекладач. Літературну діяльність розпочав у 1919 р. у Кам'янці-Подільському. З 1921 р. працював у газетах «Вісті ВУЦВК», «Селянська правда», журналі «Червоний перець» та ін. Член літературних груп «Пролетфронт», «Літературний ярмарок». У 1933 р. засуджений до 10 років таборів. У 1944 р. відновив літературну діяльність. У 1928 р. опублікував 4-томне видання «Усмішок».

Гермайзе Йосип Юлійович (23.07(5.08).1892 – 22.09.1958) – історик і

археограф. Після закінчення Київського університету (1916) займався науковою та викладацькою роботою у Києві, Умані, Кролевіці, Миргороді, Гадячі. Професор Київського ІНО (з 1920 р.). Науковий співробітник ВУАН, керівник археографічної комісії (з 1927 р.). Дослідник історії Коліївщини, громадських рухів в Україні ХІХ–ХХ ст. У 1929 р. заарештований. Помер на засланні.

Каганович Лазар Мойсейович (10(22).11.1893 – 26.07.1991) – радянський партійний і державний діяч. З 1911 р. – член РСДРП(б). Активний учасник боротьби за встановлення радянської влади. 1922-1925 рр. – заввідділом ЦК РКП(б). 1925-1928 рр. – генеральний секретар ЦК КП(б)У, запеклий противник українізації. З 1928 р. – секретар ЦК ВКП(б). Один із організаторів голодомору 1932-1933 рр. З 1938 р. – заступник голови РНК СРСР. У 1947 р. перший секретар ЦК КП(б)У. Очолив кампанію боротьби проти «націоналістів» у галузі культури. З грудня 1947 р. – заступник Голови Ради Міністрів СРСР, а з 1953 р. – перший заступник. У червні 1957 р. на пленумі ЦК усунений від керівних державних і політичних посад.

Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович (25.02(9.03).1890 – 8.11.1986) – радянський партійний і державний діяч. З 1906 р. – член РСДРП(б). 1920 р. – секретар Донецького губкому КП(б)У. 1920-1921 рр. – перший секретар ЦК КП(б)У. У 1921-1930 рр. – секретар ЦК РКП(б). 1930-1941 рр. – Голова РНК СРСР і РПО СРСР. Один із організаторів голодомору 1932-1933 рр. У 1939-1949 і 1953-1957 рр. – нарком (міністр) закордонних справ СРСР. 1941-1957 рр. – заступник і перший заступник Голови РНК (Ради Міністрів) СРСР. У червні 1957 р. виключений зі складу ЦК КПРС. У 1957-1960 рр. – посол СРСР у Монголії, у 1960-1962 рр. – представник СРСР у МАГАТЕ. З 1962 р. – пенсіонер.

Патон Євген Оскарович (20.02(4.03).1870 – 12.08.1953) – вчений у галузі електрозварювання, мостобудування, академік ВУАН (з 1929 р.), заслужений діяч науки УРСР (1940). У 1904-1938 рр. (з перервами) завідував кафедрою Київського політехнічного інституту. Фундатор (1934) і перший керівник Інституту електрозварювання АН України. Основоположник вітчизняної школи зварювання металів. Керував проектуванням зварних мостів.

Постишев Павло Петрович (6(18).09.1887 – 26.02.1939) – радянський партійний і державний діяч. З 1904 р. – член РСДРП(б). У 1924-1945 рр. – секретар Київського губкому, у 1925 р. – Київського окружкому КП(б)У. З 1926 р. – секретар ЦК КП(б)У, одночасно секретар Харківського окружкому. 1930-1933 – секретар ЦК ВКП(б). Причетний до організації голодомору 1932-1933 рр. З березня 1933 р. – член Політбюро ЦК КП(б)У, перший секретар Харківського, згодом – Київського обкому КП(б)У. У 1938 р. заарештований, а у 1939 р. – розстріляний.

Скрипник Микола Олексійович (25.01.1872 – 7.07.1933) – державний діяч УСРР, один із засновників КП(б)У, член її ЦК (1918). З 1917 р. – на державній роботі в Україні. Голова Народного секретаріату (1918), нарком внутрішніх справ (1921-1922), нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР (1922-1927), нарком освіти (1927-1933). У 1933 р. – заступник голови

УСРР і голова Держплану УСРР. Член Політбюро ЦК КП(б)У (з 1927 р.), ЦВК СРСР (1925-1929, 1932-1933). Сприяв справі українізації. Був звинувачений у «націонал-ухильництві». Покінчив життя самогубством.

Сталін (Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (9(21)12.1879 – 5.03.1953) – радянський державний і політичний діяч. З 1898 р. учасник соціал-демократичного руху. У 1917-1922 рр. нарком у справах національностей, водночас у 1919-1922 р. – нарком державного контролю. З квітня 1922 р. по 1953 р. – генеральний секретар ЦК РКП(б). Наприкінці 1920-х рр., ліквідувавши неп, розпочав форсоване будівництво соціалізму. Здійснював прискорену індустріалізацію та примусову колективізацію селянства. Ініціатор вилучення зерна в Україні у 1932-1933 рр., що призвело до масового голодомору. Ініціатор і організатор масового терору та репресій. Творець тоталітарного режиму в СРСР. Герой Соціалістичної праці (1939), Герой Радянського Союзу (1945). У 1941-1953 рр. – голова РНК СРСР. У роки німецько-радянської війни – Голова Державного комітету оборони, Верховний головнокомандувач Збройних Сил СРСР, маршал Радянського Союзу (1943), генералісимус СРСР (1945).

Якір Йона Еммануїлович (3(15).08.1896 – 11.06.1937) – радянський військовий діяч. З 1917 р. – член РСДРП(б). У 1918-1920 рр. брав участь у встановленні радянської влади в Україні. 1921-1923 рр. – командуючий Київським військовим округом. 1924-1925 рр. – начальник Головного управління військово-навчальних закладів РСЧА в Україні. Командуючий військами Українського (1925-1935), Київського (1935-1937) військових округів. Командарм 1-го рангу. Репресований у 1937 р.

Основні терміни та поняття

Індустріалізація – розвиток великої машинної техніки та впровадження її в господарство країни.

Канібалізм – людожерство.

Колективізація – об'єднання одноосібних господарств у великі господарства – колгоспи.

Політехнізм – система навчання, яка передбачає теоретичне і практичне ознайомлення з основними галузями сучасного виробництва.

Русифікація – насильницьке запровадження російської мови, культури та ін.

Стаханівський рух – рух новаторів виробництва в різних галузях народного виробництва, що виник у середині 30-х рр. Названий від імені його ініціатора – вибійника шахти у Донбасі О.Стаханова, який з 30 на 31 серпня 1935 р. перевищив офіційно визначену норму видобутку вугілля в 14,5 рази.

Тоталітарна держава – держава, в якій внаслідок історичних умов склалася така система політичного та соціального устрою життя суспільства, за якої неконтрольована народом влада бюрократичної еліти отримала можливість руйнації або прямої заборони інститутів представницької демократії чи просто здійснює військово-поліцейський терор.

Ударник – передовик виробництва.

Ухил – певний напрям діяльності, інтересів.

13.3. Західноукраїнські землі у 1921-1939 рр.

Політика Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини щодо західноукраїнських земель

Після поразки визвольних змагань 1917-1920 рр. західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. **До польської окупації потрапили землі Східної Галичини та Західної Волині, на яких за переписом 1931 р. проживало 5,6 млн українців. У складі Румунії українці (790 тис. осіб) мешкали у Північній Буковині, Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії.** На території «Підкарпатської Русі», що ввійшла до складу Чехословаччини, проживало понад 450 тис. українців.

Загалом можна визначити такі **спільні риси політики Польщі, Румунії, ЧСР**: насильницька асиміляція; стримування економічного розвитку, його колоніальний характер; репресії проти діячів національно-визвольного руху; національний гніт; відмова від міжнародних зобов'язань, щодо надання автономних прав українцям.

У 1919-1939 рр. чітко вирізняються три періоди політики польських правлячих кіл щодо українських земель.

У 1919-1923 рр. польське керівництво намагалося в очах світової громадськості довести свої права на українські землі, а також те, що Польща нібито забезпечує всі права національних меншин. **Польська конституція 1921 р. гарантувала права українців на рідну мову на побутовому рівні, у навчанні у початкових школах. Закон від 26 вересня 1922 р. надав самоврядування Східній Галичині** (трьом воєводствам – Львівському, Станіславському, Тернопільському). Але як тільки **14 березня 1923 р. Рада послів Англії, Франції, Італії та Японії визнала Східну Галичину частиною Польщі**, всі ці права залишилися на папері. У цей період українське населення намагалося відстояти свої права, вдаючись до акцій протесту, збройних виступів, бойкоту перепису 1921 р., виборів 1922 р. до сейму.

У 1923-1926 рр. **польські правлячі кола проводили політику, спрямовану на асиміляцію поневолених народів.** Для здійснення цієї мети уряд Польщі поділив країну на дві господарські території: **Польща «А»**, до якої входили корінні польські землі, і **Польща «Б»**, що складалася переважно із західноукраїнських і білоруських земель. В останній **застосовувалася політика штучного стримування соціально-економічного розвитку і повного скасування поступок національним меншинам.** 31 липня 1924 р. був прийнятий закон, за яким **польська мова проголошувалась державною.** Почалося закриття українських шкіл. Польський уряд намагався викоринити самі поняття «Україна», «українець». На українські землі переселялися польські колоністи, яким виділялися кращі землі. За 1921-1929 рр. сюди прибули 77 тис. поляків.

Третій період (1926-1937 рр.) пов'язаний зі **встановленням режиму «санації» на чолі з Ю.Пілсудським.** Суть нової влади полягала у державній асиміляції національних меншин і у відмові від національної асиміляції,

особливо мовної, шляхом примусу. Для її здійснення у 1926 р. було створено спеціальний відділ національностей, а у березні 1934 р. почали діяти Національний комітет і Бюро національної політики. В 1928-1930 рр. було зроблено поступки українській буржуазії у формі фінансової підтримки кооперативних об'єднань. У відповідь, найчисельніша українська партія Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) у жовтні 1935 р. взяла курс на нормалізацію польсько-українських відносин. В свою чергу, уряд пішов на деякі поступки. Лідер УНДО В.Мудрий був обраний одним із п'яти віце-маршалів сейму.

Проте політика поступок української буржуазії була нетривкою. Напередодні Другої світової війни, побоюючись позиції в українському питанні Німеччини, польський уряд різко змінив акценти у своїй національній політиці і повернувся до доктрини однонаціональної Польщі.

3.2. *Форми суспільної активності українського населення у протидії асиміляторській політиці Польщі. Утворення Організації українських націоналістів*

Польська політична система ґрунтувалася на конституційних засадах. Це давало змогу національним меншинам попри дискримінацію відстоювати свої права в інститутах держави. У 1925 р. українці мали 12 політичних партій. Найбільш впливовим було **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) – ліберальна партія, яка утворилася у 1925 р.** Лідерами об'єднання були Д.Левицький, В.Мудрий, С.Баран, О.Луцький. УНДО виступало за конституційну демократію і незалежність України. Вагомою політичною силою була **Українська соціал-радикальна партія (УСРП)**. Її підтримували селяни, сільська інтелігенція. Радикали прагнули поєднати принцип демократичного соціалізму з ідеєю незалежності України. Розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем пов'язувалося із завоюванням незалежності. Її лідерами були Л.Бачинський та І.Макух. Іншою впливовою партією була **Комуністична партія Західної України**, утворена ще у 1919 р. Лідери партії – Й.Крілик, Р.Кузьма. Програма ставила завдання боротьби проти соціальних і національних утисків, за об'єднання Західної України з радянською Україною. **Українські партії намагалися стати помітним чинником політичного життя.** Якщо у 1927 р. представництво у польському парламенті становило 25 послів і 6 сенаторів-українців, то вже у 1930 р. – відповідно 50 і 14.

В економіці протидія офіційній лінії на гальмування розвитку українських земель здійснювалася через **кооперативний рух**. Так, якщо в 1921 р. у Галичині діяло 580 кооперативів, то у 1939 р. їх було до 4000.

Реагуючи на колонізацію освіти, **українська інтелігенція заснувала у Львові таємний («катакомбний») Український університет (1921-1925 рр.)**. Він мав 3 факультети і 15 кафедр. 54 професори навчали 1500 студентів. **Основним центром національної культури було НТШ у Львові**, до складу якого входило понад 200 науковців, у т.ч. І.Крип'якевич, С.Томашівський, М.Возняк, К.Студинський, Я.Пастернак, Ф.Колесса та ін. Важливим

чинником суспільно-політичного життя стала греко-католицька церква, яка у 1939 р. у Галичині і Закарпатті налічувала 4,3 млн віруючих, 3040 парафій з 4440 церквами.

Коли антиукраїнський тиск польської влади ставав нестерпним, відповідна реакція українців виходила за межі легальних форм боротьби. Якщо у 1922 р. в Західній Україні відбулось лише 59 **страйків**, то в 1934-1939 рр. – 1118. З весни 1930 р. посилились **виступи селян**. Тільки на території Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств відбулося понад 3000 **антидержавних політичних виступів**, у т.ч. 160 збройних. Відповіддю уряду була кампанія **пацифікації – умиротворення за допомогою поліції та війська**. Жорстким репресіям було піддано 800 сіл, 1739 осіб було заарештовано. Послідовна асиміляторська політика польських властей за фактичної відсутності єдності українських політичних сил зумовила застосування більш радикальних форм боротьби. **У Відні в січні 1929 р. було створено Організацію українських націоналістів (ОУН).**

Лідером партії став Є.Коновалець. Ідеологічне обґрунтування діяльності ОУН становив «інтегральний» (волевий, дієвий, чинний) націоналізм, засади якого розробив Д.Донцов. **Нація оголошувалася ним абсолютною цінністю, а досягнення незалежності України – найвищою метою.** Для досягнення цієї мети були прийнятними будь-які методи. Напередодні Другої світової війни ОУН нараховувала 20 тис. осіб. Вдаючись до тактики саботажу, експропріації державних фондів та терору до польської влади (здійснено понад 60 замахів та вбивств, у т.ч. вбивство у 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького), ОУН намагалася стимулювати в українському суспільстві стан постійного революційного піднесення і підтримки та розвитку руху протесту проти влади.

Правовий статус українських земель у складі Румунії і Чехо-Словаччини

Становище українських меншин у Румунії було гіршим, ніж у Польщі. З перших днів захоплення українських земель **румунська влада проводила політику тотальної румунізації**, жорстокого тиску на місцеве населення. З 1919 по 1928 р. **на території Буковини зберігався воєнний стан.** Було закрито всі українські школи, переслідувалася українська церква. До 1927 р. Буковина втратила залишки автономії, якою володіла за влади Австрії. **У 1926-1933 рр. настав період лібералізації**, коли було дещо і послаблено антиукраїнські дії. Однак, **у лютому 1933 р. на окупованих землях було запроваджено надзвичайний стан**, а впродовж 1933-1935 рр. парламент Румунії прийняв кілька реакційних законів, у т.ч. про реорганізацію і зміцнення поліції та сигуранци (таємної поліції). Із середини 30-х рр. у Румунії почати набирати сили фашистські партії та організації («Залізний гвардія», Націонал-християнська партія та ін.). **У лютому 1938 р. було встановлено особисту диктатуру Кароля II.** Розвиток українського політичного руху був найбільш помітним на території Буковини. Саме тут діяли Комуністична партія Буковини, Українська національна партія, Революційний національний табір.

Позиція уряду Чехо-Словаччини до українців краю була більш поміркованою і виваженою, ніж у Польщі та Румунії. У 30-х рр. у Закарпатті діяло до **30 політичних партій**, які репрезентували широкий спектр поглядів на суспільний розвиток. **Найвпливовішими політичними течіями були русинство і народовство.** Русинський напрям користувався найбільшою підтримкою населення. Русини домагалися автономії краю. Лідером наряду був А.Бродій. Народовський напрям послідовно відстоював український характер населення краю і виступав за автономію. Лідером руху виступив А.Волошин.

Постійно **зростала кількість початкових шкіл.** Так, з 525 шкіл у 1914 р. вона збільшилася до 851 в 1938 р., кількість гімназій – з 3 до 11. Було дозволено вибирати мову викладання. Вільно діяли різні українські суспільні організації: «Просвіта», Асоціація українських вчителів, «Пласт» та ін. Проте і в **Закарпатті проводилася чехізація.** Зокрема, за 20 років тут було відкрито 213 чеських шкіл, 191 чеський філіал при українських та угорських школах.

Соціально-економічне становище населення

На українських етнічних територіях, захоплених Польщею, Румунією і Чехословаччиною у 1930 р. проживало близько **10650 тис. осіб**, у т. ч. 6585 тис. українців (61,8% від загальної кількості населення). Більша частина західноукраїнських земель входила до складу Польщі, становлячи третину її території. Там проживало 8,9 млн. осіб, у т. ч. 5,6 млн. українців (63%), 2,2 млн. поляків (25%), 0,9 млн. євреїв (10%).

Польський уряд надавав пріоритет розвитку економіки Польщі «А». Тут розвивалась промисловість, зосереджувалось понад 80-90% електротехнічної, металообробної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництва цегли, вапна, солі, цукру і тощо.

У той же час у **Польщі «Б»** (Західна Україна і Західна Білорусія), незважаючи на те, що вони мали значну територію і величезні природні багатства (в Західній Україні – нафта, кам'яне вугілля, фосфорити, калійні солі, природний газ тощо), **важка промисловість зовсім не розвивалась.** А ті галузі, що існували, деградували. Так, видобуток нафти в Західній Україні у 1936-1938 рр. зменшився проти 1913 р. в 3-4 рази. Різко знизився видобуток озокериту, занепали текстильна, сірникова, мебльова промисловість. Діючі підприємства були переважно дрібними і належали до деревообробної, шкіряної галузей, промисловості з переробки сільськогосподарських продуктів (винокуріння, пивоваріння, тютюнова тощо). 85% підприємств мали не більше 20 робітників кожне.

Деградувала промисловість Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів у складі Румунії. Якщо у 1922 р. підприємств фабрично-заводського типу на Буковині було 617, то в 1939 р. лише 318. Врешті, підприємства, які продовжували працювати, були дрібними, напівкустарними. 94,5% підприємств не мали механічних установок. Усе це зумовлювало економічну відсталість краю.

У Чехословаччині ставлення до українського населення в Закарпатті було кращим, ніж у Польщі та Румунії, але капіталовкладення в економіку краю були дуже малими, і вона залишалась відсталою, а життєвий рівень трудящих низьким.

Незначний розвиток промисловості у західноукраїнських землях зумовив нечисленність промислового пролетаріату. За даними перепису 1931 р. в Західній Україні налічувалося 730 тис. найманих робітників. Становище робітників і всіх трудящих в західноукраїнських землях було дуже тяжким. Особливо воно погіршилось у період світової економічної кризи 1929-1933 рр. Внаслідок занепаду промисловості на західноукраїнських землях на початку 1930-х років налічувалось 400 тис. безробітних. Ненабагато кращим було й становище тих, що мали постійну роботу. В середньому робочий день на західноукраїнських землях тривав від 10 до 12 і навіть 16-18 годин. А заробітна плата була мізерною і знижувалась з кожним днем. Так, з 1929 до 1932 р. зарплата в Західній Україні була знижена на 14%. У той же час ціни на продукти зросли на 47%. На Буковині реальна зарплата трудящих в 1937 р. в порівнянні з 1913 р. становила лише 32%.

Напівфеодальний гніт, величезна заборгованість, розорення, голод – такою була доля **західноукраїнського селянства.** У Західній Україні 52% всієї землі перебувало у руках поміщиків. 60% селянських господарств Західної України мали не більше 2 га, а 16% – зовсім не мали її. На Буковині у 1930-х роках поміщикам належало 52% всіх сільськогосподарських угідь, а на Закарпатті – 53% всієї землі..

Уряди Польщі і Румунії, проводячи в 1920-х роках **аграрну реформу**, ставили за мету зміцнити в західноукраїнських землях поміщицьке землеволодіння, насадити там польських і румунських колоністів. Так, польський уряд здійснював свою колонізаторську політику, насаджуючи на українських землях польських колоністів-осадників, переважно колишніх офіцерів і солдатів польської армії. Відбираючи у західноукраїнських селян землі і передаючи їх **осадникам**, польський уряд переслідував мету створити на західноукраїнських землях міцну опору для польського панування. З 1919 р. по 1929 р. польський уряд наділив землею і поселив на українських землях 200 тис. осадників, а румунський уряд переселив у Північну Буковину 2 тис. румунських колоністів.

Трудяще селянство західноукраїнських земель перебувало в постійній кабалі у поміщиків і лихварів, було приречене на перманентний голод і злидні. За даними офіційного перепису 1927 р. з кожних 100 господарств 47 були безкорівними. У цілому на західноукраїнських землях дві третини селянських господарств не мало коней або мали одного коня. Непосильним тягарем на плечі селян лягали також **державні податки.** У Західній Україні податки забирали у селянина від половини до двох третин усього його доходу. На Північній Буковині за час від 1924 р. до 1932 р. податки зросли майже в чотири рази.

Тяжке матеріальне становище, жорстока експлуатація, надзвичайно погані побутові умови й харчування, неналагоджене медичне обслуговування

населення, незадовільно організована охорона праці й техніка безпеки на виробництві вели до частих захворювань трудящих, каліцтва, епідемії тифу, дизентерії, скарлатини та інших інфекційних хвороб, до високої смертності серед робітників і селян.

Малоземелля селянства і тяжке становище всіх західноукраїнських трудящих змушували їх до пошуків кращої долі в інших країнах, до **еміграції** з рідної землі. За 1919-1938 рр. з західноукраїнських земель виїхало 170 тис. українців, з них до Канади – 67 тис., Аргентини – 42 тис., Франції – 36 тис., США – 11 тис., Бразилії – 7 тис.

Протистоючи економічному тиску іноземного капіталу, західноукраїнське населення створило широку мережу **кооперативів**. Крайове товариство «Сільський Господар» з центром у Львові захищало інтереси селян перед адміністративними властями. Кредитові спілки були об'єднані в асоціацію «Центробанк», сільські споживчі і торгові спілки створили «Центросоюз», молочарські кооперативи об'єдналися в «Маслосоюз», дрібні міські крамарі входили до товариства «Народна торгівля». Чисельність українських кооперативів у Східній Галичині збільшилася з 580 у 1921 р. до близько 4 тис. в 1938 р. Кооперативи відігравали велику роль не тільки в господарській діяльності західних українців, а й у політичному житті та культурному розвитку.

Карпатська Україна

Після розпаду Австро-Угорської імперії Закарпатська Україна опинилася у складі Чехо-Словаччини. За Сен-Жерменським договором ЧСР мала надати автономію цій території. Але за Конституцією 1920 р. ЧСР стала унітарною державою і вимога залишилася на папері.

Мюнхенська угода 1938 р. примусила уряд Чехо-Словаччини реорганізувати країну на федеративних засадах. **11 жовтня 1938 р. він оголосив про надання автономії Закарпатській Україні**, яка повинна була знаходитися у федеративних відносинах із Чехією і Словаччиною. **Главою закарпатського українського уряду став А.Бродій**. Розбудова держави проходила у складних зовнішньополітичних обставинах. Особливо **відчувався вплив Німеччини**. 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу Карпатська Україна змушена була віддати Угорщині 1853 км² своєї території з населенням 180 тис. осіб, з містами Ужгород і Мукачів. У жовтні 1938 р. за рекомендацією Берліна уряд Чехо-Словаччини усунув із посади прем'єра А.Бродія, який виступав за приєднання Закарпаття до Угорщини. **Новим прем'єром став А.Волошин, прихильник німецької орієнтації**. Активізувалися дипломатичні відносини. У Хусті, столиці Закарпаття, було засноване Німецьке консульство. Укладено угоду про поставки до Німеччини дерева, молочних продуктів, шкіри, хутра, вовни та вина. У столиці було відкрито японське консульство.

З ініціативи А.Волошина у січні 1939 р. засновано політичну організацію закарпатського населення, яка виступала за утворення суверенної держави, – **Українське національне об'єднання (УНО)**. **12 лютого 1939 р. відбулися вибори до Сейму Карпатської України**. У них взяла участь 92,5% населення з правом голосу, з них 92,4% проголосували за УНО.

А.Волошин звернувся до німецького уряду з проханням взяти Карпатську Україну під свій протекторат. Однак, Гітлер вирішив передати край Угорщині, щоб втягти останню у свої агресивні плани. **У ніч з 14 на 15 березня 1939 р. німецькі війська почали окупацію Чехо-Словаччини.** У той же час **Угорщина зі згоди Німеччини почала захоплення Закарпаття.** Збройні сили Карпатської України (12-тисячні загони «Карпатської Січі») чинили героїчний опір. **15 березня 1939 р. на засіданні сейму в Хусті Карпатська Україна була проголошена незалежною державою. Її президентом став А.Волошин.** Було прийнято конституційний закон із 8 статей: законодавчо закріплено синьо-жовтий прапор, герб, що містив тризуб, гімн «Ще не вмерла Україна», українську мову проголошено державною. Все ж, незважаючи на такі атрибути, державність Карпатської України була нежиттєздатною, оскільки владні структури були слабкими, армія – нечисленною та погано озброєною.

18 березня угорські війська ввійшли в Хуст і новоутворена українська держава припинила своє існування.

Найважливіші події

18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р. – Паризька мирна конференція.

8 травня 1921 р. – приєднання Закарпаття до Чехо-Словаччини.

1921 р. – заснування таємного Українського університету у Львові.

14 березня 1923 р. – Рада послів у Парижі прийняла рішення про приєднання Галичини до Польщі за умови падання її автономних прав.

31 липня 1924 р. – «кресовий» закон про введення на західноукраїнських землях, двомовних (утраквістичних) шкіл, заборону використання української мови у державних установах Західної України.

16-18 вересня 1924 р. – Татарбунарське повстання у Південній Бессарабії проти румунських окупантів.

Липень 1925 р. – створення Українського паціонально-демократичного об'єднання.

1927 р. – створення Української національної партії на Буковині

27 січня – 3 лютого 1929 р. – у Відні відбувся I Конгрес українських націоналістів, на якому було створено Організацію українських націоналістів (ОУН).

1930 р. – «пацифікація» західноукраїнських земель.

1934 р. – вбивство членами ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького.

11 жовтня 1938 р. – надання Закарпаттю автономії.

12 лютого 1939 р. – вибори до Сейму Карпатської України.

15 березня 1939 р. – проголошення незалежності Карпатської України.

15-18 березня 1939 р. – окупація Закарпаття угорськими військами.

Персоналії

Бродій Андрій Іванович (р.н. невід. – 1945) – громадський і державний діяч у Закарпатті. У 1929-1938 рр. – депутат чехословацького парла-

менту. У жовтні 1938 р. обраний прем'єр-міністром Карпатської України. У 1939 р. – член угорського парламенту. У 1945 р. заарештований органами НКВС.

Волошин Августин Іванович (18.03.1874 – 19.07.1945) – видатний український педагог, греко-католицький священник, науковець і політичний діяч. Активною політичною діяльністю почав займатися з 1919 р. Заснував і очолював Народно-християнську партію (1923-1929). Посол чехословацького парламенту (1925-1929). 26 жовтня 1938 р. призначений прем'єр-міністром Карпатської України, а 15 березня 1939 р. став її президентом. Емігрував до Чехословаччини. У 1945 р. схоплений радянськими спецслужбами. Помер у в'язниці.

Колесса Філарет Михайлович (17.07.1871 – 3.03.1947) – видатний український композитор, фольклорист, літературознавець. Основоположник українського етнографічного музикознавства. Досліджував ритміку народних пісень, народні пісні Підкарпаття, Лемківщини, Полісся. Директор філіалу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України та Етнографічного музею. Автор хорових творів, обробок народних пісень, монографій про творчість М.Лисенка, І.Франка, Л.Українки.

Коновалець Євген Михайлович (14.06.1891 – 23.05.1938) – визначний український військовий і політичний діяч. У 1910-1911 рр. брав участь у боротьбі студентства за український університет у Львові. Під час Першої світової війни воював в айстро-угорській армії, потрапив у російський полон. Співорганізатор у 1917 р. куреня Січових стрільців, з січня 1918 р. – беззмінний командир Січових стрільців. В армії УНР – командир дивізії, корпусу, армійської групи; полковник. З 1922 р. в еміграції. Ініціатор створення УВО (1921) та ОУН (1929), перший голова її Проводу. Вбитий у Роттердамі агентом НКВС.

Крип'якевич Іван Петрович (25.06.1886 – 21.04.1967) – визначний український історик, дійсний член НТШ (з 1911 р.) академік АН УРСР (з 1958 р.). Учень М.Грушевського. Працював у гімназіях Львова, Рогатина і Жовкви. Професор Львівського (таємного) українського університету (1921-1924). З 1939 р. – професор, завідувач кафедри Львівського університету, з 1940 р. – завідувач відділу Інституту історії АН УРСР, з 1953 р. – директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Автор праць «Українська історіографія» (1923), «Історія української культури» (1937), «Богдан Хмельницький» (1954), «Велика історія України» (1935) та ін.

Томашівський Степан Теодорович (9.01.1875 – 21.12.1930) – визначний український історик, публіцист, політичний діяч. З 1910 р. – доцент Львівського університету, в.о. Голови НТШ у Львові (1913-1914). У 1914-1918 рр. – член Бойової управи УСС. 1920 р. – представник уряду ЗУНР у Лондоні, а у 1921-1925 рр. – у Берліні. У 1928-1930 рр. – доцент Краківського університету. Головні наукові інтереси – Хмельниччина, Мазепинська доба, історія української церкви. Автор праць «Галичина» (1915), «Історія України» (1919), «Під колесами історії» (1922) та ін.

Основні терміни та поняття

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, звичаїв, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб для досягнення етнічної однорідності.

Дискримінація – часткове чи повне, тимчасове чи постійне обмеження або позбавлення конституційних прав певної категорії громадян за расовою чи національною належністю, політичними і релігійними переконаннями, статтю тощо.

Конфесія – церква чи релігійна організація, яка має своє віровчення, культову практику та організаційну структуру.

Націоналізм – психологія, ідеологія та політика в національному питанні, основою яких є визнання пріоритету національних особливостей у суспільному розвитку, перебільшена оцінка значення ролі власної народності, нації, аж до ідеї національної винятковості і вищості.

Парцела – невелика ділянка власної або орендованої землі, на якій ведеться дрібне (парцелярне) селянське господарство.

Пацифікація – «умиротворення», на шлях якого в найжорстокіших формах стала офіційна польська влада в 1930-х рр. XX ст. у придушенні опору українства (на західноукраїнських землях) проти соціального і національного гноблення.

Полонізація – запровадження польської мови, культури і т.ін., звичайно примусово, витісняючи національну мову, культуру і т.ін.

Румунізація – примушування кого-небудь перейти на румунську мову, засвоїти румунські звичаї, культуру і т.ін.

Санация – назва фашистського режиму у Польщі у 1926-1939 рр.

Сигуранца – у Румунії – політична поліція.

Чехізація – насильницьке поширення чеської мови і культури.

XIV. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 РР.)

Пакт Молотова – Ріббентрона і Україна

Наприкінці 30-х рр. становище в Європі визначали дві тоталітарні держави: на заході – нацистська Німеччина, на сході – Радянський Союз. Суперечності між ними мали призвести до воєнного зіткнення. Однак на серпень 1939 р. ситуація докорінно змінилася.

Підписання Мюнхенської угоди (29 вересня 1938 р.) між гітлерівським урядом і урядом Великобританії та Франції, а також франко-німецького договору про співробітництво були розцінені радянським керівництвом як пряма спроба направити агресію Німеччини проти СРСР і змусило його відмовитися від курсу на створення системи колективної безпеки. Перед лицем німецької агресії з заходу і японської зі сходу **СРСР опинився перед загрозою війни на два фронти**. Натомість Німеччина готувалась до війни з Польщею, яка мала стати прелюдією до агресії проти Франції та Англії. **Щоб уникнути загрози війни на два фронти Німеччина йде на зближення з СРСР.**

23 серпня 1939 р. міністри закордонних справ СРСР і Німеччини В.Молотов і Й.Ріббентрон підписали договір (пакт) про ненапад терміном на 10 років. Крім того, було підписано і таємний протокол, за яким Німеччина, зокрема, визнавала претензії СРСР на Східну Галичину, Волинь, північну Буковину і Бессарабію, які належали Польщі і Румунії. У свою чергу, Німеччина дістала повну свободу дій у Європі. СРСР зобов'язувався поставляти до Німеччини військово-стратегічні матеріали і продовольство.

Входження західноукраїнських земель до складу УРСР.

Радянсько-німецький договір 28 вересня 1939 р.

Добившись підписання з СРСР договору про ненапад, Гітлер приступив до здійснення своїх задумів. **Підрозділи вермахту, вчинивши напад на Польщу 1 вересня 1939 р. о 4 годині 45 хвилин розв'язали Другу світову війну.** СРСР, не зважаючи на домовленість, не поспішав зі вступом у війну. Вичікувальною позицією Сталін прагнув перекласти всю відповідальність за агресію на Німеччину. Лише **17 вересня радянські війська перейшли польський кордон.** До складу Українського фронту ввійшло 28 стрілецьких і 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, 7 артилерійських полків Резерву головного командування. Командуючим фронту призначили С.Тимошенка, начальником штабу – М.Ватутіна. 17 вересня радянські війська вступили у Тернопіль, Збараж, Рівне, 18-го – Луцьк, Станіслав, Галич, 22-го – Львів, 24-го – Дрогобич, 26-го – Самбір та Яворів, 27-го вересня – Старий Самбір.

28 вересня 1939 року між СРСР і Німеччиною був підписаний договір про дружбу і мир, за яким до складу СРСР відійшла, зокрема, більшість територій Західної України, крім Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини, які в обмін на Литву перейшли під німецьку окупацію.

Для узаконення радянського режиму 22 жовтня під контролем нових властей було проведено вибори до Народних зборів, які наприкінці жовтня у Львові прийняли декларацію про воз'єднання Західної України з радянською

Україною у складі СРСР. У листопаді відбулися сесії Верховної Ради СРСР і УРСР, які ухвалили відповідні закони про включення Західної України до складу СРСР і воз'єднання її з УРСР.

26 червня 1940 р. уряд СРСР зажадав від Румунії очищення від її військ Бессарабії, а також тієї частини Північної Буковини, де проживало переважно українське населення. Не маючи підтримки з боку Німеччини, уряд Румунії був вимушений прийняти пропозицію.

28 червня радянські війська вступили на буковинську і бессарабську землі, де було встановлено радянську владу. **2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР вирішила включити Північну Буковину і Південну Бессарабію** (Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти) до складу УРСР, а з решти Бессарабії і колишньої Молдавської АРСР 15 серпня 1940 р. утворили Молдавську РСР.

Завдяки анексії Радянським Союзом Західної України, Північної Буковини і Південної Бессарабії населення України збільшувалося на 8809 тис. осіб і на середину 1941 р. становило 41657 тис., а територія розширювалася до 565 тис. км².

Економічні та соціальні перетворення у Західній Україні

Після воз'єднання з Україною на західноукраїнських землях були проведені **соціально-економічні реформи**, що включали в себе: конфіскацію поміщицьких і монастирських земель; націоналізацію банків і великої промисловості; колективізацію сільського господарства; реконструкцію і будівництво нового виробництва; проведення виборів; українізацію, розширення мережі українських навчальних закладів; зміцнення системи охорони здоров'я, безкоштовне медичне обслуговування населення; створення системи соціального забезпечення тощо.

Ці реформи здійснювалися жорсткими командно-адміністративними методами, не враховували місцевих особливостей, порушували звичний уклад життя західних українців, вели до ліквідації раніше створених структур (заборона політичних партій, арешт і депортація їхніх лідерів, насильницька колективізація, припинення діяльності товариства «Просвіта» тощо).

Радянізація західних областей супроводжувалася репресіями у ході яких було заарештовано і вислано близько 10% населення: службовців старого держaparату, місцевих комуністів, служителів церкви, підприємців, заможних селян, значну частину інтелігенції.

Суперечності економічного розвитку України у передвоєнні роки

У 30-ті роки Україна перетворилася з аграрної на потужну індустріальну країну. У 1940 р. **продукція всієї промисловості України зросла в 7,3** рази порівняно з 1913 р., а великої – майже у 10 разів. Основним кам'яно-вугільним регіоном країни залишався Донбас. На кінець 1940 р. Україна видобувала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7% чавуну, 48,8% сталі, 67,6% залізної руди, 25,7% електроенергії. Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також

запровадженню механізації і передових методів агрокультури у 1940 р. колгоспи України дали понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73% цукру, 20% м'яса і т.д.

Наприкінці 30-х років посилювся «воєнно-промисловий комплекс». На 1941 р. асигнування на оборону становили 43,4% державного бюджету. **Українська промислова база займала в ньому провідне місце.** Швидко зростала чисельність армії. З 1939 до 1941 р. було сформовано 125 нових дивізій. Щодо їх озброєння, то переважно це були застарілі зразки. Нові моделі літаків становили лише 9%, танків – 18%. За кількістю останніх СРСР переважав в 2 рази Німеччину, Японію, Італію, Румунію та Фінляндію разом узяті.

Поряд із досягненням передових позицій у світовому індустріальному виробництві у **промисловості України перед Другою світовою війною мали місце негативні риси, що гальмували її розвиток:** 1) застосування не економічних, а командно-адміністративних методів ведення господарства; 2) репресії проти технічних працівників (заміщення їх висуваннями з робітників, що не мали відповідної підготовки); 3) повільне впровадження і розвиток військової техніки; 4) відставання легкої і харчової промисловості від розвитку важкої; 5) збереження дореволюційного районування української промисловості, внаслідок чого Правобережний регіон, як і раніше, відставав від Лівобережжя.

Початок радянсько-німецької війни. Оборонні заходи, вжиті радянським керівництвом і допущені прорахунки при перебудові життя держави на воєнний лад

22 червня 1941 р. війська фашиської Німеччини та її союзників (Фінляндії, Угорщини, Румунії, Італії) здійснили напад на СРСР. За детально розробленим планом «Барбаросса» загарбники зосередили 190 дивізій чисельністю 5,5 млн осіб. Їм протистояло угруповання радянських військ, яке налічувало 170 дивізій і 2 бригади (2,9 млн осіб).

В основу німецького плану було покладено **ідею «бліцкригу»** («блискавичної війни»): передбачалося швидке просування військ до найважливіших політичних та економічних центрів, оточення і розгром радянських частин у прикордонних боях.

На Україну було спрямовано наступ групи армій «Південь» на чолі з генерал-фельдмаршалом фон Рундшtedтом, до якої входили також румунські та угорські війська (57 дивізій і 13 бригад). Їм протистояли війська **Київського особливого та Одеського воєнних округів, які з початком війни були реорганізовані відповідно у Південно-Західний і Південний фронти.** Загалом війська ворога на цьому напрямку поступалися радянській армії за багатьма показниками. Німці мали незначну кількісну перевагу лише у живій силі – 1:1,4, але значно поступалися у техніці: у радянських частинах було в 1,3 раза більше гармат і мінометів, у 4,9 раза – танків, у 2,4 раза – літаків. Проте навіть за таких сприятливих для Червоної армії обставин **втримати німців на радянському кордоні не вдалося.**

З початком війни у ряді регіонів СРСР було запроваджено режим воєнного стану. Він передбачав перебудову державного управління: створен-

ня Ставки Головного командування Збройними силами (23 червня) і ДКО (Державного комітету оборони) (30 червня 1941 р.), які наділялися всією повнотою влади в країні. Головою ДКО і Головнокомандувачем став Й.Сталін. Запроваджувалися військові трибунали, арешти в тилу всіх «підозрілих осіб», інтернування з території країни громадян держав, що воювали проти СРСР, а також висилка в східні райони громадян СРСР німецького походження. **Народне господарство перебудовувалося на воєнний лад:** збільшувався робочий день і робочий тиждень; скасовувалися чергові відпустки; запроваджувалася карткова система постачання населення продовольством і товарами першої потреби. На виробництво озброєння, боеприпасів, військового обладнання переводилися сотні машинобудівних заводів. Проголошувалася мобілізація військовозобов'язаних 1905-1918 рр. народження на території усіх військових округів (крім Середньоазійського, Забайкальського і Далекосхідного), а також формування народного ополчення з добровольців, які не підлягали мобілізації. Вже до 1 липня 1941 р. Червона армія поповнилася 5,3 млн осіб, у т.ч. з України – 2 млн. Значна частина призваних не була забезпечена озброєнням і потрапила в німецький полон вже у перші місяці війни.

3 липня 1941 р. Й.Сталін виступив (лише на 12-й день війни) зі зверненням до народу по радіо, у якому **війну було оголошено Великою Вітчизняною війною** радянського народу. **6 липня Президія Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У опублікували звернення до українського народу**, у якому закликали його дати відсіч ворожій навалі.

З перших днів війни стало зрозуміло, що частину території СРСР буде окуповано. **Виникла необхідність евакуації.** 24 червня за рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР була створена Рада евакуації. Порядок вивозу людей і майна визначався спеціальною постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. У серпні 1941 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили «Військово-господарський план на IV квартал 1941 р. і на 1942 р. по районах Поволжжя, Уралу, Західного Сибіру, Казахстану і Середньої Азії». План передбачав промислове будівництво на Сході, збільшення виробництва озброєння, боеприпасів, сировини для військової промисловості, металу, нафти, вугілля тощо. Намічалася перемістити в тиліві райони країни підприємства прифронтової смуги.

До східних районів СРСР з України було евакуйовано понад 550 великих підприємств тридцяти галузей промисловості, 30 тис. тракторів, 125 млн пудів зерна та іншого продовольства, 6 млн голів худоби. Евакуйовано установи Академії наук УРСР, 70 вузів, 50 театрів. Виїхало 3,5 млн осіб. **Те, що не підлягало евакуації знищувалося**, у т.ч. вкрай необхідне для **виживання** населення на окупованій території. Відсутність завчасно складених планів евакуації внесли дезорганізацію у евакуаційні процеси. Як наслідок, до рук противника потрапили великі матеріальні цінності й об'єкти стратегічного значення.

Найважливіші оборонні бої Червоної армії у 1941-1942 рр.

Причини невдалих дій на початку війни

З початком війни в Україні головного удару було завдано військам Південно-Західного фронту. Німці наштовхнулися на відчайдушний опір. У

районі Луцьк – Броди – Рівне – Дубно 23-29 червня 1941 р. відбулася найбільша **танкова битва** початкового періоду війни (з обох боків у ній брали участь близько 2 тис. танків). Радянські танкісти зазнали величезних втрат. Німці окупували Дрогобич, Львів, Рівне, Ковель, Здолбунів.

Після поразки у прикордонних боях **радянські війська почали відходити на лінію укріплень старого кордону («лінія Сталіна»)**, на якій передбачалося зупинити просування німецьких військ. Однак німцям вдалося прорвати оборону у районі Новоград-Волинський – Шепетівка і **розгорнути наступ на Київ**. Успішно наступали німецько-фашистські війська і на інших напрямках (на Ленінград і Москву). Через три тижні після вторгнення фронт стратегічного наступу гітлерівців досяг 3000 км при глибині 400-600 км. 28 радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50% особового складу. Загалом втрати становили 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат.

Основними **причинами поразок Червоної армії** на початку війни О.Бойко вважає раптовість фашистського нападу; матеріальна невідповідність до війни, незавершеність процесу переозброєння СРСР; відсутність надійних союзників, міжнародна ізоляція Радянського Союзу; розпорошення сил Червоної армії на кордоні; масові репресії наприкінці 30-х рр. проти армійського командного складу; некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва тощо.

3 середини липня 1941 р. **вирішальні бої точилися на житомирсько-київському, уманському і одеському напрямках**. З 5 липня по 26 вересня тривала **оборона Києва**. Гітлерівці втратили під стінами столиці понад 100 тис. солдатів. Після прориву Південно-Західного фронту захисники Києва опинилися під загрозою оточення. Однак Сталін заборонив відступ радянським військам. Як наслідок, 15 вересня німці у районі Лохвиці на Полтавщині оточили 4 армії Південно-Західного фронту. У полон потрапило близько 660 тис. осіб, у т.ч. 60 тис. командирів. В бою загинули командуючий фронтом М.Кирпонос, начальник штабу В.Тупіков, секретар ЦК КП(б)У М.Бурмістренко.

Велике стратегічне і політичне значення мала **оборона Одеси** (4 серпня – 6 жовтня 1941 р.). Сковуючи 18 румунських дивізій, вона дала змогу Південному фронту відійти за Дніпро і організувати оборону.

У другій половині жовтня 1941 р. **гітлерівці ввірвалися у Крим**. Їхня спроба з ходу заволодіти **Севастополем** була зірвана захисниками міста. Почалася **героїчна оборона, що продовжувалася 250 днів** (30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.). Під Севастополем супротивник втратив 300 тис. солдатів і офіцерів. Після поразки німецьких військ під Москвою (грудень 1941 р. – січень 1942 р.) **Червона армія перейшла в загальний наступ**. 18 січня 1942 р. почався наступ радянських військ в Україні. На харківському напрямку вони прорвали оборону противника між Балаклесю і Червоним Лиманом, заглибившись у ворожу оборону на 90 км, утворивши **барвінківський виступ**. Однак, невдовзі отримавши підкріплення (12 дивізій), донбаське угруповання німців зупинило наступ Червоної армії.

У ніч на 26 грудня 1941 р. почалася **Керченсько-Феодосійська десантна операція**. Десантники змогли захопити плацдарм у районі Керчі, і зайняти саме місто, після чого радянські війська захопили Феодосію. Уникаючи оточення, німці відійшли вглиб Криму.

12 травня розгорнулися активні бойові дії в районі Харкова, де перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту. Однак, 17 травня німецькі війська, отримавши значне підкріплення, почали контрнаступ, оточивши значні сили Південно-Західного і Південного фронтів. У полон потрапило 240 тис. солдатів і командирів.

Трагічно закінчилася спроба розгрому нацистів у Криму. 8 травня 1942 р. **німці перейшли у наступ і 19 травня оволоділи Керчю**. Впродовж травня радянські війська втратили 200 тис. осіб.

Поразки радянських військ в Україні та Криму змінили ситуацію на користь німців. Оволодівши стратегічною ініціативою, вони **28 червня 1942 р. розпочали широкомасштабний наступ**. 22 липня 1942 р. Червона армія залишила м.Свердловськ Ворошиловградської області. Відтоді **вся Україна була окупована ворогом**.

Німецький окупаційний режим на території України

Захопивши Україну, окупанти розчленували її. Північна Буковина, Ізмаїльщина та «Трансністрія» (Одеська, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавії) були **підпорядковані Румунії**. Дистрикт «Галичина» (Дрогобицька, Львівська, Станіславська і Тернопільська області) приєднувався до створеного гітлерівцями на польських землях **«генерального губернаторства»**. Чернігівська, Сумська, Харківська, Ворошиловградська області та Крим **підпорядкувалися воєнним властям**. Решта українських земель входили до складу **рейхскомісаріату «Україна»** з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на 6 генеральних округів. Рейхскомісаром Гітлер призначив Еріха Коха.

Опорою окупаційного режиму були різноманітні **каральні органи**: таємна поліція (гестапо), загони СС, служба безпеки (СД), поліція. З місцевого населення формувалася місцева поліція (250 тис. осіб) та найнижча ланка окупаційної адміністрації (бургомістри у містах, голови у районах, старости у селах). Частина населення добровільно йшла на службу до окупантів (**коллабораціоністи**).

Окупанти здійснювали широкомасштабну **програму економічного пограбування країни**. Створено «Центральне торгове товариство Сходу», завданням якого були облік, вилучення і переробка всієї сільськогосподарської продукції на окупованій території. Наслідком роботи товариства стало вивезення з України 9,2 млн т зерна, 662 тис. т м'яса і т.д. До Німеччини вивозили устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва, музичні експонати, родючі чорноземи.

На базі колгоспів були створені «спільні двори» і державні мастки з метою забезпечення заготівлі хліба та інших сільськогосподарських продуктів для постачання німецької армії і вивозу в Німеччину. Робота тут була

обов'язковою, безкоштовною і тривала повний світловий день. З населення стягувалася величезна кількість різних податків (за будинок, садибу, двері, худобу, свійських тварин – собак і кішок тощо). Запроваджувався подушний податок – 120 крб за чоловіка, 100 крб за жінку.

5 серпня 1941 р. в окупованих областях було **введено обов'язкову трудову повинність** для всього населення віком від 18 до 45 років (незабаром – від 14 до 65 років). На каторжні роботи в Німеччину вивезли 2,4 млн українців (майже 80% усіх депортованих з СРСР).

Магазини, ресторани, перукарні обслуговували лише окупантів. Населенню міст заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, електрикою, телеграфом, поштою, аптеками. У містах штучно створювався масовий голод.

Спеціальні підрозділи здійснювали **політику геноциду**. 7 грудня 1941 р. Гітлер підписав декрет, відомий під назвою «**Ніч і туман**»: кожен, хто чинив опір фашизму, мав безслідно зникнути (його або страчували, або відправляли до концентраційного табору). В Україні діяло 180 концтаборів. За роки окупації було вбито і замучено понад 4 млн осіб цивільного населення і 1,3 млн військовополонених. Найбільшими місцями загибелі громадян були Бабин Яр у Києві, Дробицький Яр у Харкові, Доманівка і Богданівка на Одещині. Проводилася **кампанія з винищення єврейського населення (Голокост)**. В Україні було створено 50 гетто. Лише у перші місяці окупації німці знищили 850 тис. євреїв.

Розгортання радянського партизанського руху на окупованій території України

Партизанська боротьба в тилу німецьких військ набула масового, всенародного характеру. Рух опору мав такі форми: збройна боротьба у партизанських загонах, підпільна боротьба, саботаж і диверсії на підприємствах та транспорті і т.д.

Радянські партизани керувалися директивою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 26 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей та постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ».

На початковому етапі війни **перші виступи в тилу ворога були нечисельними і неорганізованими**. Партизанські загони були недостатньо підготовлені. Із 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, залишених у перший рік війни на окупованій території, на червень 1942 р. діяло лише 22 загони. Подібною була ситуація і з підпіллям: з утворених у червні-вересні 1941 р. 23 підпільних обкомів, 685 міськкомів і райкомів, 4315 партосередків функціонували лише відповідно 13, 110 і 280 осередків. **Стримуючими факторами розвитку партизанського руху у початковий період стали:** наступальна воєнна доктрина, що почала домінувати наприкінці 30-х рр. (призвела до згортання підготовки кадрів для ведення «малої війни», ліквідації документації, партизанських схованок та баз); дефіцит підготовлених партизанських кадрів; відсутність координаційного центру, погане

постачання загонів зброєю, боєприпасами, медикаментами; жорстоке придушення окупаційними властями будь-яких виявів опозиції фашистському режиму.

Організованого характеру партизанський рух набрав лише у 1942 р., коли у червні було створено Український штаб партизанського руху (УШПР) під керівництвом Т.Строкача, підпорядкований безпосередньо КП(б)У.

Спираючись на підтримку місцевого населення, знання місцевості, матеріальну підтримку і координацію дій з «Великої землі» партизанський рух набирає сили. Розрізнені удари по ворожому тилу змінилися планомірним і систематичним виконанням партизанами завдань радянського військового командування.

Відомими командирами партизанів були **С.Ковпак, О.Федоров, О.Сабуров, М.Наумов**, які, починаючи з жовтня 1942 р., зі своїми з'єднаннями здійснили глибокі рейди з Лівобережжя на Правобережну Україну. Зокрема, ковпаківці пройшли бойовий шлях від Путивля до Карпат. Партизани провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. У 1942-1943 рр. радянські українські партизанські загони провели великомасштабні диверсійні операції «Рельсова війна», «Концерт». Загалом, у 1941-1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях налічувалося майже 180 тис. осіб, 30% з яких загинули.

Активізувалися підпільні організації. Серед підпільників було чимало молоді. Серед найвідоміших антифашистських підпільних організацій «Партизанська іскра» (с. Кримки Одеської обл.), «Молода гвардія» (м. Краснодар), «Спартак» (Кіровоградська обл.), «Вуйко» (м. Тернопіль), «Народна гвардія ім. І.Франка» (м. Львів) та ін.

Партизани і підпільники за час окупації знищили і поранили десятки тисяч гітлерівців, розгромили 467 ворожих гарнізонів, комендатур, таборів, пустили під укіс 4959 ешелонів з військами і бойовою технікою, підірвали 1566 танків і бронемашин, знищили 211 літаків, спалили або висадили в повітря 461 воєнне підприємство, 915 складів з військовим майном, 248 вузлів зв'язку, 44 залізничні вузли, 607 залізничних мостів, пошкодили до 2 тис. км телефонно-телеграфного зв'язку. 57,5 тис. партизанів були нагороджені державними нагородами, 95 осіб удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а С.Ковпак і О.Федоров стали двічі Героями.

Діяльність оунівців на початку війни. Відновлення Української держави

Організація українських націоналістів, зокрема та її частина, яка йшла за А.Мельником, котрий очолив ОУН після вбивства у 1938 р. Є.Коновальця, у перші дні війни поклала певні надії на Німеччину. Оунівці виходили з того, то більшовизм був спільним ворогом як ОУН, так і націонал-соціалістів і проти нього вони могли діяти спільно.

У серпні 1939 р. у Римі відбувся II Великий збір ОУН, на якому прибічники А.Мельника затвердили його лідером організації. Більша частина оунівців була невдоволена курсом Мельника на зближення з гітле-

ривцями. У лютому 1940 р. в Кракові опозиціонери сформували на своїй конференції Революційний провід ОУН на чолі з С.Бандерою. З цього часу існували дві українські націоналістичні організації: ОУН-Р, або ОУН-Б (бандерівці), та ОУН-М (мельниківці).

Нацистське керівництво Німеччини, відкидаючи ідею української державності, разом з тим погоджувалося на співпрацю з ОУН, сподіваючись використати її в боротьбі з Червоною армією. ОУН-Б сформувала «**Легіон українських націоналістів**», який складався з двох підрозділів – «Нахтігаль» і «Роланд».

30 червня 1941 р. у Львові скликані з ініціативи С.Бандери Українські національні збори проголосили про утворення Української держави і її уряду на чолі з Я.Стецьком. Однак, уже 9 липня 1941 р. Німеччина відмовилася визнати Українську державу. Уряд був розігнаний, а 15 вересня 1941 р. за наказом А.Гітлера С.Бандера і Я.Стецько були заарештовані.

Після цього **ОУН-Б проголосила про свій перехід на шлях збройної боротьби як із радянською владою, так і з німецькими військами.** Сформовані з галичан батальйони СС «Роланд» і «Нахтігаль» відмовилися виконувати накази німецького командування і були розформовані. До кінця 1941 р. у Східній Галичині була створена розгалужена підпільна мережа ОУН («похідні групи») із суворою конспірацією і чіткою організацією. Наприкінці 1942 р. прихильники С.Бандери приступили до формування великих партизанських сил. Однак до 1944 р. бандерівці утримувалися від нападів на німецькі гарнізони і комунікації. ОУН-М продовжувала співробітничати з німецьким окупаційним командуванням, надаючи йому активну допомогу у формуванні «місцевого самоврядування» і української міліції.

Виникнення та політична еволюція ОУН-УПА

Перші партизанські загони українських націоналістів виникли на Поліссі і Волині. Їх організатор – **Тарас Боровець** (псевдонім – Бульба), місцевий український діяч, близький до уряду УНР у Варшаві. З початком війни він **сформував збройний підрозділ під назвою «Поліська Січ»** для очищення Полісся від залишків відступаючої Червоної армії. Наприкінці 1941 р. німці спробували розпустити цю частину, але Т.Бульба-Боровець відвів своїх бійців у ліси Полісся і Волині. Незабаром «Поліську Січ» було **перейменовано в Українську повстанську армію.**

У середині 1942 р. почалося **формування оунівського партизанського руху.** Саме тоді члени ОУН-Б і ОУН-М створили свої невеликі загони на Волині. У тому ж році ОУН-Б вирішила сформувати регулярну українську армію. **Навесні 1943 р. ОУН-Б переформувала свої частини, прийнявши вже популярну на той час назву УПА (Українська повстанська армія).** Офіційна дата створення УПА – **14 жовтня 1942 р.** До неї ввійшли загони Боровця (у 1943 р. у ході переговорів з німцями його було заарештовано і ув'язнено у фашистський концтабір Заксенгаузен), ОУН-Б, ОУН-М і частина створеної на окупованих українських землях місцевої поліції. Рештки УПА «Поліська Січ» у липні 1943 р. утворили **Українську Народну Революційну**

Армію і воювали з німцями і радянськими партизанами до кінця року. У серпні 1943 р. УПА очолив колишній керівник розформованого українського батальйону СС «Нахтігаль» Р.Шухевич (Тарас Чупринка).

За зонами дії УПА поділялася на три групи: **УПА-Північ** (Волинь і Полісся); **УПА-Захід** (Галичина, Закарпаття, Буковина, Закарпаття); **УПА-Південь** (Поділля). **УПА-Схід** утворити не вдалося.

Основними об'єктами партизанських дій УПА були німці та їх союзники; формування Армії Крайової та польське населення (у результаті українсько-польського протистояння загинуло з обох боків 40-50 тис. осіб); радянські партизанські загони, а згодом і підрозділи Червоної армії. Чисельність УПА в момент найбільшого піднесення боротьби (кінець 1944 – початок 1945 р.) досягала 100 тис. осіб. Деякі сучасні історики вважають, що кількість вояків УПА становила 30-40 тис. осіб.

Зростання лав УПА, поновлення загонів людьми різних національностей та політичних поглядів зумовили необхідність перегляду політичної платформи ОУН-Б. На III Надзвичайному великому зборі ОУН-Б (серпень 1943 р.) **було проголошено курс на побудову Української самостійної соборної держави**, на боротьбу за громадянські права і демократію, за рівні права національних меншин, співпрацю з поневоленими народами проти нацизму і сталінізму. Ідеологія українського націоналізму ступила на шлях демократичного розвитку.

11 липня 1944 р. для консолідації боротьби українських політичних сил за самостійну Українську державу, неподалік від Самбора, 20 представників довоєнних політичних партій Західної України та східних українців створили **Українську Головну Визвольну Раду**, яку очолив харків'янин І.Осьмак. На першому засіданні Ради було обрано Генеральний секретаріат на чолі з Р.Шухевичем.

Бойові дії Червоної армії по визволенню Лівобережної України та Донбасу

У 1943 р. почався корінний перелом у війні. Після розгрому гітлерівців у битві за Сталінград (19 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р.) почалося їх вигнання з України (**операція «Зірка»**). **Першим населеним пунктом, очищеним 18 грудня 1942 р. від німецьких військ, було с.Півнівка** Міловського району Ворошиловградської області. Однак невдовзі просування Червоної армії німці зупинили. 15 березня 1943 р. вони захопили Харків, а 18 березня – Белгород.

Передумови для наступу Червоної Армії по всьому фронту, зокрема, на Лівобережній Україні, створилися після розгрому німецько-фашистських військ у **Курській битві** (5 липня – 23 серпня 1943 р.). Перед Центральним, Воронезьким, Степовим, Південно-Західним і Південним фронтами було поставлене завдання визволення Донбасу, Лівобережної України, форсування Дніпра і створення плацдармів на Правобережній Україні.

Внаслідок **Чернігівсько-Прип'ятської операції**, яка почалася у серпні 1943 р., радянські війська прорвали німецьку оборону і у ніч на 9 вересня

форсували Десну. 15 вересня вони взяли Ніжин, 21 вересня – Чернігів, чим було відкрито шлях до Дніпра. 22 вересня радянські воїни ввійшли у Полтаву.

У серпні силами Степового та Воронежського фронтів було проведено **Харківсько-Белгородську операцію**. У ніч на 23 серпня розпочався вирішальний штурм Харкова, а вранці місто було очищене від окупантів. У результаті успішного наступу **радянські війська у вересні 1943 р. звільнили Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області, лівобережні райони Київщини і Донбас.**

У другій половині вересня 1943 р. Червона Армія вийшла до середньої течії Дніпра на 750-кілометровому фронті. Ще 11 серпня німці розпочали будівництво на річках Дніпро і Молочна систему укріплень, яка дістала назву «**Східний вал**». Увесь жовтень радянське командування вело підготовку до штурму Дніпра. Прагнучи піднести бойовий дух військ, які поповнювалися місцевими населенням, **Ставка перейменувала Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний fronti відповідно у 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські fronti**. 3 листопада з 20 плацдармів, захоплених раніше на правому березі Дніпра, почався наступ радянських військ. У ніч на 6 листопада бої розгорнулися на південних околицях Києва, а потім перемістилися у центр. О 4 годині ранку **6 листопада 1943 р. столицю України було визволено.**

Завершальні бойові операції по визволенню України

У січні 1944 р. майже 2-3-мільйонна Червона Армія розпочала визволення Правобережної України та Криму. У січні-лютому 1944 р. під **Корсунь-Шевченківським** війська 1-го Українського фронту під командуванням М.Ватутіна і 2-го Українського фронту на чолі з І.Коневим оточили і знищили фашистське угруповання чисельністю понад 50 тис. осіб. У результаті **Житомирсько-Бердичівської і Рівненсько-Луцької військових операцій** було звільнено Бердичів, Житомир, Рівне, Луцьк. Тоді ж війська 3-го і 4-го Українських фронтів здійснили **Нікопольсько-Криворізьку операцію**, внаслідок якої 8 лютого визволили Нікополь, а 22 лютого – Кривий Ріг.

У березні-квітні 1944 р. за допомогою масованих танкових ударів радянські війська з ходу форсували Південний Буг, Дністер, Прут і звільнили Херсон, Вінницю, Проскурів, Миколаїв, а на початку квітня – Одесу (**Умансько-Ботошанська, Проскурівсько-Чернівецька, Одеська операції**).

У квітні – на початку травня 1944 р. війська 4-го Українського фронту, Чорноморського флоту, Азовської військової флотилії у взаємодії з Окремою Причорноморською армією провели **Кримську наступальну операцію**. 13 квітня радянські війська визволили Сімферополь, 9 травня – Севастополь. 12 травня Крим був повністю очищений від гітлерівців. Разом з тим, у травні 1944 р. після відвоювання Криму радянські війська за наказом Сталіна **депортували з Криму у Середню Азію весь кримськотатарський народ**. У злочині були задіяні 32 тис. співробітників НКВС. Загалом депортували 238,5 тис. кримських татар, з яких майже половина у 1944-1945 рр. вимерла. Кримську АРСР було ліквідовано і перетворено на область. Постраждали також і представники інших національностей, зокрема греки, вірмени, болгарі, німці.

В липні-жовтні 1944 р. Червона армія, провівши Львівсько-Сандомирську і Карпатсько-Ужгородську наступальні операції, звільнила від німців Львів, Перемишль, Станіслав (нині – Івано-Франківськ) та інші міста. Останній населений пункт УРСР в її довоєнних межах – с. Лавочне Дрогобицької області – німці залишили 8 жовтня 1944 р., а Закарпаття повністю очистили від окупантів 28 жовтня того ж року. Далі військові дії були перенесені у Центральну і Західну Європу. У ніч з 8 на 9 травня капітулювала Німеччина, а 2 вересня – Японія. Це означало, що Друга світова війна закінчилася.

Внесок українського народу у перемогу над нацистською Німеччиною та її сателітами

Народ України вніс значний вклад у розгром фашистської Німеччини, **направив у радянські збройні сили близько 6 млн осіб.** Серед вищих офіцерів, зокрема командуючих фронтами та арміями, було чимало українців: **А.Єрмоєнко, С.Тимошенко, Р.Малиновський, М.Ватутін, І.Черняхівський, П.Рибалко, К.Москаленко, П.Жмаченко** та ін. Із 11603 воїнів, які в роки війни за бойові подвиги були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 2072 – українців, з яких 32 удостоєні цього звання двічі, а І.Кожедуб – тричі. Із 7 млн державних нагород 2,5 млн належать українцям.

Досягнення вирішальних перемог на фронтах значною мірою було зумовлене **працею трудівників тилу, завершенням перебудови економіки на воєнний лад.** У зміцненні обороноздатності СРСР вагомим був внесок евакуйованих з України на Схід 550 великих підприємств. Вже навесні 1942 р. більша частина з них почала випускати продукцію. Одними з перших запрацювали перебазовані з Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Харкова підприємства авіаційної промисловості. У Нижньому Тагілі Харківський завод ім. Комінтерну виробив 35 тис. танків Т-34.

Плідно працювала на оборону й евакуйована в Уфу **Академія наук УРСР.** Достатньо назвати роботи академіка М.Доброхотова, який запропонував нову технологію виплавки броньованої сталі; швидкісну зварку, розроблену для виробництва танків колективом Інституту електрозварювання під керівництвом С.Патона тощо.

Втрати, яких зазнала Україна у Другій світовій війні

Серед колишніх республік СРСР, а також держав світу, що були втягнуті в Другу світову війну, **Україна зазнала найбільших матеріальних і соціальних втрат.** Безпосередні матеріальні збитки, завдані фашистами народному господарству УРСР, становили 285 млрд крб у цінах 1940 р. (42% всіх втрат, завданих СРСР). **Вся сума збитків, яких зазнали народне господарство і населення України, сягнула майже 1200 млрд крб.**

Фашисти перетворили у руїни 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, без даху над головою залишилося понад 10 млн осіб. 259 сіл України були спалені разом з жителями. Знищено 16150 підприємств, 27910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС. Окупанти вивезли до Німеччини або спожили 7594

тис. голів великої рогатої худоби, 3311 тис. коней, понад 9333 тис. свиней, 7317 тис. овець і кіз, майже 60 млн голів домашньої птиці, 17307 тис. т зерна. Німці зруйнували в Україні майже 35 тис. шкіл, середніх і вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, понад 18 тис. закладів охорони здоров'я. З музеїв УРСР було вивезено близько 40 тис. картин, експонатів.

За роки війни Україна втратила 8 млн осіб (1/5 частина населення): 2,5 млн загинули в боях, 5,5 млн – знищені військовополонені і цивільні особи. По відношенню до загальних втрат СРСР це становило 40-44%. Якщо взяти всі демографічні втрати (вбиті, померлі, депортовані, емігранти), то вони склали 14,5 млн осіб.

Культура України у роки війни

Влітку 1941 р. почилася **евакуація науково-дослідних центрів України**. У складі **Академії наук УРСР** було евакуйовано майже 400 академіків, членів-кореспондентів та інших наукових працівників до столиці Башкирії Уфи. У червні 1943 р. Академію наук та інші наукові установи України перевели до Москви. 130 докторів і кандидатів наук, 170 співробітників академії воювало на фронтах війни у лавах Радянської армії.

Під час німецької окупації у Києві у 1941 р. зусиллями ректора Київського університету та члена Київської міської управи К.Т.Штеппи було створено паралельну Українську академію наук, яку очолив В.О.Плотніков. Втім, вже у 1942 р. діяльність академії було практично паралізовано.

Над невідкладними завданнями оборони країни в сфері **авіоніки, радіолокації та пеленгування** працювали 8 лабораторій Фізико-технічного інституту АН УРСР в Алма-Аті. Інститут чорної металургії АН УРСР (Свердловськ) вдосконалював артилерійські установки. Інститут будівельної механіки АН УРСР працював на потребу військово-повітряних сил СРСР. **Інститут електрозварювання** АН УРСР (Нижній Тагіл) Євгена Патона застосував метод автоматичного дугового зварювання під флюсом для поліпшення якості і міцності корпусів легендарних танків Т-34, впроваджено швидкісне електрозварювання на танкових і авіабомбових заводах. У березні 1944 р. Академія наук повернулася до Києва. Через рік було створено ряд нових лабораторій: швидкісних машин і механізмів (пізніше лабораторія гідравлічних машин), металофізики, машинознавства і проблем сільськогосподарської механіки.

Вчені-суспільствознавці зміцнювали моральний стан армії, розповідаючи їй про героїчне минуле українського народу. Перед українською історичною наукою радянською владою була поставлена задача роз'яснити цілі визвольної війни, розкрити широким масам їхнє героїчне минуле. Задля вирішення цього завдання було видано перший том «Історії України» для вищів, науково-популярний «Нарис історії України», перший том «Наукових записок» Інституту історії і археології України АН УРСР. Фахівці гуманітарних наук входили до бригад лекторів, які виступали з лекціями із військово-історичної тематики на передовій, у гарнізонах міст, винищувальних батальйонах.

Упродовж 1943-1944 років мовознавець Ю.Шевельов написав у Львові працю «Внесок Галичини у формування української літературної мови», де

вперше дав загальну оцінку історії та тодішньому стану взаємного впливу мовних традицій Галичини та «Великої України».

Українські **вчені-медики** розробили нові ефективні методи лікування поранених. Інститут клінічної фізіології на чолі з академіком О.Богомольцем створив препарати для лікування ран та переломів кісток, винайшов сироватку для лікування ран. Співробітники Харківського інституту переливання крові організували пункти заготівлі та консервування крові, підготували спеціалістів для роботи в них та відправили пораненим бійцям кілька тонн консервованої крові. Інститут біохімії АН УРСР на чолі з академіком О.Палладіним створив препарат, що прискорював згортання крові. Відомий хірург-офтальмолог В.Філатов в Українському інституті хвороб ока в Ташкенті удосконалив методи лікування хвороб ока та розробив ефективну пересадку рогівки пораненим. М.Стражеско інтенсивно працював над вивченням ранової інфекції і ранового сепсису.

У роки війни понад 45 українських вишів працювали в евакуації. Київський і Харківський університети були об'єднані в один, який поновив свою роботу в лютому 1942 р. в Кизил-Орді (Казахстан). Одеський університет перебував на той час у Байрам-Алі (Туркменія), Київський індустріальний – у Ташкенті, Харківський хіміко-технологічний – у Чугчику (Узбекистан), Миколаївський кораблебудівний – у Пржевальську. Окремі виші влились як факультети до місцевих навчальних закладів.

У тилу для **евакуйованих дітей було сформовано школи й класи з українською мовою навчання**, зокрема в Саратовській області – 30 українських шкіл і класів, у Свердловській – 18, у Новосибірській – 11. Школи створено також у Куйбишевській, Сталінградській, Пермській, Омській областях, в Середній Азії. Там же розміщувались евакуйовані дитячі будинки, ремісничі училища та інші освітні заклади. Загалом 5,5 тис. евакуйованих українських педагогів працювали в 100 українських навчальних закладів.

На окупованій території України діяли початкові школи, шкільна освіта переведена на українську мову, вводилось обов'язкове вивчення німецької мови. Влада з осторогою дивилася на будь-яких представників національної інтелігенції, як на потенційних зрадників і заколотників, очільників національно-визвольного руху. Було страчено 42 професори Львівського університету, у Києві – більше 200 вчителів, загинули 3 тис. харківських освітян.

Засоби масової інформації, що вже наприкінці 1941 року були евакуйовані на схід Росії, виконували функцію мобілізації українського народу на боротьбу, а не на співробітництво з німецькою владою. Українські видавництва об'єдналися в єдине Українське державне видавництво, що випускало українську політичну і художню літературу, листівки, газети і журнали для бійців в Саратові, пізніше в Москві. За роки війни ним було видано 850 книг, брошур, журналів, плакатів та іншої агітпродукції тиражем понад 15 млн примірників. Перебуваючи на території України в 1941-1944 рр., німецька влада створила відповідну адміністративну мережу, яка в різний спосіб контактувала з місцевим населенням, передусім через пресу. У період німецької окупації виходило 362 періодичні видання українською мовою.

У листопаді 1941 р. розпочали роботу **українські радіостанції** «імені Тараса Шевченка» в Саратові, що стала осередком популяризації української культури на Поволжжі, та «Радянська Україна» у Москві.

У **літературі** українські письменники, поети і публіцисти перейшли від побіжних зарисовок і нарисів перших днів війни до широкого висвітлення подій, поглиблення героїчного елементу в творах. Визначною подією в літературному житті стала публікація поеми М.Бажана «Данило Галицький». За 1942-1943 роки В.Сосюра видав збірки віршів «В годину гніву» та «Під гул кривавий». М.Рильський опублікував збірки патріотичних віршів «Слово про рідну матір», «Світова зоря», поему «Жага». Прикладом громадянської лірики став цикл віршів «Україно моя» А.Малишка. Широкої популяризації зазнали вірші П.Тичина «Ми йдемо на бій» і «Перемагають і жить!», поема «Похорон друга». Були опубліковані патріотичні твори С.Олійника, І.Неходи, М.Шпака, М.Нагнибіди, С.Воскресенка, В.Бичка.

Прозових творів публікувалось менше: збірка оповідань та нарисів Ю.Яновського «Земля батьків», твори І.Ле «Люба», «Тут були німці», «Шевченко» та ін. У повісті «Райдуга» В.Василевської змальовано героїчний опір українських селян окупантам. Важливі твори О.Довженка «Перед боєм», «Мати» (1943), «Україна в огні» (1943). А.Головко, Н.Рибак, Ю.Смолич, С.Скляренко, О.Ільченко, А.Шиян, О.Копиленко присвятили власні твори змалюванню теми героїства на війні. Роман «Прапороносці» прославив ім'я О.Гончара.

Письменники, що залишились на окупованих німцями землях, вважали, що співпраця з новою владою ослабить тиск на національну культуру, намагалися налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті «Українське слово» і «Литаври», а їх організатори, члени ОУН, поетеса О.Теліга і поет І.Пряляський страчені гестапо.

З усіх жанрів **образотворчого мистецтва** в цей період найінтенсивніше розвивається графіка – агітаційний плакат і сатиричний малюнок. У сатиричних жанрах працювали художники К.Агніт-Скледзевський, В.Гливенко, О.Козюренко, В.Литвиненко. О.Будников, М.Огнівцев, П.Пархет стали авторами бойових листків, кореспондентами газет. Багато художників працювали безпосередньо у військових частинах, у редакціях фронтових газет: І.Макогон, С.Григор'єв, С.Єржиковський, О.Любимський. В боях загинули відомі скульптори Б.Іванов та Г.Пивоваров, живописці Ф.Кличко, П.Сударик, О.Нестеренко, графіки В.Нерубенко, Л.Вербицький, П.Горілий.

З території України під час війни було евакуйовано **50 театрів та театральних колективів**. За роки війни було створено десятки фронтових театральних колективів, ансамблів, артистичних бригад. Перед солдатами в перервах між боями виступали заслужені майстри театального мистецтва І.Гойдай, І.Паторжинський, М.Гришко. Київський театр опери та балету імені Т.Шевченка послав на фронт 22 бригади, які дали 920 концертів, Київський драматичний театр імені Івана Франка здійснив на фронті 206 вистав і концертів, Запорізький театр імені М.Заньковецької створив 3

фронтові бригади, які показали 214 вистав і концертів. Відзначився гумористичний дует молодих виконавців Тарапушки та Штепселя (Ю.Тимошенка та Ю.Березіна). Усього театри України послали на фронт 108 концертних бригад, виступи яких побачили сотні тисяч бійців.

Концертний фронтовий ансамбль української пісні і танцю під керівництвом Л.Чернишової, дав 2850 концертів на 7 фронтах.

Українські **кіномитці** працювали в роки війни над агітаційними патріотичними художніми фільмами, а також над створенням бойових фронтових документальних кіножурналів, кінохронік. Київська кіностудія, під час війни евакуйована до Ашгабада, поставила художні фільми «Олександр Пархоменко» (режисер Л.Луков); «Райдуга», «Як гартувалася сталь» (режисер М.Донський); «Партизани в степах України» (режисер І.Савченко). Одеська кіностудія під час війни була евакуйована до Ташкента.

Працівники хронікально-документального кіно створювали своєрідний літопис боротьби з німецькими військами. Спеціально створені кіногрупи при усіх штабах фронтів створили більше 500 номерів кіножурналів та близько 100 воєнних фільмів, зокрема «День війни», «Народні месники», «Чорноморці», «Битва за Кавказ» та ін. Першою воєнною кінохронікою був кінорепортаж «З фронтів Вітчизняної війни», зафільмований Українською студією хронікального фільму у вересні 1941 р. Найкращі кінодокументальні твори О.Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945).

Під час війни провідними темами творчості для **композиторів** став патріотизм, геройство, звитяга і віра в перемогу. Головний запит того часу був на масову бойову пісню. На цю вимогу лише за два перших місяці війни київські композитори створили понад 40 пісень і кілька похідних маршів. За роки війни було написано близько 365 музичних творів різних жанрів, зокрема 4 симфонії, 6 опер, 11 квартетів, квінтетів і тріо, 9 камерних творів, 7 творів для фортепіано, 6 маршів, 7 кантат і великих вокальних творів, понад 130 пісень, романсів. Під час окупації німецька влада поблажливо ставилась до відновлення місцевих музикальних колективів, створення нових, національного спрямування. Так, в Луганську була створена капела бандуристів.

Найважливіші події

23 серпня 1939 р. – підписання договору між СРСР і Німеччиною про ненапад.

1 вересня 1939 р. – напад фашистської Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.

17 вересня 1939 р. – перехід радянськими військами польського кордону. Початок радянізації Західної України.

28 вересня 1939 р. – підписання радянсько-німецького договору про дружбу та кордони.

Листопад 1939 р. – сесії Верховної Ради СРСР (1-2 листопада) та УРСР (15 листопада) ухвалили закони про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

- 28-30 червня 1939 р.** – анексія СРСР Бессарабії та Північної Буковини.
- 22 червня 1941 р.** – напад Німеччини на СРСР. Початок радянсько-німецької війни.
- 30 червня 1941 р.** – ухвалення Українськими національними зборами у Львові «Акту проголошення відновлення Української держави».
- 30 червня 1941 р.** – створення Державного Комітету Оборони.
- 5 липня – 26 вересня 1941 р.** – оборона Києва.
- 4 серпня – 6 жовтня 1941 р.** – оборона Одеси.
- 29-30 вересня 1941 р.** – у Києві у Бабиному Яру фашисти розстріляли понад 150 тис. мирних жителів міста (переважно євреїв), військовополонених.
- 30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.** – оборона Севастополя.
- 13 лютого 1942 р.** – початок масового примусового вивезення населення до Німеччини.
- 20 червня 1942 р.** – створення Українського штабу партизанського руху.
- 22 липня 1942 р.** – територія УРСР була остаточно окупована німецькими військами.
- 14 жовтня 1942 р.** – створення Української повстанської армії.
- 18 грудня 1942 р.** – початок визволення України від німецько-фашистських окупантів.
- 17 липня – 22 вересня 1943 р.** – наступ радянських військ у Лівобережній Україні.
- 3-13 листопада 1943 р.** – Київська наступальна операція.
- 6 листопада 1943 р.** – визволення Києва.
- 11 липня 1944 р.** – створення Української Головної Визвольної Ради.
- 28 жовтня 1944 р.** – визволення радянськими військами Закарпатської України.
- 9 травня 1945 р.** – День Перемоги над фашистською Німеччиною.
- 2 вересня 1945 р.** – підписання Японією акта про капітуляцію. Закінчення Другої світової війни.

Персоналії

Бандера Степан Андрійович (1.12.1909 – 15.10.1959) – визначний український політичний діяч. З 1927 р. – член молодіжних організацій «Пласт», «Сокіл», Української військової організації. У 1929 р. став членом ОУН. З 1933 р. – голова Крайової ексекутиви (виконавчого органу) ОУН. Організатор низки замахів, зокрема вбивства у 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького. У 1934-1939 рр. – у польських в'язницях. У 1939 р. очолив опозицію до А.Мельника, яка призвела до розколу ОУН. У 1940 р. створив Революційний провід ОУН, а у 1941 р. став його головою. Ініціатор Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. у Львові. У 1947 р. обраний головою Проводу ОУН, керував боротьбою українського національного підпілля проти радянської влади. Обстоював ідеї християнського революційно-визвольного націоналізму, незалежності України. У 1959 р. вбитий у Мюнхені агентом радянських спецслужб Б.Сташинським.

Боровець Тарас Дмитрович (Бульба, Чуб, Гонта; 1908 – 15.05.1981) – український політичний і військовий діяч. В роки польської окупації Західної України проводив пропагандистську роботу на Поліссі. Декілька раз заарештовувався. У липні 1941 р. заснував Українську повстанську армію «Поліська Січ» (з 1943 р. – Українська Народна Революційна Армія). В'язень фашистського концтабору Заксенхаузен. В еміграції організував Українську національну гвардію, видавав часопис «Меч і Воля» (1951-1953).

Бурмістренко Михайло Олексійович (22.11.1902 – 09.09.1941) – політичний та державний діяч. Із січня 1938 р. другий секретар ЦК КП(б)У. Із серпня 1941 р. член військової ради Південно-Західного фронту. Загинув у бою 9 вересня 1941 р. в районі Шумейково Полтавської області.

Ватутін Микола Федорович (3(16).12.1901 – 15.04.1944) – воєначальник, генерал армії (1943). В армії з 1920 р. У роки війни – начальник штабу Північно-Західного фронту, заступник начальника Генштабу, командувач військами Воронежського, Південно-Західного, 1-го Українського фронтів. Брав участь у визволенні України, у т.ч. Києва. 29 лютого 1944 р. був важко поранений. Помер від ран.

Єрмоєнко Андрій Іванович (2(14)10.1892 – 19.11.1970) – воєначальник, маршал Радянського Союзу (1955), Герой Радянського Союзу (1944), герой ЧССР (1970). Під час війни – заступник командувача Західним фронтом, командувач Брянським фронтом, 4-ю ударною армією, Південно-Східним, Сталінградським, Південним, Калінінським, 1-м Прибалтійським фронтами, Окремою Приморською армією, 2-м Прибалтійським і 4-м Українським фронтами. Після війни командував військами ряду округів.

Жуков Георгій Костянтинович (19.11 (1.12).1896 – 18.06.1974) – полководець, маршал Радянського Союзу (1943), Герой Радянського Союзу (1939, 1944, 1945, 1956). У 1940 р. командував військами Київського Особливого військового округу. Усічні-липні 1941 р. – начальник Генштабу. З червня 1941 р. – член Ставки, із серпня 1942 р. – заступник Верховного Головнокомандувача. Координував дії фронтів під Сталінградом, під час прориву блокади Ленінграда, в Курській битві й битві за Дніпро, в Білоруській операції. У березні-травні 1944 р. – командувач 1-го Українського фронту. З листопада 1944 р. до травня 1945 р. – командувач 1-го Білоруського фронту. У 1955-1957 рр. – міністр оборони СРСР. З 1958 р. – у відставці.

Кирпонос Михайло Петрович (30.12.1891 (12.01.1892) – 20.09.1941) – воєначальник, генерал-полковник (1941), Герой Радянського Союзу (1940). З лютого 1941 р. – командувач військами Київського Особливого військового округу. З червня 1941 р. – командувач військ Південно-Західного фронту. Загинув у бою 20 вересня 1941 р. в районі Шумейково Полтавської області.

Ковпак Сидір Артемович (26.05(7.06.).1887 – 11.12.1967) – український радянський військовий і державний діяч, генерал-майор (1943). Учасник Першої світової війни. У 1918-1919 рр. очолював партизанський загін. 1937-1941 рр. – голова Путивльського міськвиконкому Сумської області. У роки війни один із перших організаторів партизанського руху в Україні,

командир з'єднання, яке здійснило 5 глибоких рейдів на Правобережну Україну. З 1946 р. – міністр оборони УРСР; 1947-1967 рр. – заступник Голови Верховної Ради УРСР. Автор книги «Від Путивля до Карпат».

Кожедуб Іван Микитович (8.06.1920 – 8.08.1991) – тричі Герой Радянського Союзу (1944, 1944, 1945), маршал авіації. В діючій армії з березня 1943 р. За роки війни здійснив 330 бойових вилетів, збив 62 літаки противника.

Конєв Іван Степанович (16(28).12.1897 – 21.05.1973) – воєначальник, маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945). Під час війни – командував військами Західного, Калінінського, Північно-Західного, Степового, 1-го і 2-го Українських фронтів.

Кубійович Володимир Михайлович (23.09.1900 – 2.11.1985) – визначний український громадсько-політичний діяч, географ і демограф, член НТШ (з 1931 р.). Служив в УГА. 1928-1939 рр. – доцент Краківського університету. З 1940 р. – професор Українського вільного університету в Празі. Під час Другої світової війни очолив у Кракові дозволений окупантами Український центральний комітет, який видав справами українців на території заснованого німцями генерал-губернаторства Польща. У 1943 р. брав участь в організації Української дивізії «Галичина». З 1945 р. – в еміграції: 1947-1951 рр. – генеральний секретар НТШ за кордоном, з 1952 р. – голова НТШ у Європі. Організатор видання «Енциклопедія українознавства».

Малиновський Родіон Якович (11(23)11.1898 – 31.03.1967) – полководець, маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1945, 1958). Учасник Першої світової війни. Під час Великої Вітчизняної війни – командував військами Південного, Південно-Західного, 2-го Українського фронтів. З 1957 р. – міністр оборони СРСР.

Мельник Андрій Атанасович (12.12.1890 – 1.11.1964) – визначний український військовий і політичний діяч. В роки Української революції – організатор Січових стрільців, начальник штабу Осадного корпусу. З 1922 р. один з керівників УВО, крайовий комендант на західноукраїнських землях. У 1924-1928 рр. – в ув'язненні. З 1938 р. очолив ОУН. Після розколу ОУН (1940) керував фракцією мельниківців (ОУН-М). У 1944 р. ув'язнений у концтаборі Заксенхаузен. Після війни очолював ОУН-М в еміграції.

Петров Іван Юхимович (18(30).09.1896 – 7.04.1958) – радянський воєначальник, генерал армії (1944), Герой Радянського Союзу (1945). У роки війни командував арміями, які обороняли Одесу, Севастополь, потім Північно-Кавказьким, 2-м Білоруським і 4-м Українським фронтами. Брав участь у боях за визволення Західної України та Закарпаття.

Рибалко Павло Семенович (23.10 (4.11).1894 – 19.02.1948) – маршал бронетанкових військ (1945), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1945). З травня 1943 р. командував 3-ю гвардійською танковою армією. Війська під командуванням П.Рибалки брали участь у Курській битві, Київській наступальній операції, Житомирсько-Бердичевській, Львівсько-Сандомирській, Берлінській та Празькій операціях.

Стецько Ярослав Семенович (19.01.1912 – 5.07.1986) – визначний український політичний і державний діяч. Член ОУН з 1932 р. 1934-1937 рр. – в ув'язненні. Готував II Великий збір ОУН (1939). Підтримав політичну лінію С.Бандери. Організатор Акту відновлення Української держави у Львові (30 червня 1941 р.), голова утвореного внаслідок цього українського державного правління. У 1941-1944 рр. – в ув'язненні. З 1946 р. голова Антибільшовицького блоку народів. Керував іншими антикомуністичними організаціями. 1968-1986 рр. – голова Проводу ОУН-Р. Автор книги «30 червня 1941» (1967).

Строкач Тимофій Амвросійович (4.03.1903 – 15.08.1963) – організатор партизанських формувань в Україні. До початку війни служив у прикордонних військах. Учасник оборонних боїв 1941 р. за Київ і Москву. В 1942-1945 рр. – начальник Українського штабу партизанського руху. Після війни – заступник наркома НКВС УРСР (1945-1946), міністр внутрішніх справ УРСР (1946-1956), начальник Головного управління прикордонних військ, заступник міністра МВС УРСР (1956-1957).

Тимошенко Семен Костянтинович (6(18).02.1895 – 31.03.1970) – воєначальник, маршал Радянського Союзу (1940), двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1965). У 1939 р. – командувач Українського фронту. У 1940-1941 рр. – нарком оборони СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни – член Ставки Верховного головнокомандування, головнокомандувач військ Західного і Південно-Західного напрямків. Після війни командував військами декількох округів. З 1962 р. – голова Радянського комітету ветеранів війни. Депутат Верховних Рад СРСР і УРСР.

Федоров Олексій Федорович (30.03.1901 – 9.09.1989) – організатор партизанського руху, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У 1938-1941 рр. – перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У. У роки війни – перший секретар Чернігівського, згодом – Волинського підпільних обкомів, начальник обласного штабу партизанського руху, командир партизанського з'єднання. 1944-1957 рр. – перший секретар Херсонського, Ізмаїльського, Житомирського обкомів КП(б)У. З 1957 р. – міністр соціального забезпечення УРСР.

Черняхівський Іван Данилович (16(29).06.1906 – 18.02.1945) – воєначальник, генерал армії (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944). Під час війни командував 28-ю танковою дивізією, 18-м танковим корпусом, 60-ю армією, Західним та 3-м Білоруським фронтом. Брав участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Коростеня, Житомира, Шепетівки. 18 лютого 1945 р. був смертельно поранений.

Шухевич Роман (Тарас Чупринка) (30.06.1907 – 5.03.1950) – український політичний і військовий діяч, генерал-хорунжий, член УВО (з 1925 р.), ОУН (з 1929 р.), один із організаторів Карпатської Січі. З 1940 р. – член ОУН-Б. У 1941 р. – командир українського батальйону «Нахтігаль», потім служив у 201-му батальйоні у Білорусії. У 1943 р. обраний головою Бюро Проводу ОУН-Б і одночасно Головним командиром УПА, з 1944 р. – голова Генерального секретаріату Української Головної Визвольної Ради. Загинув у бою під Львовом.

Основні терміни та поняття

Анексія – насильне приєднання, загарбання якоюсь державою іншої країни або частини її території.

Вермахт – збройні сили фашистської Німеччини.

Геноцид – цілеспрямовані дії, що мають за мету знищити будь-яку етнічну, расову або релігійну групу населення; найтяжчий злочин перед людством.

Гестапо – державна політична поліція у фашистській Німеччині, створена для боротьби з противниками гітлеризму під час Другої світової війни. Здійснювало політику терору і знищення в окупованих країнах.

Гетто – район або квартали міста, відведені для примусового поселення груп людей певної раси, нації, релігії тощо.

Диверсія – акт зруйнування або пошкодження об'єктів військового, державного значення агентами ворожих країн або народними месниками у тилу окупантів.

Евакуація – організоване вивезення людей, підприємств, установ та різних матеріальних цінностей з небезпечної місцевості під час війни, стихійного лиха тощо.

Колабораціонізм – співробітництво із загарбниками в окупованих ними країнах під час Другої світової війни.

Окупація – тимчасове захоплення частини або всієї території держави збройними силами іншої держави.

Операція – сукупність бойових дій, підпорядкованих єдиній меті, єдиному завданню, або одна така дія.

Пакт – міжнародна угода, як правило, великого політичного значення.

Плацдарм – місцевість, район, де підготовляється та розгортається військова операція.

Сесія – періодичні засідання представницького органу, суду, наукової установи чи громадської організації, а також період таких засідань.

Фашизм – політична течія, для якої характерним є шовінізм, расизм, знищення демократичних свобод, розв'язування загарбницьких воєн.

Фронт – найбільше військове з'єднання, що діє під час війни під командуванням одного воєначальника.

Тема XV. УКРАЇНЬСЬКА РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. XX СТ.

15.1. Україна в перші повоєнні роки

Територіальні зміни, які зазнала Україна у повоєнний період

Друга світова війна призвела до значних змін у долі України. Після її завершення гостро постало **питання про кордони**. Воно обговорювалося на Тегеранській (1943 р.), Ялтинській (1945 р.) та Потсдамській (1945 р.) конференціях лідерів держав антигітлерівської коаліції.

Особливо складним було **врегулювання територіальних питань з Польщею**. Перший крок у цьому напрямку було зроблено 9 вересня 1944 р., коли відповідно до **Люблінської угоди** між урядом УРСР і польським Тимчасовим Комітетом Національного визволення до Польщі відійшла частина Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина, де проживало майже 800 тис. українців. **16 серпня 1945 р. було підписано радянсько-польський договір про державний кордон**. За цією угодою лінія кордону проходила за 5-6 км від «лінії Керзона» на користь Польщі. До Польської Республіки переходила також 17-кілометрова територія у районі Немирів – Ялвка і 30-кілометрова у районі р. Солонія – м. Крилів. У 1951 р. на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками: до складу Львівської області увійшли землі довкола м. Кристонопіль (нині – м. Червоноград), до складу Польщі перейшов Устрицький район Дрогобицької області.

Гостро стояло питання щодо Закарпатської України, яка перебувала під владою Чехословаччини. **26 листопада 1944 р. у Мукачеві I з'їзд Народних комітетів Закарпатської України прийняв маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР**. Було обрано Народну Раду як верховний законодавчий орган влади краю, сформовано уряд. Такі дії викликали напруження у радянсько-чехословацьких відносинах. Під тиском обставин **уряд ЧСР погодився 29 червня 1945 р. укласти з СРСР договір, який юридично закріпив рішення з'їзду у Мукачеві**. 30 червня 1945 р. виступаючи на VII сесії Верховної Ради УРСР, М. Хрущов заявив, що український народ вперше возз'єднався в єдиній Українській державі. **22 січня 1946 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення в складі УРСР Закарпатської області**.

Заключним актом повоєнного врегулювання кордонів України став **радянсько-румунський договір 10 лютого 1947 р.**, який юридично зафіксував кордони УРСР у межах радянсько-румунської угоди 28 червня 1940 р.

Об'єднання українських земель, вихід на міжнародну арену зумовили **зміну державної символіки республіки**. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР, Державний гімн УРСР. Червоний прапор з написом «УРСР» було замінено двоколірним – червоно-блакитним. Певних змін зазнав герб УРСР. З початку 1950 р. було започатковано виконання гімну УРСР.

Відновлення прав зовнішнього представництва УРСР

Наприкінці Другої світової війни Україна знову вийшла на зовнішньополітичну арену. X сесія Верховної Ради СРСР (28 січня – 1 лютого 1944 р.) прийняла закон про відновлення ліквідованих на початку 20-х рр. прав зовнішнього представництва всіх союзних республік. **У березні 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла рішення про утворення Народного комісаріату закордонних справ республіки**, який очолив Д.Мануїльський. Основними причинами відновлення зовнішнього представництва УРСР, на думку О.Бойка, були, з одного боку, намагання заспокоїти міжнародну громадську думку, мобілізувати український народ на завершення війни і відбудови, нейтралізувати дії національно-визвольних сил, які боролися за відродження незалежної Української держави; розколоти діаспору у західних державах; а з іншого – бажання створити зручний і безвідмовний додатковий інструмент для здійснення зовнішньополітичних планів керівництва СРСР. Остання причина була націлена на посилення впливу тоталітарної держави у внутрішній і зовнішній політиці.

Україна у числі 51 країни світу виступила одним із засновників і перших членів Організації Об'єднаних Націй (ООН). 6 травня 1945 р. українська делегація на чолі з Д.Мануїльським прибула у Сан-Франциско на установчу конференцію ООН. **26 червня Мануїльський підписав від України Декларацію про створення ООН.** 47 учасників конференції проголосували за прийняття УРСР до ООН. Її представники були обрані до 9 комітетів та комісій організації. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрали членом Економічної і Соціальної рад, а на другій сесії вона стала членом одного з найважливіших органів ООН – Ради Безпеки.

У повоєнний час **Україна була однією з держав-засновниць і учасниць багатьох міжнародних організацій.** У липні 1946 р. за її участю започатковано Всесвітню організацію охорони здоров'я, у 1948 р. УРСР вступила до Всесвітнього поштового союзу, Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного союзу електров'язку. Представники України ввійшли до Всесвітньої Ради Миру. У 1950 р. 20 млн трудящих УРСР підписали відозву до народів світу про заборону атомної зброї, яку прийняв у Стокгольмі Постійний комітет Всесвітнього конгресу прихильників миру. У вересні 1951 р. у Києві відбулася перша українська республіканська конференція прихильників миру.

У перші повоєнні роки **УРСР була представлена у 20 міжнародних організаціях і уклала 65 міждержавних угод.** У 1947 р. у Києві відкрилося перше представництво іноземної держави – консульство Польської Народної Республіки, згодом – дипломатичні представництва інших країн Східної Європи.

Відбудова народного господарства у повоєнні роки

Звільнення території республіки від німецько-фашистських загарбників поставило на порядок денний питання про відбудову народного господарства України. **Відбудова проходила в умовах гострого дефіциту машин, механізмів**

мів, електроенергії і палива. У 1945 р. на території республіки було вироблено всього 23% електроенергії, 36% вугілля, 15,4% сталі від рівня 1940 р. Крім того, «холодна війна», що почалася з 1946 р., **відволікала значні ресурси на гонку озброєнь**, зокрема, на створення власної ядерної зброї.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР затвердила п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946-1950 рр. Основні завдання четвертої п'ятирічки полягали у відбудові зруйнованих районів країни, відновленні довоєнного рівня промисловості, сільського господарства і навіть його перевищенні (відповідно на 48 і 27%).

На відродження підприємств спрямовувалися величезні матеріальні і трудові ресурси. **У відбудові економіки України були задіяні ресурси і промислові потужності східних районів СРСР.** Сюди направлялися демонтовані у Німеччині машини і устаткування, отримані СРСР як репарації. Велику роль зіграли трудовий ентузіазм народу, допомога інших республік. Усе це дозволило **виконати план з відбудови промисловості вже у 1948 р.** Наприкінці п'ятирічки промисловий потенціал України зріс у 4,4 рази, а завдання п'ятирічки в галузі розвитку важкої промисловості і машинобудування були перевиконані на 15%. До кінця п'ятирічки питома вага виробленого чавуну у загальносоюзному обсязі становила 47,8%, сталі – 30,6%, прокату – 33,2%, залізної руди – 53%. Республіка знову стала однією з провідних індустріальних країн Європи.

Водночас **значно відставала легка промисловість.** Випуск товарів народного споживання становив у 1950 р. лише 79% рівня 1940 р. Складно було купити продукти харчування. Ще більше ускладнило становище трудящих скасування карткової системи розподілу продуктів і проведення грошової реформи 1947 р., яка призвела до вилучення грошей у тих, хто заощадив певні суми (до 3 тис. крб обмін грошових знаків здійснювався 1:1).

У складних умовах відбувалася **відбудова сільського господарства України.** Хоча наприкінці 1945 р. посівні площі дещо розширилися, республіка змогла продати державі зерна на третину менше, ніж до війни. **На селян, що отримували мізерні заробітки, не поширювалися соціальні гарантії.** Вони позбавлялися права мати паспорт, звідси – вільно переміщуватися. Відповідно до грошової реформи селянство мало здійснювати обмін у розрахунку 1:10. Селяни сплачували великі податки, що були введені на присадибне господарство. Для інтенсифікації праці колгоспників 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим актом було репресовано 12 тис. колгоспників. Наслідком такої політики сталінського керівництва стало те, що у 1950 р. валовий збір зернових складав лише 85% довоєнного рівня.

Голод в Україні у 1946-1947 рр.

Відбудова важкої промисловості здійснювалася значною мірою за рахунок сільського господарства. Гострий брак капіталовкладень, техніки,

добрих і робочої сили призвели до того, що **врожайність зернових як і раніше залишалася бути вкрай низькою**. До цього додалася **посуха, яка весною – літом 1946 р. вразила 16 областей України**. Зернові та ярі культури майже цілком загинули. Загалом, врожайність зернових складала 2-3 ц/га (у 1940 р. – 14,6 ц/га, 1944 р. – 10,8 ц/га). Валовий збір зерна був у три рази меншим ніж у 1940 р. Керівники деяких областей почали звертатися до уряду з **проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі**, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. **Відповіддю на звернення про допомогу стали репресії**. До судової відповідальності було притягнуто лише за перший квартал 1947 р. 1,5 тис. голів колгоспів. 6 тис. комуністів притягнуто до партійної відповідальності. За відновленим **«законом про п'ять колосків»** судові органи лише у листопаді 1946 р. покарали 2313 селян. Забираючи останнє, держава добилася 60% виконання плану заготівлі зернових. Селяни ж залишалися без продовольства. Як наслідок, взимку 1947 р. **в Україні почався голод, який охопив 16 областей**, насамперед Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську, Полтавську області. Від голоду померло близько 1 млн осіб, зафіксовано випадки людоїдства (лише у березні-червні 1947 р. – 764), майже 3 млн. хворих на дистрофію, анемію. У той же час **за межі України вивозився хліб**. Лише в країні Східної Європи і Франції було експортовано 1,7 млн тонн зерна у формі «братерської допомоги».

Катастрофічне становище з продовольством **могли врятувати державні позики зерна**. Перший секретар КП(б)У М.Хрущов неодноразово звертався по допомогу до Москви. Реакцією центру була заміна у березні 1947 р. «м'якотілого» Хрущова на більш «твердого» Кагановича. Проте мінімальну допомогу насінням і фуражним зерном все ж було надано. На північну кампанію 1947 р. УРСР отримала позичку в розмірі 35 млн пудів.

Наслідками голоду стало: ускладнення і без того важкого процесу відбудови; скорочення трудових ресурсів села і його можливостей; падіння морального духу населення; невиконання планів п'ятирічки по відбудові сільського господарства.

Зміни в житті та побуті населення

Рівень життя населення в роки війни різко знизився. Мільйони робітників, селян і службовців жили в бараках, підвальних приміщеннях, землянках. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. І після війни продовжував діяти державний механізм «мобілізації коштів населення». Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, введення нового податку на неодружених й малосімейних тощо. Існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів; населення перебувало на централізованому нормованому постачанні.

Відбудова промисловості супроводжувалася швидким ростом міського населення головним чином за рахунок припливу в промисловості підприємства молоді з села. З руїн та попелу піднімалися спалені міста й робітничі

селища України. Одночасно здійснювалася відбудова водогонів, налагоджувалася робота міського транспорту, комунальних служб. Та житлові й побутові умови населення, незважаючи на значні масштаби будівництва, залишалися важкими.

Як і в довоєнні роки, держава не приділяла належної уваги розвитку легкої та харчової промисловості. Це спричинило нестачу взуття, одягу, білизни. Цукор, 70% виробництва якого зосереджувалося на Україні, дуже рідко попадав на стіл трудящих республіки. Те ж саме було й із соняшниковою олією. Реальні прибутки переважної більшості працівників, як у місті, так і на селі, буди нижчими від довоєнного рівня. Нарощування виробництва сільськогосподарської продукції відбувалося меншими темпами, ніж приріст населення, який у післявоєнні роки був значним.

Якщо міський житловий фонд відновлювався переважно за рахунок держави (або великих підприємств, також державних), то селяни відбудувалися власними силами. Харчувалися селяни тим, що виробляли самі. Держава забезпечувала село, та й то несистематично, лише необхідним: сіллю, милом, сірниками, гасом.

У винятково складних умовах повоєнної відбудови надмірне навантаження несла система медичного обслуговування. Її відродження відбувалося досить швидко. Кількість лікарняних ліжок у республіці на кінець п'ятирічки досягло майже 200 тис., що перевищувало рівень 1940 р. Значно більше, ніж до війни, працювало в Україні на кінець п'ятирічки лікарів і середнього медичного персоналу. Для значної частини жителів України, особливо сільських районів, відділених сіл, хуторів медичне обслуговування залишалося недоступним.

Особливості повоєнних суспільних перетворень у західних областях України

Після війни сталінський режим поставив собі за мету привести західних українців у відповідність з радянською системою та їхніми співвітчизниками. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, культурна революція, утвердження влади органів диктатури пролетаріату.

7 травня 1945 р. ЦК КП(б)У і уряд УРСР прийняли ухвалу «Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.». Цим документом було взято курс на реконструкцію і розвиток як традиційних для Західної України галузей промисловості (нафтовидобувна, газова та ін.), так і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробна та ін.). **У західні області України були спрямовані великі капіталовкладення, матеріальні ресурси, сільськогосподарська техніка і кваліфіковані кадри** (20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників). У ході індустріалізації тут були побудовані нові і реконструйовані старі фабрики і заводи, сюди перевели ряд підприємств з інших регіонів країни. В роки відбудови народного господарства було реконструйовано і побудовано понад

2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. У результаті **темпи розвитку західних областей України значно перевершили темпи розвитку східних**, а економічний потенціал регіону в порівнянні з 1940 р. виріс на 320%. Кількість робітників за роки післявоєнної п'ятирічки тут збільшилася в 7 разів, а валова продукція промисловості – у 10 разів. Якщо у 1940 р. питома вага промислових підприємств західних областей в усій промисловості України становила 4,7%, то вже у 1948 р. – 12,6%.

У Західній Україні в повоєнні роки здійснювалася **примусова колективізація**. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об'єднували 93% селянських господарств. Колективізація супроводжувалася розкуркулюванням заможних селян, висилкою неугодних у Сибір і Казахстан (близько 1,5 тис. родин «куркулів»). До початку 50-х років ХХ ст. колективізація була в основному завершена.

Складовою частиною радянізації була **«культурна революція»**. Велика увага приділялася ліквідації неписьменності населення. Відкривалися нові школи, технікуми і вузи, поліпшувалася їхня матеріально-технічна база. Вже у 1945-1946 н.р. у західних областях налічувалося 6,5 тис. шкіл, які відвідували 1233 тис. учнів. У першій повоєнній п'ятирічці кількість середніх шкіл збільшилася майже у 7 разів. У 1950-1951 н.р. тут працювали 24 вищих навчальних заклади, у т.ч. 3 університети, у яких навчалося близько 34 тис. студентів, і 110 спеціальних навчальних закладів (близько 29 тис. учнів). Питома вага студентів-українців зросла з 37% у 1946 р. до 57% у 1953 р. Разом з тим **посилився процес русифікації**. Так, у Львівському університеті з 295 викладачів українською мовою викладали лише 45.

Радянізація супроводжувалася **репресіями проти місцевого населення**, яке не погоджувалося з політикою сталінського керівництва. Впродовж 1944-1952 рр. у східні райони СРСР було депортовано понад 500 тис. західних українців. Жертвою репресій стала і **греко-католицька церква**, яка обвинувачувалася у націоналізмі, підтримці оунівського підпілля і тісних зв'язках із Заходом. 11 квітня 1945 р. було ув'язнено церковних ієрархів на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. 8 березня 1946 р. відбувся Львівський церковний собор, на якому група священників і віруючих, що перейшли на позиції нових властей, оголосила про скасування Берестейської церковної унії 1596 р., розрив із Папою Римським і підпорядкування УГКЦ Російській православної церкві. УГКЦ пішла в підпілля, частина священників була репресована і вислана до Сибіру. Незабаром УГКЦ ліквідували й у Закарпатській Україні.

Стратегічні цілі і тактика боротьби ОУН-УПА у другій половині 40-х рр. – на початку 50-х рр.

Стратегічні цілі ОУН-УПА у 1945-1952 рр. залишалися незмінними: боротьба за українську соборну державу, за оборону української нації. Після звільнення України від німецької окупації **дії ОУН-УПА були зосереджені на збройному опорі сталінському режиму**. На 1 січня 1946 р. у Західній Україні діяло 604 підпільні організації, в яких брали участь 6867 осіб.

Боротьбу вели і загони УПА. Вони встановлювали контроль над

значними територіями, винищували прорадянські елементи (працівників партійного і державного апарату, комуністів і комсомольців, активістів колективізації), здійснювали саботажні дії та диверсії. УПА брала активну участь у військових операціях. Лише з 1 квітня до 1 вересня 1946 р. упівські загоны 1017 разів вступали у бій з загонами НКВС.

На боротьбу з УПА **радянський режим мобілізував великі військові формування**. У липні 1946 р. ЦК КП(б)У на пропозицію МВС УРСР довів чисельність винищувальних батальйонів до 35 тис. осіб. Почалися тотальні прочісування місцевостей, де зосереджувалися оунівці, особливо на території Волині та в передгір'ї Карпат. Зважаючи на такі обставини, керівництво УПА, зокрема головнокомандувач генерал Тарас Чупринка (Роман Шухевич), у 1947 р. відмовилося від дій великими з'єднаннями (куреннями), перейшовши до **тактики дій малими рухливими загонами-сотнями**.

Проти учасників підпілля, вояків ОУН, членів їх сімей власті почали використовувати нові форми боротьби. **10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР прийняла рішення про виселення їх на спецпоселення до східних районів Радянського Союзу**. Усього в 1944-1953 рр. було депортовано понад 600 тис. осіб.

Сили сторін у боротьбі були нерівними. Тому у 1949 р. керівництво УПА вирішило частину армії вивести до Німеччини і Австрії, а інша частина була залишена для роботи у підпіллі.

5 березня 1950 р. під Львовом загинув головнокомандувач УПА Р.Шухевич. Його замінив полковник Василь Кук (Коваль). У червні 1950 р. конференція ОУН прийняла рішення, відповідно до якого було **здійснено децентралізацію УПА**. Окремі збройні відділи підпілля на території Галичини та Західної Волині діяли ще до середини 50-х років. Повстанці, які перебралися на Захід, заснували в еміграції закордонні частини ОУН.

Причини операції «Вісла» і її суть

Після закінчення Другої світової війни кордон між СРСР і Польщею, згідно з договором, пройшов в основному по т.зв. «лінії Керзона». На польській території існували великі поселення українців, які жили там споконвічно. Водночас частина польського населення опинилася на радянській території. Ще **9 вересня 1944 р. між урядами УРСР і Польщею була підписана угода про взаємний обмін населенням в прикордонних районах на добровільних умовах**. Проте насправді з самого початку цей процес супроводжувався насильством і численними жертвами. Всього до 1947 р. переселилося із Закерзоння 563 тис. осіб.

У 1947 р. виселення українців з південно-східної Польщі вступило в завершальну стадію. Польські власті за погодженням з радянським керівництвом провели великомасштабну **воєнно-репресивну депортаційну операцію «Вісла»**. Приводом до операції стала загибель у березні 1947 р. заступника міністра оборони Польщі генерала К.Сверчевського, автомобіль якого був обстріляний членами УПА. **Акція «Вісла» почалася 28 квітня 1947 р.** 6 дивізій війська Польського почали планомірне здійснення операції

виселення з повітів Сянок, Лисько, Перемишль, Березів, Любачів, Ярослав, Томашів Любельський. Одночасно здійснювалися каральні заходи щодо вояків УПА, учасників оунівського підпілля. Всього у 1947 р. було страчено 372 особи. 3873 українців було кинуте до концтабору у Явожині. З 29 квітня по 12 серпня 1947 р. виселили 140575 українців і членів змішаних сімей, які проживали у 3 воєводствах.

Вплив історичних умов повоєнних років на розвиток освіти і науки в Україні

Після визволення території України від німецько-фашистських загарбників почалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ. У 1944-1945 рр. у республіці було відбудовано 1669 шкіл.

У 1950 р. цілком **відновили довосенну мережу шкіл**, у яких навчалося 6,8 млн дітей. Для матеріальної підтримки тих, кому батьки не могли забезпечити мінімум необхідного для навчання, створювався фонд всеобучу. У 1948-1949 н.р. з фонду одержали допомогу для придбання взуття, на харчування і т.п. 140 тис. дітей.

Відновлювалася робота піонерських і комсомольських організацій, поповнювалися їхні лави. Виховання відданості Й.Сталіну, більшовизму проголошувалося вищим, найважливішим покликанням школи. Значного поширення набула **вечірня, а потім і заочна форми навчання**.

У 1953 р. в Україні було запроваджено обов'язкове семирічне навчання. Для цього довелося додатково побудувати шкільні приміщення на 400 тис. учнівських місць.

У повоєнні роки почався процес **скорочення українських шкіл**. Так, з 1948 по 1954 р. число українських шкіл зменшилося з 26 тис. до 25 тис., а російських збільшилося з 2,7 тис. до 4 тис. У 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн, а в російських і змішаних – 3,09 млн дітей. Закривалися національні школи (польські, угорські, румунські та ін.). Усі вони перепрофілювалися у російські.

Протягом четвертої п'ятирічки **відновили роботу усі вищі України**, яких у 1950 р. нараховувалося 160. На стаціонарі навчалося 200 тис. студентів. Всього у 1946-1950 рр. в Україні було підготовлено 126 тис. спеціалістів із вищою освітою. Викладання у більшості вишів велося російською мовою.

У повоєнні роки **відновилася робота науково-дослідних установ України**, внесено ряд змін в організацію наукових досліджень. У 1945 р. налічувалося 267 науково-дослідних установ, у 1950 р. – 462, у т.ч. понад 30 академічних інститутів. Зміцнювалася матеріально-технічна база науково-дослідних установ. Зростав кадровий потенціал. Кількість науковців досягла у 1950 р. 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалася **Академія наук УРСР, яку очолював О.Палладін**.

Вчені України досягли значних успіхів у дослідженні фундаментальних наук, їх наближення до потреб господарства. У 1946 р. в УРСР було **запущено перший в СРСР атомний реактор**. У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став виходець із

Житомирщини **С.Корольов**. Під керівництвом С.Лебедева у Києві в 1948-1951 рр. було виготовлено **першу в СРСР електронно-обчислювальну машину**. Значним технічним досягненням було будівництво у 1953 р. найбільшого тоді в світі **суцільнозварного моста через Дніпро** довжиною понад 1,5 км. За короткі строки завдяки новій автоматичній технології зварювання спорудили **газопровід Дашава-Київ**.

***Розвиток літератури і мистецтва
у другій половині 40-х рр. – першій половині 50-х рр.***

У 40-50-х рр. було створено чимало творів, що залишили помітний слід у **художній культурі** українського народу. Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О.Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». Тоді ж з'явилися романи «Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль» М.Стельмаха, збірка поезій «Троянди і виноград» М.Рильського, «Київські оповідання» Ю.Яновського, прозаїчні твори В.Козаченка, Н.Рибака, В.Собко, гумористичні оповідання Остапа Вишні. Удосконалювали творчу майстерність П.Тичина, В.Сосюра, А.Малишко, Л.Первомайський.

Різноманітністю композиційних рішень були позначені твори **образотворчого мистецтва** О.Шовкуненка, В.Овчинникова. Зростала популярність **театрального мистецтва**. У 50-х роках в Україні діяло до 70 професійних театрів. Видатними майстрами сцени були Б.Гмиря, С.Козак, В.Огневой, М.Литвиненко-Вольгемут, Н.Ужвій, Г.Юра та ін. Розвивалося музичне мистецтво, живопис, графіка, скульптура.

В Україні працювали три **кіностудії** художніх фільмів – Київська, Одеська та Ялтинська. У 1950 р. на екрани вийшов фільм-шедевр відомого кінорежисера І.Савченка «Тарас Шевченко».

***Політичні нападки на українську культуру у повоєнні роки.
«Ждановщина»***

Післявоєнні роки позначені новою кампанією ідеологічних «проробок» діячів культури і мистецтва, звинуваченням їх в українському буржуазному націоналізмі, антирадянській діяльності та інших відхиленнях від заданого «верхами» ідеологічного курсу.

У СРСР з'явилося **явище, яке отримало назву за іменем його головного провідника А.Жданова**. «Ждановщина» (1946-1949 рр.) означає широкий наступ сталінського режиму в галузі ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

За тодішньою термінологією боротьба розгорталася проти «безідейності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом», проти «буржуазного націоналізму». За період з 1946 по 1951 р. було прийнято **12 партійних постанов з ідеологічних питань**. Початок поклали постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленінград», спрямовані проти творчості А.Ахматової і М.Зощенка, «Про кінофільм «Большая жизнь» та ін. За шаблоном, виготовленим у Москві, цього ж 1946 р. ЦК

КП(б)У ухвалив кілька постанов: «Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних оперних театрів України» та ін. Об'єктом переслідувань були обрані літератори, митні, вчені. Першим під вогонь критики попав Остап Вишня за «ідеологічні помилки», які прослідковувалися в його «Мисливських усмішках».

Ідеологічна ситуація в Україні погіршилася після того, як ЦК КП(б)У у березні 1947 р. знову очолив Л.Каганович. У пресі з'явилися статті, які вихваляли роль Кагановича в розгромі «хвильовизму» в Україні. Він почав безпідставно звинувачувати у буржуазному націоналізмі письменників П.Панча (за роман «Гомоніла Україна»), А.Малишка, І.Сенченка, Д.Косарика, С.Крижанівського, І.Нехodu, В.Бичка, Ю.Яновського та ін. Ганебному шельмуванню був підданий кіносценарій О.Довженка «Україна в огні».

Пошуки націоналістичних «ухилів» поширилися на **історичну науку**. У серпні 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР». Різкій критиці були піддані праці С.Білоусова, К.Гуслистого, М.Петровського, М.Супруненка, Л.Славина, Ф.Ястребова та ін. Їх звинувачували у відході від марксизму, політичних помилках, перекручуваннях буржуазно-націоналістичного характеру.

Значної шкоди розвитку біологічної науки завдала **«лисенківщина»** – засилля в науці посередностей, людей споживацького гатунку, авантюристів. У 1947-1948 рр. розгорнулося переслідування генетиків. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т.Лисенко, підтриманий Сталіним, оголосив ген міфічною частиною. В Україні переслідувань зазнали вчені – біологи Д.Третяков, С.Гершензон, М.Гришко, І.Шмальгаузен, І.Поляков, С.Делоне, що на багато років загальмувало розвиток біологічної науки.

У 1948 р. з ініціативи вищого партійного керівництва в СРСР розгорнулася **боротьба з «космополітами»**, що поширилися і на Україну. У поле зору партійних ідеологів потрапили літературні і театральні критики, євреї за національністю – С.Адельгейм, А.Кацнельсон, Я.Саков, І.Стебун. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України з порядком денним: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». У 1950 р. був ліквідований Кабінет єврейської історії Академії наук УРСР.

2 липня 1951 р. у газеті «Правда» було опубліковано статтю «Проти ідеологічних перекручувань у літературі». Тут критикувалися вірш В.Сосюри «Любіть Україну», твори М.Рильського, опера К.Данькевича «Богдан Хмельницький».

Найважливіші події

26 червня 1945 р. – на конференції у Сан-Франциско Україна ввійшла до складу ООН як член-засновник.

29 червня 1945 р. – радянсько-чехословацький договір про входження Закарпаття до складу Радянської України.

16 серпня 1945 р. – радянсько-польський договір про державний кордон.

8 березня 1946 р. – у Львові відбувся собор УГКЦ, який скасував Брестську церковну унію греко-католицької церкви з Римом і підпорядкував її Російській православної церкві.

27-30 серпня 1946 р. – сесія Верховної Ради Української РСР першого скликання затвердила п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства республіки на 1946-1950 рр.

1946-1947 рр. – голод в Україні.

1946-1949 рр. – «ждановщина» в Україні.

Березень-грудень 1947 р. – посаду першого секретаря ЦК КП(б)У обіймав Л.Каганович.

28 квітня – 31 липня 1947 р. – операція «Вісла».

Серпень 1947 р. – ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР».

21 лютого 1948 р. – Президія Верховної Ради УРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя».

1 жовтня 1948 р. – введення в експлуатацію найпотужнішого в Європі газопроводу Дашава-Київ.

21 листопада 1949 р. – схвалення Президією Верховної Ради УРСР Державного гімну, герба і прапора УРСР.

5 березня 1950 р. – загибель головнокомандувача УПА Р.Шухевича.

Травень 1951 р. – введення в дію Львівського автобусного заводу.

7 листопада 1951 р. – початок роботи першого в УРСР телевізійного центру.

5 листопада 1953 р. – завершення будівництва першого у світі суцільнозварного моста (через р. Дніпро).

1953 р. – запровадження обов'язкового семирічного навчання.

Персоналії

Гончар Олександр (Олександр) Терентійович (3.04.1918 – 14.07.1995) – український прозаїк, публіцист, громадський і політичний діяч, журналіст, літературознавець. Академік АН УРСР (1978). Розпочав друкуватися у 1937 р. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1946 р. почав професійну діяльність. 1959-1971 рр. – голова правління Спілки письменників України, 1959-1986 рр. – секретар Спілки письменників СРСР, депутат Верховної Ради СРСР і УРСР, головний редактор журналу «Вітчизна». Виступав на захист української мови, за повернення і відновлення видатних пам'яток української літератури. Твори: трилогія «Прапорonoсці», романи «Таврія», «Перекоп», «Людина і зброя», «Тронка», «Собор», «Циклон», «Берег любові», повісті «Земля гуде», «Микита Братусь», «Бригантина», «Твоя зоря» та ін.

Гуслистий Кость Григорович (18(1.10).1902 – 21.02.1973) – історик України періоду середньовіччя, історії української культури та етнографії.

Працював в Інституті історії АН УРСР (1936-1954), Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1954-1971). Автор праць «Нариси з історії України», 3 вип. (1937, 1939, 1941), «До питання про утворення української нації» та ін.

Данькевич Костянтин Федорович (11(24).12.1905 – 26.02.1984) – композитор, педагог, диригент. У 1941-1944, 1956-1966 рр. – голова Спілки композиторів України. Автор опер «Трагедійна ніч» (1935), «Богдан Хмельницький» (1951), «Назар Стодоля» (1960), балету «Лілея» (1939), двох симфоній, камерних, хорових творів.

Жданов Андрій Олександрович (14(26).02.1896 – 31.08.1948) – один із найближчих соратників Й.Сталіна, секретар ЦК ВКП(б) з ідеології (з 1944 р.). Під його керівництвом було розгорнуто кампанію проти багатьох діячів науки, культури, мистецтва в усіх республіках колишнього СРСР. В Україні ідеологічні репресії спрямовувалися проти т. зв. українських буржуазних націоналістів, діячів нових напрямків науки (генетики, кібернетики), діяльності Інститутів історії України, історії української літератури АН УРСР, творчих спілок, редакцій низки журналів і газет.

Корольов Сергій Павлович (30.12.1906 (12.01.1907) – 14.01.1966) – видатний український вчений-винахідник, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (з 1953 р.). Народився у Житомирі. З 1930 р. почав працювати в Центральному аерогідродинамічному інституті. З 1934 р. – керівник відділу ракетних літальних апаратів, у 1942-1946 рр. – заступник головного конструктора двигунів. Зробив видатний внесок у розробку потужних ракетних систем. Під його керівництвом як головного конструктора створено ракети-носії; пілотовані космічні кораблі «Восток», «Восход», на яких вперше в історії були здійснені польоти людини та вихід її у відкритий космос; штучні супутники Землі й Сонця; міжпланетні автоматичні станції, запущені на Місяць, Венеру та Марс.

Мануїльський Дмитро Захарович (21.09(3.10).1883 – 22.02.1959) – радянський державний та партійний діяч, академік АН УРСР (з 1945 р.). Закінчив юридичний факультет Сорбонського університету (1911). З 1918 р. – член Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У, член Всеукрревкому, член мирної делегації на переговорах з Польщею, народний комісар землеробства УРСР. У грудні 1921 р. – перший секретар ЦК КП(б)У. З 1922 р. працював у Комінтерні. 1944-1953 рр. – заступник Голови РНК УРСР, у 1944-1952 рр. – одночасно міністр закордонних справ УРСР.

Сліпий Йосип (17.08.1892 – 7.09.1984) – визначний український церковний діяч, патріарх УГКЦ (з 1973 р.), кардинал (з 1965 р.) У 1917 р. висвячений на священника. З 1922 р. – професор догматики, а з 1925 р. – ректор Львівської греко-католицької духовної семінарії, яку у 1928 р. перетворив на академію. У 1944 р. став митрополитом (главою) УГКЦ. У 1945 р. заарештований, перебував в ув'язненні, на каторжних роботах та засланні (до 1963 р.), згодом депортований за межі СРСР. Емігрував до Ватикану, де активно займався відродженням УГКЦ.

Стельмах Михайло Панасович (11(24).05.1912 – 27.09.1983) – видатний український письменник. Друкуватися почав у 1936 р. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1945-1953 рр. працював в Інституті мистецтвознавства, фольклору, етнографії. Твори: романи «Велика рідня» (1949-1951), «Кров людська – не водиця» (1957), «Хліб і сіль» (1959), «Чотири броди» (1979) та ін. Автор поетичних збірок, повістей, п'єс і сценаріїв.

Супруненко Микола Іванович (5(17).02.1900 – 11.09.1984) – історик, академік АН УРСР (з 1972 р.). Працював в Інституті історії України АН УРСР вченим секретарем (1937-1941), старшим науковим співробітником (1941-1954), завідувачем відділу (1955-1984). Досліджував питання історії революції 1917-1920 рр., учасник громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Праці: «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» (1951), «Україна в Великій Оте́чественной войне Советского Союза» (1955), «Боротьба трудящих України проти денікінщини» (1979) та ін.

Ужвій Наталія Михайлівна (27.08(8.09).1898 – 22.07.1986) – видатна українська актриса, народна артистка СРСР (1954). З 1916 р. брала участь у виставах аматорського гуртка у м.Золотоноша. Актриса Першого державного драматичного театру УРСР ім. Т.Шевченка (1922-1925), Одеської державної драми (1925-1926), театру «Березіль» (1926-1934), Харківського українського драматичного театру (1934-1936). З 1936 р. працювала у Київському державному академічному українському театрі ім. І.Франка. З 1954 р. – Голова Українського театрального товариства. З 1926 р. знімалася в кіно. На сцені і в кіно зіграла близько 110 ролей.

Хрущов Микита Сергійович (5(17).04.1894 – 11.09.1971) – відомий партійний і державний діяч СРСР. З 1908 р. працював на шахтах Донбасу. Учасник громадянської війни. З 1918 р. – член більшовицької партії. Пройшов усіма сходинками партійної кар'єри. У 1938-1949 рр. (з перервою у квітні-листопаді 1947 р.) – перший секретар ЦК КП(б)У, у 1944-1947 рр. – водночас Голова РНК УРСР. Під час війни – член Військових рад кількох фронтів. З березня 1953 р. – секретар, з вересня 1953 р. і до жовтня 1964 р. – перший секретар ЦК КПРС, одночасно (1958-1964) – Голова Ради Міністрів СРСР. Хрущов відповідальний за репресії 30-40-х рр., зокрема і проти цивільного населення Західної України під час боротьби проти ОУН-УПА. Був активним провідником політики русифікації, знищення паростків національної свідомості. Найбільшою заслугою Хрущова було викриття культу Сталіна і десталінізація радянського суспільства.

Основні терміни та поняття

Відбудова – відновлення чого-небудь зруйнованого або занедбаного (господарства, міст, сіл, заводів).

Генетика – наука про спадковість і мінливість організмів.

Депортувати – висилити за межі (своїєї) держави.

Консульство – представництво однієї держави в якому-небудь пункті іншої держави, очолюване консулом.

Космополітизм – течія, що проповідує байдуже ставлення до

батьківщини та свого народу, заперечує патріотизм, національну незалежність, національну культуру й висуває ідею створення «світової держави», встановлення «світового громадянства».

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація, що об'єднує майже всі країни світу. Утворена 24 жовтня 1945 р. Членами ООН можуть бути лише суверенні держави. Головні органи: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Ради, Секретаріат на чолі з Генеральним Секретарем, Міжнародний Суд. Виконавчим органом ООН є Рада Безпеки: 5 постійних членів (Велика Британія, Китай, США, Російська Федерація, Франція) і 10 держав, які обираються на основі принципу «географічної справедливості».

Підпілля – нелегальна діяльність, спрямована проти властей, а також конспіративне життя тих, хто бореться з властями.

Рада Європи – міжнародна організація, утворена 5 травня 1949 р. західноєвропейськими державами – Бельгія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Ірландія, Люксембург, Норвегія, Франція, Швеція. Налічує більше як 40 країн-членів. Головні органи – Комітет Міністрів, який складається з міністрів закордонних справ усіх держав-членів, Парламентська Асамблея. Має діючі органи: Європейський суд з прав людини, Конгрес місцевих і регіональних органів влади Європи та ін.

Репарація – повне або часткове відшкодування збитків, завданих державі, що перемогла у війні, за рахунок переможеної держави, що розв'язала війну.

Саботаж – навмисний зрив роботи, який виявляється у прямій відмові від неї або у недбалому, не сумлінному її виконанні.

15.2. Українська РСР в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964 рр.)

Перші спроби десталінізації

5 березня 1953 р. помер Й.Сталін. Почалася активна боротьба за владу, у яку було втягнуте і керівництво УРСР. На роль головного диктатора претендував **Л.Берія**, який очолював органи держбезпеки. Для зміцнення позицій в Україні він послав туди генерал-полковника П.Мешика і генерал-лейтенанта С.Мільштейна, які обіймали, відповідно посади міністра і заступника міністра внутрішніх справ УРСР. **Л.Берія зробив перші спроби критичного аналізу сталінської політики.** У записці про боротьбу з націоналістичним підпіллям, спрямованій на адресу Президії ЦК КПРС, він заявив про помилки в національній політиці, необґрунтованих репресіях і розкуркулюванні в Західній Україні, переслідуваннях національної інтелігенції, русифікації в кадровій політиці і т.д. У відповідь, за помилки у проведенні національної політики пленум ЦК КПУ (2-4 червня 1953 р.) **замість Л.Мельникова обрав першим секретарем другого секретаря ЦК О.Кириченка. Вперше українець за походженням став лідером парторганізації України.** Однак у його особі Берія знайти підтримку не вдалося. Крім того,

колишній начальник Львівського управління МВС УРСР генерал Т.Строкач зумів передати М.Хрущову матеріали про змовницькі наміри Берії і його прибічників. 26 червня 1953 р. під час засідання президії ЦК КПРС **Л.Берію заарештували**, а у грудні того ж року розстріляли. У Києві під арешт було взято П.Мешика і С.Мільштейна. Новим міністром внутрішніх справ став Т.Строкач. В Україні пішла широка хвиля **висунення на керівні посади українців**. На 1 червня 1954 р. у ЦК КПУ вони становили 72%, у Верховній Раді УРСР – 75%, а серед відповідальних за великі підприємства – 51%.

Восени 1953 р. були ліквідовані інструменти терору – воєнні трибунали військ і Особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення. Одночасно вносилися зміни до кримінально-процесуального кодексу, які вводили в дію більш гуманний характер судочинства у справах про шкідництво, терор та диверсії. У 1955 р. видано положення про прокурорський нагляд.

У 1954 р. створено Комісію Президії ЦК КПРС з вивчення матеріалів, які стосувалися масових репресій. **Почалася реабілітація репресованих у 30-ті рр. ХХ ст.** відомих партійних, радянських і військових діячів, у т.ч. С.Косіора, В.Чубаря, П.Постишева, Я.Рудзутака, Я.Гамарника, Р.Ейхе. З таборів ГУЛАГу (Главное управление лагерей) в Україну стали повертатися ті, хто у свій час був репресований за дрібні провини. Загалом, з 1954 р. до лютого 1956 р. реабілітовано 7679 осіб.

В СРСР почався новий історичний період – т.зв. «**відлига**», що торкнулася всіх сфер громадсько-політичного життя. Були дещо **розширені права союзних і автономних республік в економічному і культурному житті**. У відання УРСР центр передав ряд підприємств союзного підпорядкування. В Україні створювалися союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової, деревообробної, текстильної, легкої промисловості, вищої освіти, зв'язку, республіканські міністерства автомобільного транспорту, юстиції. Уряду УРСР були надані додаткові права в плануванні виробництва і розподілі продукції промислової кооперації, колгоспів і радгоспів. Питома вага республіканської промисловості в Україні зросла з 36% у 1953 р. до 76% у 1956 р. Були дещо розширені можливості в сфері планування, бюджетні права УРСР. **Бюджет республіки зріс з 18 млрд крб до 43,7 млрд крб.**

У 1954 р. завершилося формування сучасної території України. Тоді відбулася помпезна кампанія відзначення 300-річчя Переяславської угоди. Центральною подією ювілейних торжеств стала передача Криму до складу УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, мотивуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом та Україною, прийняла **указ «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР»**. Як зазначалось, акт є «свідченням дружби російського народу». 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла відповідний закон.

Інтенсивною стала **діяльність України на міжнародній арені**. У травні 1954 р. УРСР стала членом ЮНЕСКО та Міжнародної організації

праці. Якщо у 1953 р. Україна була членом 14 міжнародних організацій, то наприкінці 1955 р. – вже 29. Зросла кількість офіційних делегацій, які побували у республіці: у 1954 р. – 69, 1956 р. – 145, 1958 р. – 305.

Історичне значення XX з'їзду КПРС та напрями десталінізації, які він започаткував. Історичні особливості цих процесів в Україні

Частковий відхід від сталінізму, який проходив впродовж 1953-1955 рр., не змінив тоталітарної суті суспільного ладу. Критика на адресу Й.Сталіна була вкрай непослідовною й обережною, ім'я його, як і раніше, згадувалося поряд з іменами К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна. Разом з тим, у керівництві партії визрівало розуміння того, що без демократизації життя неможливе оновлення країни, її швидкий економічний розвиток, підтримка високого рівня військової могутності.

Переломною подією в житті Радянського Союзу став XX з'їзд КПРС, який відбувся 14-25 лютого 1956 р. у Москві. Поряд з іншими питаннями на закритому засіданні з'їзду було заслухано доповідь М.Хрущова «Про культ особи і його наслідки». У відповідь з'їзд рішуче засудив широку репресивну практику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи Сталіна», виступив проти масових репресій 30-40-х років XX ст. М.Хрущов обвинувачував сталінську владу також в незаконних переселеннях народів у роки війни, розпаленні національної ворожнечі.

Осуд сталінізму був досить обмеженим. Стверджувалося, що культ особи не змінив «глибоко демократичного, дійсно народного характеру радянського ладу». Однак, незважаючи на обмеженість критики сталінізму, з'їзд поклав початок важливим змінам у суспільстві. **Боротьба за утвердження демократичних принципів у всіх сферах життя, ліквідація спадщини сталінізму були оголошені політичним курсом партії.**

30 червня 1956 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», у якій наголошувалося на тому, що культ є проявом особистісних недоліків Й.Сталіна, а не органічною вадою радянської влади. Непослідовність керівництва партії і держави негативно позначилося на реабілітації репресованих громадян. Спочатку реабілітації підлягали репресовані діячі КПУ (В.Чубар, С.Косіор, В.Затонський, М.Скрипник, Ю.Коцюбинський та ін.). У липні 1956 р. у пресі з'явилися повідомлення про реабілітацію драматурга М.Куліша, режисера Л.Курбаса та ін. Загалом, до листопада 1959 р. органи юстиції, прокуратури і КДБ переглянули 4 млн 263 тис. справ на 5 млн 481 тис. осіб. З їх числа **було реабілітовано 2 млн 684 тис. осіб,** що становило 58,2% тих, на кого були заведені справи у репресивних органах України. Почалась часткова ліквідація сталінського ГУЛАГу. На березень 1957 р. було звільнено з таборів, спецпоселень тощо близько 65,6 тис. осіб. Разом з тим, **М.Хрущов і його оточення не наважилися на рішучий перегляд справ жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20-30-ті рр.** Не піддавалися сумніву необхідність депортації селян у роки колективізації, масових виселень людей із західних областей у повоєнні роки. Крім того, **процес реабілітації жертв сталінських**

репресій супроводжувався новими політичними репресіями. Впродовж 1954-1959 рр. до судової відповідальності за «антирадянську діяльність» притягнули 3,5 тис. осіб.

Було дещо демократизовано громадське життя. Схвальний відгук населення викликали заходи керівництва країни **по скороченню і здешевленню адміністративно-управлінського апарату.** В Україні у 1957-1959 рр. шляхом укрупнення й об'єднання було ліквідовано близько 13 тис. господарських організацій, установ, 164 сільських і районних рад і майже 4 тис. колгоспів. За три роки штати керівників скоротилися на 180 тис. осіб, що давало щорічну економію понад 1 млрд руб.

Активізувалась діяльність рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу, ДТСААФ, Товариство Червоного Хреста, виникли нові громадські об'єднання. Проте **помітної демократизації життя в Україні не відбулося.**

У 1957 р. **розширено юридичну компетенцію республіки:** вона отримала право вирішувати питання обласного, крайового адміністративно-територіального поділу, приймати громадянський, кримінальний та процесуальний кодекси тощо.

Розширювалися права республіки у формуванні бюджету, у питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції. В Україні створено ряд нових союзно-республіканських міністерств.

Однак зазначені новації не змінили централізованого характеру СРСР. Економічний і політичний суверенітет України залишався формальним, декларативним.

Здійснення реформ М.Хрущова в Україні

За часів М.Хрущова було здійснено низку економічних реформ. Перші заходи, спрямовані на піднесення економіки, стосувалися сільського господарства. Серед них слід назвати **підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію.** Впродовж 1953-1958 рр. вони зросли на зерно майже у 7 разів, на картоплю – у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 разів. Восени 1953 р. з колгоспів було списано всю заборгованість минулих років по поставках продукції тваринництва. З метою кращого стимулювання дозволено **видавати колгоспникам грошовий аванс** у розмірі 25% засобів, які надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва.

Впродовж 50-х років відбулося **укрупнення колгоспів**, що частково зменшило апарат управління. 1958 р. було ліквідовано МТС (машинно-тракторні станції), а їхня техніка перейшла до колгоспів. Послаблено податковий прес на особисті селянські господарства – **розмір податку зменшили майже вдвічі.** Однак як тільки економіка села зміцніла з'явилися нові обмеження. У 1955 р. було **зменшено розміри присадибного господарства.** У 1956 р. встановлено **грошовий податок з громадян**, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. взагалі заборонили утримання худоби в містах і робітничих селищах.

У 1954 р. розпочалося **освоєння цілинних земель** у Казахстані, Поволжі, на Уралі, Північному Кавказі, куди поїхали добровольцями близько

500 тис. осіб. Серед них було багато жителів України. Лише у 1956 р. тут працювало 75 тис. українців. Однак ці заходи носили екстенсивний характер розвитку сільського господарства за рахунок освоєння нових земель. Спочатку освоєння цілини дало гарні результати, але на початку 60-х рр. XX ст. земля, що постійно видувалася вітрами, перестала давати високі врожаї.

З 1955 р. почалося **широке впровадження кукурудзи** як основи кормової бази для скотарства. Її посіви зросли з 2,2 млн га у 1953 р. до 5,2 млн га у 1955 р. Кукурудза зайняла 20% посівних площ. У результаті виробництва зернових культур у традиційних регіонах їх вирощування значно скоротилося. Після неврожаю 1963 р. довелося імпортувати зерно з США і Канади.

Навесні 1957 р. висунуто **«новий план» – наздогнати і перегнати Америку по виробництву молока, олії і м'яса**, для чого необхідно було збільшити їхнє виробництво в 3 рази. Для України ця «гонка за лідерами» закінчилась тим, що виробництво продукції тваринництва в республіці у 1964 р. впало до 92% рівня 1958 р. Починаючи з 1958 р., у **сільськогосподарському виробництві почався спад**. Якщо у 1950-1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства зріс на 65%, то у 1958-1964 рр. – лише на 3%.

Важливою для усього народного господарства була **реформа управління**. Суть її полягала у певній демократизації управління, розширення господарчих прав союзних республік, наближенні управління до виробництва, скороченні управлінського апарату. У лютому 1957 р. було ліквідовано більшість галузевих міністерств і організовано замість них територіальні ради народного господарства – **раднаргоспи**. В Україні створили 11 економічних адміністративних районів, очолені раднаргоспами. Наприкінці 1957 р. раднаргоспам були підвладні 97% заводів республіки (у 1953 р. – лише 34%).

Одним із способів реформування економіки стала відмова від п'ятирічного планування і **прийняття семирічного плану (1959-1965 рр.)**.

У цей період продовжувала **розвиватися велика індустрія**. Були побудовані найбільші гідроелектростанції Дніпровського каскаду – Дніпродзержинська, Каховська і Кременчуцька. Стали до ладу Ворошиловградська, Миронівська, Придніпровська, Старбешевська ТЕС та ін.

Центром машинобудування став Південь України. У Дніпропетровську спорудили заводи важких пресів та бурякозбиральних комбайнів, у Запоріжжі – трансформаторний завод, у Кременчуці – завод вантажних автомобілів, у Херсоні – сільськогосподарських машин. У Запоріжжі почали випускати легкові автомобілі, у Миколаєві – суховантажні судна і риболовецькі траулери. У Львові розпочав роботу автобусний завод. На Харківському авіазаводі випускали пасажирські літаки ТУ-104 та ТУ-124, на Київському – турбогвинтовий літак АН-24. З 1959 до 1965 р. у 4,2 рази збільшилося виробництво нових засобів автоматизації. Загалом, за цей період **загальний обсяг промислової продукції зріс на 84%**.

Відбувалося **інтенсивне будівництво шахт у Донбасі**. Були освоєні нові вугільні райони – Львівсько-Волинський та Дніпровський. Розроблялися нові газові родовища – Шебелинське в Харківській області та Радченківське

у Полтавській. Внаслідок цього **центр газовидобутку перемістився із західних областей України до східних**. Швидкими темпами розвивався Криворізький залізорудний басейн. У 1955 р. став до ладу найбільший у Європі Південний гірничо-збагачувальний комбінат. В Україні були **побудовані унікальні за розмірами доменні печі і мартени**, використовувалася новітня технологія (завод «Криворіжсталь»). У 50-х – першій половині 60-х рр. видобуток вугілля зріс з 164 млн т до 194 млн т; нафти – у 4,6 рази; газу – з 9,5 до 39 млрд кубометрів. Проте нафти і газу для задоволення потреб України не вистачало. **У 1962 р. в Україні було введено в експлуатацію першу чергу нафтопроводу «Дружба»**, по якому нафта постачалася у Західну Європу. У цей період побудовано підприємства **хімічної промисловості**: Роздільський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

Харчова і легка промисловість розвивалися менш інтенсивно.

Зміни у соціальній сфері

50-ті – середина 60-х рр. ознаменувалися суттєвими змінами в рівні життя населення. Насамперед, було **підвищено заробітну плату**. За 1953-1965 рр. середня зарплата робітників і службовців зросла в 3 рази, а мінімальна – з 27 до 45 крб.

Значно **збільшувалися розміри мінімальних пенсій, було скасовано випуск обов'язкових облігацій державного займу**. Сума вкладів в ощадних касах республіки зросла з 2,7 млрд крб у 1950 р. до 19,7 млрд у 1960 р.

Здійснювався **перехід на 7-годинний робочий день** для всіх робітників та службовців, а для тих, хто був зайнятий у вугільній і гірничорудній промисловості на підземних роботах – на 6-годинний робочий день. Впроваджувався **п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями**. У квітні 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм указом відмінила кримінальну відповідальність робітників і службовців за самовільне залишення підприємств і установ й прогули без поважних причин.

Високими темпами **розвивалося житлове будівництво**. У 1951-1958 рр. в УРСР було збудовано 2 млн квартир загальною площею 85,7 млн м², а у 1958-1965 рр. – ще 60 млн м² житла. **Загалом нові квартири отримали 18 млн осіб**. Продовжувалася газифікація міста. **Колгоспники одержали паспорти і право вільного пересування по країні**.

Після проведення **грошової реформи 1961 р.** вартість карбованця підвищилася у 10 разів, в обіг було введено нові гроші. У побут багатьох сімей ввійшли телевізори, магнітофони, пральні машини.

У жовтні 1961 р. **XXII з'їзд КПРС прийняв третю партійну програму**. Вона обіцяла радянським людям **комунізм через 20 років**.

Розвиток народної освіти в Україні у 50-ті – на початку 60-х рр.: здобутки і негативні риси цього процесу

У грудні 1958 р. прийнято закон **«Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»**. У

квітні 1959 р. відповідний закон було ухвалено в Україні. Передбачалася структурна перебудова загальноосвітньої школи, введення восьмирічного всеобучу, перетворення 10-річних середніх шкіл на 11-річні та запровадження 11-річного навчання. **В основі реформи лежав принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання.** Новий закон надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. В результаті кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилася з 4192 у 1959-1960 н.р. до 4703 у 1965-1966 н.р., відповідно кількість українських шкіл скоротилася з 25308 до 23574.

Значний крок в своєму розвитку здійснила **професійна освіта.** У першій половині 60-х рр. загальна кількість профтехучилищ, порівняно з 50-ми рр., зросла майже в 1,5 рази. Збільшилася кількість спеціалістів з **вищою освітою.** У 1958 р. у 140 вишах навчалосся понад 380 тис. студентів. Значна увага приділялась **вечірній та заочній формам навчання.** Якщо у 1950-1960 рр. кількість студентів стаціонару збільшилася у 2 рази, то на заочних і вечірніх відділеннях – відповідно у 3,5 і 11 разів. У роботі вишив і спеціальних навчальних закладів було чимало недоліків: погана матеріальна база, недостатньо кваліфіковані викладачі, нестача гуртожитків, посібників, приладів та обладнання для лабораторій, навчально-виробничих майстерень.

Наука в Україні у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр.

Головними осередками наукових досліджень залишалися Інститути АН УРСР. Президентом Академії наук з 1946 до 1962 р. працював **О.Палладін** (засновник української школи біохіміків). У 1962 р. її очолив **Б.Патон.**

Друга половина 50-х і перша половина 60-х років – це найбільш динамічна доба в історії української науки. **У республіці велися дослідження з ряду ключових, визначальних напрямків науково-технічного прогресу.** У 1964 р. у **Фізико-технічному інституті АН УРСР,** яким керував І.Курчатов, був створений найбільший на той час у світі прискорювач електронів у 2 млрд електрон-вольт. Вчені закладу також спеціалізувалися у галузі металургії, атомної енергетики, ядерної фізики та надвисоких енергій. Розширилася пошукова діяльність у галузі фізики твердого тіла, матеріалознавства, біофізики, астрофізики і т.п.

Україна була одним із центрів розвитку **кібернетики.** За цикл праць із теорії цифрових автоматів академік В.Глушков у 1964 р. був удостоєний Ленінської премії. Українські вчені й інженери спроектували і створили цифрову машину «Київ» (1960 р.), першу в СРСР машину управління широкого профілю «Дніпро» (1961 р.), машини «Промінь» (1962 р.), «Мир» (1964 р.) та інші. Колектив українського Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР у 1961 р. одержав **перші штучні алмази.** Україна продовжувала залишатися одним із центрів розвитку науки в галузі електрозварювання, очолюваною Б.Патоном.

Світове визнання одержали **дослідження українських вчених в сфері точних наук.** Серед них – розроблені наприкінці 50-х рр. ХХ ст. академіком

М.Боголюбовим нові методи квантової теорії поля і статичної фізики. Це дало можливість обґрунтувати теорію надтекучості і надпровідності.

У середині 50-х рр. під керівництвом **М.Амосова** почалася теоретична розробка і впровадження у практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

З 1957 р. почали видаватися спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю – «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Український історичний журнал», «Народна творчість та етнографія». Була розгорнута робота щодо **створення 16-томної «Української Радянської Енциклопедії»**. Вийшли в світ змістовні збірники архівних документів і матеріалів.

Все ж **Україна залишалася науковою периферією СРСР**. Основні науково-дослідні установи концентрувалися у Москві. В результаті на 10 тис. жителів України приходилося лише 16 науковців, у Росії – 33.

Література і мистецтво. «Шістдесятництво» в українській культурі

Лібералізація і десталінізація суспільства мали позитивне значення для розвитку української літератури. У цей час були написані «Зачарована Десна» і «Поєма про море» О.Довженка, «Гомоніла Україна» П.Панча, «Вир» Г.Тютюнника, «Людина і зброя», «Тронка» О.Гончара, «Правда і кривда» М.Стельмаха, «Третя рота», «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа» В.Сосюри, «Материнський солодкий хліб» і «Дикий мед» Л.Первомайського. Плідно продовжували працювати поети М.Бажан, М.Рильський, П.Тичина.

На розвиток української літератури помітно вплинуло нове покоління талановитих митців, які одержали назву **«шістдесятників»**. Серед зачинателів руху «шестидесятників» були **Л.Костенко і В.Симоненко**. Вони виступали проти фальшу, слейності у зображенні дійсності, відстоювали національно-культурне відродження України. Л.Костенко є автором збірок поезій «Проміння землі» (1957 р.), «Вітрила» (1958 р.), «Мандрівка серця» (1961 р.). У 1962 р. вийшла збірка В.Симоненко «Тиша і грім». Дебютували своїми збірками поезій **Д.Павличко** («Любов і ненависть», 1953 р.), **І.Драч** («Соляник», 1962 р.), **М.Вінграновський** («Атомні прелюди», 1962 р.) У 60-ті рр. досить відомим було ім'я київського письменника **В.Некрасова**. Його судження відзначалися прямою, правдивим зображенням війни, відмовою від відверто карикатурного зображення західного способу життя. У плеяді митців-«шестидесятників» також поети Б.Олійник, В.Коротич, І.Калинець, В.Стус, прозаїки Г.Тютюнник, В.Шевчук, Є.Гуцало, Р.Іваничук, критики І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк, публіцист В.Чорновіл та ін. Однак вже у 1962 р. після зустрічі Хрущова з представниками творчої інтелігенції **посилюється наступ на нову літературу в Україні**. Різкий критиці було піддано творчість І.Драча, М.Вінграновського, І.Світличного, С.Голованівського, Є.Сверстюка.

В області **музичного мистецтва** в 50-і рр. ХХ ст. був створений цілий ряд чудових творів. До них варто віднести написану в 1955 р. третю

симфонію Б.Лятошинського, опери Г.Майбороди «Мілана» і Ю.Мейтуса «Украдене щастя». Велику популярність серед населення набули створені в цей час пісні П.Майбороди, І.Шамо, О.Білаша, А.Філіпенка. Провідними композиторами були К.Данькевич, Г.Жуковський, С.Людкевич, Л.Ревуцький, А.Штогаренко. В жанрі оперети виділялися А.Кос-Анатольський, О.Сандлер, Я.Цегляр. У **театрах** працювали такі видатні майстри як А.Бучма, А.Добровольський, М.Крушельницький, Ю.Лавров, М.Романов, Н.Ужвій, К.Хохлов, Ю.Шумський, Г.Юра. **Образотворче мистецтво** розвивалося працею таких прославлених майстрів як М.Божій, М.Дерегус, В.Касян, К.Трохименко, О.Шовкуненко, Т.Яблонська. Плідно працювали майстрині декоративно-прикладного мистецтва К.Білокур і М.Приймаченко.

Антирелігійні кампанії 50-60-х рр. ХХ ст.

У 1954 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про проведення науково-атеїстичної пропаганди», у якій **партійні органи зобов'язувалися вести атеїстичну роботу**. Газети, радіо, телебачення, інші засоби масової інформації, культурно-просвітницькі заклади були зорієнтовані на посилення атеїстичної пропаганди. Починаючи з другої половини 50-х рр. ХХ ст. на радіо організовувалися відділи атеїзму. Культурно-просвітницьке товариство «Знання», крім спеціальних університетів, на громадських засадах створило науково-методичні ради, секції пропаганди науково-атеїстичних знань. У багатьох обласних і районних центрах створювалися атеїстичні музеї і планетарії. У вишах відкривалися кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій по **науковому атеїзму** вводився як обов'язковий не лише у вищих, але й у середніх спеціальних навчальних закладах, у старших класах загальноосвітніх шкіл, у ПТУ, на різних курсах перепідготовки кадрів. У мережі політичної освіти для дорослих і для працюючої молоді, організовувалися теоретичні курси, гуртки, школи з антирелігійною тематикою, кількість слухачів яких постійно зростала.

Закривалися церкви, костьоли, синагоги і молитовні будинки. У 1958 р. церква втратила 64 культові споруди, 1959 р. – 262, 1960 р. – 747, 1961 р. – 997, 1962 р. – 1144. Загалом, у 1957-1964 рр. в Україні було закрито 46% храмів.

Дисидентський рух та його особливості в Україні

Українське дисидентство з'явилося в середині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. (раніше, ніж у Ленінграді, Москві та інших містах Росії). Значною мірою це було пов'язано з тим, що після розвалу організації ОУН-УПА на території УРСР національний рух почав шукати нові форми боротьби з радянською владою в Україні.

Характерними рисами дисидентського руху були: мирна, опозиційна, ненасильницька форма боротьби (агітаційно-пропагандистські акції); чітко визначені організаційні форми (гуртки, спілки, об'єднання, комітети); охоплення різних соціальних прошарків населення: інтелігенції, студентства, робітництва і т.д.

Однією із найбільш дієвих дисидентських організацій була **Українська робітничо-селянська спілка**, організована у 1959 р. юристом Л.Лук'яненком. Спілка мала політичну програму (ставила за мету домогтися виходу України зі складу СРСР) і об'єднувала 30 членів. У травні 1961 р. у Львівському обласному суді відбувся судовий процес над УРСС («справа юристів»). Л.Лук'яненко був засуджений до страти, замінені 15-річним ув'язненням у таборах і 10-річним засланням. До різних термінів заслання засудили й інших членів спілки.

У 1958 р. в м. Івано-Франківськ КДБ викрив групу української молоді, яка створила організацію під назвою «**Об'єднана партія визволення України**». У 1961 р. до судової відповідальності було притягнуто Львівську робітничу організацію «**Український національний комітет**». На початку 60-х рр. виникли «**Український національний фронт**», «**Союз української молоді Галичини**» та ін., які основною метою ставили **боротьбу за незалежність України**. У цей період у дисидентському русі активну участь брати Ю.Бадзьо, І.Гель, М. і Б.Горині, В.Мороз, В.Чорновіл та ін.

Реакцією влади на опозиційну діяльність перших українських дисидентів став розгляд багатьох політичних справ у судах Києва, Тернополя, Рівного, Сум, Чернівців, Луганська, Запоріжжя, Донецька і т.д. Проте, на початку 60-х рр. репресії ще не набули масового характеру.

Позиція вищого керівництва України при усуненні М.Хрущова від влади

Деяка демократизація громадського і внутрішньопартійного життя викликала роздратування в середовищі партійно-державної еліти. У «верхах» виникла змова, учасники якої планували усунути від влади М.Хрущова. Однак у найрішучіший момент більшість членів ЦК КПРС, зокрема і перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко, командування армії і КДБ рішуче виступили проти змовників.

22-29 червня 1956 р. пленум ЦК КПРС викрив Л.Кагановича, Г.Маленкова, В.Молотова і М.Сабурова як організаторів державного перевороту і виключив їх з ЦК, затаврувавши як «**антипартійну групу**». Натомість у грудні 1957 р. Хрущов призначив О.Кириченка секретарем ЦК КПРС. **Партійну організацію України очолив секретар ЦК КПУ М.Підгорний**, висуванець Хрущова. На початку 1958 р. останній усунув з посади Голови Ради Міністрів СРСР М.Булганіна і сам став на чолі союзного уряду, тим самим об'єднавши в одних руках найвищі посади в партійному і державному апаратах.

Протекція української політичної еліти і вихідцям з України в Москві не принесли Хрущову очікуваних дивідендів. Навпаки, **політичні діячі українського походження відіграли в усуненні вождя від влади дуже помітну роль**. За усунення М.Хрущова виступив колишній перший секретар ЦК КПУ М.Підгорний, переведений в Москву на посаду секретаря ЦК КПРС у 1963 р., а також П.Шелест – з 1963 р. перший секретар ЦК КПУ. **Рішенням пленуму ЦК КПРС 14 жовтня 1964 р. М.Хрущов був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР**. Пленум

звинуватив Хрущова у суб'єктивізмі і волонтаризмі, адмініструванні й поспішному експериментуванні, недооцінці економічних законів соціалізму, порушенні норм партійного життя, принципів партійного керівництва. Це був фактично перший випадок звільнення вищої посадової особи в партії і державі з ініціативи близького оточення. Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л.Брежнєва.

Найважливіші події

5 березня 1953 р. – смерть Й.Сталіна.

2-4 червня 1953 р. – пленум ЦК КПУ обрав першим секретарем ЦК КПУ О.Кириченка.

19 лютого 1954 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про передачу Криму до складу УРСР.

Травень 1954 р. – Україна стала членом ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці.

1954 р. – ЦК КПРС прийняв постанову «Про проведення науково-атеїстичної пропаганди».

1955 р. – введення в дію найбільшого в Європі Південного гірничо-збагачувального комбінату.

14-25 лютого 1956 р. – XX з'їзд КПРС, на якому М.Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи і його наслідки».

30 червня 1956 р. – ЦК КПРС прийняв постанову «Про подолання культу особи та його наслідків».

Лютий 1957 р. – перехід від галузевої до територіальної системи управління народним господарством республіки через раднаргоспи.

24 грудня 1957 р. – пленум ЦК КПУ звільнив з посади першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка і обрав на цю посаду М.Підгорного.

Грудень 1958 р. – прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР».

15 жовтня 1959 р. – у Мюнхені агент КДБ СРСР Б.Сташинський вбив провідника ОУН С.Бандеру.

2 лютого 1960 р. – в Україні введено в дію перший атомний реактор.

6 листопада 1960 р. – у Києві почав діяти перший в УРСР метрополітен.

2 грудня 1960 р. – у Кривому Розі на металургійному заводі введено в дію найбільшу в світі доменну піч «Криворізька-Комсомольська».

1960 р. – поява групи молодих письменників, т.зв. шістдесятників.

Травень 1961 р. – судовий процес над членами Української робітничо-селянської спілки («справа юристів»).

17-31 жовтня 1961 р. – XXII з'їзд КПРС ухвалив третю програму КПРС (програму будівництва комунізму).

1961 р. – проведення грошової реформи.

11-15 серпня 1962 р. – в СРСР здійснено космічний політ за участю першого українського космонавта П.Поповича.

1962 р. – введено в експлуатацію першу чергу нафтопроводу «Дружба».

Липень 1963 р. – пленум ЦК КПУ звільнив з посади першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного і обрав на цю посаду П.Шелеста.

29 травня 1964 р. – у Києві відкрився найбільший у Європі ботанічний сад.

14 жовтня 1964 р. – усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів М.Хрущова. Прихід до влади Л.Брежнєва.

Персоналії

Бучма Амвросій Максиміліанович (14.03.1891 – 6.01.1957) – видатний український актор і режисер. Акторську діяльність розпочав у театрі товариства «Руська бесіда» у Львові. Учасник Першої світової війни. Один із організаторів «Нового Львівського театру» (1919), драматичного театру ім. І.Франка у Києві (1920). 1923-1926, 1930-1936 рр. – працював у театрі «Березіль». 1936-1954 рр. – актор і режисер Київського театру ім. І.Франка, багато знімався у кіно. Режисер кінофільмів «За стіною» (1928), вистав «Назар Стодоля» (1942), «Наталка Полтавка» (1953) та ін.

Драч Іван Федорович (нар.17.10.1936) – голова президії Конгресу української інтелігенції (з 1995 р.), Герой України (2006). У 1961-1962 рр. – літпрацівник газети «Літературная газета». 1964-1974 рр. – сценарист кіно-студії ім. О.Довженка. 1974-1987 рр. – на творчій і журналістській роботі. Один із засновників Народного руху України. 2000-2002 рр. – голова Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України. Народний депутат України 4 скликань. Автор книжок: «Соняшник» (1962), «Київське небо» (1976), «Дума про вчителя» (1977), «Американський зошит» (1980) та ін.

Кириченко Олексій Іларіонович (25.02.1908 – 29.12.1975) – радянський партійний і державний діяч. Член КПРС з 1930 р. З 1938 р. працював в апараті ЦК КП(б)У. У роки Великої Вітчизняної війни – член Військової ради ряду фронтів, генерал-майор. У 1944 р. – секретар ЦК КП(б)У. 1945-1949 рр. – перший секретар Одеського обкому і міському партії. У 1949-1953 рр. – другий секретар, а у 1953-1957 рр. – перший секретар ЦК КПУ. Перший українець, який очолив Компартію України. 1957-1960 рр. – секретар ЦК КПРС. З 1960 р. – перший секретар Ростовського обкому партії, пізніше – на господарській роботі.

Коротченко Дем'ян Сергійович (29.10(10.11).1894 – 7.04.1969) – партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1964). Член Компартії з 1918 р. У 20-30-і рр. на відповідальних партійних посадах. 1938-1939 рр. – Голова РНК УРСР. 1939-1947 рр. – секретар ЦК КП(б)У. В роки війни – один з організаторів партизанського руху в Україні. У 1947-1954 рр. – голова Ради Міністрів УРСР. 1954-1969 рр. – Голова Президії Верховної Ради УРСР.

Кос-Анатольський Анатолій Йосипович (1.12.1909 – 30.11.1983) – композитор, педагог. З 1952 р. – викладач Львівської консерваторії, голова правління Львівської організації Спілки композиторів України. Автор опер, оперет, балетів, кантат, хорових творів, обробок народних пісень.

Костенко Ліна Василівна (нар.19.03.1930) – поетеса, член Комітету

національного порятунку (2004-2005), лауреат Державної премії України ім. Т.Шевченка (1987). Автор поетичних книжок: «Проміння землі» (1957), «Вітрила» (1958), «Мандрівки серця» (1961), «Бузиновий цар» (1989), історичних романів у віршах «Маруся Чурай» (1979), «Берестечко» (1999), прозового роману «Записки українського самашедшого» (2010 р.), поетичної збірки «Річка Геракліта» (2011) та ін.

Лук'яненко Левко Григорович (нар.24.08.1927) – відомий громадський діяч, Герой України (2005). З 1958 р. – пропагандист Рахівського райкому КПУ. 1959-1961 – адвокат Глинянської юридичної консультації. Організатор Української робітничо-селянської спілки (1959). 1961-1976 рр. – перебував в ув'язненні. 1976 р. – засновник Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. 1978-1988 рр. – перебував в ув'язненні і на засланні. У 1988 р. обраний головою УГС. 1990-1992, 2000-2013 рр. – голова Української республіканської партії. 1992-1993 рр. – посол України в Канаді. З 1998 р. – голова Української асоціації дослідників голодоморів в Україні. Народний депутат України 4 скликань.

Мельников Леонід Георгійович (18(31).05.1906 – 1981) – радянський партійний діяч. Член КПРС з 1928 р. З 1936 р. – на керівній партійній роботі у Сталіно (нині – Донецьк) і Караганді. 1947-1949 рр. – секретар, другий секретар, 1949-1953 рр. – перший секретар ЦК КПУ. З 1953 р. – на дипломатичній та державній роботі.

Олійник Борис Ілліч (нар.22.10.1935) – голова правління Українського фонду культури, академік НАН України, Герой України (2005). З 1958 р. – заввідділом газети «Молодь України». З 1962 р. – редактор газети «Ранок», заввідділом журналу «Дніпро», а з 1974 р. – заввідділом журналу «Вітчизна». 1976-1991 рр. – секретар правління Спілки письменників СРСР. Віце-президент Парламентської Асамблеї Ради Європи (1995-2006), голова Постійної делегації Верховної Ради України в ПАРЕ (1995-2006). Народний депутат СРСР, України 4 скликань. З 2010 р. – голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка. Автор понад 40 книг віршів, статей. Серед них – «Вибір» (1965), «Коло» (1968), «Стою на землі» (1973), «Заклинання вогню» (1978), «Сива ластівка» (1979), «У дзеркалі слова» (1981), «Поворотний круг» (1989), «Таємна вечерея» (2000), поема «Сім» (1988).

Павличко Дмитро Васильович (нар. 28.09.1929) – голова Української всевітньої координаційної ради, поет. 1955-1958 рр. – заввідділом поезії журналу «Жовтень», 1958-1964, 1978-1986, 1995 рр. – на творчій роботі. 1966-1968, 1986-1988 рр. – секретар правління Спілки письменників УРСР. 1970-1978 рр. – головний редактор журналу «Всесвіт». 1995-1998 рр. – посол України у Словаччині. 1999-2002 рр. – посол України в Польщі. Голова Товариства української мови (1989-1990). Один із засновників Руху. Народний депутат СРСР (1989-1990), України 3 скликань. З 2006 р. – Голова Української Всевітньої Координаційної Ради. Автор поетичних збірок «Любов і ненависть» (1953), «Моя земля» (1955), «Днина» (1960), «Грано-слов» (1968), «Любов і ненависть» (1975) та ін.

Патон Борис Євгенович (нар. 27.11.1918) – Президент НАН України (з 1962 р.), директор Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона (з 1953 р.), Герой України (1998). 1941-1942 рр. – інженер заводу «Красное Сормово» (м. Горький). З 1942 р. – молодший, старший науковий співробітник, заввідділом, заступник директора з наукової роботи, директор Інституту електрозварювання АН України. Депутат Верховної Ради СРСР 6-11 скликань. 1966-1991 рр. – член ЦК КПРС. Академік АН СРСР (з 1962 р.). Автор понад 1000 публікацій, у т. ч. 20 монографій.

Підгорний Микола Вікторович (5(18).02.1903 – 11.01.1981) – радянський державний і партійний діяч. З 1931 р. працював на підприємствах цукрової галузі України. 1939-1940, 1944-1946 рр. – заступник міністра харчової промисловості УРСР. 1942-1944 рр. – директор Московського технологічного інституту харчової промисловості. 1950-1953 рр. – перший секретар Харківського обкому КПУ. У 1953-1957 рр. – другий, у 1957-1963 рр. – перший секретар ЦК КПУ. З грудня 1965 р. – Голова Президії Верховної Ради СРСР. Член Політбюро ЦК КПРС (1966). З 1977 р. – на пенсії.

Симоненко Василь Андрійович (8.01.1935 – 14.12.1963) – визначний український поет, прозаїк, журналіст, представник дисидентського руху 60-х рр. З 1957 р. – співробітник газет «Молодь Черкащини», «Черкаська правда», «Робітнича газета». У своїх статтях показував хиби партійно-бюрократичного апарату. Автор збірок поезій «Тиша і грім» (1962), «Земне тяжіння» (вид. 1964), «Лебеді материнства» (вид. 1981), збірки оповідань «Вино з троянд» (вид. 1965), книг для дітей, нарисів, публіцистичних статей. Виступав за національне відродження, за вільний розвиток української культури, мови, за народну духовність. Зазнав переслідувань. Помер від побоїв.

Стус Василь Семенович (6.01.1938 – 4.09.1985) – поет, один з найяскравіших представників руху «шістдесятників». З 1964 р. – аспірант Інституту літератури АН УРСР. У 1965 р. виступив проти хвилі арештів серед діячів української культури, за що був виключений з аспірантури, звільнений з роботи у державному архіві. 1972-1979 рр. – перебував в ув'язненні. У 1979 р. – учасник Гельсінського руху. У 1980 р. знову засуджується. Помер у таборі на Уралі. Автор збірок віршів «Зимові дерева» (1970), «Свіча в свічаді» (вид. 1986), «Палімпсести» (вид. 1986) та ін.

Основні терміни та поняття

Атеїзм – заперечення існування бога; відмова від релігійних вірувань, безбожність.

«Відлига» (термін запроваджено радянським письменником і громадським діячем І.Еренбургом) – характеризує час керівництва КПРС та СРСР М.Хрущовим, коли відбувалося «потепління» політичного і суспільного життя СРСР та УРСР та зроблено перші в СРСР спроби реформувати радянське суспільство.

Дисидентство – складова частина руху опору в радянській тоталітарній державі, що почався в період хрущовської «відлиги» в Україні, спрямованого проти русифікаторського наступу тоталітарної держави на

духовність українського народу, права і свободи людини в усіх сферах суспільного життя.

Екстенсивний розвиток господарства – збільшення обсягів суспільного виробництва завдяки нарощуванню затрат праці, сировини, ресурсів та матеріалів.

Кібернетика – наука про загальні закономірності процесів керування та зв'язку в організованих системах (машини, живі організми, суспільні формування тощо).

Комунізм – соціальна ідеологія, сформульована К.Марксом і Ф.Енгельсом. Вони вважали комунізм кінцевою стадією історичного процесу, який має настати після фази диктатури пролетаріату та етапу соціалізму. Комунізм мав ліквідувати всі форми відчуження, релігію, різницю між фізичною і розумовою працею, а також призвести до зникнення держави.

Культ – поклоніння кому, чому-небудь, шанування чогось, когось.

Облігація – цінний папір, що дає його власникові прибуток у вигляді процентів або виграшу.

Пленум – збори, засідання за участю всіх членів виборного керівного органу якої-небудь організації.

Реабілітація – поновлення репутації; повернення права; скасування знеславлення; поновлення доброго імені, репутації несправедливо запламованої або безпідставно звинувачуваної людини. Відновлення у правах людини, стосовно якої скасовано судовий вирок.

15.3. УРСР в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – перша половина 80-х рр.)

Економічна реформа 1965 р. Восьма («золота») п'ятирічка

З приходом до влади Л.Брежнєва (жовтень 1964 р.) почалася спроба економічного реформування радянського суспільства. «Батьком» **економічної реформи, яку було започатковано у вересні 1965 р. постановою ЦК КПРС**, став Голова Ради Міністрів СРСР О.Косигін. Не зачіпаючи стовпів командно-адміністративної системи, він намагався **інтенсифікувати базові галузі народного господарства за рахунок переведення виробництва на господарський розрахунок та матеріального заохочення трудових колективів.**

Реформа відбувалася в основному впродовж восьмої п'ятирічки, яка розпочалася у січні 1966 р.

У **промисловості вона передбачала:** ліквідацію територіальних раднаргоспів і повернення до галузевої системи управління народним господарством; скорочення кількості обов'язкових для підприємств планових показників; оцінку діяльності підприємств по обсягу не виробленої, а реалізованої продукції; створення на підприємствах фондів додаткового матеріального стимулювання працівників.

У **сільському господарстві** були розпочаті заходи по підвищенню закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію; встановленню твердих планів сільськогосподарських закупівель і гарантованого мінімуму

оплати праці в сільському господарстві; перерозподілу бюджетних інвестицій на користь сільського господарства; розвитку спеціалізації окремих господарств і міжгосподарської кооперації; меліорації земель, використанню в агроінженерії новітніх досягнень хімії, генетики і т.д.; насиченню господарств новою технікою і кваліфікованими кадрами, укрупненню колгоспів і радгоспів; розвитку соціальної сфери села (створення мережі асфальтованих доріг, будівництво шкіл, лікарень, будинків культури, будинків побуту, магазинів, окремих багатоквартирних будинків).

Не дивлячись на досить перманентний характер реформи 1966-1970 рр., вона дала певні результати. **Восьма п'ятирічка (1966-1970 рр.) виявилася найрезультативнішою за попередні 35 років.** Промисловість України освоїла 440 зразків нової техніки, було введено в дію 30 повністю автоматизованих виробництв, більше 3 тис. цехів, 8 тис. автоматичних і напіваавтоматичних ліній, знято з виробництва 1115 найменувань застарілої техніки. **Ця п'ятирічка була названа фахівцями «золотою».** Виробництво промислової продукції зросло в Україні на 50%, продуктивність праці – на 28%, національний дохід – на 38%. Реформа сприяла створенню розвинутої сільськогосподарської інфраструктури.

На початку 70-х рр. реформа вичерпала свій потенціал у рамках адміністративно-командної системи господарювання. Економіка СРСР знаходилася на підйомі, але для її подальшого розвитку була необхідна відмова від жорсткого адміністративного регулювання всіх сторін господарського життя, і в першу чергу – отримання доходів від економічної діяльності. Однак це привело б до швидкого майнового і класового розшарування радянського суспільства і ліквідації радянського ладу, заснованого на соціально-економічній однорідності громадян. Тому у середині 70-х рр. реформування було згорнуто.

Стан народного господарства УРСР

Економіка України була тісно пов'язана з господарством усього Радянського Союзу. Її населення становило майже 52 млн осіб (19% від загальної кількості населення СРСР). На українську промисловість припадало 17% промислового виробництва СРСР і понад 23% його сільськогосподарської продукції.

Україна мала багаті природні ресурси, сильний сільськогосподарський і промисловий потенціал. Порівняно з рештою республік Радянського Союзу вона була **орієнтована на сільське господарство** більшою мірою, ніж Радянський Союз загалом. **Промисловий потенціал України був дещо меншим від середнього показника по СРСР** через дисбаланс між високоіндустріальними східними і південними областями та значно менше промислово розвинутими західними регіонами.

В Україні посилено розвивалися галузі, пов'язані з військово-промисловим комплексом (ВПК): гірничодобувна, металургійна, хімічна промисловість і важке машинобудування. За 1970-1985 рр. видобуток залізної руди в республіці зріс з 111 до 120 млн т, виробництво прокату

чорних металів – із 32,7 до 37,7 млн т, електроенергії – із 138 до 272 млрд кВт на рік.

У той же час **зменшився видобуток вугілля**. Донбас давав щорічно до 200 млн т вугілля в дев'ятій п'ятирічці, 190 млн т – у десятій, менше 180 млн т – в одинадцятій. З кожною п'ятирічкою собівартість вугілля зростала. Щоб видобути паливо, доводилося розробляти тонкі вугільні пласти або ті, котрі залягали глибоко під землею.

Велику увагу в цей час було приділено **розвиткові паливно-енергетичного комплексу**. В Україні вже у 1978 р. стали до ладу найбільші в Європі Запорізька і Вуглегірська ДРЕС, Криворізька, Придніпровська та інші потужні теплові електростанції. У 1980 р. були здані в експлуатацію два останні агрегати Дніпрогесу-2 у Запоріжжі. Помітних успіхів досягли нафтовики і газовики. У 1970 р. почали діяти газопроводи Єфремівка – Київ – Кам'янка-Бузька, Шебелинка – Слов'янськ, Диканька – Кривий Ріг. До 1975 р. було введено в експлуатацію 26 нових нафтових і газових родовищ.

Розвивалися металообробна, електроенергетична, нафтохімічна промисловість. Виникла нова галузь – мікробіологічна промисловість. Збільшувалися виробництво і постачання сільському господарству концентрованих добрив, засобів захисту рослин. Провідною тенденцією машинобудування стало створення систем машин, автоматичних та потокових ліній, впровадження нових технологій.

Серед союзних республік у **зовнішньоторговельному обороті СРСР Україна посідала друге місце**. Вона була значним експортером машин і устаткування, засобів автоматизації, металургійної сировини, прокату чорних металів, сільськогосподарської продукції та інших виробів. За 1971-1982 р. розширилася участь України у зовнішньоекономічних зв'язках із країнами світу. Продукцію України експортували у 25 європейських країн, 24 азіатські, 35 африканських і в країни американського континенту, в Австралію і Нову Зеландію.

Разом з тим, у ці роки мали місце і негативні моменти. **Україна, як і всі республіки СРСР, почала втрачати темпи розвитку, наростали збої в роботі основних галузей народного господарства**. Середньорічний приріст валового суспільного продукту скорочувався. Якщо у 1961-1965 рр. він становив 6,9%, у 1966-1970 рр. – 6,7%, то вже у 1971-1975 рр. – 5,6%, у 1976-1980 рр. – 3,4%, у 1981-1985 рр. – 3,5%. Лише за 15 років (1965-1980 рр.) темпи зростання продуктивності суспільної праці в УРСР зменшились вдвічі. **Приріст заробітної плати обганяв ріст продуктивності праці** в 1,33 рази. Якщо у 1970 р. за рахунок росту продуктивності праці було отримано 85% приросту промислової продукції, то в 1980 р. – лише 74%. **Різко знизилася ефективність господарювання**. У 1960-1985 рр. капіталовкладення у сільське господарство республіки зросли більш як у 3 рази, а валовий збір його продукції зріс лише в 1,6 рази. Зокрема, знизилася середньорічні збори зерна. Майже не зростала продуктивність тваринництва. У колгоспах і радгоспах України, наприклад, надій на корову у 1975 р. склав 2347 кг, а у 1980 р. – 2272 кг.

Особливістю економічного розвитку України було **швидке старіння основних виробничих фондів**. Рівень їх спрацьованості у промисловості республіки зріс із 28% у 1961 р. до 43% у 1985 р. За темпами зростання основних виробничих фондів УРСР у 1961 р. займала останнє (15-е) місце в СРСР.

Наслідком вищезазначених негативних явищ **стало постійне відставання України за принциповими економічними показниками**. Так, УРСР за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості, темпами збільшення валової продукції сільського господарства, темпами зростання виробленого національного доходу з року в рік займала у СРСР 13-і місце.

Все ж від терміну «застій» щодо 70-80-х рр. слід відмовитися, оскільки він не відбиває реалій того часу, часу, коли **характерними рисами соціально-економічного розвитку України були диспропорційність, затухання і лише тенденція до стагнації (застою)**. Рівень виробництва і рівень життя населення не падали, різко зменшилися лише темпи їх зростання.

Демографічні і соціальні зміни

Період другої половини 60-х – початку 80-х рр. був часом суттєвих соціальних, етнічних, демографічних змін у суспільстві. **Зросла чисельність населення** (з 41,8 млн осіб у 1959 р. до 51,7 млн осіб у 1989 р.). **У цей же період зменшилася чисельність сільського населення**. Так, якщо у 1959 р. чисельність селян України становила 22,6 млн осіб, або 53%, то на 1989 р. сільське населення скоротилося до 17,1 млн осіб. Вперше міське населення у кількісному вимірі випередило сільське у 1964 р. **Разом з тим, у 1979 р. смертність сільського населення перевищила народжуваність (депопуляція)**. **Зазнав змін національний склад населення**. За переписом 1959 р. українці становили 76,8% населення республіки, росіяни – 16,9%. У 1979 р. – відповідно 73,6% і 21,1%.

Період «застою» відзначався стабільністю і впевненістю більшості громадян у майбутньому.

Починаючи з XXIII з'їзду КПРС (1966 р.), на всіх високих партійних форумах завдання **підвищення життєвого рівня населення декларувалося як одне з основних завдань партії та держави**. Навіть у Конституції СРСР 1977 р. (Конституції УРСР 1978 р.) були зафіксовані права на гарантовану, гідну оплату праці, на забезпечення житлом, кваліфікованою медичною допомогою.

Дійсно, деякі позитивні зміни відбулися. Так, **середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла з 76,7 крб до 155 крб у 1980 р.**, колгоспників – з 49,8 крб (1965 р.) до 108 крб (1979 р.). З 1964 р. останні стали одержувати пенсію в розмірі 12-30 крб. Відносно **зросла купівельна спроможність населення**. Якщо у 1965 р. у республіці на 100 сімей припадали 21 телевизор, 8 холодильників і 19 пральних машин, то у 1985 р. ці показники зросли – відповідно 92, 88, 65.

Водночас у соціальній сфері намітилися і поглибилися негативні тенденції. З 1971 по 1985 р. грошова маса, що перебувала в обігу, збільшилася у 3,1 раза, в той час як виробництво товарів народного споживання

зросло лише у 2 рази. Тому, починаючи з початку 70-х років, для повсякденного життя пересічного громадянина ключовим словом стає «**дефіцит**».

Попри зростання життєвого рівня населення, його добробут порівняно з іншими країнами світу залишався низьким. **Україна на початок 80-х рр. за показниками рівня життя посідала 50-60 місце в світі.**

Складною залишалася **житлова проблема**. В Україні кількість осіб, що поліпшили свої житлові умови, зменшувалася. У восьмій п'ятирічці їх налічувалося 8,9 млн осіб, у дев'ятій – 8,6 млн, у десятій – 7,8 млн, в одинадцятій – 7,7 млн осіб. Черга на житло зросла з 1,5 млн осіб у 1981 р. до 2 млн осіб у 1987 р.

У складному становищі перебувало комунальне господарство міст, на поліпшення якого постійно бракувало коштів і матеріалів. У 60 містах і 500 селищах міського типу не було каналізації, 150 смт не мали централізованого водопостачання. Ще гірша була ситуація у селах. Більше половини сіл не мали лазень.

Медичне обслуговування населення хоча і поліпшувалася, все ж і тут були чисельні проблеми. З одного боку, за період від 1970 до 1985 р. число лікарів у республіці збільшилося на 6,7%, а кількість лікарняних ліжок – майже на третину. Однак оснащеність медичних закладів і якість медичного обслуговування залишалися надзвичайно низькими. Зменшувалася частка витрат на охорону здоров'я з державного бюджету: 1970 р. – 12,3%, 1985 р. – 9%. Тоді ж загострилася і **екологічна криза**. Зокрема, в УРСР, на яку припадало 2,6% території Радянського Союзу, у цей час було побудовано 40% атомних енергоблоків СРСР. Щорічно промисловими об'єктами в атмосферу та водний басейн викидалося понад 10 млн т шкідливих речовин (у 6-7 разів більше загальносоюзного рівня). Екологічну ситуацію ускладнювала розораність сільськогосподарських угідь, яка в Україні становила 80% (для порівняння: у США – 25%, у Франції – 48%). Як наслідок, **почав зростати рівень смертності населення**. З 1965 до 1980 р. цей показник на 1 тис. жителів зріс з 7,3 до 10,3 випадків.

Ідеологічна криза радянського режиму.

Конституція УРСР 1978 р.

На Пленумі ЦК КПРС, який відбувався у жовтні 1964 р., республіканські й обласні партійно-державні еліти, незадоволені ослабленням свого впливу в умовах непередбачуваного авторитарного керівництва М.Хрущова, домоглися відсторонення його від влади. До влади прийшов **Л.Брежнєв**. Посаду Голови Ради Міністрів СРСР зайняв **О.Косигін**. XXIII з'їзд КПРС (березень-квітень 1966 р.) знову перейменував Президію ЦК в Політбюро, відновив посаду Генерального секретаря ЦК, яку Л.Брежнєв обіймав з 1964 до 1982 р. У 1977 р. Брежнєв став ще й Головою Президії Верховної Ради СРСР. З поєднанням цих посад вперше в радянській історії відбулося суміщення номінального і реального права держави в одній особі.

Після приходу до влади Л.Брежнєва почалася поступова зміна політичного курсу країни від лібералізації до консерватизму у всіх сферах

суспільно-політичного, економічного і культурного життя. Л.Брежнев виражав інтереси партійного апарату. Тому після його приходу до влади насамперед зміцніло становище партноменклатури (партійна і управлінська бюрократія). Листопадовий (1964 р.) пленум ЦК КПРС прийняв **рішення про об'єднання промислових і сільських, обласних і крайових партійних організацій і радянських органів**. Вони знову почали функціонувати за територіальним принципом. У брежнєвський період інтенсивно йшов процес злиття функцій партійного і державного апарату, підміни держави та її органів партією. У 1985 р. комуністи становили 68,3% складу народних депутатів Верховної Ради УРСР, у 1987 р. – 43,7% складу місцевих рад республіки. У 1977 р. 1/3 складу виборних профспілкових органів УРСР становили члени КПУ.

КПРС намагалася домінувати в усіх сферах суспільного життя. Чисельність парторганізацій швидко зростає. Якщо на початку 60-х рр. КПУ налічувала 1,2 млн членів, то наприкінці 70-х – 2,7 млн. На 1 січня 1985 р. у партії перебував кожен дев'ятий робітник у республіці і кожен дванадцятий громадянин віком 18 років і старше. **Курс на «стабілізацію» практично сприяв незмінності кадрів.** Так, із 195 членів ЦК КПУ, обраних на XXVI з'їзді республіканської партійної організації у 1981 р., понад 68% були обрані до складу цього керівного органу вдруге чи втретє, а 30 осіб – вчетверте (перебували у складі ЦК з 1966 р.). Це ж спостерігалось у нижчих ешелонах партійної влади. У результаті партія старіла. У 1986 р. 37,8% членів КПУ становили люди старші 50 років.

Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р. закріпили застійні явища в суспільстві. **Компартія визнавалася «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром її політичної системи».** Було висунуто теорію «розвинутого соціалізму» (етап порівняно тривалого розвитку і всебічного удосконалення радянського суспільства), як альтернативу необґрунтованим хрущовським теоріям безпосереднього будівництва комунізму до 1980 р.

Вищим законодавчим органом за Конституцією 1978 р. була Верховна Рада, яка формувалася з непрофесійних законодавців. Сесії проводилися 2-3 рази на рік. Постійно діючим органом була Президія Верховної Ради. Функції **вищого виконавчого органу** державної влади в УРСР виконувала **Рада Міністрів,** якій у середині 70-х рр. підпорядковувалося 29 союзно-республіканських та 6 республіканських міністерств. Стратегічно важливі галузі народного господарства (військова та оборонна промисловість, чорна і кольорова металургія, машинобудування, залізничний транспорт) перебували у віданні союзних міністерств. **Місцевими органами влади були обласні, районні, міські, районні в містах, селищні ради депутатів трудящих (з 1978 р. – Ради народних депутатів).** Їх виконавчими та розпорядчими органами були відповідні **виконкоми.** Кількість депутатів постійно зростала: у 1985 р. до Верховної Ради УРСР було обрано 650 депутатів (1958 р. – 457), до місцевих рад у 1980 р. обрали 524185 депутатів (1958 р. – 381477). **Вибори проходили безальтернативно,** на основі завчасно підготовлених списків. **До 1972 р. республіканську партійну організацію очолював П.Шелест.** Він прихильно ставився до розширення сфери застосування української мови. В

часи його керівництва у 1965 р. виші УРСР були переведені на українську мову викладання. П.Шелест активно підтримував хрущовські реформи, особливо створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях. У травні 1972 р. П.Шелеста усунули від керівництва КПУ, обвинувативши в ліберальному ставленні до націоналістичних проявів, потуранні економічному місництву та ігноруванні союзного керівництва. **Першим секретарем ЦК КПУ став В.Щербицький (1972-1989 рр.).** За короткий час він **сформував кваліфіковану, віддану йому команду фахівців.** Головою Ради Міністрів наступні 15 років працював О.Ляшко. Президію Верховної Ради УРСР очолив І.Грушецький, якого у липні 1976 р. змінив О.Ватченко. В.Щербицький був прихильником централізованої влади, суворої підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс. У роки його керівництва в Україні різко посилилася русифікація, активізувалася боротьба з інакомисленням. Економічні інтереси республіки цілком були підпорядковані інтересам центру.

Досягнення і прорахунки у галузі освіти. Прискорення політики русифікації

Освіта у 60-80-х рр. перебувала у стані постійного експериментування, політизації. У **1966-1967 н.р. у школах республіки розпочався перехід на нові навчальні плани,** який планувалося завершити через 10 років. Було введено нові дисципліни: кібернетика, генетика, суспільствознавство (об'єднувало філософію і політекономію соціалізму), основи Радянської держави і права, вносилися зміни до курсів історії СРСР і УРСР. У 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи». Положення про **обов'язкову середню освіту** було внесено і до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. Велася також активна боротьба з другорічництвом, за збереження учнівського контингенту.

Обов'язковість середньої освіти вела до знецінення знань. **Особливий акцент робився на трудовому вихованні учнів.**

У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила «Основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи». Було запроваджене навчання дітей із шести років (за бажанням батьків). Затверджувався єдиний тип середньої школи-одинадцятирічки. Професійно-технічні заклади різних типів були перетворені на ПТУ, в яких учні здобували і загальну середню освіту, і професію.

У 70-80-ті рр. істотних змін у діяльності **вищої школи України** не відбулося, хоча загальна кількість вишів зросла. Кількість студентів у 1980 р. збільшилася до 680 тис.

У цей період **прискорилося русифікація навчання.** За 1960-1980 рр. кількість українських шкіл зменшилася на 8,7 тис. У Кримській області і в Донецьку не залишилося жодної такої школи. У травні 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних

зкладах союзних республік». Вчителі, які викладали російською мовою, одержували до зарплати надбавку в 15%. Русифікація поширилася на інші сфери культурного життя. Зокрема, у 1990 р. лише 20% книжкової продукції друкувалося українською мовою (у 60-х рр. – 60%). У 1989 р. мову своєї національності вважали рідною 87,7% українців (у 1959 р. – 93,5%).

Становище науки

В Україні головну роль у розвитку науки відігравали установи АН УРСР. Чисельність науковців в Академії наук зросла з 4,4 тис. у 1961 р. до 15,3 тис. у 1985 р.

У 1965 р. управління всією наукою було централізовано під керівництвом Державного комітету науки і техніки. В Україні виникли і регіональні центри управління наукою. У 1965 р. був створений Донецький науковий центр у складі чотирьох установ АН УРСР і Донецького університету. У 1971 р. виникла ціла мережа центрів: Північно-Східний (Харків), Придніпровський (Дніпропетровськ), Південний (Одеса) і Західний (Львів). Створення наукових центрів сприяло росту потенціалу вишівської науки і її орієнтації на вирішення регіональних проблем.

В АН УРСР здійснювалися успішні дослідження з провідних напрямків **фізичної науки** – ядерної фізики, фізики твердого тіла і низьких температур, радіофізики, фізики напівпровідників, теоретичної фізики. Очолований з 1953 р. Б.Патоном Інститут електрозварювання став найбільшим у світі центром зварювання металів на землі, під водою й у космосі. У жовтні 1969 р. на космічному кораблі «Салют-6» було здійснено неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Велику наукову роботу здійснювали 25 інститутів аграрного профілю, що входили в систему Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. Серед досягнень **суспільних наук** найбільш помітним стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР». Зусиллями співробітників АН УРСР, вишів, музеїв, архівів, наукових бібліотек з'явилися й інші багатотомні видання («Історія української літератури», «Історія української мови», «Археологія Української РСР», «Історія Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія українського мистецтва»).

Загалом **кількість науковців у республіці зросла у 1980 р. до 200 тис. осіб.** У розрахунку на 1 тис. жителів це було значно менше, ніж у РСФСР. **Рівень матеріально-технічного оснащення союзних наукових установ був значно вищий за республіканський.** Відомих українських вчених перемановили на роботу до міст Росії. Центр ретельно контролював розвиток ключових напрямків науки і не допускав, щоб досягнення науковців окремих республік перевищували союзні.

Досягнення української літератури і мистецтва

Розвиток літератури і мистецтва в добу «застою» був досить динамічним, однак майже повністю контрольованим відповідними партійно-державними структурами.

У цей період у літературі було створено чимало чудових творів, які здобули широке визнання: романи О.Гончара «Собор», «Циклон», М.Стельмаха «Дума про тебе», «Чотири броди», поетичні твори І.Драча, Б.Олійника, Д.Павличка, М.Вінграновського, Л.Костенко, І.Калинця, Р.Лубківського, В.Стуса та ін., прозові – П.Загребельного, Ю.Мушкетика, С.Гуцала, В.Дрозда, Г.Тютюнника, В.Шевчука, Ю.Щербака, В.Яворівського та ін. Разом з тим, після усунення у 1972 р. від влади П.Шелеста почався період чорних списків, особистої цензури, політичних доносів, ідеологічного диктату, ідеологом цих процесів став секретар ЦК КПУ В.Маланчук. Гонімь зазнали письменники та поети О.Гончар, І.Білик, Б.Харчук, Л.Костенко, В.Стус, Б.Чичибабін, В.Андріяшко, В.Дрозд, В.Маняк, І.Чендей та ін.

Найяскравішими кінокартинами доби «застою» були: «Тіні забутих предків» (режисер С.Параджанов), «Білий птах з чорною відміткою» (Ю.Ільєнко), «У бій йдуть одні старики» і «Ати-бати йшли солдати» (Л.Биков), «Вавилон ХХ» (І.Миколайчук), «Сон» (В.Денисенко) та ін. Загалом за 1976-1986 рр. українські кіностудії створили до 200 художніх фільмів.

Інші форми мистецтва займали у культурному житті народних мас незначне місце. У музичному мистецтві найбільш відомими були Заслужений державний хор ім. Г.Верьовки, Заслужена академічна хорова капела «Думка», Заслужений ансамбль танцю ім. П.Вірського, Київський камерний хор. Вагомими були опери В.Губаренка, Л.Колодуба, Г.Майбороди, симфонії і кантати В.Кирейка, А.Філіпенка, А.Штогаренка, В.Рождественського, пісні О.Білаша, К.Домінчен, П.Майбороди, В.Івасюка, Б.Лятошинського, С.Сабадаша, І.Шамо та ін. Всесвітньовідомими були оперні співаки Є.Мірошниченко, Г.Ципола, М.Стеф'юк, Д.Гнатюк, А.Солов'яненко, А.Мокренко та ін.

Зросла кількість театрів, і в середині 80-х рр. їх налічувалося 90. Щоправда, українськими було менше 30% театрів республіки. Найбільш яскравими серед театральних зірок України були В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева, Н.Ужвій.

Розвивалася школа українського живопису. Справжніми шедеврами є полотна М.Божія, В.Касіяна, О.Лопухова, М.Глушенка, М.Дерегуса, В.Шаталіна, Т.Яблонської, М.Серветника, А.Ерделі, Ф.Манойла, Й.Койшая та ін.

Дисидентський рух в Україні

Наступ «неосталіністів» після приходу до влади Л.Брежнєва розчарував передову інтелігенцію. Вона підняла голос протесту проти припинення процесу десталінізації, ідеологічного наступу консерваторів, зупинки у перегляді судових справ, проти русифікації.

У відповідь П.Шелест дав санкцію на арешти десятків представників творчої і наукової інтелігенції (арешти почалися у серпні-вересні 1963 р.). У вересні 1965 р. хвиля арештів прокотилася у Києві, Одесі, Феодосії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку. Серед заарештованих були діячі української культури, студенти, робітники: І.Світличний, М.Горинь, М.Озерний, Я.Гаврич, Б.Горинь, М.Осадчий, О.Мартиненко та ін. Із запитом про долю заарештованих до ЦК КПУ звернулися авіаконструктор О.Антонов,

письменники І.Драч, Л.Костенко, А.Малишко, М.Стельмах, композитори Г. і П.Майбороди, кінорежисер С.Параджанов та ін. 4 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єрного показу фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» І.Драч, Ю.Бадзьо, В.Стус і В.Чорновіл повідомили аудиторію, що в Україні розпочалися таємні арешти.

У грудні 1965 р. І.Дзюба надіслав до ЦК КПУ листа з протестом проти арештів серед інтелігенції. До листа було додано статтю під назвою «**Інтернаціоналізм чи русифікація?**», у якій висвітлювалася дискримінація українського народу в економічній, політичній, культурній і мовній сферах. Великий вплив на розгортання дисидентського руху мали також велика **стаття М.Брайчевського «Присднання чи возз'єднання?»** (давалася оцінка Переяславському акту 1654 р.) і **збірка документів, упорядкована журналістом В.Чорноволом під назвою «Лихо з розуму»** (портрети двадцяти «злочинців»). Остання робота стала реакцією на політичні процеси у 1966 р. над 20 заарештованими. Чорновіл став ініціатором і головним редактором журналу «Український вісник», перший номер якого вийшов у Львові на початку 1970 р.

Навесні 1968 р. 139 українських діячів науки, літератури та мистецтва звернулися з листом до Л.Брежнєва, О.Косигіна, М.Підгорного, у якому висловлювали рішучий протест проти арештів в Україні. Завдяки цьому **першу хвилю арештів вдалося загальмувати.**

У 1970 р. репресії відновилися. У червні вдруге було заарештовано В.Мороза та 30 його однодумців. У січні 1972 р. за ґратами опинилися Є.Сверстюк, І.Світличний, В.Чорновіл, І.Дзюба, В.Стус, І.Калинець, І.Гель, В.Марченко, Л.Плющ, Є.Пронюк та ін. Почалася чистка від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках.

Погром 1972-1973 рр. підірвав опозиційний рух. Проте незабаром він дістав друге дихання. На політичну арену вийшло **правозахисне, або демократичне дисидентство**, представлене **Українською Гельсінською Спілкою** (групою сприяння виконанню Гельсінських угод відносно прав людини, що були підписані СРСР у 1975 р.). УГС була утворена у листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М.Руденко. До складу входили 37 осіб, у т.ч. О.Бердник, П.Григоренко, Л.Лук'яненко, І.Кандиба, М.Мариневич. УГС виступала за ознайомлення українського суспільства з Декларацією прав людини ООН, здійснювала збір доказів порушення владою прав людини, національних прав в Україні. Спілка домагалася також незалежної від СРСР зовнішньої політики України, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Проте невдовзі радянські власті почали арешти членів Спілки. До кінця 1980 р. 3/4 членів УГС отримали терміни ув'язнення від 10 до 15 років. Решті дозволено було емігрувати.

У цей же час поширилося **релігійне дисидентство**, що мало на меті боротьбу за відновлення української греко-католицької і автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найбільш яскравими представниками цієї течії були Г.Вінс, І.Гель, В.Романюк, Й.Тереля. Останній у 1982 р. став організатором Комітету захисту Української греко-католицької церкви.

Найважливіші події

Серпень 1965 р. – перша велика хвиля арештів українських дисидентів.

4 вересня 1965 р. – виступ проти арештів української інтелігенції у київському кінотеатрі «Україна».

30 грудня 1965 р. – у самвидаві вийшла праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація».

Листопад 1966 р. – в Україні почалося серійне виробництво найбільшого у світі літака «Антей» – АН-22.

Грудень 1966 р. – завершення видання «Української Радянської енциклопедії» (17 т.).

1966-1970 рр. – восьма п'ятирічка.

1 березня 1967 р. – у Запоріжжі на заводі «Комунар» розпочався серійний випуск легкових автомобілів «Запорожець-966».

Квітень 1967 р. – В.Чорновіл підготував збірку документів «Лихо з розуму».

Квітень 1970 р. – у Києві відкрито Палац культури «Україна».

1971-1975 рр. – дев'ята п'ятирічка.

Січень-травень 1972 р. – репресії проти української інтелігенції.

25 травня 1972 р. – усунення П.Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ. Обрання на цю посаду В.Щербицького.

1972 р. – ЦК КПРС і Рада Міністрів УРСР прийняли спільну постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи».

20 лютого 1973 р. – постанова ЦК Компартії України про книгу П.Шелеста «Україно наша Радянська», в якій автора звинувачено в ідеалізації української історії, запорозького козацтва. Книгу було вилучено з бібліотечних фондів республіки.

Липень 1976 р. – першого секретаря Дніпропетровського обкому партії О.Ватченка обрано Головою Президії Верховної Ради УРСР.

9 листопада 1976 р. – утворення Української Гельсінської Спілки.

1976-1980 рр. – десята п'ятирічка.

20 квітня 1978 р. – схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції Української РСР.

1981-1985 рр. – одинадцята п'ятирічка.

28 травня 1982 р. – урочисте відзначення 1500-річчя Києва.

Травень 1982 р. – проголошення Продовольчої програми.

10 листопада 1982 р. – помер Л.Брежнєв. Генеральним секретарем ЦК КПРС обрано Ю.Андропова.

26 травня 1983 р. – ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік».

1984 р. – Верховна Рада СРСР схвалила «Основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи».

4 вересня 1985 р. – у концтаборі помер В.Стус.

Грудень 1985 р. – завершення видання «Історії Української РСР».

Персоналії

Брежнєв Леонід Ілліч (6(19).12.1906 – 10.11.1982) – один із керівників КПРС. З 1935 р. – член ВКП(б). У 1938 р. став завідувачем відділу, у 1939 р. – секретарем Дніпропетровського обкому партії. У 1941-1945 рр. на політичній роботі в діючій армії. У 1946 р. – перший секретар Запорізького, 1947 р. – Дніпропетровського обкомів партії. З 1950 р. – перший секретар ЦК КП Молдавії. У 1952 р. обраний секретарем ЦК КПРС. 1955-1956 рр. – перший секретар ЦК КП Казахстану. 1960-1964 рр. – Голова Президії Верховної Ради СРСР. З жовтня 1964 р. – перший, а з 1966 р. – Генеральний секретар ЦК КПРС.

Ватченко Олексій Феодосійович (12(25).02.1914 – 22.11.1984) – партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної праці (1973). Член КПРС з 1940 р. З 1948 р. – на партійній роботі. 1955-1959 рр. – другий секретар Дніпропетровського, 1959-1963 рр. – перший секретар Хмельницького, 1964-1965 рр. – перший секретар Черкаського, 1965-1976 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкомів партії. 1976-1984 рр. – Голова Президії Верховної Ради УРСР.

Дзюба Іван Михайлович (нар. 26.07.1931) – головний редактор журналу «Сучасність» (з 1991 р.), академік НАН України, Герой України (2001). 1957-1962 рр. – заввідділом журналу «Вітчизна» (звільнений за «ідеологічні помилки»). 1965-1969 рр. – коректор «Українського біохімічного журналу». 1972-1973 рр. – перебував під арештом. 1974-1982 рр. – кореспондент газети Київського авіазаводу. З 1982 р. – на творчій роботі. 1992-1994 рр. – міністр культури України. Голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка (1999-2001). Автор книг «Звичайна людина чи «міщанин» (1959), «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965), «У всякого своя доля» (1989), «Тарас Шевченко» (2005) та ін.

Загребельний Павло Архипович (25.08.1924 – 3.02.2009) – письменник. Герой України (2004). Учасник Великої Вітчизняної війни, в'язень гітлерівських і радянських таборів. У 1951-1961 рр. працював в газеті «Днепровская правда», журналі «Вітчизна». 1961-1963 рр. – головний редактор газети «Літературна Україна». 1964-1979 рр. – секретар, 1979-1986 рр. – перший секретар Спілки письменників України. Член ЦК КПУ (1979-1989). Автор романів «Дума про невмирущого» (1957), «Євро-45» (1958), «Добрий диявол» (1967), «З погляду вічності» (1970), «Євпраксія» (1975), «Роксолана» (1980), «Гола душа» (1992), «Юлія» (2000) та ін.

Параджанов Сергій Йосипович (9.01.1924 – 21.07.1990) – визначний кінорежисер, народний артист УРСР (1990). З Україною пов'язана значна частина його творчої біографії. Тут створив фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка» (всі – 1957), «Перший хлопець» (1958), «Українська рапсодія» (1961), «Квітка на камені» (1962), «Тіні забутих предків» (1964). У 1965-1968 рр. протестував проти масових політичних арештів в Україні. Зазнавши переслідувань, виїхав у Вірменію. З 1971 р. – знову в Україні. У 1977 рр. перебував в ув'язненні.

Світличний Іван Олексійович (20.09.1929 – 25.10.1992) – український поет, мовознавець, літературний критик, правозахисник. 1952-1955 рр. –

аспірант Інституту літератури АН УРСР. 1955 р. – заввідділом журналу «Дніпро». 1957-1963 рр. – науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР, відповідальний секретар журналу «Радянське літературознавство». Виступав проти політики русифікації та захищав молодих літераторів від навішування політичних ярликів. У 1965 р. перебував в ув'язненні. Друкувався під псевдонімами. 1972-1983 рр. – на засланні. У 1978-1981 рр. переклав «Слово про Ігорева сич».

Чорновіл В'ячеслав Максимович (24.12.1937 – 25.03.1999) – український політичний і державний діяч. У 1960-1963 рр. – редактор молодіжних програм Львівської студії УТ, завідувач відділу газети «Молода гвардія». У 1965 р. звільнений з роботи за участь у правозахисному русі. Тоді ж написав книги «Лихо з розуму» (1966), «Правосуддя чи рецидиви терору» (1967), які були опубліковані на Заході. У 1967 р. – засуджений на 3 роки ув'язнення, у 1972 р. – на 6 років ув'язнення і 3 роки заслання. У 1980 р. знову засуджений на 5 років. З 1987 р. – один із секретарів Української гельсінської спілки. 1990 р. – голова Львівської облради. Кандидат у Президенти України на виборах 1991 р. З 1992 р. – голова НРУ. Народний депутат України. Загинув у автокатастрофі.

Шелест Петро Юхимович (14.02.1908 – 22.01.1996) – український партійний і радянський діяч. Трудову діяльність почав у 1923 р. робітником на залізниці. З 1935 р. працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 р. – секретар Харківського міському КП(б)У. Під час війни працював у партійних органах Челябінська, Саратова. У 1948-1954 рр. – директор заводів у Ленінграді та Києві. 1957-1962 рр. – перший секретар Київського обкому КПУ. 1968-1972 рр. – перший секретар ЦК Компартії України. Член Політбюро ЦК КПРС (1966-1972). З 1972 р. – заступник Голови Ради Міністрів СРСР.

Щербицький Володимир Васильович (17.02.1918 – 16.02.1990) – радянський партійний та державний діяч. Учасник Великої Вітчизняної війни. 1955-1957, 1963-1965 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкому партії, з 1957 р. – член Президії і секретар ЦК Компартії України. У 1961-1963 і 1965-1972 рр. – Голова Ради Міністрів УРСР. 1972-1989 рр. – перший секретар ЦК КПУ.

Основні терміни та поняття

Адміністративно-командна система – антидемократична ієрархічно організована система управління суспільством, яка ґрунтується на адміністративних засадах, система бюрократичного централізму.

Демоупляція – вимирання, кількісне переважання показників смертності над показниками народжуваності.

Застій – відсутність розвитку, затримка в чому-небудь.

Меліорація – система заходів, спрямованих на поліпшення природних особливостей земельних угідь з метою піднесення їх родючості (шляхом осушень, укріплення сипучих пісків тощо).

Номенклатура – працівники, призначені чи затверджені вищими органами на якість посади; бюрократія, чиновництво.

Перманентний – який триває безперервно; постійний.

Собівартість – витрати підприємства на виготовлення товарів, що складаються з витрат на засоби виробництва й заробітної плати.

«Холодна війна» – термін, що означав політичний курс США, СРСР та їх союзників, проведений ними з часу закінчення Другої світової війни до кінця 90-х років.

Шістдесятники – національно-культурна течія опозиційного руху в Україні другої половини 50-80-х рр., нова генерація борців за порятунок нації, її духовності, культури та мови, названих за часом розквіту їх мистецького таланту «шістдесятниками», а за рішуче неприйняття панівної ідеології – «дисидентами».

15.4. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 р. – серпень 1991 р.)

Перебудова в СРСР і Україна

Впродовж 1982-1985 рр. у Радянському Союзі тричі змінювалося вище партійне керівництво. У листопаді 1982 р. помер Л.Брежнев. Генеральним секретарем ЦК КПРС став **Ю.Андропов**, який до цього керував КДБ. Після смерті у лютому 1984 р. Андропова до влади прийшов 73-річний **К.Черненко**. У березні 1985 р. він помирає. Його місце зайняв 54-річний, відносно молодий **М.Горбачов**. Часткові зміни відбулися і в українському керівництві. Після смерті у листопаді 1984 р. О.Ватченка **Головою Президії Верховної Ради УРСР** вперше стала жінка – **В.Шевченко**.

На квітневому 1985 р. Пленумі ЦК КПРС **М.Горбачовим** був проголошений курс на «**прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства**», який поклав початок перебудові (сам термін «перебудова» з'явився пізніше). Курс на «прискорення» був підтверджений на **XXVII з'їзді КПРС**, що відбувся у 1986 р. З'їзд прийняв постанову – «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986-1990 рр. і на період до 2000 року». Планувалося за три п'ятирічки створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже накопиченому за роки радянської влади. Подвоєння національного доходу передбачалося забезпечити за рахунок підвищення у 2,3-2,5 рази продуктивності праці. XXVII з'їзд КПУ схвалив рішення XXVII з'їзду КПРС.

Спираючись на рішення квітневого (1985 р.) пленуму, **партійно-державне керівництво сподівалося вирішити гострі соціальні проблеми**. Так, у квітні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову про основні напрямки розв'язання житлової проблеми, за якою до 2000 р. кожна сім'я мала мати окрему квартиру чи будинок. Тоді ж було прийнято «Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986-2000 рр.» (передбачалося забезпечити всіх жителів предметами повсякденного вжитку і послугами, ліквідувати дефіцит і черги). У червні 1985 р. вийшла постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом.

Було здійснено спроби реформувати суспільно-політичне життя. У

січні 1987 р. Пленум ЦК КПРС прийняв постанову про перебудову і кадрову політику партії. Під впливом цього акту почали відбуватися деякі зміни у керівництві республіки. У липні 1987 р. Головою Ради Міністрів УРСР замість О.Ляшка, який звільнився за власним бажанням, став Голова Держплану УРСР В.Масол. Було замінено також 5 заступників керівника уряду, 7 міністрів, 6 голів держкомітетів. 12 березня 1987 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла рішення про проведення виборів до місцевих Рад народних депутатів по багатомандатних виборчих округах. На альтернативній основі на демократичних засадах було обрано 275 голів і секретарів виконкомів різних рівнів. У тому ж році започатковано вибори керівників промислових підприємств. З січня 1986 р. і до початку 1988 р. було обрано 2 тис. директорів підприємств і 88 тис. керівників середньої ланки.

Усвідомлення необхідності більш глибоких реформ у суспільстві завершилося проголошенням у 1987 р. нового курсу на «перебудову політичної і соціально-економічної структури радянського суспільства». Цілі перебудови чітко сформульовані не були. Вона мала охопити п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства: економіку (перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних), внутрішню політику (демократизація суспільного життя та народовладдя), зовнішню політику (припинення «холодної війни» та побудова спільного європейського дому); соціально-культурну сферу (покращення матеріального та культурного добробуту населення), ідеологію (ліквідація цензури, гласність, вільне виявлення думки громадян).

«Перебудова» тривала до літа 1991 р., коли КПРС була відсторонена від влади, а СРСР був розпущений. Її основними напрямками стали:

різке скорочення державного фінансування ряду соціальних програм (у т.ч. по житловому будівництву, утриманню комунальних служб, оплачуваним відпусткам), відповідальність за виконання яких була перекладена на керівництво окремих галузей, підприємства, органи місцевого самоврядування і т.д.;

розширення бази оподаткування за рахунок дозволу кооперативної, приватнопідприємницької діяльності. Низка державних підприємств і установ були переведені на госпрозрахунок і самофінансування, державні витрати на їхнє утримання були різко скорочені, а податки – збільшені;

реформа державного управління (введення з'їздів Рад на рівні СРСР і союзних республік, а також інституту Президента СРСР, надання Верховній Раді СРСР і Верховним Радам союзних республік права розпускати будь-які нижчестоячі ради) і виборчої системи (експериментальні вибори по багатомандатних округах на альтернативній основі);

реформа системи управління сільським господарством (створення аграрно-промислових об'єднань, обласних і районних аграрно-промислових управлінь і відділів);

штучно запущений урядами Рижкова і Павлова механізм інфляції, яка повинна була сприяти залученню грошових заощаджень населення до інвестування внутрішнього недержавного виробництва і встановленню рівноваги між грошовою і товарною масою. Різке штучне заниження курсу

карбованця відповідно долара США, крім цього, повинне було сприяти росту конкурентноздатності вітчизняних товарів на світовому ринку.

відмова від гонки озброєнь і протистояння зі США і НАТО в міжнародній політиці;

введення низки репресивних законів, озброєння міліції і створення ОМОН, використання армії при придушенні вуличних заворушень.

Все ж, як показали наступні події, крім загальних декларацій, М.Горбачов так і не зміг протягом 6-річного періоду висунути будь-яку практичну концепцію реформування радянського суспільства. Перебудова швидко зайшла в глухий кут, поглибила суспільно-політичну, економічну та національну кризи, завершилася розпадом СРСР.

Аварія на Чорнобильській АЕС

У ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. відбулася аварія на Чорнобильській АЕС, що стала техногенною катастрофою світового масштабу. На станції виникла пожежа. Радіоактивна хмара поширилася на території Білорусії, Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії, скандинавських країн, північно-західної частини Росії. Радіоактивні речовини забруднили землю. **З'явилася 30-кілометрова «зона відчуження»** – територія, найбільш постраждала від радіації і заборонена для проживання. **Найбільш радіоактивно забрудненими виявилися Житомирська, Київська, Чернігівська області.** Україна вимушена була фактично повністю взяти на себе справу ліквідації аварії на ЧАЕС. Витрати лише у 1988-1990 рр. склали понад 20 млрд крб.

Радянське керівництво ретельно приховувало від громадськості аварійні ситуації на атомних електростанціях, у той же час офіційна преса запевняла в їхній безпеці. Причинами вибуху четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС була визнана низька якість проектування й обслуговування станції. Основна вина лежить на ЦК КПУ і ряді республік, які дозволили будувати АЕС поблизу столиці України, вивели киян на багатотисячну демонстрацію 1 травня 1986 р.

Розгортання національно-визвольного руху у другій половині 80-х рр. ХХ ст.

Перебудова, що до цього була справою партійно-державних верхів, породила активні дії широких народних мас. Важливу роль у розгортанні політичної активності в суспільстві зіграли **процеси гласності**. Союзні, а за ними і **республіканські засоби масової інформації стали публікувати і передавати матеріали, раніше недоступні масам.** В Україні першопрохідцями у цьому напрямі виступили Спілка письменників України та її центральний орган – газета «Літературна Україна». Широкий розголос мали виступи О.Гончара, Р.Братуня, І.Дзюби, І.Дрозда, І.Драча та ін. В українську літературу поверталися твори В.Винниченка, М.Хвильового, М.Куліша, М.Зерова, історичні праці М.Грушевського, М.Костомарова, заборонені твори І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання», репресованих у роки «застою» В.Стуса,

С.Сверстюка, І.Калинця. З еміграції в Україну прибув письменник і один із засновників Української Гельсінської Спілки М.Руденко. Поступово стала відкриватися правда про Українську революцію 1917-1920 р., голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії, ОУН-УПА і т.д.

В умовах лібералізації в Україні **виникають групи «зелених», політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації**: у 1987 р. у Львові «Товариство Лева», у 1988 р. у Києві – клуб «Спадщина» і студентське об'єднання «Громада». Їхня діяльність вийшла за межі суто просвітницької і набула політизованого характеру. **У серпні 1987 р. у Києві почав працювати Український культурологічний клуб (УКК)**. За спробу провести у 1988 р. демонстрацію до другої річниці аварії на Чорнобильській АЕС кількох лідерів УКК було заарештовано. **Наприкінці 1987 р. в Україну з ув'язнення повернулися дисиденти В.Чорновіл, М.Горинь та ін.** У тому ж році Чорновіл відновив видання «Українського вісника».

Великий вплив на ситуацію в Україні мало виникнення в СРСР народних рухів, насамперед у республіках Балтії. **7 липня 1988 р. відновила свою діяльність Українська Гельсінська Спілка**, яка оприлюднила «Декларацію принципів», що за рядом положень була близькою до програмних принципів народних рухів республік Балтії: перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав; державність української мови; звільнення всіх політв'язнів тощо. Лідером УГС став Л.Лук'яненко, звільнений із в'язниці в грудні 1988 р. Восени 1988 р. з'явилися незалежні від партійних структур політклуби. Одночасно з ними **почали працювати і суспільно-політичні об'єднання**, що ставили за мету ведення агітаційної і пропагандистської роботи серед широких мас населення (Народний союз сприяння перебудові в Києві, Народний фронт України сприяння перебудові на Вінниччині і Хмельниччині та ряд інших). Це був відгук на створення Народних фронтів у Прибалтиці.

У вересні 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України, підтриманої історико-просвітницьким товариством «Меморіал» (установча конференція – березень 1989 р.) і Товариством української мови ім. Т.Г.Шевченка (установча конференція – лютий 1989 р.), **виникла масова політична організація – Рух (Народний Рух України за перебудову)**. На час установчого з'їзду (8-10 вересня 1989 р. у Києві) чисельність Руху становила 280 тис. осіб. Очолив його поет І.Драч.

Швидка політизація суспільства виявилася в **мітингах і демонстраціях**. На початку червня та у липні 1988 р. у Львові відбулася серія багатотисячних мітингів, на яких піднімалися питання демократизації суспільства і національного відродження. 13 листопада 1988 р. у Києві відбувся 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам, наслідкам Чорнобильської катастрофи. Загалом, наприкінці 1988 – на початку 1989 р. неформальними об'єднаннями було проведено 1200 мітингів, у яких взяла участь понад 13 млн осіб. Дуже важливою масовою акцією (взяли участь близько 800 тис. осіб) став **«живий ланцюг» між Києвом та Львовом 21 січня 1990 р., присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР у 1919 р.**

Важливим фактором політичного життя країни стали **масові робітничі страйки**, початок яким поклав загальний страйк шахтарів влітку 1989 р. Він охопив найважливіші вугледобувні райони СРСР, у т.ч. Донбас і Львівсько-Волинський басейн. Робітники висували економічні і політичні вимоги, створювали страйкоми і робітничі комітети, що брали на себе функції самоврядування і керівництва робітничим рухом.

Вдалося вирішити питання про мову. У червні 1986 р. проти витіснення зі вжитку у школах республіки української мови виступили українські письменники, серед яких були О.Гончар, Д.Павличко, І.Драч. Під тиском демократичних сил **Верховна Рада УРСР прийняла 28 жовтня 1989 р. закон про мову, за яким українська мова набула статусу державної.**

Формування багатопартійності в Україні

Причинами встановлення багатопартійності були зростання політичної активності народу, ослаблення політичної та ідеологічної цензури, розвиток національної самосвідомості, ліквідація економічного монополізму держави, поява нових суспільних груп на базі формування нових форм власності.

Перший етап встановлення багатопартійності в Україні почався у 1988 р. з виникнення опозиційних КПРС рухів. Вже наступного року почали виникати партії і на початок 1991 р. офіційно було зареєстровано 13 партій, до лав яких входило 30 тис. осіб.

Грунтуючись на програмних засадах можна виокремити три основні течії: **національно-демократичну** (в ній переважали партії, що входили до Руху); **ліберально-демократичну** та **комуністичну (соціалістичну).**

Національно-демократична течія, не зважаючи на велику спорідненість програмних положень, не була однорідною. До **національно-центристського угруповання** перш за все належала **Українська республіканська партія** (лідер – Л.Лук'яненко), утворена на базі Української Гельсінської Спілки у квітні 1990 р., коли відбувся установчий з'їзд партії. УРП виступала за створення української незалежної соборної держави, засуджувала комуністичну ідеологію як антигуманну. У національному питанні партія проголосила рівність громадян України незалежно від походження і національності. На лютий 1991 р. її чисельність складала 7646 членів і кандидатів у члени партії. Близька за змістом до програми УРП була програма Української християнсько-демократичної партії, установчий з'їзд якої відбувся у квітні 1990 р.

До **націоналістичного крила течії** належали Всесвітня українська націонал-радикальна партія, Республіканська українська партія (РУП), Українська національна партія (УНП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська селянська демократична партія (УСДП). Це були нечисленні партії, але їхні програми часто в очах більш поміркованих верств населення дискредитували ідею незалежності України. Наприклад, Всесвітня націонал-радикальна партія, установчий з'їзд якої так і не відбувся, виступала за створення самостійної України від Карпат до Кавказу. 1 липня 1990 р. УНД, УНДП, Спілка незалежної української молоді (націоналістична фракція), комітет захисту УГКЦ, незалежна профспілка «Єдність» (всього 20

політичних формувань) утворили **Українську міжпартійну асамблею (УМА)**. У жовтні 1990 р. УМА оголосила себе найрадикальнішою національно-опозиційною радянському режиму.

Ліберально-демократична течія була представлена Демократичною партією України (створена у березні 1990 р.), Ліберально-демократичною партією України (червень 1990 р.), Соціал-демократичною партією України (травень 1990 р.), Об'єднаною соціал-демократичною партією України (травень 1990 р.), Партією демократичного відродження України (грудень 1990 р.), Партією зелених України (вересень 1990 р.). Програми цих партій були багато в чому схожі і ставили собі за мету демократичні перетворення в Україні. Разом із тим, були і розходження, що зводилися до різних пріоритетів: національних, державних, соціально-економічних, прав людини.

Комуністичну (соціалістичну) течію уособлювали Комуністична партія України і нечисленні Робітнича (марксистська) демократична партія, Спілка трудящих за соціалістичну перебудову, Вітчизняний форум, об'єднання «Єдність за комунізм і соціалістичні ідеали». Їх об'єднувала прихильність до соціалістичних шляхів розвитку суверенної України у складі оновленого Радянського Союзу, а також ідея необхідності доведення до кінця справи побудови соціалізму. **У середовищі КПУ намітилася криза. 28 вересня 1989 р. на Пленумі ЦК КПУ було звільнено від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького.** Таємним голосуванням на цю посаду обрали **В.Івашка**, якого після його від'їзду у липні 1990 р. до Москви, замінив **С.Гуренко**. У лютому 1990 р. Пленум ЦК КПРС виключив із Конституції СРСР ст. 6 про керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Як наслідок, у 1990 р. про вихід з партії заявило понад 250 тис. осіб. У січні 1990 р. у КПРС з'явилася група реформаторів, що оформилася у **Демократичну платформу**. Головною своєю метою вона оголосила перетворення КПРС на партію парламентського типу. Після невідтримки ідей Демплатформи делегатами ХХVІІІ з'їзду КПРС і КПУ реформатори оголосили про вихід з КПУ і утворення нової партії, установчий з'їзд якої (Партія демократичного відродження України) відбувся 1-2 грудня 1990 р.

Крім політичних партій і рухів помітний вплив на громадське життя України справляли різні **самодіяльні групи і союзи**, серед яких особливо чисельними були **екологічні товариства і групи**: «Зелений світ», «Зелене милосердя». «Небайдужі» та ін., а також **історико-просвітницькі і культурні організації**: «Меморіал», «Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка», «Товариство єврейської культури», Українознавчий клуб «Спадщина» та ін. Ці організації широко використовували різні форми роботи, пресу, радіо, телебачення для боротьби з наслідками чорнобильської аварії, увічнення пам'яті жертв репресій, за відродження української культури і мови.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України

У березні 1990 р. після напруженої передвиборчої кампанії **відбулися два тури виборів до Верховної Ради УРСР.** Ще у листопаді 1989 р. опозиційні сили, як альтернативу комуністам, створили **Демократичний блок**, у

який увійшло 43 громадські організації (Народний Рух, Українська Гельсінська Спілка, «Меморіал», Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка, асоціація «Зелений світ» та ін.).

Переважну більшість депутатських місць у Верховній Раді УРСР здобули **представники Компартії України, які сформували парламентську більшість, т. зв. «група 239» («За суверенну Радянську Україну»)**. Головою Верховної Ради УРСР було обрано першого секретаря ЦК КПУ В.Івашка.

Посади перших заступників Голови обійняли І.Плющ і В.Гриньов. Прибічники радикальних поглядів і дій створили свій блок – **Народну раду**, до якої увійшло 125 депутатів. На автономних засадах до блоку увійшла група комуністів – Демократична платформа КПУ. Головою Народної ради обрало І.Юхновського.

Незважаючи на те, що комуністи становили абсолютну більшість, ідея національного відродження, незалежності заявляла про себе все активніше й наполегливіше устами меншості, національно-демократичної частини депутатів. Партійно-державне керівництво республіки не могло протидіяти цим настроям і вперше пішло на крок, що суперечив політиці центру, який не збирався відмовлятися від диктату в ставленні до республіки. До того ж, комуністів 9 липня 1990 р. деморалізувала заява їхнього лідера В.Івашка про своє бажання піти у відставку у зв'язку з балатуванням на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС. У результаті прокомуністична більшість залишилася без керівництва, що створило умови для переходу опозиції у наступ.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Суверенітет передбачав верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України. Декларація містила **10 розділів**. Нею визнавалося право української нації на самовизначення. Держава повинна була захищати й охороняти національну державність українців. Народ визнавався єдиним джерелом державної влади, а Верховна Рада УРСР могла виступати від його імені. У документі йшлося про принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Генеральний прокурор мав контролювати дотримання законів. Територія України оголошувалася недоторканою. Декларація визнавала невід'ємні права і свободи людини. У документі говорилося про економічну самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, у т.ч. зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну і податкову системи. УРСР мала самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності – впровадити власну грошову одиницю. Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. У Декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, що вона самостійно визначатиме порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір стати в майбутньому нейтральною державою, яка не належатиме до військових блоків.

В останній день роботи першої сесії Верховної Ради, **3 серпня 1990 р.**

було прийнято Закон про економічну самостійність Української РСР.

Декларація про державний суверенітет і Закон про економічну самостійність УРСР стали першими документами, що на початку 90-х рр. XX ст. відкрили Україні шлях до незалежності.

Найважливіші події

1 березня 1985 р. – Генеральним секретарем ЦК КПРС обрано М.Горбачова.

Квітень 1985 р. – Пленум ЦК КПРС. Початок перебудови.

9 січня 1986 р. – перший рейс здійснив найбільший у світі літак «Руслан» – АН-2124.

Лютий 1986 р. – відбувся XXVII з'їзд Комуністичної партії України.

25 лютого – 6 березня 1986 р. – проведено XXVII з'їзд КПРС.

26 квітня 1986 р. – аварія на Чорнобильській АЕС.

Січень 1987 р. – Пленум ЦК КПРС прийняв постанову про перебудову і кадрову політику партії.

Червень-серпень 1988 р. – урочисто відзначено 1000-річчя хрещення Русі.

11 лютого 1989 р. – установча конференція Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка.

4 березня 1989 р. – установча конференція українського історико-просвітницького товариства «Меморіал».

Травень-червень 1989 р. – відбувся I з'їзд народних депутатів СРСР.

Липень 1989 р. – страйк шахтарів України.

8-10 вересня 1989 р. – установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову.

28 вересня 1989 р. – пленум ЦК КПУ звільнив з посади першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького. Таємним голосуванням першим секретарем ЦК КПУ обрали В.Івашка.

28 жовтня 1989 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про державний статус української мови».

21 січня 1990 р. – відбулася акція «живий ланцюг» на відзначення річниці Акту злуки ЗУНР і УНР (1919), що простягся від Івано-Франківська через Львів до Києва. Під національними прапорами стали близько 3 млн осіб.

15 березня 1990 р. – вперше на державній установі (міськвиконкому) м. Стрия Львівської області піднято національний прапор.

Березень 1990 р. – перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР.

4 червня 1990 р. – головою Верховної Ради УРСР обрано В.Івашка.

5-6 червня 1990 р. – перший собор Української автокефальної православної церкви.

6 червня 1990 р. – у Верховній Раді УРСР створено парламентську опозицію – Народну раду.

16 липня 1990 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

23 липня 1990 р. – на альтернативній основі Головою Верховної Ради УРСР обрано Л.Кравчука.

3 серпня 1990 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

2-17 жовтня 1990 р. – у Києві проведено акцію голодування студентів, які вимагали відставки Голови Ради Міністрів УРСР і докорінних реформ суспільно-економічного життя республіки («революція на граніті»).

23 жовтня 1990 р. – Головою Ради Міністрів УРСР обрано В.Фокіна.

12 лютого 1991 р. – Верховна Рада УРСР прийняла постанову про відновлення Кримської АРСР.

17 квітня 1991 р. – Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

24 квітня 1991 р. – прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про свободу совісті та релігійні переконання».

Персоналії

Андропов Юрій Володимирович (2(15).06.1914 – 9.02.1984) – радянський партійний і державний діяч. З 1936 р. – на комсомольській роботі. В роки Великої Вітчизняної війни – один із організаторів партизанського руху в Карелії. 1953-1957 рр. – посол в Угорщині, співорганізатор радянської інтервенції проти угорської революції 1956 р. 1967-1982 рр. – голова КДБ СРСР. Організатор переслідувань противників комуністично-тоталітарного режиму, у т.ч. в Україні. 1982-1984 рр. – Генеральний секретар ЦК КПРС, одночасно з червня 1983 р. – Голова Президії Верховної Ради СРСР.

Горбачов Михайло Сергійович (нар. 2.03.1931) – радянській політичний і партійний діяч. 1956-1962 рр. – перший секретар Ставропольського міськкому ВЛКСМ. У 1966 р. обирається першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС. Здобувши прихильність Ю.Андропова, був переміщений до Москви і обраний секретарем ЦК КПРС (1978). У 1985 р. обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС (1985-1991). 1989-1990 рр. – Голова Президії Верховної Ради СРСР. 1990-1991 рр. – перший і єдиний Президент СРСР. Припинив інтервенцію в Афганістані, нормалізував стосунки зі США, ініціював «перебудову» в СРСР. У грудні 1991 р. склав повноваження Президента. З 1992 р. – на пенсії.

Гуренко Станіслав Іванович (30.05.1936 – 14.04.2013) – партійний і громадський діяч. У 1958-1976 рр. працював на Донецькому машинобудівному заводі (з 1970 р. – директор). З 1976 р. – секретар Донецького обкому КПУ. 1980-1987 рр. – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. З 1987 р. – секретар, другий секретар, у 1990-1991 рр. – перший секретар ЦК КПУ. З 1991 р. працює в банківських та комерційних установах. 1998-2002, 2002-2006 рр. – народний депутат України.

Івашко Володимир Антонович (28.10.1932 – 13.11.1994) – партійний і державний діяч. 1956-1973 рр. – на викладацькій і науковій роботі. 1978-1986 рр. – секретар Харківського обкому КПУ. З 1987 р. – перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ. З 1988 р. – другий секретар, а з 1989 р. –

перший секретар ЦК КПУ. 1989-1990 рр. – Голова Верховної Ради УРСР. 9 липня 1990 р. у зв'язку з майбутнім обранням на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС подав у відставку.

Кравчук Леонід Макарович (нар. 10.01.1934) – відомий український політичний діяч, перший всенародно обраний Президент України. Герой України (2001). З 1960 р. на партійній роботі. 1970-1989 рр. – співробітник апарату ЦК КПУ. 1988-1989 рр. – секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи, з червня 1990 р. – член Політбюро, другий секретар ЦК КПУ. З липня 1990 р. до грудня 1991 р. – Голова Верховної Ради України. 1991-1994 рр. – Президент України. 1990-1991, 1994-2006 рр. – народний депутат України.

Сверстюк Євген Олександрович (нар. 13.12.1928) – редактор газети «Наша віра» (з 1988 р.), правозахисник. У 1959-1960, 1962-1965 рр. працював у НДІ психології. 1961-1962 рр. – заввідділом журналу «Вітчизна». У 1959, 1960, 1961, 1965 рр. звільнявся з роботи за політичними мотивами. 1965-1972 рр. – відповідальний секретар «Українського ботанічного журналу». 1972-1983 рр. – на засланні.

Фокін Вітольд Павлович (нар. 25.10.1932) – державний та громадський діяч. У 1957-1971 рр. працював у вугільній промисловості. З 1971 р. – начальник відділу, заступник голови, перший заступник голови, голова (1987-1990) Держплану УРСР. 1990 р. – Голова Ради Міністрів УРСР. 1991-1992 рр. – прем'єр-міністр України. З 1993 р. – співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин. Член Вищої економічної Ради при Президенті України (1997-2001 рр.).

Основні терміни і поняття

Альтернативні вибори – вибори, при яких до виборчого бюлетеня внесено кілька кандидатур.

Гласність – частина програми, що розроблялася владою під керівництвом Горбачова в СРСР спрямована на ліквідацією цензури.

Парламент – законодавчий орган держави, побудований повністю або частково на виборних засадах.

Перебудова – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва, що реалізовувався в СРСР у 1985-1991 рр. Його суть полягала у спробі шляхом «революції згори» здійснити систему модернізації суспільства, необхідність якої була зумовлена зовнішніми і внутрішніми чинниками.

Страйк – форма боротьби, яка полягає у колективному відмовленні робітників, службовців і т.д. від праці з пред'явленням підприємцям або урядові економічних і політичних вимог.

Суверенітет – незалежність і самостійність держави в її зовнішніх і внутрішніх справах.

XVI. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

«Серпневий переворот». Прийняття Акту проголошення незалежності України. Вибори Президента України

17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум з питання збереження СРСР. 70,2% українців висловилися за існування СРСР. Одночасно Верховна Рада УРСР запропонувала жителям додаткове питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Схвально відповіли 80,2% від тих, хто взяв участь у голосуванні.

Після референдуму Президент СРСР М.Горбачов розпочав переговори з керівниками 9 республік про новий союзний договір (т.зв. **«Новоогарьовський процес»**). Попереднє підписання договору планувалося провести 20 серпня 1991 р. **Однак 19 серпня 1991 р. у Москві розпочався «серпневий переворот»**. Було створено антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, або ГКЧП – російська аббревіатура). До ДКНС увійшли віце-президент СРСР Г.Янаєв, прем'єр-міністр СРСР В.Павлов, голова КДБ В.Крючков, міністр внутрішніх справ Б.Пуго, міністр оборони Д.Язов. **ДКНС заявив про свій намір відновити в країні порядок і не допустити розпаду СРСР.** Призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонялося проведення мітингів, демонстрацій, страйків, встановлювався контроль над засобами масової інформації. Було оголошено, що М.Горбачов хворий (знаходився у Криму) і не може виконувати своїх функцій. У деяких регіонах СРСР на 6 місяців було запроваджено надзвичайний стан. Проте змовники зустрілися з **протидією керівництва РСФСР на чолі з Президентом Росії Б.Єльциним.** 21 серпня вони зазнали поразки.

20 серпня Голова Верховної Ради УРСР Л.Кравчук в зверненні до народу заявив, що постанови ДКНС не мають юридичної чинності на території України. Депутати-опозиціонери Верховної Ради УРСР (Народна рада) і представники демократичних організацій України оголосили дії ДКНС антиконституційними, спрямованими на відновлення необмеженої диктатури КПРС, вимагали негайного виходу України з СРСР. Президент СРСР М.Горбачов, що повернувся з Криму, заявив про складання із себе повноважень Генерального секретаря ЦК КПРС і запропонував Центральному Комітету заявити про саморозпуск КПРС. Керівництво Компартії України було дезорганізовано. **24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України («за» – 346, «проти» – 1),** чим було покладено край юридичному існуванню УРСР. На карті з'явилася нова суверенна держава Україна. 30 серпня Президія Верховної Ради, виходячи з того, що керівництво Компартії України своїми діями підтримало заколот, **припинила діяльність КПУ.**

1 грудня 1991 р. було проведено Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України. 84% громадян, що взяли участь у референдумі, незалежність України підтримали 90,3%.

Того ж дня відбулися **вибори Президента України**. Верховна Рада запровадила інститут Президентства законом від 5 липня 1991 р. До виборчого бюлетеня по виборах Президента було включено 6 кандидатів (В.Григоров, Л.Кравчук, Л.Лук'яненко, Л.Табурянський, В.Чорновіл, І.Юхновський). О.Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь Л.Кравчука. Вже у першому турі, набравши 61,6% переміг Голова Верховної Ради України Л.Кравчук. Після обрання Кравчука Президентом України, Головою Верховної Ради обрали І.Плюща.

7-8 грудня 1991 р. Президенти України і Росії Л.Кравчук і Б.Єльцин, голова Верховної Ради Білорусії С.Шушкевич під час зустрічі на білоруській землі у Біловезькій пущі денонсували договір 1922 р. про утворення СРСР і оголосили про **створення Співдружності незалежних держав (СНД)**. СРСР припинив існування.

Становлення владних структур у перші роки незалежності (1991 р. – перша половина 1994 р.)

Ключовим завданням перших років державотворення стало формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої, судової.

Законодавча влада в Україні здійснюється Верховною Радою, що обирається один раз на чотири роки у складі 450 народних депутатів. Незалежній Україні вищий законодавчий орган «дістався у спадок» від Української РСР. Обрана навесні 1990 р. Верховна Рада 12 скликання працювала до весни 1994 р.

Обов'язки глави держави та керівника виконавчої влади було покладено на Президента України. За його поданням Верховна Рада затверджувала склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. У свою чергу, **Кабінет Міністрів** займався розробкою та вирішенням практичних питань управління діяльністю народного господарства, опрацюванням суспільних програм. **Верховна Рада 12 скликання за час своєї роботи змінила 4 уряди**: В.Масола (травень-жовтень 1990 р.), В.Фокіна (жовтень 1990 р. – жовтень 1992 р.), Л.Кучми (жовтень 1992 р. – вересень 1993 р.), Л.Кравчука – Ю.Звягільського (вересень 1993 р. – червень 1994 р.).

Новим компонентом виконавчої влади стали запроваджені 5 березня 1992 р. в усіх областях, містах Києві та Севастополі, районах м. Києва посади **представників Президента України**. Вони наділялися повноваженнями вищої посадової особи державної виконавчої влади. Їм підпорядковувалася місцева державна адміністрація, яка формувалася на базі працівників апарату виконавчих комітетів відповідних рад. Але ця спроба реформувати радянську систему, створити жорстку виконавчу вертикаль, підпорядковану Президенту, не вдалася. **У 1994 р. Верховна Рада ліквідувала місцеві державні адміністрації і повернула державну владу на місцях радам народних депутатів і їхнім виконкомам**.

На початковому етапі державотворення мала місце низка **негативних тенденцій**: 1) не вдалося ефективно і зважено здійснити розподіл владних повноважень; 2) роздвоєність виконавчої влади (Президент – уряд) над-

звичайно ускладнювала управління і заважала працювати; 3) послідовна протидія Верховної Ради не дала змоги створити сильну виконавчу владу, необхідну в умовах перехідного періоду. Спробою вирватися з цієї кризи стало рішення про проведення дострокових парламентських і президентських виборів у першій половині 1994 р.

Судова влада в Україні здійснюється Верховним Судом республіки, загальними, арбітражними та військовими судами. Нагляд за точним виконанням законів на всій території України відповідно до Закону «Про прокуратуру» (5 листопада 1994 р.), покликана здійснювати **Генеральна прокуратура республіки**.

У перші роки незалежності було прийнято низку інших важливих законодавчих актів. Зокрема, 24 серпня 1991 р. вийшла **постанова Верховної Ради «Про військові формування на Україні»**, згідно з якою всі війська, дислоковані на території республіки, підпорядковувалися Верховній Раді. Постанова передбачала створення Міністерства оборони України, яке очолив генерал-майор авіації К.Морозов, формування Збройних сил України. У жовтні 1991 р. вищим законодавчим органом республіки було схвалено концепцію оборони та будівництва Збройних сил України. **6 грудня 1991 р. прийнято закон «Про Збройні сили України».**

Серед нормативних актів, покликаних забезпечити суверенне існування України, важливе місце посів Указ Президента України Л.Кравчука від 12 грудня 1991 р. **«Про утворення державного митного комітету України».** 4 листопада 1991 р. Верховною Радою було ухвалено **Закон «Про державний кордон України»**, який проголошував недоторканість кордонів, регламентував їх режим, порядок охорони, перетину. Водночас було прийнято Закон **«Про прикордонні війська України».**

8 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон **«Про громадянство України»**, відповідно до якого громадянство України набули всі, хто жив на території республіки, не був громадянином іншої держави й не заперечував бути громадянином України.

Законодавчо було закріплено національну символіку як державну. 15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради затвердила музичну редакцію Державного гімну «Ще не вмерла Україна». 28 січня відповідною постановою Верховної Ради був затверджений Державний прапор, 19 лютого – тризуб як малий Державний герб.

Запроваджено також власну грошову одиницю. З метою виходу з рубльової зони у 1992 р. на території республіки був покладений початок обігу купонів багаторазового використання, а 1 вересня 1996 р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла національна валюта – **гривня**.

Конституційний процес в Україні

За умов незалежної України стала абсолютно очевидною необхідність розробки і прийняття нової Конституції України.

Початок конституційного процесу поклало ухвалення Верховною Радою 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Спира-

ючись на Декларацію, **парламент утворив у жовтні 1990 р. конституційну комісію**, яка повинна була розробити проект концепції Основного Закону. У **червні 1991 р. концепція нової Конституції була затверджена**. Після цього комісія зайнялася розробкою проекту Основного Закону. Після проголошення незалежності України до проекту було внесено принципові корективи. У 1992 р. підготували **офіційний проект, який 1 липня того ж року було винесено на всенародне обговорення**. Доопрацьований проект Конституції було подано до Верховної Ради у травні 1992 р. Друге читання проекту акту відбулося у жовтні 1993 р. З різних причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних, усі ці проекти так і не стали Основним Законом України.

Другий етап конституційного процесу розпочався після виборів Президента і нового складу Верховної Ради. У **вересні 1994 р. почала діяти нова Конституційна комісія**, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л.Кучма і Голова Верховної Ради О.Мороз. Намагаючись активізувати конституційний процес, Президент 2 грудня 1994 р. виніс на розгляд Верховної Ради проект «Конституційного закону України» про державну владу і місцеве самоврядування в Україні. Ця ініціатива не була підтримана парламентом і ще більше посилила напруження між гілками влади. З метою розв'язання конфлікту **8 червня 1995 р. було прийнято Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України** «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Відповідно до цього акту Верховна Рада цілком позбавлялась поточного контролю за діяльністю не лише Кабінету Міністрів і органів державного управління, але і місцевих Рад, котрі у свою чергу позбавлялися майже всіх своїх повноважень і ставилися під керівництво глав місцевих державних адміністрацій, призначуваних особисто Президентом. Формально самоврядування зберігалось лише на рівні населених пунктів, де залишалися виконкоми Рад, а їхні голови обиралися загальним голосуванням населення.

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект Конституції передала його на розгляд Верховної Ради. 24 квітня проект було прийнято за основу. 5 травня 1996 р. створено Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції, до якої увійшли представники всіх депутатських фракцій і груп. У червні комісія завершила свою роботу. **28 червня 1996 р. нову Конституцію було прийнято**. Конституція юридично закріпила політичний і економічний суверенітет Української держави, її територіальну цілісність, основні права і свободи українських громадян. **Вона стала своєрідним компромісом між Президентом і парламентом**. Відповідно до Основного Закону Верховна Рада давала згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувала програму уряду, а також один раз впродовж парламентської сесії могла відправити уряд у відставку. У свою чергу, Президент отримав право в будь-який момент відправити у відставку як будь-кого з членів Кабінету (включаючи прем'єра), так і весь уряд у

цілому, без погодження з парламентом. Силкові міністерства і відомства (МО, МВС, МНС, СБУ, ДПАУ, Генеральна прокуратура та ін.) на пряму підпорядковувалися Президенту. Законодавча влада виявилася фактично відстороненою від скільки-небудь значного впливу на прийняття найважливіших державних рішень.

З прийняттям Конституції конституційний процес не завершується. Життя довело необхідність змін і перерозподіл владних повноважень у трикутнику Президент – прем'єр-міністр (Кабінет Міністрів) – Верховна Рада. **16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум**, метою якого було посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту. На всенародне голосування винесли чотири питання: про право Президента на розпуск Верховної Ради, якщо протягом місяця в ній не буде сформовано постійно діючої більшості або якщо вона не затвердить державний бюджет; про скасування депутатської недоторканності; про скорочення кількості народних депутатів з 450 до 300; про заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів. Усі ці питання були підтримані переважною більшістю голосів громадян України. На заваді реалізації результатів референдуму стала політична криза, яка охопила Україну наприкінці 2000 р. – у першій половині 2001 р.

Усі спроби внести зміни і доповнення до Конституції у 2000-2004 рр. не мали успіху. Лише **8 грудня 2004 р. в результаті компромісу між опозицією та тодішнім Президентом Л.Кучмою парламент прийняв Закон «Про внесення змін до Конституції України»**, який суттєво розширював повноваження парламенту. Зокрема, депутати отримали право призначати за поданням Президента України прем'єр-міністра, міністра оборони та міністра закордонних справ, а за поданням прем'єр-міністра України – інших членів Кабінету Міністрів. Парламент отримав право здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України. Відповідно до нового закону Кабінет міністрів складає повноваження не перед новообраним Президентом, як це було раніше, а перед новообраною Верховною Радою України. Верховна Рада також має право призначати на посади і звільняти з посад голів Служби безпеки України (по представленню Президента), Антимонопольного комітету, Державного комітету телебачення і радіомовлення, Фонду держмайна, Національного банку України (НБУ), а також половину складу Ради НБУ, членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного суду; давати згоду на призначення на посаду і звільнення з посади Президентом Генерального прокурора України, висловлювати недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Офіційно Закон від 8 грудня 2004 р. вступив у дію з 1 січня 2006 р. Україна перетворилася з президенсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

30 вересня 2010 р. Конституційний Суд України скасував дію конституційної реформи 2004 р. З цієї дати знову діяла Конституція 1996 року.

На цьому конституційний процес не завершився. 21 лютого 2014 р. Верховна Рада України без рішення профільного комітету і без висновку Конституційного Суду прийняла закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України». Наступного дня, враховуючи, що цей закон про відновлення дії окремих положень Конституції України не був підписаний Президентом, парламент ухвалив постанову «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII». Таким чином, 22 лютого 2014 р. відновлювалася чинність конституційної реформи 2004 року і Україна знову перетворювалася на парламентсько-президентську республіку.

Характерні риси та особливості становлення багатопартійності в Україні

Розбудова суверенної України, заборона Комуністичної партії спричинили перегрупування партійно-політичних сил, появу нових партій у республіці. У жовтні 1991 р. частина членів забороненої Компартії заснувала **Соціалістичну партію України** на чолі з колишнім лідером парламентської більшості О.Морозом. У січні 1992 р. у Херсоні відбувся установчий з'їзд **Селянської партії**, що представляла інтереси колгоспно-радгоспної верхівки. Головою СелПУ обрали С.Довганя. У березні 1992 р. в Україні відновила свою діяльність ОУН (бандерівці), яка в жовтні того ж року трансформувалася в **Конгрес українських націоналістів** (на чолі з С.Стецько).

У ряді партій відбувся розкол. У травні 1992 р. від Української республіканської партії відкололося радикальне крило на чолі з С.Хмарою, яке незабаром утворило **Українську консервативну республіканську партію**. Загострилися суперечки всередині Руху. У грудні 1992 р. внаслідок розколу у деяких регіональних організаціях НРУ утворився альтернативний **Всенародний рух України** під проводом Л.Скорик. Скориставшись Законом України «Про об'єднання громадян» (червень 1992 р.), у червні 1993 р. **відновила свою діяльність Комуністична партія України**, що ставила за мету «збереження соціалістичного напрямку розвитку суспільства» (першим секретарем ЦК КПУ обрали П.Симоненка). У січні 1995 р. відбувся установчий з'їзд **Соціал-демократичної партії України (об'єднаної)**, що об'єднала Соціал-демократичну партію України, Українську партію справедливості і Партію прав людини. Спочатку її очолював В.Онопенко, а з 1997 р. – Л.Кравчук і Є.Марчук. У лютому 1996 р. **утворилася Народно-демократична партія** на чолі з А.Матвієнком.

Загалом в Україні наявні декілька груп партій. Так, **праві націонал-радикальні партії** представлені партіями «Державна самостійність України», Українська Національна Асамблея, Соціал-національна партія України (нині – всеукраїнське об'єднання «Свобода»), Конгрес українських націоналістів, Радикальна партія Олега Ляшка, «Правий сектор» та ін. В основу ідеології покладений інтегральний націоналізм (домінування національних інтересів над іншими, найвища цінність – українська нація, пріоритет

національної держави, політики над економікою). Вимагають виходу України з СНД. Виступають проти вільних економічних зон та автономії Криму.

До **правоцентристських націонал-демократичних партій** належать Народний Рух України, Партія «Реформи і порядок», Українська республіканська партія України, Демократична партія України, Партія зелених України, Українська народна партія «Собор», «Наша Україна», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», «Український Демократичний Альянс за Реформи» («УДАР») та ін. Вони проголошують будівництво національної України демократичним шляхом. Ідеологічна основа базується на неоконсерватизмі (мінімальне втручання держави в економіку) та поміркованому націоналізмі (баланс інтересів нації, особи, єдність прав нації і прав людини). Підтримують відродження релігії, поширення християнської моралі. Відстоюють захист української мови і культури. Стійкі прихильники європейської інтеграції.

Центристські (ліберально-демократичні) партії представлені Ліберальною партією України, Народно-демократичною партією, Народною партією, Українською партією «Яблуко» та ін. Їх ідейно-теоретичною основою є лібералізм, який проголошує вищою цінністю свободу людини. Ліберали виступають за обмеження влади держави, проти її втручання в економіку, суспільне та приватне життя громадян, підтримують створення вільного демократичного громадянського суспільства, є прихильниками повномасштабної інтеграції до ЄС.

Соціал-демократичні партії представлені Соціал-демократичною партією України (об'єднаною), Слов'янською партією, Партією «Союз», Партією регіонів, «Демократичним Союзом», Соціал-демократичним союзом, «Трудовою Україною». Головні ідеологічні засади цих партій базуються на таких ідеалах, як пріоритет прав людини, соціальна справедливість і солідарність. Соціал-демократи є послідовними прихильниками політичної, економічної та соціальної демократії. Сповідують участь України у процесах європейської інтеграції, зміцненні СНД, прихильні до стратегічного партнерства з Росією. Є розбіжності у поглядах на мовну проблему.

До **лівих (соціалістичних та комуністичних) партій** належать Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Селянська партія України, Прогресивна соціалістична партія України, Всеукраїнське об'єднання лівих, «Справедливість» та ін. Ідейно-теоретичною основою цих партій є модифікований марксизм-ленінізм. У державному будівництві віддають перевагу владі рад, унітарній децентралізованій державі. Виступають за двомовність в Україні та надання російській мові статусу державної. Економічна платформа ґрунтується на визнанні соціально-орієнтованої та планово-ринкової економіки. Ліві є прихильниками зміцнення СНД, створення нового союзу народів Співдружності, виступають проти членства України в НАТО.

На 13 листопада 2012 р. в Україні офіційно зареєстровані **200 політичних партій**. В останніх виборах до Верховної Ради брали участь 87 політичних партій, 9 з яких стали парламентськими.

Зміцненню і розвитку політичних партій в Україні сприяли зміни у виборчому законодавстві. У 1994 р. вибори до Верховної Ради України здійснювалися за **мажоритарною виборчою системою** ((система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати (одина або кілька) отримують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а усі інші кандидати вважаються не обраними)). У 1998, 2002 і у 2012 рр. обирали за **змішаною виборчою системою** (половина депутатів обиралася за виборчими списками партій). У 2006 і 2007 р. вибори до ВРУ проводилися за **пропорційною виборчою системою**, яка передбачає обирати склад парламенту лише за партійними списками. **У 2001 р. було сформовано перший коаліційний уряд.**

Політичний розвиток України у 1994-1999 рр.

Перехід до ринкових відносин викликав загострення соціально-економічної ситуації в країні, що у свою чергу спричинило загострення політичної ситуації. Населення висловлювало невдоволення діяльністю Верховної Ради України і Президента. Зрештою було прийнято рішення провести дострокові вибори Президента і Верховної Ради.

18 листопада 1993 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про вибори народних депутатів України», який базувався на мажоритарному принципі. Було встановлено 50% поріг явки виборців. **27 березня 1994 р. відбулися перші в умовах незалежності вибори до Верховної Ради України.** У голосуванні брали участь близько 28,8 млн громадян, або 75,6% внесених до списків виборців. У першому турі виборів було обрано 49, а під час другого туру, який відбувся у квітні, – 289 народних депутатів. Найбільше місць у парламенті здобули комуністи – 96, Народний Рух – 20, СелПУ – 18, СПУ – 14 і т.д. Таким чином, **вибори засвідчили домінування лівих політичних сил.** 3 часом у парламенті консолідувались центристські сили, які репрезентували групи «Центр» (38 депутатів), «Реформи» (27), «Єдність» (25), «Державність» (25), Міжрегіональна депутатська група (25). Головою Верховної Ради України 18 травня 1994 р. було обрано О.Мороза. Парламент затвердив прем'єр-міністра В.Масола.

У червні-липні 1994 р. відбулися президентські вибори. Перший тур виборів відбувся 26 червня. До виборчого бюлетеня було внесено 7 претендентів – Л.Кучма, Л.Кравчук, І.Плющ, П.Таланчук, В.Лановий, О.Мороз, В.Бабич. Найбільше голосів набрали Л.Кравчук (37,68%) та Л.Кучма (31,25%). Перемогу у другому турі (10 липня 1994 р.) здобув Л.Кучма. Особливо вагомою була його перевага у Донбасі, східних і південних областях України та в Криму. У центральних і західних областях більшість виборців голосували за Л.Кравчука. 19 липня новообраний Президент склав присягу.

У період першого президентства Л.Кучми до найбільш позитивних зрушень відносяться прийняття Верховною Радою Конституції України 28 червня 1996 р. та введення національної грошової одиниці гривні (вересень 1996 р.). Разом з тим, у цей час в Україні змінилося 4 прем'єр-міністри, що свідчить про незначні успіхи в економічній політиці. Значного удару по

українській економіці завдала фінансова криза осені 1998 р., яка мала як внутрішні, так і зовнішні причини.

24 вересня 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про вибори народних депутатів України». Новий закон ввів в Україні змішану мажоритарно-пропорційну виборчу систему (225 депутатів обиралися в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва). Для партій встановлювався чотирьохвідсотковий виборчий бар'єр. На **виборах 29 березня 1998 р.** перемогу здобула КПУ (лідер – П.Симоненко) – 24,7% (124 депутатських місця, у т.ч. і мажоритарщики), Народний Рух України (В.Чорновіл) – відповідно 9,4% (45), Виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій «За правду, за народ, за Україну» (О.Мороз, С.Довгань) – 8,6% (35), Партія зелених (В.Кононов) – 5,4% (19), Народно-демократична партія (А.Матвієнко) – 5% (23), «Громада» (П.Лазаренко) – 4,7% (20), Прогресивна соціалістична партія (Н.Вітренко) – 4,05% (16), Соціал-демократична партія (об'єднана) (В.Онопенко) – 4,01% (16). 12 травня 1998 р. Верховна Рада розпочала свою роботу. **Вибори Голови продовжувалися майже 2 місяці («спікеріада»).** Лише 7 липня Головою Верховної Ради було обрано соціаліста **О.Ткаченка.** Заступниками обрали комуніста А.Мартинюка і В.Медведчука, який представляв СДПУ(о). Обійнявши найвищі посади в парламенті, ліві сили всілякими засобами прагнули призупинити реформаційний поступ в країні. Однак наявність у лівих лише 175 мандатів або 39% голосів новообраної Верховної Ради третього (чотирнадцятого) скликання не давала можливості змінити політичний курс держави. Не було переваги і у лояльних до Президента України фракцій: НРУ, НДП, ПЗУ і СДПУ(о) мали 185 мандатів або 41% голосів. Фракція «Громада» і позафракційні депутати разом налічували 88 голосів, тобто 20%. Отже, в ході політичного структурування нового парламенту не утворилося більшості, здатної об'єднатися навколо дій уряду.

Першою жертвою виборчих перегонів у лютому 1999 р. став лідер фракції «Громада» **П.Лазаренко.** Після оприлюднення у ЗМІ інформації, накопиченої в Адміністрації Президента, про численні факти присвоєння ним державних коштів в особливо великих розмірах колишній керівник Кабінету Міністрів втік до США. **Фракція «Громада» зазнала розколу.**

Народний депутат **Ю.Тимошенко з частиною «громадівців» утворила фракцію «Батьківщина»,** перетворену восени 1999 р. на однойменну партію. Напередодні президентських виборів **зазнав розколу й Народний Рух України.** Загибель в автокатастрофі 25 березня 1999 р. лідера партії В.Чорновола загострила внутрішньопартійне протистояння. Рух поділився на дві партії: Українську народну партію очолив Ю.Костенко, а керівником Народного Руху України став Г.Удовенко.

31 жовтня 1999 р. в Україні відбулися чергові президентські вибори, у яких взяли участь 32 претендента, але лише 15 з них були зареєстровані як кандидати у Президенти. У ході виборчої кампанії 4 претенденти на

посаду Президента України Є.Марчук, О.Мороз, О.Ткаченко і міський голова Черкас В.Олійник підписати угоду «Про чесні вибори» (т.зв. «**Канівська четвірка**»), заявивши про можливість висунення єдиного кандидата від угруповання. Однак вони не змогли здійснити задумане. Переможцями першого туру виборів стали Л.Кучма (36,49% голосів) і П.Симоненко (22,26%). Другий тур відбувся 14 листопада. **Перемогу здобув Л.Кучма (56,25%)**. Чинного Президента підтримали в 15 областях України, містах Києві і Севастополі, на виборчих дільницях за кордоном. За П.Симоненка проголосувало 37,60% виборців.

Політична боротьба в Україні у 1999-2004 рр.

Після обрання у листопаді 1999 р. Л.Кучми Президентом України відбулася зміна уряду. **У грудні 1999 р. прем'єр-міністром України було призначено В.Ющенка**, який до цього працював головою Національного банку України і заявив про себе як реформатор. За період його прем'єрства в **економічному житті країни відбулись важливі зрушення**. Починаючи з 2000 р., почалось економічне зростання після десяти років падіння. Уряд Ющенка за період своєї діяльності зазнавав значного тиску від різних політичних сил і фінансово-промислових груп. Показовою в цьому плані була доля міністра паливно-енергетичного комплексу Ю.Тимошенко, який вдалось дещо стабілізувати становище у галузі і розв'язати значну частину проблем. Однак її діяльність викликала постійну критику і нападки. Почалося реформування у системі освіти.

Одночасно у **січні 2000 р. було проголошено про створення парламентської більшості** у складі 237 депутатів, яка у своєму зверненні висловила готовність солідарно виступати за здійснення реформ в Україні разом з урядом В.Ющенка. Проте робота гальмувалася деструктивними діями лівих сил на чолі з Головою Верховної Ради України. У зв'язку з цим 1 лютого 2000 р. п'яту сесію Верховної Ради було проведено у приміщенні Українського дому, на яку прибуло 255 із 455 депутатів. У перший день роботи **Головою Верховної Ради України було обрано І.Плюща (НДП)**, а його заступниками – В.Медведчука (СДПУ(о)) і С.Гавриша (фракція «Відродження регіонів»). Ці події дістали назву «**оксамитова революція**».

Наприкінці 2000 р. Україну охопила політична криза. Вона розпочалася з оприлюднення 28 листопада 2000 р. у Верховній Раді сенсаційних аудіозаписів колишнього офіцера служби охорони Президента М.Мельниченка про начебто причетність Л.Кучми в тій чи іншій формі до вбивства журналіста Георгія Гонгадзе, співробітника опозиційного до влади Інтернет-видання «Українська правда» (16 вересня 2000 р. Гонгадзе зник, а 2 листопада було знайдено ймовірно його обезголовлене тіло). На хвилі «**касетного скандалу**» в країні **почалося формування некомуністичної, правоцентристської опозиції**. Опозиційними до чинної влади силами було створено низку структур: комітет «Україна без Кучми», Форум національного порятунку, Громадський комітет опору «За правду», куди увійшли такі відомі політики, як Л.Лук'яненко, Ю.Тимошенко, О.Мороз, С.Голова-

тий, Т.Чорновіл, молоді члени СПУ під керівництвом редактора газети «Грані» Ю.Луценка та група правих на чолі з головою дослідницького інституту «Республіка» В.Чемирисом. **На Майдані Незалежності було створено наметове містечко** під назвою «Зона, вільна від Кучми». Згодом до учасників проєкту долучилися представники організації УНА-УНСО під проводом А.Шкіля, Всеукраїнська організація «Тризуб» ім. С.Бандери, об'єднання «Щит Батьківщини» на чолі з Д.Корчинським. Їхньою основною вимогою була відставка Президента України Л.Кучми та його найближчого оточення. Президент змушений був відправити у відставку міністра внутрішніх справ Ю.Кравченка та голову Служби безпеки України Л. Деркача.

Незгасаючі **антипрезидентські маніфестації на вулицях Києва змусили Л.Кучму вдатися до контрзаходів**. У січні 2001 р. указом Президента України було звільнено з посади віце-прем'єр-міністра Ю.Тимошенко. 13 лютого 2001 р. її як одного із співзасновників «Форуму національного порятунку» (координаційного органу опозиції, спрямованого на повалення Президента Л.Кучми шляхом демонстрацій), було заарештовано і звинувачено у контрабанді російського газу, підробці фінансових документів, ухилинні від сплати податків і дачі хабарів П.Лазаренку. 1 березня наметове містечко на майдані Незалежності було знесене міліцією. Свого апогею протистояння сягнуло 9 березня 2001 р., коли під час святкування річниці народження Т.Шевченка в сутичці демонстрантів з міліцією постраждали десятки людей, сотні активістів опозиції було затримано.

26 квітня 2001 р. пропрезидентські фракції при підтримці комуністів відправили у відставку В.Ющенка, якому за рік роботи на посаді прем'єр-міністра вдалось ліквідувати багаторічні державні борги перед пенсіонерами та працівниками бюджетної сфери. **Ющенко поповнив ряди опозиції**. Наприкінці травня 2001 р. **прем'єр-міністром України було затверджено** президента Українського союзу промисловців і підприємців **А.Кінаха** (травень 2001 р. – листопад 2002 р.).

31 березня 2002 р. відбулося голосування на виборах до Верховної Ради України, які, як і попередні, відбулися за змішаною виборчою системою, за якою 50% депутатів обиралися за партійними списками, а 50% в мажоритарних виборчих округах. Чотирьохвідсотковий бар'єр з 30 виборчих блоків подолали: блок «Наша Україна» на чолі з В.Ющенко – 23,55%, Комуністична партія України (КПУ) – 20,01%, Блок «За єдину Україну!» (В.Литвин) – 11,79%, Блок Юлії Тимошенко – 7,25%, Соціалістична партія України (СПУ) – 6,87%, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)) – 6,27%.

Політичні сили, що перемогли на виборах утворили свої фракції. До фракції «Єдина Україна» увійшло 177 депутатів, до «Нашої України» – 118 депутатів, до КПУ – 64, СДПУ(о) – 31, БЮТу – 23, СПУ – 22. 12 депутатів побажали залишитися позафракційними. **28 травня 2002 р. Головою Верховної Ради України було обрано В.Литвина** («Єдина Україна»), заступниками – Г.Васильєва і О.Зінченка (СДПУ(о)). Весняно-літня боротьба

за формування парламентської більшості не принесла бажаних результатів ні опозиції, ні партії влади. У червні 2002 р. фракція «Єдина Україна» розпалася на 6 фракцій: фракції «Партії регіонів» – 52 депутати, партії «Трудова Україна» – 31, Партії промисловців і підприємців – 20, «Народовладдя» – 17, «Аграрії України» – 17, «Демократична ініціатива» – 15.

Восени 2002 р. знову почалися акції протесту проти чинної влади. Зокрема, 16 вересня, в день загибелі Г.Гонгадзе, опозиційні політичні сили – блок Юлії Тимошенко, «Наша Україна», Соціалістична та Комуністична партії – провели у Києві **Всеукраїнські народні збори «Повстань, Україно!»** за участю десятків тисяч громадян.

Прагнучи розблокувати ситуацію, у листопада 2002 р. **Л.Кучма відправив у відставку уряд А.Кінаха** й запропонував на посаду прем'єр-міністра голову Донецької обласної державної адміністрації **В.Януковича**.

Коаліційний уряд під керівництвом В.Януковича (листопад 2002 р. – грудень 2004 р.) упродовж своєї діяльності так і не домігся реформування української економіки. Незважаючи на зростання внутрішнього валового продукту (у першому півріччі 2003 р. ріст ВВП склав 7,1%), уряд Януковича змушений був долати «зернову кризу» (серпень 2003 р.), «бензинову кризу» (червень 2004 р.), «м'ясну кризу» (осінь 2004 р.), ліквідувати заборгованість по заробітній платі, яка на середину 2003 р. становила 2,35 млрд грн.

«Помаранчева революція» 2004 р.

Вибори Президента України 2004 р. стали переломними в історії України. Л.Кучма відмовився від участі у виборах. Кандидатом від існуючої влади став діючий прем'єр-міністр **В.Янукович**. Опозиційні сили об'єдналися навколо **В.Ющенка**, лідера «Нашої України». Загалом, за найвищу посаду в країні висловили бажання позмагатися 24 претенденти.

Президентські вибори відбулися 31 жовтня 2004 р. В результаті голосування голоси виборців розподілилися так: В.Ющенко – 39,90% голосів, В.Янукович – 39,26%, О.Мороз – 5,82%, П.Симоненко – 4,97%, Н.Вітренко – 1,53%, А.Кінах – 0,93%. Решта 18 кандидатів набрали менше 1% голосів.

Після першого туру про підтримку В.Ющенка у другому турі виборів заявили О.Мороз, А.Кінах, мер Києва О.Омельченко, лідер Християнсько-ліберальної партії Л.Черновецький. Януковича підтримали лідери ПСПУ Н.Вітренко та партії «Відродження» Г.Кирпа. Новизною другого туру було те, що між двома кандидатами відбулися відкриті теледебати.

Другий тур виборів відбувся 21 листопада. 22 листопада ЦВК оголосила попередні результати. За даними ЦВК, переміг **В.Янукович** з результатом 49,42% голосів. В.Ющенко одержав 46,7%. Явка виборців склала 80,78%.

22 листопада у Києві на Майдані Незалежності, у ряді обласних центрів почалися масові мітинги на підтримку В.Ющенка. Тоді ж міські ради Києва, Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Вінниці висловили недовіру ЦВК, підтримавши В.Ющенка. **В Україні почалася «Помаранчева революція» як масовий рух проти фальсифікацій на виборах та в підтримку В.Ющенка**

23 листопада В.Ющенко в сесійному залі Верховної Ради України склав присягу Президента України. В той же день його визнали Президентом Львівська, Чернівецька, Волинська, Івано-Франківська обласні ради, міські ради цих міст та Тернополя, Хмельницького і ряду районних центрів. У Києві прихильники В.Ющенка взяли в облогу приміщення Адміністрації Президента і Кабінету Міністрів, заблокували приміщення Верховної Ради, ЦВК, телецентру.

24 листопада ЦВК прийняла постанову «Про результати виборів Президента та обрання Президента України», оголосивши переможцем виборів В.Януковича. Проте опозиція не дала опублікувати цю постанову.

Події в Україні стали темою номер один у світі. Представники урядів США, Польщі, Канади, Німеччини, Грузії, голова зовнішньополітичного відомства ЄС Хав'єр Солана заявили про невизнання результатів другого туру виборів і закликали діючого Президента Л.Кучму провести переговори з обома претендентами.

Тим часом відповідальність за захист демократії в Україні взяв на себе створений коаліцією «Сила народу» 25 листопада 2004 р. **Комітет національного порятунку**, який одним з перших рішень призначив А.Кінаха головою всеукраїнського страйкового комітету та оприлюднив «Декрет поновлення народовладдя в Україні». Того ж дня, Надзвичайний всеукраїнський з'їзд депутатів місцевих рад – прихильників В.Ющенка створили **Всеукраїнський центральний виконком місцевих рад**. 25 листопада Верховний Суд України своїм рішенням заборонив ЦВК оголошувати результати виборів до закінчення розгляду скарги Ющенка.

В.Янукович оприлюднив заяву, в якій запевнив, що йому не потрібна фіктивна перемога, котра може призвести до людських жертв і оголосив свою готовність до переговорів. **26 листопада і 1 грудня 2004 р. в Києві відбулися засідання круглого столу по врегулюванню післявиборчої ситуації** за участю Л.Кучми, Голови Верховної Ради В.Литвина, В.Януковича, В.Ющенка, президентів Польщі і Литви – Александра Квасневського і Валдуса Адамкуса, представника ЄС Хав'єра Солани, генерального секретаря ОБСЄ Яна Кубиша і спікера Держдуми Росії Бориса Гризлова.

27 листопада 2004 р. парламент України ухвалив постанову про вихід з політичної кризи. **Вибори були визнані такими, що не відбулися.**

В той же час **28 листопада в м. Сєверодонецьку відбувся з'їзд депутатів рад усіх рівнів** Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської областей та Криму, на якому законно обраним Президентом було визнано В. Януковича. На з'їзді йшлося також про проведення референдуму з питання заміни централізованого унітарного територіального устрою України федерацією регіонів, звучали заклики до створення Південно-Східної автономної республіки.

1 грудня Верховна Рада під тиском Комітету національного порятунку ухвалила **постанову про відставку уряду України на чолі з В.Януковичем** і формування уряду народної довіри (за недовіру Кабінету Міністрів проголосували 229 депутатів).

3 грудня Верховний Суд України зобов'язав ЦВК організувати повторне голосування по виборам Президента України, яке було призначене на 26 грудня 2004 р. 8 грудня Верховна Рада України затвердила новий склад ЦВК і схвалила новий закон «Про особливості застосування Закону «Про вибори Президента» при повторному голосуванні 26 грудня».

26 грудня відбулося повторне голосування. 10 січня 2005 р. ЦВК офіційно оприлюднила результати голосування: за В.Ющенко віддали свої голоси 51,99% виборців, за В.Януковича – 44,2%.

Інавгурація Президента України В.Ющенко відбулася 23 січня 2005 р. на Майдані Незалежності.

Політична боротьба у 2005-2012 рр.

4 лютого 2005 р. Верховна Рада України затвердила на посаді прем'єр-міністра України Ю.Тимошенко. Був сформований уряд народної довіри. 24 серпня на День Незалежності України у виступі на Майдані президент В.Ющенко назвав уряд Тимошенко «найкращим». Однак, через два тижні в президентській команді спалахнув скандал. Після демонстративної заяви про відставку Державного секретаря О.Зінченка, який звинуватив П.Порошенка в «корупції та змові», – 8 вересня 2005 р. Ющенко відправив уряд Ю.Тимошенко у відставку у зв'язку з конфліктами всередині виконавчої гілки влади. Ющенко стверджував, що Тимошенко діяла в інтересах окремих бізнесових кіл. Новий уряд очолив 22 вересня 2005 р. **Ю.Єхануров**, який прагнув вести з президентом узгоджену політику, хоча це не забезпечило ні економічної, ні політичної стабільності. Скандали в президентському оточенні, непослідовність у кадровій політиці, відсутність змін на краще призвели до швидкого падіння авторитету нової влади. Особливо яскраво це продемонстрували парламентські вибори 2006 р. **Вибори до Верховної Ради України відбулися 26 березня за пропорційною системою.** Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 3% від числа виборців, що взяли участь у голосуванні. Згідно з офіційними результатами, у Верховну раду V скликання пройшли: Партія регіонів (186 мандатів), Блок Юлії Тимошенко (129), Народний союз «Наша Україна» (81), Соціалістична партія України (33), Комуністична партія України (21). У парламенті створили т.зв. антикризову коаліцію, яка включала Партію регіонів, соціалістів і комуністів. Посаду Голови Верховної Ради 6 липня 2006 р. обійняв О.Мороз, а **прем'єр-міністром став В.Янукович** (з 4 серпня 2006 р.). БЮТ і «Наша Україна» стали в опозицію.

3 серпня 2006 р. у ході засідання Загальнонаціонального круглого столу було **підписано Універсал національної єдності** (запропонований Президентом України для подолання політичних розбіжностей між партіями Верховної Ради). Зокрема, в акті декларувалося: забезпечення енергетичної безпеки України, підвищення ефективності використання природних ресурсів, енергоносіїв, впровадження енергозбережних технологій; продовження курсу євроінтеграції України з перспективою вступу в ЄС, невідкладний

початок переговорів про створення зони вільної торгівлі з ЄС; взаємовигідне співробітництво з НАТО; рішення питання про вступ у НАТО за результатами всеукраїнського референдуму. Універсал підписано усіма політичними силами Верховної Ради, крім БЮТ, а КПУ – із застереженнями. Передбачалось, що текст Універсалу ляже в основу програми дій коаліційного уряду.

У Верховній Раді України упродовж 2006-2007 рр. відбулося переформатування коаліції. Після того, як до фракцій Партії регіонів і КПУ примкнули соціалісти, а також переходу до цієї коаліційної сили і декількох депутатів з фракції блоку «Наша Україна» і БЮТ, **Президент України В.Ющенко оголосив про проведення дострокових виборів до Верховної Ради України, які відбулися 30 вересня 2007 р.** Трьохвідсотковий бар'єр подолали Партія регіонів – 34,37% (175 місць у парламенті), Блок Юлії Тимошенко – 30,71% (156), блок «Наша Україна – Народна самооборона» – 14,15% (72), КПУ – 5,39% (27), Блок Литвина – 3,96% (20). 29 листопада було сформовано коаліцію у складі НУНС і БЮТ. 4 грудня **Головою Верховної Ради України обрали А.Яценюка.** 18 грудня 2007 р. **уряд України очолила Ю.Тимошенко.** Роботу уряду ускладнювали численні провокації з боку Президента України В.Ющенко та його команди у владі, про що Тимошенко та її уряд неодноразово заявляли. Незважаючи на протистояння з Президентом та протидію опозиції, а головне – на розпал світової економічної кризи, Ю.Тимошенко не допустила дефолту країни. В той же час В.Ющенко періодично заявляв про неминучість дефолту. Прем'єр-міністр особисто очолила боротьбу з «газовою» та «земельною» мафією, яка закінчилась у першому випадку усуненням корупційного посередника з постачання природного газу з Російської Федерації в Україну (РосУкрЕнерго), а в другому – започаткуванням безкоштовного оформлення та видачі громадянам державних актів на право власності на земельні ділянки.

17 вересня 2008 р. А.Яценюк у зв'язку із припиненням існування правлячої коаліції подав у відставку. **9 грудня того ж року Головою Верховної Ради обрали В.Литвина.**

У 2010 р. відбулися **чергові вибори Президента України.** Спочатку вони були призначені Верховною Радою України на 25 жовтня 2009 р., але ця дата була оскаржена чинним Президентом України В.Ющенком у Конституційному Суді. Після того, як останній визнав таке рішення протиправним, Верховна Рада призначила **вибори на 17 січня 2010 р.** Центральна виборча комісія зареєструвала 18 кандидатів. У першому турі В.Янукович одержав 35,32% голосів, Ю.Тимошенко – 25,05%, С.Тігіпко – 13,06%, А.Яценюк – 6,96%, В.Ющенко – 5,45% і т.д. Другий тур відбувся 7 лютого 2010 р. **Перемогу здобув лідер опозиції В.Янукович,** за якого віддали свої голоси 48,95% виборців. Ю.Тимошенко відстала на 3,48%.

Перемога В.Януковича змінила співвідношення сил у Верховній Раді. 2 березня 2010 р. спікер парламенту В.Литвин оголосив про **припинення діяльності парламентської коаліції,** до якої входили БЮТ, «Наша Україна – Народна Самооборона» і Блок Литвина. Сформувалася нова більшість, до

якої увійшли регіонали, комуністи, Блок Литвина, а також частина депутатів з НУНС і БЮТ.

3 березня 2010 р. Верховна Рада прийняла резолюцію про недовіру уряду Ю.Тимошенка. Тоді ж **за поданням Президента В.Януковича Верховною Радою був затверджений новий Прем'єр-міністр**. Ним став **М.Азаров**.

Незаперечним досягненням нової владної команди є стабілізація політичної системи України. Разом з тим, так і не вдалося втілити в життя гасло про «уряд професіоналів». Кабінет міністрів М.Азарова формувався за попереднім квотним принципом, проте з яскраво вираженим «регіональним присмаком» (за деякими підрахунками, більше третини складу чинного уряду – вихідці з Донецького регіону). Створювалися консультативно-дорадчі органи при Президентові України. 26 лютого 2010 р. В.Янукович утворив Комітет з економічних реформ, а також Національний антикорупційний комітет, 9 квітня 2010 р. – Раду регіонів.

28 жовтня 2012 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Було встановлено п'ятивідсотковий прохідний бар'єр і змішану систему. Явка виборців на виборчі дільниці становила 57,98%. 5% бар'єр подолали 5 партій (Партія регіонів, ВО «Батьківщина», «УДАР», Комуністична партія України, ВО «Свобода»). Найбільше місць у парламенті здобула Партія регіонів (разом із мажоритарниками – 127). ВО «Батьківщина» провела 102 депутати, «УДАР» – 40, ВО «Свобода» – 38, Комуністична партія України – 32 і т.д. (всього – 9 партій). 44 особи пройшли у депутати як самовисуванці. **13 грудня 2012 р. Головою Верховної Ради обрали В.Рибака.**

Європейська революція («Євромайдан»)

«Євромайдан» – національно-патріотичні, протестні акції в Україні, передусім, проти корупції, соціальної нерівності, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України.

Протести розпочалися 21 листопада 2013 р. як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. 24 листопада 2013 р. відбувся найбільший мітинг опозиції за період президентського правління Януковича (за оцінками опозиції, мітинг зібрав до 150 тисяч осіб). Мітингувальники прийняли «вимоги Євромайдану»: відставка уряду Азарова за зраду національних інтересів; проведення 27 листопада (тобто до саміту у Вільнюсі) позачергової сесії Верховної Ради, на якій повинні бути прийняті всі необхідні євроінтеграційні закони, в тому числі й закон про звільнення Юлії Тимошенко (у разі неприйняття вказаних законів Євромайдан вимагав розпуску парламенту і проведення позачергових виборів). Майдан вимагав від Януковича скасувати рішення про призупинення підготовки до асоціації з ЄС, звільнити Тимошенко, підписати «Угоду про асоціацію України та Євросоюзу» на саміті у Вільнюсі. У разі не підписання «Угоди про асоціацію» Майдан вимагав імпічменту Януковича за зраду національних інтересів. Також Євромайдан звертався до країн Заходу із закликом запровадити

персональні санкції проти Януковича та представників його влади з боку Заходу; до керівництва ЄС із проханням – не закривати Україні двері в Європу, створити умови для підписання асоціації після зміни влади в Україні.

Протести в Україні значно поширилися після **силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада**. 1 грудня 2013 р. членами опозиції в Києві був створений штаб національного спротиву (ШНС) – координаційний центр Євромайдану. Про формування штабу оголосили лідери трьох опозиційних партій – В.Кличко, О.Тягнибок і А. Яценюк. Розташували штаб у Будинку профспілок. Приводом для його створення стали події ночі 30 листопада, які були кваліфіковані як «кривавий розгін мирної демонстрації». Головними вимогами штабу стала відставка Кабміну, а також проведення позачергових виборів президента й уряду. Для реалізації цих цілей проголосили призив до загальнонаціонального страйку. Резиденцією штабу стала захоплена мерія Києва. Того ж дня мітингувальники зробили спробу штурму Адміністрації Президента. 3 грудня відбулося голосування у Верховній Раді України про відставку уряду М.Азарова. «За» проголосувало лише 186 народних обранців і відповідно уряд за рішенням депутатів залишився працювати.

8 грудня було проведено т.зв. «Марш мільйона», або ж Народне віче, на Майдані Незалежності в Києві зібралися за різними оцінками від кількох до кількох сот тисяч людей. Голова політради ВО «Батьківщина» О.Турчинов зі сцени оголосив намір блокувати урядові будівлі та встановлювати наметові містечка на вулицях урядового кварталу. Опозиція дала Януковичу 48 годин на виконання вимог Майдану, пообіцявши блокувати його резиденцію Межигір'я. По завершенні офіційної частини заходу мітингувальники рушили на вулиці урядового кварталу, де створили та збудували кілька блоків та барикад, зокрема на вул. Грушевського, Лютеранській, Круглоуніверситетській та перехресті Шовковичної і Богомольця. Надвечір кілька невідомих активістів ручним способом із застосуванням тротилів повалили пам'ятник Леніну на бульварі Шевченка. Невдовзі країною поширився «ленінопад» – повалення пам'ятників Леніну, що сприймалося як прощання з диктатурою та імперією. 22 грудня 2013 р. Народне віче на Євромайдані у Києві ухвалило резолюцію про створення загальнонаціональної організації **Всеукраїнське об'єднання «Майдан»** з метою поглиблення, розширення та подальшої координації діяльності Євромайдану. 29 грудня 2013 р. було організовано акцію протесту спрямовану персонально до головних представників влади, для звернення їхньої уваги на вимоги, висунуті Євромайданом та опозицією. Проти влади організувався Автомайдан – колони активістів-протестувальників на власних автомобілях пікетували приміщення судів та прокуратур, навідувалися до резиденції Януковича у Межигір'ї, пікетували машини причетних режиму, відвозили поранених та доставляли допомогу на Майдан. У нападах на протестувальників брали участь «тітушки» – наймані бандити, названі так за прізвиськом одного з нападників на журналістів.

16 січня 2014 р. в Верховній Раді України з порушенням установленної процедури голосування **було прийнято 10 законів**, направлених на звуження

конституційних прав і свобод громадян. Ці закони, на думку експертів, могли відкрити шлях до масових репресій проти мирних громадян. Опозиція назвала ці події державним переворотом і путчем. **19 січня 2014 р. у Києві на Народному вічі зібралось кілька десятків тисяч мітингувальників**, що висловили своє обурення ухваленням «Законів про диктатуру». Поступово мирна акція переросла в жорстке протистояння з міліцією та внутрішніми військами. Радикально налаштована група з «Правого сектора» зробили спробу штурму кордону охорони до урядового кварталу. Внаслідок сутичок радикали підпалили автобус «Беркута», а самих бійців закидали камінням і петардами. Спецпризначенці застосувала спецзасоби і водомет. 22 січня 2014 р. під час протистоянь на вулиці Грушевського, за офіційними даними, було вбито 3 особи. З 22 січня по 27 січня було захоплено 10 обласних адміністрацій. 25 січня 2014 р. активісти координованого О.Данилюком руху «Спільна справа» зайняли будівлю Міністерства енергетики та вугільної промисловості, а 26 січня – будівлю Міністерства юстиції.

28 січня 2014 р. М.Азаров подав у відставку з посади прем'єр-міністра України, яку цього ж дня затвердив президент. Разом з прем'єром пішов у відставку і весь його уряд. **18-20 лютого 2014 р.** було поновлено силове протистояння між силовиками та євромітингувальниками у центрі Києва. Події розгорталися у центральній частині міста: на вулиці Грушевського, у Маріїнському парку, Європейській площі, майдані Незалежності тощо. У результаті сутичок мітингувальників із силовиками на вулицях Інститутській та Грушевського, а також на Майдані Незалежності у Києві **загинуло понад 90 людей**, поранено півтори тисячі і 100 вважаються зниклими безвісти.

21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з В.Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Відповідно до угоди протягом 48 годин з моменту її підписання мала б відновити дію Конституція України редакції 2004 року та сформовано новий коаліційний уряд; до вересня 2014 р. буде проведена конституційна реформа; до грудня 2014 р. пройдуть позачергові президентські вибори, прийнято нове виборче законодавство та обрано новий склад ЦВК; буде проведено розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи; влада та опозиція відмовляються від силових дій. Угоду було засвідчено главами МЗС Польщі та Німеччини, представником МЗС Франції та російським омбудсменом. Підписання угоди не було сприйняте людьми на майдані: демонстранти вимагали від Президента достроково піти у відставку. Зранку 22 лютого за інформацією А.Яценюка, Янукович спочатку був згодний на добровільну відставку, однак після консультацій почав категорично відхрещуватись від цього. Того ж дня **Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів підтримала постанову про усунення В.Януковича з поста Президента України**, аргументуючи таке рішення самоусуненням Януковича від виконання своїх обов'язків, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р. Утім, сам Янукович досі вважає себе чинним главою держави; така сама позиція і в російській владі. 22 лютого В.Янукович записав телезвернення, у

якому назвав події 18-20 лютого в Україні державним переворотом, порівнявши їх з приходом нацистів до влади у Німеччині, назвав депутатів, що вийшли з Партії регіонів, зрадниками та заперечив легітимність прийнятих Верховною Радою рішень. 23 лютого 2014 р. фракція Партії регіонів оприлюднила свою заяву, в якій усю відповідальність за ситуацію в Україні поклала на президента В.Януковича та його найближче оточення.

22 лютого 2014 р. подав у відставку Голова Верховної Ради В.Рибак. Того ж дня цю посаду обійняв О.Турчинов, перший заступник голови партії ВО «Батьківщина». 24 лютого 2014 р. в. о. міністра внутрішніх справ України А.Аваков заявив, що Януковича та ряд інших посадових осіб України оголошено в розшук у рамках кримінальної справи за масові вбивства мирних громадян. **З 23 лютого виконувачем обов'язків Президента України є Голова Верховної Ради О.Турчинов**. З 25 лютого він уповноважений підписувати закони України до обрання нового Президента. Також він почав підписувати президентські укази. З 26 лютого Турчинов – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України. **27 лютого 2014 р. Верховна Рада України затвердила на посаді прем'єр-міністра України А.Яценюка**. Майдан через своє представництво, Коло народної довіри, висунув вимоги до кандидатів на посади в Кабінет Міністрів України щодо проведення аудиту міністерств перед початком діяльності уряду та зобов'язання, щоб всі міністерства викладали інформацію про витрати в Інтернеті. 27 лютого 2014 р. Верховна Рада України схвалила Програму діяльності Кабінету Міністрів України.

Політичний розвиток України у 2014-2015 рр.

25 травня 2014 р. відбулися позачергові вибори Президента України. ЦВК зареєструвала 23 кандидати на посаду глави держави. Серед них – О.Богомолець, Ю.Бойко, А.Гриценко, М.Добкін, Н.Королевська, О.Ляшко, П.Порошенко, П.Симоненко, Ю.Тимошенко, С.Тігіпко, О.Тягнибок та ін. За офіційними даними П.Порошенко набрав 54,70% серед тих, хто взяв участь у голосуванні, Ю.Тимошенко – 12,81%, О.Ляшко – 8,32%, А.Гриценко – 5,48% і т.д. **7 червня 2014 р. П.Порошенко був приведений до присяги**. Під час інавгураційної промови він заявив, що використає весь свій дипломатичний досвід для підписання міжнародного договору, який прийшов би на зміну Будапештському меморандуму і зміг би надати надійні гарантії миру і безпеки, аж до військової підтримки у разі загрози територіальній цілісності. Перші кроки новообраного Президента свідчать про прагнення провести реформування українського суспільства. Так, 9 жовтня він підписав закон про «люстрацію», ухвалений Верховною Радою 16 вересня. Фінальна версія закону обмежує право для високопосадовців режиму Януковича займати посади в органах влади на 10 років, іншим – на 5.

14 жовтня підписав указ про створення Національної ради з питань антикорупційної політики, як консультативно-дорадчого органу при президенті. Згідно з указом, Нацрада має готувати президентові пропозиції щодо визначення та вдосконалення антикорупційної стратегії, здійснюватиме

системний аналіз стану запобігання і протидії корупції, ефективності реалізацій антикорупційної стратегії та заходів. Того ж дня Рада прийняла закон про прокуратуру, який забороняє їй право втручатися у цивільне життя, чинити вплив на громадян та бізнес. 12 січня 2015 р. Порошенко підписав Указ «Про Стратегію надійного розвитку «Україна-2020», яка включає у себе 62 реформи. З них пріоритетними є 8 реформ та 2 програми. Метою реформ є досягнення європейських стандартів життя. 5 лютого Верховна Рада проголосувала за направлення до Конституційного суду законопроекту про скасування недоторканності народних депутатів та суддів, внесеного до парламенту П.Порошенком. 13 лютого Президент створив Дорадчу міжнародну раду реформ та призначив її головою Міхеїла Саакашвілі. 24 лютого Порошенко підписав закон «Про забезпечення права на справедливий суд», який закладає правові основи для проведення судової реформи. Закон передбачає конкурсний вибір суддів, тотальну переатестацію чинних суддів, чіткий перелік можливостей відсторонення суддів та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. 3 березня Порошенко підписав указ про створення Конституційної комісії, завдання якої полягає в розробці змін до Основного закону, що стало початком нового етапу конституційної реформи.

25 серпня 2014 р. Президент України оголосив дострокові вибори у Верховну Раду, які відбулися 26 жовтня того ж року. До парламенту пройшли 6 політичних сил. «Народний фронт» (голова партії – А.Яценюк) набрав 22,14% голосів виборців, Блок Петра Порошенка – 21,81%, об'єднання «Самопоміч» (голова – А.Садовий) – 10,97%, Опозиційний блок (голова – Ю.Бойко) – 9,43%, Радикальна партія Олега Ляшка – 7,44%, ВО «Батьківщина» – 5,68%. **27 листопада головою Верховної Ради України обраний В.Гройсман. Того ж дня прем'єр-міністром України обрали А.Яценюка.**

Економічний розвиток України наприкінці 1991 – першій половині 1994 р.

З розпадом СРСР Україна дістала тяжку економічну спадщину. На території республіки було зосереджено 35% військово-промислового комплексу, застарілість та зношеність устаткування на початок 1990-х рр. становила 50%. Окрім того, слабкими сторонами національної економіки були міжкомплексна, міжгалузева, міжвиробнича незбалансованість матеріально-технічної бази і виробничого потенціалу, непропорційність базових та споживчих галузей, переважання матеріало- та енергоємних виробничих об'єктів.

Перехід від адміністративно-директивної державної економіки, від загальносоюзного економічного комплексу до власної економічної системи не міг бути безболісним. **Уряд першого прем'єр-міністра незалежної України В.Фокіна** (листопад 1990 – жовтень 1992 р.) припустився низки серйозних прорахунків. Зокрема, саме В.Фокін погодився з нав'язаною російською стороною оцінкою частки внеску України в економіку СРСР – 16,37%, хоча більшість економістів оцінюють її не менше як 21-22%. Уряд Фокіна повторив кроки російського уряду Є.Гайдара, який зняв державний контроль за ціноутворенням. Почалося **стрімке зростання цін** на всі без

винятку товари. Безмитні кордони, тісні зв'язки двох сусідніх держав робили злет цін в Україні неминучим. Ціни на газ в Україні за 1992 р. виросли в 100 разів, а на нафту – у 300 разів. Ріст цін на енергоносії призвів до **гіперінфляції**. За 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 р. – у 103 рази. Випуск грошей, не забезпечених товарною масою, закономірно обумовив негайне їхнє знецінення. Прагнучи знайти фінансові ресурси для видаткової частини бюджету, **уряд збільшив податки, що призвело до росту «тіньової економіки» і згорання виробництва.**

У 1992 р. внаслідок спаду промислового виробництва валовий національний продукт скоротився на 25%. Валовий внутрішній продукт порівняно з 1991 р. зменшився на 14%, національний прибуток – на 16%, продуктивність праці – на 13%.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада України затвердила прем'єр-міністром України Л.Кучму. У пошуках ефективної моделі реформування уряд Л.Кучми **спробував відновити галузеве централізоване управління народним господарством, ввести держзамовлення на республіканському та регіональному рівнях.** У перші місяці 1993 р. намітилося деяке сповільнення спаду виробництва, однак воно було досягнуте за рахунок посилення кредитної емісії, безпосередньою роботою друкарського верстата. Інфляція до осені досягла рівня 70% на місяць. У пошуках шляхів виходу з кризи прем'єр-міністр, виступаючи у серпні 1993 р. у Верховній Раді з програмою антикризових дій на вересень-грудень 1993 р. та на 1994 р., запропонував такий перерозподіл влади: законодавчу – Президентові, виконавчу – урядові, розроблення Конституції – Верховній Раді. Проте цю пропозицію не було підтримано. **21 вересня 1993 р. Л.Кучма пішов у відставку.**

За рішенням Верховної Ради **всю повноту виконавчої влади було зосереджено у руках Президента Л.Кравчука. Виконуючим обов'язки прем'єр-міністра став Ю.Звягільський.**

Політика нового Кабінету Міністрів полягала у посиленні регуляції і податків. Вона зробила майже неможливою нормальну економічну активність, оскільки податки становили від 40 до 90% прибутків населення. У свою чергу правляча державна, господарська та банківська еліта могла казково наживатися в умовах гіперінфляції за рахунок дешевих державних кредитів (у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив 10200% і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі).

У 1994 р. економіка країни опинилася на межі краху. ВВП навіть порівняно з попереднім роком впав на 23%, виробництво промислової продукції – на 27,8%, сільськогосподарської – на 16,5%. Капітальні вкладення за 1992-1994 рр. знизилися на 57%. **Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою.** У жовтні 1994 р. дефіцит бюджету досяг 18,5% ВВП. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази. **Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі** (станом на 1993 р. середня заробітна плата в Україні становила близько 8 дол. США на місяць).

Вплив соціально-економічної стратегії, проголошеної Л.Кучмою у жовтні 1994 р. на подальший економічний розвиток України

У жовтні 1994 р. новообраний Президент України Л.Кучма проголосив нову соціально-економічну стратегію, яка передбачала лібералізацію цін і валютного курсу, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію великих підприємств і проведення земельної реформи, відновлення економічних зв'язків із Росією (перерваних у значній мірі з ідеологічних мотивів).

У результаті приватизації до кінця 90-х рр. ХХ ст. питома вага державної власності в Україні скоротилася з 96 до майже 40%. Другим важливим підсумком прискорення економічних реформ було **досягнення в 1996 р. фінансової стабілізації**. В результаті, темпи зростання цін зменшилась з 400% у 1992 р. до 40% у 1996 р. Зниження інфляції сприятливо вплинуло на стабілізацію курсу національної валюти по відношенню до долара. **У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа**. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. разів карбованця, який був тоді в обігу, і заміні його гривнею. Разом з тим було здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів.

Згадані заходи дали деякі позитивні результати. Насамперед це знайшло відображення в **зменшенні темпів падіння ВВП**. Наприклад, у 1997 р. вони становили 3,2% проти 10,1% у 1996 р. Заробітна плата з жовтня 1994 р. по квітень 1997 р. зросла у валютному еквіваленті більше ніж у 4 рази – з 22 до 90 доларів США. **Середньомісячна інфляція у 1997 р. не перевищувала 1%**.

Все ж, не зважаючи на весь позитив, економічну кризу подолати не вдалося. **Зростала зовнішня заборгованість держави**. На 1999 р. зовнішній борг України перевищив 12 млрд дол. США при ліквідних валютних резервах у 768 млн дол. Сюди додалися **зростання внутрішньої заборгованості з виплати заробітної плати, стипендій, пенсій та інших соціальних виплат**, загальна сума яких збільшилася з 36 млн грн у 1994 р. до 12 млрд грн у 1999 р. Крім того, майже щорічно змінювався уряд: **у червні 1995 р. замість В.Масола головою уряду був призначений Є.Марчук, у травні 1996 р. його замінив П.Лазаренко, у липні 1997 р. Кабінет Міністрів очолив В.Пустовойтенко**. Усе це обернулося для держави катастрофічними економічними збитками. Якщо у 1990 р. ВВП становив 157,9 млрд дол. США, то у 1998 р. – лише 40,8 млрд дол. Рівень падіння ВВП склав 74,2%, причому на 1994-1998 рр. припало 51,4%.

Економічний розвиток України у 1999-2011 рр.

22 грудня 1999 р. Кабінет Міністрів України очолив В.Ющенко. Урядова програма виходу з економічної кризи отримала назву «**Реформи заради добробуту**». Уряду В.Ющенко вдалося уникнути дефолту, реструктуризувати й скоротити на 17% (на 2,8 млрд дол. США) обсяг зовнішнього державного боргу, який впродовж 1993-1999 рр. щорічно збільшувався в

середньому на 64% і на початок 2000 р. становив 12,4 млрд дол. США; зберегти життєздатність енергетичної системи і зупинити наростаючий процес «віялових» відключень електроенергії; перейти до політики збалансованого державного бюджету; здійснити комплекс заходів для зміцнення фінансової дисципліни в країні; замінити розрахунки грошовими сурогатами на розрахунки реальними грошима; утримати стабільність грошової одиниці й поліпшити збирання податків; майже на третину скоротити заборгованість по заробітній платі. **Реформування промисловості на ринкових засадах дало змогу не лише зупинити спад виробництва, а й забезпечити його реальне зростання.** За підсумками 2000 р. темп приросту промислового виробництва становив 12,9%. У січні-квітні 2001 р. за 4 місяці **приріст реального ВВП становив 8,2%** (у квітні зростання сягнуло майже 11%), продукції сільського господарства – 6%, промислового виробництва – 18,4%. Цей показник був одним із найкращих не лише серед країн СНД, а й у континентальній Європі. Однак, незважаючи на поживлення української економіки впродовж 2000 р., вирішення більшості соціальних завдань розвитку, викладених в урядовій програмі «Реформи заради добробуту», відбувалося повільно. 26 квітня 2001 р. на сесії Верховної Ради було прийнято рішення про недовіру уряду В.Ющенка.

29 травня 2001 р. новий Кабінет Міністрів очолив А.Кінах, який поставив своїм завданням продовження курсу на зміцнення вітчизняної економіки. Зокрема, у 2001 р. зростання ВВП в Україні становило 9%, обсяг промислового виробництва – 14,2%, рівень інфляції скоротився до 6,1%. У 2001 р. в Україні зібрали 39,7 млн т зернових – у півтора рази більше, ніж 2000 р. Все ж уряд **А.Кінаха не зумів ефективно використати і зберегти динаміку позитивних економічних змін.** Практично зупинилося зростання виробництва товарів народного споживання, промислової продукції та продукції аграрно-промислового комплексу, знизилися темпи зростання ВВП, значно скоротилася виплата боргів перед населенням. Наповнення держбюджету за сім місяців 2002 р. становило лише 44,4% запланованого, намітилася тенденція до істотного відпливу іноземних інвестицій. 16 листопада 2002 р. уряд А.Кінаха було відправлено у відставку.

21 листопада 2002 р. прем'єр-міністром став В.Янукович. У період діяльності уряду В.Януковича **темпи зростання економіки України, за офіційними даними, були найвищими в Європі** (за перші 7 місяців 2004 р. – 13,5%). Номінальний ВВП за 2004 р. виріс у порівнянні з минулим роком на 25%, реальний – на 12%. Прибутки населення у 2004 р. зросли на **19,7%**, середня заробітна плата з кінця 2002 р. до кінця 2004 р. збільшилася на 42%, мінімальні пенсії – на 55,5%. З 1 січня 2002 р. прогресивне оподаткування прибутків було замінено єдиним податком у 13%. Розгорнулася нова хвиля приватизації державного майна. У січні-серпні 2004 р. Фонд держмайна передав до бюджету 8,24 млрд грн, отриманих від продажу об'єктів державної власності при плані на рік 5,2 млрд грн.

Разом з тим, «бензинова криза» (літо 2004 р.) **спровокувала різке підвищення цін у всіх сферах.** Стимування інфляції і дотація неприбуткових галузей – сільського господарства, сфери комунальних послуг і громад-

ського транспорту за рахунок зовнішніх займів збільшили зовнішній борг України на 9,3%.

4 лютого 2005 р. посаду прем'єр-міністра обійняла Ю.Тимошенко. Основними здобутками її уряду стали: 1) підвищення зарплат, пенсій, стипендій – в 1,5-2 рази, розміру одноразової допомоги при народженні дитини – у 12 разів; 2) проведення кампанії «Контрабанда – стоп» та виведення з тіні «олігархічного бізнесу»; 3) заяви про необхідність масової реприватизації 3000 підприємств. Державі було повернуто контроль лише над найбільшим металургійним комбінатом «Криворіжсталь». 16 червня 2005 р. Президент України В.Ющенко, голова Верховної Ради В.Литвин і Ю.Тимошенко підписали меморандум про гарантії прав власності та забезпечення законності при їх реалізації, який означав відмову від реприватизації, оскільки в бюджеті на це не було коштів. У квітні-травні 2005 р. – пройшли т.зв. «бензинова, цукрова, м'ясна кризи» – коли ціни (на цукор і бензин) за 2-3 тижні піднімалися на 30-50%. Уряд Тимошенко організував завезення партії тростинного цукру та відмінив мита на ввіз нафтопродуктів в Україну, після чого ціни повернулися на минулий рівень. Окрім того, «цукрову кризу» розслідував Антимонопольний комітет, який у квітні 2006 р., прийняв рішення, що «цукрова криза» була «змовою монополістів». 8 вересня 2005 р. В.Ющенко відправив уряд Ю.Тимошенко у відставку у зв'язку з конфліктами всередині виконавчої гілки влади. Ющенко стверджував, що Тимошенко діяла в інтересах окремих бізнесових кіл, зокрема, його не влаштувало рішення уряду щодо реприватизації Нікопольського феросплавного комбінату. **22 вересня 2005 р. Президент України прем'єр-міністром України призначив Ю.Сханурова.** Сханурова презентували як досвідченого адміністратора й управлінця, а не політика, прихильника економічної лібералізації й приватизації, який не підтримував ідею реприватизації. Найбільш значною подією в економічному житті країни за час роботи уряду Ю.Сханурова став конфлікт між Росією і Україною за газ. **4 серпня 2006 р. на посаду прем'єр-міністра України було призначено В.Януковича.** 13 грудня 2006 р. уряд В.Януковича розповсюдив спеціальну заяву, в якій звинуватив президента В.Ющенка в свідомій дестабілізації обстановки. Наголошувалося, що рішення Ющенка накласти вето на проект Закону про бюджет на 2007 р. спровоковане «ілюзією можливого розпуску Верховної Ради і проведення дострокових парламентських виборів». У відповідь на це секретаріат Президента України звинуватив уряд в порушенні Конституції, оскільки він нібито заклав до бюджету на 2007 р. занижені рівні мінімальної зарплати і пенсії. 22 грудня того ж року В.Ющенко підписав відкинтий ним раніше закон «Про держбюджет України на 2007 рік». Як заявив Віктор Янукович, для цього йому довелося домовитися з Президентом про те, що за підсумками першого кварталу держбюджет переглянуть і за можливості рівень пенсії в країні відповідатиме встановленому прожитковому мінімуму. У 2007 р. виявилася тенденція до зростання основних економічних показників, у т.ч. в електроенергетиці і металургії. ВВП зріс на 9%, надходження до бюджету – на 36%,

рівень інфляції був у межах 1,5% в місяць. З 1 квітня 2007 р. мінімальна заробітна плата зросла до 410 грн, розмір мінімальної пенсії підвищений на 10-15 грн. **18 грудня 2007 р. прем'єр-міністром була призначена Ю.Тимошенко.** Друге прем'єрство Ю.Тимошенко припало на період світової фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., через що її уряд змушений був долати численні нестандартні виклики, що загрожували колапсом економіці країни. Крім того, роботу уряду ускладнювали численні провокації з боку Президента України В.Ющенка та його команди у владі, про що Тимошенко та її уряд неодноразово заявляли. 18 грудня 2008 р. Тимошенко вперше звинуватила Нацбанк у свідомій маніпуляції гривнею, а Президента Ющенка – у змові з керівництвом НБУ, що призвело до падіння курсу національної валюти до рівня 8 грн за долар США. Розгорталася газова криза, під час якої В.Ющенко зайняв позицію захисту корумпованого посередника «РосУкр-Енерго». Серед успіхів Кабінету Ю. Тимошенко: антикризова підтримки базових галузей промисловості; перехід на прямі торговельні відносини з РФ у газовій сфері; рекордні урожаї зернових (53,3 млн тонн у 2008 р. і 46 млн тонн у 2009 р.) та недопущення спаду виробництва в АПК; відродження космо- та авіабудування, поновлення серійного виробництва вітчизняних літаків марки Ан; отримання Україною 16 травня 2008 р. повноправного членства в СОТ; розробка путівника щодо асоціації з ЄС і щодо поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі; рішення УЄФА про проведення Євро-2012 в Україні; заснування інституту Уповноваженого Кабінету Міністрів з питань боротьби з корупцією та ухвалення пакету антикорупційних законів і нормативних актів уряду; своєчасна виплата зарплати бюджетникам, пенсій та стипендій; стабільні тарифи на природний газ та електроенергію для населення; повернення коштів вкладникам проблемних банків; додаткові доплати вчителям, медикам та бібліотекарям; збільшення допомоги при народженні дитини; безкоштовне виділення близько 6 тис. квартир черговикам; виплата часткових компенсацій вкладів у колишньому Ощадбанку СРСР понад 6 млн громадян; безоплатне оформлення актів власності на землю. **11 березня 2010 р. український уряд очолив М.Азаров.** До цього він мав досвід керування урядом в ранзі виконуючого обов'язки протягом грудня 2004 – січня 2005 рр. За результатами першого кварталу 2010 р. ВВП зріс на 4,8% проти відповідного показника попереднього року, а промисловий розвиток за січень-травень 2010 р. проти відповідного періоду минулого року – на 12,6%. «Ми маємо перші позитивні тенденції в національній економіці, – сказав у щорічному посланні до українського народу 3 червня 2010 р. В. Янукович. – Поступово зростає ділова активність та промислове виробництво, спадає напруженість у фінансовому секторі, відновлюється ринок праці, збільшується кількість робочих місць». 27 січня 2011 р. Президент України заявив про започаткування 21 реформи у різних сферах життєдіяльності України. Раніше Янукович заявляв про необхідність розпочати реформи в енергетичному секторі, житлово-комунальній сфері, у сфері розвитку внутрішнього ринку.

Основні напрями зовнішньої політики України

Головними векторами зовнішньої політики України є східний (Росія, країни СНД), західний (Польща, Західна Європа, США) та південно-східний (Балкани, Туреччина, країни Сходу).

Реальне формування засад міжнародної політики України розпочалося від моменту прийняття Декларації про державний суверенітет України. **Етап міжнародного визнання незалежної України розпочався одразу після грудневого референдуму 1991 р.** 2 грудня про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва, 5 грудня – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. 25 грудня 1991 р. Україну визнала США. Впродовж грудня 1991 р. нашу країну визнали 68 держав. **На початок XXI ст. Україна встановила дипломатичні відносини зі 153 країнами світу.** Однією з перших міждержавних угод незалежної України став підписаний у Києві 6 грудня 1991 р. «Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою».

Важливе значення мало **визнання на рівні міжнародних організацій.** Наша держава є **членом 47 міжнародних і міжурядових організацій** і бере участь у роботі більше 100 постійних або тимчасових органів, створених у рамках цих організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом конференції з безпеки та співпраці у Європі (нині – Організація з безпеки та співпраці в Європі), а 10 березня 1992 р. приєдналася до Північноатлантичної ради із співпраці (з 1998 р. – Рада євроатлантичного партнерства). Україна, як член ООН представлена в Економічній та Соціальній Раді ООН, Комітеті ООН з внесків, Раді керівників ООН, Програмі розвитку ООН, Надзвичайному фонді допомоги дітям при ООН, Комісії з прав людини. В цілому **Україна бере участь у діяльності більш ніж 60 організацій ООН.** Міністра закордонних справ України Г.Удовенка було обрано головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Україна підтримує колективні зусилля, спрямовані на збереження міжнародного миру та безпеки, брала участь в операціях миротворчих сил ООН (вперше у Хорватії в 1992 р.). Українці діяли також у Боснії, Косові (Сербія), Лівані, Ліберії, Сьера-Леоне.

Після підписання 26 лютого 1992 р. Гельсінського Заключного акту Україну прийняли до **Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку.** **З 1993 р. розпочався процес набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі (СОТ).** У листопаді 1995 р. вона стала членом Ради Європи.

Активізація міжнародної діяльності України спонукала Верховну Раду 2 липня 1993 р. схвалити «**Основні напрями зовнішньої політики України**». У другій половині 90-х років наша держава намагалася реалізувати стратегію багатовекторності зовнішньої політики. **Стратегічними партнерами України були проголошені США, Росія, Польща** та ще цілий ряд держав. Проте підтримувати рівнозначні відносини з основними своїми партнерами виявилось нереально, хоча були досягнуті значні успіхи у двосторонніх відносинах. Так, **31 травня 1997 р. у Києві було підписано «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і**

Російською Федерацією». Перед тим набрали чинності двосторонні угоди щодо статусу Чорноморського флоту, відповідно до яких Росія відмовилася від претензій на Севастополь, де розміщено її флот, і погодилася оплачувати Україні витрати, пов'язані з базуванням свого Чорноморського флоту. 1 квітня 1999 р. Державна Дума Росії ратифікувала широкомасштабний українсько-російський договір.

Вдалося в основному **врегулювати відносини з сусідніми державами:** Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдавією. Було закладено основи для диверсифікації постачання енергоносіїв: збудовано нафтопровід Одеса-Броди, нафтотермінал, укладені договори з Туркменістаном, Азербайджаном тощо. Добрі економічні і політичні зв'язки склалися з Польщею, ФРН, Італією, Угорщиною. У той же час **відносини з США характеризувалися нестабільністю**, головною причиною яких стали внутрішньополітична боротьба в Україні і недовіра до українського керівництва на чолі з Л.Кучмою.

Україна опинилася під ударом **«антидемпінгових розслідувань»**, перед санкціями FATF (Міжнародна група з розробки фінансових заходів боротьби з відмивання грошей) тощо. Наша країна опинилася перед вибором: або інтеграція у Євроатлантичні структури (НАТО, ЄС), або з Росією (СНД, ЄврАзЕС, Ташкентський договір). **Україна проголосила обрання європейського вибору (травень 2002 р.)**, проте шлях у цьому напрямі не передбачався легким. Для цього потрібні були реформи, які б забезпечили досягнення європейських стандартів розвитку. У липні 2002 р. відбувся саміт «Україна – ЄС», де основним було питання про надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого членства ЄС. У ході роботи саміту зазначалося, що Україна ще не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у 2004 та 2007 рр. **У 2003 р. Україна отримала статус «країни-сусіди ЄС»**. Щоб зменшити негативні наслідки від вступу до ЄС сусідів України, з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією були укладені угоди про спрощений візовий режим.

Після невдалої спроби інтеграції на Захід, був взятий курс **на співпрацю з країнами СНД**. У відповідності з «Основними напрямками зовнішньої політики України» **офіційний Київ виступає проти перетворення СНД на нове державне утворення**. Україна не підписала договір про колективну безпеку (травень 1992 р.), Статут СНД (січень 1993 р.). Водночас вона є асоційованим членом Економічного Союзу СНД. В березні 1999 р. з ініціативи лівих у парламенті, **Верховна Рада прийняла рішення про вступ України до Міжпарламентської асамблеї СНД**. У вересні 2003 р. керівники Росії, України, Білорусії, Казахстану уклали угоду про створення **Єдиного економічного простору (ЄЕП)**. Проте реалізація і цієї угоди опинилася під питанням. Росія наполягає на створенні наддержавних органів, що суперечить інтересам України.

Найефективнішою формою співпраці в межах СНД Україна вважала розвиток двосторонніх відносин та політичного співробітництва. Спільність економічних та політичних інтересів пов'язує її з **регіональним економічним об'єднанням – ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдо-**

ва), яке після приєднання у квітні 1999 р. Узбекистану перетворилося на ГУУАМ.

Після проголошення незалежності **Українська держава послідовно дотримувалася наміру добровільно стати без'ядерною державою** (на території України знаходилося 15% ядерного потенціалу колишнього СРСР). 14 січня 1994 р. у Москві було підписано тристоронню угоду між Україною, США і Росією про виведення стратегічної ядерної зброї з України. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада України прийняла рішення про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

У лютому 1994 р. наша держава першою серед країн СНД підписала в Брюсселі угоду «Партнерство заради миру», що передбачає тісні контакти з НАТО, особливо у сфері реформування Збройних сил, підготовці офіцерів, проведенні спільних навчань. 9 липня 1997 р. в Мадриді 16 глав держав і урядів та Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана, Президент України Л.Кучма підписали **«Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО»**. Восени 1998 р. указом Президента Л.Кучми затверджено державну програму співробітництва України з НАТО до 2001 р. Якісно новим кроком на шляху співробітництва сторін стали саміти спільної комісії «НАТО – Україна» (Вашингтон, 1999 р.; Прага, 2002 р.; Вільнюс, 2005 р.).

Після «Помаранчевої революції» за короткий відрізок часу нормалізувався політичний діалог на найвищому рівні між Президентами України та США. У квітні 2005 р. на саміті країн Північноатлантичного альянсу у Вільнюсі **започатковано Інтенсифікований діалог між Україною та НАТО**. Динамічного характеру набули **стосунки України з ЄС**. 21 лютого 2005 р. у Брюсселі відбулося підписання «Плану дій Україна – ЄС», а 16 квітня урядом України затверджено заходи щодо виконання цієї угоди – т. зв. **«Дорожня карта»**, яка передбачає тісне співробітництво з євроструктурами в політичній, економічній, соціальній, енергетичній сферах. В листопаді 2013 р. на саміті у Вільнюсі очікувалось підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Однак, 9 листопада в Росії відбулася таємна зустріч президентів В.Януковича і В.Путіна, зміст якої залишається невідомим. Після цього українська влада різко змінила риторичку і 21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до підписання угоди з Євросоюзом. Внаслідок цього, по всій Україні розпочались масові акції протесту. **21 березня 2014 р., була підписана політична частина угоди асоціації з Європейським Союзом**. Економічну частину угоди підписали 27 червня 2014 р. в Брюсселі. 29 грудня того ж року Президент України підписав прийнятий Верховною Радою 23 грудня внесений ним законопроект про відмову від позаблокового статусу.

Водночас, неоднозначними були **стосунками із Російською Федерацією**. Найгострішим із суперечливих питань стало протистояння в районі **острова Тузла (Крим)**, спричинене спорудженням Росією дамби в Керченській протоці від Таманського півострова до острова Тузла. На думку аналітиків, ціллю конфлікту було вчинення тиску на Україну стосовно делімітації кордону в Керченській протоці та Азовському морі. Значне погіршення

російсько-українських відносин відбулося під час і особливо після Помаранчевої революції 2004 р. Офіційна Москва не тільки втручалася в президентські перегони восени 2004 р., але й розцінила перемогу демократичних сил, як виклик її впливу на терени України. Від часу демократичних виборів Україна занепокоєна висловлюваннями і діями деяких російських політиків з питань Криму, російської мови в Україні, визнання Голодомору. Це позначилось у відвертій пропагандистській війні особливо під час газової кризи 2005 р. З того часу за різних урядів України, стосунки між двома державами залишалися напруженими, зокрема стосовно постачання російських енергоносіїв через територію України, визнання Голодомору 33-го року геноцидом, можливого вступу України до НАТО та статусу російської мови в Україні. Основним невдоволенням української сторони залишається дуже часте втручання Росії у внутрішні справи України та перманентні «економічні війни»: в тому числі «газовий конфлікт» 2005-2006 рр., «Сирна війна» 2012 року, «Шоколадна війна» 2013 року тощо. **У квітні 2010 р. укладені Харківські угоди**, що передбачали збереження бази російського флоту в Севастополі до 2042 р. й знижки для України на російський газ. У липні 2010 р. прем'єр-міністр України М.Азаров заявив, що уряд України веде переговори про створення газотранспортного консорціуму між Україною, ЄС і Росією.

Українсько-російські відносини загострилися на початку 2014 р. **24 лютого Росія з допомогою спецназу ГРУ РФ, підрозділів військ ВДВ та чеченського батальйону «Восток» розпочала непроголошену військову спецоперацію по окупації Криму.** Спецоперація супроводжувалась масовою роздачею російських громадянських паспортів серед населення Крима. При захопленні держустанов та військових об'єктів України використовувалися також привезені з Росії «козаки» та т. зв. «сили місцевої самооборони» (як правило це були ті ж самі російські військовики без знаків державної приналежності на уніформі). До другої половини березня 2014 р. окупація Криму російськими військами була в цілому закінчена. Результатом Кримської кризи стало проведення 16 березня незаконного референдуму про статус Криму, на якому за офіційними даними 96,77% жителів АРК та міста Севастополь проголосували за воз'єднання відповідних територій з Російською Федерацією. 17 березня Верховна Рада АРК проголосила незалежність Республіки Крим, а 18 березня Президент Росії В.Путін спільно з самопроголошеними Головою Ради Міністрів АРК С.Аксьоновим, спікером Верховної Ради АРК В.Костантинівим та головою Севастопольської МДА О.Чалим підписали Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії. 21 березня Рада Федерації Росії прийняла закон про ратифікацію Договору від 18 березня та закон про утворення нових суб'єктів федерації – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь, закріпивши анексію цих регіонів Росією. Більшість країн світу, у т.ч. США та країни Євросоюзу, засудили агресію Росії. 27 березня Генасамблея ООН більшістю голосів підтримала резолюцію щодо територіальної цілісності України. За прийняття документа на засіданні Генасамблеї у Нью-Йорку проголосували 100 держав, проти – 11, утрималися – 58. Генасамблея підтримала суверенітет і територіальну цілісність України,

закликала держави утриматися від дій, спрямованих на порушення українських кордонів, а також підтвердила нелегітимність референдуму в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 р.

Крім того, в березні у східних, центральних і південних регіонах України пройшла серія акцій протесту, учасники яких виступали здебільшого за відокремлення півдня і сходу України та приєднання цих регіонів до Росії, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання російській мові статусу другої державної та проти нової української влади. На противагу цим акціям у східних та південних регіонах проукраїнські сили провели акції на підтримку територіальної цілісності України та її державного устрою. У ході демонстрацій проросійські активісти здійснювали спроби захоплення державних установ (були захоплені будівлі Донецької, Луганської та Харківської ОДА). Між учасниками проросійських та проукраїнських акцій виникали сутички: найбільші з них відбулися у Харкові та Донецьку, під час яких постраждали десятки осіб.

Конфронтація насильства в регіоні розпочалася в середині квітня 2014 р., коли озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адмінбудівлі та відділи міліції у містах Донбасу (зокрема, у Слов'янську, Артемівську та Краматорську). Українська влада у відповідь заявила про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних сил. Поступово протистояння переросло у масштабний військовий конфлікт.

Масові захоплення адмінбудівель у Донецькій області були спровоковані силами розвідувально-диверсійних підрозділів збройних сил Російської Федерації, коли російські диверсанти, застосовуючи зброю, зайняли у Слов'янську та Красному Лимані Донецької області ряд державних установ і будинки силових структур. Вони також роздали зброю і допомагали сепаратистам в розхитуванні ситуації.

Російська влада неодноразово заявляла про своє несприйняття Антитерористичної операції і вимагала її припинення та початку переговорів з бойовиками. Незважаючи на численні докази присутності російських військ на території України, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну, відтак з українського боку війна розглядається як неоголошена. Ряд українських політиків називають війну на сході України «гібридною війною» Росії проти України. Від середини липня 2014 р. Збройні сили Російської Федерації почали брати пряму участь у бойових діях проти Збройних сил України. Підрозділи Збройних сил Росії діють як з території Російської Федерації, так і безпосередньо на території України.

5 вересня 2014 р. у Мінську було підписано угоду про припинення вогню на Донбасі. Робота контактної групи у Мінську була продовжена, сторони підписали наступний меморандум у ніч на 20 вересня 2014 р. Проте бої та обстріли продовжувалися.

27 січня 2015 р. Верховна Рада України визнала Російську Федерацію агресором. 11-12 лютого в Палаці Незалежності Мінська відбулася одночасно третя зустріч лідерів держав у нормандському форматі Україна – Німеччина – Франція – Росія П.Порошенка, Ангели Меркель, Франсуа Олланда, Володи-

мира Путіна. 12 лютого в ході 16-ти годинних переговорів Мінського саміту, сторонами конфлікту був узгоджений комплекс додаткових заходів щодо виконання Мінських угод.

19 лютого 2015 р. Президент України закликав ввести на Донбас миротворчий контингент, але без участі Росії, яка як країна-агресор не може брати участі у миротворчій операції. 2 березня Порошенко ввів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони про звернення до ООН та ЄС про направлення в Україну миротворців.

Науково-технічний прогрес та міжнародне економічне співробітництво

Вирішення Україною, як і будь-якою іншою державою, важливих соціально-економічних, політичних та інших завдань практично неможливе без її участі у міжнародному економічному співробітництві, в діяльності міжнародних організацій без урахування світового досвіду, досвіду становлення і розвитку окремих країн. У ст. 18 Конституції України закріплено положення про те, що зовнішньополітична діяльність нашої держави спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Вже з перших років незалежності Україна розпочала активний пошук своєї ніші у системі міжнародного та зовнішньоекономічного співробітництва, вжила заходів щодо забезпечення його відповідними законодавчими актами. Нині його основні напрямки визначаються та регулюються укладеними нашою державою міжнародними угодами та її національним законодавством. Так, Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. визначив порядок експорту та імпорту товарів, капіталів і робочої сили, реалізації різних форм наукової та науково-технічної кооперації, міжнародні засади фінансових операцій та інвестиційної діяльності, спільного підприємництва як на території України, так і поза її межами. Закон України «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 р. регулює широкий спектр питань, що стосуються укладення і виконання міжнародних договорів з участю України.

Україна як суб'єкт міжнародної співпраці у сфері економіки об'єктивно має досить непогані позиції. Відомо, наприклад, що вона має вигідне для активної участі у світових торговельно-економічних відносинах географічне положення, за рівнем запасів та видобутку сировинних ресурсів входить до числа провідних держав світу. Їй належить чверть найродючіших чорноземів земної кулі. Високий інтелектуальний та загальноосвітній рівень населення, значний потенціал у високотехнологічних галузях промисловості забезпечують Україні місце у п'ятірці провідних космічних держав світу, дев'ятці країн, що випускають військово-транспортні літаки, а також її належність до світових лідерів експорту зброї та військово-технічних послуг. Україна – власник найпотужніших нафто- та газотранспортних магістралей світу.

Виходячи насамперед із потреби забезпечення національних інтересів,

Україна вживає заходів щодо налагодження міжнародного, зокрема економічного, співробітництва. Так, вона налагодила відносини з 166 країнами, стала членом близько 100 міжнародних організацій, учасником майже 50 багатосторонніх економічних договорів, уклала і виконує понад 2 тис. двосторонніх угод. Активну участь бере Україна в роботі Конференції ООН з торгівлі та розвитку, Міжнародного торговельного центру, Європейської економічної комісії ООН, Багатостороннього агентства з інвестиційних гарантій, Світової організації інтелектуальної власності, Міжнародного агентства з атомної енергії, Програми розвитку ООН, ряду інших органів, фондів, програм та спеціалізованих установ, що входять до складу системи Організації Об'єднаних Націй. З урахуванням тенденцій глобалізації світової економіки Україна спрямовує свою діяльність у двох стратегічно важливих для неї напрямках.

Перший – це поступова інтеграція в європейські та трансатлантичні структури з метою входження до європейського економічного простору. До головних завдань цього напрямку можна віднести передусім налагодження відносин з Європейським Союзом (ЄС). Кризові явища в українській економіці, недосконалість правова база гальмують просування України шляхом ринкових реформ, а тому унеможливають її входження до ЄС у найближчі роки. Разом із тим перспектива розвитку відносин між Україною та ЄС є з огляду на підписання політичної частини договору про асоціацію з ЄС. Розвивається договірно-правова база економічних відносин Україна – ЄС, яка дає можливість регулювати їх на міжнародно-правовому рівні. Зокрема, були підписані: Угода про торгівлю текстильною продукцією (1993 р.); Тимчасова угода про торгівлю та питання, пов'язані з торгівлею, між Україною, з одного боку, та Європейським Співтовариством, Європейським Співтовариством з атомної енергії, з іншого (1995 р.); Угода про торгівлю деякими сталеварними виробами (1997 р.); Угода про співробітництво в галузі керованого термоядерного синтезу та в галузі ядерної безпеки (1999 р.); багатостороння Рамкова Угода про інституційні засади створення міждержавної системи транспортування нафти та газу (1999 р.). 11 червня 1998 р. Указом Президента України затверджена «Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу», а 10 грудня 1999 р. на Гельсінському саміті Європейської Ради вироблена «Спільна стратегія ЄС щодо України».

Постановою Верховної Ради України від 17 січня 2002 р. були схвалені рекомендації за підсумками парламентських слухань з питань реалізації державної політики інтеграції України до Європейського Союзу, а також ряд інших заходів щодо цього.

Безумовно, ці заходи сприяли суттєвому розширенню сфери співробітництва України та ЄС. Окреслилися такі його напрямки: торгівля та інвестиції; економіка, фінанси та статистика; енергетика, ядерні проблеми та навколишнє середовище; митне й прикордонне співробітництво, боротьба з «відмиванням» коштів і наркобізнесом; транспорт, телекомунікації, наука та технології; освіта і навчання; вугільна, сталеливарна, гірничо-промисло-

вості та сировинні матеріали. За ініціативою України почалося обговорення питання про можливість створення у найближчі роки зони вільної торгівлі між нашою державою та ЄС. Разом з тим слід зазначити, що однією з головних передумов інтеграції України в ЄС є адаптація її законодавства до європейського права. Усе це повинно сприяти тому, що Україна найближчим часом повинна стати асоційованим, а потім – повноправним членом Європейського Союзу.

Одночасно варто зауважити, що, здійснюючи ідею входження до європейського економічного простору, Україна стала повноправним членом і Організації Чорноморського економічного співробітництва, Центрально-Європейської ініціативи (1996 р.), у рамках яких намагається підвищити свою економічну та торговельну активність, реалізує намір стосовно приєднання до Центрально-Європейської угоди про вільну торгівлю. Поглиблюється транскордонне співробітництво України в рамках міжнародної асоціації «Карпатський Єврорегіон», до складу якої входять відповідні регіони Польщі, Угорщини, Румунії та Словаччини (асоційований член). Поступово активізується робота, спрямована на розвиток інших субрегіональних та міжрегіональних напрямків економічного співробітництва в Європі, а саме середземноморського, балтійського та північноєвропейського.

Важливим є розвиток відносин зі Світовою організацією торгівлі (СОТ), яка є спадкоємицею чинної з 1947 р. Генеральної угоди з тарифів та торгівлі. Повноправними учасниками СОТ є 142 держави, 40 країн у ній мають статус спостерігачів, з яких понад 20, у тому числі Росія, перебувають на різних стадіях приєднання до цієї міжнародної організації (Україна розпочала цей процес у 1992 р.). Це досить впливова міжнародна економічна організація, на яку припадає понад 90% світової торгівлі. Членство в СОТ дасть змогу Україні реально інтегруватись у міжнародне економічне співтовариство, а також створити надійні механізми регулювання її торговельно-економічних відносин з державами – учасниками даної міжнародної організації. Крім того, це економічно вигідно. Зменшення тарифних обмежень практично на всіх найважливіших товарних ринках розвинутих країн світу, на думку експертів Міністерства економіки України, збільшить надходження від експорту продукції до бюджету нашої держави майже на 200 млн дол. США на рік.

Заслуговує на увагу перспектива входження України до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), що об'єднує нині 29 найрозвинутіших держав світу, частка яких становить 2/3 світового виробництва товарів та послуг. У рамках ОЕСР обговорюються і визначаються напрямки політичного, економічного та соціального розвитку, вирішуються проблеми узгодження політики різних країн, координується внутрішня політика, яка в сучасних умовах є базою існування розвинутих держав. Головною умовою членства в цій організації є дотримання принципів ринкової економіки та демократії в суспільстві. Навіть отримання Україною статусу спостерігача в ОЕСР матиме для неї великий зовнішньополітичний резонанс. З'являться умови для розширення сфери двостороннього співробітництва України та країн – членів ОЕСР, отримання міжнародної допомоги в

рамках програм співпраці цієї міжнародної організації з державами, що мають перехідну економіку, а також одержання концесійних кредитів на пільгових умовах (2-3% річних).

До важливих завдань реалізації «західного» вектора зовнішньоекономічної стратегії України належить розв'язання проблеми залучення до співробітництва великих фінансових та транснаціональних корпорацій. За їх допомогою наша країна має намір сформувати валютно-фінансовий потенціал, необхідний для масштабних зрушень в економіці. Як свідчить набутий досвід, така співпраця можлива лише за умови створення для згаданих корпорацій перспектив отримання реальних прибутків. А це залежить насамперед від стабільності та ступеня відповідності українського законодавства загальноприйнятим нормам і принципам міжнародного права, зокрема економічного.

Чимале значення для України має організація співробітництва з міжнародними фінансово-кредитними установами. Серед міжнародних фінансових організацій значну роль відіграє Світовий банк, членом якого Україна стала в 1992 р. Він розробив та реалізує в нашій країні низку інвестиційних програм, що передбачають перебудову ряду галузей економіки, в першу чергу енергетичної та сільськогосподарської. Здійснюється також фінансування заходів, спрямованих на проведення інших структурних реформ.

Неабияке значення має співробітництво України з Міжнародним валютним фондом (МВФ), діяльність якого відбувається на умовах проведення Урядом України узгодженої політики в галузях, що кредитуються цією фінансовою структурою. Зокрема, в 1998 р. розпочалася реалізація трирічної програми (2,5 млрд дол. США) розширеного фінансування, спрямованого на захист економіки України у зв'язку зі світовою фінансовою кризою. Проте внаслідок невиконання українською стороною деяких умов МВФ кредитних надходжень в Україну протягом 2000 р. не було. Але вже з початку 2001 р. співробітництво України з МВФ у рамках вищезгаданої програми поновлено.

Розширюється співробітництво України з Європейським банком реконструкції та розвитку. До основних цілей зазначеного банку в Україні належать фінансування малого та середнього бізнесу, сільськогосподарського та енергетичного секторів економіки, зокрема стосовно енергозбереження, модернізації телефонних мереж тощо.

Одночасно з вирішенням проблем європейської інтеграції Україна вживає заходів щодо відновлення і зміцнення багатосторонніх відносин з країнами СНД. Очевидно, головні напрямки такого співробітництва мають сприяти збереженню та розширенню традиційного для нашої держави ринку збуту товарів вітчизняного виробництва, відновленню промислової кооперації, що відповідає національним інтересам, вирішенню питань надійного забезпечення української економіки паливно-енергетичними та сировинними ресурсами. З урахуванням цього, діяльність України в рамках СНД спрямовується на розвиток і поглиблення взаємодії країн, що входять до складу цієї організації, створення умов і механізмів їх взаємовигідного торговельно-

економічного співробітництва. Зокрема, за ініціативою України здійснено комплекс заходів щодо прийняття Єдиного митного тарифу для країн Співдружності, який відповідає міжнародним стандартам. Україна також послідовно відстоює ідею створення на території пострадянських республік зони вільної торгівлі. У рамках Міждержавного форуму країн СНД вона очолила робочу групу з підготовки концептуальних основ формування такої зони. Як вважається, введення в дію Угоди про створення зони вільної торгівлі 1994 р. та Протоколу змін і доповнень до неї 1999 р., а також формування необхідної договірної бази зовнішньоекономічних відносин створять умови для підвищення експортного потенціалу всіх країн СНД, а також сприятимуть закріпленню українських підприємств на їх ринках.

Водночас створення в Україні ряду вільних економічних зон (нині їх 19) допоможе суб'єктам підприємницької та інвестиційної діяльності держав СНД, адже в цих зонах для них формуються пільгові умови.

За оцінками деяких експертів, помітну роль в активізації міждержавних виробничо-торговельних зв'язків можуть відіграти створені в рамках Співдружності фінансово-промислові групи та транснаціональні корпорації, що діятимуть у галузях, котрі мають інтерес як для України, так і для більшості держав СНД (літако-, ракето- та кораблебудування, сільськогосподарське машинобудування, нафто- та газовидобування, переробний комплекс, транспорт, засоби комунікацій тощо). Процес створення згаданих структур доцільно спростити, як і вдосконалити правові засади щодо їх діяльності.

Значна увага приділялася розвитку та поглибленню відносин України з Росією. Нині між нашими державами діє близько 100 міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод економічного характеру. Так, у рамках двостороннього співробітництва передбачаються створення та розширення перспективних виробництв, випуск конкурентоспроможної авіаційної й сільськогосподарської техніки, високотехнологічного обладнання тощо. Зокрема, в Україні організовано складання автомобілів марок ВАЗ і ГАЗ, виробниками яких є російські заводи. Розпочало діяльність спільне підприємство «Газтранзит», метою якого є розвиток нових газотранспортних магістралей, продовжується робота з модернізації міжконтинентальної балістичної ракети СС-18, створення військово-транспортного літака Ан-70, поглиблюється співпраця в рамках таких значних міжнародних проектів, як «Sea Launch», створення міжнародної космічної станції, організація пусків ракет з модернізованого ракетonoсія «Циклон-4» тощо.

Важливе значення в Україні надається розвитку двосторонніх відносин з країнами «Великої вісімки», насамперед США та Німеччиною. Зокрема, у 1996 р. на основі угоди між Україною та США була створена Українсько-Американська спільна комісія сприяння розвитку торгівлі та інвестиціям. Одним із головних завдань згаданої структури стало вирішення питань економічного співробітництва між двома державами. З метою формування сприятливих умов для активізації двосторонніх відносин у торговельно-економічній галузі була проведена значна робота щодо створення необхідної

для цього нормативно-правової бази. Так, були підписані Угода про торговельні відносини між Україною і Сполученими Штатами Америки (1992 р.), Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва (1994 р.), Угода між Урядом України й Урядом США про сприяння капіталовкладенням (1994 р.), Договір між Україною та Сполученими Штатами Америки про заохочення та взаємний захист інвестицій (1994 р.), Угода між Україною та Сполученими Штатами Америки про співробітництво в дослідженні і використанні космічного простору в мирних цілях (1996 р.), Угода про співробітництво між Україною та Сполученими Штатами Америки стосовно мирного використання ядерної енергії (1999 р.). У червні 2000 р. наші держави прийняли спільну заяву, згідно з якою взяли на себе зобов'язання поглиблювати стратегічне партнерство.

У рамках угод про надання Україні консультативної та технічної допомоги США приділяють велику увагу питанням реформування української економіки, створення умов для діяльності на українській території іноземних, насамперед американських, інвесторів. Водночас, як вважається, головними завданнями України повинні стати відновлення втрачених позицій на ринках США та пошук нових каналів збуту продукції вітчизняних виробників.

Слід зауважити, що предметом постійної уваги з боку керівництва нашої країни є розвиток торговельно-економічних відносин не тільки з країнами так званої Великої вісімки, а й із сусідніми державами. Вже підписано ряд домовленостей про розвиток економічного співробітництва з Білоруссю, Молдовою та Грузією. Залишається пріоритетним поглиблення економічних відносин з Польщею, яка певною мірою може бути зразком для України в питаннях перебудови економіки з планової на ринкову та успішної інтеграції до ЄС.

Важливим для України є посилення торговельно-економічного співробітництва з державами Закавказзя та Центральної Азії, насамперед Узбекистаном, Казахстаном, Азербайджаном та Туреччиною. З урахуванням національних інтересів відносини з цими країнами доцільно спрямовувати на розвиток співробітництва в галузі транспорту, стосовно поставок нафти, газу, бавовни тощо. Україна повинна також брати активну участь у будівництві транскавказького транспортного коридору. Нині вже розроблені основні напрямки двостороннього співробітництва нашої держави з Узбекистаном, Казахстаном, Туркменістаном та Азербайджаном.

Останнім часом особливої актуальності набуває економічне співробітництво України з країнами Азії та Африки, ринки яких перспективні для збуту української продукції машинобудівного комплексу та металопрокату для надання науково-технічних і будівельних послуг. Важливим торговельно-економічним партнером України можна вважати Китай. Наші держави мають великі потенційні можливості щодо розширення науково-технічного співробітництва, зокрема в галузі електрозварювання, надтвердих матеріалів, металургії, авіа- та космічних технологій, технологій для агропромислового комплексу тощо. На порядку денному стоять питання українських інвестицій у китайську економіку у вигляді спільних технологій та «ноу-хау», створення спільних підприємств, акціонерних товариств тощо. Так, нещодавно

підписана п'ятирічна програма співробітництва з Китаєм у сфері освоєння космічного простору.

До перспективних партнерів України належить і В'єтнам. Мова йде, насамперед, про значні можливості співпраці в галузі електроенергетики, видобутку нафти та газу, хімічній та медичній промисловості, сільському господарстві. В'єтнамську сторону дуже цікавлять українське устаткування для видобутку нафти, обладнання для ГЕС, спільне будівництво енергетичних об'єктів, виробництво вантажних автомобілів, суден, а також можливість морських перевезень українською стороною в'єтнамських вантажів. В'єтнам же пропонує поставляти в Україну природний каучук, каву, чай, текстиль тощо.

Екологічна ситуація в Україні

Основними центрами зосередження екологічних проблем у кінці ХХ ст. в Україні були високоурбанізовані райони, міські агломерації та великі промислові центри. Питома вага забруднених стічних вод у загальному їх обсязі становить в цілому по Україні 28%, в т. ч. у Харківській та Луганській областях – більш ніж 70%, у Чернівецькій, Одеській, Донецькій областях – понад 50%. Майже 1/4 частина шкідливих викидів промислових підприємств не уловлювалася і потрапляла в атмосферу без очищення. Найбільші викиди цих шкідливих речовин в атмосферу також характерні для високо урбанізованих областей. Так, на Донецьку область припадало майже 1/3 всіх викидів по Україні, до 30% – на Дніпропетровську і майже 15% – на Луганську область. Основні обсяги скидів у воду та викидів у повітря локалізовані у містах та міських агломераціях. Основними забруднювачами були промислові підприємства. В УРСР було зосереджено 1200 шкідливих виробництв союзного підпорядкування. У 78 містах республіки шкідливі речовини в атмосфері перевищували гранично допустимі норми в 60 разів, у 76 містах забрудненість питної води перевищувала норми в 12 разів. Надмірно забрудненими стали Дніпро, Сіверський Донець, Дністер, Південний Буг. Екологічно тривожний стан склався в акваторії Чорного та Азовського морів.

В Україні на середину 1980-х років було зосереджено до 40% потужностей атомних електростанцій СРСР. Найбільші викиди речовин в атмосферу спостерігалися в великих індустріальних центрах: Кривому Розі, Маріуполі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Єнакієвому, Донецьку, Дебальцевому, Макіївці та ін.

Величезна сільськогосподарська освоєність та невинуватена розореність земель, концентрація промислового виробництва та його застаріла технологія, хижацьке ставлення людини до природи унеможливають стабільний розвиток усього суцього на Землі. Забруднення проявляється через надмірну концентрацію тих чи інших хімічних елементів або енергії вище фонових або допустимих норм. Воно може бути природного й техногенного походження, і може викликати якісні зміни характеристик основних компонентів природи та їх складових і негативно впливати на живі організми.

Масштаби змін природного середовища залежать від двох основних факторів: інтенсивності прояву речового складу забруднювачів та здатності

природи до самоочищення. Остання властивість лежить в основі поняття стійкості окремих компонентів природи до антропогенного навантаження на основі відмінностей у поширенні забруднювачів у різних середовищах. Тверді, рідкі й газоподібні викиди забруднюючих речовин поступають у всі компоненти природи: води, ґрунти, атмосферне повітря. Найбільше викидів здійснюється в атмосферне повітря, через яке небезпечні речовини поширюються в інші компоненти природи, підвишуючи тим самим уже існуючий у них рівень забруднення. У процесі довготривалої дії забруднювачів погіршуються чи порушуються основні природні, соціально-економічні функції природного середовища. Це ускладнює життя всіх живих організмів, а особливо людини. Слід зважити також на явище синергізму (сукупної дії чинників, яке характерне як для самого процесу забруднення, так і для викликаних ним наслідків). Важливо відмітити властивість деяких хімічних елементів поступово накопичуватися в об'єктах середовища, що призводить до посилення пагубної дії при їх проходженні біологічними ланцюгами. На стан екологічної ситуації в регіонах України впливає також прояв еколого-географічних проблем. Серед них для України характерними є: зменшення запасів корисних копалин, вичерпання ресурсів, зниження їх якості й розмаїття; небезпека порушення середовища внаслідок добування корисних копалин тощо); зміна структури земельних ресурсів унаслідок вилучення земель під господарські потреби й забудови, а також через розвиток негативних процесів у ландшафтах (ерозії, абразії, карсту, суфозії та просідання ґрунтів, підтоплення і заболочення, тощо); зниження родючості ґрунтів унаслідок вимивання гумусу, засолення, підтоплення тощо; забруднення важкими металами, пестицидами й іншими речовинами; зменшення запасів і забруднення поверхневих та підземних вод унаслідок посиленого водозабору, внесення забруднюючих речовин у водні об'єкти в процесі виробництва й ведення комунального господарства; забруднення повітря та зміна його складу внаслідок промислових та інших викидів у атмосферу; скорочення розмаїття рослинного й тваринного світу та зміни в його генофонді; зменшення біологічної продуктивності ландшафтів; погіршення геогігієнічних та санітарно-епідеміологічних умов життєдіяльності людини та існування живих організмів.

Ці проблеми виникли тому, що структура господарства України, що розвивалося десятиліттями, не відповідала в багатьох регіонах їх інтегральному потенціалу. При цьому не враховувались об'єктивні потреби й інтереси людей, що тут проживали, та екологічні можливості конкретної території. Провідними галузями господарства є енергетика, гірнично- та вугледобувна, хімічна промисловість, машинобудування. Фізично й морально застаріле устаткування в цих галузях обумовило інтенсивне використання енергії, води, землі та інколи не контрольовані викиди забруднюючих речовин у всі компоненти природи. Щорічно в процес виробництва залучається біля 1,5 млрд т первинної сировини, а обсяг відходів цих галузей промисловості становить біля 15 млрд т. Таким чином, на сьогодні для України стан розвитку виробництва є головним екологоформуєчим фактором. Стан природи в Україні – критичний, а в деяких її регіонах деградація має незворотний характер.

Україна в умовах глобалізації

Наприкінці 1990-х років з усією очевидністю проявився той факт, що завершення «холодної війни» та біполярного протистояння на світовій арені надало потужного імпульсу розвитку процесів глобалізації, особливо її політичній та економічній основі. Із завершенням протиборства двох соціально-політичних та економічних систем – капіталізму та соціалізму – глобалізація перетворилася на домінуючу тенденцію світового розвитку.

Останнє десятиліття ХХ ст. ввійде в історію вельми суттєвими геополітичними змінами. Серед нових політичних реалій – утворення української незалежної держави.

Передумовами глобальних зрушень на континенті були: подолання військово-політичного протиборства Схід – Захід, падіння комунізму і переорієнтація низки держав на засади цінностей західної демократії. Унаслідок цих подій світ із двополюсного, чітко розмежованого поступово набирає обрисів багатопольного, взаємозалежного, зростають взаємовпливи держав і народів. Тісно пов'язані між собою процеси подолання розколу Європи й Німеччини, ослаблення полюса сили, що його уособлювала Москва, і самовизначення народів східноєвропейських держав і національно-державного волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу. На Сході припинили існування воєнно-політичний блок країн Варшавського договору, Рада Економічної Взаємодопомоги та СРСР як світова наддержава.

Геополітичне значення виникнення в Європі нової держави – України важко переоцінити. Проголошена нею мета – стати незалежною, демократичною, без'ядерною державою – не тільки не суперечить принципам побудови нової Європи, а навпаки, з огляду на її геополітичні характеристики, найкраще відповідатиме їм.

Положення України на межі двох великих цивілізаційних просторів – європейського та євразійського – було і залишається одним із визначальних чинників її історичної та політичної долі. Географічно Україна завжди була і залишається центральноєвропейською державою, історично ж і політично тривалий період більша частина України перебувала під впливом євразійської культурної традиції, у складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Національна свідомість виявилася розщепленою, відповідно, не було єдиних геополітичних пріоритетів, національних інтересів, єдиної національної стратегії. Усе це зумовило невдачу побудови національної держави на початку ХХ ст., а також сучасні труднощі становлення Української держави.

З точки зору глобалізації та державно-політичних цілей, географічне розташування України та геополітичне становище, що з нього випливає, має як переваги, так і недоліки. До переваг належить те, що країна розташована на перехресті впливів – між Сходом і Заходом, має відкриті торговельні шляхи з державами Півночі і Півдня. Належність України через Чорне море до басейну Середземного моря визначає її легкий доступ до регіону Близького Сходу.

Недоліками геополітичного становища України є відсутність природних кордонів, за винятком, хіба-що, Півдня, де Україна омивається Чорним

морем, близькість держав, для яких у минулому Україна була територією експансії. З погляду геополітики, для збереження своєї впливовості Україна повинна розвивати добросусідські відносини з усіма прикордонними державами, іти на розвиток відносин з країнами Європи, мати партнерів на Заході, Сході, Півдні та Півночі, не допускати якогось одного з векторів геополітичних орієнтацій. Вона повинна відстояти суверенітет стосовно Криму, який є природним продовженням території України і має велике значення для виходу на Близький і Середній Схід і басейн Середземного моря.

Саме тому Україна не може залишатись осторонь сучасних глобалізаційних процесів. Молода незалежна держава прагне до створення системи міжнародної співпраці, здатного забезпечити її політичну й економічну безпеку. Це прагнення не тільки стимулює інтеграцію України до світового співтовариства, а й сприяє зростанню її впливу в різних регіонах.

Слід зазначити, що серед вітчизняних науковців ведуться дебати про здатність української економіки інтегруватись у світові економічні процеси, але їхні думки сходяться в тому, що попри всю відірваність значної частини української економіки від глобальних ринків і незрозумілість економічної поведінки уряду і національного капіталу, Україна змушена активніше шукати відповіді на виклики глобалізації, вирішувати дилему про те, кому «делегувати» частину економічного та політичного суверенітету – Росії чи об'єднаній Європі, що розширюється, або ж напрацьовувати національну модель співпраці з транснаціональним капіталом.

При розв'язанні проблем свого національного розвитку Україні потрібно визначатися, у якій глобалізації вона бере участь. Питання складне, особливо для чинних політиків, змушених його з'ясувати. Владі потрібно вдумливо, виважено і далекоглядно оцінити існуючий нині розклад світових сил і тенденцій для того, щоб вийти зі стану залежного розвитку і посісти гідне місце у світі та відігравати свою власну роль у процесі глобалізації.

До позитивів глобалізму в Україні можна зарахувати можливість глобального регулювання екологічної ситуації в державі, забезпечення безпеки суспільства від глобальних загроз різного характеру, які непереборні для кожної окремої держави і навіть наддержави (скажімо, планетарні катастрофи), можливість підтягнути з економічного боку країну до рівня високорозвинених.

Сучасний стан вирішення національного питання й міжнаціональних відносин в Україні

За даними перепису 2001 р. в Україні проживало 48,5 млн осіб, у т.ч. 37,5 млн українців, 8,3 млн росіян, 103,6 тис. євреїв, 275,8 тис. білорусів, 258,6 тис. молдован, 204,6 тис. болгар, 144,1 тис. поляків, 156,6 тис. угорців, 151 тис. румун і т.д. Станом на 1 лютого 2014 р. чисельність наявного населення України становила 45,4 млн мешканців, зокрема міського – 31,3 млн осіб (69,0%), сільського – 14 млн осіб (31,0%).

З перших днів незалежності Україна проголосила рівноправ'я всіх громадян держави незалежно від їх національності. Ще 10 квітня 1990 р. було створено Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів,

згодом реорганізований у міністерство (нині – **Державний комітет у справах національностей та міграції**). На нього було покладено функції відродження та розвитку мов, культур, вільної реалізації духовних потреб усіх національностей, що проживають на території України.

1 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла «Декларацію прав національностей України». У ній підкреслювалось, що в Україні гарантуються всім народам, національним групам, громадянам рівні економічні, політичні, соціальні й культурні права.

Іншим важливим документом став **Закон «Про національні меншини в Україні»** (травень 1992 р.). Він зафіксував право кожного народу на культурно-національну автономію, творення своєї національної культури, відродження історико-культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних та навчальних закладів. У 2000 р. було зареєстровано 450 національно-культурних товариств, з них 25 мали всеукраїнський статус. За даними Міністерства освіти і науки, нині у державі діють 1880 шкіл з російською мовою навчання, 94 – з румунською, 69 – з угорською, 12 – з кримськотатарською, 4 – з польською, 9 – з молдовською, а також 2242 школи з двома і більше мовами викладання. Понад 1,4 тис. періодичних видань друкуються мовами національних меншин.

Складною була **проблема повернення кримських татар** на історичну батьківщину, облаштування їх та надання українського громадянства. Фінансування цієї справи повністю лягло на плечі України.

Освіта та наука в умовах сучасної України

На початку 90-х рр. СРСР посідав за рівнем освіти 28 місце у світі. Попри неодноразові спроби реформувати систему освіти (освітні реформи 1984 та 1987-1988 рр.), її стан не поліпшувався. Такими були стартові умови розвитку освіти незалежної України.

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту» (нова редакція затверджена у 1996 р.), за яким освіта визнана пріоритетною сферою, основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави, передбачено кардинальні зміни в її роботі. **У листопаді 1993 р. Кабінет Міністрів України затвердив національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»)**, метою якої є піднесення вітчизняної освіти до світового рівня.

Освітня система стає більш гнучкою та різноманітною. З'явилася велика кількість **навчально-виховних закладів нового типу – ліцеї, коледжі та гімназії**. Вони значно урізноманітнили навчальний процес, сприяють поглибленому розвитку здібностей в учнів та студентів. Значно більше уваги приділяється вивченню історії України, народознавства, помітні зрушення є у викладанні інших суспільних наук. **У 2000 р. почала здійснюватись широко-масштабна програма реформування середньої освіти, яка має наблизити школу до сучасних вимог життя.**

Одним із найважливіших завдань школи є **забезпечення виконання закону про мови (1989 р.)**. У республіці відкрито чи поновлено сотні шкіл з українською мовою навчання, організовано тисячі українських класів у школах з російською мовою викладання.

Зроблено перші суттєві кроки щодо реформування професійно-технічної і вищої освіти. З метою тіснішого зв'язку з середньою освітою були злиті Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти в одне – Міністерство освіти України (з 2000 р. – **Міністерство освіти і науки України**). Скорочуються масштаби підготовки спеціалістів через заочну та вечірні форми навчання, здійснюється **перехід на ступеневу підготовку**: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створюються навчальні заклади, які базуються на інших формах власності.

Вищі стають більш самостійними у своїй діяльності. Проведено роботу по **ліцензуванню** (наданні дозволу на освітню діяльність) та **акредитації** (визначенні професійного рівня діяльності) вищих навчальних закладів. **Введено поряд з державним замовленням платний прийом на навчання. З 2008 р. обов'язковою умовою вступу до вищого навчального закладу стало проходження зовнішнього незалежного оцінювання.**

Національне відродження в роки державної незалежності призвело до **відновлення Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Національного університету «Острозька академія»**. Нині мережа вищих навчальних закладів України налічує **803 закладів усіх рівнів акредитації та форм власності**, у т.ч. 325 університетів, академій, інститутів (тут здобувають освіту 1,7 млн осіб) та 478 коледжів, технікумів, училищ. 229 ВНЗ III-IV рівнів акредитації є державними і комунальними.

19 травня 2005 р. на конференції у норвезькому місті Берген Україна офіційно приєдналася до «Болонського процесу», що має на меті створення єдиного європейського простору вищої освіти. Приєднання нашої країни до Болонського процесу надає можливість здійснити структурні перетворення вищої освіти за узгодженою системою критеріїв, стандартів і характеристик, що дозволить Україні стати визнаною частиною європейського освітнього і наукового простору. З огляду на стан української системи вищої освіти, головним напрямом Болонського процесу стане лібералізація вищої школи, навчання студентів принципів свободи й одночасно відповідальності за свій вибір. На сьогодні 46 європейських країн, включно з Україною, є його учасниками. Згідно з цілями БП до 2010 року освітні системи країн-учасниць Болонського процесу мали бути змінені, щоб сприяти: полегшеному переїзду громадян з метою подальшого навчання чи працевлаштування у Зоні європейської вищої освіти; зростанню привабливості європейської вищої освіти; розширенню Європи та забезпеченню її подальшого розвитку як стабільного, мирного, толерантного суспільства.

Складні та суперечливі процеси проходили в українській науці. Провідним науковим центром залишається **Академія наук України**, проголошена у 1994 р. національною. Однак і в ній нагромадилися серйозні проблеми.

Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася **падінням престижності фундаментальних досліджень**. Понад 90% нових технологічних розробок не впроваджується у виробництво. Серйозною вадою є поділ науки на академічну, вишівську і галузеву. Великі труднощі в матеріально-технічному та кадровому забезпеченні створює низький рівень фінансування. Окремі інститути втратили за останні роки 50-60% свого кадрового складу.

Загальна чисельність наукових кадрів в Україні у 1994 р. становила майже 300 тис. осіб, з них понад 80 тис. – доктори і кандидати наук. Однак **наукові результати набагато нижчі, ніж у Західній Європі та Америці**.

Загалом, спостерігалось зниження професіоналізму частини наукових співробітників через відсутність здорового суперництва, творчих дискусій, чесного і відкритого обміну думками, односторонню орієнтацію української науки на російську та ізоляцію від європейської і світової науки. Погана технічна оснащеність наукових лабораторій, різке зниження життєвого рівня і соціальна незахищеність призвели до зростання виїзду багатьох вчених за кордон. Понад 20% науковців перейшли у комерційні структури.

Такий стан у науці не дає надії на швидкий вихід України з кризи, хоча немало вчених самовіддано працює у цьому напрямі. **Нині перебудовується робота НАН України, змінюються пріоритети**. Зростає увага до фундаментальних досліджень. Йде перегрупування наукових сил. Засновані Академія педагогічних наук, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв ряд інших галузевих закладів. **Виникла низка дослідних інститутів та центрів** як громадських об'єднань науковців, наукових товариств. Зокрема, у 1989 р. відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки в роки незалежності зробили академіки НАН України Ю.Митропольський (математична фізика), О.Гузь (механіка), П.Костюк (фізіологія), В.Грищенко (кріобіологія), Ю.Глеба (клітинна інженерія), В.Тацій (правознавство), І.Дзюба (літературознавство), П.Тронько, В.Смолій (історія), І.Курас (політологія), В.Шинкарук, М.Попович (філософія) та ін.

Література та мистецтво

Процеси оновлення широко охопили **українську літературу**. Письменство остаточно звільнилося від комуністичної ідеології. Йде переоцінка суспільних ідеалів, історичних явищ. Набула бурхливого розвитку **художня публіцистика**, що пояснюється високим рівнем політизації суспільних процесів. Слід відзначити наповнену високим громадянським змістом творчість І.Драча, Д.Павличка, І.Дзюби, Р.Лубківського, Р.Іваничука, О.Мусієнка, С.Плачинди, Ю.Щербака, М.Жулинського, В.Яворівського та ін. Першим лауреатом Шевченківської премії незалежної України в галузі літератури стали Р.Лубківський (за збірку поезій «Погляд вічності»), П.Мовчан (за збірку поезій «Материк», «Осереддя»), О.Луцій, автор роману «Падіння давньої столиці» та історичних повістей «Гетьманська булава», «Повернення лицарів». До видатних здобутків літератури належать твори Л.Костенко – роман у віршах

«Берестечко» (1999 р.), прозовий роман «Записки українського самашедшого» (2010 р.). У літературу ввійшло нове покоління, представлене іменами І.Андрусяка, Ю.Андруховича, В.Медвідя, Ю.Покальчука, В.Цибулька, О.Забужко, В.Неборака, С.Жадана, В.Слапчука, П.Вольвача, С.Пашковського, В.Шкляра, О.Ірванця та ін. Прийшли із забуття твори В.Винниченка, М.Зерова, Г.Косинки, М.Куліша, Є.Маланюка, О.Олеся, В.Стуса, М.Хвильового. Читачі познайомилися з творчістю літераторів української діаспори – І.Багряного, В.Барки, О.Ольжича, Ю.Липи, У.Самчука, О.Теліги та ін.

Сучасні реалії вносять суттєві зміни і в театральне мистецтво. Театр стає дедалі популярнішим. Кожного року відбувається до 40 тис. вистав, які відвідує близько 20 млн глядачів. Virізняться своєю діяльністю у галузі театру режисери І.Борис, С.Демченко, С.Мойсєєв, В.Петров, Б.Шарварко, Р.Віктюк, Б.Жолдак та ін. Визнання завоювали **недержавні театри і концертні групи** – «Театр Бенефіс», «Театр зірок» у Києві, театр «Люди і ляльки» у Львові. З 1992 р. набув популярності серед театральних шанувальників проект С.Проскурні щорічний фестиваль «Мистецьке Березілля».

Поступово **відроджується українське кіно**. Міжнародне визнання здобули фільми: «Лебедине озеро. Зона» (режисери – С.Параджанов, Ю.Ілленко), «Голод – 33» (О.Янчук, С.Дяченко, Л.Танюк). Схвалення у глядачів отримали фільми режисера К.Муратової «Три історії», «Другорядні люди», «Чеховські історії», В.Криштофовича – «Приятель небіжчика», Г.Кохана – «Тупик», Ю. Ілленка – «Молитва про гетьмана Мазепу», М.Машенка – «Богдан Хмельницький». Уперше в історії вітчизняного кіно **Золоту пальмову гілку 58-го Канського фестивалю (травень 2005 р.) завоював короткометражний чорно-білий фільм «Подорожні» режисера І.Стрембицького**.

Певні зрушення відбулися в музиці. У 1992 р. **утворено Всеукраїнську музичну спілку**. Діють 43 концертні організації, 139 художніх колективів. Найвідоміші з них – Одеський філармонічний симфонічний оркестр, ансамбль солістів «Київська камерата», Київський камерний музичний театр, симфонічний оркестр Національної філармонії, ансамбль «Київські солісти» під керівництвом Б.Которовича та ін. Скарбниця української культури поповнилася музичними творами Л.Дичко («Літургія № 1»), Є.Станковича («Реквієм жертвам голодомору 1933 р.»), кантата «Бабин Яр») і т.д. Плідно працюють поети-пісняри Ю.Рибчинський, М.Лукив, С.Галябарда, В.Крищенко, композитори О.Бурмицький, О.Білаш, І.Карабиць, О.Морозов, А.Горчинський. Здобули визнання та популярність як в Україні, так і за кордоном виконавці оперних та балетних партій А.Солов'яненко, В.Степова, В.Гришко, А.Кочерга, В.Лук'янець, О.Микитенко, В.Писарев, Л.Забіляста. Нові пісні дарували Р.Кириченко, Н.Яремчук, О.Білозір, П.Дворський, Т.Петриненко, Н.Матвієнко, Т.Повалій, В.Шпортко, О.Пономарьов, С.Ротару, В.Зінкевич, А.Кудлай, В. та С.Білоножки, П.Зібров, І.Попович та ін. Переможцем пісенного фестивалю «Євробачення-2004» стала співачка Руслана Лижичко. Другі місця на цьому конкурсі посіли Верка Сердючка (2007 р.) і Ані Лорак (2008 р.), третє – Злата Огневич (2013 р.). **Різно зросла кількість фестивалів і конкурсів:** «Червона рута» (з 1989 р.), «Таврійські ігри», «Пісенний

вернісаж», «Музичні прем'єри сезону», «Харківські асамблеї», «Оksamитові сезони Криму», «Берегиня», оперного мистецтва ім. С.Крушельницької (м. Львів), конкурси ім. В.Горовица (м. Київ), ім. С.Людкевича (м. Львів), ім. О.Січинського (м. Івано-Франківськ).

Розвивається **образотворче мистецтво**. Воно поповнилося чудовими живописними та графічними творами Т.Яблонської, М.Примаченко, М.Дерегуса, В.Касьяна, Г.Якутовича, Б.Туліна, І.Марчука, Д.Нарбута. Здорову конкуренцію державним мистецьким закладам складають **приватні та госпрозрахункові картинні галереї й виставкові зали** – «Брама», «НЕФ», «Грифон», Галерея мистецтв НаУКМА. **Споруджено десятки пам'ятників**, у т.ч. Тарасу Шевченку у Луцьку, Чернігові, Червонограді, Золотоноші; Богдану Хмельницькому – у Черкасах, Суботіві, Кіровограді; княгині Ользі – у Луцьку; князю Ярославу – у Києві і т.д. **У 90-ті рр. в Україні з'явилося 26 нових історико-культурних заповідників, шість з яких одержали статус національного.**

Характерні риси та особливості сучасного розвитку релігії

Відродження духовності українського народу значною мірою пов'язане з відродженням релігії та церкви. Відносини з релігійними громадами, особами, які належать до різних конфесій регулюють Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (квітень 1991 р.) та Конституція України. З проголошенням незалежності України **відбулося помітне зростання кількості релігійних громад, будуються храми** (у 1991-2004 рр. було побудовано та здійснювалося будівництво близько 4 тис. храмів), **відроджуються монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи. У 1997 р. в державі діяло 64 конфесії**, в яких налічувалося понад 18 тис. релігійних громад (з них 6 тис. оформили свій статус впродовж 1991-1995 рр.), понад 100 монастирів (серед них ушановані Києво-Печерська та Почаївська лаври), 40 релігійних навчальних закладів. **У 2004 р. нараховувалося понад 100 конфесій і сект.** В Україні працюють близько 20 тис. служителів культу, виходять у світ понад 50 періодичних релігійних видань.

Ще до проголошення незалежності України у січні 1990 р. православні церкви, монастирі, релігійні навчальні заклади, які діяли на території УРСР, були виділені у самоврядний Український екзархат Московського патріархату. Частина кліру і віруючих, які були на позиціях незалежності церкви, 16 липня 1990 р. відновила Українську автокефальну церкву. Навесні 1990 р. поновлено діяльність Української греко-католицької церкви.

Після набуття Україною суверенітету в країні стала дедалі помітнішою тенденція до усамостійнення православної церкви. **У листопаді 1991 р. Помісний Собор УПЦ одногосно прийняв постанову про цілковиту автокефалію української церкви.** Однак Архієрейський Собор РПЦ, що проходив 31 березня – 4 квітня 1992 р. у резиденції патріарха Алексія II, відмовив у наданні автокефалії УПЦ і зробив спробу усунути митрополита Філарета від керівництва УПЦ. 27 травня 1992 р. у Харкові за ініціативи вищого духовенства УПЦ відбувся Архієрейський Собор з метою усунення митрополита Філарета з посади предстоятеля УПЦ і поставлення на його

місце керуючого справами Московської патріархії митрополита Володимира (Віктора Сабодана). У відповідь, **25-26 червня 1992 р. у Києві зібрався Всеукраїнський Православний собор, на якому прибічники Філарета об'єдналися з УАПЦ, утворивши Українську православну церкву Київського патріарху.** Патріархом об'єднаної церкви обрали главу УАПЦ Мстислава (Скрипника), його заступником – Філарета. Проте в УПЦ-КП відбувся розкол. Відновила свою діяльність УАПЦ. Після смерті Мстислава у 1993 р. патріархом УАПЦ став Дмитрій (Ярема), а патріархом УПЦ-КП обрали митрополита Володимира (в миру – Василь Романюк). Після смерті патріарха Володимира (14 липня 1995 р.) влада не дозволила поховати його тіло на території Софійського собору, в якому його було висвячено на патріарха (тіло патріарха було поховано перед входом у Софійський собор). При цьому влада застосувала побиття учасників похоронної процесії, внаслідок чого ці події дістали назву **«червоного вівторка»**. 20-21 жовтня 1995 р. на черговому Соборі УПЦ-КП патріархом було обрано **Філарета** (Денисенка). У 2000 р. УАПЦ втратила свого патріарха Дмитрія. Пізніше його функції виконував митрополит УАПЦ в Західній Європі Костянтин. Нинішнім предстоятелем церкви є Мефодій (Кудряков). УПЦ Московського патріархату очолював митрополит Володимир, після смерті якого **17 серпня 2014 р. УПЦ-МП очолив Онуфрій**. Таким чином, на території України продовжує діяти низка православних конфесій: УПЦ-МП (понад 11,3 тис. парафій), УПЦ-КП (близько 4,3 тис. парафій), УАПЦ (понад 600 парафій), УПЦ-катакомбна, УПЦ Андрія Первозванного.

Відсутність єдності у православ'ї є дестабілізуючим фактором у сучасному українському суспільстві. В зв'язку з цим, останнім часом посилюється суспільний інтерес до проблем об'єднання українського православ'я.

Розширюється вплив **Української греко-католицької церкви**, яка має 3,6 тис. релігійних парафій. У 2001-2011 рр. на чолі церкви був **Любомир Гузар**. Нині очільником церкви є **Святослав Шевчук**. Римо-католицька церква налічує понад 909 громад. До інших конфесій належать **протестантські об'єднання Євангелістських християн-баптистів, Адвентистів сьомого дня** та ін., нехристиянські конфесії представників іудаїзму й мусульманства. **Відроджуються дохристиянські вірування слов'ян (РУНВіра)**. Є й нелегальні об'єднання. Серед них, зокрема, **сатаністи, Біле братство**, керівництво якого було притягнуто до судової відповідальності за проти-законну, антигуманну діяльність, **сектантське об'єднання Муна** та ін.

Найважливіші події

19-21 серпня 1991 р. – державний переворот у Москві. Діяльність антиконституційного Державного комітету з надзвичайного стану.

24 серпня 1991 р. – Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України.

30 серпня 1991 р. – Президія Верховної Ради України прийняла постанову про заборону діяльності Комуністичної партії України.

4 вересня 1991 р. – підняття над будинком Верховної Ради

національного синьо-жовтого прапора.

8 жовтня 1991 р. – прийняття Закону України «Про громадянство України».

1 листопада 1991 р. – Верховна Рада України прийняла «Декларацію прав національностей України».

4 листопада 1991 р. – прийняття Закону України «Про державний кордон України».

1 грудня 1991 р. – проведення всеукраїнського референдуму на підтримку Акта проголошення незалежності України та вибори Президента України.

5 грудня 1991 р. – обрання І.Плюща Головою Верховної Ради України.

6 грудня 1991 р. – прийняття Закону України «Про збройні сили України».

8 грудня 1991 р. – підписання Білоруссю, Росією та Україною угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

15 січня 1992 р. – Верховна Рада України затвердила Державний гімн.

28 січня 1992 р. – Верховна Рада України затвердила Державний прапор України.

30 січня 1992 р. – прийняття Закону України «Про форми власності на землю».

19 лютого 1992 р. – Верховна Рада України затвердила малий герб держави у вигляді тризуба.

26 лютого 1992 р. – прийняття України до Міжнародного валютного фонду.

4 березня 1992 р. – прийняття Закону України «Про приватизацію майна державних підприємств».

5 березня 1992 р. – запровадження в областях, містах Києві і Севастополі посад представників Президента України.

10 березня 1992 р. – Україну прийняли до Північноатлантичної Ради співробітництва.

26 червня 1992 р. – утворення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ-КП).

21-24 серпня 1992 р. – у Києві відбувся Всесвітній форум українців.

4 вересня 1992 р. – початок виходу з рубльової зони. Введення у безготівковий обіг купоно-карбованців.

13 жовтня 1992 р. – 21 вересня 1993 р. – діяльність уряду Л.Кучми.

19 червня 1993 р. – відновлення діяльності Комуністичної партії України.

2 липня 1993 р. – ухвалення Закону України «Основні напрями зовнішньої політики України».

22 вересня 1993 р. – 16 червня 1994 р. – діяльність уряду Л.Кравчука – Ю.Звягільського.

17 грудня 1993 р. – початок процесу вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ).

27 березня 1994 р. – вибори до Верховної Ради України.

18 травня 1994 р. – обрання О.Мороза Головою Верховної Ради України.

16 червня 1994 р. – 4 червня 1995 р. – діяльність уряду В.Масола.

26 червня, 10 липня 1994 р. – два тури виборів Президента України.

5 листопада 1994 р. – прийняття Закону України «Про прокуратуру».

8 червня 1995 р. – 27 травня 1996 р. – діяльність уряду С.Марчука.

8 червня 1995 р. – прийняття Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України.

31 жовтня 1995 р. – Верховна Рада України прийняла рішення про вступ України до Ради Європи

28 травня 1996 р. – 2 липня 1997 р. – діяльність уряду П.Лазаренка.

28 червня 1996 р. – прийняття Конституції України.

1 вересня 1996 р. – запровадження нової національної валюти – гривні.

31 травня 1997 р. – підписання «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією».

9 липня 1997 р. – у Мадриді підписано «Хартію про особливе партнерство між НАТО та Україною».

16 липня 1997 р. – 22 грудня 1999 р. – діяльність уряду В.Пустойтенка.

19 листопада 1997 р. – стартував американський космічний корабель «Колумбія», у складі міжнародного екіпажу, членом якого був перший космонавт незалежної України Л.Каденюк.

29 березня 1998 р. – вибори до Верховної Ради України за мажоритарно-пропорційною системою.

7 липня 1998 р. – обрання О.Ткаченка Головою Верховної Ради України.

21 жовтня 1998 р. – прийняття Конституції Автономної Республіки Крим.

31 жовтня, 14 листопада 1999 р. – два тури виборів Президента України.

22 грудня 1999 р. – 26 квітня 2001 р. – діяльність уряду В.Ющенка.

Лютий 2000 р. – обрання І.Плюща Головою Верховної Ради України.

16 квітня 2000 р. – проведення всеукраїнського референдуму за внесення змін і доповнень до Конституції України.

28 листопада 2000 р. – оприлюднення у Верховній Раді України сенсаційних аудіозаписів М.Мельниченка про причетність Президента України Л.Кучми до вбивства журналіста Г.Гонгадзе. Початок політичної кризи.

21 січня 2001 р. – Указ Президента України Л.Кучми «Про затвердження Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001-2004 рр.».

5 квітня 2001 р. – прийняття Закону України «Про політичні партії України».

29 травня 2001 р. – 16 листопада 2002 р. – діяльність уряду А.Кінаха.

25 жовтня 2001 р. – ухвалення Верховною Радою України Земельного кодексу України.

5-14 грудня 2001 р. – Всеукраїнський перепис населення.

31 березня 2002 р. – вибори до Верховної Ради України.

28 травня 2002 р. – обрання В.Литвина Головою Верховної Ради України.

16 вересня 2002 р. – мітинги опозиції в рамках акції «Повстань Україно!».

21 листопада 2002 р. – 1 грудня 2004 р. – діяльність уряду В.Януковича.

19 червня 2003 р. – прийняття Закону України «Про основи національної безпеки України»

23 вересня 2003 р. – укладення угоди про створення Єдиного економічного простору між Україною, Росією, Білоруссю і Казахстаном.

31 жовтня, 21 листопада 2004 р. – два тури виборів Президента України.

21 листопада – 8 грудня 2004 р. – «Помаранчева революція» в Україні.

8 грудня 2004 р. – прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України».

26 грудня 2004 р. – обрання В.Ющенка Президентом України.

4 лютого – 8 вересня 2005 р. – діяльність уряду Ю.Тимошенко.

22 вересня 2005 р. – 4 серпня 2006 р. – діяльність уряду Ю.Єханурова.

22 червня 2006 р. – створення парламентської коаліції у складі БЮТ, «Нашої України» і СПУ.

6 липня 2006 р. – обрання О.Мороза Головою Верховної Ради України.

3 серпня 2006 р. – підписання «Універсалу національної єдності».

4 серпня 2006 р. – 18 грудня 2007 р. – діяльність уряду В.Януковича.

28 листопада 2006 р. – прийняття Закону України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні».

21 грудня 2006 р. – прийняття Закону України «Про Кабінет Міністрів України».

2 квітня 2007 р. – Указ Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України 5 скликання.

18 квітня 2007 р. – рішення Виконавчого комітету УЕФА про проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 р. в Україні та Польщі.

5 червня 2007 р. – Указ Президента України про призначення позачергових виборів до Верховної Ради України.

30 вересня 2007 р. – дострокові вибори до Верховної Ради України.

18 листопада 2007 р. – аварія на шахті ім. Засядька (м. Донецьк), під час якої загинув 101 шахтар.

29 листопада 2007 р. – створення парламентської коаліції у складі БЮТ і «Нашої України – Народної самооборони».

4 грудня 2007 р. – обрання А.Яценюка Головою Верховної Ради України.

18 грудня 2007 р. – 11 березня 2010 р. – діяльність уряду Ю.Тимошенко.

9 грудня 2008 р. – обрання В.Литвина Головою Верховної Ради.

7 лютого 2010 р. – обрання В.Януковича Президентом України.

11 березня 2010 р. – 28 січня 2014 р. – діяльність уряду М.Азарова.

21 квітня 2010 р. – угода між Україною і Російською Федерацією про

продовження терміну перебування Чорноморського флоту в Севастополі на 25 років.

30 вересня 2010 р. – Конституційний Суд України скасував дію конституційної реформи 2004 р. Повернення до президентсько-парламентської форми правління.

8 червня – 1 липня 2012 р. – проведення в Україні та Польщі фінальної частини чемпіонату Європи з футболу.

28 жовтня 2012 р. – вибори до Верховної Ради України.

13 грудня 2012 р. – обрання В.Рибака Головою Верховної Ради.

Листопад 2013 р. – лютий 2014 р. – Європейська революція («Євромайдан») в Україні.

22 лютого 2014 р. – відновлено чинність конституційної реформи 2004 року. Україна перетворювалася на парламентсько-президентську республіку.

22 лютого 2014 р. – обрання О.Турчинова Головою Верховної Ради України.

24 лютого 2014 р. – Російська Федерація розпочала військову спецоперацію по окупації Криму.

27 лютого 2014 р. – Верховна Рада України затвердила на посаді прем'єр-міністра України А.Яценюка.

21 березня 2014 р. – підписано політичну частину угоди асоціації з Європейським Союзом.

27 червня 2014 р. – підписано економічну частину угоди асоціації з Європейським Союзом.

25 травня 2014 р. – обрання П.Порошенка Президентом України.

26 жовтня 2014 р. – позачергові вибори до Верховної Ради України.

27 листопада 2014 р. – обрання В.Гройсмана головою Верховної Ради України. Того ж дня прем'єр-міністром України обрали А.Яценюка.

29 грудня 2014 р. – Президент України підписав прийнятий Верховною Радою законопроект про відмову від позаблокового статусу.

27 січня 2015 р. – Верховна Рада України визнала Російську Федерацію агресором.

2 березня 2015 р. – Президент України ввів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони про звернення до ООН та ЄС про направлення в Україну миротворців.

Персоналії

Азаров Микола Янович (нар. 17 грудня 1947) – український політик, прем'єр-міністр України (2010-2014). Один з лідерів (з 23.04.2010 р. – Голова) Партії регіонів. 1971-1976 рр. – начальник дільниці, головний інженер у тресті «Тулашахтоосушення» комбінату «Тулавугілля». 1976-1984 рр. – завідувач лабораторії, потім відділу Підмосковного науково-дослідного і проектно-конструкторського вугільного інституту. 1984-1995 р. – заступник директора та директор Українського державного науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту гірничої геології, геомеханіки та маркшейдерської справи. 1996-2002 рр. – Голова Державної податкової

адміністрації України. 2002-2005, 2006 рр. – перший віце-прем'єр-міністр України, міністр фінансів України. 2004-2005 рр. – в. о. прем'єр-міністра України. Народний депутат України 3 скликань.

Вітренко Наталія Михайлівна (нар. 28.12.1951) – доктор економічних наук, доцент, голова Прогресивної соціалістичної партії (з квітня 1994 р.). У 1977-1979 рр. – співробітник Українського НДІ науково-технічної інформації Держплану УРСР. 1979-1989 рр. – доцент Київського інституту народного господарства. З 1989 р. працювала у Раді з вивчення продуктивних сил України АНУ, була радником Голови Верховної Ради України (1994-1995). Народний депутат України 2 скликань. Кандидат у Президенти України на виборах у 1999 і 2004 рр.

Гройсман Володимир Борисович (нар. 20 січня 1978) – український державний і політичний діяч. 2006-2014 рр. – міський голова Вінниці. Віце-президент Асоціації міст України з питань житлово-комунального господарства (2010-2014 рр.). З 27 лютого по 2 грудня 2014 рр. – віце-прем'єр-міністр України – міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. З 27 листопада 2014 р. – голова Верховної Ради України.

Схануров Юрій Іванович (нар. 23.08.1948) – громадський і державний діяч. У 1967-1991 рр. працював у будівництві. 1992-1993 рр. – Голова Департаменту економічних реформ та регіональних програм Київської міськдержадміністрації. 1994-1997 рр. – Голова Фонду держмайна України. 1997-1998 р. – Голова Держкомітету України з питань розвитку підприємництва. 1999-2001 рр. – перший віце-прем'єр-міністр України. 2005 р. – голова Дніпропетровської облдержадміністрації. 2005-2006 рр. – прем'єр-міністр України. 2007-2009 рр. – міністр оборони. 2009-2010 рр. – перший заступник Глави Секретаріату Президента України. Народний депутат України 3 скликань.

Жулинський Микола Григорович (нар. 25.08.1940) – доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту літератури НАН України. 1960-1962 рр. – вчитель 8-річної школи с.Озерськ Дубнівського району Рівненської області. У 1962-1968 рр. працював робітником. З 1978 р. – заступник директора з наукової роботи, директор Інституту літератури НАН України. Віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики (1992-1994, 1999-2000). Народний депутат України 3 скликань. 2008–2010 рр. – голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка. Лауреат Державної премії України ім. Т.Шевченка (за книгу «Із забуття – в безсмертя» (1991)). Автор книг: «Пафос життєствердження» (1974), «Наближення» (1986) і т.д., понад 500 статей, оглядів, рецензій.

Звягільський Юхим Леонідович (нар. 20.02.1933) – доктор технічних наук, професор, Герой України. У 1957-1979 рр. працював у шахтоуправлінні «Куйбишевське», тресту «Куйбишеввугілля». 1979-1992 рр. – директор шахти ім. Засядька. У 1993-1994 рр. – в.о. прем'єр-міністра України. Народний депутат України 8 скликань.

Кінах Анатолій Кирилович (нар. 4.08.1954) – голова Партії промисловців і підприємців (з квітня 2000 р.). Працював на заводах міст Галлін і Миколаїв. 1992-1994 рр. – представник Президента України у Миколаївській

області; 1994-1995 рр. – голова Миколаївської облради. У 1995-1996 рр. – віцепрем'єр-міністр України з питань промислової політики, 1999-2000, 2005 рр. – перший віцепрем'єр-міністр, 2001-2002 рр. – прем'єр-міністр України. 2005-2006 рр. – секретар Ради національної безпеки і оборони України. Народний депутат України 5 скликань. Кандидат у Президенти України (2004 р.).

Кучма Леонід Данилович (нар. 9.08.1938) – професор, Президент України (10.07.1994 – 23.01.2005). З 1960 р. працював інженером, старшим інженером КБ «Південне». 1975-1982 рр. – секретар парторганізації, 1982-1986 рр. – перший заступник генерального конструктора. 1986-1992 рр. – генеральний директор ВО «Південний машинобудівний завод». 1992-1993 рр. – прем'єр-міністр України. 1993-1994 рр. – президент УСПП. Народний депутат України 2 скликань.

Лазаренко Павло Іванович (нар. 23.01.1953) – доктор економічних наук, голова Всеукраїнського об'єднання «Громада». У 1978-1984 рр. – головний агроном, голова колгоспу ім. Калініна Новомосковського району Дніпропетровської області. У 1984-1990 рр. – на партійній роботі. 1992-1995 рр. – представник Президента України у Дніпропетровській області, голова Дніпропетровських облдержадміністрації (1995), облради (1994-1998), 1995-1996 рр. – перший віцепрем'єр-міністр України. 1996-1997 рр. – прем'єр-міністр України. Народний депутат України 3 скликань. З лютого 1999 р. перебуває за межами України. 17 лютого 1999 р. Верховна Рада України дала дозвіл на притягнення його до кримінальної відповідальності.

Литвич Володимир Михайлович (нар. 28.04.1956) – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, віцепрезидент НАН України (з травня 2006 р.), голова Народної партії (з червня 2004 р.). Герой України. 1978-1986 рр. – помічник ректора, викладач, доцент історичного факультету Київського університету. 1986-1989 рр. – начальник управління Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1989-1991 рр. – консультант, помічник секретаря ЦК КПУ. З 1994 р. – помічник Президента України. 1995-1996 рр. – заступник Голови Адміністрації Президента України. Голова Адміністрації Президента України (1999-2002). 2002-2006, 2008-2012 рр. – Голова Верховної Ради України. Автор понад 300 наукових праць: «Політична арена України» (1994), «Україна на межі тисячоліть» (2000), «Україна: хроніка поступу» (2001) та ін.

Луценко Юрій Віталійович (нар. 14.12.1964) – один із лідерів блоку «Наша Україна – Народна самооборона». Член СПУ (1991-2006 рр.). У 1989-1994 рр. працював на заводах м. Рівне, а у 1994-1996 рр. – Рівненських облраді і облдержадміністрації. 1997-1998 рр. – заступник міністра у справах науки і технологій, 1998-1999 рр. – помічник прем'єр-міністра України. У 1999-2002 рр. працював у Секретаріаті Верховної Ради України. Один із організаторів акцій руху «Україна без Кучми». 2005-2006, 2007-2010 рр. – міністр внутрішніх справ України. Народний депутат України 3 скликань.

Марчук Євген Кирилович (нар. 28.01.1941) – генерал армії України, голова Партії Свободи (з грудня 2004 р.). З 1963 р. – оперуповноважений КДБ по Кіровоградській області. З 1988 р. – начальник управління КДБ у Полтав-

ській області. З 1990 р. – перший заступник голови КДБ УРСР. У 1991-1994 рр. – голова СБУ. З 1994 р. – віце-прем'єр-міністр України, у 1995-1996 рр. – прем'єр-міністр України. 1999-2003 рр. – секретар Ради національної безпеки та оборони України. 2003-2004 рр. – міністр оборони України. Кандидат у Президенти України (1999). Народний депутат України 2 скликань.

Масол Віталій Андрійович (нар. 14.11.1928) – відомий громадський та державний діяч. У 1951-1971 рр. працював на Новокраматорському машинобудівному заводі. 1971-1972 рр. – генеральний директор ВО Краматорських заводів важкого машинобудування. З 1972 р. – перший заступник, голова Держплану УРСР. 1987-1990 рр. – Голова Ради Міністрів УРСР. 1994-1995 рр. – прем'єр-міністр України. Радник Президента України (1994-1995). Член ЦК КПУ (з 1976 р.), Політбюро ЦК КПУ (з 1987 р.), ЦК КПРС (з 1989 р.). Народний депутат України 2 скликань, депутат Верховної Ради УРСР 3 скликань, Верховної Ради СРСР 3 скликань.

Мороз Олександр Олександрович (нар. 29.02.1944) – голова Соціалістичної партії України (з жовтня 1991 р.). Працював у Таращанському технікумі механізації (1966-1974), Таращанському райоб'єднанні «Сільгосптехніка» (1974-1975), Київському обласному об'єднанні «Сільгосптехніка». У 1976 р. – завідувач сектором сільськогосподарського відділу Київського обкому КПУ. До серпня 1991 р. – лідер парламентської більшості Верховної Ради України. Після заборони КПУ – Голова оргкомітету зі створення СПУ. 1994-1998, 2006-2007 рр. – Голова Верховної Ради України. Народний депутат України 5 скликань. Кандидат у Президенти України (1994, 1999, 2010).

Плющ Іван Степанович (15.09.1941 – 25.06.2014) – почесний голова Партії вільних селян і підприємців України (з 2005 р.). З 1959 р. працював на селі: бригадиром, агрономом, головою колгоспу, директором радгоспу. З 1975 р. – інструктор, а з 1982 р. – завідувач відділу Київського обласного комітету КПУ. З 1984 р. – Голова Київського облвиконкому. 1990-1991 рр. – заступник Голови Верховної Ради України. 1991-1994, 2000-2002 рр. – Голова Верховної Ради України. 2007 р. – секретар Ради національної безпеки і оборони України. Народний депутат України 6 скликань. Кандидат у Президенти України (1994).

Порошенко Петро Олексійович (нар. 26.09.1965) – Президент України (з 7 червня 2014 р.). Народний депутат України 3-5, 7 скликань. Кандидат юридичних наук. Заслужений економіст України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, лауреат міжнародної премії імені П.Орлика. 1989-1992 рр. – аспірант-асистент кафедри міжнародних економічних відносин Київського університету ім.Т.Г.Шевченка. 1993-1998 рр. – генеральний директор концерну «Укрпромінвест». 2000-2004 рр. – заступник Голови Ради Національного Банку України. 2005 р. – секретар Ради Національної безпеки і оборони України. 2009-2010 рр. – міністр закордонних справ України. 2012 р. – міністр економічного розвитку і торгівлі України. 2007-2012 рр. – голова Ради НБУ.

Пустовойтенко Валерій Павлович (нар. 23.02.1947) – відомий громадський та державний діяч, доктор технічних наук. З 1971 р. працював

навчальним майстром Дніпропетровського інженерно-будівельного технікуму, на заводах міста. 1989-1993 рр. – заступник голови, голова виконкому Дніпропетровської міськради. 1993, 1994-1997 рр. – міністр Кабінету Міністрів України. У 1993-1994 рр. працював у банківських установах. 1997-1999 рр. – прем'єр-міністр України. 2000-2001 рр. – радник Президента України. 2001-2002 рр. – міністр транспорту України. 2006 р. – заступник Київського міського голови. Народний депутат України 3 скликань.

Симоненко Петро Миколайович (нар. 1.08.1952) – перший секретар ЦК КПУ (з червня 1993 р.). 1977-1980 рр. – другий секретар Донецького міськкому КПУ. 1980-1982 – секретар Донецького обкому КПУ. Секретар ЦК ЛКСМУ (1982-1988). З 1988 р. – секретар Маріупольського міськкому КПУ, а з 1990 р. – другий секретар Донецького обкому КПУ. У 1993 р. обраний першим секретарем ЦК КПУ. Кандидат у Президенти України (1999, 2004, 2010, 2014). Народний депутат України 6 скликань.

Тимошенко Юлія Володимирівна (нар. 27.11.1960) – голова партії «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». З 1984 р. працювала інженером-економістом Дніпропетровського машинобудівного заводу, комерційним директором молодіжного центру «Термінал». З 1991 р. – генеральний директор підприємства «Корпорація «Український бензин». 1995-1997 рр. – президент корпорації «Єдині енергетичні системи України». 1999-2001 рр. – віце-прем'єр-міністр України. 2005 р., 2007-2010 рр. – прем'єр-міністр України. Кандидат у Президенти України (2010, 2014). Народний депутат України 5 скликань.

Ткаченко Олександр Миколайович (нар. 7.03.1939) – відомий громадський і державний діяч, Герой Соціалістичної праці. З 1966 р. працював першим секретарем Таращанських райкому ЛКСМУ, а з 1980 р. – райкому КПУ. 1982-1985 рр. – голова виконкому Тернопільської облради. 1985 р. – міністр сільського господарства УРСР. З 1985 р. – перший заступник голови, голова Держагропрому УРСР. З 1990 р. – перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР. 1992-1994 рр. – президент асоціації «Земля і люди». 1994-1998 рр. – перший заступник Голови Верховної Ради України. 1998-2000 рр. – Голова Верховної Ради України. 2006-2007 рр. – Голова Наглядової ради Тендерної палати України. Народний депутат України 5 скликань. Кандидат у Президенти України (1991, 1999).

Турчинов Олександр Валентинович (нар. 31.03.1964) – український політик. Перший заступник голови партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Доктор економічних наук, професор, член Національної спілки письменників України, Голова Верховної Ради України (з 22 лютого 2014 р), в. о. Президента України (з 23 лютого 2014 р.). 1987-1990 рр. – секретар райкому комсомолу, потім завідувач відділу агітації і пропаганди Дніпропетровського обкому комсомолу. 1990-1991 рр. – головний редактор Українського відділення інформаційного агентства УНА-прес АПН. 1991 р. – очолює Інститут міжнародних зв'язків, економіки, політики і права, 1992 р. – голова Комітету з роздержавлення і демонополізації виробництва Дніпропетровської ОДА. 1993 р. – радник прем'єр-міністра України. 2005 р. –

Голова Служби безпеки України. 2007-2010 рр. – перший віце-прем'єр-міністр України. Народний депутат України 6 скликань.

Удовенко Геннадій Йосипович (22.06.1931 – 12.02.2013) – відомий громадський, державний діяч, дипломат. З 1959 р. – перший секретар, радник МЗС УРСР. 1965-1971 – співробітник секретаріату відділу ООН у Женеві. З 1971 р. – член колегії, начальник відділу кадрів, начальник відділу міжнародних організацій МЗС УРСР. У 1977-1980 рр. – на відповідальних посадах у секретаріаті ООН у Нью-Йорку. 1980-1985 рр. – заступник міністра МЗС України. 1985-1992 рр. – постійний представник України при ООН. У 1992-1994 рр. – посол України у Польщі. У 1994-1998 рр. – міністр закордонних справ України. 1999-2003 рр. – голова Народного Руху України. Народний депутат України 3 скликань. Кандидат у Президенти України (1999).

Хмара Степан Ількович (нар. 12.10.1937) – Голова Всеукраїнського комітету захисту політв'язнів (з травня 2001 р.), Герой України. Брав участь у дисидентському русі. 1980-1987 рр. – на засланні. З 1987 р. – один із керівників Української Гельсінської спілки (Української республіканської партії – з 1990 р.). 1992-2001 рр. – голова Української консервативної республіканської партії. Народний депутат України 3 скликань.

Юхновський Ігор Рафаїлович (нар. 1.09.1925) – Голова Всеукраїнського об'єднання ветеранів (з 1996 р.), доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України, Герой України. 1954-1969 р. – доцент, завідувач кафедри Львівського державного університету. 1969-1990 рр. – завідувач Інституту теоретичної фізики АН УРСР. 1990-2006 рр. – директор Інституту фізики конденсованих систем НАН України. З 2006 року – в. о. Голови Українського інституту національної пам'яті. 1992-1993 рр. – перший віце-прем'єр-міністр України. Народний депутат України 4 скликань. Кандидат у Президенти України (1991).

Ющенко Віктор Андрійович (нар. 23.02.1954) – Президент України (2005-2010 рр.), Голова Ради національної безпеки і оборони України, голова НС «Наша Україна» (2005-2013). 1975 р. – заступник головного бухгалтера колгоспу с. Ярове Косівського району Івано-Франківської області. У 1977-1985 рр. – економіст, керівник відділу Держбанку Білопільського району Сумської області. 1992-1993 рр. – перший заступник голови правління АКБ «Україна». З 1993 р. – голова правління Національного банку України. 1999-2001 рр. – прем'єр-міністр України. Лідер виборчого блоку партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» на виборах до Верховної Ради 2002 р. Народний депутат України. Кандидат у Президенти України (2010).

Яворівський Володимир Олександрович (нар. 11.10.1942) – голова Національної спілки письменників України (2001-2011 рр.). Працював літературним редактором, кореспондентом газет «Запорізька правда», «Ленінська молодь», «Літературна Україна». 1980-1989 рр. редактор, заступник головного редактора журналу «Вітчизна». 1996-1999 рр. – голова комітету Державних премій України ім. Т.Шевченка. Один із засновників Народного руху України. Голова Демократичної партії України (1992-1999), член Ради НС «Наша Україна» (2005). Член партії ВО «Батьківщина». Народний депутат України 6 скликань.

Янукович Віктор Федорович (нар. 9.07.1950) – Голова Партії регіонів (2003-2010 рр.), Президент України (2010-2014 рр.), доктор економічних наук, професор. Працював на Єнакіївському металургійному заводі, директором автобази «Орджонікідзевугілля», директором ВО «Донбастрансремонт», об'єднання промислового транспорту вугільної промисловості «Укрвуглепромтранс», ТВО автомобільного транспорту «Донецькавтотранс». 1996-1997 рр. – перший заступник голови Донецької облдержадміністрації. 1997-2002 рр. – голова Донецької облдержадміністрації. У 2002-2004, 2006-2007 рр. – прем'єр-міністр України. Кандидат у Президенти України (2004).

Яценюк Арсеній Петрович (нар. 22.05.1974) – Голова Верховної Ради України (2007-2008 рр.), прем'єр-міністр України (з 27.02.2014 р.). Голова партії «Народний фронт» (з 10 вересня 2014 р.). 1992-1997 рр. – засновник, президент юридичної фірми «ЮрЕк Лтд». 2001 р. – заступник голови правління банку «Аваль». 2001-2003 рр. – міністр економіки Ради міністрів АР Крим. 2003-2005 рр. – перший заступник Голови Національного банку України. 2005-2006 рр. – міністр економіки України. 2007 р. – міністр закордонних справ України. 2009-2012 рр. – очолював політичну партію «Фронт змін». 2012 р. – очолював раду «Об'єднаної опозиції». 2012-2014 рр. – голова фракції всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» у Верховній Раді України.

Основні терміни та поняття

Агропромисловий комплекс – складова частина економіки, що поєднує в собі виробництво сільськогосподарської продукції, її сільськогосподарську переробку, матеріально-технічне обслуговування села.

Акредитація вищого навчального закладу – процедура надання вищому навчальному закладу певного типу права провадити освітню діяльність, пов'язану із здобуттям вищої освіти та кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення.

Антитерористична операція, АТО (англ. Antiterrorist operation) – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою, звільнення заручників, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичного акту чи іншого злочину, здійснюваного з терористичною метою.

Бартер – система обміну, в якій товар і послуги обмінюються без платежів грошима (натуральний обмін).

Бюджет – виражений у грошовій сумі план майбутніх доходів та витатків держави, який складається щороку.

Вето – заборона, яка накладається трибуном (головою держави) на рішення іншого державного органу. В сучасних державах право вето, як правило, надається главі держави щодо законів, які приймає парламент.

Виборчий блок – угода кількох політичних партій про спільне висунення кандидата або списку кандидатів на виборах глави держави, центральних та/або місцевих представницьких установ та ін.

Держава правова – суверенна, демократична держава, в якій реально дотримуються конституційних норм, діє система розподілу влади і практично захищені громадянські права та свободи.

Державна політика – комплекс дій уряду та підпорядкованих йому установ, що спрямовані на забезпечення функціонування та розвитку систем життєдіяльності суспільства, розв'язання соціальних проблем.

Демократична держава – держава, в якій носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює цю владу безпосередньо (через вибори чи референдум) та через органи державної влади й місцевого самоврядування; громадяни мають рівні конституційні права і свободи; створюються умови для соціальної активності громадян тощо.

Екзархат – окрема адміністративно-територіальна одиниця, зарубіжна по відношенню до основної церкви, чи спеціально створена для віруючих даного обряду в особливих умовах.

Етнополітика – наука, що вивчає відносини між етносами і державою, в складі якої вони проживають.

Європейський Союз (ЄС, інколи Європейська Ўнія, англ. European Union) – союз держав-членів Європейських Спільнот (ЄВС, ЄОВіС, Євратом), створений згідно з Договором про Європейський Союз (Маастрихтський Трактат), підписаним в лютому 1992 р. і чинним із листопада 1993 р. Сьогодні в об'єднання входять 28 європейських держав з населенням понад 507 млн людей. Загальний валовий внутрішній продукт Європейського Союзу становить понад 17,5 трлн. \$. (1-ше місце в світі). В ЄС запроваджується єдина валюта – євро. Де-факто столицею Європейського Союзу є Брюссель.

Інфляція – збільшення маси паперових грошей, що викликає їх знецінення, підвищення цін, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати.

Інфраструктура – сукупність споруд, будівель, систем і служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства.

Інформаційне суспільство (англ. Information society) – теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза можливого еволюційного розвитку цивілізації, в якій інформація і знання продукуються в єдиному інформаційному просторі.

Корупція – протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами їх прав і посадових можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів.

Міграція населення – переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на більш-менш тривалий час.

Монетарна політика – процес встановлення державою обсягів випуску грошових знаків та їх наповнення реальними цінностями (золотом, дорогоцінним камінням, нерухомістю).

Надзвичайний стан – особливий правовий режим, який передбачає обмеження політичних свобод громадян та посилення повноважень органів державної влади.

Національний дохід – це сукупність усіх доходів в економіці домашніх господарств і підприємців незалежно від того, де вони використовують ресурси – у своїй країні чи за межами своєї країни

НАТО (Організація Північноатлантичного договору або Північноатлантичний Альянс, ПАА (англ. North Atlantic Treaty Organization – NATO, фр. L'Organisation du Traité de l'Atlantique Nord – OTAN)) – міжнародна політично-військова організація, створена 4 квітня 1949 р. Сьогодні 28 держав є членами НАТО. Головним принципом організації є система колективної оборони, тобто спільних організованих дій всіх її членів у відповідь на атаку з боку зовнішньої сторони.

Парламентська фракція – організована група депутатів парламенту чи органів місцевого самоврядування, які належать до однієї або кількох споріднених політичних партій, мають спільні позиції, прагнуть проводити в колегіальному органі певну лінію, дотримуються дисципліни.

Приватизація – перехід власності (безкоштовно або за гроші) з державного чи муніципального підпорядкування у приватну власність.

Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродуктових товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Референдум – спосіб прийняття законів та вирішення найважливіших питань державного життя шляхом всенародного голосування.

Ринкова економіка – форма організації економіки, за якою продукт, що виробляється, стає товаром, тобто виробляється з метою продажу.

Сепаратизм – прагнення окремих груп населення чи організації до відокремлення, відособлення; рух за надання частині держави права автономії чи за її повне відокремлення й створення нової держави.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) – регіональна міжнародна організація, створена після розпаду СРСР 8 грудня 1991 р. (Білорусь, Росія, Україна). 21 грудня 1991 р. до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизія, Молдова, Таджикистан, Туркменія, Узбекистан. У 1993 р. до них долучилася Грузія. У 1996 р. Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан підписали договір про поглиблення економічної інтеграції, а Росія і Білорусь створили Союз Незалежних Республік.

Стабілізація – стан стійкості, тривкості, незмінності якого-небудь стану або ж розвитку подій.

Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами.

Федерація – форма державного устрою, за якої вищі територіальні одиниці держави мають певну юридично визначену політичну самостійність, чим відрізняються від звичайних адміністративно-територіальних одиниць унітарної держави.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (XX ст. – 2015 р.)»

РОБОЧА ПРОГРАМА

Передмова

Курс «Історія України» відноситься до дисциплін гуманітарного циклу. Історія України ХХ – початку ХХІ ст. досліджується в наукових установах України, викладачами вищих навчальних закладів, її вивчають студенти, учні шкіл, намагаються вникнути у суть багатьох проблем українські політики, публіцисти. Така увага до недалекого історичного минулого практично усіх верств населення цілком закономірна. В цьому тривалому історичному періоді відбулись доленосні для нас події: Українська революція 1917-1920 рр. і відродження державності у формі УНР, ЗУНР і УСРР; бурхливий розвиток промисловості і науки в 1930-ті роки; перемога над німецькими загарбниками та їхніми союзниками у роки Великої Вітчизняної війни; стрімка відбудова промисловості і сільського господарства у повоєнні роки. В цей же період український народ пережив велику трагедію і поніс величезні втрати внаслідок Голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.; сталінських репресій 1930-1950-х рр. Перебудова, проголошення незалежності України, Помаранчева революція, Євромайдан – це ті історичні явища, які започаткували кардинальні зміни в геополітичному становищі України і незаперечно будуть мати значний вплив на подальшу перспективу.

Програма складена з урахуванням специфіки навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації на основі програм з історії України старшої школи та програми для вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, враховуючи інтеграцію предметів старшої школи в дисципліну освітньо – професійної програми вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації.

Цей варіант програми хронологічно обіймає період від початку ХХ ст. до сьогодення; побудований так, щоб студенти, вивчаючи історію України, змогли оволодіти навчальним матеріалом вищої школи.

Враховуючи, що історія України є нормативною дисципліною, після вивчення курсу формою атестації є екзамен.

В навчальних планах підготовки молодших спеціалістів дисципліна «Історія України» відноситься як до циклу загальноосвітньої підготовки так і до циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки. Оцінювання знань студентів з історії України здійснюється за дванадцятибальною шкалою. За результатами роботи студента за рік виставляються підсумкові бали на підставі семестрових балів незалежно від результатів атестації. Бали за атестацію виставляються у додаток до атестату окремо.

Перелік основних умінь та понять

Вивчаючи курс «Історія України» студенти повинні вміти:

- порівнювати, аналізувати, узагальнювати і критично оцінювати

історичні факти та діяльність осіб;

- оцінювати події та діяльність людей в історичному процесі з позиції загальнолюдських цінностей;
- співставляти історичні події, процеси з періодами (епохами);
- розрізняти тенденційно подану інформацію;
- орієнтуватись у науковій періодизації історії України;
- вміти самостійно добувати історичну інформацію за темою, працювати з першоджерелами, літературою;
- аргументовано на основі історичних фактів відстоювати власні погляди на ту чи іншу проблему;
- самостійно складати концепт, тези, готувати реферат, відповідь на конференцію, семінарське заняття;
- вміти диспутовати, писати наукові студентські роботи.

Вивчаючи курс «Історія України» студенти повинні знати :

- сутність основних проблем історії та сучасного буття народу України;
- основні закони та етапи розвитку людської спільності;
- суспільно-економічні, політичні та культурні процеси історичного розвитку українського народу;
- історичні події;
- розвиток української державності;
- процеси розбудови сучасної незалежної української держави;
- діяльність історичних осіб і політичних партій.

Тематичний план
з курсу «Історія України»

№ п/п	Перелік тем	Кількість годин				
		Всього	Лекції	Семінарські заняття	Індивідуальні заняття	Самостійна робота студента
1.	Вступ	2	2	-	-	-
2.	Україна на початку XX століття	8	6	2	-	-
3.	Україна в роки першої світової війни	4	2	2	-	-
4.	Українська державність в 1917-1921 рр.	8	6	2	-	-
5.	Культура і духовне життя в Україні в 1917-1921 рр.	2	-	-	-	2
6.	Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921-1928)	4	2	2	-	-
7.	Закріплення радянської влади в Україні (1929-1938)	4	2	2	-	-
8.	Західноукраїнські землі в 1921-1939 рр.	2	-	2	-	-
9.	Україна в роки Другої світової війни (1939 - 1945). Велика Вітчизняна війна (1941-1945 рр.)	6	4	2	-	-
10.	Україна в перші повосенні роки (1945 – початок 50-х років)	4	2	2	-	-
11.	Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964)	4	2	-	-	2
12.	Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60 – початок 80-х років XX ст.)	6	4	2	-	-
13.	Відновлення незалежності України та розпад Радянського Союзу (1985-1991)	4	2	2	-	-
14.	Україна в умовах незалежності	6	4	2	-	-
15.	Етносоціальні та культурні процеси в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст.	4	-	-	-	4
16.	Україна в сучасному світі	6	4	2	-	-
17.	Наш край у другій половині XX – на початку XXI ст.	4	2	-	-	2
18.	Підсумкове заняття	2	2			
Всього з курсу		80	46	24	-	10

Зміст дисципліни

ТЕМА 1. Вступ

Ознайомлення учнів із завданнями і структурою курсу. Формування індустріального суспільства в українських землях. Суперечливі процеси модернізації суспільного та повсякденного життя.

Україна в роки загальноєвропейської стабілізації та світової економічної кризи. Особливості розвитку західноукраїнських земель у складі іноземних держав.

Друга світова війна і Україна. Особливості післявоєнного періоду в Україні.

Зміни у культурному, духовному та релігійному житті.

Україна в умовах біполярного світу у 50-х – першій половині 80-х років ХХ ст.

Україна в умовах загальносвітових та європейських інтеграційних процесів і розпаду СРСР (1985-1991). Процеси демократизації українського суспільства за часів перебудови.

Відновлення незалежності України. Основні тенденції розвитку держави.

План лекційного заняття

1. Структура та завдання курсу.
2. Періодизація предмету.
3. Джерела та література.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1-6, 12-14

Додаткова література: 18, 23, 26, 32, 35.

ТЕМА 2. Україна на початку ХХ ст.

Політичний і соціально-економічний розвиток України у складі Росії та Австро-Угорщини.

Проблеми становлення та консолідації української нації. Процес політизації українського суспільства та визвольного руху. Проблеми становлення та консолідація української нації.

Політичні партії та їх практична діяльність у створенні національної державності.

Розвиток культури на початку ХХ ст. Освіта. Наука. Видатні вчені. Українська преса та видавництва. Здобутки майстрів літератури та мистецтва. Духовні цінності українців. Церковне життя.

План лекційного заняття №1
Політичний і соціально-економічний розвиток України
у складі Росії та Австро-Угорщини

1. Населення, площа і адміністративно-політичний статус українських земель.
2. Особливості світової економічної кризи 1900-1903 рр. в Україні.
3. Характерні риси та особливості промислового розвитку Наддніпрянської України. Стан сільського господарства України.
4. Стан економіки Західної України.
5. Поширення робітничого і селянського руху в Україні.
6. Зміни в соціальному складі населення України.

- План лекційного заняття №2**
Формування політичних партій в Наддніпрянській Україні
1. Утворення та діяльність Революційної української партії (РУП).
 2. Реорганізаційні процеси в середовищі РУП.
 3. Утворення Української демократично-радикальної партії.
 4. Діяльність загальноросійських політичних партій у Наддніпрянській Україні.

- План лекційного заняття №2**
Революційні події в Україні 1905-1907 рр. Столипінська аграрна реформа
1. Революційні виступи в Україні у січні-серпні 1905 р.
 2. Участь українських робітників, селян та службовців у Всеросійському жовтневому політичному страйку. Царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. та його вплив на подальший розвиток революційного руху.
 3. Здобутки українського національного руху в роки першої російської революції.
 4. «Третючєрвєна монархія» і Україна. Період реакції.
 5. Український національний рух у період реакції.
 6. Столипінська аграрна реформа та її вплив на соціально-економічне життя України.

- План семінарського заняття**
Розвиток культури на початку ХХ ст.
1. Освітні процеси у Наддніпрянщині і Західній Україні. Розвиток науки і техніки.
 2. Українська преса та видавництва.
 3. Здобутки майстрів літератури та мистецтва.
 4. Духовні цінності українців. Церковне життя.

- Теми рефератів**
1. Революційна українська партія – перша політична партія у Наддніпрянщині.

2. Український національний рух в роки першої російської революції.
3. Столипінська аграрна реформа і Україна.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-7, 10-13

Додаткова література: 18, 20, 23, 26, 29, 31, 32, 33, 35, 36.

ТЕМА 3. Україна в роки першої світової війни

Україна в геополітичних планах країн Антанти і Троїстого союзу. Ставлення населення і політиків до війни. Формування легіону Українських січових стрільців.

Воєнні дії на території України у роки війни.

Вплив Першої світової війни на розвиток буржуазно-демократичної революції в Російській імперії.

План лекційного заняття

Україна в роки першої світової війни

1. Плани Антанти і Троїстого союзу щодо України.
2. Політика російського царизму в Галичині після її захоплення у 1914 р. Ставлення населення і політиків до війни.
3. Український національний рух у період Першої світової війни. Формування легіону Українських січових стрільців.
4. Лютнева революція і Україна.

План семінарського заняття

Воєнні дії на території України у роки війни

1. Основні воєнні дії на території України в 1914-1915 рр.
2. Політика Росії та Австро-Угорщини на західноукраїнських землях під час війни.
3. Брусилівський прорив і наступ російських військ.
4. Бойовий шлях легіону Українських січових стрільців.

Теми рефератів

1. О.Брусилів – головнокомандувач Південно-Західного фронту.
2. «Галицька битва» 1914 р.
3. Діяльність Головної Української Ради.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-7, 10-13

Додаткова література: 18, 20, 23, 26, 29, 31, 32, 35, 36.

ТЕМА 4. Українська революція 1917-1920 рр.

Початок Української революції. Політичні партії в підросійській Україні. Утворення Центральної Ради. Початок українізації армії.

Український національний Конгрес. I і II Універсали Центральної Ради. Зміни у політичних настроях, економічному та соціальному становищі населення. Загострення конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії.

III Універсал. Проголошення УНР. Всеукраїнський з'їзд Рад. Боротьба більшовиків із УЦР. IV Універсал. Мирний договір у Брест-Литовську.

Гетьманський переворот. П. Скоропадський. Внутрішня та зовнішня політика Української Держави.

Утворення Директорії. Відновлення УНР. Отаманщина.

Проголошення ЗУНР. Злука УНР і ЗУНР.

План лекційного заняття №1

Початок Української революції

1. Створення Центральної Ради. М.С.Грушевський.
2. Початок українізації армії.
3. I і II Універсали Центральної Ради та їх значення.
4. Збройний виступ самостійників. «Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату».
5. Боротьба за владу в Україні наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р.

План лекційного заняття №2

Проголошення Української Народної Республіки

1. III Універсал. Проголошення УНР.
2. Всеукраїнський з'їзд Рад. Перша українсько-радянська війна.
3. IV Універсал. Проголошення незалежності УНР.
4. Брест-Литовські мирні переговори. Підписання угоди між УНР і країнами Четвертого союзу.
5. Державно-політичне життя в Україні у березні-квітні 1918 р. Ліквідація Центральної Ради.

План лекційного заняття №3

Україна у 1918-1920 рр.

1. Прихід до влади гетьмана П.Скоропадського і його державотворчі плани.
2. Внутрішня та зовнішня політика Української Держави.
3. Утворення та діяльність Директорії УНР.
4. Політика радянської влади в Україні у 1919-1920 рр. Здійснення політики «воєнного комунізму».
5. Денікінський режим на території України.
6. Радянсько-польська війна 1920 р.

План семінарського заняття

Західноукраїнська Народна Республіка.

1. Проголошення ЗУНР.
2. Злука УНР і ЗУНР.

3. Польсько-український конфлікт. «Чортківська офензива».
4. Причини поразки ЗУНР. Поглинання Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття іноземними державами.

Теми рефератів

1. М.Грушевський – голова Центральної Ради.
2. Аграрна політика українських урядів у 1917-1920 рр.
3. «Кам'янецька доба» Директорії УНР.
4. Зимові походи армії УНР в історії боротьби за незалежність.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-7, 10-13

Додаткова література: 15-23, 25-27, 29, 31, 32, 34, 36.

ТЕМА 5. Культура і духовне життя в Україні в 1917-1920 рр.

Нові тенденції та чинники розвитку культури в 1917-1921 рр. Культурні здобутки українських урядів в освітній політиці. Культурно-освітня діяльність громадських організацій. Подвижництво творців та діячів культури, їх внесок у вітчизняну й світову культуру.

Діяльність більшовиків у сфері культури.

Релігійне життя. Наш край у 1900-1921-х роках.

Самостійна робота студентів

1. Стан загальноосвітньої та вищої школи.
2. Стан науки. Утворення Української академії наук.
3. Літературний процес в Україні.
4. Театральне, музичне та хорове мистецтво.
5. Образотворче мистецтво.
6. Релігійне життя.
7. Наш край у 1900-1921-х роках.

Теми рефератів

1. Створення та діяльність Кам'янець-Подільського державного українського університету.
2. Українська автокефальна православна церква.
3. Український театр в добу Директорії УНР.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-7, 10-13

Додаткова література: 15-23, 25-27, 29, 31, 32, 34, 36.

ТЕМА 6. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.)

Політика «воєнного комунізму». Утворення СРСР. Статус України. Голод 1921-1923 рр. Впровадження непу в Україні. Економічне, соціальне та повсякденне життя населення в роки непу.

Політика влади у царині культури. Українізація (коренізація). Релігійне життя в Україні.

План лекційного заняття Утворення Радянського Союзу.

Остаточна втрата Україною незалежності.

1. Політика «воєнного комунізму». Голод 1921-1923 рр.
2. Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х рр.
3. Перехід до НЕПу та її суть. Особливості впровадження НЕПу в Україні.
4. Утворення СРСР. Статус України.

План семінарського заняття Національно-культурне відродження 1920-х рр.

1. Впровадження політики українізації.
2. Поширення в Україні національно-комуністичних ідей.
3. Освітнянський процес в період непу. Розвиток української науки.
4. Література та мистецтво України.
5. Релігійне життя в Україні.

Теми рефератів

1. Голод 1921-1923 рр.
2. Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х рр. XX ст.
3. Головні тенденції економічного розвитку УСРР за умов непу.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-7, 10-12

Додаткова література: 18, 20, 23, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 36.

ТЕМА 7. Радянська модернізація України (1928-1939 рр.)

Перехід до форсованої індустріалізації. Директивне господарювання.

Хлібозаготівельні кризи 1927-1929 рр. Перехід до суцільної колективізації. Розкуркулення. Доля приватних сільських господарів та їхніх господарств. Зміни у житті, побуті й психології селян.

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. «Закон про п'ять колосків». Хлібозаготівлі та їх суть. Масштаби та наслідки Голодомору. Демографічні втрати. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні».

Становище у галузі освіти. Досягнення науки та гальмівні чинники її розвитку. Література і мистецтво. «Розстріляне відродження». Політика держави щодо церкви та її наслідки. Ліквідація УАПЦ.

План лекційного заняття
Сталінська індустріалізація. Суспільно-політичне та культурне життя у 1930-х рр.

1. Згортання нової економічної політики і перехід до форсованої індустріалізації. Особливості процесу індустріалізації в Україні.
2. Прийняття Конституції УРСР 1937 р.
3. Сталінські репресії в Україні.
4. Згортання українізації. Система народної освіти та розвиток української науки.
5. Політичні репресії щодо української інтелігенції. «Розстріляне відродження».

План семінарського заняття
Колективізація сільського господарства. Голод 1932-1933 рр.

1. Колективізаційні процеси у 1920-х рр. «Уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель.
2. Перехід до суцільної колективізації. Розкуркулення.
3. Доля приватних сільських господарів та їхніх господарств.
4. Діяльність комісії Молотова. Масштаби смертності.
5. Голодомор 1932-1933 рр. «Закон про п'ять колосків».
6. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні».

Теми рефератів

1. Голодомор 1932-1933 рр.
2. Згортання політики українізації у 1930-х рр.
3. Організація процесу над «Спілкою визволення України».
4. Система народної освіти у 1930-х рр.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-7, 10-12

Додаткова література: 18, 20, 23, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 36.

ТЕМА 8. Західноукраїнські землі в 1921-1939 рр.

Правовий статус Східної Галичини та українських північно-західних земель у складі Польщі. Осадництво. Промисловість і сільське господарство. Українська кооперація. Економічне і соціальне становище населення.

Політична ситуація. «Пацифікація». Розгортання українського націоналістичного руху. Утворення Української військової організації та Організації українських націоналістів. Українські політичні партії. Культурне життя.

Українські землі у складі Румунії. Економічне і соціальне становище українського населення. Діяльність українських політичних партій і рухів. Культурне життя.

Становище Закарпаття у складі Чехословаччини. Економічне, соціальне та культурне життя. Течії у громадсько-політичному житті українців:

русофільство, русинство, українофільство. Карпатська Україна. «Карпатська Січ». А. Волошин.

План семінарського заняття

1. Політичне, соціально-економічне та культурне становище Східної Галичини, Буковини, Закарпаття у 1921-1939 рр. у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.
2. Розгортання українського національно-визвольного руху.
3. Утворення Української військової організації та Організації українських націоналістів.
4. Карпатська Україна. «Карпатська Січ». А. Волошин.

Теми рефератів

1. Режим «санації» Ю.Піلسудського і західноукраїнські землі.
2. Діяльність Українського національно-демократичного об'єднання.
3. Державність Карпатської України.
4. Створення ОУН. Є.Коновалець.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-7, 10-12

Додаткова література: 18, 20, 21, 23, 26, 28, 29, 32, 35, 36.

ТЕМА 9. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945). Велика Вітчизняна війна (1941-1945 рр.)

Україна в геополітичних планах СРСР і Німеччини. Радянсько-німецькі договори 1939 р. Початок Другої світової війни. Вступ Червоної армії на територію Західної України. Радянізація західних областей України. Депортації. Становище в Україні в 1939 – у першій половині 1941 р.

Напад Німеччини на Радянський Союз. Початок Великої Вітчизняної війни. Відступ Червоної армії. Мобілізаційні заходи та евакуація. Військові події 1941-1942 рр. Окупація України. Колабораціонізм.

Нацистський «новий порядок». Життя населення України в умовах окупації. Колабораціонізм. Концтабори та масове знищення людей. Голокост. Остарбайтери. Життя в евакуації.

Рух Опору та його течії. Розгортання радянського партизанського руху. Утворення УПА.

Початок визволення України. Бої на Лівобережжі. Звільнення Києва. Звільнення Правобережної та Південної України. Примусове виселення з Криму в східні регіони СРСР татар, греків, вірмен.

Завершення вигнання окупантів з України. Внесок українського народу у перемогу у Великій вітчизняній війні. Становище в західних областях. Завершення Великої Вітчизняної війни. Героїзм українського народу. Ціна перемоги. Культура в роки війни.

План лекційного заняття №1
Початок Другої Світової війни

1. Україна в геополітичних планах СРСР і Німеччини.
2. Радянсько-німецькі договори 1939 р. Початок Другої світової війни.
3. Вступ Червоної армії на територію Західної України. Радянізація західних областей України.
4. Напад Німеччини на Радянський Союз. Відступ Червоної армії.
5. Оборонні бої Червоної армії у 1941-1942 рр. Окупація України.

План лекційного заняття №2
Україна на завершальному етапі війни

1. Визволення України від німецько-фашистських загарбників.
2. Завершення Другої світової війни. Внесок українського народу у перемогу над нацистською Німеччиною та її сателітами.
3. Депортації з Криму.
4. Становище в західних областях України.
5. Культура України в роки війни.

План семінарського заняття
Окупаційний режим і розгортання руху Опору в Україні

1. Німецький окупаційний режим на території України.
2. Розгортання радянського партизанського руху на окупованій території України.
3. Діяльність оунівців на початку війни. Відновлення Української держави.
4. Створення УПА.
5. Політична еволюція ОУН-УПА.

Теми рефератів

1. Радянсько-німецький пакт про ненапад і проблема соборності України.
2. Внесок вчених України в перемогу.
3. Повсякденне життя міського та сільського населення в умовах окупації.
4. Друга світова війна і процес формування модерної української нації.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14
Додаткова література: 17, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 30-32, 34- 36.

ТЕМА 10. Україна в перші повоєнні роки
(1945 – початок 50-х рр. ХХст.)

Адміністративно-територіальні зміни. Україна в ООН та міжнародних організаціях. Відбудовчі процеси у господарстві. Голод 1946—1947 рр. Зміни в житті та побуті населення.

Відновлення політики радянізації в західних областях України. Придушення визвольного руху 1944-1954 рр. Операція «Вісла».

Особливості суспільно-політичного життя. Освіта. Наука. Література і мистецтво.

План лекційного заняття

Україна в перші повоєнні роки (1945 – початок 50-х років).

1. Адміністративно-територіальні зміни.
2. Відновлення прав зовнішнього представництва УРСР. Україна в ООН та міжнародних організаціях.
3. Відбудовчі процеси у господарстві.
4. Голод 1946-1947 рр.
5. Зміни в житті та побуті населення.

План семінарського заняття

Західноукраїнські землі в 1945 – на початку 50-х рр. Культура України

1. Особливості повоєнних суспільних перетворень у західних областях України.
2. Стратегічні цілі і тактика боротьби ОУН-УПА у другій половині 40-х рр. – на початку 50-х рр.
3. Операція «Вісла».
4. Вплив історичних умов повоєнних років на розвиток освіти і науки в Україні.
5. Розвиток літератури і мистецтва.
6. Політичні нападки на українську культуру у повоєнні роки. «Ждановщина».

Теми рефератів

1. Евакуація і реєвакуація: економічний баланс для України.
2. Народ і влада в умовах голоду 1946-1947 рр.
3. «Діти війни» в перші роки після перемоги.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14

Додаткова література: 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

ТЕМА 11. Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964)

Внутрішньополітичне становище України у середині 50-х рр. Стан промисловості та сільського господарства. Соціальне та економічне життя населення. Вхідження Кримської області до складу УРСР.

XX з'їзд КПРС і початок лібералізації. Реабілітація жертв сталінських репресій. Ставлення в суспільстві до діяльності М.Хрущова. Загострення боротьби серед вищого партійного керівництва України.

Зміни в управлінні господарством. Розвиток промисловості. Аграрна політика у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст. Нові явища у соціальній сфері. Зрушення у повсякденному житті населення.

Науково-технічна революція. Реформи освіти. Здобутки науки. Посилення русифікації. «Відлига» в українській літературі та у мистецтві. «Шістдесятництво» в українській культурі.

Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості. Релігійна політика.

План лекційного заняття

Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964).

1. Внутрішньополітичне становище України в середині 50-х років ХХ ст. Перші спроби десталінізації.
2. Вхідження Кримської області до складу УРСР.
3. ХХ з'їзд КПРС і початок лібералізації суспільного життя. М.Хрущов.
4. Здійснення реформ М.Хрущова в Україні. Стан промисловості та сільського господарства.
5. Зміни у соціальній сфері.
6. Позиція вищого керівництва України при усуненні М.Хрущова від влади.

Самостійна робота студентів

Культура України 1953-1964 рр. Дисидентський рух

1. Розвиток народної освіти в Україні: здобутки і негативні риси цього процесу.
2. Науково-технічна революція. Здобутки науки.
3. Відлига в українській літературі та в мистецтві. Шістдесятництво в українській культурі.
4. Зародження дисидентського руху в Україні. Л.Лук'яненко, І.Кандиба, А.Горська, В.Чорновіл, І.Дзюба та ін.
5. Антирелігійна державна політика радянської влади.

Теми рефератів

1. «Кукурудзяна епопея» і причини її провалу.
2. Грошова реформа 1961 р. та її наслідки.
3. Особливості дисидентства в Україні.
4. Військово-промисловий комплекс СРСР і Україна.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14

Додаткова література: 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

ТЕМА 12. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – початок 80-х років ХХ ст.)

Політико-ідеологічна криза системи. Жовтневий пленум 1964 року. Та його рішення. Згорання демократичних процесів. Неосталінізм. Посилення

централізованої командно-адміністративної системи управління і обмеження суверенітету республіки. Діяльність в Україні П.Шелеста і зміщення його з посади першого секретаря ЦК КП(б) Укравіни. Діяльність В.Щербицького. Русифікація.

Спроби реформування економіки в другій половині 60-х років ХХ ст. Посилення бюрократичного централізму. Економічне становище УРСР у 70-х – на початку 80-х років ХХ ст.

Зміни в соціальній та національній структурі населення.

Освіта. Здобутки і проблеми науки. Розвиток літератури. Форми діяльності дисидентів, їх політичні вимоги та боротьба за національне визволення. Суперечливі тенденції в розвитку українського мистецтва.

Активізація опозиційного руху в другій половині 60 – на початку 70-х років ХХ ст. Форми діяльності дисидентів, їхні політичні вимоги, боротьба за національне визволення.

План лекційного заняття №1

1. Економічна реформа 1965 р. Восьма («золота») п'ятирічка.
2. Стан народного господарства УРСР.
3. Зміни в соціальній та національній структурі населення.

План лекційного заняття №2

1. Ідеологічна криза радянського режиму. Неосталінізм.
2. Діяльність П.Шелеста.
3. В.Щербицький. Конституція УРСР 1978 року.

План семінарського заняття

Культура України. Наростання дисидентського руху

1. Досягнення і прорахунки у галузі освіти. Прискорення політики русифікації.
2. Здобутки і проблеми науки.
3. Досягнення української літератури і мистецтва. «Маланчуківщина».
4. Дисидентський рух в Україні: форми діяльності.

Теми рефератів

1. Косигінська реформа і Україна.
2. Радянські і релігійні свята в Україні.
3. Атомні електростанції в Україні: плюси і мінуси.
4. «Самвидав» в Україні.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14

Додаткова література: 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

ТЕМА 13. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 р. – серпень 1991 р.). Проголошення незалежності України

Перебудова та її особливості в Україні. Чорнобильська катастрофа. Гласність лібералізація. Пожвавлення громадської активності
Стан економіки. Рівень життя населення. Розгортання страйкового руху. Гласність і лібералізація. Пожвавлення громадської активності.
Формування багатопартійної системи.

Формування національних громадських організацій і об'єднань. Релігійне відродження.

Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад 1990 р. Декларація про державний суверенітет України. Загострення політичного протистояння.

Спроба державного перевороту в СРСР.

Проголошення незалежності України. Референдум 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України. Розпад СРСР і створення СНД.

План лекційного заняття *Перебудова в СРСР і Україна*

1. Перебудова та її особливості в Україні.
2. Аварія на Чорнобильській АЕС.
3. Стан економіки. Рівень життя населення.
4. Розгортання національно-визвольного руху у другій половині 80-х рр. XX ст.
5. Формування багатопартійності в Україні.

План семінарського заняття *Проголошення Україною незалежності.*

1. Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад 1990 р.
2. Декларація про державний суверенітет України.
3. Спроба державного перевороту в СРСР.
4. Проголошення незалежності України.
5. Референдум 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України.

Теми рефератів

1. Перебудова і білі плями історії.
2. Виникнення і діяльність Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка.
3. Визвольна боротьба народів Прибалтики і Кавказу та події в Україні.
4. Леонід Кравчук: короткий життєпис.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1-6, 8, 9, 11, 14

Додаткова література: 15, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

ТЕМА 14. Україна в умовах незалежності

Державотворчі процеси: особливості розбудови законодавчої, виконав-

чої та судової влади в Україні. Участь населення у державотворчих процесах. Прийняття Конституції України (1996 р.). Становлення інституту президентства в Україні.

Стан господарства після розпаду СРСР. Спроби реформування економіки. Роздержавлення, приватизація та фінансова система України. Соціальне та економічне становище населення. Еміграція.

Основні тенденції розвитку економіки в другій половині 90-х років. Пошуки шляхів стабілізації на початку XXI ст. Здійснення аграрної реформи. Включення населення у ринкові відносини. Кроки до інтеграції української економіки у європейський та світовий економічний простір.

Демографічні зміни. Соціальна диференціація суспільства. Міжнародні відносини.

Основні чинники та особливості розвитку культури в Україні. Модернізація національної системи освіти. Основні тенденції розвитку науки. Здобутки української літератури і мистецтва. Фізична культура, спорт. Досягнення і проблеми української культури на початку XXI ст.

Стан навколишнього середовища та проблеми охорони довкілля. Подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Міжнародне співробітництво у сфері охорони довкілля. Екологічні проблеми початку XXI ст. Основні чинники та особливості релігійного життя України в умовах незалежності. Взаємовідносини державної влади та релігійних конфесій.

Основні принципи зовнішньої політики незалежної України. Ядерне роззброєння. Україна в міжнародних організаціях. Пошуки зовнішньополітичних орієнтирів наприкінці XX – на початку XXI ст.

План лекційного заняття №1

Політичний розвиток України в умовах незалежності

1. Становлення владних структур у перші роки незалежності (1991 р. – перша половина 1994 р.).
2. Конституційний процес в Україні.
3. Характерні риси та особливості становлення багатопартійності в Україні.
4. Політичний розвиток України у 1994-1999 рр.
5. Політична боротьба в Україні у 1999-2004 рр.

План лекційного заняття №1

Економіка незалежної України.

1. Стан економіки після розпаду СРСР. Економічний розвиток України наприкінці 1991 – першій половині 1994 р.
2. Реформування економіки. Роздержавлення, приватизація.
3. Основні тенденції розвитку економіки в другій половині 90-х років XX ст.

План семінарського заняття

Зовнішня політика незалежної України.

1. Зовнішня політика України у перші роки незалежності:
 - а) Україна і загальноєвропейський процес;

- б) Україна в системі СНД;
- в) ядерне розброєння і стосунки з США.
- 2. Зовнішньополітичні орієнтири у 1995-2014 рр.
 - а) Україна і євроінтеграційні процеси;
 - б) Україна і міждержавні об'єднання на пострадянському просторі;
 - в) відносини між Україною і Російською Федерацією;
 - г) українсько-румунські відносини.

Теми рефератів

1. Проблема Чорноморського флоту.
2. Входження в ринок: український варіант.
3. Історичні підстави європейського вибору України.
4. Історичне покликання Народного руху України.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14

Додаткова література: 15, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

ТЕМА 15. Етносоціальні та культурні процеси в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Демографічні зміни. Міжнаціональні відносини.

Особливості розвитку культури в Україні. Модернізація національної системи освіти. Основні тенденції розвитку науки. Здобутки української літератури і мистецтва. Фізична культура, спорт. Досягнення українських спортсменів. Досягнення і проблеми української культури на початку ХХІ ст.

Особливості релігійного життя України в умовах незалежності.

Стан навколишнього середовища та проблеми охорони довкілля. Міжнародне співробітництво в охороні довкілля. Екологічні проблеми початку ХХІ ст. Подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Самостійна робота студентів

1. Демографічні зміни. Міжнаціональні відносини.
 2. Особливості розвитку культури в Україні.
 3. Модернізація національної системи освіти.
 4. Основні тенденції розвитку науки.
 5. Здобутки української літератури і мистецтва.
 6. Фізична культура, спорт. Досягнення українських спортсменів.
 7. Досягнення і проблеми української культури на початку ХХІ ст.
 8. Особливості релігійного життя України в умовах незалежності.
 9. Стан навколишнього середовища та проблеми охорони довкілля.
- Екологічні проблеми початку ХХІ ст.

Теми рефератів

1. Культура і бізнес на початку незалежності.
2. Реформа вищої школи в Україні.

3. Фундаментальна наука в нових умовах.
4. Еміграція і імміграція в Україні: причини та наслідки.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14

Додаткова література: 15, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

ТЕМА 16. Україна в сучасному світі

Україна в умовах глобалізації. Науково-технічний прогрес та економічне співробітництво. Розвиток засобів масової комунікації та інформації. Інтеграція України у світовий інформаційний простір. Україна в європейському і світовому гуманітарному і освітньому просторі. Участь України у міжнародних програмах обміну та проектах співробітництва в галузі освіти, науки, культури та гуманітарної взаємодії.

Соціально-економічний та політичний розвиток України на початку ХХІ ст.

План лекційного заняття №1

1. Україна в умовах глобалізації.
2. Науково-технічний прогрес та економічне співробітництво.

План лекційного заняття №2

1. Розвиток засобів масової комунікації та інформації.
2. Інтеграція України у світовий інформаційний простір.
3. Україна в європейському і світовому гуманітарному і освітньому просторі.
4. Участь України у міжнародних програмах обміну та проектах співробітництва в галузі освіти, науки, культури та гуманітарної взаємодії.

План семінарського заняття

1. «Помаранчева революція» 2004 р.
2. Політична боротьба у 2005-2012 рр.
3. Європейська революція («Євромайдан»).
4. Економічний розвиток України у 1999-2014 рр.
5. Політичний розвиток України у 2014-2015 рр.

Теми рефератів

1. Порівняльний аналіз ходу економічних реформ в Україні і посткомуністичних країнах Європи.
2. Чи буде Україна членом НАТО та Євросоюзу?
3. Сучасна Україна – єдність політичних різноманітностей.
4. Роль ЗМІ в житті українського суспільства.

Рекомендована література до теми

Основна література: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14

Додаткова література: 15, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

ТЕМА 17. Наш край у другій половині XX – на початку XXI ст.

Особливості економічного і соціального розвитку краю в 50-70-х роках XX ст. Зміни в повсякденному житті населення. Політичне, духовне і культурне життя, звичаї, традиції, побут.

Особливості економічного, соціального і культурного розвитку краю в першій половині 80-х років XX ст. Проблеми та протиріччя процесу перетворень у другій половині 80-х років XX ст. Прояви соціальної активності населення. Зміни в повсякденному житті населення.

Соціально-економічне і політичне життя краю за незалежності. Особливості розвитку освіти, науки, культури.

План лекційного заняття

1. Особливості економічного і соціального розвитку краю в 50-70-х роках XX ст.
2. Політичне, духовне і культурне життя, звичаї, традиції, побут.
3. Особливості економічного, соціального і культурного розвитку краю в першій половині 80-х років XX ст.

Самостійна робота студентів

1. Проблеми та протиріччя процесу перетворень у другій половині 80-х років XX ст.
2. Соціально-економічне і політичне життя краю за незалежності.

Теми рефератів

1. Хмельницька АЕС: позитиви і негативи.
2. Участь жителів Хмельниччини в подіях, що сприяли суверенізації та проголошенню незалежності України.
3. Повсякденне життя мешканців Хмельниччини.

Методичні рекомендації до семінарських занять

Передмова

Дані методичні рекомендації використовуються для підготовки до семінарських занять та в процесі їх виконання. Під час вивчення дисципліни передбачається виконання 12 семінарських занять за такими темами:

1. Розвиток культури на початку ХХ ст.
2. Воєнні дії на території України у роки Першої світової війни.
3. Західноукраїнська Народна Республіка.
4. Національно-культурне відродження 1920-х рр.
5. Колективізація сільського господарства. Голод 1932-1933 рр.
6. Західноукраїнські землі в 1921-1939 рр.
7. Окупаційний режим і розгортання руху Опору в Україні.
8. Західноукраїнські землі в 1945 – на початку 50-х рр. Культура України.
9. Культура України. Наростання дисидентського руху.
10. Проголошення Україною незалежності.
11. Зовнішня політика незалежної України.
12. Україна в сучасному світі.

Попередня теоретична підготовка студентів є однією з основних умов успішного проведення семінарських занять. Студенти, користуючись методичними рекомендаціями, конспектом, роздатковим матеріалом, ґрунтовно та всебічно вивчають, систематизують, узагальнюють навчальний матеріал, розкривають теоретичні питання.

Оцінювання відбувається відповідно до критеріїв, визначених у робочій програмі з дисципліни.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №1

Тема: Розвиток культури на початку ХХ ст.

Мета: ознайомити студентів із станом освіти та науки, показати здобутки видатних вчених у різних галузях, розвиток українська преси та видавництва, охарактеризувати діяльність представників літератури та мистецтва, розглянути духовні цінності українців та церковне життя.

План

1. Освітні процеси у Наддніпрянщині і Західній Україні. Розвиток науки і техніки.
2. Українська преса та видавництва.
3. Здобутки майстрів літератури та мистецтва.
4. Духовні цінності українців. Церковне життя.

Література

Основна: 1, 3, 4-7, 10-13.

Додаткова: 18, 20, 23, 26, 29, 31, 32, 33, 35, 36.

Ключові терміни та поняття: університет, гімназія, товариство, опера, газета.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №2

Тема: Воєнні дії на території України у роки Першої світової війни.

Мета: показати місце України в геополітичних планах країн Антанти і Троїстого союзу, ставлення населення і політиків до війни, розглянути формування легіону Українських січових стрільців, зобразити хід воєнних дій на території України у роки війни.

План

1. Основні воєнні дії на території України в 1914-1915 рр.
2. Політика Росії та Австро-Угорщини на західноукраїнських землях під час війни.
3. Брусилівський прорив і наступ російських військ.
4. Бойовий шлях легіону Українських січових стрільців.

Література

Основна: 1, 3, 4-7, 10-13.

Додаткова: 18, 20, 23, 26, 29, 31, 32, 35, 36.

Ключові терміни та поняття: блок, бій, легіон, армія, окупація.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №3

Тема: Західноукраїнська Народна Республіка.

Мета: показати активізацію визвольного руху на західноукраїнських землях, розповісти про повстання у Львові й утворення Західноукраїнської Народної Республіки, об'єднання УНР і ЗУНР, розглянути хід українсько-польської війни, показати бойовий шлях УГА.

План

1. Проголошення ЗУНР.
2. Злука УНР і ЗУНР.
3. Польсько-український конфлікт. «Чортківська офензива».
4. Причини поразки ЗУНР. Поглинання Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття іноземними державами.

Література

Основна: 1, 3, 4-7, 10-13.

Додаткова: 15-23, 25-27, 29, 31, 32, 34, 36.

Ключові терміни та поняття: повстання, республіка, злука, офензива, ізоляція.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №4

Тема: Національно-культурне відродження 1920-х рр.

Мета: ознайомити студентів з впровадженням радянської моделі освіти, процесом ліквідації неписьменності, діяльністю Всеукраїнської академії наук, здобутками вчених, показати діяльність самодіяльних літературних організацій, охарактеризувати діяльність митців, зобразити форми та методи українізаційних процесів, показати становище церкви в умовах більшовицького диктату.

План

1. Впровадження політики українізації.
2. Поширення в Україні національно-комуністичні ідей.
3. Освітнянський процес в період непу. Розвиток української науки.
4. Література та мистецтво України.
5. Релігійне життя в Україні.

Література

Основна: 1, 3, 4-7, 10-12.

Додаткова: 18, 20, 23, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 36.

Ключові терміни та поняття: лікнеп, інститут, робітфак, українізація, декрет.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №5

Тема: Колективізація сільського господарства. Голод 1932-1933 рр.

Мета: показати хлібозаготівельні кризи 1927-1929 рр., з'ясувати причини та шляхи здійснення суцільної колективізації, розповісти про розкуркулення, голодомор 1932-1933 рр. в Україні, показати масштаби та наслідки голодомору.

План

1. Колективізаційні процеси у 1920-х рр. «Уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель.
2. Перехід до суцільної колективізації. Розкуркулення.
3. Доля приватних сільських господарів та їхніх господарств.
4. Діяльність комісії Молотова. Масштаби смертності.
5. Голодомор 1932-1933 рр. «Закон про п'ять колосків».
6. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні».

Література

Основна: 1, 3, 4-7, 10-12.

Додаткова: 18, 20, 23, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 36.

Ключові терміни та поняття: колгосп, куркуль, МТС, хлібоздача, голодомор.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №6

Тема: Західноукраїнські землі в 1921-1939 рр.

Мета: показати правовий статус Східної Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, ознайомити студентів з економічне і соціальним становищем українського населення, розгортанням українського націоналістичного руху, утворенням Української військової організації та Організації українських націоналістів, охарактеризувати діяльність українських політичних партій.

План

1. Політичне, соціально-економічне та культурне становище Східної Галичини, Буковини, Закарпаття у 1921-1939 рр. у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини.
2. Розгортання українського національно-визвольного руху.
3. Утворення Української військової організації та Організації українських націоналістів.
4. Карпатська Україна. «Карпатська Січ». А. Волошин.

Література

Основна: 1, 3, 4-7, 10-12.

Додаткова: 18, 20, 21, 23, 26, 28, 29, 32, 35, 36.

Ключові терміни та поняття: партія, пацифікація, воєводство, колонізація, інтегрований націоналізм.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №7

План: Окупаційний режим і розгортання руху Опору в Україні.

Мета: ознайомити студентів з процесами розчленування України, охарактеризувати нацистський окупаційний режим, з'ясувати причини колабораціонізму, показати економічне пограбування України і вивіз населення до Німеччини, охарактеризувати діяльність радянського та оонівського підпілля і партизанського руху.

План

1. Німецький окупаційний режим на території України.
2. Розгортання радянського партизанського руху на окупованій території України.
3. Діяльність оунівців на початку війни. Відновлення Української держави.
4. Створення УПА.
5. Політична еволюція ОУН-УПА.

Література

Основна: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14.

Додаткова: 17, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 30-32, 34- 36.

Ключові терміни та поняття: колабораціонізм, концтабір, депортація, диверсія, підпілля, партизани.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №8

Тема: *західноукраїнські землі в 1945 – на початку 50-х рр.
Культура України*

Мета: показати відновлення радянського режиму в Західній Україні, хід колективізації та індустріалізації, репресивні заходи проти УГКЦ, боротьбу з ОУН-УПА, ознайомити студентів з труднощами відродження культури, здобутками у галузях освіти, науки, літератури та мистецтва, особливостями ідеологічного наступу на українську культуру.

План

1. Особливості повоєнних суспільних перетворень у західних областях України.
2. Стратегічні цілі і тактика боротьби ОУН-УПА у другій половині 40-х рр. – на початку 50-х рр.
3. Операція «Вісла».
4. Вплив історичних умов повоєнних років на розвиток освіти і науки в Україні.
5. Розвиток літератури і мистецтва.
6. Політичні нападки на українську культуру у повоєнні роки. «Ждановщина».

Ключові терміни та поняття: розкуркулення, церква, всеобуч, ждановщина, лисенківщина.

Література

Основна: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14.

Додаткова: 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №9

Тема: *культура України. Наростання дисидентського руху*

Мета: визначити причини формування антирадянської опозиції у другій половині 60-х – на початку 70-х рр., показати основні течії дисидентства (національна, правозахисна, релігійна), прослідкувати зміни в галузі освіти та науки, зацентрувавши увагу на посиленні процесу русифікації, ознайомити студентів із здобутками у галузях літератури та мистецтва.

План

1. Досягнення і прорахунки у галузі освіти. Прискорення політики русифікації.
2. Здобутки і проблеми науки.
3. Досягнення української літератури і мистецтва. «Маланчуківщина».
4. Дисидентський рух в Україні: форми діяльності.

Ключові терміни та поняття: дисидентство, опозиція, самвидав, русифікація, електрозварювання.

Література

Основна: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14.

Додаткова: 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №10

Тема: Проголошення Україною незалежності

Мета: визначити політичні передумови суверенізації, показати особливості виборчого процесу 1990 року, значення прийняття Декларації про державний суверенітет України, ознайомити студентів із спробою державного перевороту в СРСР, з'ясувати значення проголошення незалежності України, показати державотворчу роботу у перші місяці функціонування Української держави.

План

1. Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад 1990 р.
2. Декларація про державний суверенітет України.
3. Спроба державного перевороту в СРСР.
4. Проголошення незалежності України.
5. Референдум 1 грудня 1991 р. і вибори Президента України.

Література

Основна: 1-6, 8, 9, 11, 14.

Додаткова: 15, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

Ключові терміни та поняття: вибори на альтернативній основі, декларація, незалежність, суверенітет, Президент.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №11

Тема: Зовнішня політика незалежної України

Мета: показати вихід України на міжнародну арену у перші роки незалежності, ознайомити студентів із основними етапами інтеграції української економіки в європейський та світовий економічний простір, визначити

місце України у програмах співробітництва в межах СНД, з'ясувати основні принципи зовнішньої політики незалежної України, розповісти про ядерне роззброєння, а також участь України в міжнародних організаціях.

План

1. Зовнішня політика України у перші роки незалежності:
 - а) Україна і загальноєвропейський процес;
 - б) Україна в системі СНД;
 - в) ядерне роззброєння і стосунки з США.
2. Зовнішньополітичні орієнтири у 1995-2014 рр.
 - а) Україна і євроінтеграційні процеси;
 - б) Україна і міждержавні об'єднання на пострадянському просторі;
 - в) відносини між Україною і Російською Федерацією;
 - г) українсько-румунські відносини.

Література

Основна: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14.

Додаткова: 15, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

Ключові терміни та поняття: євроінтеграція, процес, Європейський Союз, НАТО, СНД, кордон.

Методичні рекомендації до семінарського заняття №12

Тема: Україна в сучасному світі.

Мета: показати участь України у міжнародних програмах обміну та проектах співробітництва в галузі освіти, науки, культури та гуманітарної взаємодії, оцінити спроби керівництва держави реформувати економіку, реалізувати різні соціальні програми, охарактеризувати основні етапи політичного розвитку України на початку ХХІ ст.

План

1. «Помаранчева революція» 2004 р.
2. Політична боротьба у 2005-2012 рр.
3. Європейська революція («Євромайдан»).
4. Економічний розвиток України у 1999-2014 рр.
5. Політичний розвиток України у 2014-2015 рр.

Література

Основна: 1, 3, 4-6, 8, 9, 11, 14.

Додаткова: 15, 18, 20, 21, 23, 26, 29, 31, 32, 34- 36.

Ключові терміни та поняття: Болонський процес, ринкова економіка, інфляція, гривня, реформа.

Методичні рекомендації до тем, які винесені на самостійне опрацювання

Тема 1: культура і духовне життя в Україні в 1917-1920 рр.

План

1. Стан загальноосвітньої та вищої школи.
2. Стан науки. Утворення Української академії наук.
3. Літературний процес в Україні.
4. Театральне, музичне та хорове мистецтво.
5. Образотворче мистецтво.
6. Релігійне життя.
7. Наш край у 1900-1921-х роках

Ключові поняття:

Університет, гетьманат, робітфак, стипендія, Українська академія наук, модернізм, театр, мистецтво, Українська академія мистецтв, Українська автокефальна православна церква, радянська влада.

Література:

Турченко Ф.Г. Історія України. 10 клас: підручник для загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень/ Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза, 2011. – С.274-292.

Рибак І.В. Хмельниччина в історії України: навч. посіб. – Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2010. – С.106-139.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) підвищився чи знизився освітній рівень дітей;
- 2) відкриття перших державних українських університетів;
- 3) створення і діяльність Української академії наук, першим президентом якої став В.Вернадський;
- 4) обставини, що сприяли поширенню в тогочасній літературі і мистецтві модерністських тенденцій;
- 5) основні напрямки розвитку театрального, музичного, хорового і образотворчого мистецтва;
- 6) обставини створення УАПЦ.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати

Питання для самоконтролю:

1. Які процеси відбувалися у вищій і загальноосвітній школі?
2. Що було зроблено для ліквідації неписьменності дорослих?
3. Назвіть українських літераторів, що почали творити в 1917-1920 рр.
4. Коли і з якою метою було створено Українську академію мистецтв?
5. Що вам відомо про творчість Г.Нарбута?
6. Яку роль у революційних процесах відіграла УГКЦ?

Питання для контролю знань:

1. Зміни у вищій і загальноосвітній школі.
2. Стан науки. Утворення Української академії наук.
3. Літературний процес. Розвиток мистецтва.
4. Радянська влада і церква.

Тема 2: культура України 1953-1964 рр. Дисидентський рух

План

1. Розвиток народної освіти в Україні: здобутки і негативні риси цього процесу.
2. Науково-технічна революція. Здобутки науки.
3. Відлига в українській літературі та в мистецтві. Шістдесятництво в українській культурі.
4. Зародження дисидентського руху в Україні. Л.Лук'яненко, І.Кандиба, А.Горська, В.Чорновіл, І.Дзюба та ін.
5. Антирелігійна державна політика радянської влади.

Ключові поняття:

Інститут, русифікація, цифрова машина, «шістдесятники», «хрущовська відлига», музичне мистецтво, дисидентство, антирелігійна кампанія.

Література:

Турченко Ф.Г. Історія України. 11 клас: підручник для загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень/ Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза, 2011. – С.156-170.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) історичні умови розвитку культури;
- 2) особливості розвитку народної освіти, посилення русифікації;
- 3) здобутки в галузі наукових досліджень;
- 4) взаємини влади і творчої інтелігенції;
- 5) «шістдесятництво» в українській літературі та мистецтві;
- 6) причини виникнення та особливості дисидентського руху в Україні.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати

Питання для самоконтролю:

1. Які зміни відбулися в освіті України?
2. Чим була викликана й у чому проявлялася русифікація в Україні?
3. Що нового з'явилося в системі підготовки спеціалістів?
4. Кого з видатних вчених ви можете назвати?

5. Дайте характеристику поняттю «шістдесятництво».
6. Які ідеологічні принципи обстоювали дисиденти?

Питання для контролю знань:

1. Стан народної освіти. Русифікація.
2. Основні напрямки наукових досліджень.
3. Розвиток української літератури і мистецтва.
4. Зародження дисидентського руху в Україні.

Тема 3-4: етносоціальні та культурні процеси в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

План

1. Демографічні зміни. Міжнаціональні відносини.
2. Особливості розвитку культури в Україні.
3. Модернізація національної системи освіти.
4. Основні тенденції розвитку науки.
5. Здобутки української літератури і мистецтва.
6. Фізична культура, спорт. Досягнення українських спортсменів.
7. Досягнення і проблеми української культури на початку ХХІ ст.
8. Особливості релігійного життя України в умовах незалежності.
9. Стан навколишнього середовища та проблеми охорони довкілля. Екологічні проблеми початку ХХІ ст.

Ключові поняття:

Коледж, університет, акредитація, наука, Болонський процес, НДІ, роман, засоби масової інформації, масова культура, конфесії, розкол, УПЦ Московського патріархату, УПЦ Київського патріархату.

Література:

Турченко Ф.Г. Історія України. 11 клас: підручник для загальноосвіт. навч. закл.: профільний рівень/ Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза, 2011. – С.360-380.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) зміну умов розвитку культури;
- 2) реформування загальноосвітньої школи, кількісні та якісні зміни у закладах вищої освіти;
- 3) основні напрямки та труднощі у проведенні наукових досліджень;
- 4) стан сучасної української література, книгодрукування, здобутки мистецтва;
- 5) відносини між владою і ЗМІ;
- 6) прояви масової культури;
- 7) розкол у православ'ї;
- 8) діяльність УГКЦ і римо-католицької церкви; нехристиянські конфесії.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати

Питання для самоконтролю:

1. Що позитивного зроблено і які проблеми існують у діяльності вищих та середніх шкіл?
2. У якому стані перебувають культосвітні заклади?
3. Охарактеризуйте суть Болонського процесу.
4. З чим пов'язана криза української науки? Яких галузей вона торкнулася особливо?
5. Назвіть відомих письменників і поетів сучасної України.
6. Що вам відомо про сучасний український театр?
7. Які особливості роботи ЗМІ України в умовах незалежності?
8. Назвіть видатні досягнення українських спортсменів на міжнародній арені.
9. Які православні конфесії існують в сучасній Україні?
10. В якій мірі в Україні реалізований принцип релігійної свободи?

Питання для контролю знань:

1. Стан загальноосвітньої школи. Заклади вищої освіти.
2. Наука і наукові дослідження.
3. Література і книгодрукування.
4. Здобутки мистецтва України. Засоби масової інформації.
5. Влада і поглиблення розколу у православ'ї.

Тема 5: наш край у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

1. Особливості економічного і соціального розвитку краю в 50-70-х роках ХХ ст.
2. Політичне, духовне і культурне життя, звичаї, традиції, побут.
3. Особливості економічного, соціального і культурного розвитку краю в першій половині 80-х років ХХ ст.
4. Проблеми та протиріччя процесу перетворень у другій половині 80-х років ХХ ст.
5. Соціально-економічне і політичне життя краю за незалежності.

Ключові поняття:

Завод, будівництво, колгосп, район, виробництво, інститут, літератори, театральне мистецтво, референдум, економічне життя, підприємництво, Помаранчева революція.

Література:

Рибак І.В. Хмельниччина в історії України: навч. посіб. – Кам'янець-Подільський: Сисин О.В., 2010. – С.184-214.

Методичні рекомендації:

Зверніть увагу на таке:

- 1) післявоєнну відбудову економіки краю;
- 2) культурне життя у повоєнний період;
- 3) негативні явища у соціально-економічному розвитку краю в часи застою та перебудови;
- 4) передумови проголошення незалежності на Хмельниччині.

Форми проведення самостійної роботи:

Законспектувати відповіді на питання, запропоновані у плані; підготувати реферати

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток краю, досягнення та невирішені проблеми у повоєнний період.
2. Наведіть приклади наростання негативних явищ у народному господарстві області.
3. Виявіть головні тенденції суспільно-політичного життя краю в період перебудови.
4. Вкажіть на основні здобутки культури нинішньої Хмельниччини.

Питання для контролю знань:

1. Культурне життя краю у повоєнний період.
2. Соціально-економічний розвиток краю у 60-80-ті рр. XX ст.
3. Події Помаранчевої революції на Хмельниччині.

Питання для виконання рубіжної контрольної роботи з курсу «Історія України»

1. Періодизація історії України XX ст.
2. Промисловість і сільське господарство України на початку XX ст.
3. Партійне будівництво в Наддніпрянщині на початку XX ст.
4. Діяльність загальноросійських політичних партій у Наддніпрянській Україні на початку XX ст.
5. Російська революція 1905-1907 рр. на українських землях: січень-жовтень 1905 р.
6. Вплив царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. на розгортання українського національного руху.
7. Український національний рух в роки Першої російської революції.
8. Боротьба у I і II Державних Думах за автономію України та українізації освіти.
9. «Третьочервнева монархія». Український національний рух в період реакції (1907-1909 рр.).
10. Століпінська аграрна реформа і Україна.
11. Розвиток освіти та науки на початку XX ст. Видатні вчені.

12. Здобутки майстрів літератури та мистецтва на початку ХХ ст.
13. Україна в геополітичних планах країн Антанти і Троїстого союзу.
14. Основні воєнні дії на території України в 1914-1915 рр. Брусилівський прорив.
15. Політика Росії та Австро-Угорщина на західноукраїнських землях під час Першої світової війни. Ставлення населення та політиків до війни.
16. Утворення Центральної Ради. М.С.Грушевський.
17. I і II Універсали та їх значення.
18. Передумови прийняття III Універсалу. Проголошення Української Народної Революції.
19. Війна радянської Росії з УНР. Проголошення IV Універсалом незалежності УНР.
20. Державно-політичне життя в Україні у лютому-квітні 1918 р.
21. Гетьманський переворот. П.Скоропадський
22. Утворення Директорії. Воєнно-політичне становище в Наддніпрянській Україні наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р.
23. Політика радянської влади в Україні 1919 р. Політика «воєнного комунізму».
24. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки та перші кроки діяльності її уряду.
25. Злука УНР і ЗУНР.
26. Денікінський та польський окупаційні режими на території України (1919-1920 рр.).
27. Голод 1921-1923 рр. в Україні.
28. Культура і духовне життя в Україні в 1917-1920 рр.
29. Політика радянської влади у царині культури у 1920-х рр.
30. Перехід до нової економічної політики та її суть. Особливості впровадження НЕПу в Україні.

Теми рефератів з курсу «Історія України»

1. Революційна українська партія – перша політична партія у Наддніпрянщині.
2. Український національний рух в роки першої російської революції.
3. О.Брусилів – головнокомандувач Південно-Західного фронту.
4. «Галицька битва» 1914 р.
5. Діяльність Головної Української Ради.
6. Столипінська аграрна реформа і Україна.
7. М.Грушевський – голова Центральної Ради.
8. Аграрна політика українських урядів у 1917-1920 рр.
9. «Кам'янецька доба» Директорії УНР.
10. Зимові походи армії УНР в історії боротьби за незалежність.
11. Створення та діяльність Кам'янець-Подільського державного українського університету.
12. Українська автокефальна православна церква.

13. Український театр в добу Директорії УНР.
14. Голод 1921-1923 рр.
15. Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х рр. XX ст.
16. Головні тенденції економічного розвитку УСРР за умов непу.
17. Голодомор 1932-1933 рр.
18. Згорання політики українізації у 1930-х рр.
19. Організація процесу над «Спілкою визволення України».
20. Система народної освіти у 1930-х рр.
21. Режим «санації» Ю.Піلسудського і західноукраїнські землі.
22. Діяльність Українського національно-демократичного об'єднання.
23. Державність Карпатської України.
24. Створення ОУН. Є.Коновалець.
25. Радянсько-німецький пакт про ненапад і проблема соборності України.
26. Внесок вчених України в перемогу.
27. Повсякденне життя міського та сільського населення в умовах окупації.
28. Друга світова війна і процес формування модерної української нації.
29. Евакуація і реевакуація: економічний баланс для України.
30. Народ і влада в умовах голоду 1946-1947 рр.
31. «Діти війни» в перші роки після перемоги.
32. «Кукурудзяна епопея» і причини її провалу.
33. Грошова реформа 1961 р. та її наслідки.
34. Особливості дисиденства в Україні.
35. Військово-промисловий комплекс СРСР і Україна.
36. Косигінська реформа і Україна.
37. Радянські і релігійні свята в Україні.
38. Атомні електростанції в Україні: плюси і мінуси.
39. «Самвидав» в Україні.
40. Перебудова і білі плями історії.
41. Виникнення і діяльність Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка.
42. Визвольна боротьба народів Прибалтики і Кавказу та події в Україні.
43. Леонід Кравчук: короткий життєпис.
44. Проблема Чорноморського флоту.
45. Вхідження в ринок: український варіант.
46. Історичні підстави європейського вибору України.
47. Історичне покликання Народного руху України.
48. Культура і бізнес на початку незалежності.
49. Реформа вищої школи в Україні.
50. Фундаментальна наука в нових умовах.
51. Еміграція і імміграція в Україні: причини та наслідки.

52. Порівняльний аналіз ходу економічних реформ в Україні і посткомуністичних країнах Європи.

53. Чи буде Україна членом НАТО та Євросоюзу?

54. Сучасна Україна – єдність політичних різноманітностей.

55. Роль ЗМІ в житті українського суспільства.

56. Хмельницька АЕС: позитиви і негативи.

57. Участь жителів Хмельниччини в подіях, що сприяли суверенізації та проголошенню незалежності України.

58. Повсякденне життя мешканців Хмельниччини.

Тестові завдання з курсу «Історія України»

1. *Однією з провідних галузей промисловості на західноукраїнських землях на початку XX ст. була:*

а) вугільна

в) нафтодобувна

б) хімічна

г) металургійна.

2. *Вкажіть головну причину міграційних процесів українців Наддніпрянської України до східних регіонів Російської імперії:*

а) політичні утиски

в) національно-релігійний гніт

б) аграрне перенаселення

г) низький рівень промислового розвитку.

3. *Внаслідок проведення земельної реформи П.Столипіна в Україні:*

а) остаточно зруйновано селянську общину

б) подолано селянське малоземелля та безземелля

в) утверджено приватне селянське землеволодіння

г) зупинено процес майнового розшарування селянства.

4. *В результаті Столипінської земельної реформи початку XX ст. вийшла з общини та закріпила в особисту приватну власність земельні наділи більшість селянських господарств:*

а) Лівобережної України

в) Слобідської України

б) Правобережної України

г) Південної України.

5. *Як називалися індивідуальні селянські господарства, які були створені внаслідок столипінської аграрної реформи?*

а) хутір або відруб

в) слобідка

б) зимівник

г) висілок.

6. *Першу українську політичну партію у Наддніпрянській Україні – Революційну українську партію було створено у:*

а) Харкові

в) Києві

б) Львові

г) Полтаві.

7. Події 9 січня 1905 р. у Петербурзі, відомі під назвою «Кривава неділя», поклали початок:

- а) Першій російській революції
- б) Першій світовій війні
- в) повстанню декабристів
- г) політичній партії – Революційна українська партія.

8. Внаслідок якої події в Російській імперії почала виходити перша українська газета «Хлібороб»?

- а) оприлюднення Валуєвського циркуляру 1863 р.
- б) оприлюднення Емського указу 1876 р.
- в) підписання Олександром II «Маніфесту...» від 19 лютого 1861 р.
- г) підписання Миколою II «Маніфесту...» від 17 жовтня 1905 р.

9. Яка течія в українському русі в Східній Галичині стала домінуючою наприкінці XIX – на початку XX ст.?

- а) москвофільська
- б) радикальна
- в) народовська

10. Встановіть послідовність подій суспільно-політичного життя початку XX ст.:

- а) створення української парламентської громади в I Державній Думі Російської імперії
- б) повстання матросів на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський»
- в) видання Маніфесту царя Миколи II про «дарування» населенню громадянських прав і свобод
- г) створення Революційної української партії (РУП).

11. Першим українцем, який став лауреатом Нобелівської премії був:

- а) І.Мечников
- б) М.Гамалія
- в) М. Грушевський
- г) М.Пильчиков.

12. Про якого митця йдеться у цитованому документі?

«На початку XX ст. на оперних сценах світу царювали четверо чоловіків – Баттістіні, Карузо, Тітто Руффо, Шаляпін. І лише одна жінка спромоглася сягнути їхніх висот і стати врівень з ними. Найвимогливіші критики світу називали її «Незабутньою Аїдою», «Найчарівнішою Чіо-Чіо-Сан», «Вражаючою Валькірією»...»

- а) С.Крушельницьку
- б) М.Стефанович
- в) К.Воронець
- г) М.Каллас.

13. Який із наступних архітектурних стилів використовувався на початку XX ст.?

- а) готика
- б) класицизм
- в) модерн
- г) бароко.

14. Внаслідок яких подій стало можливе представництво українців у парламентах Австрійської та Російської імперій?

- а) польських повстань 1830-1931 та 1863-1864 рр.
- б) реформ імператриці Марії-Терезії та імператора Олександра II
- в) створення українських політичних партій у Галичині та Наддніпрянщині
- г) європейської революції 1848-1849 рр. та революції 1905-1907 рр. у Росії.

15. Встановіть відповідність між іменами митців та їхніми характеристиками (фактами біографії):

1. С.Васильківський	а) мікробіолог, епідеміолог, організатор першої в Російській імперії кафедри бактеріології
2. С.Гулак-Артемівський	б) оперний співак, композитор, драматург, автор опери «Запорожець за Дунаєм»
3. М.Садівський	в) актор, режисер, громадський діяч, засновник першого українського стаціонарного театру
4. А.Кримський	г) творець українського сходознавства, історик літератури, письменник, перекладач
д) український живописець, автор пейзажів («Дніпровські плавні»), творів на історичну тематику («Козаки в степу»).

16. Про яку операцію російський військ Південно-Західного фронту часів Першої світової війни йдеться в цитованому документі?

«У порівнянні з надіями, що покладалися на цей фронт навесні 1916 р., його наступ перевершив усі очікування. Він виконав поставлене завдання – врятувати Італію від розгрому... polegшиє становище англійців і французів на фронті, змусив Румунію стати на наш бік і зіпсував усі плани австро-угорців і німців на цей рік»

а) Галицьку битву	в) Перемишльську битву
б) Горліцький прорив	г) Брусилівський прорив.

17. Яким було ставлення російської влади до українського національного руху на Наддніпрянській Україні під час Першої світової війни?

- а) підтримувала його патріотичні настрої
- б) не звертала увагу на його існування
- в) посилювала репресії проти нього
- г) надавала додаткові можливості для його розвитку.

18. Головна українська рада в серпні 1914 р. закликала українців Галичини:

а) підтримати Австро-Угорщину, «...бо йдучи війною, Росія грозить загином українському життю, яке знайшло охорону в австрійській державі...»

б) бути нейтральними, тому що кожна з воюючих сторін «... не зможе викликати співчуття ні цілями, ні способами боротьби...»

в) виступити проти Австро-Угорщини та Росії, щоб вибороти «...єдину, самостійну Україну від Карпатів аж по Кавказ...»

г) підтримати Росії і чесно, «...не піддаючись до провокації, виконати свій обов'язок громадян Росії до кінця...».

19. *Політична організація емігрантів із Наддніпрянської України, створена у Львові на початку Першої світової війни, що проголосила метою своєї діяльності побудову самостійної соборної Української держави, – це:*

- а) Головна українська рада в) Карпатсько-руський визвольний комітет
б) Союз визволення України г) Товариство українських поступовців.

20. *Хто очолював перший курень Українських січових стрільців?*

- а) Д.Вітовський в) С.Микитка
б) М.Омелянович-Павленко г) О.Греков.

21. *Легіон Українських січових стрільців – це військова частина, створена за ініціативи:*

а) Союзу визволення України у складі німецької армії, що діяла проти румунської армії в 1914-1916 рр.

б) Головної української ради у складі австрійської армії, що діяла проти російської армії в 1914-1918 рр.

в) Карпато-руського визвольного комітету в складі російської армії, що діяла проти австрійської армії в 1915-1917 рр.

г) Товариства українських поступовців, що діяла як проти російської, так і проти німецької армії у 1916-1918 рр.

22. *Центральна Рада створена в:*

- а) березні 1917 р. в) серпні 1917 р.
б) червні 1917 р. г) листопаді 1917 р.

23. *Про яку інституцію В.Винниченко писав:*

«... [його скликання] стало першим кроком відродження нації на шляху державності. Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї Української держави, так і в частковому втіленні її в життя?»

- а) З'їзд народів Росії в) Всеукраїнський з'їзд хліборобів
б) Трудовий конгрес України г) Український національний конгрес.

24. *Яку позицію займала Центральна Рада у відносинах з Тимчасовим урядом Росії?*

а) намагалася знайти компроміс щодо термінів реалізації національних прав українського народу

- б) підбурювала неросійські народи до розвалу Російської імперії силовими методами
- в) ігнорувала будь-яку спроби Тимчасового уряду налагодити переговорний процес
- г) повністю підтримувала заходи Тимчасового уряду на придушення національних рухів.

25. Ухваливши Другий Універсал, Центральна Рада:

- а) відмовилася від самочинного проголошення автономії до скликання Всеросійських установчих зборів
- б) включила до складу Генерального секретаріату представників Тимчасового уряду
- в) призупинила конфіскацію та передання поміщицьких земель селянам
- г) припинила українізацію військових частин російської армії.

26. Що стало безпосереднім наслідком оприлюднення цитованого документа?

«... визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана... ми [Центральна Рада] рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання...»

- а) призначення Генерального секретаріату
- б) формування Вільного козацтва
- в) скликання З'їзду народів Росії
- г) збройний виступ самостійників.

27. Які документи, цитовані нижче, були оприлюднені в липні-серпні 1917 р.?

1) *«На час до вирішення справи... Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органам Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, котрого призначає... уряд по пропозиціям Центральної Ради»;*

2) *«Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення і водночас робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це родить Рада Народних Комісарів Великої Росії щодо Народної Української Республіки»;*

3) *«... визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана... ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання»;*

4) *«У Петрограді зчинилися криваві події... Частина людності Петрограда за приводом більшовиків повстала озброєно проти Тимчасового правительства і хоче накинути свою волю всій Російській республіці»;*

5) *«Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям».*

Варіанти відповідей:

а) 1, 3

б) 2, 4

в) 1, 5

г) 3, 4.

28. *Які політичні сили наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. вели збройну боротьбу за владу в Києві?*

1) Центральна Рада, підтримана українізованими військовими частинами;

2) більшовики, що спиралися на ради робітничих і солдатських депутатів;

3) сердюцька дивізія гетьмана П.Скоропадського;

4) анархістські збройні загони Н.Махна;

5) прихильники Тимчасового уряду Росії, згуртовані навколо штабу Київського військового округу;

6) частини Добровольчої армії генерала А.Денікіна;

7) підрозділи Головного отамана Армії УНР.

29. *Коли було ухвалено цитований документ?*

«Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі...»

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді...»

а) липень 1917 р.

в) листопад 1917 р.

б) червень 1917 р.

г) грудень 1917 р.

30. *Яке гасло українського національно-визвольного руху відповідає змісту Четвертого Універсалу Центральної Ради?*

а) «Хай живе самостійна Україна!»

в) «Вся влада Радам!»

б) «Україна для українців!»

г) «Геть Тимчасовий уряд!».

31. *Що з вказаного нижче було складовою політики більшовиків в Україні наприкінці 1917 р. – лютому 1918 р.?*

1) ліквідація приватної власності;

2) введення на підприємствах відрядної оплати;

3) проведення суцільної колективізації;

4) створення сільськогосподарських комун;

5) націоналізація промислових підприємства;

6) проведення форсованої індустріалізації;

а) 1, 2, 4

б) 3, 5, 6

в) 1, 4, 5

г) 2, 3, 6.

32. *Листопад 1917 р. – квітень 1918 р., листопад 1918 р. – листопад 1920 р. – це періоди:*

а) першої та другої воен радянської Росії проти Української Народної Республіки

б) першого та другого Зимових походів Армії Української Народної Республіки

в) українсько-польської та радянсько-польської воєн

г) існування Української Народної Республіки за часів Центральної Ради та Директорії.

33. *Падіння Центральної Ради спричинено:*

а) відкритою підтримкою ЦР селянських виступів і робітничих страйків

б) відмовою ЦР від виконання умов Брест-Литовського мирного договору

в) завершення ЦР аграрної реформи та передання землі в руки селян

г) загостренням відносин ЦР з німецьким і австро-угорським командуванням.

34. *Яка обставина відіграла вирішальну роль у втраті більшовиками весною 1918 р. контролю над Україною?*

а) окупація території України німецькими та австро-угорськими військами

б) висадка військ Антанти на Півдні України

в) селянський повстанський рух проти політики «воєнного комунізму»

г) спільний наступ об'єднаних Армій УНР та УГА на Київ.

35. *Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання: «Допомагаючи українському урядові в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська [що вступили на територію України] не мають ніяких ворожих нам намірів, оскільки Німеччина та Австро-Угорщина на також мають велику потребу, щоб на Україні настав лад і спокійна праця трудящого люду...»*

Яку «велику потребу» в Україні мали вказані вище країни?

а) створити міцний, дієвий бар'єр проти проникнення більшовизму в Європу

б) включити молоду, незміцнілу державу Україну до складу Четвертного союзу

в) використати людські ресурси, щоб компенсувати власні людські втрати у війні

г) забезпечити продовольчими й сировинними ресурсами власні виснажені економіки.

36. *Чи правильне твердження?*

Восени 1918 р. на Катеринославщині діяли повстанські загони Н.Махна проти:

1) гетьманських військ, німецьких та австрійських окупаційних військ;

2) військ Директорії УНР та наступаючих частин Червоної й Добровольчої армій.

а) обидва варіанти правильні ; в) тільки 2-й варіант правильний

б) тільки 1-й варіант правильний; г) обидва варіанти не правильні.

37. У яких містах у жовтні 1918 р. було створено два українських державних університети?

- а) Київ, Львів
- б) Львів, Харків
- в) Харків, Кам'янець-Подільський
- г) Кам'янець-Подільський, Київ.

38. Про яку державу йдеться в уривку з історичного джерела?

«Тепер є сприятливі обставини в цьому питанні, завдання створення в Києві Української академії наук бере на себе держава. Завдання це – справа державної ваги і вирішити його не під силу приватному товариству. Участь держави у цій справі, створення Комісії для вироблення законопроекту про заснування Академії на чолі з В.І.Вернадським дасть можливість втілити думку про Академію скоро та найбільш повно...»

- а) Українську Народну Республіку доби Центральної Ради
- б) Українську Державу гетьмана П.Скоропадського
- в) Українську Народну Республіку доби Директорії
- г) Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

39. Установить хронологічну послідовність подій:

- а) заснування у Києві Української академії наук
- б) проголошення Центральною Радою незалежності УНР
- в) проголошення радянської влади в Україні Всеукраїнським з'їздом рад у Харкові
- г) схвалення Центральною Радою проекту Конституції УНР.

40. Урочисте проголошення Директорією Універсалу про об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки в єдину незалежну державу відбулося:

- а) 7 листопада 1917 р.
- б) 9 січня 1918 р.
- в) 13 листопада 1918 р.
- г) 22 січня 1919 р.

41. Що спричинило виголошення Ф.Швецем такої промови:

«Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпровська Україна – в одну Велику Україну... Віднині Український народ, звільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної незалежної Української Держави на добро і щастя українського народу...»?

- а) проголошення незалежності УНР
- б) укладання Варшавської угоди
- в) повалення більшовицького режиму в Україні
- г) підписання акта Злуки УНР та ЗУНР.

42. Що було спільним для політики гетьмана П.Скоропадського і генерала А.Денікіна на території України?

- а) закриття українських шкіл, газет, журналів
- б) відновлення поміщицького землеволодіння
- в) налагодження діалогу з опозиційними партіями
- г) ведення бойових дій проти військ Червоної армії.

43. *Одержавлення власності, згортання товарно-грошових відносин, впровадження карткової системи та загальної трудової повинності – це складові політики:*

- а) Генерального Секретаріату УНР
- б) Ради Народних Комісарів УСРР
- в) Ради Міністрів Української Держави
- г) Директорії УНР.

44. *Установіть відповідність між назвами документів та цитатами з них:*

1. Третій Універсал Центральної ради	а) «... Українська Держава стала на краю загибелі. Спаслась вона, дякуючи могутньому підтриманню центральних держав...»
2. Грамота П.Скоропадського «До всього українського народу»	б) «... Україна стає Українською Народною Республікою. Не віддаляючись від республіки Російської... ми твердо станемо на нашій землі...»
3. Відозва Української Національної Ради	в) «... Воедино зливаються ... частини Єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка і Наддніпрянська Україна. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...»
4. Універсал Директорії УНР	г) «Українська Соціалістична Радянська Республіка є організацією диктатури трудящих... Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму...»
д) «Український народе!... твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська держава...»

45. *Якими подіями завершилася громадянська війна в Україні?*

- а) розгромом Червоною Армією військових частин Української Галицької Армії та укладанням Ризького мирного договору
- б) розгромом Червоною Армією Армію Української Народної Республіки та польської армії маршала Ю.Пілсудського
- в) розгромом Червоною Армією військ генерала П.Врангеля в Криму та основних сил повстанських загонів Н.Махна
- г) розгромом Червоною Армією Збройних сил Півдня Росії генерала А.Денікіна та військ Директорії УНР

46. *Укладення якого міжнародного договору викликало такий коментар сучасника: «Польща та більшовицька Росія поділились українськими*

землями, як колись в Андрусіві в 1667 році...»?

- а) Брестського, 1918 р.
- в) Ризького, 1921 р.
- б) Варшавського, 1920 р.
- г) Рапальського, 1922 р.

47. У якому році Українська СРР стала складовою СРСР?

- а) 1919 р.
- б) 1920 р.
- в) 1921 р.
- г) 1922 р.

48. Державно-політичний статус УСРР у 1921-1922 роках визначався:

- а) «договірною федерацією» з РСФРР та іншими радянськими республіками, посиленням її підпорядкування загальнофедеративним органам влади
- б) юридичною незалежністю УСРР, яка не входила до складу жодної сусідньої держави й не перебувала з ними в союзно-договірних відносинах
- в) «воєнно-політичним союзом» з РСФРР зі збереженням УСРР формального статусу та ознак незалежної держави
- г) «військовим союзом» з РСФРР та перебуванням УСРР у її складі на правах автономного утворення.

49. Із якою метою ухвалено Постанову ВУЦВК і РНК УСРР, уривок з якої процитовано: «... Щоб усунути нерівність культур, що створилися внаслідок вікового утиску, Робітничо-Селянський уряд, дотримуючись рівноправності мов усіх національностей, які є на території України, вживає низку практичних заходів, що мають забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР...»?

- а) формування нової спільноти – радянський народ
- б) ліквідації неписьменності дорослого населення
- в) запровадження творчого методу – соціалістичний реалізм
- г) реалізація політики коренізації.

50. Яку політику більшовиків С.Петлюра характеризував таким чином: «...У цьому напрямку нинішньої політики більшовиків я вбачаю чергову їхню поступку стихійній силі українського національного руху, а водночас логічно послідовний і політичний захід з метою оволодіння силою цього руху й зміцнення своїх позицій в Україні...»?

- а) «воєнний комунізм»
- в) коренізацію
- б) неп
- г) колективізацію.

51. У результаті здійснення в Україні в 1920-1930-х роках політики коренізації:

- а) реорганізовано національні адміністративні райони на території республіки в звичайні райони
- б) замінено російську мову в діловодстві, освіті, засобах масової інформації державною українською мовою
- в) збільшено питому вагу українців серед керівних кадрів республіканського партійно-державного апарату
- г) розширено повноваження республіки у сфері зовнішньої політики для здійснення культурної роботи серед українців за кордоном.

52. *Однією з причин впровадження в Україні непу, як нової моделі господарювання, було:*

- а) продовження бойових дій, що ускладнювали відбудову народного господарства
- б) невдоволення селянства продрозкладкою, що виливалося в збройні виступи проти влади
- в) здійснення республікою дипломатичного прориву й виходу з дипломатичної ізоляції
- г) піднесення європейського та світового революційного руху, здійснення світової революції.

53. *Який захід більшовиків дав змогу голові Раднаркому РСФРР В.Леніну заявити: «Селянські повстання, які раніше, до 1921 року, були загальним явищем, майже цілковито зникли. Селянство задоволено своїм теперішнім становищем. ...Це досягнуто впродовж одного року?»*

- а) заміна продрозкладки продовольчим податком
- б) ухвалення плану ГОЕЛПРО з електрифікації країни
- в) початок розподілу поміщицьких земель серед селян
- г) включення Української СРР до складу РСРСР.

54. *У роки нової економічної політики у сфері трудових відносин:*

- а) впроваджувалося прикріплення робітників до підприємств
- б) здійснювалася примусова трудова мобілізація
- в) застосовувався вільний найм робочої сили
- г) масово створювалися трудові армії та трудові табори.

55. *Вкажіть наслідки впровадження в Україні нової економічної політики (1921-1928 рр.):*

- 1) зростання безробіття
- 2) ліквідація економічних стимулів розвитку виробництва
- 3) періодичні хлібозаготівельні кризи
- 4) перетворення УРСР на могутню індустріальну республіку
- 5) ліквідація куркульства
- 6) розширення мережі селянських збутових, споживчих кооперативів і кредитних товариств.

56. *Встановіть відповідність між суспільно-політичними подіями 1920-х рр. і їхніми наслідками:*

1. Проголошення курсу на коренізацію в УСРР	а) запровадження трудової мобілізації, заборона товарно-грошових відносин і вільної торгівлі
2. Утворення Союзу РСР	б) зростання питомої ваги українців серед службовців партійно-державного апарату республіки

3. Утворення Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю
4. Проголошення курсу на нову економічну політику
- в) швидка відбудова промисловості, зростання продуктивності праці та фізичного обсягу продукції
- г) половина сільського та дві третини міського дорослого населення освоїли грамоту та вміли читати
- д) затвердження нового тексту Конституції УСРР, де юридично закріплювалися повноваження республіки.

57. Які з наведених подій відбулися в період нової економічної політики?

- 1) відновлення діяльності університетів у Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську
- 2) заснування М.Хвильовим Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ)

- 3) створення Державної української мандрівної капели (ДУМКА)
- 4) організація в Києві театру «Березіль» на чолі з Л.Курбасом
- 5) заснування в м. Києві Української академії наук
- 6) утворення Української автокефальної православної церкви
- 7) заснування товариства «Геть неписьменність!»

Варіанти відповідей:

- а) 1, 2, 4, 5 б) 2, 4, 6, 7 в) 1, 3, 5, 6 г) 2, 4, 5, 7.

58. Яке завдання вирішувалося радянською владою в галузі культури в 1920-ті рр.?

- а) згорання політики «українізації»
- б) створення системи університетської освіти
- в) запровадження загальної середньої обов'язкової освіти
- г) ліквідація неписьменності серед дорослого населення.

59. Фундатором національного кінематографа, автором шедеврів світового рівня «Звенигора», «Арсенал», «Земля» був:

- а) Г.Юра в) М.Бойчук
- б) Л.Курбас г) О.Довженко.

60. Про якого діяча культури України 1920-х рр. йдеться в листі Й.Сталіна до Л.Кагановича?

«...Вимоги про «негайну дерусифікацію пролетаріату» на Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва»... звучать тепер ... більш ніж дивно».

- а) М.Зерова в) М.Хвильового
- б) Л.Курбаса г) О.Довженка.

61. *ВАПЛІТЕ* – це:

- а) об'єднання письменників і літераторів України в 1920-х рр.
- б) спілка українських фото- й кінорежисерів при Київській кінофабриці
- в) творчий союз українських художників-авангардистів 1920-1930-х рр.
- г) мистецьке угруповання театральних діячів України, послідовників Леся Курбаса.

62. *«Перекачування коштів із села в місто»* наприкінці 1920-1930-х р. було одним із:

- а) шляхів стримування зростання цін на сільгосппродукцію
- б) способів матеріального стимулювання селянства
- в) джерел фінансування індустріалізації
- б) інструментів проведення грошової реформи.

63. *Результатом здійснення якої політики є подані нижче дані?*

«Індекс фізичного обсягу промислової продукції в СРСР у 1937 р., порівняно з рівнем 1913 р., склав 820, у США – 154, Німеччині – 119, Великій Британії – 110, Франції – 101. За обсягами виробництва СРСР із н'ятого місяця в світі у 1928 р. перейшов на третє у 1932 р., у 1937 р. – на друге...»

- а) технічна перебудова
- в) промисловий переворот
- б) форсована індустріалізація
- г) технологічна реконструкція.

64. *Вкажіть особливості процесу індустріалізації, здійснюваної в Україні в другій половині 1920-1930-х рр.:*

- 1) децентралізація управління галузями промисловості та будівництва
- 2) побудова та реконструкція великих промислових об'єктів
- 3) розширення прав підприємств у виробництві та збуті готової продукції
- 4) нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки
- 5) пріоритетний розвиток галузей легкої промисловості
- б) поява в промисловому комплексі республіки нових галузей.

65. *Який висновок можна зробити, аналізуючи цитований документ?*

«Кампанія щодо виселення куркулів і їхніх родин проводиться передусім у таких районах СРСР: з України – 30000-35000 родин; з Білорусії – 6000-7000 родин; з Середньовользького краю – 8000-10000 родин; з Уралу – 10000-15000 родин»

а) активний опір, який чинило селянство колективізації, спонукав радянську владу здійснювати репресивні заходи

б) нестача вільних сільськогосподарських земель спричинило масове переселення селян у малозаселені регіони СРСР

в) наявність цілинних земель спонукала радянський уряд залучати їх до освоєння найбільш активних селян

г) відведення земель під новобудови перших п'ятирічок спонукало владу до масового переселення селян.

66. *Вкажіть наслідки суцільної колективізації, здійснюваної в Україні в 1930-х рр.:*

- 1) утвердження державної власності на засоби виробництва в сільському господарстві
- 2) стрімке зростання сільськогосподарського виробництва та матеріального добробуту колгоспного селянства
- 3) запровадження госпрозрахунку, товарно-грошових відносин між державою та колгоспами і радгоспами
- 4) «прикріплення» селян до сільської місцевості (колгоспів) безпаспортним статусом
- 5) багатомільйонні демографічні втрати, підрив і деградація продуктивних сил села
- 6) розширення мережі селянських збутових, споживчих, кредитних спілок і товариств.

67. *У яких уривках з історичних джерел відображено особливості життя українського суспільства в 1930-х рр.?*

- 1) «Загальні збори бідноти ... виносили постанови про відібрання у куркулів усіх засобів виробництва. Намічали день розкуркулення й розподіляли актив бідняків по господарствам куркулів. В зазначений термін актив приходив до куркуля та описував усе його майно».
 - 2) «Опір набув великого поширення. Зброя, яка залишалася з воєнних часів, стала умовою для розгортання партизанської війни. Партизанські загони швидко розгорталися в лісовій та лісостеповій зонах суцільної колективізації».
 - 3) «Адміністрування, перегини по відношенню до середняка, штучне насадження колгоспів, методи насильства не тільки щодо середняка, а й бідноти набули характеру системи...»
- а) 1, 2 б) 1, 3 в) 2, 3 г) 1, 2, 3.

68. *Встановіть відповідність між визначеннями та поняттями, що характеризують соціально-економічне життя УСРР в 1920-1930-х рр.:*

- 1) об'єднання селянських господарств у великі підприємства шляхом примусового усупільнення землі, реманенту та худоби а) «госпрозрахунок»
- 2) створення великого машинного виробництва в усіх галузях господарства, насамперед у промисловості б) «індустріалізація»
- 3) тверда норма обсягів натурального відрахування державі частки продукції, виробленої селянськими господарствами в) «денационалізація»

- 4) форма господарювання в державних підприємствах на основі фінансової самостійності в умовах збереження централізованого керівництва
- г) «продподаток»
- д) «колективізація»

69. У 1932 р. кількість членів КП(б)У становила понад 500 тис. осіб, а в 1938 р. – близько 260 тис. осіб. Що зумовило скорочення чисельності Компартії України?

- а) зневіра в можливості побудови соціалізму
б) здійснення масових репресій у республіці
в) наростання загрози Другої світової війни
г) згорання політики «українізації».

70. Яке з поданих понять є зайвим в цьому ланцюжку: «Союз визволення України», «Шахтинська справа», «Спілка визволення України», «Український національний центр»?

- а) «Союз визволення України» в) «Спілка визволення України»,
б) «Шахтинська справа» г) «Український національний центр».

71. Жертвою якої репресованої акції став С.Єфремов?

- а) справи «Спілки визволення України» в) голодомору
б) «Шахтинської справа» г) «Закону про п'ять колосків».

72. Конституція Української РСР 1937 р. законодавчо закріплювала:

- а) входження республіки до складу СРСР без права виходу з його складу, функції її органів державної влади та управління
б) перемогу соціалізму та побудову основ соціалістичного суспільства
в) диктатуру трудящих мас, завдання якої є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень
г) побудову розвиненого соціалістичного суспільства та керівну роль комуністичної партії в суспільному і державному житті.

73. Що стало результатом державної політики в галузі культури в СРСР та УРСР наприкінці 1930-х рр.?

- а) розвиток авангардного мистецтва
б) утвердження ідейного різноманіття в мистецтві
в) скасування цензури засобів масової інформації
г) ліквідація масової неписьменності дорослих.

74. «Розстріляне відродження» – умовна назва:

- а) покоління українських політичних діячів часів Української революції, знищених під час Великого терору 1930-х років
б) групи українських «буржуазних спеціалістів», розстріляних у ході боротьби з «шкідництвом» у 1920-1930-х роках

в) літературно-мистецької генерації України 1920-1930-х років, репресованої сталінським режимом

г) плеяди видатних українських учених, засуджених у 1930-х роках у справі «Спілки визволення України».

75. Який перелік назв і термінів стосується суспільного життя України 1930-х рр.?

а) лікнеп, непман, «Плуг»

б) «Інтегральний націоналізм», русофільство, румунізація

в) соціалістичний реалізм, Великий терор, «стаханівський рух»

г) Українська академія наук, Українська автокефальна православна церква, «Молодий театр» Леся Курбаса.

76. Встановіть відповідність між поняттями та їхніми визначеннями:

1) осадництво

а) заходи з адміністративної уніфікації українських земель, здійснювані урядом Румунії в 1920 – першій половині 1930-х рр.

2) пацифікація

б) адміністративно-репресивна поліцейська акція проти українського населення Східної Галичини, здійснена польською владою восени 1930 р.

3) «новий порядок»

в) політика насадження в західних областях України норм суспільно-політичного, економічного та культурного життя, утверджених в СРСР

4) «радянська»

г) режим, установлений нацистами на окупованих територіях у роки Другої світової війни, спрямований на експлуатацію людських і матеріальних ресурсів в інтересах Німеччини
д) політика планомірного заселення українських земель військовими та цивільними колоністами, здійснювана урядом Польщі в 1920-х рр.

77. На початку 1920-х рр. польський уряд поділив територію країни на дві господарські зони: Польщу «А» та Польщу «Б». Що стало одним із наслідків такого кроку для соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель?

а) штучне стримування промислового будівництва та розвитку

б) скорочення трудової еміграції до країн Північної Америки

в) суттєве зростання заробітної плати та подолання безробіття

г) ліквідація аграрного перенаселення та селянського безземелля.

78. У складі якої держави українські землі мали назву «східні креси»?

а) Польщі

в) Румунії

б) Чехословаччини

г) Угорщини.

79. Визначте заходи, що характеризують політику польського уряду щодо українських земель у 1927-1937 рр.:

1) конституційне закріплення прав українців на власну мову й отримання початкової освіти українською мовою, надання Східній Галичині автономних прав

2) пошук порозуміння з українством шляхом створення двомовних шкіл на Волині, призначення українців на високі державні посади

3) заборона використовувати термін «Україна» й «українці», передання українських земель польським осадникам

4) запровадження політики «пацифікації», створення табору політв'язнів у Березі-Картузькій

а) 1, 3

б) 2, 4

в) 1, 4

г) 2, 3.

80. У якому уривку історичного джерела відображено один із заходів, спрямованих на асиміляцію українців у 1920-1930-х роках?

а) «Міністерство освіти категорично відхилило прохання відкрити школи з викладанням українською мовою, наголосивши, що громадяни зобов'язані давати своїм дітям освіту тільки в ... школах з румунською мовою викладання»

б) «На Волині та Поліссі осуджено понад 8 тисяч родин військових. Дано їм за урядовим розпорядженням землі від 20 до 80 га, деревину на будівництво, грошей чимало»

в) «Країна русинів на південь від Карпат буде мати окремий сойм. Цей сойм буде виконувати владу в усіх мовних, шкільних, релігійних питаннях краю»

г) «Відновлюються культурні товариства, театральні трупи, студентські гуртки та органи преси. За таких обставин можна було думати про відродження українського життя в обмежених рамках».

81. Яка подія спонукала до ухвалення цитованого документа?

1) Карпатська Україна є Незалежна Держава

2) Назва Держави є: Карпатська Україна

3) Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України

4) Державної мовою Карпатської України є українська мова

5) Барвами державного прапора Карпатської України є синя і жовта...»

а) розчленування та ліквідація Чехо-Словаччини

б) початок Другої світової війни

в) напад Німеччини на Радянський Союз

г) «визвольний похід» Червоної армії в Західну Україну.

82. У якому році було проголошено незалежність Карпатської України?

а) 1923 р

б) 1939 р.

в) 1941 р.

г) 1945 р.

83. *Встановіть послідовність укладення міжнародних договорів (угод):*

- а) Варшавська угода між Директорією УНР і урядом Польської Республіки
- б) Московський договір між СРСР і Німеччиною про ненапад («пакт Молотова – Ріббентропа»)
- в) Ризький мирний договір між РСФРР, УСРР і Польською Республікою
- г) Брест-Литовський мирний договір між УНР і Німеччиною та її союзниками.

84. *Напередодні нападу на СРСР Гітлер заявив: «Що стосується війни на Сході, то, звичайно, вона буде суворо. Але ні на мить не сумніваюсь в успіху. Передусім я сподіваюсь, що ми зможемо надовго забезпечити собі базу продовольства в Україні. Вона постачатиме ресурси, які нам будуть потрібні...». У якому стратегічному плані було конкретизовано такі заяви нацистського лідера?*

- а) «Барбаросса»
- б) «Ост»
- в) «Цитадель»
- г) «Вісла».

85. *Коли було підписано цитований нижче документ?*

«...При підписанні договору між Німеччиною та Союзом Радянських Соціалістичних Республік ... уповноважені обох сторін обговорили у суворо конфіденційному порядку питання про розмежування сфер обопільних інтересів у Центрально-Східній Європі...»

- а) 23 серпня 1939 р.
- б) 1 вересня 1939 р.
- в) 17 вересня 1939 р.
- г) 22 червня 1941 р.

86. *Назву якого історико-географічного регіону пропущено у витязі з документа?*

«Уряд СРСР вважає, що повернення Бессарабії органічно пов'язане з питанням передання Радянського Союзу тієї частини _____, переважаюча більшість населення якої пов'язана з Радянською Україною спільністю історичної долі, мовою і національним складом».

- а) Галичини
- б) Волині
- в) Закарпаття
- г) Буковини.

87. *1 вересня 1939 р., 22 червня 1941 р. – це дати:*

- а) початку Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни
- б) укладення Мюнхенської угоди та пакту «Молотова – Ріббентропа»
- в) включення Західної України, Бессарабії та Північної Буковини до складу УРСР
- г) проголошення незалежності Карпатської України та Акта про відновлення Української держави.

88. *Вкажіть характерні риси нацистського окупаційного режиму в Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.):*

- 1) ліквідація колгоспно-радгоспної системи, зрівняльний розподіл землі між селянами за трудовими нормами
- 2) проведення примусових мобілізацій до Української національної армії
- 3) жорстка експлуатація населення та економічне пограбування (вивіз сировини, продовольства, матеріальних цінностей)
- 4) відновлення та легалізація діяльності українських політичних партій
- 5) тотальний терор, масове знищення місцевого цивільного населення та військовополонених
- 6) денаціоналізація великої промисловості, створення спільних українсько-німецьких підприємств
- 7) примусове вивезення на господарські роботи до Німеччини місцевого працездатного населення.

89. *Терміном «Голокост» світова історіографія позначає геноцид, здійснюваний нацистами в роки Другої світової війни, проти:*

- а) польського народу
- в) російського народу
- б) українського народу
- г) єврейського народу.

90. *Який чинник, на думку вчених, сприяв «... переходу радянського партизанського руху на якісно вищий щабель і перетворенню його на важливий фактор війни, на справжній другий фронт у тилу ворога...»?*

- а) розконсервування створеної напередодні війни розгалуженої мережі схованок і баз для ведення партизанської боротьби
- б) встановлення тісної взаємодії радянських партизан із загонами УПА та польською Армією Крайовою в боротьбі проти окупантів
- в) наказ Верховного Головнокомандувача частинам Червоної Армії, що опинилися в оточенні, переходити до партизанської боротьби
- г) створення координаційного центру, підтримка партизанських загонів боєприпасами, зброєю, медикаментами з «Великої землі».

91. *Спільною метою всіх течій руху Опору в Україні в роки Другої світової війни було:*

- а) відновлення радянської влади
- б) здобуття незалежності Україною
- в) відновлення Української Народної Республіки
- г) вигнання нацистських окупантів із території України.

92. *Рейди партизанських з'єднань на Правобережну Україну в 1943 р., окрім воєнних цілей передбачали:*

- а) нейтралізації впливу на цій території ОУН та її збройних формувань
- б) постачання продовольства населенню окупованих територій
- в) відновлення в регіоні радянської влади
- г) мобілізацію до лав Червоної Армії.

93. Чи правильне твердження?

Економіка СРСР часів Великої Вітчизняної війни базувалася:

- 1) на праці евакуйованих та місцевих жителів східних районів
- 2) на експлуатації сотень тисячі в'язнів ГУЛАГу.

- а) обидва варіанти правильні в) тільки 2-й варіант правильний
б) тільки 1-й варіант правильний г) обидва варіанти не правильні.

94. Які події Великої Вітчизняної війни відбулися в 1943 р.?

- 1) остаточна окупація території України військами Німеччини та її союзниками
2) проведення радянськими військами Кримської наступальної операції
3) визволення Києва
4) створення Українського штабу партизанського руху
5) «Битва за Дніпро»
6) публікація кіноповісті О.Довженка «Україна в огні».
- а) 1, 2, 4 б) 3, 5, 6 в) 1, 4, 5 г) 2, 3, 6.

95. Початком визволення території України від нацистської окупації стан контрнаступ радянських військ у ході:

- а) битви під Москвою в) Курської битви
б) Сталінградської битви г) «Битви за Дніпро».

96. Коли з'явився цитований наказ Верховного Головнокомандувача Збройних Сил Радянського Союзу:

«Війська 1-го Українського фронту в результаті стрімко проведеної операції... штурмом оволоділи столицею Радянської України містом Києвом... Зі взяттям Києва нашими військами захоплено... плацдарм на правому березі Дніпра, важливий для вигнання німців з Правобережної України?»

- а) серпень 1941 р. в) листопад 1943 р.
б) вересень 1942 р. г) жовтень 1944 р.

97. Визволення всієї території України від німецьких окупантів та їхніх союзників відбулося:

- а) 6 листопада 1943 р. в) 28 жовтня 1944 р.
б) 17 лютого 1944 р. г) 9 травня 1945 р.

98. Встановіть послідовність воєнних операцій Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.):

- а) Кримська наступальна операція
б) «Битва за Дніпро»
в) Карпатсько-Ужгородська операція
г) Львівсько-Сандомирська операція.

99. *Встановіть відповідність між подіями Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) та їхніми результатами та наслідками:*

1) Київська оборонна операція	а)	завершення визволення території УРСР, створення передумов для наступу радянських військ на будапештському напрямку
2) Битва за Дніпро	б)	оточення та розгром угруповання німецьких військ, створення передумов для остаточного визволення Правобережної України
3) Корсунь-Шевченківська операція	в)	зрив плану блискавичної війни Німеччини проти СРСР, затримка наступу ворога на московському стратегічному напрямку
4) Карпатсько-Ужгородська операція	г)	прорив оборони противника на Перекопському й Сиваському напрямках, визволення Кримського та Керченського півостровів
	д)	завершення визволення Лівобережної України та Донбасу, створення сприятливих умов для визволення Правобережної та Південної України.

100. *Внаслідок Другої світової війни до складу УРСР ввійшли українські землі, що у міжвоєнний період (1921-1938 рр.) перебували у складі:*

а) Польщі, Румунії, Чехословаччини	в) Німеччини, Польщі, Угорщини
б) Чехословаччини, Литви, Румунії	г) Литви, Німеччини, Угорщини.

101. *Утворення наркомату закордонних справ УРСР (1944 р.), вступ республіки до Організації Об'єднаних Націй (1945 р.) – це факти, що свідчать про:*

- а) відновлення зовнішньополітичної діяльності України
- б) приєднання України до Антигітлерівської коаліції
- в) відкриття посольств України в країнах Європи
- г) вихід України з Другої світової війни.

102. *Що було однією з особливостей післявоєнної відбудови Української РСР (1945 – початок 1950-х рр.)?*

- а) широкомасштабне залучення висококваліфікованих європейських спеціалістів
- б) першочергова відбудова галузей важкої промисловості, транспорту, енергетики
- в) використання західної фінансової та технічної допомоги за «планом Маршала»
- г) спрямування основних капіталовкладень у сільське господарство, соціальну сферу.

103. *Вкажіть перелік ключових термінів і понять, які використовуються для характеристики процесу радянізації західних областей України після Другої світової війни:*

- а) індустріалізація, колективізація, «культурна революція», депортація, репресії
- б) індустріалізація, кооперація, волюнтаризм, «культурна революція», депортація
- в) раднаргоспи, колективізація, депортація, прискорення, політична реабілітація
- г) операція «Вісла», розкуркулювання, мобілізація, голодомор, «саморозпуск» УГКЦ.

104. *Що стало однією із причин проведення операції «Вісла»?*

- а) активна діяльність підпілля ОУН і загонів УПА на Закарзонні
- б) прагнення радянського керівництва приєднати Закарпаття до УРСР
- в) переселення у західні області УРСР спеціалістів з Наддніпрянщини
- г) намагання забезпечувати відбудову Донбасу робочою силою.

105. *Листівки такого змісту:*

«Переселення є наслідком дій УПА. Це важке, але необхідне рішення, яке забезпечить населенню спокійне життя в нових умовах, створених владою на інших територіях Речі Посполитої. Ті, хто не підкоряється наказу і залишається в околицях, охоплених переселенською акцією, вважатимуться бандитами»

поширювалися

- а) урядом Української РСР
- б) адміністрацією рейхскомісаріату «Україна»
- в) Українською головною визвольною радою
- г) урядом Польської Народної Республіки.

106. *Суть політики радянзації західних областей України в період післявоєнної відбудови (1945 – початок 1950-х років) полягала в:*

- а) переселенні українців західних областей до центральних і східних областей УРСР
- б) уніфікації всіх сфер життя відповідно до норм, утверджених у СРСР
- в) репресіях проти священиків Української греко-католицької церкви
- г) придушенні збройної боротьби підпілля ОУН і загонів УПА.

107. *За що партійним керівництвом УРСР було засуджено оперу К.Данькевича «Богдан Хмельницький»?*

- а) «Вона недостатньо показувала прогресивну роль у житті українського народу російського царя та бояр...»
- б) «У ній перебільшена роль Московського царства у визвольній боротьбі українського народу...»
- в) «При написанні лібрето опери автором були знехтувані історичні факти...»
- г) «У ній перебільшена роль керівника Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. ...»

108. *Практика «політичної реабілітації» вперше увійшла в життя радянського суспільства в період:*

- а) «відбудови»
- б) «відлиги»
- в) «застою»
- г) «перебудови»

109. *Процес лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР у період «відлиги»:*

- а) не змінив суті радянської тоталітарної моделі розвитку
- б) забезпечив повну реабілітацію жертв сталінських репресій
- в) створив передумови відновлення збройної боротьби УПА
- г) сприяв переходу до ринкових методів господарювання.

110. *Яке з поданих нижче тверджень є правильним?*

а) ХХ з'їзд КПРС започаткував процес реабілітації необгрунтовано репресованих осіб, але через опір сталіністів він не відзначався масштабністю й системністю проведення

б) в УРСР до кінця 1959 р. реабілітували 58% загальної кількості засуджених, при цьому реабілітації не підлягали жертви політичних репресій до 1 грудня 1934 р.

в) 1954 р. став першим роком десталінізації – Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про повернення на батьківщину незаконно депортованих кримських татар

г) впродовж другої половини 1950-х рр. в Україні влада водночас із реабілітацією жертв політичних репресій продовжувала боротьбу з «безридним космополітизмом».

111. *Встановіть відповідність між назвами періодів в історії України та поняттями й термінами, які потрібно використовувати, характеризуючи їх:*

1. Радянська модернізація (1929-1938)	а) реформа, радгоспи, культ особи, демократизація, реабілітація, «шістдесятники»
2. Велика Вітчизняна війна (1941-1945)	б) холодна війна, голод, «ждановщина», радянізація, «безридний космополітизм», операція «Вісла»
3. Післявоєнна відбудова (1945 – початок 1950-х)	в) п'ятирічка, колективізація, «закон про п'ять колосків», Голодомор, масові репресії, «розстріляне відродження»
4. Десталінізація (1953-1964)	г) «розвинутий соціалізм», номенклатура, дефіцит, правозахисники, «самвидав», неосталінізм
д) мобілізація, евакуація, Голокост, «новий порядок», рух Опору, депортація

112. *Вкажіть прізвище лідера Радянського Союзу на момент ухвалення указу Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР»:*

- а) Й.Сталін
- б) М.Хрущов

- в) Л.Брежнєв
- г) М.Горбачов

113. *Встановіть послідовність суспільно-політичних подій 1940 – першої половини 1950-х рр.:*

- а) проведення урядом Польщі депортації українців із Закарпаття до західних і північних областей Польщі (операція «Вісла»)
- б) участь делегації УРСР у роботі установчої конференції Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско
- в) прийняття Президією Верховної Ради СРСР указу «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР»
- г) ухвалення I-им з'їздом Народних комітетів Закарпатської України Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з УРСР.

114. *Чи відображено в уривках з історичних джерел окремі аспекти життя українського суспільства в період десталінізації (1953-1964 рр.)?*

1. «...У рік, коли було одержано найбільший урожай, на цілині працювало понад 75 тисяч юнаків і дівчат з України. Сотні тисяч механізаторів і фахівців, мобілізованих у сільському господарстві багатьох регіонів, приїхали на цілину й організували радгоспи. ...Українські механізатори організували 54 цілинних радгоспи...»

2. «Збирання кукурудзи важко піддавалося механізації й тому постійно доводилося мобілізувати з міст сотні тисяч чоловік. Строки навчання у вузах пересувалися, а обсяг навчального матеріалу скорочувався, тому студенти тепер мали ще один «кукурудзяний» семестр...».

- а) відображено в обох уривках
- б) тільки в першому
- в) тільки в другому
- г) не відображено в жодному з уривків.

115. *Запровадження в 1957 р. в Українській РСР системи раднагоспів призвело до:*

- а) передання підприємств республіки в союзне підпорядкування
- б) стрімкого розвитку підприємств військово-промислового комплексу
- в) підпорядкування більшості підприємств Раді міністрів республіки
- г) відновлення командно-адміністративної системи управління

116. *Які з вказаних нижче заходів партійно-державного керівництва в 1950 – середині 1960-х років вплинули на життєвий рівень населення України?*

- 1) заборона робітникам і службовцям самочинно змінювати місце своєї роботи
- 2) впровадження державних позик і збільшення присадибного господарства колгоспників
- 3) ведення широкомасштабного індивідуального житлового будівництва
- 4) створення сфери побутових послуг і системи громадського харчування.
- 5) встановлення щомісячного авансування та пенсій за віком для колгоспників

б) підвищення рівня оплати праці, впровадження п'ятиденного робочого тижня.

а) 1, 4, 5

б) 2, 3, 6

в) 1, 2, 4

г) 3, 5, 6

117. *Встановіть відповідність між поняттями, що використовують для характеристики періоду політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964 рр.) та їхніми відображеннями в уривках з історичних джерел:*

1. «лібералізація» а) «...Зняти з обліку спецпоселення і звільнити з-під адміністративного нагляду органів МВС греків, болгар, вірмен та членів їх сімей, виселених з Криму в 1944 р.»

2. «дисидентство» б) «Затвердити... передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки...»

3. «шістдесятники» в) «...Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді, за шуканням істини замість ідеї, спущеної зверху для оспівування, ...за опір, протистояння офіційній літературі та всьому апаратові будівничих казарм...»

4. «реабілітація» г) «...Завдання полягає в підготовці народу до нового масового руху за національну свободу. Для такої праці потрібні не скоростріл з багнетом, а натхненне слово з вірою в перемогу...»

д) «...Для цього необхідно: по-більшовицькому засудити і викоринити як несумісний з принципами партійного керівництва і нормами партійного життя культ особистості, вести боротьбу проти спроб відродити його в тій іншій формі...»

118. *Що було притаманне духовному життю України в період десталінізації (1953-1964 рр.)?*

а) відмова держави від антицерковної політики та атеїстичної пропаганди

б) ліквідація політико-ідеологічного контролю та цензури в галузі культури

в) вихід на літературний і суспільний обрії плеяди талановитої творчої молоді

г) припинення політики русифікації та ідеологізації системи народної освіти.

119. *Вкажіть прізвища «шістдесятників» в українській літературі:*

1) О.Гончар

5) А.Горська

2) В.Симоненко

6) І.Драч

3) А.Малшико

7) І.Світличний.

4) Л.Костенко

Варіанти відповіді:

- а) 1, 2, 4, 5 б) 2, 4, 5, 7 в) 1, 2, 3, 6 г) 2, 4, 6, 7

120. Виникнення в Україні руху «шістдесятників» зумовлено:

- а) лібералізацією суспільно-політичного та духовного життя
- б) збільшенням фінансування культури та народної творчості
- в) долученням до європейської та світової культурної спадщини
- г) поверненням в українську культуру забутих і репресованих імен.

121. Наприкінці 1950-х рр. у СРСР розпочалася реформа шкільної освіти, одне з положень якої передбачило вибір батьками мови навчання дітей. Українська інтелігенція виступила проти цього положення, тому що воно:

- а) сприяло русифікації системи освіти в УРСР
- б) суперечило Закону «Про мови в Українській РСР»
- в) створювало умови для дискримінації російської мови
- г) відновлювало практику політики «українізації» 1920-х рр.

122. Встановіть хронологічну послідовність подій, які відображено в цитованих документах:

- а) «Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священиків, які переходять від уніатства до православної віри»
- б) «Засідання рекомендує, щоб Українська РСР та Білоруська РСР були запрошені стати членами-засновниками пропонованої Міжнародної Організації»
- в) «Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Декларації прав людини...»
- г) «... ліквідувати Українську Раду народного господарства. Визнати за необхідне ліквідувати Ради народного господарства економічних районів УРСР».

123. Прочитайте уривок із книги М.Горбачова «Життя і реформи» та виконайте завдання.

«...Реформа була для свого часу досить сміливою, перш за все в плані розширення самостійності підприємств і товарно-грошових відносин між ними. Добре пам'ятаю, яке пожвавлення вона викликала в суспільстві, які породила надії, надавши позитивний вплив на розвиток економіки у восьмій п'ятиріччі, мабуть, найбільш успішній у післявоєнні роки».

Описана реформа проводилася під керівництвом:

- а) М.Хрущова в) М.Підгорного
- б) П.Шелеста г) О.Косигіна

124. Яка особливість економічного розвитку України 1970 – початку 1980-х рр. підтверджується поданими нижче даними?

«У республіці, на яку припадало 2,6% території СРСР, було побудовано майже 40% атомних енергоблоків, продукувалося близько 40% усієї радянської сталі, 34% вугілля, 51% чавуну. ... частка промисловості, що працювала на споживчий ринок, становила 29%, а в розвинутих країнах цей показник сягав 50-60 %...»

- а) посилення економічної самостійності
- б) деформованість структури економіки
- в) зростання конкурентоспроможності продукції
- г) зниження матеріало- та енергомісткості виробництва.

125. У якому році В.Щербицький став Першим секретарем ЦК КПУ?

- а) 1965 р.
- б) 1972 р.
- в) 1976 р.
- г) 1982 р.

126. Конституція УРСР, ухвалена 20 квітня 1978 р., втратила чинність:

- а) 1985 р.
- б) 1991 р.
- в) 1996 р.
- г) 2004 р.

127. Вкажіть ключові положення Конституції УРСР 1978 р.:

1) УРСР є організацією диктатури трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства

2) державною мовою УРСР є українська мова, УРСР забезпечує її функціонування в усіх сферах суспільного життя

3) вся влада в УРСР належить народові, який здійснює державну владу через Ради народних депутатів, що становлять політичну основу УРСР

4) УРСР складається із семи областей і Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки

5) керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи є Комуністична партія Радянського Союзу

6) найвищим законодавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР є Рада Народних Комісарів УРСР

7) основу економічної системи УРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної та колгоспно-кооперативної власності.

128. Поява в середині 1970-х концепції «розвиненого соціалізму» стала одним із проявів:

- а) політико-ідеологічної кризи радянської моделі розвитку
- б) утвердження принципів політичного плюралізму
- в) активізації дисидентського правозахисного руху
- г) становлення багатопартійності в суспільстві.

129. Чи правильне твердження?

Піднесення опозиційного руху в Україні в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. було передусім спричинено:

- 1) подіями в Чехословаччині, які отримали назву «Празька весна»;

2) інтервенцією СРСР в Афганістан та згоранням міжнародної політики «розрядки».

- а) обидва варіанти правильні
б) тільки 1-й варіант правильний
в) тільки 2-й варіант правильний
г) обидва варіанти неправильні.

130. Що було однією з ознак дисидентського руху в Україні в другій половині 1960 – першій половині 1980-х років?

- а) мирний, ненасильницький характер боротьби
б) поширення руху лише в західних областях України
в) координація масових антиурядових акцій з московськими групами
г) домінування релігійної течії, її підтримка з боку православної церкви.

131. Встановіть відповідність між поняттями та їхнім основним змістом:

1. Волонтаризм а) теорія і практика, основою яких є ставлення до людини як до найвищої цінності, захист її права на свободу, розвиток її здібностей
2. Консерватизм б) практика, згідно з якою головним чином досягнення мети є суб'єктивні бажання та довільні рішення осіб, які її здійснюють
3. Дисидентство в) морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідеології та цінностей
4. Космополітизм г) теорія і практика, основою яких є теза про пріоритетність загальнолюдських цінностей над цінностями окремої нації
д) теорія і практика, що орієнтуються на збереження та підтримання традиційних суспільних цінностей і морально-правових норм.

132. Встановіть послідовність суспільно-політичних подій 1950-1970-х років:

- а) виступ на XX з'їзді КПРС М.Хрущова з доповіддю «Про культ особи та його наслідки»
б) поява праці І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
в) утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод
г) суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки – Л.Лук'яненком, І.Кандибою та іншими.

133. Прочитайте уривок зі спогадів режисера Ю.Ілленка та дайте відповідь на запитання.

«Увечері 4 вересня 1965 року у кінотеатрі «Україна» зібралася вся еліта Києва. Фільм був розкручений... тому його й використали організатори акції протесту. ... Із зали піднімається _____ з букетом. Говорить

життєвого рівня і соціальна незахищеність призвели до масового виїзду багатьох вчених за кордон, переходу їх до комерційних структур...».

137. У яких роках в українській науці відбулися описані нижче зрушення?
«В Інституті надтвердих матеріалів виготовлено перші штучні алмази, у Фізико-технічному інституті побудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів, в Інституті фізики розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра завдяки уведенню в дію ядерного реактора».

- а) 1950-х рр. б) 1960-х рр. в) 1970-х рр. г) 1980-х рр.

138. Встановіть відповідність між прізвищами митців і фактами їхньої творчої біографії:

1) О.Гончар	а) кінорежисер, автор фільмів «Земля», «Поема про море», кіноповістей «Україна в огні», «Зачарована Десна»
2) О.Довженко	б) письменник, громадський діяч, автор трилогії «Прапороносці», романів «Тронка», «Собор», «Берег любові»
3) С.Параджанов	в) поет, автор збірок «Протуберанці серця», «Корінь і корона», сценаріїв до фільмів «Криниця для спраглих», «Камінний хрест»
4) П.Загребельний	г) кінорежисер, автор фільмів «Українська рапсодія», «Квітка на камені», «Тіні забутих предків», «Колір граната»
д) письменник, журналіст, автор романів «Первоміст», «Роксолана», «Я, Богдан», сценарію до фільму «Ярослав Мудрий».

139. Встановіть відповідність між назвами періодів і висловлюваннями, що були характерними для них:

1) «післявоєнна відбудова»	а) «Той, хто оволодіє кукурудзою, той зможе добитися піднесення у товаристві. Той, хто займатиме щодо цієї культури консервативну позицію, буде викинутий життям з сідла»
2) «відлига»	б) «Прискорення, гласність та «очищення» соціалізму від негативних нашарувань минулого. Ось головні завдання. Так вимагає час і іншої альтернативи для нас немає
3) «застій»	в) «Зворотний бік буржуазного націоналізму – безрідний космополітизм, який проявляється в плазуванні перед буржуазною культурою і в низькопоклонстві перед іноземщиною»
4) «перебудова»	г) «Замість цивілізованого переходу до ринку варварськими методами відбувається первісне нагромадження капіталу. Відбувається тотальна криміналізація суспільного життя»

- д) «Основою партійного підходу до розв'язання економічних проблем розвинутого соціалізму є незмінна вимога – все в ім'я людини, все для блага людини».

140. У якому уривку з історичних джерел охарактеризовано окремі аспекти соціально-економічного розвитку України в період «перебудови»?

а) «В Україні...понад мільйон осіб, винних у порушенні антиалкогольного законодавства, зазнали адміністративних стягнень. У Закарпатті та в Криму знищили виноградники унікальних сортів...»

б) «Характерним для цього періоду було суттєве зниження плану заготівель зерна, підвищення у 1,5-2 рази цін на сільськогосподарську продукцію, збільшення капіталовкладень у сільське господарство...»

в) «За оцінками експертів у вітчизняному виробництві частка тіньового сектора фактично зрівнялась з часткою офіційною. Це явище супроводжувалося зростанням обсягів нелегального вивозу капіталу...»

г) «Продукція соціалістичної індустрії України зросла вдвоє. Почали діяти нові підприємства (Запорізький комбінат, Новокраматорський машинобудівний завод, Криворізький металургійний завод)...».

141. Прочитайте уривок з історичного джерела та виконайте завдання.

«У зараженому радіацією Чорнобิลі влаштовували «показушні» весілля, фальшиві гуляння, паради. У дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику в Києві, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали – зобов'язані були знати! – весь трагізм ситуації, що склалася...»

Зазначені вище заходи проводилися партійно-державним керівництвом з метою:

а) продемонструвати світові зростаючу єдність Комуністичної партії Радянського Союзу й народу в умовах надзвичайної ситуації на Чорнобильській АЕС

б) засвідчити непохитність радянської традиції святкування між народного дня солідарності трудящих за будь-яких обставин

в) приховати факт вибуху на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС і реальні масштаби та наслідки катастрофи

г) переконатися у всенародній підтримці «перебудови» та «прискорення», незважаючи на аварію на Чорнобильській АЕС.

142. Встановіть послідовність суспільно-політичних подій 1950 – 1980-х років:

а) заснування Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод

б) засудження культу особи Й.Сталіна на XX з'їзді КПРС

в) проведення Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову

г) створення Л.Лук'яненком Української робітничо-селянської спілки.

143. Важливим кроком до об'єднання національно-демократичних сил наприкінці 1980-х років було:

- а) падіння авторитету Комуністичної партії України в суспільстві
- б) проведення перших альтернативних виборів до Верховної Ради УРСР
- в) проведення акції «Українська хвиля» – утворення «живого ланцюга» від Львова до Києва
- г) формування всеукраїнської організації – Народного руху України за перебудову.

144. У якому році в СРСР, завдяки активності церкви та віруючих, відбулося святкування тисячоліття хрещення Русі?

- а) 1980 р.
- б) 1985 р.
- в) 1988 р.
- г) 1990 р.

145. Вибори до Верховної Ради УРСР, «...які вперше за радянських часів були альтернативними (на 450 мандатів у Верховну Раду УРСР претендувало майже 3 тис. кандидатів)», відбулися в:

- а) квітні 1985 р.
- б) вересні 1989 р.
- в) березні 1990 р.
- г) грудні 1991 р.

146. Витяг з якого документа подано нижче?

«Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах...

...Українська РСР має право на власні Збройні Сили...».

- а) Декларація про державний суверенітет України
- б) Акт проголошення незалежності України
- в) Декларація прав національностей України
- г) Закон «Про економічну самостійність Української РСР».

147. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про економічну самостійність Української РСР» з метою:

- а) втілення положень Декларації про державний суверенітет України
- б) реалізації рішень Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р.
- в) впровадження в Україні основних засад політики «перебудови»
- г) подолання наслідків державного перевороту 19-24 серпня 1991 р.

148. Які обставини спричинили появу цитованої нижче постанови?

«Розглянувши висновки Тимчасової комісії Президії Верховної Ради України по перевірці діяльності... посадових осіб органів влади, управління, громадських об'єднань... Президія Верховної Ради України постановляє: 1. Відповідно до частини другої статті 7 та керуючись пунктом б статті 106 Конституції України, заборонити діяльність Компартії України».

а) бойкот і саботаж Компартією України другого туру виборів до Верховної Ради України у березні 1990 р.

б) підтримка керівництвом Компартії України спроби державного перевороту 19-21 серпня 1991 р. та сприяння його здійсненню в Україні
в) засудження вищим партійним керівництвом республіки Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

г) блокування місцевими партійними органами республіки підготовки до всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.

149. 6 грудня 1991 р. – це дата:

- а) набуття Україною членства в Раді Європи
- б) обрання першого Президента України
- в) ухвалення Конституції України
- г) заснування Збройних Сил України.

150. Яка подія дала поштовх процесу міжнародного визнання України як незалежної держави?

- а) прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)
- б) схвалення Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)
- в) проведення Всеукраїнського референдуму (1 грудня 1991 р.)
- г) утворення Співдружності Незалежних Держав (8 грудня 1991 р.).

151. Які завдання державотворення в Україні було вирішено на початку 1990-х років?

- 1) побудовано соціально орієнтовану ринкову економіку
 - 2) встановлено недоторканність кордонів, регламентовано порядок і режим їх охорони
 - 3) інтегровано українську економіку в європейські та світові економічні структури
 - 4) створено власні Збройні сили, організовано органи безпеки та правопорядку
 - 5) сформовано інститут громадянства, національну символіку визнано державною
- б) прийнято нову Конституцію незалежної України.
- а) 2, 4, 5 б) 1, 4, 6 в) 2, 3, 6 г) 1, 3, 5.

152. Встановіть відповідність між періодами історії України та описаними подіями:

- 1. «Відлига» (1953-1964 рр.) а) «...Засідання рекомендує, щоб Українська Радянська Соціалістична Республіка і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка були запрошені стати членами-засновниками пропонуваної Міжнародної Організації...»
- 2. «Застій» (середина 1970-х рр.) б) «Понад мільйон осіб, винних у порушенні

- 1960-початок
1980-х рр.)
- антиалкогольного законодавства, зазнали адміністративних стягнень. У Закарпатті та в Криму знищили виноградники унікальних сортів. Цукор став гостродефіцитним продуктом...»
3. «Перебудова»
(1985-1991 рр.)
- в) «В оголошенні про утворення Української Гельсінської групи її засновники підписалися справжніми прізвищами і навіть вказали свої адреси. Вони мали намір діяти виключно на легальних засадах...»
4. «Незалежність»
(1991 – початок
XXI ст.)
- г) «Нарешті ми сіли за стіл переговорів. Єльцин представляв на зустрічі Росію, Фокін – Україну, Шушкевич – Білорусь... На зустрічі було сформовано принципи майбутньої співдружності...»
- д) «У рік святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією Президія Верховної Ради СРСР прийняла Постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР».

153. Який фактор відіграв вирішальну роль у проведенні в Україні позачергових президентських виборів 1994 р.?

- а) оголошення імпічменту діючому президенту
б) загострення політичної та економічної кризи
в) ухвалення нової Конституції незалежної України
г) добровільна відставка глави держави.

154. У липні 1994 р. Президентом України обрано:

- а) В.Чорновола
б) Л.Кравчука
в) О.Мороза
г) Л.Кучму

155. «Тіньова» економіка, яка в другій половині 1990-х рр., за оцінками фахівців, «...гальмувала не тільки ринкові реформи, а й вкладання іноземними інвесторами капіталів в Україну», – це сфера вияву економічної активності, спрямованої на:

- а) отримання доходів від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від державного контролю та сплати податків
б) перерозподіл національного доходу в інтересах окремих класів, соціальних (найбідніших або найбагатших) верств населення
в) законодавче закріплення повного або часткового звільнення певного виду підприємницької діяльності від сплати податків
г) заохочення суб'єктів господарювання до розвитку виробництва, підвищення його ефективності та економічного зростання.

156. Про яке явище йдеться в уривку з історичного джерела?

«На початку 1990-х років перевищення показників смертності над показниками народжуваності стало характерним для всієї республіки – на кожну 1000 мешканців народжувалося в середньому 8,5 дітей, а помирало 16 осіб. Якщо у 1989 р. в Україні проживало 51,7 млн. чол., то у 2003 р. всього 47,7 млн.».

- а) денационалізацію
- б) асиміляцію
- в) депопуляцію
- г) дискримінацію.

157. Встановіть послідовність ухвалення цитованих документів:

а) «...вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідків... Верховна Рада України приймає цей Закон. Стаття 1. Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу...».

б) «Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР... продовжуючи тисячолітню історію державотворення в Україні... Верховна Рада Української РСР урочисто проголошує незалежність України...»

в) «...Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. ...Україна є унітарною державою. ...Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю...»

г) «Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави-засновники Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року... констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування...»

158. Яка із зазначених нижче подій відбулася того ж року що і прийняття Верховною Радою Конституції незалежної України?

- а) вступ України до Ради Європи
- б) запровадження національної валюти – гривні
- в) політ у космос першого космонавта України Л.Каденюка

159. Встановіть відповідність між датами та подіями:

- 1) 16 липня 1990 р. а) прийняття Конституції України
- 2) 24 серпня 1991 р. б) схвалення Декларації про державний суверенітет України
- 3) 28 червня 1996 р. в) прийняття Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні»
- 4) 28 листопада 2006 р. г) прийняття Акта проголошення державної незалежності України
- д) підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією.

Перелік питань до екзамену з навчальної дисципліни

«Історія України»

1. Суспільно-політичний рух в Україні на початку ХХ століття.
2. Революційні події в Україні 1905-1907 рр.
3. Початок Першої світової війни і Україна. Воєнні дії в 1914 р.
4. Вплив Першої світової війни на формування українського національного руху в Галичині та Наддніпрянській Україні.
5. Культура України на початку ХХ століття.
6. Початок Української революції, утворення Центральної Ради. М.Грушевський, В.Винниченко.
7. І Універсал Центральної Ради та його історичне значення.
8. Проголошення Української Народної Республіки. ІІІ Універсал Центральної Ради.
9. Війна радянської Росії проти УНР (кінець 1917 – початок 1918 рр.). Проголошення незалежності УНР.
10. Внутрішня і зовнішня політика Української держави. П. Скоропадський.
11. Радянсько-польська війна і Україна. Варшавська угода.
12. Політика радянського уряду в Україні в 1919-1920 рр. «Воєнний комунізм».
13. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Є. Петрушевич.
14. Злука УНР і ЗУНР.
15. Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР. С.Петлюра.
16. Голод 1921-1923 рр. в Україні.
17. Зовнішньополітична діяльність УСРР на початку 20-х рр.
18. Нова економічна політика і особливості її впровадження в Україні.
19. Політика «українізації» (коренізації), її наслідки. О.Шумський.
20. Утворення СРСР і Україна.
21. Культура і духовне життя України в 20-х рр. ХХ ст..
22. Політика більшовиків щодо релігії і церкви в Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст.
23. Особливості та наслідки радянської індустріалізації в Україні.
24. Політика суцільної колективізації та розселення в Україні, її соціально-економічні наслідки.
25. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки.
26. Розвиток культури в 1930-ті рр. «Розстріляне відродження».
27. Громадсько-політичне життя в Україні в 1930-х рр. Масові репресії.
28. Суспільно-політичне життя українських земель у складі Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини в 20-30-х рр. ХХ ст.
29. Карпатська Україна.
30. Пакт Молотова-Ріббентропа і Україна.
31. Возз'єднання Західної України з УРСР. Радянізація західних областей України в 1939-1941 рр.
32. Початок Великої Вітчизняної війни. Воєнні дії на території України у 1941-1942 рр.

33. Нацистський «новий порядок» в Україні в 1941-1944 рр. Голокост.
34. Рух Опору та його течії в Україні в роки Другої світової війни.
35. Україна на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни.
36. Внесок українського народу у перемогу над нацистською Німеччиною.
37. Відбудова економіки України після Великої Вітчизняної війни.
38. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 – на початку 50-х рр.
39. Голод 1946-1947 рр. в Україні.
40. Спроби та наслідки реформування економіки України наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. ХХ ст. М. Хрущов.
41. Пожвавлення літературно-мистецького життя України в умовах десталінізації. «Шістдесятники».
42. «Косигінські реформи» та їхні наслідки для України.
43. Повсякденне життя українців в 1964-1985 рр.
44. Прихід до влади М.Горбачова. Розгортання національно-демократичного руху в Україні.
45. Наростання кризових явищ в освіті, науці, культурі України в 70-80-х рр. ХХ ст.
46. Загострення екологічних проблем в Україні в 70-80-х рр. ХХ ст. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
47. Загострення кризи радянського ладу в 1985-1991 рр.
48. Результати та історичне значення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р.
49. Проголошення державної незалежності України.
50. Формування багатопартійності в Україні у 90-х – на початку ХХІ ст.
51. Державотворчі процеси в незалежній Україні (1991-2014 рр.).
52. Прийняття Конституції України 1996 р. та її історичне значення.
53. Соціально-економічний розвиток України у роки державної незалежності.
54. Здобутки і проблеми сучасної України у сфері науки та освіти.
55. Політичне життя в Україні. Вибори до Верховної ради у 90-х – на початку ХХІ ст. Вибори Президента України з 2004, 2010 рр.
56. Кроки України на шляху до європейської інтеграції.

Перелік термінів до екзамену з навчальної дисципліни «Історія України»

1. Монополія.
2. Община.
3. Депортація.
4. Автономія.
5. Декрет.
6. Націоналізація.
7. Ультиматум.
8. Авторитаризм.
9. Артіль.
10. Інтервенція.
11. Федерація.
12. Унітарна держава.
13. Політехнізм.
14. Колабораціонізм.
15. Пацифікація.
16. Асиміляція.
17. Націоналізм.
18. Геноцид.
19. Анексія.
20. Атеїзм.
21. Комунізм.
22. Реабілітація.
23. Екстенсивний розвиток господарства.
24. Депопуляція.
25. Адміністративно-командна система.
26. Альтернативні вибори.
27. Ринкова економіка.
28. Парламентська фракція.

Критерії оцінювання знань студентів

Об'єктами контролю є діяльність студентів на семінарських заняттях, а також результати виконання студентами самостійних робіт:

- вивчення окремих тем;
- виконання індивідуальної роботи;
- написання контрольних робіт.

До контрольних заходів входять поточний та підсумковий контроль.

Поточний контроль здійснюється під час проведення семінарських занять та виконання рубіжної контрольної роботи і має на меті перевірку рівня засвоєння студентами навчального матеріалу дисципліни.

Під час семінарських занять застосовуються такі засоби контролю: письмове опитування, тестові завдання, а також обговорення студентами завдань індивідуальної та самостійної роботи.

Як засіб поточного контролю застосовується рубіжна контрольна робота, яка виконується письмово.

Форма підсумкового контролю – екзамен, який проводиться в усній формі.

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий	1	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді „так” чи „ні”.
	2	Студент мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні „так” чи „ні”; може самостійно знайти в підручнику відповідь.
	3	Студент намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом.
Середній	4	Студент володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його, провести за зразком розрахунки; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі.
	5	Студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але окремі висновки не логічні, не послідовні.
	6	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами.
Достатній	7	Студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями і фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми.

	8	Знання студента досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; відповідь повна, логічна, обґрунтована, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і обґунтувати його положення.
	9	Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.
Високий	10	Студент володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначити тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання; може сприймати іншу позицію як альтернативну; знає суміжні дисципліни; використовує знання, аналізуючи різні явища, процеси.
	11	Студент володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію.
	12	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах.

Список рекомендованої літератури:

Базова

1. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-тє вид, виправл., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 688 с.
2. Бойко О. Д. Нариси новітньої історії України (1985-1991 рр.) : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К.: Кондор, 2008. – 357 с.
3. Бонь О. І. Історія України : курс лекцій : навч. посіб. / О. І. Бонь, О. Л. Іванюк. – К.: Вища шк., 2008. – 463 с.
4. Історія України: навч. посіб. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 595 с.
5. Гарін В. Б. Історія України: навч. посіб. / В. Б.Гарін, І. А.Кіпцар, О. В. Кондратенко. – К.: “Центр учбової літератури”, 2012. – 240 с.
6. Комарніцький О.Б. Історія України (XX ст. – 2014 р.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. України I-II рівн. акредит. /О.Б.Комарніцький. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – 328 с.
7. Кульчицький С. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Кульчицький, Ю. Лебедева. – к.: Генеза, 2010. – 304 с.
8. Кульчицький С. Історія України (1939-2001): підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Кульчицький, Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2005. – 320 с
9. Пометун О. І. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – К.: Освіта, 2011. – 336 с.
10. Рєснт О. П. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. Рівень стандарту, академічний рівень / О. Рєснт, О. Малій. – К.: Генеза, 2010. – 240 с.
11. Струкевич О. К. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк. – К.: Грамота, 2011. – 320 с.
12. Турченко Ф. Г. Історія України: 10 кл. підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 1998. – Ч.1. 1917-1945. – 384 с.
13. Турченко Ф. Г. Історія України: 10 кл. підруч. для загальноосвіт. навч. закл. : профільний рівень / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2011. – 304 с.
14. Турченко Ф. Г. Новітня історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. : профільний рівень / Ф. Г. Турченко. – К.: Генеза, 2011. – 400 с.

Допоміжна

1. Голуб Н. В. Україна та міжнародні організації : інформ.-довід. вид. / Н. В. Голуб, П. А. Клімкін. – К.: Кондор, 2010. – 212 с.
2. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.

3. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 136 с.
4. Задорожнюк А. Б. Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. Неісторич. спеціальностей вищих закладів освіти / А. Б. Задорожнюк. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – 110 с.
5. Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр. / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
6. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності : навч. посіб. / Л. О. Крупник. – К.: “Центр учбової літератури”, 2009. – 213 с.
7. Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності / О. Муравський. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 268 с.
8. Західно-Українська народна республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. – Львів, 2009. – 350 с.
9. Історія української культури : навч. посіб. / За ред. О. Ю. Павлової. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 325 с.
10. Кульчицький С. В. Голод в Україні 1932-33 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 239 с.
11. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – 112 с.
12. Олійник С. В. Історія України: конспект лекцій для студ. неісторич. ф-тів ВНЗ України / С. В. Олійник, С. А. Сидорук. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. – 172 с.
13. Олійник С. В. Поділля в добу Центральної Ради: метод. поради / С. В. Олійник. – Кам'янець-Подільський: ПП Цвігайло М. М., 2010. – 36 с.
14. Олійник С. В. Україна в період між двома світовими війнами: курс лекцій / С. В. Олійник, С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2010. – 194 с.
15. Петровський В. В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – [вид. 2-ге, випр. та доп.]. – Х. : ВД “ШКОЛА”, 2008. – 608 с.
16. Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: зб. док. і матер. / упоряд.: Вавринчук М. П., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я. – Хмельницький, 2009. – 385 с.
17. Реєнт О. П. Україна XIX-XX століть. Роздуми та студії історика / О. П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І. С., 2009. – 486 с.
18. Уривалкін О. М. Довідник з історії України / О. М. Уривалкін. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.
19. Федьков О. М. Селянству – влада і земля!?: Всеросійський селянський союз в Україні у 1905-1907 рр. / О. М. Федьков, В. О. Магась. – Кам'я-

- нець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011 – 320 с.
20. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підруч. / Л. Д. Чекаленко. – К.: Кондор, 2011. – 290 с.
 21. Хрестоматія з історії України / Упоряд. та авт. комент. О. М. Уривалкін. – К.: КНТ, 2007. – 520 с.
 22. Шейко В. М. Історія української культури: навч. посіб. / В. М. Шейко, В.Я. Білоцерківський. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2010. – 271 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://testportal.gov.ua/> – сайт Українського центру оцінювання якості освіти.
2. <http://vintest.org.ua/> – сайт Вінницького регіонального центру оцінювання якості освіти.
3. <http://ukrayinarus.cjb.net> – (Україна-Rus) на веб-сайті U K R A Ì N A R U S` висвітлено маловідомі, проте актуальні проблеми стародавньої історії України-Руси на широкому тлі історії Європи. Пропонуються сучасні наукові аналізи ключових моментів української історії.
4. <http://www.i.com.ua/~zhistory> – (Z-Історія) "Білі плями" ("чорні дірки") історії СРСР 1939-1953 рр. (в т.ч. книга "День-М-2") та всесвітньої стародавньої)
5. <http://historical-club.org.ua> – (Історія очима істориків) Сайт Всеукраїнського клубу з історії.
6. <http://teher.ucoz.com> – (Історія України від найдавніших часів і до сьогодення) На сайті розміщено статті, що мають відношення до історії України, її культури.
7. <http://ordgeorg.boom.ru> – сайт присвячений історії українського війська (Країна: Україна | Мови: uk).
8. <http://cossackdom.com> – (Казачество / Козацтво) Очень насыщенный ресурс, содержащий материалы по истории казачества XV-XXI вв. в Украине и России, статьи, документы, монографии, карты, иллюстрации, геральдику. Отличительной чертой сайта является научный подход к теме. (Країна: Україна | Мови: en, ru, uk).
9. <http://historyua.ruhostinga.net> – (Сайт для викладачів та любителів історії HistoryUA) На сайті розміщуються матеріали з історії України, всесвітньої історії та правознавства корисні для учнів, абітурієнтів, студентів, викладачів та всіх любителів історії та права. Доступні архіви аудіо та відео файлів, портретів історичних діячів, плакатів, фотографій, методичних розробок, є власна бібліотека і список корисних посилань.
10. <http://www.holocaust.kiev.ua> – Украинский центр изучения истории Холокоста (Країна: Україна | Мови: en,ru,uk).
11. <http://www.heraldry.com.ua> – Українська геральдика (Країна: Україна | Мови: en,ru,uk).

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО КІНЦЯ XIX ст.»	6
I. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	12
1.1. Початок формування людської цивілізації на території України	12
1.2. Перші державні утворення на території України	18
1.3. Ранні слов'яни. Антська держава	24
II. УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ	28
2.1. Виникнення та розвиток Київської Русі (IX-X ст.)	28
2.2. Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.	32
2.3. Київська Русь у другій половині XI – на початку XII ст.	37
2.4. Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі	41
III. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО	46
IV. ЗАГАРБАННЯ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ ІНОЗЕМНИМИ ДЕРЖАВАМИ В XIV – НА ПОЧАТКУ XVII ст.	56
4.1. Українські землі у XIV – на початку 70-х рр. XV ст.	56
4.2. Україна у 70-ті рр. XV – на початку XVII ст. Соціально-економічний та культурний розвиток	62
V. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.	78
VI. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.	93
6.1. Перший етап Української національної революції	93
6.2. Другий і третій періоди Української національної революції	104
VII. УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII ст.	114
7.1. Українські землі наприкінці XVII – на початку XVIII ст.	114
7.2. Політична історія України у середині – другій половині XVIII ст. Національно-визвольна й антикріпосницька боротьба в Україні	125
VIII. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ У XVII-XVIII ст.	138
IX. УКРАЇНА НА ПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.	149
9.1. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст.	149
9.2. Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.	160
9.3. Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	171

X. УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	180
10.1. Модернізація українського суспільства в середині – у другій половині ХІХ ст.	180
10.2. Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині ХІХ ст.	189
10.3. Культура України у другій половині ХІХ ст.	202
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО КІНЦЯ ХІХ ст.»	211
ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ХХ ст. – 2015 р.)»	272
XI. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	274
11.1. Соціально-економічний розвиток і суспільно-політичний рух в Україні на початку ХХ ст.	274
11.2. Революційні події в Україні 1905-1907 рр. Українські землі напередодні Першої світової війни	281
11.3. Культура України на початку ХХ ст.	291
XII. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. УКРАЇНЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РР.	299
12.1. Українські землі в роки Першої світової війни	299
12.2. Лютнева революція в Росії та її вплив на Україну. Центральна Рада	304
12.3. Українська держава за часів гетьмана П. Скоропадського	319
12.4. Україна наприкінці 1918 – у 1920 рр.	327
12.5. Культура і духовне життя в Україні у 1917-1920 рр.	339
XIII. УКРАЇНА В 20-30-ТІ РР. ХХ ст.	349
13.1. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.)	349
13.2. Радянська модернізація України (1928-1939 рр.)	365
13.3. Західноукраїнські землі у 1921-1939 рр.	379
XIV. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 РР.)	388
XV. УКРАЇНЬКА РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.	409
15.1. Україна в перші повоєнні роки	409
15.2. Українська РСР в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953-1964 рр.)	422
15.3. УРСР в період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – перша половина 80-х рр.)	436
15.4. Україна і процес перебудови в СРСР (квітень 1985 р. – серпень 1991 р.)	449
XVI. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (ХХ ст. – 2015 р.)»	517

Навчальне видання

Олександр Борисович Комарніцький

Історія України

Підписано до друку 20.08.2015 р.

Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 34,64.

Наклад 100 прим. Зам. № 561.

Віддруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ “Друкарня “Рута”
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам’янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net